С(Балк)2
Т 519
2 1792

ЖАҒЪАФАР
ТОКУМАЕВ

Дертли къама

ЖАГЪАФАР ТОКУМАЕВ

Дертли къама

ТРИЛОГИЯ

Каб.-Балк. Ко публ. ная научная
БИБЛИОТЕКА
имени Н. К. Крупской
г. Нальчик, ул. Погорел 42

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»
1991

C1BOHK Jo
T519

Т $\frac{4702100100\text{-}005}{\text{М } 125\ (03)\text{-}91}$ 23-91

ISBN 5-7080-0497-1

© Ж. З. Токумаев, 1991

Биринчи китап

ОСУЯТ

1906—1922 жылла

1

Уллу таргъа кире баргъанынг сайын, эки жанынгда къысыр къаяла кеслерини ташлы кёкюреклерин бир бирге жууукъдан жууукъ къысадыла. Тар кеси да, ёгюз мюйюзча, инчгере барады. Бу жерлеге кюнню кёзю да аз жетеди. Ол тюз тёппеге келген заманда, тарны ичи, къалай эсе да, алтын суу ичирилгенча болады. Алай, кюн бир кесек батыш таба аугъанлай, биягъы тарны ичин ауанала басып, къарангы бет алады. Тюбюнде уллу ташланы аралары бла сыгъынып саркъгъан Черен суу да, кюнню нюрю кетгенден сора, шош баргъанча кёрюнеди. Ол кенгден къарагъанда алай кёрюнгенлигиди. Къатына жуукълашып тебиресенг а, аны шош халы терк тюрленеди: жалкъасын кёпдюрюп, аузун уллу ачхан арсланча, огъурсуз болады. Таулада къар эрип, не да жауун жауун, кирленип келген заманында уа, ол бютюн да келеген болады. Кесин ташлы жагъаларына уруп, кёмюклерин чачады. Аны таушу къыш боранны шуулдагъанына ушайды.

Тарны ичи бла ёрге баргъанынг къадар эки жанынгда къаяла бийикден бийик боладыла. Аланы бир къауумларыны тёппелери булутлагъа жетип, кёкню тутуп турургъа деп салынган тиреулеге ушайдыла. Энди бираз баргъанлай, къаяла артха ыхтырылып, тарны къойну кенгереди. Таула арасында аллай жерле къуш уягъа ушайдыла.

Акъташ деген таулу эл, Уллу тарны аллай кенгерген жеринде орналгъанды. Ол сёдегей тёшню кюнлюм бетиндеди. Элни тюп жаны Черен сууну жагъасындан башланады, башы уа Чокъракъ деген чыгыл къаяны этегине жетип тирелгенди. Тёгерек — ташды. Былайны битеу байлыгъы аладыла дерчады. Юйле да ташладан къаланнгандыла. Аланы кёбюсю, атлауучлача, бирини юсюне бири миндирилип, алай ишленнгендиле. Тюбюнде юйню чорбаты башында юйге арбаз болады. Хар юйню жер юлюшю барды. Аланы тёгереклерине хуна буруула этилгендиле.

Элде бир юй къалгъанладан энчи кёрюнеди. Ол бирсиледен бийикди. Кеси да уллуду. Сыннган ташладан къаланнган бёкем къабыргъалары кенгден окъуна кёз тартадыла. Аны тёгерегинде хунасы да башха хуналадан эсе бийикди. Арбазы кенгди. Ол Къужон бийни юйюдю...

Танг жауун жауаргъа ушашлы болуп атды. Къысыр къаяланы артларындан кётюрюлген къаралдым-къолан булутла, отларгъа чыкъгъан къойлача, жайыла барып, кёкню жапдыла. Къарангы тартды. Жел да къаты уруп тебиреди.

Фазика ийнекни сауун, сютден толу челекни кётюрюп, юйге кирди. Ислам от жагъада мыдыхланы къозгъай, аланы юсюне къургъакъ отунчукъланы атып, от тамызыргъа кюреше тура эди. Терк жанаргъа унамагъан отунланы къалын тютюню, от жагъагъа шыпжыр бла тагъылгъан уллу къара чоюнну жан-жанын жалай, юйню башында ожакъ таба акъырын кётюрюледи. Ожакъдан чыкъгъан тютюнню уа тышында сакъ ургъан жел, терк жёбелетип, алып кетеди. Ислам энишге ийилип, жинклеге юфгюрдю. Тютюн бла бирге кюл да ёрге кётюрюлдю.

— Букъу этдирмей жарамаймыды муну... — дей, Фазика челекде сютню чоюнгга къуюп, башын жапды. Ислам жукъ да айтмады. Тютюн киргеи кёзлерин ууа, тышына чыкъды.

— Туругъуз, жашла. Жукълагъаныгъыз боллукъду, — деди Фазика, эски тонла бла басдырылып, жатып тургъан къарындашларына. Бек алгъа жастыкъдан башын Жюнюс айырды. Ол, жеринден акъырын къобуп, кийимлерин излеп тебиреди. Аны ызындан Адил бла Къанамат да къопдула.

— Ислам а къайдады? — деп сорду Жюнюс.

— Ийнекни сюрюуге къошаргъа чыкъгъанды.

Жюнюс, жамаудан толу кёнчегин кийди да, от жагъаны къатында ташха олтурду. Отха отунла салды. Адил бла Къанамат да, кийинип, кёзлерин ууа, от жагъагъа жанладыла.

— Суукъму болгъансыз?.. Бет-къол жууугъуз, — деди Фазика алагъа. Кеси уа юйню жыйышдырып тебиреди.

Жыйышдырырча хазна зат да жокъду. Тышлары асыры тозурагъандан, ичлеринде тюк тохтамагъан юч жастыкъ юйню ичиде болгъан харекетден бек багъалыларыды. Тёшек орнуна жюрюген тууар, къой терилени да хазна къалмай тюклери ашалгъандыла. Юйню тёрюнде таш къабыргъагъа кюйюз орнуна тагъылгъан кийизни акъ жюнден салыннган накъышларын тютюн саргъалтханды. Фазика жатхан жерлерин жыйышдырып бошап, юйню тюбюне суу чачды да, аны сибиртки бла сыйпады. Бу кезиуде отда чоюн да къайнады. Кёмюк этип, ёрге ургъан сют, чоюнну агъачдан этилген башын кётюрюп, отха тёгюлдю. Фазика, шыпжырдан тутуп, чоюнну берлакъ тарды да, Жюнюсню болушлугъу бла аны отдан алды. Башын ачханда, къайнагъан сютню тылпыуу, тютюнча, ёрге кётюрюлдю.

Фазика адырла жыйыучу тапкадан от гыржынны алып, андан бирер туурам сындырып, жашлагъа берди.

— Азды деп кёлюгюзге тиймесин. Юйде гыржынлыкъ болмагъанын кесигиз билесиз.

Жашла, боюнларын къынгыр тутуп, жукъ айтмадыла. Фазика тапканы къатында чыккырны башын ачды. Тюненеден къалгъан айран къайнап, ачыгъан тылыча, кёпчюп тура эди. Фазика аны агъач чолпу бла булгъап, аякълагъа къуюп, къарындашларына

берди. Жюнюс бла Къанамат гыржын юлюшчюклерин айранларына бушто этип, алай ашадыла. Адил а бушто этмеди. Гыржынындан аз-аз къаба, айрандан да уртлай, алай ауузланды. Ашап бошагъандан сора, ала тышына тебиредиле.

— Узакъ кетмегиз. Жауун жауарыкъды, — деди Фазика къарындашларыны ызларындан.

Аланы аналары мындан бир жыл алгъа ёлгенди. Беш сабий аталары бла къалгъандыла. Аталары Жамбот жалчыдады. Ол Къужон бийни малларын кютеди. Юйге бек аз келеди. Заман тапмайды. Асламында сабийле кеслери алларына кюн кёредиле. Юйюрню битеу ауурлугъу Фазиканы бойнундады. Юйюрде тамата олду. Анга он алты жыл болады. Аны кесинден сора юйюрде тиширыу жокъду. Исламгъа он юч жыл быйыл толгъанды. Юй жумушлада Фазикагъа билеклик эте башлагъан жалан да олду. Къалгъан къарындашлары уа алыкъа сабийдиле. Бек кичилери— Къанаматха беш жыл болады. Болса да, жарлыны бузоуу ёгюзлюк этер дегенча, ала да анда-санда отун-суу келтирирге жарайдыла. Юй къолайлары осалды. Акъташ элде бек жарлыладан бирлерине ала саналадыла. Жангыз бир ийнеклери барды. Юйюрню кечиндирген да олду. Къауум жылдан бери аталары Жамбот Къужон бийни малларын хакъсыз кютеди. Бир къыш, Чегет башы деген жерде, таудан къар юзюлюп, Жамбот кютген къой сюрюу хазна къалмай къырылгъан эди. Жамботну терслиги болмаса да, Къужон битеу къырылгъан къойланы тёлеуюн аны бойнуна салгъанды. Жамбот, тюзлюкню излеп, дин ахлуларына тарыгъып кёргенди. Алай аны жанындан киши да сюелмегенди. Алай бла ол Къужон бийге борчлу болуп, хакъсыз къулланнганлай келеди. Аны юсюне уа Къужон бий Жамботну жангыз ийнеги жыл сайын тапхан бузоуну да алады...

Фазика адырланы да жууып, тапкагъа жыйды. Чоюнда сютге ырдаууп къуюп, аны да башын жапды.

Ийнекни сюрюуге къошуп, Ислам юйге къайтды. Фазика анга да айран бла гыржын берди.

— Ислам, атабызгъа бармай боллукъ тюйюлсе, — деди Фазика, мюйюшде къуру къапчыкъны къарындашына кёргюзте. — Унну ахырына тыяндыргъанбыз. Атабыз бир мадар этмесе, гыржынсыз къалгъанбыз.

Эгечи берген ашны ашап бошагъынчы, Ислам тынгылауну ийгенлей турду. Къолунда гыржынын ахыр бурхусун аузуна салып, айран бла аны жутхандан сора, олтургъан жеринден турду да, къабыргъада агъач чюйге тагъылып тургъан эски къалпагъын башына кийип, эшикге ал бурду.

— Мен кетдим, — деди ол.

— Юсюнге жылы зат кий, суукъ болурса. Жауун да жауарыкъды,— деп, Фазика тынгысыз болду.

— Мени ючюн бир да къоркъма, — деди Ислам, юйден чыгъып бара.

Ислам арбазда атылып тургъан чыбыкъны къолуна алды да, кёкге къарады. Жауун тамып окъуна башлагъанды. Жел да

кючленнгенди. Сентябрь айны ахыры эди. Жылны бу кезиую таулада артыкъ суукъ да болмаучуду. Алай бир бирледе жаун бла жел адамланы онгларын алыучудула. Ислам элни чегет жанында тар жолчукъгъа тюшюп, аны бла ёрге кетди. Атасы къойла бла тургъан жер жыяу адамгъа жарым кюнлюк жолду.

Ислам бийик сыртны башына дери солумай чыкъды. Жюрегини дып-дып... деп ургъанын кеси къулагъы бла эшите эди. Сырт башында бир кесек солургъа да умут этди. Алай жаууннy себелеп башлагъаны аны солургъа къоймады. Ол, андан къачып къутуллукъча, чабып тебиреди. Кийимлеринден суу ётюп, санларын суукъсуратып башлагъанда, уллу ташладан бирини жанына къысылды. Ташны баш жаны, къалай эсе да, фуражканы къалагъыча, алгъа чыгъып эди. Аны хайырындан Исламны башындан жаун жаумай эди. Алай жел бирде аллындан, бирде уа жанындан уруп, жаууннy жашны юсюне бурады. Аягъында чабырлары, суу тартып, ауур болгъандыла. Жаун тохтарыкъ сунуп, Ислам иги кесек сакълады. Алай ол уллудан уллу жауа баргъан болмаса, тохтар халы жокъ эди. «Къой, жибиригими жибигенме. Кюнюмю кеч этмейим...» — деп, Ислам жолуна тебиреди. Башында къалпагъыны къыйырлары энишге салыннгандыла. Къалпакъны арт къыйыры уа желкесине жабышханды. Алайтын акъгъан тамычыла, бойну бла барып, аркъасындан энишге саркъадыла Атлагъаны сайын чабырларындан быж-быж... этип суу чачылып чыгъады. Жашыртын къапхан итча, бирде аллындан, бирде уа ызындан ургъан суукъ жел, сюегине дери жетип, къалтыратады. Тауну этегин къууалагъан жыяу жолчукъ учхалаукъ болгъанды. Аны себепли Ислам сакъ атлайды.

Бир-бир жерледе жаун суула къая ыранчыкъладан шорхулдап саркъадыла. Аланы кёмюк этип, терк келгенлерине Ислам тохтап окъуна къарайды. Бийикден энишге саркъгъан суу анга сейирлик кёрюнеди.

Кюн тюшден иги кесек озгъан заманда, жаун да тохтады. Кёкде къара булутла бозгъулдум бет алып тебиредиле. Тёгерек жарыкъдан жарыкъ бола башлады.

Ислам кесини арыгъанын энди сезгенча болду. Бутлары талгъандыла, балтырлары жызылдап ауруйдула. Аякълары отча къызадыла. Ол анга сейирсинеди. «Сууну ичинде тургъанлай къалай къыза болурла?..» — деп келеди аны кёлюне.

Бираздан кёкде булутла седиреп тебиредиле. Аланы ачылгъан жерлеринден кёкню бир кесекчиклери кёрюнюп башлады.

Ислам Дорбунлу къаяны тюбюне жетди. Алайгъа ол ат бошдан аталмагъанды. Былайда дорбунла кёпдюле. Аланы бирлери къысыр къаяны теренине кетедиле. Бирлери уа алай терен тюйюлдюле. Бу жерлени малчыла да, малла да ахшы биледиле. Жай чиллени къызыу кюнлеринде малла, кеслерине салкъынлыкъ излеп, ол дорбунлагъа жыйылыучудула. Буз уруп, къаты жаунла жаугъанда да, тийреде болгъан малы, адамы да алайлагъа жыйышыргъа кюрешиучюдюле.

Бир кесек солур акъыл бла, Ислам да Дорбунлу къаягъа бу-

рулду. Жолдан бек жуукъ дорбунладан бирине кирди. Чириген мешхут ийисден солуу алыргъа да къыйын эди. Болса да, тышындан эсе, мында иги эди. Ары киргенлей Исламны аркъасы жылынды. Ол кёлегин тешип, суудун сыгъып, алай кийди. Шинтиклеча тизгин салыннган ташладан бирине чёкдю. Ол ташланы керекли заманда олтура турургъа деп салгъандыла.

Ислам аланы биринде олтура кетип, къалкъып тебиреди. Жукъу эсин бийлеп, борбайлары тутмай, бир жанына аууша башласа, дыркъ деп уянып, кёзлерин ачады. Алай эте тургъанлай, къулагъына не эсе да бир къыжылдагъан тауушла эшитилдиле. Элгенип, жеринден къопду. Дорбунну теренине къарады. Къаппа-къарангыды. Сагъайып тынгылады. Бир заманда аны кёзлерине эки жылтырагъан зат эсленди. Ала дорбунну терениндеи жуукълаша келгенча кёрюндюле. «Бёрю!..» — деп келди Исламны эсине. Чыбыгъын къолуна алып, дорбудан атып чыкъды. Жол юсюнде дуппурну башына къалай чыкъгъанын кеси да билмей къалды. Ызына бурулуп къарады. Дорбун кесини къарангы аузун ачып тура эди. Ол Исламгъа къалай эсе да, бютюн да къоркъуулу кёрюндю. Жаш андан сора ызына бурулмады. Ахшам бола, атасыны къошуна жетди. Бек алгъа анга тюгюн алыша башлагъан къарт парий тюбеди. Ол кесини узун къуйругъун булгъай, Исламны ийисгеди. Къойла къош аллында ыстауатха жыйылып эдиле.

Жамбот жашын кёргенде, сейир болду.

— Быллай кюн а къалай келалгъанса? — деди ол, Исламны кесине къысып. — Не аман жибигенсе. Теш кийимлеринги. Ма ол тоннга чулгъан.

Ислам атасы айтханча этди. Жамбот кёп болмай отдан тюшюрюлген чоюнну башын ачды да, иссн шорпадан, агъач аякъгъа къуюп, жашына берди.

— Мындан уртла, ичинги жылытыр, — деди ол, жашыны юсюне дагъыда бир тонну жаба.

— Охо, бири жетмеймиди, — деди Ислам.

— Аны жетгени бла жетмегенин мен билеме. Шорпаны ич.

Жамбот къойлагъа къараргъа тышына чыкъды. Къарт парий, къошну эшигини аллында жатып, къалайса, бек къыйналдынгмы деп жарсыгъанча, башын да бир жанлы этип, Исламгъа къарайды. Ислам, шорпаны ичип бошап, аякъны бир жанына салды да. юсюн тап жапды. Олсагъатдан терлеп башлады.

2

Кече узуну Жамботну кёзюне хазна жукъу кирмеди. Анга тынчлыкъ бермеген юйюрюню къайгъысыды. Сабийлери жаланнгачдыла, ашдан къарынлары тоймайды. Алай Жамбот амалсызды. Не мадар этерин билмейди. Аналары сау заманда сабийле артыкъ бек да къыйналмаучу эдиле. Ол уста кийизчи болуучу эди. Кече, кюн да адамлагъа кийиз басып, сабийлени ач этмеучю эди. Жамбот къошдан юйюне тёрт-беш айдан бир кере барыучу эди. Жаланнгач болсала да, сабийлерини ачдан къыйналмагъанларын

кёрюп, кесини къыйынлыкъларын да унутуп, ызына алай къайтыучу эди. Алай, къатыны ёлгенли уа, юйюрюню иши осалгъа кетгенди. Кесини жарсыуун айтып Къужон бийни аллына бир ненча кере баш уруп баргъанды. Алай хар баргъаны сайын, бий аны босагъасындан да иймегенди. Аллахны аты бла жалыннганда да къулакъ салмагъанды. Ахыр кере баргъанында уа: «Къойларымы къырып, дагъыда, уялмай, менден болушлукъ тилерге келесе. Сабийлеринг ач эселе, юсюнгде эшек жюгю битинг барды, аланы ашат...» — деп къойгъанды. Андан сора бийден умут юзюп, аны аллына барыуун да къойгъанды. Сабийле тийреде хоншула, ахлула не зат берселе, аны бла жан бакъгъан кибик этедиле. Алай, ким не зат береди деп, анга къарап да не заманнга дери турургъа боллукъду?..

Жамботну жукъусуз этген ма ол къайгъыла эдиле. Танг атаргъа жуукъ къалкъыды. Алай анга кёп жукъларгъа тюшмеди. Къарт парийни къаты юргенине уянды. Юсюне тонун къаплап, тышына чыкъды. Къош аллы тёшден ёрге бир уллу бёрю, къуйругъун да эки бутуну ортасына къысып, ашыкъмай кетип бара эди. Парий да кенгиракъдан юре, аны ызындан бара эди.

— А, шайтан! — деди Жамбот узайып баргъан бёрюге. Къарт парий Жамботну эслегенден сора, батырланып, бёрюге бютюн да жуукъ чапды. Парий бёрюню жетип тебирегенлей, ол артха айланып, итге жютю тишлерин ачды. Бёрю алай этгенде, парий артха ыхтырылды.

— А, хайырсыз, сен да къарт болгъанса, — деди Жамбот, итини къоркъакълыкъ этгенине ыразы болмай. Бёрю, ашыкъмай, сыртдан ауып кетди. Бираздан парий къайтып келди да, терслигин бойнуна алгъанча, Жамботну аллында эки аягъын алгъа созуп, башын энишге ийди. Жамбот, къошха кирди да, тюненеден къалгъан шорпаны къазаны бла чыгъарып, итни тегенесине къуйду. Парий узун тили бла «чап-чап» этдире, шорпаны ичип тебиреди...

Кюн чыгъа башлагъан кезиуде Жамбот бауну эшигин ачып, къойланы тышына бошлады. Ала тюненеги жауун жибитген жумушакъ кырдыкны отлай, къош аллы бетге жайылдыла. Къарт парий да тегенеге къуюлгъан ашын бошап, эрнин-бурнун жалай, къойланы ызындан кетди.

Жамбот къошха кирди. Ислам уянып эди.

— Нечиксе? — деп сорду атасы.

— Тургъан этеме.

Жамбот къошну ичинде жашыны бутакълагъа тагъылып тургъан кийимлерине тийип кёрдю.

— Алыкъа быстырларынг иги къурумагъандыла. Ашыкъма. Ач эсенг, ма бу чыккырда айрандан ичерсе. Мен къойлагъа къарайым. Бюгюн Дадаш да келирге керекди,— деп, Жамбот къошдан чыкъды. Ол къош аллында хыжысын къолуна алып, бетде кюте тургъан къойла таба кетди.

Кюн ариу тийгенди. Кёкде бир булут да кёрюнмейди. Ислам кийимлерин къошдан чыгъарып, тышында кюннге жайды.

Тюшге жуукъ, эшекни да аллына сюрюп, Дадаш келди. Ол Жамботну къойчу нёгериди. Жамботча, ол да Къужон бийни жалчысыды. Сыфатына къарагъанда ол киши ортасындан озгъан адамгъа ушайды. Алай анга отуз жылдан кёп болмайды. Кюн кюйдюрген бетинде ары-бери тартылгъан ызлыкъла ачыкъ билинедиле. Сакъалын къара тюк басыпды. Къоллары бла саны бир бирге келишмегенча кёрюнедиле. Къоллары уллу боза къалакъча залимдиле, саны уа назикге тартыпды. Юсюнде къара чепкенден тигилген къапталы жамаудан толуду. Башында эски акъ къалпагъыны къыйырлары ёрге-энишге бюгюлюпдюлс. Аягъында чабырларыны ичинден бармакъ къыйырлары къарайдыла.

— Охо, сен а къачан келгенсе? — деп сорду Дадаш Исламгъа.

— Тюнене.

— Иги этгенсе. Элде уа къалайдыла?

— Бизни унубуз тауусулгъанды...

Дадаш Исламгъа эриулю къарады. Сора ауур кючсюне, эшекни жюгюн тюшюрюп тебиреди.

— Сен а къайда эдинг? — деп сорду Ислам анга.

— Тау артында.

— Къайсы тауну артында?

— Ма ол буз тауланы кёремисе? Аланы ары жанында.

— Нек баргъаненг ары уа?

— Териле сатаргъа.

— Анда уа адамламы жашайдыла да?

— Жашамай а. Эбизелени жери андады да.

Алаймыды дегенча, Ислам тёппелери кюмюшча жылтырагъан къаяла таба къарады. Дадаш эшекни жюгюн тюшюрюп бошады да, аны аркъасындан иерин бла жауурлугъун алды. Жауурлукъ эшекни тер сууундан кёпчюгюп, ауур болгъанды. Кеси да, къалай эсе да, мызыу ийис этеди. Ислам эшекни аркъасында къансырай тургъан жауурун кёрюп, анга жазыкъсынды. Дадаш аякъ тюбюнде кырдыклагъа къарай кетип, не эсе да бир хансланы чапыракъларын юздю да, аланы къолу бла уукалап, эшекни жауурына жабышдырды.

Жамбот кенгден эшекни эследи да, Дадашны келгенин билип, къош таба ашыкъды. Парий аны ызындан тебиреди.

— Сен а къайрыса? Къойла къатында тур, — деди Жамбот анга. Парий, иесини айтханын ангылагъанча, ызына бурулуп, ашыкъмай атлай, сюрюу къыйырына кетди.

Дадаш келтирген артмакъларыны биринден конфетле алып, Исламгъа узатды. Жаш къууанды.

Жамбот кенгиракъдан окъуна Дадашха салам берди. Ала кёпден бери кёрюшмей тургъан къарындашлача, бир бирлерин тансыкъладыла.

— Къалай барын келдинг? — деди Жамбот, къойчу нёгерини къолун къаты къысханлай.

— Кёресе, сау-эсенме, — деп ышарды Дадаш.

— Бек къыйналдынгмы?

— Да къыйналсанг да, не этериксе. Юйренмейми къалгъанбыз.

— Ол айтханынг да кертиди...

Жамбот Исламны къолуна хыжыны тутдурду да, къойлагъа къараргъа жиберди. Дадаш чабырларын тешип, аланы ичлеринде сууланнган миделлерин чыгъарып, кюн туушха жайды да, Жамбот бла бирге къошха кирди.

— Да была уа танг толу кёрюнедиле, — деди Жамбот, мюйюшде Дадаш келтирген артмакълагъа къолу бла тийип кёре. — Элтген терилени барысын да саталдынгмы?

— Сатханма. Алай доюн болмагъанды... Бек учуздан бергенме.

— Тюшюмде эшегибизни таудан кетип кёргенем, — деп ахтынды Жамбот. — Баям, аны ючюн кёрюннген болур эди.

— Тейри, эшекден да айырылыргъа аздан къалгъанбыз. Жоба ыфчыкны ол бек сёдегей жери жокъмуду?..

— Ыхы...

— Къайтып келе, алайда эшек учуп, ол да, мен да тёшден кетерге азчыкъдан къалгъанбыз. Аллах эриген болур эди ансы, къалай къутулгъаныбызны да билмейме.

— Сакъ бола турургъа керекди, — деди Жамбот, башын чайкъай. — Насыпсызны нёгери шайтан болур дегенлей, не къыйынлыкъ да бизни марап айланады...

Дадаш келтирген затларын чачып башлады. Эски кюйюз артмакъдан къумачла чыгъарды. Экиси да аланы жайып-жайып кёрдюле.

— Быладан кёлекле кийселе, сабийле аз къууанмазла,—деди Жамбот, кёзю-къашы жарып. — Келтирген да, къыйналгъан да сенсе, Дадаш, кесинг юлеш.

— Да не юлеширлиги барды. Мени юйюрюм-юйдегим жокъ. Жангыз башыма кёпмю керекди. Бир кёлек кийсем, манга болады.

— Алай къалай жарайды да... Юйдегили болмай сен да турмазса.

Жамботну ахыр сёзлери Дадашны жюрегин дыгъыл этдирдиле. Алай ол аны бла байламлы Жамботха жукъ айтмады. Башха артмакъны ортагъа салды да, аны ичинден бал къалачла, конфетле чыгъарды.

— Ол къапчыкъдагъы уа неди? — деп сорду Жамбот.

— Тузду.

— Аны иги этгенсе.

— Ахча кёп болса эди, алыр затла уа табыллыкъ эдиле, — деди Дадаш, кючсюнюп.

— Алайсыз да бек иги сатыу этип келгенсе. Аперим. Арыгъан болурса. Тынчайгъан эт.

— Къайгъырмаз.

— Мен тамбла элге кетерге керекме. Баям, хазна терк къайтмам.

— Нек?

— Сабийле гыржынсыз къалгъандыла. Жаш аны айтыр ючюн келгенди. Мында кесибизни да жугъубуз жокъду.

— Да биз, къалай болса да, кечине барырек. Сабийлеге уа къыйынды. Зат мажараллыкъ эсенг, барыргъа керекди.

— Ол къабартылы шуёхума ётмесем, бир да билмейме.

— Зарамукъгъамы?

— Хоу.

— Жугъу бар эсе, ол а болушур. Алай быйыл Къабартыда да мирзеу хазна битмеген хапары барды.

— Аны уа айтадыла. Болса да башха барыр жерим жокъду.

3

Экинчи кюн Дадаш тау артындан келтирген затладан сабийлеге жетген юлюшню эшекге жюклеп, Жамбот бла жашы элге атландыла. Саугъалагъа сабийлери къалай къууанырыкълары кёзлерине кёрюне, Жамбот эшекни ызындан, сагъыш эте барады.

Байланы сабийлерини юслери терк-терк жангыргъанлыкъгъа, жарлыланы сабийлерини аркъаларындан эски быстырлары кетмейдиле. Жамбот кибик къыйынлыла уа туудукъларына жангы зат кийдиргенни къой, эски кийимлерини жыртылгъан жерлерине жабышдырыргъа жамау окъуна табалмайдыла. Аны юсюне уа юйюрде жетип келген къыз болса, аны къайгъысы ата-ананы бютюн да бек адыргы этдиреди. Жамботну да бек амалсыз этдирген Фазикады. Аны заманы жетгенди. Тенг къызларыны бирини юсюнде жангы жыйрыкъ кёрсе: «Мени уа нек жокъду?» — деп, аны жюреги ниижиле болур. Жамбот ол затланы ахшы биледи. Алай ол не этсин? Такъыр жашау онгун алгъанды. Дадаш болмаса, Жамбот бютюн да бек къыйналыр эди.

Дадаш къармашхан адамды. Онэкижыллыгъындан ёксюзлей къалып, андан бери Къужон бийни жалчысы болгъанлай келеди. Ол сынамагъан не къыйынлыкъ къалгъанды! Къыш суукълада, къойланы ызындан айлана, талай кере аякъларын да юшютгенди. Бит да къысханды. Къужон аны къара кесеу этгинчи тюйген заманла да болгъандыла. Ташлагъа бауурланып кёп жилягъанды. Алай аны жанын тырнагъан тарыгъыуларын тауладан ургъан желле болмаса, киши да эшитмегенди. Ол алай ёсгенди. Жашауну анга бергени жалан да билек къарыу болгъанды. Дадашны танып, аны кючюне сейир этмеген жокъду. Къол таш атханда аны киши да жетмейди. Бир жол, къышхыда, бузгъа тирелип, барыргъа унамай тохтагъан эшегин, къолтугъуна кётюрюп, буздан алай ётдюргенди.

Жамботну алгъын Хоча деп къарт нёгери болуучу эди. Таудан къар юзюлюп, къойла къырылгъанда, Хоча да къар тюбюнде къалып, ёлген эди. Ол ёлгенден сора, Жамботха нёгерге Къужон бий Дадашны ийген эди. Андан бери экиси да биргедиле. Жамбот къар юзюлгенде къырылгъан къойланы бир къауумларыны терилерин сыдырып алгъан эди. Дадаш келгенден сора, ала ол терилени, ийлеп, тонлукъла этген эдиле. Аланы тау артына элтип, бир затха алышып не да сатып, жукъгъа жаратыр акъылны да анга Дадаш айтхан эди. Дадаш тау артына кетип, къауум кюн туруп

келгенди. Аны ол жолоучулугъу уа бюгюн Жамботну жюрегин жарытханды. Ол акъырын гыллыулан баргъан эшегини ызындан жарлы юйюне кёлю кётюрюлюп келеди.

Дорбунлу деген жерге жетгенлеринде, аланы алларындан эки атлы чыкъды. Аланы бири Къужон бийни жашы Элбек эди. Экинчиси уа Сосран эфендини жашы Сюлемен. Ала Жамботну аллын тыйып тохтадыла. Элбекни миннген аты, ауузлугъун чайнап, башын алгъа соза, ал аягъы бла жер чучхуйду. Кюмюш токъмакълары жылтырагъан жюгени бла ёшюнлюгю бютюн эсириклендиргенча кёргюзтедиле. Элбекни жаппа-жангы къара чепкенини ёшюнлеринде да кюмюш хазырлары жылтырайдыла. Бойнунда чиммакъ башлыгъы бла башында бухар бёркю аны жангыдан сакъал ура келген бетине жетген кишини сыфатын бередиле. Белинде кюмюш къамасы уа аны жигитча кёргюзтеди. Ислам бир жанында тохтап, андан кёзлерин алмай къарайды.

— Къойланы иесиз къоюп къайры бараса? — деп Элбек Жамботха хыны сорду.

— Къойла иесиз тюйюлдюле. Дадаш къошдады, — деди Жамбот.

— Сен а къайрыса?

— Юйде сабийле гыржынсыз къалгъандыла да, алагъа бир зат мажаралыр эсем...

— Аланы, элтип, къаядан атсанг да, ёллюк тюйюлдюле, — деп, Элбек харх этип кюлдю да, атына къамичи урду. Тор къашха, эки ал аягъын бийикге кётюрюп, алгъа сызылды. Сюлемен да аны ызындан тебиреди.

— Элбек, — деди бираз баргъандан сора Сюлемен, — Билемисе, Жамботну къаллай кёгюрчюню барды.

— Ол дегенинг?

— Къызына айтама.

— А-а. Фазика...

— Хоу. Аллах бла ант этеме, бизни элде андан ариу болмагъанына.

— Аны мен да эслегенме, — деди Элбек, атыны башын тартып. — Баям, ол ойнаргъа жарарыкъды.

— Эшда жарагъан а.

— Сюлемен, къарайма да, сен аны сюйюп тура болурса дейме. Ы?..

— Сюерге тийишли затды сора уа.

— Алай эсе, башынгы аурутма. Аны оноуун мен кесим этерме, — деп, Элбек ат юсюнден ызына бурулуп къарады. Жамбот бла жашы узайып кетип бара эдиле.

Бийни жашы бла тюбегени Жамботну къанын бузду. Аны айтхан ауур сёзлери жалчыны жюрегин такъыр этдиле.

Атасыны мудахлыгъы Исламны да кёлюн чёкдюргенди. Элбекге къаны къайнайды. Алай ол не этсин? Къолундан келсе, атасы ючюн сюелир эди. Элбек андан жети-сегиз жыл таматады. Аны юсюне уа Элбек бийни жашыды. Базынып, анга ким сёз айтырыкъды?..

Къанамат чыбыкъдан ат этип, кеслерини юйлерини тийресинде башха сабийле бла ойнай эди. Ким озар дегенча, ала тизгин туруп, хаман чабадыла. Ташладан, хуналадан да секиредиле. Бир къауумлары жыгъылып, аякъларын да аурутадыла. Алай аны ючюн а къамамайдыла. «Хыкъ-хыкъ...» — деп, жиляр-жылямаз сынсый кетип, оюннга жангыдан къошуладыла. Чабып бара, ташха абынып, Къанамат тёппе турду. Онг аягъыны тобукъ терисин сыдыртды. Къол табанларын да ачытды. «Ой, анам, ой, анам!..» — деп сытыла кетип, ёрге къопду. Бу заманда Жамбот бла Ислам юйге жетип келе эдиле. Аланы кёргенде, Къанамат «шайтан» болду! Несин да унутду.

— Къарачыгъыз, ата-а!.. — деп чапды ол. Жамбот аны къойнуна алып, кёкюрегине къысды.

— Жюнюс бла Адил а къайдадыла?

— Суу бойнуна кетгендиле.

Бу кезиуде юйден Фазика чыкъды. Аны тёгерек бети, булутла арасындан чыкъгъан кюнча, жарыкъ болду. Жамбот къызын биринчи кере кёргенча, анга ышанлап къарады. «Анасына былай ушагъанын бюгюннге дери къалай эслемей тургъанма?» — деп сейирсинди ол ичинден.

— Ислам, санга асыры къайгъы этгенден кёзюме жукъу кирмей тургъанма. Жаууп жетгенмеди жолда? — деп сорду Фазика къарындашына.

— Жетген эди.

— Оу, анам!

— Неге «Оу анам»,— дейсе? Мен жаууп кёрмегенмеми?

— Айхай, бир уллу жаугъан эди.

Ислам эгечини жарсыгъанына эс бурмай, эшекден артмакъланы тюшюрюп тебиреди. Къанамат анга болушхан кибик эте, ичлеринде не болур дегенча, кир бармакъчыкълары бла артмакъланы тышларындан къармап кёрдю.

Жамбот кесини къаты арыгъанын юйге кирип, от жагъада тыпыр ташха олтургъанында сезди. «Къартлыкъ хорлап бара кёреме», — деп келди аны эсине. Мындан къауум жыл алгъа, къошдан келсе, юйде ол-бу жумушлагъа тирелип тохтаучу эди. Энди уа, келе келгенлей, олтурургъа ашыкъгъанды.

Кеси излеп тапды эсе да, огъесе Ислам болушду эсе да, Къанамат бал къалачла бла конфетле болгъан артмакъны башын ачып, анасыны сютюнден тойгъан улакъча, ёрге-ёрге секирип къууанды.

— Ы-ы, антсыз, къайдан да кёзюнг илинди, — деп кюлдю Жамбот. Бу заманда Жюнюс бла Адил да келдиле. Ала конфетлени кёргенде, аталары бла саламлашыргъа да унутуп, кеслерин артмакъны юсюне атдыла.

— Быланы къайдан тапхансыз? — деп, Фазика да сейирге къалды.

— Дадаш тау артындан келтиргенди, — деди Ислам. Дадашны атын эшитгенде, Фазиканы акъсылдым бетине билинир-билинмез къызыл ингилик жайылды.

— Конфетледен нёгерлеригизге да юлюш этигиз, — деди Жам-

бот жашларына. Аны эшитгенлей, Къанамат ууучун толтуруп, юйден жёбелеп чыкъды.

Жамбот келтирген къумачланы кёргенде, Фазиканы ийнанырыгъы келмеди.

— Кимникиледиле? — деп эки-юч кере къайтарып сорду.

— Бизникиледиле. Нек ийнанмайса? — деди Ислам.

Сабийлерини къууаннганы Жамботну къайгъыларын унутдургъанча болду. Хар заманда да алай болуп турса, Жамбот башха насып да излемез эди. Алай не медет. Сабийле бусагъатчыкъда къууаннганлыкъгъа, тамбла уа?

Ушхуур ашап бошагъандан сора, Жамбот кесини эски тапчанына жатып, тынчайды. Къанамат да аны къойнуна къысылды. Бирси жашла да кеслерини жерлерине жатдыла. Фазика уа жатаргъа ашыкъмады.

От жагъагъа жуукъ олтуруп, Исламгъа акъ ысхарладан кёлек тиге эди. Ислам эртденликде атасы бла бирге Къабартыгъа барлыкъды. Аны себепли жашны юсюн уялмазча табыракъ этерге керек эди. От жагъада жанып бошай баргъан отунланы кёксюлдюм жукъа тютюню ожакъ таба акъырын кётюрюледи. Къарангыракъ болуп, кёрмей тебиресе, Фазика отну мыдыхын чучхуйду, аны юсюне ууакъ жаркъачыкъла атады. Отну жылыуу эки ууртун къызартып, бетини акъсыл нюрюи тюрлендиргенди. Ол ийнени сууургъаны сайын, аркъасы бла энишге салыннган эки чач эшмеси ары-бери тебедиле.

— Къызы, — деди Жамбот, жукъусурагъан ёп бла, — Дадаш къумачладан юлюшюн алыргъа унамагъанды. Сен анга да кёлек тигерге унутуп къойма...

Ахшы, этерме дегенча, Фазика башын къымылдатды. Аны огъурлу кенг мангылайына тер урду.

4

Жамбот танг аласында къопду. Исламны да тургъузду.

— Жукълагъанынг боллукъду. Жолгъа чыгъаргъа керекбиз, — деди ол жашына. Ислам кийине туруп, бюгече Фазика анга кёлек тиге къалгъаны эсине тюшдю. Ары-бери къарап, жукъ тапмагъандан сора, эгечин уятды.

— Биз кетебиз. Кёлегими бошагъанмыса?

— Ол сагъатха танг атыпмы къалды?.. — дей Фазика жыйрыгъын кийип, терк окъуна аягъы юсюне болду. — Юсюнге тап боллукъ эсе, кёлегинги уа хазыр этгенме.

Салгъан жеринден кёлекни алып, Исламгъа берди. Жаш аны кийип, эгечини аллында сюелди.

— Бек тап жарашады. Огъурлулукъ бла кий, юсюнгде тауусулсун...

Жамбот бла Ислам, биягъы эшекни да алларына сюрюп, жолгъа тебиредиле.

— Ахшы жолгъа барыгъыз, — деди Фазика аларга.

Каб.-Балк. ро публ. научная
БИБЛИОТЕКА
имени Н. К. Крупской
г. Нальчик, ул. Погорел 42

— Сабийлеге иги къара. Биз беш-алты кюнден къайтырбыз, — деди Жамбот къызына.

Алыкъа кюн таула артындан къарамагъан эди. Ол себепден тарны ичин къарангы тартынды. Эртденлик аяз да санланы суукъсуратады.

Жол Черен сууну жагъасын къууалагъанлай барады. Адамла ол жолну къыйынлыгъын уста биледиле. Жилян ыз кибик, тар жолчукъ, жолоучуну онгнга да барады, тик ёрге чыгъарып, баш эниге да тюшюреди. Бир-бир жерледе уа сууну жагъасына элтип тирейди...

Кюн тюшге жуукъалашды.

— Бюгюн жетеркбизми? — деп сорду Ислам, бойнун къынгыр тутуп.

— Не, арыгъанмы этгенсе?..

— Билмейме.

— Арыгъан эсенг, бир кесек солуюкъ, ы-ы?

Жол жанында ариу къыртиш жерчикни сайлап, солургъа олтурдула. Ауузланнган да этдиле. Бет халындан Жамбот жашны керти да арыгъанын эледи. Анга жаны ауруду. Бираз солугъандан сора, Жамбот олтургъан жеринден къопду.

— Тебирейик ансы, бюгюн жеталмай къалыргъа боллукъбуз,— деди ол жашына. — Сен эшекге мин.

— Ол кеси да кючден барады, — деп, Ислам унамады. Алай атасы къоймады.

— Аны ючюн сен не аз да жарсыма, — деп, Исламны кётюрюп, эшекге миндирди.

Жолну эки жанында тирлиги орулгъан сабанла кёрюнедиле. Алада кюте айланнган мал сюрюуле да эсленедиле. Ислам тёгерегине сейирсинип къарай барады. Бу жолгъа дери тауланы бла къаяланы болмаса, ол жукъ кёрмегенди. Анда-санда бойнун артха буруп къарайды. Акъбаш таула узакъда къала барадыла.

Кюн батды. Тёгерек къарангы тарта башлады.

— Аллыбызда юйле кёрюнедиле, — деди Ислам, къууанчлы болуп.

— Энди жетебиз, — деди Жамбот, белин тюзете. Аны къалын къашларына бла узун кирпиклерине жолну букъусу къонуп, саргъалтханды. Чепкенини этеклерин да, аякъларында чабырларын да букъу басханды.

Элге жуукъ къалгъанда, Ислам эшекден тюшюп, жыяу тебиреди. Малланы сюрюуден къайтхан заманлары болса керек, элде ийнеклени бла бузоуланы мёнгюрегенлери, къойланы макъыргъанлары къатыш эшитиледиле. Алагъа итлени юргени да къошулады. Элни къыйырында тохтап, Жамбот юсюн-башын къакъды. Ислам да атасындан кёргенни этди.

— Бу элде кимле жашайдыла, ата?

— Къабартылыла. Урух къабакъ деген къабартылы эл буду.

— Мында бир таулу да жокъмуду?

— Жокъду.

Ала элни чегет жанында орамларындан бирине жетдиле да,

аны бла энишге тебиредиле. Юрюп, юслерине чапхан итледен къолларында чыбыкълары бла сакъланадыла. Уллу, гитче да жумуш къоллу кёрюнеди. Бирле къойларын баугъа жыядыла, бирле ийнек сауадыла...

— Ма, жетдик, — деди Жамбот, башы салам бла жабылгъан эски юйню къатында тохтап, — эшекни бери тый.

Ислам эшекни аллын тыйды.

Юйню арбазында не эсе да бир зат бла жубана тургъан он-онбиржыллыкъ къызчыкъ Жамботну бла Исламны кёрюп, абызырагъанча болду.

— Уи адар дас? — деди Жамбот, ышарып.

— Дэсщ, — деп жууаплады къызчыкъ, назик ауазчыгъын созуп. Андан сора ол жукъ да айтмай, чабып юйге кирди.

— Сен анга не зат дединг?

— Атанг юйдемиди деп соргъанма.

— Ол а не айтды? — деп сейирсинди Ислам.

— Юйдеди, деди.

Бу кезнуде, башында да къозу териден этилген, тёгерек къара бёркю бла, юйден орта жашаулу, назик киши чыкъды. Аны ызындан босагъада тиширыуну башы кёрюндю. Ала Зарамукъ бла аны къатыны Куна эдиле. Жамботну кёргенде, ала жарыкъ болдула.

— Ненча жыл болады сен бизни таба айланмай тургъанлы?— деп, Зарамукъ малкъарлы шуёхун къучакълады.

— Тынч-эсенмисиз? — деди Жамбот къонакъбайларына.

— Аллахха шукур, бир хатабыз жокъду. Тынчбыз, — дей, Зарамукъ Исламны кесине тартып, башындан сылады. — Муну алып келгеннигн къалай иги этгенсе, Жамбот...

— Тюненели бери бурнум сюйюндюрюп тура эди,— деди Куна.

— Келигиз, тышында турмайыкъ, — деп Зарамукъ къонакъларын юйге чакъырды. Сора къатынына бурулуп айтды: — Сен а отха, суугъа къара. Терк бол... Мария, сен да ананга болуш...

Биягъындан бери кенгирекден къарап тургъан къызчыкъ атасыны буйругъун эшитгенлей, жумушха къармашып тебиреди. Юйге кирип бара, Ислам кёз къыйырлары бла анга жашыртын къарады...

Юйню ичи Исламгъа къалай эсе да тюрлю кёрюндю. Таулу юйледе болуучу от жагъа мында жокъду. Терезе тюбюнде агъач ундурукъ эсленеди. Аны къулакълары, къалай эсе да, тюрлю-тюрлю къыйылып ишленнгендиле. Юйню дагъыда бир отоуу барды. Анда да экн ундурукъ салыныпды. Адырла жыйылгъан тапка да, таулу юйледеча болмай, бираз башха тюрлю ишленнгенди.

— Тазрет а къайдады? — деп сорду Жамбот Зарамукъгъа.

— Жылкъыны кютеди. Кёп турмай келир.

— Тохта, жылкъы кютерча киши болгъанмыды да?

— Да, ма, Исламдан жалан да бир жыл таматады... Атланы аныча сюйген сабийге тюбемегенме. Жылкъыны анга ышаныргъа къоркъгъан да этеме, алай тилеп къоймайды.

— Аллай бир сюе эсе, кютмеге къой. Он беш жылы болгъан жаш сабий тюйюлдю.

— Аны да керти айтаса, Жамбот. Алай бийибиз бек къатыды. Бир атны ахсап кёрсе да, къамичисин кётюрюп тебирейди.

Ислам эсин ары-бери бёле, атасыны бла Зарамукъну ушагъына жарты-къурту тынгылайды. Мында хар зат да къалай эсе да анга тюрлю кёрюнеди. Эшикден киргенлей онг жанында башында да темири бла тёрт мюйюшлю бир зат сюеледи. Ичи уа дорбунчады. Ол печди. Ислам аллай затны бир да кёрмегенди. Эшитген да этмегенди. Аны не зат болгъанын билирге адыргы этеди. Алай сорургъа уялады.

Куна терк окъуна аш хазырлап, ортагъа салды.

— Хайда, ауузланчыгъыз, — деди Зарамукъ къонакъларына.— Ислам, сен не эсе да, буюгъуп тургъанча кёрюнесе. Уялма, иги жаш.

Бу кезиуде Мария аланы алларына агъач аякъла бла суусап келтирип салды.

— Ай, иги къыз, иги къыз... — деп, Жамбот анга махтау берди. Марияны саргъылдым бетчиги къызарды.

Кёп да турмай, Тазрет да келди. Ол, къонакъланы кёрюп, къысылды. Жамботну танып, анга къолун берди.

— Аперим, къалай ёсюп кетгенди бу! Жаша, кёп жаша!.. — деп, Жамбот Тазретни тансыкълады.

— Ислам бла да саламлаш, — деди Зарамукъ жашына. Тазрет Исламгъа тюрслеп къарай, аны къолун тутду.

— Исламды бу... Жамботну жашы, — деп тюшюндюрдю Зарамукъ Тазретге.

— Экигиз тенгшисиз.

Куна Тазретни аллына да табакъ салды.

— Къалайды, жылкъы жериндемиди? — деп сорду Зарамукъ.

— Бир да къоркъма. Бий да келген эди бюгюн.

— Хатутму?

— Хоу.

— Не айтды да?

— Минерге бир къауум атны юйретирге керекди деп кетгенди.

— Башлагъанды биягъы. Былтыр иегилерими сындыргъаным боллукъду.

— Аны ючюн жарсыма, атам. Мен юйретирме, — деди Тазрет.

— Алай хажи бол сен. Эмилик атланы хайт деген кишиле да кючден бла бутдан юйретедиле.

— Мен да юйреталлыкъма...

— Дауур этме! Аллынгда азыгъынгы аша, — деди Зарамукъ жашына. Сора Жамботха бурулуп: — Ма былайды бу. Кесини кючюн кеси билмейди. Бир уллу от тапмайды ансы, элте барып, башын ары сугъарыкъ эди.

— Болса да, Зарамукъ, къуш бала къанатларын уча кетип къатдырады.

Зарамукъ Жамботну айтханына сёз къайтармады. Нек дегенде, бир жаны бла ол да тюз айта эди.

Ушхууурдан сора, Тазрет бла Ислам тышына чыкъдыла. Зарамукъ бла Жамботну арасында ушакъ андан ары созулду.

— Быйыл мирзеу бла къалайсыз? — деп сорду Жамбот, башха хапарла бошалгъандан сора.

— Аман тюйюлдю, — деди Зарамукъ. — Мен жерчигиме суу сугъаргъан кибик этгенем да, ол бек болушханды...

Арбазда Ислам бла Тазрет да ушакъ этерге кюрешедиле. Алай бир бири тиллерин ангыламагъанлыкъдан, хапарлары хазна къызмайды. Айтханларын бир бирге къоллары бла ангылатыргъа кюрешедиле. Мария уа, алагъа тууладан къарап, сёлешген формаларына кюледи...

Экинчи кюн Жамбот кетерге деп не бек кюрешди эсе да, Зарамукъ аны иерге унамады. Ала элни къыдырдыла. Зарамукъну бир къауум ахлуларына да кирдиле.

Ислам а Тазрет бла бирге жылкъыгъа кетип, кюнню узуну анда болду. Тазрет аны башха жылкъычыла бла да шагъырей этди. «А-а, къушха...» — деп, ала Исламны тёгерегинден алып, танысыкълай эдиле. Ол кюн аланы арасында Ислам бир бёлек къабарты сёзге да юйренди. Артыгъыракъ да Тазретни жюрек халаллыгъыны чеги жокъ эди. Ол не зат бла да Исламны кёлюн алыргъа кюреше эди.

Жылкъычы жашла аркъан атып, эмилик атны тутдула. Ол кесин артха тартдырып, къатына бир да адам къояр халы жокъду. Болса да, жашла аркъандан къаты тутханлай, анга жууукъдан жууукъ къысыла барадыла. Ат эки ал аягъын ёрге кётюрюп, ычхыныргъа адыргы этеди. Ислам тамашагъа кенгирекден къарайды. Ат секиргени сайын аны ахы кетеди, жашланы малтап кетерик сунуп, къоркъады. Алай аркъан бойнундан бууып, атны онгун алгъанды. Аны кёзлери уллу болгъандыла. Жашладан бири сакъ бара барып, аны къулакъларындан тутду. Къара къашха эмилик, бар кючюн салып, ары-бери жулкъунуп кёрдю. Алай къарыулу къолла аны иймедиле. Кёп да бармай, аны башына жюген да салдыла.

— Ыхы, къайсыгъыз минесиз? — деди жылкъычыланы ичинде таматаракълары, аны жюгенлеп бошагъандан сора.

— Мен, — деп Тазрет алгъа чыкъды. Къарап къарагъынчы Тазрет атха къонду. Ат ёрге-ёрге секирип, чюеллеп башлагъанда, Ислам эки къолу бла бетин жапды. Тазретге асыры къоркъгъандан аны жилярыгъы келди. Бираздан, тёзалмай, кёзлерин ачып къарады. Ат алгъындан да бек чюеллей эди. Алай Тазрет алыкъа аны юсюнден чартламагъанды. Ма сейирлик! Атны аркъасына губуча жабышханды!..

Жылкъычы жашладан бири кесини атына минип, эмилик атны адеж тутуп, алгъа тебиреди. Алай этип бираз айланнгандан сора, эмиликни эркинлигин толусунлай Тазретни къолуна бердиле. Аркъандан ычхынгъанын сезгенден сора, ол бютюн да бек секирип тебиреди. Ауузлугъун чайнап, кишнеген да этди. Бир бирде жеринден тепмей тохтайды. Сора билмей тургъанлай, окъча ал-

гъа атылады. Тазрет бир-эки кере да жыгъылыргъа аздан-аздан къалды.

Бираздан ат да, Тазрет да кёзден думп болдула. Исламны къайгъысы ичине сыйынмай тохтады. Ол лахор эте тургъан жылкъычылагъа сорургъа итинди, алай тиллерин билмейди. Болса да аланы бетлеринде бир тюрлю къоркъуулу халны эслемегенден сора, Исламны жюреги да орнуна келе башлады. Ол эмилик атны къалай юйретиучюлерин бу жол болмаса кёрмегенди.

Бир къауум замандан Тазрет кёрюндю. Тюбюнде аты башын энишге тутуп, ары бла бери жулкъуна келе эди. Жылкъычыланы къатына жетгенлей, ол атдан секирип тюшдю.

Ат терлеп, суу-салам болгъанды. Аны бир-эки сагъат мындан алда болгъан эсириклигинден жукъ къалмагъанды. Солуудун алгъаны сайын, бурун тешиклери кенгерип, ичлерини къызыллары ачылады. Ислам анга бла Тазретге кезиу-кезиу къарайды. Тазрет а жукъ да болмагъанча, уллу акъ тишлерин ачып ышарды.

Алай бла ортадан бир кюн озду. Аны эртденлигинде уа Жамбот жашы бла жолгъа атланды. Аланы Зарамукъну битеу юйюрю ашырды.

— Сау къалыгъыз, — деди Жамбот, аланы къолларын къыса.

— Ахшы жолгъа!..

Эшекни жюгю асыры ауурдан, аны бели энишге бюгюлгенди. Ол эки жанына тентирей, къыйналып атлайды.

Бираз баргъандан сора Ислам тёзалмай артха бурулуп къарады. Мария алыкъа орамда сюелип тура эди.

— Ата, къалай иги шуёхунг барды сени, — деди Ислам, элден иги кесек узайгъандан сора.

— Зарамукъгъамы айтаса?.. Э-э, ол халал адамды.

— Ол тауча, сен къабартыча къайдан билгенсиз?

— Бизни аталарыбыз да шуёхла болуучу эдиле. Ала да бир бирге барып, келип тургъандыла. Бир жол Зарамукъну атасы, Зарамукъну да алып, бизге келди. Ол заманда Зарамукъ гитчечик эди. Шёндю бизни Къанамат тенгли бир болур эди. Алып келди да: «Бу сизде туруп, таулагъа да юйренсин, тауча да билсин»,— деди. «Сен а, Жамбот, къабартыча билирге керексе», — деп, мени уа биргесине алып кетди. Ол заманда мен да гитчечик эдим. Ма мен къабарты тилни, Зарамукъ а малкъар тилни алай бла билгенбиз...

Жаш жыллары эсине тюшюп, Жамбот еагъышлы болду. Аны бети бирде жарыкъ болса, бирде уа мудах болады, къашларын тюйюп, кючсюнген окъуна этеди. Баям, аны эсине ачыулу ишле да тюше болурла, Аз зат сынамагъанды ол жашаууида...

Жамботну сагъышларын Ислам бёлдю. Ол анга: «Мени къабартыча сёлеширге юйретирикмисе?» — деп сорду.

— Сюемисе?

— Бек сюеме.

— Алай эсе, ахшы. Юйретирме.

Жамбот хапарчы адам тюйюлдю. Айтхандан эсе тынгыларгъа бегирек сюйюучюдю. Болса да ол жашы бла хапарны юзмей бар-

дырыргъа кюрешеди. Нек дегенде, Жамбот узакъ жолну халын уста биледи. Аны хапар бла къысхарта бармаса, ол адамны онгун алып къояды.

Ала таргъа киргинчи тап келдиле. Ёр жол башланнганда уа мирзеуден ауур жюкленнген эшек жюрюшюн селейтди. Тик ёрге чыкъгъан жерледе ол баралмай тохтайды, артха сюрюшеди. Алай болгъанда Жамбот бла Ислам — экиси эшекни эки жанына тохтап, имбашлары бла аны алгъа тюртедиле. Алай эте, аманны кебинден, Акъташха жетдиле. Эл тынч эди. Декабрны ахыр кюнлерине дери къар жаумады. Ачыкъ эм жылы кюнле болгъанлай турдула.

5

Сосран эфенди тюш намазын этип бошады да, намазлыкъда тобукъланнганлай, бир ауукъгъа дери намаз минчакъларын санады. Андан сора теке сакъалын сылай, ёрге къопду да, бузоу териден этилген намазлыгъын эшик жанында багъананы бутагъына такъды. Аягъында меслери жау сюртгенча жылтырайдыла. Аланы къагъытча жумушакъ болгъанлары билинип турады. Эфенди меслерини тышындан таулу чарыкъла кийди да, тапчаннга олтурду. От жагъада отха салыннган сыгынла аз тютюн эте, къыйналып жанадыла. Юйню ичин жалан да тютюн чыгъыучу ожакъдан келген жарыкъ жарытады. Арт къабыргъада терезе орнуна къоюлгъан уллу тешик барды. Къар жауып, суукъ болгъанлы, анга быстыр буштукъ этгендиле. Аны себепли юйню ичи къарангыракъды. Эфенди къолайлы жашайды. Тёрде эки уллу кюбюр кёрюнеди. Аланы юслеринде жууургъанла, жастыкъла жыйылыпдыла. Эки агъач ундурукъ да барды. Эки къабыргъада уллу кюйюзле... Арт къабыргъада кюмюш саплы къама эм да къауал тагъылыпдыла.

Сосранны бир жашы бла юч къызы бардыла. Юч къызы да эрдедиле. Жашы Сюлемен а биргесинеди. Анга он тогъуз жыл болады. Алыкъа къатын алмагъанды. Къызлагъа лакъырда эте айланнган заманыды. Эфендини къатыны Къудасны уа битеу эл таныйды. Ол хазна юйюне да жыйышмайды. Заманыны асламысын эл тюбюнде кетереди. Къайда не хапар болса, бек алгъа Къудас эшитеди. Элге да ол жаяды. Сосран кеси уа ол жаны бла къатынына не аз да ушамайды. Хазна юйден да чыкъмайды. Элде аны намысы уллуду. Битеу Акъташда диннге къуллукъ этгенлеге ол башды. Аны себепли Сосраннга уллу эфенди дейдиле. Теке сакъалы къарт кёргюзтеди ансы, кеси уа тириди.

Тапчанда олтура кетип, Сосран тышына чыкъды. Арбазларында къар ариу кюрелип эди. Аны хоншулары кюрегендиле. Эфендини аллай ууакъ жумушларына аны хоншулары кёзкъулакъ бола турургъа тийишлидиле. Ол адетди.

Сосран бек алгъа бауда къойларына къарады. Ала жумушакъ, тау биченден тоюп, ырахат жатадыла. Бир бирлерине эришгенча, терк-терк чайнашып, ышныр этедиле. Андан эфенди халжаргъа

бурулду. Ийнекле, аны кёргенлей, башларын алгъа созуп, акъырын мёнгюрдедиле.

— Былагъа суу ичирирге керекди да, — деди Сосран ичинден.

— Бу къатын къайры къуругъанды? Жаш да къайда айланады?..

Эфенди халжарны чалы эшигин ачды. Ийнекле андан чыгъып, суу таба тизилишдиле. Сосран да тыягъына тыяна, аланы ызларындан тебиреди. Черен сууну жайдагъы гынтдысындан жукъ да къалмагъанды. Ат иерни кёпчеклерича, жагъалары ёрге кётюрюлюп, кеси энишге чёкгенди. Жайда тюбюне малтап барыучу ташлары энди сыртларын кёргюзтюп тохтагъандыла.

Сосран ийнеклерине суу ичирип, ызына айланнганда, къатыны Къудас, этеклери да жел эте, аллындан чыкъды.

— Не затха къуугъун этип айланаса? Юйюнгде нек турмайса, ант урлукъ! — деп, эфенди анга ачыуланды.

— Къой-къой-къой!.. Мен бир сейирлик кёрюп келеме да, аллахым сакъласын!.. — деди Къудас, эрини ачыуланнганына да эс бурмай.

— Не кёрдюнг аллай бир?

—Темирден этилип, ичи уа от жанады. Тютюню уа кёрюнмейди...

— Не затды ол?

— Не эсе да бир пеш дейдиле... Унутханма.

— Къайда кёргенсе?

— Къужонлада.

— Къужонладамы?.. — деп сагъышланды Сосран.

Юйге келип, ийнеклени халжаргъа жыйгъандан сора, Сосран Къужонлагъа тебиреди. Аланы орталары узакъ тюйюл эди. Ол ары жуукъалашханда, адамланы, не эсе да, тамашагъа къалып айланнганларын кёрюп, ичинден сейирсинди.

— Не къууум барды мында? — деп сорду Сосран юйню къатындагъылагъа.

— Бийибиз темир от жагъа келтиргенди... — деди юсюнде жыртыкъ тону болгъан жалчыладан бири, бурнун тарта. Эфенди андан сора жукъ да сормай, жёбелеп юйге кирди. Бек алгъа аны кёзюне Къужонну жюлюннген башы илинди.

Къужон тёгерегинде адамла бла хапаргъа къызып, Сосранны келгенин да эслемей къалды. Эфенди кесин билдире, тамагъын хырылдатды. Къужон артха бурулду.

— А-а, эфенди... Кел, маржа, кел... — деп, бий анга жарыкъ болду.

Сосран от жагъа болуучу жерде тёрт аякълы къурч печни кёрюп, тамаша этди.

— Кючюк кибик, не затды бу уа?

— Орус печь,— деди Къужон.

— Орус печми? Хы... Орус печь... — дей, Сосран печни тёгерегине айланып къарады. — Бу уа тютюн чыгъыучусу болур? — Эфенди къолунда тыягъы бла къанжал быргъыны уруп-уруп кёрдю.

— Хоу, тютюн аны бла чыгъады.

— Тейри, билмейме... — деди Сосран, имбашларын жыйырып, — буслийман юйге тийишли зат болмаз бу.

— Иги зат болса, нек тийишли болмайды? — деди алайда тургъан чанкаладан бири.

— Дунияда аз иги зат жокъду, ахшы улан, — деди анга эфенди, — алай биз кесибизни буслийманла болгъаныбызны унутмазгъа керекбиз. Гяуурла бла бизни арабыз кенгди. Аланы затлары бизге керахатды.

— Ха-ха-ха... — деп, чыккыр тарууш эте кюлдю Къужон. — Асыры тереннге кирдинг сунама, эфенди. Кёрмеймисе муну, тютюн этгени жокъ. Юйню да къалай жылытады. Терлеп тургъаныбызны эслемеймисе? Къышхыда къайсы таулу юйню кёргенсе ичинде адам терлеп. Алай тюйюлмюдю, аланла?..

— Алайды, алайды!..

— Къужон тюз айтады.

— Тапсам, мен да аллыгъем быллай бирни...

Эфенди, даулашып иши бармазлыгъын сезди да, шум болду...

6

Фазика жанып бошала тургъан отха сыгынла салды да, атасыны къой териден этилген эски кёнчегин къолуна алды. Аны жамар жерлери бар эди. Къолу жетмей тургъанды ансы, Фазика аны жамап, эртде окъуна атасына иерик эди. Суукъла, жашыртын къанхан итча, былай къысып тохтарыгъын билмегенди. Ол ийнеге халыны сууруп, аны къыйырларын тюйюмчек эте тургъанлай, юйню эшиги акъырын ачылды. Фазика бойнун буруп къарагъанында, къолунда да артмагъы бла босагъа юсюнде Дадаш сюелип тура эди. Къыз олтургъан жеринден къалай къопханын сезмей къалды.

— Кел, нек сюелип тураса? — деди Фазика, апчып.

— Сабийле къалай тура эселе да, аланы да бир кёр, сора кёнчегим бла башлыгъымы да ала кел деп, атанг жибергенди... Сора бир кесек этчик да келтиргенме, ма... — Дадаш артмакъны Фазикагъа узатды.

— Олтур былайгъа... Жылынгган эт,— деди Фазика, къонакъны от жагъагъа чакъыра.

Дадаш олтурурдан алгъа юйню тюбюне, башына къарады. Жатып тургъан Къанаматны эслеп:

— Не болгъанды? — деп сорду.

— Ауругъан этеди. Алай энди игиге айланнганды.

Дадаш, акъырын барып, къолун Къанаматны мангылайына салды. Сабий элгеннгенча болду. Аны къарыусуз эринлери къымылдадыла. Бир жанындан экинчи жанына бурулуп жатды. Дадаш биразгъа дери анга мудах къарап турду да, сора от жагъагъа жууукъ олтурду. Иги жана тургъан сыгын отну жылыуу бетине урду. Бузлагъан чабырлары эрип, сууланып тебиредиле.

— Ач болгъан болурса? — деди Фазика, адырла бла кюреше. — Бусагъат как этейим.

— Мени ючюн жарсыма. Хасаулада ауузланырма.

— Охо, бизде ашаргъа уа жарамаймыды, — дей, Фазика чоюнга суу къуюп, аны от жагъада сынжыргъа такъды.

Дадаш жууап къайтармады. Алгъа къынгырыракъ да болуп, отха жылынады. Алай кёзлери уа Фазика къайры барса, ары къарайдыла.

— Артха къачан къайтырыкъса?

— Тамбла.

— Алай терк?!

— Шёндю къошда жангыз адамгъа къыйынды. Иги къауданы болгъан жерлени барысын да къар басханды. Къойланы ачдан къырмаз ючюн къар басмагъан ырбынланы, бучхакъланы излерге тюшеди. Аны юсюне уа бусагъатда бёрюле да жайылгъандыла.

— Сора, харип, къыйынлы атам, кесинлей къыйнала болур, — деди Фазика, ахтынып.

Дадаш да, Фазика да, къалай эсе да, мудах болдула. Ала экиси да ауур кючсюндюле. Чоюнда суу шууулдап, къайнар къайгъы этип тебиреди. Фазика къапчыкъдан табакъ бла ун алып, аны тыпыр ташладан бирини юсюне салды да, как булгъаучу къалакъны излеп тебиреди. Бу кезиуде юйге, «ух-тух» эте, къолларын ауз тылпыулары бла жылытыргъа кюреше, Жунюс бла Адил кирдиле. Ала Дадаш бла ийменип саламлашдыла. Сора терк окъуна тыпыр ташлагъа олтуруп, отха жылынып тебиредиле.

— Энди кёремисе быланы? Кёп айланмагъыз десем, болмайдыла. Къабышып къаласыз да, — деди Фазика, къарындашларыны къолларына тийип кёре. — Ислам а къайдады?

— Ийнекни халжаргъа жыя турады, — деди Адил, бурнун экиюч кере да тартып.

Чоюнда къайнап башлагъан суугъа Фазика табакъда нартюх унну къуюп, къалакъ бла булгъап тебиреди. Биразгъа дери чоюн боркъулдап къайнады. Фазика бир къолу бла какны хаман булгъады. Какны къалынлыгъы бир тюрсге келгенде, аны къайнагъаны да тохтады. Жалан да жер-жеринден тешик этип «пуф-ф», «пыш-ш-ш», — деп, исси тылпыу чыгъады. Как бишип тамам болгъанлай, Фазика чоюнну отдан алды. Юйге Ислам кирди. Ол Дадаш бла, уллу адамча, жарыкъ саламлашды.

— Ай, жаша, — деди анга Дадаш, ыразы болуп, — Сен энди къойчу болаллыкъса. Жайгъа къошха кел да, бирге турурбуз. Охому?

— Бек ахшы. Алай атам унамаса уа?

— Унатырбыз.

Фазика какны юлюш-юлюш этип, аякълагъа салды да, айран да къуюп, юйдегилеге берди. Дадашха ач болуп тургъандан тюйюл эсе, как аламат кёрюндю.

Ашап бошап, бир кесек болгъандан сора, Дадаш жеринден къопду.

— Мен бара барайым,— деди ол Фазикагъа, башында къара

бёркюн тюзете. — Тамбла эртденликде келирме. Атанг тилеген затланы хазыр этип тур.

— Бек ахшы. Этерме... — Фазика дагъыда бир зат айтыргъа итиннгенча кёрюндю. Алай айтыргъа онг тапмай, адыргы эте къалгъанча болду.

Дадаш кече къалыргъа Хасаулагъа кетди. Кенг жуукъ болса да, битеу элде Дадашны андан сора ахлусу жокъду. Хасау жарлы болса да, жарыкъ кёллю адамды. Аны себепли Дадаш алада кесин къонакъча тутмайды. Ол жай кезиуледе Хасауну малчыкъларына бичен чалып да бериучюдю. Аны ючюнмюдю, огъесе уа Дадашны ёксюзлюгю ючюнмюдю, Хасауну юйюрю анга, къачан келсе да, жарыкъ болуучуду.

Кече Хасау бла Дадаш бир бирге хапар айта, кёпге дери олтурдула. Хасауну къатыны да сабийлени жатдырып, от жагъаны жылыуунда жюнюн тарайды. Жукъусу келип, анда-санда бармакъларын таракъгъа уруп ачытады. Ол бек сюйюп жатарыкъ эди. Алай, юйде эр кишиле жатхынчы, ол жатаргъа эркин тюйюлдю. Адет алайды.

— Дадаш, киши ортасына келгенинги билемисе? — деди Хасау, хапарны башха жанына бура. Алай окъуна болур дегенча, Дадаш бойнун бир жанлы этди. — Аны нек соргъанымы сезмеймисе? — деп къатлады Хасау. — Санга юйдегили болургъа керекди.

Аны эшитгенде, Хасауну къатыны да сагъайды. Дадаш кеси уа уялып, жерге къарады.

— Биз санга Жамботну къызы Фазиканы тийишли кёрюп турабыз, — деди Хасау, сёзюн андан ары жалгъашдыра. — Баям, Жамбот къызын сенден тыярлыкъ болмаз. Фазиканы барыбыз да таныйбыз. Иги тиширыуду.

— Ариулугъу уа! — деп къошду юй бийче.

Жатхандан сора да, Дадашны жукъусу келмеди. Жукъудан эсе, анга Фазиканы юсюнден сагъыш этген зауукълу кёрюне эди. Ол кече Фазиканы жюреги да тынгысыз эди. Нек эсе да, аны къууанырыгъы да, жилярыгъы да келе эди. Кесине не болгъанын ангыламай эди.

7

Эртденликден окъуна Къужон бийни бла Къамбот байны юйлериннде уллу къууум башланды. Ол къуру Акъташха угъай, Уллу таргъа хапар болду. Эки юйде да малла союладыла, къазанла къайнайдыла. Адамла ары-бери кёп жюрюгенден, эшикле ачылгъандан бла этилгенден къуру болмайдыла. Союлгъан малланы къан ийисине элни итлери да жыйылгъандыла. Ала терилери сыдырылып, багъаналагъа тагъылгъан туур, къой мыллыклагъа, ауузларындан тиллери салынып, шытылары бара, дыгалас этип къарайдыла. Мал сойгъанла аланы алларына жукъ атсала, барысы да чабышып, бир бирни талап тебирейдиле. Къарыулуракъларыуакъ маскелеге хазна жукъ жетдирмейдиле. Маскеле уллу итледен къоркъуп, къуйрукъларын къысып, суукъдан къалтырай, ке-

нгирекде тохтап, мугурайып къарайдыла. Элни ичинде сабий табылыннган да ол эки юйню тёгерегине жыйылгъанчады. Итле бла бирге, ала да буруу тышларындан къарайдыла. Арбазгъа киргирге аланы эркин этмейдиле. Жалан да, жумуш этерге деп, бир къауум жашчыкъны къойгъандыла. Аланы арасында Жамботну жашы Жунюс да кёрюнеди. Жашчыкъла, мал сойгъанла не айтсала да, аны этедиле: мыллыкланы терисин жыргъанда аякъларындан тутадыла, сойгъан адамланы къолларына суу къуядыла, аякъланы, башланы юйютедиле... Этген жумушлары ючюн алагъа союлгъан малланы къууукъларын бередиле. Сабийле аланы кёпдюрюп, тарууш этдирип ойнайдыла...

Къужон бюгюн сымарланыпды. Кюмюш хазырлары бла акъ чепкени аны къартайгъан санларын бираз сыйдамыракъ этип кёргюзтеди. Башында бухар бёркюн алчи кийгенди. Къужон бу кийимлери бла, кесини жыл санындан эсе къайда жаш кёрюнеди.

Къужонну къатыны — Баблина да кюмюш ёшюнлюгюн салып, сары дарий жыйрыгъын кийгенди. Аны узун этеклери жерде сюркеледиле. Башында акъ чилле жаулугъу, аны ызлыкъ-ызлыкъ болуп жыйырыла башлагъан бетин жаш этип кёргюзтеди. Бийче къайры барса, къарауашлары да аны ызындан барадыла. Баблина эртденли бери отоуланы барысына да кирип, аланы ичлери къалай жыйылгъанларын кёргенди. Жюрегине ушамагъан затны кеси сюйгенча этдиргенди.

Келин келтириллик отоугъа Баблина къарауашларын къоймайды. Ол ары кеси киреди. Отоуну тёрюнде бийик къулакълары бла ундурукъ сюеледи. Къуш тёшеклери ёрге кёбюп, юслери чилле жабыу бла жабылгъанды. Эки къуш жастыкъ да бирини юсюне бири салыныпдыла. Аланы къызгъылдым дарий тышлары кёзню ийнакълайдыла. Ундурукъну онг жанында, мюйюшде акъ жабыудан къалангкъа кёрюнеди. Къалангкъаны башына, ариу бюкленип, дарий, чилле, кюпес жаулукъла тагъылыпдыла. Уллу кюйюз отоуну арт къабыргъасын толусунлай жабадыла.

Баблина акъырын барып, къалангкъаны аллында сюелди. Ауур кючсюндю. Андан ундурукъгъа бурулду. Кёзлерин мудахлыкъ бийледи. Башын ийип, эки къолун энишге бошлады. Бу такъыйкъалада, баям, аны эсине къыз заманы тюшген болур эди. Бир заманлада ол да бу юйге келин болуп кирген эди. Къужонну атасы бай болгъанлыкъгъа, бек къызгъанч адам болуучу эди. Жангыз жашы Къужон къатын алама дегенде, къалын берирге унамай къойгъан эди. Ахыр болмазлыгъын билгенден сора, Къужон кесини нёгерлери бла барып, Баблинаны алып къачхан эди. Андан бери талай жыл озгъанды. Къужонну байлыгъы ёсюп, бий болгъанды. Баблина аны бла бирге ашап, жашап келеди. Ол жаш да тапханды. Жангыз жаш а Къужоннга аз эди. Аны себепли ол экинчи къатын алыргъа эртдеден бел байлап эди. Бий кесини ол умутун бюгюн толтурады. Баблина Къужонну къатыны болгъанлыкъгъа, аны анга сёз айтыр къарыуу жокъду. Ол тиширыуду. Эр киши эки-юч къатын да алады. Ол буслийманлада адетди...

Баблинаны сагъышларын отоугъа кирген Къужон бёлдю. Бий-

че башын акъырын кётюрюп, эрини жарыкъ бетине мудах къарады.

— Манга аман болмазса да... — деди бийче, эринлери къалтырай.

— Ол айтханынг неди? — деп, Къужон къан тамырлары теренден билинип башлагъан, тюклю къолун къатыныны имбашына салды. — Санга мен къалай аман болурма. Не десенг да, Элбекни анасы тюйюлмюсе, антым.

— Ким биледи... — Баблина ахтынды. — Алгъынча болмазса. Жаш къатынынг бла мени тенг этмезлигинги билеме.

— Къоркъма. Мени жюрегим санга башха тюрлю боллукъ тюйюлдю, антым, — дегенни айта, Къужон Баблинаны белинден къучакълады.

— Кюндюзгю кюнде алайлай бери адам кирип келсе, — дей, ол эрини къойнундан ычхынды.

Бийни арбазында уа той этиледи. Кюнню суукъылугъуна да къарамай, къызла бла жашла женгил кийимлери бла бир бирге ал бермей тепсейдиле. Тёгерек тепсеуге чыгъып, аякъ бюкгенле уа суукъсургъан угъай, терлеген окъуна этедиле. Элни тахлыкъ къобузчусу Соллоу да бюгюн бегирек къызыныпды. Эски къобузун, кёрюк басханча, бюгюнлю бери солумагъанлай «хыр-хыр...» этдирип кюрешеди. Бир бирледе уа къобузну да узун тартып согъа, ортагъа чыгъып, майрыша-майрыша тепсейди.

Быллай къууанч Къамботну юйюндє да барады. Бери жыйылгъанла да жарыкъдыла. Аланы ичинде жалан да Аминат мудахды. Ол ич отоуда, къанаты сынган къарылгъашча, мугурайып олтурады. Анда-санда къолунда дарий палатокчугъу бла кёз жашларын сыйпайды. Къужон аны тилеп башлагъанын эшитгенде, жюреги жарылыргъа жетген эди. «Мен Къужонну орамда бара тургъанлай кёрсем окъуна къоркъама. Мени анга къалай берирсиз...» — деп, атасыны бла анасыны алларында кёп жилягъанды. Анасы анга жазыкъсынган да эте эди. Алай андан не файда. Аны къадары атасыны къолунда эди. Къызын къарт Къужоннга берирге Къамбот кеси да алай ыразы тюйюл эди. Алай бийни кёлюне тиерге базынмагъанды. Къужон Аминат ючюн жыйырма сауулгъан ийнек бла бир къой сюрюу бергенди. Алай бла Къамбот Къужоннга къучагъын ачханды, жуукълугъун кьабыл этгенди. Аминат а жиляйды. Тёгерегинде къыз нёгерлери анга кёл этдирип кюрешедиле.

— Ол алай къарт тюйюлдю. Сен аны иги кёрмегенсе ансы, къашлары окъуна бардыла бир эл багъасы...

Къызланы айтханлары Аминатны къулагъына да кирмей эдиле.

Отоугъа Аминатны анасы кирди. Къызла бирем-бирем отоудан чыкъдыла.

— Къызым, мен сени ангылайма, — деди анасы, отоуда къуру экиси къалгъандан сора. — Алай биз этерлик амал жокъду. Атанг алай тийишли кёрдю эсе, не этерликсе?..

— Аллах мени нек жаратхан болур эди... — деп, Аминат кеси жесин тыялмай жиляды. Анасы къызын къойнуна къысды.

— Къадардан киши да къутулмайды, къызым.

— Мен Къужонну орамда кёрсем да къоркъуучума.

— Ол бийди, къызым. Сен аны унутма...

Отоугъа Аминатны нёгер къызлары чабып кирдиле.

— Киеу нёгерле келдиле!

— Аллах, сен онг бер,— дей, Аминатны анасы, олтургъан жериндан къопду да, отоудан ашыгъышлы чыкъды.

Тышындан адамланы сёлешгенлери, кюлгенлери, тюрлю-тюрлю дауурла, тауушла эшитилдиле.

Бираздан Къужон бийни жанындан келген тёрт къыз отоугъа кирдиле.

— Келинчигибиз къайдады?.. — деп ала, ойнай-кюле, Аминатны ортагъа алдыла. Къонакъ къызла жарыкъ эдиле.

Киеу нёгерле зынтхы бозадан ичип, эт ашап, бетлери къызаргъандыла, кеф болгъанла да бардыла. Ингир бола башлагъанда, киеу нёгерле орайданы къыздырып, шкокла атдырып тебиредиле. Ала аны бла къызны юйден чыгъарыр заман жетгенин билдирдиле. Къамботну адамлары адетни эте, отоуну эшигин сакълайдыла, киеу нёгерле уа ёшюнлерин алгъа уруп: «Къызны чыгъарыгъыз!» — деп къаты боладыла. Тышында жашла киеу нёгерлени ат иерлерин букъдурадыла, жюгенлерин кеседиле. Къаугъа, хахай, дауур...

Киеу нёгерле, кюреше кетип, аманны кебинден, Аминатны юйден чыгъардыла. Гяпчиле, адамланы къоркъута, орамлада тепсейдиле. Орайда бла шкок атылгъан тауушла уа къарт къаяланы зангырдатадыла. Аминатны фаэтоннга миндирип, Къужон бийни юйюне элтдиле...

Кече ортасына жуукъ бийни юйю шош болду. Келинни отоунда да адам къалмады. Отоу Аминатха къабырча кёрюндю. Ол тёгерегине къоркъуп къарады. Тышындан не аз да тауушэшитилсе, бир палах болгъанча элгенеди. Ол кёзюн къысмагъанлы экинчи кечеси барады. Къайгъылары жукъусун къайры эсе да къыстагъандыла.

Эшикни ары жанындан аякъ тауушла эшитилдиле. Аминат олтургъан жериндан къалай къопханын кеси да сезмеди. Отоуну эшиги акъырын ачылды. Босагъаны ары жанындан Къужонну къарелдиси кёрюндю. Аминатны санлары жызылдадыла. Эринлери, безгекден ауругъан адамны эринлерича, къалтырап тебиредиле. Артха ыхтырыла барып, эки къолу бла ундурукъну къулагъындан тутуп тохтады.

Къужон отоугъа кирди. Аны, ат иер кёпчеклерича, уллу, жугъур ууртлары къызарыпдыла. Кёзлери сюзюледиле. Баям, бозадан иги сюртген болур. Бий аны къатына жетгенде, Аминат, башха амал тапмагъанча, къачып, къалангкъа тюбюне кирди.

— Ха-ха-ха...—деп, Къужон отоуну гюрюлдетип кюлдю. Барып къалангкъаны ачды.— Сени атанг, ананг санга таулу адетлени юй-

ретмегенмидиле? Къаланкъа тюбюне менден угъай, мени жуукъларымдан бугъаргъа керексе...

Аминат мюйюшге къысылып, эки къолу бла бетин жапды. Къужон, арсарсыз, аны билегинден тутуп, кесине тартды.

— Тилейме, тийме манга... — деди Аминат, жалыннган да, жилямсырагъан да эте.

— Ол дегенинг а неди?.. Ха-ха-ха! Тиймезге денми алгъанма сени. Келчи бери, арнучугъум... — Къужон Аминатны къаланкъа тюбюнден чыгъарды. — Къалтырама, мен бёрю тюйюлме. Сени насыплы этерлик адамма мен... Ма бу юй да, битеу малым да, болгъан ырысхым да сенидиле, антым...

8

Элни тёбен къыйырында алаша дуппурну юсюнде, уллу юй сюеледи. Акъташда андан уллу юй жокъду. Кеси да тап ишленнгенди. Къабыргъалары сюртюлюпдюле. Тёгерегине мал кирмезча буруу этилгенди. Ол — межгитди. Акъташда жашагъанланы Аллахха къуллукъ этген жерлери олду. Межгит байрым кюнледе той баргъан юйге ушайды. Халкъ ол кюнледе ары жума намазгъа жыйылады. Ораза, къурман кибик уллу дин байрамлада уа межгитге халкъ сыйынып-сырынып да болмайды. Башха кюнледе уа ол бош болады. Зикир зат этерге тюшюп, эфендиледен адам барса болмаса, хазна киши бармайды. Кече межгитде киши да къалмайды.

Байрым кюн эди. Эртденликден окъуна, адамла жау ийис этдирип, хычинле, лёкъумла биширедиле. Аланы ёлгенлерине сууапха тийрелерине юлешедиле, тышында айланнган сабийлеге бередиле. Бек жарлыланы юйлерине уа, садакъагъа деп, нартюх ун, будай ун да недиле.

Элде эр киши табылынмган, юйлеринде абидез алып, межгитге жыйылгъандыла. Уллу эфенди бир къауум къартла бла ары бек алгъа баргъан эди.

Келликле келип, тамам болгъандан сора, Сосран жума намазын башлады. Барысы да алларын къыбылагъа буруп, уллу эфендини ызындан сюелдиле. Андан арысы юйренген халда бардырылды. Сосран энишге ийилсе, къалгъанла да аны ызындан ийиледиле, ол тобукъланса, бирсиле да тобукъланадыла...

Намаздан сора, уллу эфенди медирсеге барды. Сохтала жыйылып, хар ким жерине олтуруп, аны сакълап тура эдиле. Эфенди сохталары бла саламлашып, жерине чёкдю. Терс башланды. Сосран сохталаны бирем-бирем къатына чакъырып, аллында араб тилде жазылгъан китапны ол, бу жерлерин окъутуп кёрдю. Терс окъугъанны тюзетеди. Тили иги сынмагъанга урушады. Окъууну жангы башлагъан сохталагъа уа, адетдеча, бек алгъа элиплени юйретеди.

Хар дерсни ахырында, эфенди сохталарына ууаз бериучюдю. Ол адетин Сосран бюгюн да бузмады.

— Буслийман дин Мухаммат пайхампардан башланнганды. Къуран кёкден сууу къуругъан терен къуюну ичине тюшгенди. Аллах-

ны буйругъу бла, тюшюнде кёрюп, ол къуранны Мухаммат пайхамбар тапханды. Къуранны сыйлылыгъын андан билип къоюгъуз. Хар буслийман аны сыйлы кёрюрге борчлуду. Къуранига ийнаннган бла Аллахха ийнаниган бир кибикди. Алагъа ийнанмагъан ол дунияда жиханим отда жанарыкъды. Бир заманда да аллахны эсигизден кетермегиз. Туруп айланнганда да, жатханда да, ол эсигизде болургъа керекди. Бу дуния — хакъды. Аллах бизни бу дунияда сынаргъа деп жаратханды. Буслийманланы ёмюрлюк жашаулары ол дунияда башланады. Гюняхсыз бу дуниядан кетгенле, ол дунияда жаннет ахлусу боладыла. Ала анда ишлемейдиле,сюйгенлерин ашап жашайдыла. Къарт да болмайдыла. Жаннетде киши кишиге артыкълыкъ этмейди. Битеу ырахатлыкъ андады. Аны себепли, жанларым, гюняхлы иш этмегиз. Кесигизни шайтаннга алдатып, динни жолундан таймагъыз. Аллахха тохтамай къуллукъ этигиз. Акъылбалыкъ болгъандан тебиреп, ёлюп кетгинчинге бир ууахты намазыгъызны, бир кюн оразагъызны къоймагъыз...

Уллу эфенди сохталарына ууаз бере тургъанлай, тышында къарангы болуп тебиреди. Бу былай нек болду дегенча, эфенди да, сохтала да къайгъы этдиле.

Бу кезиуде тышындан шкок атылгъан тауушла, адам жабыла эшитилдиле. Сосран да, сохтала да къаугъа болуп, медирседен чыкъдыла.

Кюн тутулуп, элни къарты, жашы да тышында эдиле. Адамла тазланы тюйюп, тамакъларын керип къычырадыла. «Эшигибиз жабылды, желмауз кюнню ашап, тауусуп барады!» — деп, тобукъларын тюйгенле да бардыла. Шкокланы атылгъанлары уа къаяланы зангырдатадыла.

— Дуua тутайыкъ... — деп, эфенди къолларын алгъа созуп тохтады. Сохтала да, анга къошулуп, дуua тутдула...

Кюн тутулгъанына юсюнден хапар элде кёпге дери барды. Аны юсюнден тюрлю-тюрлю жоралаула да чыкъдыла. Бирле быйыл ач жыл боллукъду да, кюн андан тутулгъанды деп чыгъардыла. Бир къауумла уа аны урушха жораладыла. «Ахырзаман жетип келеди, кёп бармай къыяма айланырыкъды», — дегенле да болдула. Элек бла ун элегенча, алгъа хапар не кёп болса да, артдан артха азая тебиреди. Бек артда уа элекде къалгъан къышхырча, аны татыуу да кетди.

* * *

...Кюнлени биринде Къамбот ууаныk союп, юйюне бир къауум адамны жыйды. Ол алтыжыллыкъ жашы — Сафаргъа сюннет этдире эди. Жыйылгъанла олтуруп, бозадан да иче, таурухну къыздырадыла. От жагъада уллу чоюнда эт къайнайды. Къамботну юй жумушчуларындан бири къыстау шапалыкъ этеди. Къонакълагъа боза къуяды, чоюнда этге къарайды, от тауусула башласа, анга сыгынла салады.

Ич отоуланы биринде Къамботну къатыны, аланы къызлары

Аминат, Сосран эфендини къатыны Къудас, дагъыда башха тиширыула бардыла. Ала да кеслери алларына таурух этедиле. Болса да Къудас башхалагъа хазна сёз жетдирмейди. Аны айтхан хапарлары къатынланы кюлдюрген да, сейирсиндирген да этеди. Жалан да, бет халы тюрленмей, Аминат турады. Къатынла не бек кюлген кезиуде да, ол мудахлай къалады. Аны эслеген Къудас анга:

— Кет, кет, аурунг, Аминат, сен да укуча тунтуюп турма. Къайсы бирибиз сюйюп баргъанбыз эрлерибизге. Ма бу былайда олтургъан къатынла барысы да мени таныйдыла. Айтчыгъыз, къыз заманыбызда менден ариуугъуз бармеди ичигизде? Жокъ эди. Хау аллахакъына! Алай гуппур эфендиге учурдула да кетдиле. Онгум болса, мен ангамы барлыгъем. Алай, бир баргъандан ары не этериксе? Сен а, жаным, бийге баргъанса да! Къартлыгъы ючюн а неге къарайса. Эл бла бирми керекди санга. Эр кишини не зат болгъанын бир ангыласанг, жетишмеймиди.

Къатынла харх этип кюлдюле. Бу жол а, бетин жашыра, Аминат да ышарды.

— Кет аурунг, Шохайны хапарын а эшитгенмисиз? — деди Къудас, къатынла кюлюрге ачхан ауузларын жапхынчы.

— Ким Шохайгъа айтаса?

— Ол жамауарт Шохайгъа айтама... Аны къатыны андан нек кетгенди билемисиз?

— Угъай...

— Аллахны кёлю кюлмесин... Шохай жукъгъа жарамайды деп аны ючюн кетгенди.

— Кет аурунг, Къудас, аны да къайдан эшитгенсе? Ётюрюк хапар болур, — деди къатынладан бири.

Юйге, Сафарны излеп, Къамбот кирди.

— Тышында тюйюл эсе, мында уа жокъду, — деди къатыны.

— Къачып кетген болур ансы, тышында да кёрюнмейди.

— Оу анаиг, оу анаиг, харипчик, алай акъуна этген болур, — деп жарсыды Къудас. Къамбот чыкъгъандан сора уа: — Кет, кет, бу сюннет адет да къайдан чыкъгъанды. Керти айтама, аллахакъына. Бош кюлесиз.

— Кет аурунг, Къудас, сен айтмазлыкъ жокъду.

— Тюзюн айтханлыкъгъа не болады. Ма, алайда, Гораланы жашына сюннет этдирдиле да, ёлдю да кетди. Хы, олму игиди? Алай Сосранны къолу женгил къолду. Ол мени эрим болгъаны ючюн айтмайма. Аны къолундан алыкъа адам ачымагъанды.

— Алайды, алайды... Сосраннга барыбыз да ийнанабыз, — деди Къамботну къатыны. Чабып Сафар кирди. Къалтырап, жилярыгъы келе, анасыны тобукъларына чулгъанды. Аны ызындан кирген Къамбот:

— Къарачы сен кишини. Кел бери! — деп, анга хыны эте, чуу-унундан тутду.

— Бар, жашым, бар ауруууну алайым, — деп, анасы Сафарны башындан сылады.

Къамбот жашын ич отоуладан бирине кийирди. Анда Сосран

эфенди, мюйюз саплы бичагъын къынындан чыгъарып, хазыр болуп тура эди.

9

Быйыл къыш узакъгъа созулмады. Февраль айны ахырына къар эрип, жер къаралды. Таулада аламат къаудан ачылып, малла кютюуге жайылдыла. Кёплени къышха хазырлагъан биченчиклери тауусулуп, не этерге билмей, амалсыз болуп тура эдиле да, жаз башыны эртде келгени аланы къууандырды. Къыш къарлы, суукъ болуп, аны юсюне уа ол узакъгъа созулса, къаллай уллу палах келиучюсюн адамла ахшы биледиле. Аллай жылладан биринде биченлери тауусулуп, бир къауумларыны эшиклери жабылыргъа аздан къалгъан эди. Ала аны унутмагъандыла. Бу къыш да ичлерин къоркъуу алып тургъанды. Алай энди ол къоркъуу кетди. Жаз башы къауаннга жуху илиннген мал ёлмейди.

Жай жылыу киргенлей, байла, атлагъа да минип, малларын кёрюрге къышлыкълагъа атландыла. Къужон бий биргесине жашын да элтди. Ала он кюнню ичинде битеу къошларына айланып чыкъдыла. Бек ахырында Жамбот бла Дадаш тургъан Чатла деген узакъ къышлыкъгъа бардыла. Алыкъа анда, кюн жылтыратханлыкъгъа, суукъ эди. Къужон бла Элбек къошха келип, атларындан тюшдюле. Къошда киши да жокъ эди. Бауда къойланы макъыргъанлары эшитиле эди. Бий бла жашы ары бардыла. Жамбот анда кютюуге баралмай къалгъан ырахын къойлагъа бичен сала тура эди.

— Салам алейкум, — деп, Къужон анга къолун берди.

— Алейкум салам... Келигиз, жууукъ болугъуз.

— Нечиксиз?

— Да ма, кёресиз. Биченни ахыр къабынын былагъа жалата турама.

Къужон бий кётюрем къойланы аркъаларына тийип, быгъынларын къармап кёрдю.

— Хайт десегиз, тирилликдиле.

— Къолубуздан келгенни аямайбыз. Алай бичен тауусулгъанды.

— Къайгъырмаз. Къолларыгъыз бла жыртып, келтирип ашатыгъыз.

— Да...

— Жангыз бири къораса, кечмем. Дадаш а къайдады?

— Къойла блады... Келигиз къошха.

Ала къошха кирдиле. Тютюн эте тургъан от жагъаны къатында олтурдула.

— Элде не хапар барды? — деп сорду Жамбот, отха сыгынла сала.

— Турадыла.

— Бизни сабийле уа къалай болурла? Бу къыш баралмагъанма.

— Эл жашагъан жерде алагъа не боллукъ сунаса? — деди Къужон, тютюнден башын бир жанына тута. — Сабийле ёсерле. Ол

тамата жашынг къой кютерча болгъанды. Аны бери келтирип, нек болушдурмайса?

— Да ол кетсе, юйде ууакъ сабийле кеслери къалай турлукъдула...

— Къызынг а?

— Ол тиширыуду. Юйде эр киши этерлик жумушланы тиширыу къалай этсин? Мен кёп барсам, жылгъа юч-тёрт кере барама юйге.

— Бир да болмаса да, жашынгы бичен ишлегенде болушдурургъа керексе. Кёремисе, ишлеген биченигиз жетмей, къалай болуп турасыз.

— Да юйде жангыз ийнегибизге биченни ол этеди.

— Сылтауланы кёп табаса, Жамбот. Манга къаллай бир борчлу болгъанынгы уа унутханча кёрюнесе.

— Унутхан этмегенме. Алай, не заманнга дери борчлу болуп турлугъуму уа билирге сюеме, багъалы бийибиз.

— Сен манга ёлюп кетгинчи да борчлу болгъанлай турлукъса. Алай мен халал адамма. Кёрюрбюз. Жашынгы нёгер этсенг, экиюч жылдан мен санга жалчылыкъ тёлерге сёз береме.

— Сабийле садакъа жыярыкъ болуп турадыла, сыйлы бийибиз. Алагъа жазыкъсынсанг, Аллах санга шёндю бергенинден да кёп берир эди.

— Мен айтырымы айтханма. Бир затны чайнап тургъанны сюймеучюме. Быйыл кюз артында къозу айыргъанда, жангы сюрюуле къураллыкъдыла. Аны себепли, Дадашны сенден айырыргъа тюшерикди. Сен а жашынгы кесинге нёгер эт.

Жамбот андан ары, жюреги къыйналып, жукъ айтмады. Бийни кюйсюзлюгю аны тамагъына быстыр буштукъча тыгъылды. Бий, кете туруп, Жамботха:

— Юйге айтдырлыгъынг бармыды? — деп сорду.

— Угъай, жокъду.

10

Ингир ала эди. Юйде жумушланы бошап, Фазика челекле бла суу алыргъа чыкъды. Черен кирленип келгени себепли, узагъыракъ болса да, адамла ичер сууну элни баш жанында шаудандан алыучудула. Фазика да ары барды. Челеклерин суудан толтуруп, ызына айланнганлай, къайдан эсе да ат бла келе тургъан Элбек бла аллын тыйып тохтады.

— Ингир ахшы болсун, ариу къыз... — дей, ол атындан тюшдю. — Челегингден суу ичерге эркин этсенг эди.

— Ич,— деп, Фазика челегин жерге салып, кеси уа бир жанына бурулду. Элбек эки къолу бла да, боза гоппанны кётюргенча, челекни кётюрюп, аузуна элтди. Ичип бошап, челекни жерге салды.

— О-о, къалай суукъду. Сау бол, — деди Элбек, эки кёзюн къыздан айырмай. Фазика челегин алып кетерге тебиреди.

— Тохта, къайры ашыгъаса. — Элбек къызгъа челегин алыргъа къоймады. — Бир кесек кёзюнге къарамагъа къой.

— Безиреме...

— Безирегенни ант урсун.

— Кетмеге къой мени.

— Адамла керти айта кёреме, бизни элде сенден ариу къыз жокъду деп.

— Не затха хыликкя этесе?

— Оллахий, керти айтама... Тамбла мен Нальчикге барлыкъма. Санга не саугъа келтирирме, айтып къойчу.

— Кимим болгъанса сен мени, манга саугъа келтирирча? — Фазика, челегин алып, кетип тебиреди.

— Сени ол эки ариу къулакъчыгъынга эки сыргъа алып келмесем, мен да мен тюйюлме.

— Керекмейди манга бир затынг да.

— Мен ёзден адамма. Хар сёзюм да ёзден сёздю. Айтханымы этмей къоярлыкъ тюйюлме.

Фазика анга сёз къайтармады.

— Мындан алда Чатлагъа барып келгенме. Атангы кёргенме.

— Къалай турады? Келирге айтмаймыды?.. — деп Фазика тохтап сорду.

— Келирча хапарын айтмагъанды. Тургъан а бек хайт деп турады.

— Охо, алай эсе. — Фазика жолуна кетди. Элбек бир ауукъгъа дери аны ызындан къарагъанлай турду.

Фазика юйге арып жетди. Исламдан къалгъанла арбазда ойнай айлана эдиле. Бираздан Ислам да келди.

— Фазика, Элбек санга не зат айта эди? — деп сорду ол эгечинден.

—Сен а къайдан кёргенсе?

— Мен элни башындан къайтып келе эдим. Сора Элбек бла сени сёлеше тургъаныгъызны эслеп, шауданны бери жанында ол уллу ташны артына бугъуп, къарап тургъанма. Не айта эди ол?

— Чатлагъа барып, атабызны кёрюп келгенди. Сау-эсен турады деп, аны хапарын айта эди.

— Андан сора жукъ айтмагъанмыды?

— Угъай... — деди Фазика, экили бола. Ислам да андан сора къайтарып анга абери сормады. Болса да, жюреги уа не эсе да бир затха ишекли болгъанча, тынчаймагъанлай къалды.

Андан сора бир ай озду. Чыранлада къар эрип, Черен сууну къутуртханды. Ол кесини ташлы жагъаларын оя, кирленип саркъады. Башха жыллада бу кезиулеге ол, юйретилген атча, жууаш болуучу эди. Быйыл а кёбеден кёбе барады. Ол къарны кёплюгюнденди. Суу алай къутуруп келгенли бир къауум малны да элтгенди. Аны себепли адамла къолларында къойларын, тууарларын да андан кенгирекде тутаргъа кюрешедиле. Суу бойнуна сабийлени да иймейдиле.

Эртденликде ауузланып бошагъанлай, Ислам белине жантауну чулгъап, къолуна балта алып, Агъачлы къабакъгъа кетди. Атасы

бу къыш юйге келгенинде анга: «Агъашчыкъ хазырласанг, халжарны жангыртыр эдик», — деген эди. Ислам бу жолгъа дери да Агъачлы къабакъгъа барып, терек аудургъанды. Алай ол азды. Эндта да бир терек аудурургъа керекди. Атасы юйге келгинчи, Ислам агъачны хазырлап бошаргъа бел байлагъанды. Атасы уа бу ыйыкълада келлигин айтдырып ийгенди.

Ислам кетгенлей, Жунюс да, Адил да, Къанамат да тышына жайылдыла.

— Суу бойнуна бармагъыз, — деди Фазика аланы ызларындан.

Бираздан Жунюс, бетине къууанчлы нюр жайылып, къайтып келди.

— Къара анга. Ол сагъатха тобугъунгу уа къайда жыртып келесе? Тфу, налат болсун санга! — деп Фазика анга урушду. Жунюс эгечини урушханын да къулагъына алмай, жарыкъ ышара, къаты къысып келген ууучун ачды.

— Не затынгды бу уа? — деп, Фазика къарындашыны кир къол аязында гитче чулгъамчыкъгъа къарады.

— Элбек санга бер деп жибергенди.

Аны эшитгенде Фазиканы жюреги элгенди.

— Не зат эсе да, бусагъат ызына къайтар, — деди Фазика.

— Ызынамы?! — деп сейир болду Жунюс.

— Бусагъатдан элтиц, кесине бер.

— Фазика...

— Кёп жаншама. Кёремисе бу сибирткини.

— Не айтып къайтарлыкъма? — деп жыйырылды Жунюс.

— Келтиргенинг кибик, къайтар

Жунюс баш тёбен болуп, сюймей, ызына айланды. Жолда къарындашларына тюбемез ючюн, таша жолланы сайлай, акъ къалагъа барды. Элбек аны сакълап тура эди.

— Алыргъа унамагъанды, — деп, Жунюс мудах болуп, ууучунда чулгъамчыкъны Элбекге узатды.

Элбек къашларын тюйдю. «Ахшы, алай эсе, кёрюрбюз...» — деди ол ичинден.

11

Малланы жайлыкълагъа чыгъарыр заман жетди. Бу кезиу — битеу тау элледе бек жууаплы кезиудю. Мал кёпдю, жайлыкъла уа азды. Аны себепли, малланы кечиндирир жерлени тышындан излерге тюшеди. Чанкала Чеченнге, Къабартыгъа, тау артына — эбизеледе барып, жер нелеринден жаз айлада малларын кютерча жайлыкъла сатып аладыла.

Къужон бий жыл сайын къой сюрюулерин Чечен жанында кечиндиргучюдю. Алай быйыл чеченли бийле жерлерини багъаларын уллу кётюргенлери себепли, Къужон ала бла келишалмай, тау артына барып, эбизеледен жер алгъанды. Энди ол битеу къой сюрюулерин ары ашырады. Тау артына кетерден алгъа, жалчылыкъда жюрюген къойчула бир-эки кюннге юйлерине келип, юс-

лерин-башларын тап этедиле, юйдегилерине айтыр затларын айтадыла, жолгъа керекли затларын хазырлайдыла.

Юйюне Жамбот да келди. Анга къышдан бери да тансыкъ болгъан сабийлери къууанып тюбедиле.

— Ким не затха жарагъансыз?.. Айтыгъыз, — деди Жамбот жашларына.

— Мен чабышып Шарауну озгъанма, — деди Къанамат.

— Аперим, — деп кюлдю Жамбот, кичи жашыны аркъасындан къагъа. — Сен а, Адил?

— Хар кюнден бузоучукъгъа кырдыкла келтирип ашатама.

— Жаша. Иги этгенсе. Сен а, Жюнюс?

— Тюнене Черенде ма быллай чабакъ тутханма! — деп, билегин кёргюзтюп, махтанды жаш.

— Ол да игиди... Ислам сен а? Ол мен айтхан жумушну жалчыталгъанмыса?

— Хоу, эки терек аудургъанма.

— Сора бир мадар этип, тамбла аланы бери ташыргъа керекди ансы, мен кетсем, къалып къаллыкъды. Мен тамблагъа адамладан ёгюзле излейим.

Жамбот элни къыдырып, юйден юйге кирип, ёгюзле изледи. Айлана кетип, Хасаулагъа кирди.

— Ингир ахшы болсун.

— О-о, сау кел, жуукъ бол, Жамбот, — деп Хасау анга жарыкъ болду. Къатыны да олсагъатдан отха-суугъа къармашып тебиреди. Жамбот аны эслеп, юй бийчеге:

— Манга бир зат керек тюйюлдю. Къыйналма. Мен бош алай, ишбла айлана келип, кёре кетейим деп къайтханма. Олтура турургъа заманым жокъду. Сау бол, — деди.

— Ол а не сёздю, — деп, юй бийче къарап къарагъынчы, чоюнну от жагъада шынжыргъа такъды.

— Олтур, Жамбот, олтур, — деди Хасау анга къаты болуп. — Алай кёп да кёрюшмейбиз. Хапар айтайыкъ. Санга тюбеялмай турама ансы, айтыр сёзюм да барды.

— Бек ыразы болуп олтурлугъем, оллахий, алай «Жарлыны кюню жалыныу бла ётер» дегенлей, тамблагъа эки ёгюз табалмай айланама. Агъачлы къабакъдан агъач келтирирге керек эди. Мен а малладан эки-юч кюннге ычхынып келгенме. Улоу табалмай къалсам...

— Сен аллай бир онгсуз эсенг, мен тамблагъа Шакъманны ёгюзлерин тилеген эдим да, ала бла барып, сени агъачынгы келтиирбиз. Мен а артда бир мадар этерме. Не десенг да, мен элдеме...

Жамбот юйюне келгенде, Фазикадан къалгъанла барысы да жукълап эдиле. Фазика уа нарат чыракъны жарыгъына къысылып, къарындашларыны кийимлерини жыртылгъан жерлерин жамай тура эди.

— Кёп къалдынг, ата. Табалдынгмы?

— Хоу, тапханма. Тамбла эртденликде эртде турургъа керекди. Жатып, бираз къалкъыйым.

— Жеринг хазырды.

Жамбот жерине барып жатды. Кёпге дери аны кёзлерине жукъу кирмеди. Сабийлерини къадарларыны юсюнден сагъыш эте эди...

Жамбот кече арасындан аугъан кезиуде жукълады. Тюш кёрдю. Къайда эсе да ташлы, къарлы жерледе къойланы кюте тургъанча болады. Кырдык болмай, къойла ташланы кемиргенча боладыла. Алагъа жазыкъсынып, Жамбот кютюую болгъан жер излей, бир уллу сыртны башына чыкъды. Андан тёгерегине къарай тургъанлай, бир къара къуш учуп келип, башындан бёркюн алып кетди. Жамбот аны ызындан къарап, ачыу этди. Къушну ызындан къолунда хыжысын сызды. Алай ол анга жетмеди. Къуш, уча барып, Жамботну бёркюн къая башына атды. Бёрк андан тёнгереп келип, Жамботну аллына тюшдю. Ол аны къолуна алды. Бёрк жыртылып эди. «Ай медет а, мындан сора бёркюм да жокъ эди, энди уа не этейим?» — деп, Жамбот жюреги къыйналып тургъанлай уянды.

— Астофируллах, не затха кёрюндю бу аман тюш манга? — деп, тёшекден башын кётюрдю. Танг ата тура эди. Къобуп, кийимлерин кийди. Сора Исламны тургъузду. Бу кезиуде Фазика да уянды. Ол терк окъуна атасын бла къарындашын ауузландырып, жолда ашарыкъларын да артмакъгъа салып, хазыр этди. Кёп турмай, эки ёгюзню да аллына сюрюп Хасау келди. Ала ючюсю да Агъачлы къабакъгъа кетдиле. Кече кёрюп чыкъгъан тюшю, къайта да Жамботну эсине тюше, тынгысыз этди. Ахырында ол аны Хасаугъа айтды.

— Оллахий, билмейме, — деди Хасау да сагъышлы болуп. — Аллах игиликге жораласын. Болса да, уллу эфендиге тюбесенг иги эди...

Ала агъачха тюшге жуукъ жетдиле. Жашы аудургъан тереклени кёргенде, Жамбот къууанды. Алай Ислам уллу кёллю болур деп, кесини къууанганын анга билдирмезге кюрешди. Заманны оздурмай къарыулу жипле бла тереклени ёгюзлени боюнсаларына байладыла. Ала элге ахшам къарангыда жетдиле.

Экинчи кюн Жамбот жашларын да нёгер этип, эски халжарны бузду. Аны чириген агъачлары аз къымылдагъанлай окъуна сыныр бара эдиле. Ат бла ёргеден келе тургъан Къужон Жамботну эслеп, атыны башын аны юйюне бурду.

— Иш къолай болсун.

— Сау бол, бийибиз. — Жамбот ишин къоюп, аны аллына барды.

— Къачан келгенсе?

— Тюнене.

— Къачан къайтырлыкъса ызынга?

— Тамбла къалып бирси кюн.

— Жашынгы уа элтемисе биргенге?

— Угъай.

— Нек?

— Ийнекге бичен ишлерге керекди. Ол да, мен да кетип къалсакъ, къышхыда ким бизге бичен берликди.

— Къужур адамса, Жамбот. Мен айтханны этерге сюймейсе, антым.

— Амалыбыз алайды ансы, жаш кеси окъуна бек ыразы болуп барлыкъ эди. Тау артындан къайтхандан сора, кёрюрбюз...

— Ахшы... — Къужон, атына къамичи уруп, жолуна кетди.

12

Чалгъыны кезиую жетди. Бу кезиу — таулуланы жашауларында бек жууаплы кезиудю.

Бирси тау элледеча, Акъташда да къолайлы чаллыкъ жерле байланы къолларындадыла. Жарлыла уа къулакъланы бла ырбынланы чалыучудула. Къырдык иги битмеген жыллада уа, байла жарлыланы къулакъладан бла ырбынладан окъуна къыстаргъа кюрешиучюдюле. Алай быйыл берекетли жыл болгъанды. Таула асыры кёгергенден, ташла юсюнде да къырдык битгеннге ушайды.

Къужон, жыл сайын этиучюсюча, быйыл да бичен ишлерге кесини малчыларындан сора да, хакъына келишип, кёп адам жыйды. Ол аланы жыйынлагъа юлешип, чаллыкъ жерлерине тохташдырды. Бир кюн болмаса да, экинчи кюн Къужон чалгъычыланы ишлеген жерлерине бармай къалмайды.

Чалгъыгъа Ислам бла Жюнюс да кетдиле. «Биз да барабыз»,— деп, Адил бла Къанамат да кеслерин аланы ызларындан тартдырдыла. Алай Ислам аланы элтирге унамады. Барлыкъ жерлери узакъ эди. Аны юсюне уа ийнеклерине жетерча биченни ишлеп бошагъынчы, юйлерине къайтырыкъ тюйюл эдиле.

Кюнле иги эдиле. Аны себепли, биченчилени ишлери да иги бара эди. Къужон чалгъычы жыйынларына барып, юйюне къайтханда, Уллу тарны старшинасы Мыртаз аны сакълап тура эди. Ала жарыкъ саламлашдыла.

— Кёпден берими сакълайса? — деп, бий къайгъылы болду.

— Къайгъырмаз. Бусагъатда юйде турургъа сени заманынг болмагъанын билеме.

— Аны айтсанг а, — Къужон къол жаулугъу бла бетинде терлегенлерин сыйпады. — Тюшюмде да биченни кёреме, антым.

— Малларынгы санап саны болмагъан хапары барды.

— Саны уа бар эди, Мыртаз, алай мен сюйгенча тюйюлдю ансы. Бу таулада ташланы хар бири мал болуп, мени сюрюулериме къошулуп къалсала эди!..

— Аллай бир малны къайда кечиндирлигенг да?

— Амалын табарем... Ала биз хапаргъа къызып, къарныбызны унутуп къоймайыкъ... Хышмыш!..

Къужонну аллына мазаллы, гуппур киши келди.

— Хышмыш, хурметли къонагъыбызны сыйларгъа керекди. Къойладан сайлап бек игисин сой.

Жалчы отоудан чыкъды.

— Не тюрлю аты барды муну? Кеси да тилсизмиди?

— Хоу, тилсизди. Хышмыш деп а кесибиз атагъанбыз. — Къужон уллу тишлерин ачып кюлдю. — Тюз аты Хажибекирди.

— Не эсе да бек мазаллы кёрюнеди.

— Турушунлай къарыуду. Ийнанамыса, орталыкъ ёгюзню кеси кётюреди. Аллай жюз жалчым болса эди, тауланы ууатып, ёзен этдирирем, антым.

— Айтханынга къулакъ салыуу уа къалайды?

— Эшик аллымда парийлерими биринден башха тюйюлдю. Сен ийнаннган да этмезсе, къалай эсе да, аны итге ушагъан къылыкъларыда барды. Мен андан-мындан къауум кюн туруп келсем, итлерим бла бирге аллыма чабып, эркеленнген этиучюдю.

— Ол а бек сейирди.

— Отха секир десем, артха турмаз.

— Да сора ол а итден да мажалды да.

— Алайды. Бир жол, эслемей, итлеге аш салыучу тегенеге абынып, аны аудуруп, ичиндегин жерге тёгеди. «Бусагъат тилинг бла жала», — деп ачыуланама. Сёз да айтмай, тёрт аякъланып, битеу тёкгенин жалап бошагъан эди.

— Анассына, къара халкъыбыз барысы да аныча болуп къалса, иги кёреем, — деди Мыртаз, ауур кючсюнюп. — Ансы бир къауум гыбышыла жерлени дау этип тебирегендиле. Былтыр Гыжгыт элде болгъан ишни сен билесе.

— Билмей а.

— Ол иш алыкъа бошалмагъанды.

— Къалай бошалмагъанды?

— Санга келгеним да аны ючюндю. Анда гыбышыла Нальчик старшина айырылырын излейбиз...» — деп жазгъандыла.

— Не айтып?

— Айтмагъанлары жокъду. «Мыртаз байлагъа жакъ басхан болмаса, жарлыланы адамгъа санамайды. Байла битеу жерлени бийлеп, бизни онгубузну алгъандыла. Тюзлюкню излеп, Мыртазгъа баргъанбызда, ол а бизни бла сёлеширге окъуна тенгсинмегенди. Бизге аллай старшина керекмейди. Аны орнуна башха старшина айырылырын излейбиз... — деп жазгъандыла.

— Къарачы сен, жамауартланы гынтдысына!

— Кесинг билесе, Къужон, сизни ючюн мен алагъа бет этмезлигими.

— Алайды, Мыртаз, алайды. Биз санга Аллахха ышанныганча ышанабыз.

— Алай эсе, сен полковник Морхановха барыргъа керексе. Полковник сени уллу шуёхунг болгъанын билеме.

— Тохта, сени старшиналыкъдан кетериргеми айтхандыла?

— Хоу. Мен аны билгенме.

— Тейри ол а тапсызды. Полковник Морхановха уа барайым. Мен айтханнга уа къарарлыкъды ол. Экибиз да бирге барайыкъ.

Ала эртденинде Нальчикге барыргъа кенгешдиле. Ашап, ичип бошагъандан сора, Мыртаз тургъан элине — Гюреннге кетди.

Экинчи кюн эртденликде, айтхан кезиуюне, Мыртаз Къужоннга келди. Хышмыш арбазда Къужонну атына иер сала тура эди. Кесини кюмюш хазырлары болгъан омакъ чепкенин кийип, Къу-

жон юйден чыкъды. Аны ашыра, эки къатыны бла жашы да чыкъдыла.

— Сен ол биченчи жыйынлагъа барып къарагъан эт, — деди Къужон жашына.

— Бир да къоркъма. Къарарма, — деди Элбек.

— Хайда, сау къалыгъыз...

Къужон бла Мыртаз Нальчикге атландыла.

— Морхановха къурлай чюелип барсакъ, айып болур... — деп ынчхады Къужон жолда.

— Аны уа мен билмеймеми... — Мыртаз къоюн хуржунундан къызыл гюлмендиге чёргелген чулгъамны чыгъарып, Къужоннга узатды. — Ма, сен берирсе.

Къужон ахча чулгъамны алып, къолунда бираз тутуп, кёнчек хуржунуна сукъду.

Атасы кетгенлей, Элбек, юйюнден чыгъып, эрикген адамча акъырын атлай, элни ичин къыдырды. Эл иесиз къалгъан журтха ушайды. Халкъны асламысы бичендеди. Юйлерини сериюнюне къысылып, жюн тарай, урчукъ ийире тургъан, анда-мында бир къарт къатын кёрюнсе кёрюнеди ансы, хазна жан къымылдамайды. Элбек, бара барып, Жамботну юйюню аллында тохтады. Тёгерегине къарады. Сюелип бираз турду. Сора сехледен ётюп, арсарсыз юйге кирди. Юйде Фазика жангыз кеси эди. Ол Элбекни кёргенде, ахы кетди.

— Не керекди санга бу юйде?

— Саугъамы алмай нек къайтаргъанса? — деди Элбек, эшик къатында сюелгенлей.

— Керек тюйюл эди да, алмагъанма.

— Аны бла сен мени намысымы сындыргъанынгы билемисе?

— Аны ючюн сени намысынг нек сынады?.. Сен бийни жашы!..

— Бийни жашыны саугъасын къызла артха къайтармаучудула.

— Манга бийни жашындан саугъа алыргъа тийишли тюйюлдю. Мен бир жарлы...

— Угъай, сен жарлы тюйюлсе. Сени ариулугъунг сени байлыгъынгды. Биз ариу тиширыуладан жийиргенмеучюбюз. — Элбек Фазикагъа жуукълашды.

— Не этесе сен? Бусагъат юйден чыгъып кет.

— Мен бери алай бош чыгъып кетерге деп келмегенме.

— Адил!.. Къанамат!..

— Бош къычыраса. Тийреде бир жан жокъду. Сени ауазынгы киши да эшитирлик тюйюлдю, — дей, Элбек Фазиканы чуууундан тутду.

— Тийме манга. Жибер къолуму. Оу, атам!..

Элбек эки къолу бла Фазиканы белинден къысып кётюрдю да, жерде кийизге аудурду.

— Оу, атам!.. — деп, жабы эте, Фазика Элбекни бетин тырнап, андан къутулургъа кюрешди. Алай къарыуу жетмеди. Аны сынсыгъан ауазы дагъыда бир ауукъгъа дери эшитилгенлей турду...

Элбек юйден, бети тырналып, кёлек жагъасы да жыртылып алай чыкъды. Ол хыличи киштикча, артына къарай, хунаны башы

бла секирип кетди. Бираздан а юйден юсюнде кийимлери сагелсагел болуп, чачы тозурап, къолларын да энишге бошлап, эки жанына сюрюше Фазика чыкъды. Кёзлеринден жилямукълары саркъа, тёгерегине термилип къарады. Жер тёгерек айланып, таула юсюне ауып келгенча кёрюндю. «Ой, анам, не этейим мен?.. Не этейим, не этейим?..» — деп, жюреги тамагъына тыгъылып, ауазын чыгъаралмай, ичинден жиляды.

— Къайдаса, Черен суу? Мени жарлы анама элт... — дей, ол хуналагъа тыяна, суу таба тебиреди. Бу кезиуде энишгеден келе тургъан Хасауну къатыны анга тюбеди.

— Оу, кюнюм къуругъан, Фазика, сенмисе?! Не къан жаугъанды, эшигим жабылгъан? Не болгъанды?..

Фазика асыры жюрексиннгенден, тилин айландыралмады. Аны къалтырагъан эринлерини арасындан чыкъгъан жарты-къурту сёзлени уа ангылап къарыу жокъ эди.

Аланы къаугъасын эшитип, тийреде къатынла, сабийле да жыйылып тебиредиле...

— Не затды бу?

— Не болгъанды?

— Муну къарындашлары да къайдадыла?

— Фазика, нек айтмайса бир зат?..

Не болгъанын билмей, адамла хайран болдула. Къарыусузгъа кетген Фазиканы къолтукъларындан алып, юйюне къайтардыла.

— Аланла, ол Къужонну жашы былайдан къачып баргъанын кёргенем... — деди Жамботланы хоншу къатынларындан бири.

— Элбекгеми айтаса?

— Хау. Тауукъ урлагъан тюлкюча, аман сызылып бара эди. Мен ызындан, сейир этип, къарап тургъанем.

— Фазика, алай иш болуп эшигингми жабылгъанды? — деп сорду анга Хасауну къатыны. Фазика башын энишге ийди. «Оу, кюнюм, алайды...» — деп, къатынла бир бирлерине къарашдыла. Бу кезиуде Адил бла Къанамат чабып келдиле. Ала эгечлерини халын кёргенде, жюреклерин къоркъуу алып, жиляп башладыла.

— Аллахакъына, быллай артыкълыкъгъа тёзерге жарамаз. Келчигиз, ол итни юйюне бир барайыкъ, — деп, къаум къатын Къужонлары таба сызылып кетдиле...

Элбек юйюнде жокъ эди. Къатынла Баблинагъа ачыуланышып чачылдыла...

Фазиканы хапары элге терк жайылды. Аны эшитип акъташчыла къаты чамландыла.

Кюндюз къайда эсе да бугъуп туруп, ингир къарангыда Элбек юйюне барды.

— Неди, жашым, бу ишинг? Багуш къуртланы къозгъагъанча, бу гыбышыланы не къаугъагъа къалдырып айланаса? — деп, Баблина жашына урушду.

Элбек сёз къатламай, жерге къарап олтура эди. Бир бирде анасыны айтханын жаратмай, башын бир жанына бура эди.

— Айыплы иш этгенсе, жашым. Атанг келсе, ол санга ариу айтмаз.

Ол кюн окъуна эгечлерине болгъан ишни эшитип, Ислам бла Жюнюс да элге къууулдула. Ала юйлерине кече ортасы бола алай жетдиле. Фазика жатып, Хасауну къатыны аны къатында олтуруп тура эди. Фазика ёпке солуу этип жетген къарындашларын кёргенде, жюрексинип жиляды.

Ислам жукъ да айтмай, ызына бурулуп, юйден чыгъып кетди.

— Къайрыса, Ислам?.. Бери тохтачы... — деди Фазика. Тышында къарангы кече, багъанагъа тагъылгъан жамычыча, шош тура эди.

Къарангыда ташлагъа абына, сюрюне, Ислам Къужонланы юйюне келди. Солууун къысха алады. Ачыу богъурдагъын буугъанды. Къужонну юйю, къабыр тёбеча, шошду. Ислам жерден ташла жыйды да, аланы бирини ызындан бирин, терезелени марап, сызды. Бу кезиуде Къужонну итлери юрюп, хуна башлары бла секиришип, жан жанына чапдыла. Юйдегиле да уянып, къаугъа болдула.

— Ким эсе да, аны ёлтюрмей къоймам!.. — деп, Элбек къабыргъада тагъылып тургъан къамасын сермеп къолуна алды.

— Къой, жашым, къой. Этгенинг да боллукъду, — деп, Баблина аны иерге унамады. Хышмыш а кече узуну жукъламай, юйню сакълап чыкъды.

Кече Къужонлада болгъан ишни эртденликде саулай эл билди. Алай, бийни юйюрюню кечеги тынчлыгъын бузгъан ким болгъаны билинмей къалды.

13

Жамбот бла Дадаш къойланы ыстауатха жыйып, къошларына бардыла. Кёк къаралып, жауаргъа ушашлы эди. Аны себепли Жамбот бла Дадаш хаух ишленнген къошну башын жангыдан бичен бла къалын жабып, жауун ичине ётмезча этдиле. Ала да ол ишни бошап, ушхуууур хазырларгъа от тамызгъанлай, хоншуларында къошдан адам келди.

— Жууукъ бол Хасан, жууукъ бол, — деди анга Жамбот, къолун бере. — Элде хапарынг бар эди да, къачан келгенсе?

— Бюгюн...

— Олтур, хапар айт. Кесинг да нек мудахса?..

Хасан, жюреги къыйнала, Фазиканы хапарын атасына айтды. Жамбот аны эшитгенлей, бёркюню юсюнден кёрген тюшю, дыркъ деп, эсине тюшдю. Ол, сын ташча, сирелип къалды. Дадаш а нек эсе да, къош аллында атылып тургъан балтаны сермеп къолуна алды. Аны халындан къоркъуп, Хасан бир жанына турду. Ол сагъатдан окъуна Дадаш элге кетерге умут этди. Алай Жамбот аны иерге унамады...

Ол кече Жамбот бла Дадаш хазна кёзлерин къысмадыла. Фазиканы ачыуу аланы жюреклерин тырнай эди. Тышында уллу

жауушну жаугъанын да сезмей эдиле ала. Бир бирлери бла сёлешмей, хар бири кесини ичинден кюе эди.

Эртденликде эртде Жамбот элге кетди. Дадаш а къойла бла тау артында къалды.

...Элде болгъан ишни Къужон бла Муртаз, Нальчикден къайтып келе, эшитдиле. Бий тынгысыз болду.

— Адепсиз иш этгенди, хайырсыз, — деди бий, жюрегини къыйналгъанын Мыртазгъа сездире.

— Жашлыкъ не зат да этдиреди.

— Айыбы уа?..

— Айып болуп, аны аллай бир не сунаса? Башы-аягъы да гыбышы тюйюлмюдю. -

— Ол айтханынг да тюздю. Болса да. Угъай, Мыртаз, сен мени кёлюмю алыргъа кюрешме. Мен адепсизликни дурус кёрмейме.

Бий юйюне келип, атындан тюшгенлей, Элбекни сорду. Хышмыш хум-хум эте, къоллары бла тауланы кёргюздю. Къужон юйге ачыуланып кирди. Эки къатыны да уллу отоуда олтуруп, не эсе да бир затны юсюнден сёлеше тура эдиле. Къужонну кёргенлей, ала ёрге къопдула. Баблина да, Аминат да мудах эдиле. Къужонну ачыуланып киргени уа аланы мудахлыкъларыны юсюне къоркъуу да къошду.

— Мен бир жары кетсем, мында бир палах болмай къалмайды! Къайдады ол итден туугъан ит?!. — деп, бий, юйню титирете, къызды...

Жамбот Акъташха эки кюнден жетди. Жарлы юйю анга мудах тюбеди. Сабийле мыккыл эдиле. Фазика уа, кюз артында чапыракълары акъгъан терекча, жукъаргъанды. Къызгъылдым нюрлю, ариу бети кисейча агъаргъанды. Жамботну жюреги жарылыргъа жетди. Юйю анга, къатыны ёлген замандача, бушуулу кёрюндю.

Чинг алгъа, Жамбот Сосран эфендиге барып тарыкъды.

— Ангылайма, Жамбот, ангылайма. Жюрегинг да ауруй болур... Ачыу да эте болурса. Ол адепсиз иш барыбызгъа да иги кёрюнмегенди. Не этериксе, Жамбот? Уллу Аллахны буйругъу алай болур эди.

— Аллахны буйругъу алай болурча, мени къызым анга не хата этгенди? Туугъанлы бери гюняхлы иши болмагъанды аны.

— Аллах кёргенни биз мингден бирин да кёрмейбиз. Ол этер ишин бизге сормайды.

— Сен айтыугъа кёре терслик мени къызымдады...

— Да угъай, Жамбот, мен туура алай да айтмайма. Кимни тюз, кимни терс болгъанын бир Аллах кеси бизден эсе иги биле болур. Ишаллах!

— Угъай, Сосран, мен бу ишни былай къоярлыкъ тюйюлме.

— Да не этерликсе, Жамбот? Сыннган табакъны биргеми жалгъарлыкъса.

— Табакъны сындыргъан адам терслигине тюберге керекди.

— Тюзсе, Жамбот, керекди. Старшинагъа бар, сюдге да бердир... Алай...

— Тюзлюкню излемей къоярлыкъ тюйюлме.

— Жолунг болсун.

Жамбот андан Гюрен элге барды. Ол бек алгъа анда писарны тапды да, жалына кетип, анга тарыгъыу къагъыт жаздырды. Сора аны да алып, старшинагъа кирди.

— Кимсе? — дей, Мыртаз Жамботну бетине тюрслеп къарады.

— Мен Акъташданма, Къужон бийни жалчысыма. Атым Жамботду.

— Не жумушунг барды?

— Санга тарыгъыргъа келгенме... Мындан алда Къужонну жашы Элбек жангыз къызыма... — Кёлю толуп, Жамбот андан ары жукъ айталмай къалды.

— Ол хапарны мен эшитгенме. — Мыртаз стол артындан къопду. — Сора ол къызны атасы сенсе?

— Хоу, менме. Санга тюзлюкню излеп келгенме. Бу байла бизге быллай бир нек артыкълыкъ этединле? Биз адам тюйюлбюзмю?

— Керти айтса, артыкълыкъ этерге жарамайды. Аны унамабыз.

— Элбекни сюдге берирге деп келгенме санга. — Ол къолунда къагъытны старшинаны аллына салды.

— Ахшы, Жамбот. — Мыртаз къагъытны къолуна алды, — бу кюнледе мен Нальчикге барлыкъма да, кеси къолум бла элтип, сюдге берирме.

— Нальчикге кесим барып этерлигим болмаз?

— Да манга ийнанмай эсенг, бар. Угъай демейме.

— Ийнанама. Бу жол болмаса, мен санга келген да этмегенме.

— Бир да къоркъма, Жамбот.

— Сау къал...

Бир къауум кюнден, Мыртаз Акъташха келди. Ол Къужоннга Жамботну сюдге жарашдыргъан къагъытын кёргюзтдю.

— Муну не этерге муратынг барды? — деп сорду бий, къагъытны старшинагъа къайтара. Мыртаз аны Къужонну къолундан алды да, жыртып тюк-тюк этди. Экиси да, бир бирге къарай кетип, кюлдюле. Кёпге дери кюлдюле.

14

Август айны ахыры эди. Башха къойчула бла бирге, Дадаш бла Жамбот да кеслерини сюрюулерин, бир тюрлю хатасыз, тау артындан аудурдула. Къойчула къойланы ырбынлада, къулакълада кюте, къыш кечинирик жерлерине жетдиле.

Тау артындан къайтхандан сора, Жамбот старшинагъа барыргъа ашыкъды.

— Ким биледи, Элбекни тутуп кетген эселе уа? — деп, ол Дадашха бир ненча кере чалындыргъанды. Имбашларын жыйырып къойгъан болмаса, Дадаш анга жууап къайтармагъанды. Фазиканы къайгъысындан бери Дадаш къалай эсе да, аз сёзлю болгъанды.

Хазна кёзю ачылмайды. Кёбюсюнде сагъыш этгенлей турады. Бетинден суукълукъ кетмейди.

Не да болсун, халны билип, терк окъуна къайтып келирге айтып, Жамбот къысха жолланы сайлай, элге кетди. Жолда былай сагъыш эте бара эди: «Элбекге жюз чыбыкъ урургъа сюд этселе... Старшина кесини болушлукъчулары бла аны межгитни аллына сюрюп келселе! Ары элни саулай жамауаты жыйылып болса! Элбекни тешиндирип, жерге бауурландырсала! Сора жюз чыбыкъны урургъа эркинликни манга берселе!.. Мен жартысын уруп, жартысын а Дадашха урдурур эдим... «Ы, маржа, ёлтюрюп къоясыз, кечгинлик беригиз!» — деп, кёз жилямукъларын сыйпай, Къужон бла Баблина аллымда тобукъланып жилясала!...».

Жамбот алай сагъыш эте баргъанлай, шырт деп аллына эки атлы чыкъдыла. Ала Элбек бла Сюлемен эдиле. Жамботну ичинде ёртен жаннганча болду. Отда кюе тургъан кесеуча къаралды. Элбек бла Сюлемен атларыны башларын бир жанына буруп, жортуп кетдиле.

— Тохтачы, ананг бергенни тёгерик! — Жамбот белинде къойчу бичагъын къынындан чыгъарды. Алай атлыла анга бурулуп да къарамадыла. Ала сыртдан ауып, кёзден ташайдыла. Жамбот, ташла арасында битген жангыз терекча, сюеле кетип, ызына къайтды. Элге барып энди ол этерик жокъ эди...

Элбек, Сюлеменни да нёгер этип, атасыны тау артындан къайтхан малларына къарай чыкъгъанлыгъы эди. Аны кеси ийген эди.

— Тапсыз болду Жамботха тюбегенибиз — деди Элбек нёгерине.

— Да сен муну кнеюмю болгъанса, андан бугъуп айланыргъа? — деп кюлдю Сюлемен. — Сора сен Дадашдан да бугъаргъа керексе. Ол Фазиканы алыргъа айланнган хапары барды.

— Да алсын...жол ачханбыз, — деди бийни жашы масхаралатып.

Кюн батаргъа кёп къалмагъан эди. Ингир аллы салкъыннга татлыкъсыннган къойла кенг жайылып кютедиле. Сюрюу къыйырында, хыжысына да тыянып, мудах къойчу сюеледи. Кюн къаяла артына букъгъан кезиуде къойчу къойланы ыстауат таба къайтара башлады. Бу кезиуде аргъы сыртны башында эки атлы кёрюндю. Къойчуну къатында айланнган къарт парий эринип юре, аланы алларына чапды. Къойчу аланы кенгден окъуна таныды. Бети сур болду. Атлыла аны къатына жетдиле.

— Къалайды хал, Дадаш? — деп, Элбек къойчугъа ат юсюнден сорду.

— Тау адетге кёре, бек алгъа, атдан тюшюп, салам берирге керекди.

Элбек бла Сюлемен, бир бирлерине къарап, къойчуну масхаралап кюлдюле.

— Тейри, жалчыларыбыз да адетни билип башлагъан эселе, ялматды...

Элбек бла Сюлемен дагъыда кюлдюле. Башха жукъ айтмай, атларына ёзенгилери бла къатыла, кетип тебиредиле.

— Тохта, Элбек. Санга сёзюм барды. — деп, Дадаш аны аты-ны жюгенинден тутду.

— Айт, тынгылайма.

— Атдан кесингми тюшесе, огъесе уа мени болушлугъумму керекди?

— Бизни ючюн жарсыма, ач тюйюлбюз, — деди Сюлемен, Дадаш аланы сыйларгъа чакъыргъан сунуп. Алай Элбек а Дадашны бет къанындан аны иги мураты болмагъанын сезди. Ол къолунда къамичи бла уруп, атын алгъа секиртди. Алай Дадаш жюгенни иймеди.

— Не тынч къутулургъа умутунг барды, — деп, Дадаш сермеп Элбекни билегинден тутду да, къарап къарагъынчы, ун къапчыкъ-ны атханча, аны атны юсюнден жерге атды. Элбекни башында бёркю бир жанына чартлады.

Дадаш эки къолу бла да Элбекни жагъасындан тутуп, чулгъан-дырып, жерге урду.

— Телибаш, сен не этесе? —деп, Сюлемен секирип атдан тюш-дю. Элбек быгъынындан тутуп, ёрге къопду да, жерден таш алып, Дадашха керилди. Алай ол урургъа жетишалмады. Сакъал тюбюн-ден тийген Дадашны къарыулу жумдуругъу аны дагъыда жерге къаплады. Сюлемен Дадашны артындан барып, терекни къучакъ-лагъанча, эки къолун аны бойнуна чалишдирип тохтады. Дадаш энишге ийилип, Сюлеменни аркъасына кётюрюп, башы бла аудуруп аллына тюшюрдю.Бу кезиуде Элбек белинде къамасын къынындан чыгъарды. Дадаш жерде атылып тургъан хыжысын къолуна алды. Ала бир бирге уу жалянлача къарашдыла. Элбек Дадашны къама бла урурча, тап кезиую марлай, бирде онгнга, бирде солгъа секи-реди. Алай ол къайсы жанына къагъынса да, Дадашны хыжысыны къыйыры, шкок сюнгюча, аны кёкюрегине тирелип тохтайды. Бы-лай бла иш бармазлыгъын билип, Элбек хыжыны къыйырындан тутду. Бир бирни онгун алыр ючюн, эки жаны да къазауатха къал-дыла. Хыжы ортасындан сынды. Бу кезиуде Элбекге тап тюшюп, къамасы бла Дадашны кёкюрегине урду. Къаманы жютю бурну аны тюклю кёкюрегини терисин жырды. Къаны кёлегини аллын къызартды. Элбек къаманы экинчи кере да кётюрдю. Дадаш сер-меп, аны бууунундан тутду. Элбекни къолу ёрге кётюрюлгенлей къалды. Дадаш аны бууунундан буруп, къамасын къолундан жер-ге тюшюрдю... Андан, бийни жашын ырмах этгинчи тюйюп, кёкю-регинде къаны бара тургъан жарасын къол аязы бла басханлай, къойла къыйырына кетди. Ол кетгенлей, Сюлемен жерде тёнге-реп тугъан Элбекни, кётюрюп, ёрге сюеди. Бийни жашы, аягъы юсюнде туралмай, ары-бери тентирей эди.

— Кёрдюнгмю ол гыбышыны этип кетгенин? — деди Сюлемен, Элбекни къолтугъундан тутханлай.

— Жибер мени...— деди бийни жашы, къан тюкюре,— жибер... мен аны ёлтюрмей кетерлик тюйюлме.

— Шёндю сен анга эталлыкъ жокъду.

Элбек, таш юсюне олтуруп, бир кесек эсин жыйды. Аны эрин-лери, айрандан толу гыбытны бухчакъларыча кёпчюгендиле. Са-

къал тюбюне, къаш башына, къулакъ жанларына да догъурала чыкъгъандыла.

Сюлемен арлакъда кюте тургъан атларын тутуп келтирди.

— Шкок тапчы манга, Сюлемен, — деди Элбек тишлерин къыжылдата.

— Ол акъылынг бощду.

— Угъай, Сюлемен!...

— Сагъыш эт, Элбек. Сен аны кеси къолунг бла ёлтюрсенг, хапарынг игиге чыкъмаз. Андан эсе, башха амал табаргъа керекди.

— Старшинагъа айтып, тутдургъамы дейсе?

— Анга дери да барды бир амалы.

— Не амалды ол?

— Хышмыш...

Элбек Сюлеменнге тюрслеп къарады.

— Аны къозутуп ийсенг, ол Дадашны сюеклерин бек терк ууатыр. Эки ит талашып, бири бирини богъурдагъын юзгенликге уа, ким не айтырлыкъды?..

Дадаш кенгиге жайылгъан къойланы бирге аманны кебинден тийишдирди. Ол жамычыны къыртишге жайып, аны юсюне тыянды. Бу кезиуде Жамбот жетди. Дадашны къаннга боялып тургъанын кёргенде, ол тынгысыз болду. Жамбот олтуруп, къойчу нёгерини хапарына тынгылады.

— Терс этгенсе, — деди Жамбот, ауур кючсюнюп. — Ол мен таныгъан ургъуйла санга кечип къоймазла. Не этейик?...

* * *

...Элбек бла Сюлемен бир жерде да тохтамадыла. Не да этип, элге танг атхынчы жетерге кюрешдиле. Ала жолда келе, экиси да Сюлеменлагъа барыргъа оноулашдыла. Бу халы бла Элбек юйдегилерине кёрюнюрге сюймей эди...

Ала элни къыйырына жетгенде, танг жангыдан белги берип башлады, Адам кёрюп къояр деп къоркъа, Сюлеменлагъа къыйырла бла бардыла. Юйге да уручулача, тёгереклерине къарай, кирдиле. Юйдегилени уятмазгъа да сакъ болдула. Алай Сосран уянып эди. Ол эртден намазгъа къопхан эди.

— Не укула болуп айланасыз? — деп сорду ол жашлагъа.

— Бош алай. Таудан къайтып келебиз... — дей, ала ич отоугъа кирдиле. Башлары жастыкъгъа тийгенлей, жукъладыла.

Ала Къудасны къаугъасына уяндыла.

— Оу, кюнюм, Элбек, не болгъанды санга? Кимге сойдургъанса кесинги былай?...

— Жукъ да болмагъанды, анам... бош, атдан жыгъылгъанды. Къаугъа этме, — деди Сюлемен, кёзлерин ууа.

— Атдан жыгъылгъаннга уа ушамайды, аллахакъына. Не эсе да бир хатагъа урунгансыз.

— Бир хатагъа да урунмагъанбыз. Кишиге жукъ да сагъынмагъыз, — деди Элбек.

— Охо, ауруунгу алайым, охо...

Сюлемен юйден чыкъды. Кюн тюшден ауып бара эди. Эл къайгъысызды. Орамлада сабийле ойнайдыла. Кюнлюм бетде бузоула кютедиле. Эшекле юй салкъынларына къысылып, шош турадыла. Сюлемен тёгерегине къарай, чыкъды да, арт орам бла ёрге айланды. Ол ашыкъмай, Къужонлагъа дери барды. Арбазда не эсе да бир жумуш эте айланнган Хышмышны кёрюп, бармагъы бла аны чакъырды.

— Сени Элбек чакъырады. Ол биздеди...

Хышмыш Сюлеменни биргесине тебиреди. Жолда тилсиз жалчы Сюлеменнге къоллары бла не эсе да бир затны ангылатыргъа кюрешди. Алай, Сюлемен жукъ ангыламады.

Хышмыш Элбекни кёргенде, аузу ачылып къалды. Бираздан а кёзлери мылы тартдыла.

— Мени былай Дадаш этгенди, — деди Элбек жалчыгъа. Хышмышны бети къаралды. Эки жумдуругъун къаты къысып, не эсе да бир затла мурулдады. Аякълары бла жерни уруп, юйню тепдирди.

— Сен аны Жоба ыфчыкны бери жанында табарлыкъса, — деди Элбек. — Юйде жукъ сездирме. Ангыладынгмы?.. Ёлтюрмей къайтма...

Хышмыш жумдурукъларын хауада ойната, юйден гюрюлдеп чыкъды. Ол акъ къаланы къатында кюте тургъан тор байталны тутуп жюгенледи. Бу байтал эм къарыулу жаныуарды. Жууашлыгъы уа гудагъа ушайды. Къалайына да тий, бойнун бурып да къарамаз. Къайда не къыйын жумуш болса, Хышмыш бла тор байтал да анда боладыла. «Тор байтал бла Хышмыш болмасала, юйюбюз эртде тюп боллукъ эди...» — деп Къужон бош айтмагъанды.

Хышмыш байталны аркъасына эски жаурлукъланы атды да, аланы айыл бла тартып, къаты къысды. Андан халжарны аллында кеси туруучу, ит орун кибик, гитче таш гытыгъа кирди. Гытыны башы, халжарны тёгерегине ишленнген хуна бла тенг жабылгъанды. Аны себепли ол алашалай къалгъанды. Аны не ожагъы, не терезеси да жокъдула. Хышмышны къыш да, жаз да кечиннген жери олду.

Хышмыш гытысындан белине къыны бла бичагъын тагъып, къолуна уа къауал алып чыкъды. Башын энишге бошлап, ёретинлей къалкъыу эте тургъан тор байтал кесини жарты жумулгъан кёзлерин Хышмыш секирип, юсюне миннгенде ачды...

Жамбот бла Дадаш эртденликде суукъсурап уяндыла. Кюнню бузулур къайгъысы бар эди. Ол бузулгъан окъуна этмесе да, ыфчыклагъа жууукъ жерле къыш бет алып тебирегендиле. Эртденликле бютюн да суукъ боладыла.

— Бираз энишге тигелемесек, былайлада адам тёзалмазча болуп башлагъанды, — деди Жамбот, юсюне тон кие.

— Бирсиледен алгъа тюшюп тебиресек, бий унамаз.

— Да бий унарыкъ тюйюлдю деп, суукъданмы ёллюкбюз?.. Жаранг бек ачыймыды?

— Угъай, ачымайды. Хансла иги болушдула.

— Ала уа болушурлукъдула. Жол жанында бошму битген суна-са аланы? Асламысында адам хатагъа жолда урунады. Аллах аны эсге алып, ол чапыракъланы жол жанларында андан битдиргенди. Мен аны къартладан эшитгенме...

Къойла сыртлагъа жайылдыла. Жамбот бла Дадаш да, от тамызып, тюненеден къалгъан шорпаларын жылытып уртладыла да, ушакъ эте, къойланы къыйырына кетдиле. Эртденликде булутлу болгъанлыкъгъа, тюшге жуукъ кюн ариу ачылды. Кенг жайылып баргъан къойланы бирге жыйышдырып, Жамбот бла Дадаш аркъаларын ташха тиреп, кюнню жылыуунда солургъа чёкдюле. Бу кезиуде шкок атылгъан тарууш эшитилди. Окъ Дадашны къулакъ жаны бла зуулдап озду. Экиси да олтургъан жерлеринден секирип къопдула. Ала сырт башында, къолунда да къауалы бла, атлыны эледиле.

— Хышмыш!... — деди Жамбот кёргенлей окъуна. — Айтханем мен санга, къоймазлыкъларын. Мен ангылагъандан, муну бери игиликге деп иймегендиле.

— Да менден анга не керекди? Ол да жалчы, мен да жалчы...

— Хышмыш аны билмейди. Аны Аллахы Къужонду... Шкокну аузун энтда бери бургъанды. Артха тур...

Шкок атылды. Бу жол а окъ ташха тийип, андан зуулдап, бир жанына чартлады. Дадаш ташны артындан жашыртын къарады.

— Бери келеди...

— Не боллукъ эсе да, мен аны бла бир сёлешип кёрейим, —деп, Жамбот таш артындан чыгъып, Хышмышны аллына тебиреди. Жамбот бла экиси тюбешгенде, Хышмыш атдан тюшдю.

— Салам алейкум... — деп, Жамбот Хышмышха къолун берди. Алай Хышмыш аны къолун тутмады. Эки базыкъ эрнини араларындан шытылары чачыла, не эсе да бир затланы мурулдай, ташны къатында тыягъына тыянып тургъан Дадашны кёргюзтдю.

— Тели болма, Хышмыш. Дадашны санга бир тюрлю хатасы тиймегенди. Сени бери, итни юсгюргенча, юсгюрюп ийгендиле. Сен а аны ангыламайса. Андан эсс, ызына къайт...

Хышмыш башын чайкъай, аман тепди. Жерге узалып, кырдыкланы жыртып, аланы ары-бери чачды. Сора белинде бичагъын сермеп, къынындан чыгъарды да, Дадашха чапды. Жамбот аны билегинден тутаргъа умут этди. Алай жетишалмады. Аллай хомухлугъу ючюн ичинден кеси кесине айып эте, Дадашха болушлукъгъа къуулду. Хышмыш жангыз бир ургъанлай, Дадашны ёлтюрюп къоярыкъ суна эди Жамбот. Аны себепли, ол Дадашха: «Къач!.. Къачхан эт!» — деп къычырды. Дадаш къачмады. Ол таш башына минди. Таш, къадыр бийиклиги тенгли бар эди. Хышмыш къыжырыкъланып келип, кёкюрегин ташха тиреп тохтады. Дадаш къолунда хыжысын кётюрдю.

— Не этесе, Хышмыш? — деди Дадаш.

«Къой маржа, Хышмыш, эсинги жый!» —деп, аны ызындан Жамбот да жетди. Алай Хышмыш къутургъан эди. Тырнакълап ташха ёрледи. Дадаш табаны бла аны кёкюрегине урду. Ол гыбыт тарууш этип ташдан жерге тёнгереди. Не зат бола турады дегенча, тёге-

рекде кюте тургъан къойла да, жухларын кырдыкдан айырып, тюйюшгенлеге къарадыла. Хышмыш жерден тура келип, эшек башы тенгли ташны алды да, аны бар кючю бла Дадашха атды. Дадаш энишге ийилди... Таш аны башы бла ётюп, кюте тургъан къойладан бирине барып тийди. Къой жерге къапланды. Ол къымылдагъан иш да этмеди.

— Хышмыш, ариулукъ бла къоярменг, — деди Дадаш, эки кёзюне къан чабып. Хышмыш анга къоллары бла: ташдан бери тюш, сора бойнунгу сояйым, — деп билдирди. Къаны къайнагъан Дадаш, ташдан секирип тюшдю. Хышмыш анга атылды. Алай, бойну къатыш онг имбашына тийген хыжы, аны жерге тобукъландырды. Дадаш хыжыны дагъыда кётюрдю. Жамбот аны аллына сюелип тохтады.

— Къой, маржа... ёлтюресе муну.

Хышмыш талаша кетип, хорланнган парийча, ызына да къарай-къарай, келген жолу бла артха къачды. Бу кезиуде андан-мындан сырт башлада къолларында да хыжылары бла къойчула кёрюндюле.

* * *

Къудасны тили алгъа Элбекни, ызы бла уа Хышмышны тюйюлген хапарларын битеу элге жайды. Бу кюз арты кюнледе, ол хапар хар юйде да бек уллу хапар болгъанды. Дадашны аты — къартны, жашны да аузундады.

«Жашасын. Биз билмей тургъанбыз ансы, ол таза да ётю болгъан жаш кёреме!» — деп анга махтау бередиле. Дадашны хапары Фазикагъа жетгенде, аны ичин къоркъуу алады. Башына ауур сагъышла келип, алайсыз да ачыудан къаралгъан жюреги бютюн да бек кюйдю: «Манга болуру болгъан эди, Дадаш. Мени ючюн деп, жанынгы къоркъуугъа бош салгъанса. Кюнюм къуругъан, ала ызынгдан болгъан эселе, жашатмазла сени. Не этейим, Аллах?.. Бир да болмай эсе да, энди аны жанын сакъла!..»

15

...Къужон тюбюнден келе эди... Юч-тёрт кюнден бери ол Акъташда болмагъанды. Не эсе да бир жумуш бла Чирик кёл тийресине кетип, андан къайта келгенлиги эди. Межгитге жетгенинде, Сосран эфендини кёрдю да, атындан тюшдю.

— Ассалам-алейкум, Сосран.

— Алейкум-салам, Къужон. Къайда кёрюнмей айланаса?

— Иш азмыды... Жерибиз такъырды, антым. Жылдан жылгъа ол манга гитчеден гитче бола баргъанча кёрюнеди.

— Малла кёбейселе, алай болады. Жерни излетген малды.

— Тюздю айтханынг, Сосран. Малды жерни излетген. Малым аз болгъанда, жер къайгъы тюшюмде да жокъ эди. Мал кёбейгенли уа, жерни сагъышы жукъусуз этгенди.

— Жер бла бизни халкъыбызны насыбы тутмагъанды. Бу тауладан ары-бери чыгъып къарыуубуз жокъду.

— Не хадагъа этсин адам? Бир да билмейме. Айхай, гыбышыла да жерге дау этерге кюрешедиле.

— Ала уа, тейри, жерге дау этген уГъай, къол кётюрюп да тебирегендиле, ант урлукъла.

— Ол дегенинг?

— Гыбышы къойчуларынг жашынгы тюйюп, ёлтюрюрге аздан къойгъандыла.

— Элбекними?

— Да андан сора жашынгмы барды сени.

— Не ючюн тюйгендиле?

— Билмейме. Бирле Жамботну къызы ючюн дейдиле. Бирле...

— Барысы да бир болупму тюйгендиле?

— Угъай... Дадаш деп биреулен тюйгенди дейдиле. Ким эсе да, мен аны иги таныялгъан да этмейме.

— Да Элбек анга къалай тюйдюрлюк эди да?

— Къуру Элбекни угъай, Хышмышны да.

Къужон, бети тюрленип, юйюне кетди. Хышмыш кенгден окъуна бийни келе тургъанын эслеп, итле бла бирге аны аллына къууулду. Итле Къужонну тансыкълап, тёгерегин алдыла, кеслерин анга ышып, юсюн ийисгедиле. Алай Къужон ачыуланып, аланы кесинден къыстады. Итле анга кёз къыйырлары бла ыразы болмай къарай, жан жанына ыхтырылдыла.

Къужон юйюне ачыуланып кирди. Аны аллына биринчи тюбеген Аминат болду. Бий бар ачыуун аны юсюне тёгерге умут этди. Алай, къатыныны эриулю къарагъан кёксюлдюм кёзлери аны къатылыгъын жибитдиле. Къужон жанлай барып, аны кесине тартды.

— Алай къаты къысма... жарамайды, — деди Аминат, уялып. Бий аны къучагъындан бошлап, къатынына соруулу къарады. Аминат, жукъ айтмай, кёз къарамын жерге бурду.

— Ах, алаймыды!.. Антым, сора...

Ич отоудан Баблина чыкъды. Бийни жарыкъ халин кёрюп, жюреги бираз тынчайды. Ол Элбек ючюн эринден бек къоркъуп тура эди. «Аллахха шукур, бети жылыды...» — деди Баблина ичинден. Ол аны аллына барып: «Сау кел», — деп, баш ийди. Къужон саут бет алды. Алай ачыуланнган а этмеди.

— Жаш къайдады?

— Мындады... уллу отоуда.

— Аманмы тюйгендиле? — деп акъырын сорду.

— Аны алай этгенни эки къолу жегенде тюзелгенин кёргеем...

Баблина сёзюн бошагъынчы, Къужон уллу отоугъа кирди. Элбек тапчаннга тыянып тура эди. Атасын кёргенлей, терк ёрге къопду.

— Не болгъанды санга?

Элбек жууап къайтармады. Кёз къарамын атасындан бир жанына бурду...

Экинчи кюн Къужон, атына минип, Гюрен элге, старшинагъа кетди.

Мыртаз бийге хурмет бла тюбеди.

— Келгенинги иги этдинг, — деди старшина, саламлашып бошгъандан сора. — Тюнене ингирде не эсе да бир хапар эшитгенме, не затды ол?

— Мен аны ючюн келгенме санга. — Къужон белинде къаты къысылгъан бел баун тешип, къарнын бошлады. Ол алай эркин солуялмаса этиучюдю. — Тюзюн айтсам, жаш ючюн келлик тюйюлем. Мени къайгъы этдирген башха затды.

— Ыхы?..

— Ким эшитгенди, жалчысы иесине къол кётюргенин?! Гыбышыла асыры озуп бара болурла дерлигим келеди мени. Сен не айтаса анга?

— Тюздю, Къужон. Ала озуп башлагъандыла.

— Ол бизни осаллыгъыбызданды, Мыртаз. Алагъа бир затны да кечмезге керекди. Игиликни, аладан эсе, итле ахшы биледиле, антым.

— Ол айтханынг да тюздю.

— Бизни жашха къолун кётюрген гыбышы алайлай къалса, тамбла бирси гыбышыла андан да аман этерле, антым.

— Кимди ол кеси да?

— Дадаш... Ёз жалчым.

— Не этерге керекбиз анга?

— Тутуп, ныгъышда асмакъгъа асаргъа керекди. Алайсыз жарарыкъ тюйюлдю. Аны кёрселе, бирсиле акъыллы болурла.

Мыртаз бираз сагъыш этип:

— Мен тамбла окъуна, аны тутаргъа адамла жиберейим. Алай асмакъгъа асыуну юсюнден а билмейме... Морханов не тамбла, не да бирси кюн бери уугъа келликди да, аны бла кенгеширбиз да, ол айтханча этербиз, — деди.

— Сора Морханов шуёхум келеди! — Къужон ёрге кётюрюлдю. — Анга адамыча тюберге керекбиз, антым!

Къужон ол кюн окъуна ызына къайтды. Юйюне ингирде кеч жетди. Дадашны тутаргъа старшина адамла жиберлигин ол тамата къатыны Баблинагъа ычхындырды. Ол а аны жашына айтды. Элбек ол кече окъуна Сосранлагъа барып, анасындан эшитгенни Сюлеменнге жетдирди. Аны Къудас да эшитди. Эртденликде уа ол хапар битеу элге жайылды.

Ислам аны эшитгенлей, чабып юйюне келди да, Фазикагъа айтды.

— Къуууул таугъа. Тутдурмасын Дадаш кесин.

— Ахшы.

— Тохта, Ислам...— Фазика эски кюбюрлерин ачып, андан ариу тигиулери болгъан къол жаулукъну чыгъарды да, тап бюклеп, къарындашына узатды. — Муну Дадашха берирсе.

Ислам атасы бла Дадашны къалайда болгъанларын тюз билмей эди. Тау артына ауууучу уллу ыфчыкны атын эшитген болмаса, ары бир заманда да бармагъанды. Бутлары талсала да, солургъа заманын къызгъанады. Старшина жиберген адамла андан алгъа жетип, Дадашны тутуп кетерле деп къоркъады. Ингир алагъа ол Къарлы шаудан деген жерге жетди. Алайда тууар сюрюу бар эди.

Сюрюучю: «Эхе-хе-хей... кимсе?..» — деп кенгден Исламгъа къычырды. Ислам чаришде арыгъан атча, аякъларын сюркеп ала, сюрюучю таба бет бурду. Экисини арасы жуукълаша баргъаны сайын, Исламны кёзлери да жарый баргъанча болду. Сюрюучю кеси эллилери Хасан эди. Ол быйыл Къамбот байгъа жалчыгъа киргенди. Аны къысыр тууарларын кютеди.

— Не айланаса, Ислам?! Пай-пай-пай!.. Суу-салам болгъанса да. Атангамы бараса?

— Хоу.

— Алыкъа уа жолунг узакъды. Жыяулай энтда сау кюнню барыргъа керекди. Охо, къайгъырмаз, жетерсе. Бусагъат къошха барайыкъ да, азыкъ да ашайыкъ, солугъан да эт. Тамбла эртденликде уа...

— Мен бек ашыгъама.

— Не болгъанды аллай бир? Ашыкъгъан этгенликге, кече къайры барлыкъса? Ол жарамайды. Алгъаракъчыкъда болсанг эди, ары эки атлы озгъан эди да, аладан бирини ат кётюне мине кетереng.

— Не атлыла эдиле ала? — Ислам сагъайды.

— Билмейме, оллахий. Жол сордула да, айтдым. Ыспас этдиле да, кетдиле.

— Аладыла! — деди Ислам тынгысыз болуп. — Ала Дадашны тутаргъа барадыла.

— Хо бир да?

— Жеталмадым... — Исламны кёлю толду. — Дадашха аны айтыргъа бара эдим... жеталмадым.

— Да сора не этейик? Дадашха биз барыбыз да ыразы болуп турабыз. Кишиди ол, киши.

— Атынг жокъмуду сени?

— Ат жокъду. Алай, къадырыбыз барды.

— Къадыр бла уа атланы къайры озарлыкъса, — деп, Ислам ауур кючсюндю.

— Тохта... — Хасан сагъыш эте, къаяла артына батып бара тургъан кюннге къарады. — Бюгече ала, баям, жолда къаллыкъ болурла. «Аллыбызда къойчу къошла бармыдыла?» — деп соргъан эдиле.

— Алай эсе, мен турмайым. Къайдады къадырыгъыз?

— Тохта, Ислам. Сабыр бол. Сен жолну билемисе?

— Арталлы да билмейме.

— Сора къалай барлыкъса?

— Аллыма тюбегенлеге сора-сора барырма.

— Кече сени аллынга ким тюберликди? Ол бош хапарды. Менсиз иш боллукъ болмаз. Тууарланы бери къайтара турчу сен...

Хасан терк окъуна къошха барды да, анда аш-сууну къайгъысын эте тургъан нёгерине ишни болушун айтды.

— Алай эсе, нек тураса? Бар, — деди нёгери. — Дадашха болушургъа керекди.

Хасан къошдан узакъ болмай кюте тургъан къадырны тутуп, нер салды. Мычымай Хасан да, Ислам да къадыргъа минип, жол-

гъа кетдиле. Кече узуну бардыла. Танг атып, кюн къушлукъ болгъанда, ала жетер жерлерине жетдиле. Сюрюу къыйырында тургъан Жамбот бла Дадаш, жолоучуланы кёргенде, сейир болдула. «Юйде энтда да бир палахмы болгъан болур?..» — деп къоркъду Жамбот, тер басхан къадыргъа бла жашыны къайгъылы кёзлерине тынгысыз болуп къарай.

Ислам ашыкъгъандан, бир сёзюн бир сёзюню юсюне миндире, нек келгенин айтды.

— Терк думп болургъа кюреш ансы, сени тутарлыкъ адамла кёп турмай бери жетерликдиле, — деди Хасан. — Ала манга тюнене ингирде жолда тюбеген эдиле. Келе келип, мени мында кёрселе, манга ишекли болмай амаллары жокъду. Аны себепли, айып этмегиз, мен ызыма айланайым.

Ол да минип, ызына кетди. Дадаш не этейик дегенча, Жамботха къарады.

— Жашау бермезликлерин айтханем мен санга, — деди Жамбот, башын чайкъай. — Къутул... Къабартыгъа кет.

— Сени шуёхунгамы?

— Хоу. Хапарынгы айтып ангылатсанг, Зарамукъ санга болушур. Хайда, Аллах онг берсин... Ол артмакъны имбашынга ат. Аны ичиндегиле санга жол азыкъгъа жетерикдиле.

Жамбот Дадашны къолун тутду. Экиси да мудах эдиле.

— Хайт де. Зарамукъгъа да, юйдегилерине да менден соруп салам айтырса.

— Ислам, сен а бек сау бол. Биз алыкъа тюбеширбиз, — деп, Дадаш жашны башын кёкюрегине къысды. Ол, мычымай, эки хуржунлу эски кюйюз артмакъны имбашына атып, тау арты жанында башлары агъаргъан бузлу къаялагъа бет бурду.

— Дадаш, алай тохта!... — Ислам аны ызындан чапды. Хуржунундан тап бюкленнген къол жаулукъну чыгъарып, Дадашха узатды.

— Муну санга Фазика ийгенди...

Дадаш къол жаулукъну алды. Аны кёзлери къууанчдан толдула.

— Сау бол, Ислам.

Дадаш жолуна кетди. Кюн тюшден ауа Жамботха эки атлы келдиле.

— Сен кимсе?

— Къужон бийни жалчысы.

— Жалчы болгъанынг айтмасанг да белгили болуп турады. Биз атынгы сорабыз.

— Атым Жамботду.

— Нёгеринг къайдады?

— Кимге айтасыз?

— Дадашха...

— Ол, къайры эсе да, думп болгъанды.

— Не за-ат?

— Эки кюнден бери жокъду. Аны излей, мен аякъларымдан тынганма. Сиз аны хапарын ишми билип келгенсиз?

— Ётюрюкню шиперте болурмуса, — деди атлыладан бири Жамботха, — Къайры букъдургъанса сен аны, ы?

— Мен керти айтама...

— Да биз аны тапсакъ а?

— Бек къууанырыкъма. Нёгерсиз манга тынч тюйюлдю...

— Бу суубурун а кимди?

— Ол а бизни жашды. Ислам...

— Эшитмедим деме, биз Дадашны, жер тюбюнде болса да, тапхан этербиз. Алай сени болушлугъунг бла букъгъанын билсек, кечмебиз!...

Атлыла тёгерекге къарай, кюнбатыш таба кетдиле. Таулада кёп айландыла. Хар жайлыкъда, хар къышлыкъда да болдула. Тюбеп соруу этмеген адамлары да къалмады. Алай Дадашны ызын тапмадыла. Ахырында, юслери-башлары да тозуран, аман кюнлери келип, ызларына къайтдыла.

— Чонгкъай, Мыртазны сен алдаялмасанг, экибизни да эшигибиз жабылгъанды, — деди полицайладан бири нёгерине.

— Бир да къоркъма... Жалан да сен тилинге ие бол.

— Аны уа не айтдыраса, Чонгкъай. Ёлгюнчю ол затны юсюнден аузуму ачмам...

Ала тюзюнлей старшинагъа бардыла.

— Бу не ишигизди сизни? Андан бери къайда айланасыз?! — деп, Мыртаз, эшикден бёрклерин къолларына алып кирген полицайлагъа къызды. — Къайдады Дадаш?

— Кечгинлик беригиз...

— Мен сизни кечгинлигигизни сурамайма, Дадашны сурайма.

— Дадаш ол дуниядады.

— Нечик?..

— Къалай билген эсе да, бизни баргъаныбызны билип, думп болуп тура эди. Излей кетип ызына тюшдюк. Тутабыз деп, кёп кюрешдик. Алай ол тутдурмады. Уллу ыфчыкны къыбыла жанында бир бийик къаягъа минди да, андан тюшерге унамады. Тюшсе, тутарбыз деп, кёп сакъладыкъ. «Тюш», — деп кюрешдик. Тюшерге унамады. Ахыр болмазлыгъын билгенден сора Саламелик да, мен да эки жанындан шкокла бла атдыкъ, Къаядан юзюлген ташча, энишге, къайры эсе да кёзкёрмезге тёнгереди да кетди. Биз акъыл этгеннге кёре, эки сюеги хазна бир жерде къалгъан болмаз аны...

Мыртаз бир ауукъгъа полицайланы кёзлерине жютю къарагъанлай турду. Саламелик аны ол къарамын кётюралмай, башын энишге бошлады. Ичин къоркъуу алды. Чонгкъай а алай этмеди. Старшинагъа батыр къарагъанлай турду.

— Ийнанырыгъым келмейди, — деди Мыртаз, олтургъан жеринден къобуп, ары-бери атлай. — Айтханыгъыз керти эсе, сизни насыбыгъыз. Алай болмай, бир заманда Дадаш табылып къалса уа...

Чонгкъай бла Саламелик старшинадан бетлери къызарып, кёзлерин къоркъуу бийлеп, алай чыкъдыла.

— Бюгюн къутулдукъ. Алай ётюрюгюбюз чыгъып къалса уа, къалай боллукъбуз? — деди Саламелик Чонгкъайны къулагъына.

— Сен аузунгу жабып тур. Андан сора санга жетгени жокъду, — деп, Чонгкъай нёгерине къашларын тюйюп къарады.

16

Элде хар юйню арбазында, буруунда да гебенле бла сыгын къалаула сюеледиле. Ала юйледен эсе кёпдюле. Юйле кёрюннген да этмейдиле аланы арасында. Ол алай къуру Акъташда тюйюлдю. Къышха хазырланнган тау эллени барысы да аллай сыфатха кириучюдюле.

Бюгюнлюкде Фазика Акъташда бек мудах тиширыуладан бириди. Дадаш къачханлы жылдан озуп барады. Бир тюрлю хапары жокъду. Элде аны унутхан окъуна этгендиле. Ол жалан да Фазиканы жюрегинде жашайды. Дадашны кече, кюн да эскерген жангыз Фазикады.

Бир бирледе Дадашны юсюнден полицайла чыгъаргъан хапарны керти сунуучуду. Аллай кюнлеринде аны сагъышлары Черен сууну кирленип келген кезиулерине ушаучуду.

Алай Аллахха шукур, къарындашлары ёсгендиле. Анга билеклик этип башлагъандыла. Исламгъа сакъал, мыйыкъ уруп тебиренди. Есюмю атасына тартханды — назик санлы, узун жашды. Къара чырпылы къашлары бир бирден кенгирек тохтагъандыла. Кёзлерини тюрсюмю, Фазиканы кёзлерича къаралдым-моргъулдула. Ислам атасыны жарлы юйюню бёкем чигинжиси болгъанды. Кичи къарындашларын ызындан тизип, жашау мадарланы этерге кюрешеди. «Жамботну бу жашы ёткюр адам боллукъду», — дейдиле элде. Жалчысыны тёрт жашы да бирден жетип келгенлери Къужонну да къууандырады, «Ала къайры кетерикдиле, аталарына ушаш, мени жумушчуларым боллукъдула»,— деп оюмлаучуду бий.

...Жюнюс бла Къанамат халжарны ичин ариулап бошап, аякъларын тазалай тургъанлай, аталары Жамбот келди. Тышында къууанчлы дауурну эшитип, Фазика юйден чабып чыкъды. Юч ай бола эди Жамбот юйге келмегенли. Аны келмей алай кёп тургъанына, ауруп къалгъан сунуп, Фазика бек жарсып тургъанды. Не да болсун, атасыны былай келгени аны жюрегине асылулукъ салды. Кёзлери жарып, кёлю кётюрюлдю. Атасы бла къызы бу жол бир бирни бютюн да бек тансыкъладыла. Жамбот бир ауукъгъа дери къызын къучагъына къаты къысханлай турду. Атасыны къоюн жылыуу Фазикагъа дуния насыбыча кёрюндю.

Жамбот юйюню тёгерегине-башына къарап, хар затны да тап болгъанын кёргенде, кёлю бютюн да жарыкъ болду.

— Аперим сизге, аперим!.. — деди ол, сабийлерине махтау бере. — Бу гебенни уа кесигизми къалагъансыз, огъесе башха адаммы болушханды?

— Ислам бла Фазика къалагъандыла, — деди Къанамат, атасыны аллында ойнакълай.

— Ислам кеси уа къайдады?.. Адилни да кёрмейме.

— Эшек бла биченнге кетгендиле, — деди биягъы Къанамат, къалгъанлагъа сёз жетдирмей.

Фазика терк окъуна юйде от тамызды. Жамбот келтирген къакъ этледен чоюннга салып, аны от жагъада шынжыргъа такъды. Юйлери берекетли, къууанчлы болгъанча кёрюндю Фазикагъа.

Ингир бола башлагъан кезиуде, эшекни да биченден жюклеп, Ислам бла Адил келдиле. Жамбот арбазда эди. Адил аны чабып барып къучакълады. Ислам а алай этмеди. Эшекни арбазгъа киргизди да, къолунда сенекни да жерге чанчып, сора ашыкъмай барып: «Сау кел», — деп атасыны къолун тутду. Жашыны керти да киши болгъанын Жамбот бу жол биринчи кере сезди.

— Энди уа къалгъанмыды биченигиз? — деп сорду аталары.

— Угъай. Ахыры буду.

— Быллай бирни да къалай жюклеялгъансыз? — деп, Жамбот эшекни жюгюн тюшюрюрге болушду.

Ингирде Жамботну юйюрю от жагъаны тёгерегине жыйылды. Нарат чыракъ юйню ичин къарыусуз жарыта эди.

— Энди Къужон манга жалчылыкъ тёлерге айтханды. Бир да болмаса да ачдан къыйналмабыз, — деди Жамбот, аякъгъа къуюлгъан исси шорпадан уртлай. Сабийлери уа аталарына тынгылай, алларында ашларына ашыкъмай узаладыла.

— Быланы юслери табыракъ болгъа эди ансы, мен ачлай окъуна турурем, — деди Фазика. Къарындашларыны жаланнгачлыкъларыны аны жюрек жауун эрите эди.

— Кёбюрек мал берсе, Нальчикге базаргъа барырбыз, — деп къошду Жамбот.

— Базаргъа мен да барлыкъма, — деп къууанч тыпырлы болду Къанамат...

Бюгюн Фазиканы кёлю ачылгъан насыплы кюню эди. Атасы Дадашдан хапар билдирлик суна эди да, жукъ айтмады. Билсе айтыр эди... Фазика кесини жюрек къайгъысын юйдегиледен жашыра, жарыкъ болургъа да, кюлюрге да кюреше эди...

Жамбот жашлары бла бирге, юйде керекли жумушланы эте, кюнню узуну ишлегенлей турду. Аланы бек уллу ишлери — хуна бурууну тап этгенлери болду. Ол асыры алашадан, хоншуланы маллары, тохтамай кирип, хата этгенлей туруучу эдиле.

— Энди кирселе кёрюрме, — деди Жамбот, кёлюн кенгдире. Хуна кертиси бла да аламат болду. Кюнню узуну анга таш ташып тургъан къарындашла аны алай тынгылы болгъанына ёхтемлендиле. Арыгъанларын окъуна унутдула.

— Муну кёрген бизни бай жашагъан сунарыкъды, — деп, Фазика да ёхтем болду. Кертиси бла окъуна, жангыртылгъан хуна таш юйню, къалай эсе да, къолайы келишген журтха ушатды. Кюн батаргъа жууукълашхан эди.

— Бюгюн муну бла къояйыкъ. Арыгъан да этгенбиз, — деди Жамбот жашларына. Алай айтып, юйге кирирге тебирегенлей, атыны башындан да тутуп, тёгерегине экили къарай келген адамгъа кёзю илинди да, дыркъ тохтап, аны таба эниклеп къарады. Жашла да жууукълашып келе тургъан жолоучугъа эс бурдула.

— Тазрет! — деди Ислам, кёк жашнагъанча, бети жарып. Аны алай айтханы бла чабып орамгъа чыкъгъаны тенг болду. Ислам бла жолоучу къаты къучакълашдыла. Фазика, Жюнюс, Адил, Къанамат тамаша болдула. «Ай, Аллах ыразы болсун!..» — дей, Жамбот къонакъны аллына чыкъды.

— Атаны шуёхуну жашы... — деди Фазика, жюреги дып-дып эте. Аны акъылын къууанчлы сезим бийледи.

— Тохта, тохта... Ислам бизге айтып туруучу Тазретмиди? — деди Адил сейирсинип, кёз аллында болуна тургъан ишни магъанасын энди ангылагъанча. Алай айтып, ол да къонакъ жашны аллына ашыкъды.

Тазретни от жагъагъа олтуртуп, тёгерегин алдыла, тыш адам келсе, уялып, кесин бир жанында тутуучу Къанамат окъуна, Тазретни къатындан кетерге унамай, анга жууукъ къысылып олтурду.

— Къалайдыла юйде?... Барыгъыз да тынч-эсен болугъуз?.. — деп Жамбот Тазретге хапар сорду.

— Барысы да бек тынчдыла...

— Ахшыды алай эсе, ахшыды.

— Сизни барыгъызгъа да соруп салам айтдыргъандыла.

— Саламлары узакъ болсун. Зарамукъ кеси уа аурумай турамыды?

— Турады.

— Куна уа?

— Игиди ол да.

— Мария уа ёсемиди?

— Юй жумушланы анасына окъуна жетдирмейди.

— Аперим, аперим!...

Марияны аты сагъынылгъанда, нек эсе да, Исламны жюреги къаушалды, бети къызарды. Жамбот бла Тазретни арасында ушакъ къабарты тилде баргъаны себепли, къалгъанла, тынгылагъан этгенликге, хазна абери ангыламай эдиле. Болса да бир-бир сёзлени Тазрет тауча айта эди. Ол а сабийлеге тамаша кёрюне эди.

Фазика къармашып, шапалыкъ этеди. Ангыламаса да, атасыны бла къонакъ жашны ушакъларындан бир сёзню да ычхындырмай тынгыларгъа кюрешеди. Къолуна алгъан адыры уллуракъ тауушэтсе, анга да ачыуу чыгъады. Ол жалан да бир сёзню — Дадашны атын эшитирге сюе эди. Алай, не атасы, не къонакъ жаш аны сагъынмай эдиле. Хар такъыйкъа озгъан сайын, Фазиканы жюрек тынгысызлыгъы ёсе эди. Алай ол бош къайгъы эте эди. Жамбот Тазретге Дадашны юсюнден тышында окъуна соргъан эди. Фазика бла Ислам Дадашны хапарын эшитирге ичлеринден адыргы этгенлерин Жамбот сезип тура эди. Алай ол, бирси сабийлени къатында Дадашны атын сагъыныргъа сюймей эди. Сабий сабийди. Эшитгенин тыя билмейди. Сакъ болургъа керекди. Мыртаз полицайланы айтханларына ийнаннганлай турады. Алай тургъаны игиди. Дадашны сау хапарын эшитсе, ол аны излетип тебиреригиги баямды.

Не да болсун, къонакъ келсе, къууат келир дегенча, Тазретни хурметине къой да союп, Жамботну кӀкӀрю ол кече къууанчлы болду.

Ислам Тазретни ич отоугъа элтди. Фазика аланы экисине да анда жатар жерлерин хазыр этген эди.

Ислам бла Тазрет жукъуну унутуп, къызыу ушакъны башладыла.

— Тауча билесе да.

— Дадаш юйретгенди. Тилим иги сынмайды ансы, сёлешген а этеме.

— Дадаш нечикди?

— Ол да, мен да жылкъычылабыз. Сизни барыгъызны да сюеди ол. Аузундан кетермейди. Кеси уа бизнича сёлеширге бек терк юйреннгенди. Къабартылыдан башха тюйюлдю.

— Ол сенича эмилик атланы юйреталамыды?

— Эшда юйретген а дейсе. Анда болгъан къарыуну сорма. Не эмилик атны да, эки къулагъындан бир тутса, жеринден дып къозгъалтмай къояды. Аны бла тутушургъа хазна адам базынмайды. Кесине да биз Хачим атагъанбыз.

— Нек?

— Билинип къалмасын деп. Атам атагъанды анга ол атны.

— Сора барыгъыз да анга Хачимми дейсиз?

— Хоу.

— Ма сейир...

Ислам бла Тазрет кечени асламын ушакъ бла оздурдула. Ала жалан да танг атаргъа кёп къалгъан болмаз деген кезиуде жукъладыла.

Эртденликде Ислам Тазретни таугъа чыгъарды, элни, жерлени кёргюзтдю. Ала Чокъракъ къаягъа да ёрледиле. Аны башындан Уллу тарны кёп жери, къол аяздача, ариу кёрюне эди...

Ала юйге кюн ортадан ауа жыйышдыла.

— Иги айландыгъыз, тейри, — деди жашлагъа, арбазда юйре агъач бла тери ийлей тургъан Жамбот. — Киригиз юйге. Фазика ашыгъызны хазыр этип, сизни сакълап турады.

— Мени шуёхларым а къайда кёрюнмейдиле? — деп ышарды Тазрет, тёгерегине къарап, бирси къарындашладан адамны кёрмегенден сора.

— Ала уа сени атынга суу ичиребиз деп, жыйын болуп кетгендиле. Уллу орамны келген эсегиз, тюберге керек эдигиз алагъа.

— Угъай, биз башы бла келгенбиз, — деди Ислам.

Эки жаш да юйге кирдиле. Аланы кёргенде, Фазика жаз башы кюнча жарыды. Тазрет аны бетине бу жол биринчи кере ышанлап къарады. «Дадаш сени эсинден кетермей айланнганы бошуна тюйюл кёреме...» — деп келди аны эсине. Фазика алагъа аш-суу берди да, тышына чыкъды.

— Ислам, айып боллукъ тюйюл эсе, мен сени эгечинг бла бирчи сёлеширге керекме, — деди Тазрет, айтхан сёзлеринден кеси уялгъанча болуп.

Ала ауузланып бошагъанда, Фазика кирди. Ислам, Тазретни бла Фазиканы кеслерин къоюп, тышына чыкъды.

— Нечиксе, Фазика? — деп сорду Тазрет, оюннга тартхан ёнбла.

— Турама... — Фазика, сабийча уялып, жерге къарады.

— Мен асламында сени ючюн келгенме.

— Мени ючюн?

— Мен санга Дадашны саламын алып келгенме.

— Сау бол! — Фазика бютюн да бек уялды. Аны эки ууурту къызыу отну мыдыхына ушадыла.

— Сени бла тюбешир ючюн ол бери келирге кёп кере адыргы этгенди. Алай биз унамагъанбыз. Нек унамагъаныбызны уа кесинг сезе болурса.

Билеме дегенча, Фазика башын къымылдатды.

— Ол сени эсинден кетермейди... Мындан ары къалай болгъугъузну оноуун атанг этер. Мен анга айтханма. — Тазрет кёнчек хуржунунда акъ быстыргъа чёргелген гитче чулгъамчыкъны чыгъарып, Фазикагъа узатды. — Муну санга Дадаш жибергенди... Минчакъла бла сыргъала...

— Нек къыйнала эди, кеси зарауатлыкъгъа тюшюп айланнганда...

— Э-э, сен билмейсе. Аны жалчылыкъ хакъы игиди. Эки аты да барды. Бирин Исламгъа атап турады...

«Къаллай бир къууанч келтиргенсе сен манга. Къор болайым келген аякъларынга», — деди Фазика ичинден. Анга такъыр юйлери, алтын къалача, кенг да, жарыкъ да, ариу да кёрюндю.

Юч кюнден сора, Тазрет юйюне атланды.

— Барысына да соруп салам айтырса, — деди Жамбот, аны жолгъа ашыра. — Мен жаз башында барырма.

— Бек ахшы...

* * *

Ол жыл адамланы эслеринде къалырча Акъташда дагъыда бир иш болду. Эсде-бусда болмай тургъанлай, Къужон Элбекге къатын алды. Бийни юйюне келген келин Гыжгыт элде Хажомар байны къызы Ариубат эди. Элбек кеси да, анасы Баблина да аны алмазгъа къаты аякъ тиреп тохтагъан эдиле. Аты да «къалакъбуруннга» чыгъып, Ариубат юйде къалгъан къызгъа саналып эди. Бий жангыз жашына андан эсе тийишлирек къыз да тапхан эди. Алай къызгъанчлыгъы бла ишни ойгъанды. Ол былай болгъанды: Гюрен элде Къанат деген байны Зухра деген къызыны аты Уллу таргъа айтылады. Къатын аллыкъ жашлары болгъан чанкала аны келин этерге ашыгъадыла. «Эй а, сизден эсе уа, иги къыз бизге тийишлирек болур!» — деп, Къужон да Гюреннге келечиле иеди. Алай Къанат къызы ючюн тилеген минг мал Къужоннга кёп кёрюнеди. Бир къауумла бийге: «Охо, жашынг ючюн малны къызгъанма...» — деп да кюрешедиле. Алай Къужон унамагъанды. «Мен аллай бир мал бергинчи, Къанат къызын юйден чыгъармай

турсун!» — деп, хыликкя этип къойгъанды. Андан сора да Къужон эки-юч жерге уруннганды. Биягъы къалынны юсюнден келишалмай къалгъанды. Ариубатны уа хакъсыз тапханды. «Сени кибик сыйлы бийибизге жуукъ болмакълыкъ манга не уллу ырысхыдан да багъалыды», — деп къойгъанды къызны атасы Хажомар. Къужон а анга бек къууаннганды. Алай Элбекни уа жерге къаратхан эди. Болса да экиси да жашап турадыла. Ариубат кесини къабыргъасын юйге жарашдырып, келинлик борчун айыпсыз толтура жашайды.

17

Башда айтхан хапарыбыздан сора жыл озду.

Жаз башы жетди. Кюнлюм бетле жашил болуп тебирегендиле. Тауланы чегет жанлары уа, алыкъа къыш жукъудан уянмагъанча, эски жууургъаннга ушаш, былтырдан къалгъан къауданны тюбюнде шошайып жатадыла.

Ислам кечесин жукъусуз ашырып барады. Юсюне жапхан тонну тюбюне тумаланып бираз турады да, сора башын акъырын ачып, юйню эшикден кирген къабыргъасында терезе орнуна этилген тешикге къарайды. Андан кёкню бир кесекчиги кёрюнеди. Жулдузла, жинклеча, жылтырайдыла. «Угъай, алыкъа эртеди...» — деп, ичинден кючюне, дагъыда тон тюбюне тумаланады. Бу кече анга мардасыз узун кёрюндю. Тонну тюбюне хар тумаланнганы сайын: «Энди уа танг белги бергинчи тёзерме», — деп, кеси кесине къаст этеди. Алай башын ачып къараса, отоуда биягъы къарангылыкъ, кёкде уа биягъы къызыл жулдузла. «Жукълагъан иш этер эсем а», — деп, кёзлерин жумады. Айтханын этерге унамагъанча, бираздан кирпиклери бир бирден айырылып тебирейдиле. Ол ачыуланып, кёзлерин жангыдан къысады. Бу тангны атарын ол ашыгъып сакълайды. Тамбла ол атасы бла Урух къабакъгъа жолоучу боллукъду. Анда уа... Мария!.. Дадаш!.. Тазрет!..

— Ислам, уяныпмыса?

— Хоу, ата!..

— Турайыкъ. Хоразла къычырып башлагъандыла.

Ислам жеринден хылыф къонхандан, къатында татлы жукълап тургъан Жюнюсню бла Адилни да уятды. Аланы ызындан Фазика да уянды.

— Ашыкъмай, тап кийин, — деди Жамбот къарангыда, хайнухча бурулуп, гузаба этип кюрешген Исламгъа. Фазика терк окъуна отха-суугъа къармашды.

Танг белги бере башлагъан кезиуде, Жамбот бла Ислам, эшекни алларына сюрюп, жолгъа атландыла.

— Бисмилляхий... Я Аллах, сен онг бер... — деди Жамбот, арбаздан чыгъып бара.

Исламны кёлю жарыкъдан, аякълары жерге тиймей баргъанча кёрюнеди. Ол бу кюнню къалай ашыгъып сакълагъанды!..

— Ислам, эшекни алай къаты сюрме. Кёрмеймисе къышдан

кётюрем болуп чыкъгъанын. Арыр да къалыр, — деди Жамбот, эшек бла бирге узайып баргъан жашыны ызындан. Ислам артха да къарай, жюрюшюн селейтди. Урух къабакъгъа биринчи кере баргъанындан бери юч жыл озгъанды. Ол кезиу жашха сау ёмюрча кёрюннгенди. Кеси Акъташда болгъанлыкъгъа, жюреги Къабартыда къалгъанча кёрюнюп тургъанды анга. Марияны бал бетли, жумушакъ чачы, жангы нюр кире башлагъан жыякълары, кюлген заманда ачылыучу, иннжи минчакълача, ариу тишлери... Исламны кёз аллындадыла. Болса да, жюрегинде болгъанны бир кишиге да ачыкъ этмегенди. Ол аны, битеу дуниясыны насыбыча, жашырын сакълайды.

Ислам Уллу тарны эки жанында бийик къаялагъа къарай барады. Анда-санда аланы башларында, къанатларын кенг жайып, шош учуп айланнган тау къушланы кёрюп, алагъа да кёз сюзюлтеди. «Игисагъан, сизнича къанатларым болса эди...» — деп сукъланады ол ичинден.

Жолда Жамботха бла Исламгъа элли адамла да тюбейдиле. Тохтап, ала бла саламлашыргъа, хапар айтышыргъа да тюшеди. Солургъа сылтау тапмай, арып келген жолоучу тюбесе уа, аны тауруху узакъгъа созулады. Ол а Исламны ачыуун къозгъайды.

Кюн тюшден иги кесек аугъан кезиуде Жамбот бла Ислам Уллу тардан чыгъып, Агъачлы къабакъгъа жетдиле.

— Былайда бираз солуюкъ, — деди Жамбот, жолдан бир жанына бурулуп. Ислам бурнун жерге жетдире баргъан эшекни аллын тыйды.

— Жауурлугъун ал да, аркъасын тюзетмеге къой жазыкъны.

Жамбот арлакъда къаралдым, сыйдам ташны къатына барып, аны юсюне чёкдю. Ичинден: «Къарыу къалмагъанды», — дей, арыгъан аякъларын тюзетди.

Былайы къалын агъачды. Бийик чинар терекле нартлача сюеледиле. Агъачны ичинде «тарх-турх» — деп, балта ургъан тауушла эшитиледиле. Уллу тарда жашагъанла агъач кереклерин мындан ташыйдыла.

— Тейри быйыл къалсакъ да, келир жылда уа. Аллах айтса, биз да агъач ташырлыкъ болурбуз. Юйюбюзню башы чиригенди. Жангыдан жабаргъа керекбиз,— деди Жамбот къатында ёрге сюелип тургъан жашына.

Жамбот олтургъан жеринден къыйналып турду. Арыгъаны бираз кетгенликге, санлары алыкъа ауур эдиле. Энтда да бир кесек солургъа керек эди. Алай жол узакъды. Аны экиден бири да тауусулмагъанды. Атланыргъа керекди.

Исламны эки кёзю, тохтамай, алгъа къарайдыла. Ол узакъдан окъуна Урух къабакъны кёрюрге ашыгъады.

Жамбот бла Ислам Чырпылы ёзен деген жерде эки ёгюз жегилген арбаны ызындан жетдиле. Арбачы аланы кёрюп, арбадан тюшдю да;

— Къайры ахшы жолгъасыз? — деп сорду къабарты тилде.

— Урух къабакъгъа.

— Арбагъа минигиз, мен да ары барама.

— Ай, узакъ ёмюрлю болгъун,— деди Жамбот, арбачыгъа ыспас эте.

Эшекни хатасындан Исламгъа арбагъа минерге тюшмеди. Ол эшекни аллына сюрюп, арбаны ызындан жыяу тебиреди.

— Соргъанны айыбы жокъду, къайдан келесиз? — деп арбачы Жамботха кёз къыйырлары бла къарады.

— Биз малкъарлылабыз...

— Ах, алаймыды-ы-ы? Урух къабакъгъа уа нек барасыз?

— Анда мени шуёхум жашайды. Зарамукъ деп.

— Таныйма Зарамукъну уа. Бек уста таныйма. Сора къонакъа барасыз.

— Хоу.

— Бу жаш а кимди?

— Бизни жашды.

— О-о, игиди, игиди...

Ёгюзле акъырын барадыла. Баям, жаз башы кюнню къызыулугъу аланы да онгларын алгъанды. «Гъуэш!» — деп, арбачы къамичисин силдесе, ёгюзле башларын да булгъай, биразгъа дери терк барадыла. Аз кесекден а дагъыды жюрюшлерин селейтедиле.

— Ёгюзле кесингикилемидиле? — деп сорду Жамбот арбачыгъа.

— Хоу.

— Сора байса.

Арбачы мыйыкъ тюбюнден кюлдю.

— Бай болсам, киеуюме мирзеу тилейми барлыгъем, — деди ол, кючсюнюп. — Тогъуз адам болабыз.. Бу эки ёгюзден сора шайтан мюйюзюне илиниp затыбыз жокъду. Тамата къызым Урух къабакъда эрдеди. Алыкъа аланы сабийлери жокъду. Артыкъ мирзеучюклери болса, бизни унутмайдыла. Къыйынды жашаубуз... Жарлылыкъ бойнубуздан буугъанлай турады...

Жамбот арбачыны хапарына башын энишге ийип, мудах тынгылайды. Ол хапар Жамботха аны кесини юсюнден айтыла тургъан хапарча кёрюнеди. Арбачы айта баргъаны сайын, Жамботну кёз аллына кесини жарсыулу къадары келеди. Мындан эки жыл алгъа ол да, бу къабартылы кишича, узакъ Малкъардан Урух къабакъгъа мирзеу тилей баргъаны да эсине тюшдю.

Арбачыны хапарына тынгылай, Жамботну анга жаны ауруйду, аны бла бирге уа ол анга къалай эсе да эртдеден таныш, жууукъ адамыча кёрюнеди. Къолундан келсе, Жамбот анга не бла да болушургъа хазыр эди. Алай неси бла болушсун.

— Аллах дейбиз, алай ол да тюзлюкню тенг юлешмейди. Бирлеге кёп береди да, бирлени уа унутуп къояды. Кимге тарыгъырыкъса?..

Жамбот, башын кётюрюп, арбачыгъа къарады. Аны бети, къалай эсе да, ачыулу, кёзлери уа жалынчакълы эдиле.

Ёгюзле акъырын, ёпке солуу эте барадыла. Аланы ауузларындан чыкъгъан шытылары, чилле халылача созулуп, кюнде жылтырай, жолну сары букъусуна къонадыла.

Урух къабакъгъа жуукълашхан сайын, Исламны жюреги тынгысыздан тынгысыз бола барады. Арыгъанын да унутханды.

Ала элни къыйырына жетгенде, кюн да батхан эди. Жамбот арбадан тюшдю.

— Сау бол, Аллахдан игилик кёр, — деп, Жамбот арбачыгъа ыспас этди.

Ингир болгъанлыкъгъа элде хазна адам эсленмейди. Сюргюню кезиуюдю. Ишлерге къарыуундан келгенле сабанлададыла. Ала кёз байланнгынчыннга дери ишлейдиле. Сабанлары узакъда болгъанла уа къошла ишлеп, жерге урлукъ атып бошагъынчы анда турадыла.

Жамботха бла Исламгъа Зарамукъну къатыны Куна тюбеди.

— Аллах, Аллах, Аллах!... Бюгюнлю бурнум сюйюндюрюп тура эди. Келигиз, келигиз... — дей, ол къонакъланы алларына чыкъды. — Къара Исламгъа. Къалай уллу жаш болгъанса! Келчи бери, къатайым!...

Куна Исламны къучакълагъанда, анасыны жылыууна къысылгъанча, анга хычыуун кёрюндю. Ол жылыу къалай эсе да, Исламны санларын къаушалатды, борбайларына женгиллик берди.

Саламлашып бошагъандан сора Жамбот, чамгъа тартдыра:

— Къарт а къайдады? — деп сорду.

— Кёп турмай келир. Баш ёзенде ортакъгъа жерчик алгъанды да, аны сюрюрге кетгенди. Ахырысы, бир тап келгенсиз. Хачим да элдеди.

— Хо бир да?!

— Тюнене келгенди жайлыкъдан. Сизни кёрсе, аз къууанмаз!

— Тазрет а?

— Ол а жайлыкъдады.

Жамбот Куна бла юйге кирди. Ислам а эшекни жюгюн тюшюре, арбазда къалды. Аны эки кёзю тёгерекни къармайдыла. Алай Мария кёрюнмейди. «Хар бирин да соруп, аны уа сормай къойгъанды...» — деп, атасына да ачыуу чыгъады.

— Ислам, къатайым, не сюелип тураса? Кел бери, — деди Куна, юйден чыгъып. — Алай уялчакъ бола турма. Мария ауруп жатып турады. Аны да кёр.

— Неси ауруйду? — деп, Ислам хылыф сорду. Жашны бетини терк тюрленнгенин эслеген Куна, анга ичинден сейир окъуна этди.

Ислам юйге кирди. Жамбот тапчанда олтуруп тура эди. Къайда Мария дегенча, Ислам Кунагъа соруулу къарады. Аны ол къарамы Кунагъа къалай эсе да тюрлю кёрюндю. Ол барып, ич отоуну эшигин ачды.

Къатына жуукълаша келген Исламны кёргенде, Марияны кёзлери жарый тебиредиле. Акъсылдым жыякъларына, билинир-билинмез, къызыл ингилик жайылды...

Тышында дауур эшитилди.

— Келдиле, — деп, Куна юйден чыкъды. Дадаш арбазда Жамботну эшегини бойнундан къучакълап тура эди.

«Харип, элинге, жеринге не бек тансыкъ болгъанса», — деди Куна ичинден, анга жазыкъсынып. Бу кезинде юйден чабып чыкъ-

гъан Ислам атлауучланы юсюнде Зарамукъ бла бетден бетге тюбешди.

— Эхе-е, сау кел, жигит, сау кел!.. — Зарамукъ Исламны кесине къысып тансыкълады. — Хачим, къарачы Ислам къаллай киши болгъанды! Тейри, эмилик атха жюген салаллыкъды...

18

Ислам танг аласында уянды. Отоуну тёрюнде ундурукъда атасы татлы жукълап жата эди. Ислам жеринден акъырын къобуп, отоудан чыкъды. Зарамукъ бла Дадаш да ауул отоуда жукълайдыла. Уянып къайгъылары жокъду. Бюгече аланы хапарлары узакъгъа созулмай амалы жокъ эди. Баям, кеч жатхан болурла.

Ислам Мария жатхан отоуну эшигине къарады. Эки кёзюн андан айыралмай бир ауукъ сюелди. Ол артха бурулургъа тебирегенлей, отоуну эшиги акъырын ачылды. Босагъада Куна кёрюндю. Ислам да, ол да бир бирни кёзлерине къарашып къалдыла.

— Былай эртде уа нек къопханса, жаным? — деп, Куна Исламгъа акъырын сорду. Ислам ийменип, кёз къарамын аякъ бурунларына бурду.

— Бош... Мен хар заманда да эртде туруучума.

— Кел сора. От тамызайыкъ.

Ала экиси да юйден чыкъдыла. Тышында иги да жарыкъ эди. Шош тангны тынчлыгъын жалан да къанатлыланы бир бирге эришип жырлагъанлары бузады. Ислам тёгерекге къарады. Анга дуния кенг кёрюндю. Акъташда алай тюйюлдю. Эртденликде юйден чыкъсанг, башынгы къаягъа урургъа аздан къалгъанча боласа. Кёкню окъуна саулай кёралмайса. Мында уа чексиз кёк бла, чексиз жер!..

Арбазда печь тютюн этип башлады. Куна тауукъ орунну эшигин ачды. Тауукъла орундан «къу-къу-къу...» — дей, бири бирини юсю бла секире, ашыгъып чыкъдыла. Бек артларында, къызыл кёкюрекли, уллу хораз кёрюндю. Ол, башын ёхтем кётюрюп, тёгерекге къарап бираз турду, сора печь тёгерегинде, бир затла табып чёплерге кюреше тургъан тауукъла таба барды. Чалыдан ишленнген бауну бир къыйырында гитче айлыкъ бузоу, кесини жухчугъун ёрге кётюрюп, тынгысыз мёнгюрдеди. Аны эшитип, бауну экинчи къыйырындан анасы да мёнгюрдеди.

— Бусагъат, бусагъат. Жетишалмагъанымы кёрмеймисиз, — деп Куна, ийнекге бла бузоугъа да тырман эте, бир ишни бошаса, экинчи ишни къолгъа ала айланады.

Мария жатхан отоуну терезеси арбазгъа айланып эди. Ислам печге отунла сала, кёз къыйырлары бла ары къарайды. Не бек къарап кюрешсе да, Мария терезеде кёрюнмеди.

Юйдегиле барысы да къозгъалдыла.

— Эй а, кюн чыгъайым деп турады да. Не тукъум сабанчылабыз биз, шёндюге дери жукълагъан,— деди Зарамукъ, къолбет жууаргъа ашыгъып. Къумгъан Исламгъа жетди. Тамата-лагъа жумуш этерге тюшгенине къууанды. Къууанмай да къалай

къалыр эди — Зарамукъ анга уллу ыспас этди. Аны хар сёзю Исламгъа хычыуун тийди. Ол сёзлени Мария эшитсе эди деп итинди Ислам ичинден, биягъы таныш терезесине жашыртын къарап. Алай Марияны сыфаты анда кёрюнмейди.

Ауузланып бошагъандан сора Зарамукъ бла Дадаш сабан ишлерине тебиредиле. Жамбот да ала бла бирге кетди. Кенг арбазда Куна бла Ислам къалдыла. Жаш не этерге билмегенча, тынгысыз болду.

— Сен эрикмей тур, мен барып суу алып келейим, — деди Куна.

Куна челекле бла суу алыргъа кетди. Ол кетгенлей, Ислам Марияны отоууна кирди. Босагъада Исламны эслегенлей, Мария юсюнде энишгерек кетип тургъан жуургъанын ёрге тартды.

— Не тукъумса? — деп сорду Ислам анга, отоугъа кирирге базынмагъанча, босагъадан. Мария, уяларакъ да болуп, ышарды. Аны къургъакъсыгъан, къансыз эринлери Исламгъа къалтырай тургъанча кёрюндюле.

— Не кенгде тохтагъанса? Къоркъгъанмы этесе менден?

Ислам акъырын барып, Марияны ундуругъуну аллында шинтикге олтурду. Уясында къонуп тургъан кёгюрчюнню учуруп иерге къоркъгъанча, олтургъан жеринде сын болгъанлай къалды. Жаш кесини халын кеси ангылаялмайды. Туманда ажашханчады. Аллында Марияны эки кёзюнден башха зат да кёрмейди. Акъылын абериге тохташдыралмайды. Сёлешсе, тили айланмазлыкъ сунады.

— Ислам, не болгъанды санга? Бир зат нек айтмайса?

Жаш энди эсин жыйгъанча болду. Тынгысыз жерде олтургъан адамча, ары-бери чайкъала башлады. Не эсе да бир затха узалыргъа адыргы этгенча, эки къолу да тынчаймайды. Жаш аланы бирде тобукъларына салса, бирде уа хуржунларына сугъаргъа кюрешеди.

— Не тукъумса, Мария?

— Игиме... Керти айтама.

Ислам ийнанырыгъы келмегенча, анга ышанлап къарады. Мария бир зат айтыргъа деп, аузун жарты ачханлай, тохтап къалды. Бу кезиуде ол Исламгъа таулада къар тюбюнден чыгъыучу жанкъозгъа ушагъанча кёрюндю.

— Мария, мен сени ючюн келгенме. Жалан да сени кёрюр ючюн.

Андан ары Ислам жукъ айтмады. Мария да жууап къайтармады. Кюн нюрю жарытхан шош отоуда экисини тынгысыз солугъанларындан башха зат эшитилмей эди...

* * *

Экинчи кюн Жамбот бла Ислам ызларына атландыла. Дадаш аланы элни къыйырына дери ашырды. Айырылыша туруп, Жамбот Дадашха энчи сёлешди. Ислам аланы не айтханларын эшитмесе да, иш Фазиканы юсюнден баргъанын сезгенди. Атасы бу жол бери аны ючюн келгенди.

Атасы бла жашы эшекни алларына сюрюп, арба жол бла ёрге кетдиле. Элден иги кесек узайгъандан сора, Ислам бойнун артха бурду. Кенгде къалгъан Дадаш, алыкъа кетмей, аланы ызларындан къарап тура эди. Ислам анга къол булгъады. Алай Дадаш аны эслемеди. Аны эки кёзю узакъда кюн жарытып тургъан таулада эди. Ол алагъа жюреги тарала къарай эди.

Атасы бла жашы бир бири бла хапарлашмай, хар ким кеси сагъышын эте, шошайып барадыла. Ислам ичинден Мария бла сёлешеди. Аны саз бетин кёз аллына келтиреди, жюрек зауукълукъ табады. Кеси таугъа кетип баргъанлыкъгъа, акъылы Урух къабакъдады. Энди ол бери къачан келлик болур?..

Жамботну акъылы уа Акъташдады. Жарлы юйюрюню ауурлугъу жюрек жауун ашайды. Аны бегирек да тынгысыз этген Фазикады. Элбек этген артыкълыкъдан бери Фазиканы жюреги такъыр болгъанды. Бетинде алгъыннгы жарыкълыгъы жокъду. Энди уа, бютюн да, заманы жетгенди. Кезиуюнде жерин тапмаса, ачыуына ачыу къошуллукъду, жюреги дагъыда сынарыкъды. Жамбот аны биледи. Баласына жаны ауруп, бу жол Урух къабакъгъа да аны ючюн келгенди. Киеулюгю Дадаш бла тюбеширге керек эди. Шуёху Зарамукъ бла оноу этерге керек эди. Жамбот ол ишлерин тынгылы этгенди. Энди къызы бла сёлешип кёрюрге керекди. Хасау бла да оноулашмай боллукъ тюйюлдю...

Урух къабакъдан къайтханлай окъуна, Жамбот Хасаулагъа барды. Алаша таш юйню ортасында Хасау тор атха миннгенча талкъыны юсюне да олтуруп он тёрт-он бещжыллыкъ жашы Мажитни болушлугъу бла тери ийлей тура эди. Жаш талкъыны сабын ёрге тынч кётюрсе да, аны энишге басханда уа къарыууна жетип сыгъынады, бети къызарады. Къулакъ жаны бла терлегенлери барады. Хасау анга къарагъан да этмейди. «Ий, аман сен, хазна болалмайса», — деп тырман да эте, тёгерек чулгъаннган терини талкъы аузуна бир ары жанын, бир бери жанын буруп салады.

Хасауну къатыны да арбазда олтуруп урчукъ ийиреди. Жашыны ынчхап кюрешгенине жаны ауруп, эрине: «Солугъан да этигиз!» — дейди.

Бу кезиуде Жамбот келди. Хасау да, къатыны да аны бла жарыкъ саламлашдыла.

— Къачан къайтханса Къабартыдан?

— Тюнене.

— Да манга тюненели бери бир хапар билдирмей къалай тураса да?

— Бек кеч жетгенем юйге.

Хасау Дадашдан хапар сакълай эди. Жамботдан аны эсенлигин билгенден сора жюреги тынчайды. Юй бийче терк окъуна аш этип, къонакъны сыйлады.

— Дадаш Фазиканы къыркъарда элтирге айтады.

— Бек ахшы — деп къууандыла Хасау бла юй бийче.

Жамбот башын энишге тутханлай, жукъ да айтмай, тынгылауну ийди.

— Не эсе да жюрегинги къыйналгъан жери барды, Жамбот.

— Къыз... Къыз жиляйды, жарылады, — деди Жамбот кючсюнюп. — Къарындашлары ючюн... мени ючюн. «Мен кетсем, сиз жашау эталмай къаллыкъсыз...» — дейди.

— Тюз айтады,— деди Хасау.

— Фазиканы кесича огъурлу жан дуниягъа туугъан болмаз,— деп къошду юй бийче да.— Ёмюрде эрге бармай къаллыкъ болса да, ол сизни бу кюйюгюз бла къоюп кетмезлиги хакъды.

— Да сора къалай болсун?

— Къатын ал, Жамбот.

— Сен аны манга къуру да айтаса. Алай ёге ана сабийлеге аман болур деп къоркъама. Аналары ёлюп жилягъанлары да боллукъду алагъа.

— Ёге анала бир кибик болмайдыла.— деди Хасауну къатыны, Жамботха тырман этип.— Алайда Къарабашны кёрмеймисе... Аны алты сабийин да ёге ана ёздюреди. Алача таза кийиниген, кеслерин алача тизгинли жюрютген сабий окъуна жокъду бу элде.

— Айхай, аллай тиширыу табылса уа.

— Халимат а? — деп, Хасауну къатыны Жамботха къысха сорду.

— Ким Халиматха айтаса?

— Ма ол сизни ёрге жаныгъызда, Къанатны къатыны... Жаннетли болсун, харип, Къанат да. Иги адам болуучу эди.

Жамбот тынгылауну ийди. Къалай, алай болса да, къатын алмай онгу болмазлыгъын ангыласа керек. «Фазика ючюн окъуна этерге керекме мен бу ишни. Халиматны бир тюрлю айыбын эшитмегенме. Сабийлеге аман болмаз эсе уа...»

— Угъай демей эсенг, Жамбот, Халиматны оноуун мен кеси къолума алайым. Башха тиширыу дей эсенг, аны да кёрейик.

— Сагъыш этерге керекди, Хасау.

— Эт, сагъыш да эт, къызынг бла да акъыллаш. Тамата жашынг да энди сабий тюйюлдю. Аны бла да кенгеш. Не этериксе, къатынынг, Нюржан, харип, сау болса эди, быллай ишге къалмазенг. Алай, къадардан киши да къутулмайды. Хар затны жашаугъа кёре эте барыргъа керекди. Фазиканы да насыбын кесип турма. Тиширыу юйде кёп къала кетсе, намысы тюшеди. Аланы мен санга айтыр кереклиси жокъду... Кесинг да билесе.

— Тюз айтаса, Хасау. Сау бол. Туугъан къарындашым болса да, алай айтырлыкъ болур эди...

Жамбот Хасауладан чыкъгъанда, кюн орта болгъан эди. Тышында асыры къызыудан, кюйдюрюпмю къояды дерча эди. Орам жанларында хуналагъа къысылып ёсген мурсаланы чапыракълары энишге салынгандыла.

Хасау Жамботну ашыра, аны биргесине кеслерини тар орамларыны Черен суугъа бурулгъан мюйюшюне дери барды.

— Мени сагъыш этдирген бир зат барды,— деди ол, тёгерекде биреу эшитип къоймасын дегенча, сагъайып,— Фазика кетсе, ол къайры кетди, кимге барды деп, элде сёз чыкъмай амалы жокъду...

— Къоркъма,— деди Жамбот, аны сёзюн бёле.— Аны юсюнден Зарамукъ тап оноу этгенди.

Жамбот юйюне келгенде, Фазика, арбазда, эски багъыр тазны аллына салып, быстыр жууа тура эди. Ислам а бауну ичинде курт-мурт эте эди. Бирси сабийле уа, къайда эселе да, кёрюнмей эдиле.

— Экигиз да бери келчигиз,— деп, Жамбот Фазиканы бла Исламны юйге чакъырды. Тышында исси болгъанлыкъгъа, таш юйню ичи салкъын эди. «Ох-ох...» — дей, Жамбот барып, эски тапчаннга олтурду. Аны ызындан кирген жашы бла къызы, не этесе дегенча, анга соруулу къарай, босагъа юсюнде сюелдиле...

19

Жай да кетип къыркъар да жетди. Балалы болгъан къанатлыла жарыкъ жырлайдыла. Гелеуле билинир-билинмез саргъылдым бет ала башлагъандыла. Жаз-башында аналарыны къатларындан кетмеучю къозула, энди токълула болуп, «жууукълукъну» жюрютюню да унутхандыла. Черен суу да бу чуру да болмагъанча тазады, мамырлыды. Адамла уа къадалып чалгъан биченлерин арбазларына ташыйдыла.

Къужон а мал сюрюулеринде къарай, къауум кюнден бери жайлыкълагъа кетип тура эди да, бюгюн кеч къалып юйюне къайтды. Арбазда окъуна аны къулагъына сабий жилягъаны эшитилди. Аминат анга къызчыкъ тапханды. Къужон анга бек къууанганды, гитче баласын сюйген да этеди. «Аурунму жиляй болур?» — деп, ичинден жарсый, юйге кирди. Кичи къатыныны отоууна бурулду. Эшик къатына жетгенлей, Баблина эсине тюшюп, тохтап къалды. Ол жолоучулукъдан къайтханды. Аны себепли бек алгъа ол тамата къатынына тюберге керекди. Адет алайды. Къызчыгъына тансыкъ болуп келген эсе да, Къужон тёрени бузмады.

Бий киргенде, Баблина уллу кюбюрден кесини къыз заманында кийнучю кийимлерин чыгъарып, алагъа къарай тура эди. Эрин кёргенде, Баблина, къалай эсе да, апчыгъанча болду.

— Неди, къатын... Жаш заманынгымы тансыкълай тураса?

Баблина бютюн да бек уялгъанча болду. Ол терк окъуна кийимлерин кюбюрге жыйып тебиреди. Къужон къатыныны къолундан алып суу ичирилген омакъ ёшюн тюймени алды да, чыракъны жарыгъына жууукъ барып, анга кёпге дери къарады.

— Иги болду... Мен муну унутуп тура эдим,— деди Къужон, къатынына бурулуп.— Полковник Морханов, юй бийчеме быллай бир табып бер деп, эртдеден бери да тилеп турады. Муну анга узатырбыз, антым.

— Анамы жаны ючюн, унамам,— дей, Баблина ёшюн тюймени эринден алыргъа умут этди. Алай Къужон аны къолундан жибермеди.

— Санга бу не затха керекди? Къарт къатынла омакълыкъны ийнемеучю ушайла да.

— Манга аны омакълыгъы керек тюйюлдю...

— Сора уа?

— Сени кёзюнгден тутама мен муну. Битеу жашаубузда мындан сора сени манга саугъанг болмагъанды.

— Керексиз доу-доу этме. Саугъады деп, сен муну кюбюрге букъдуруп тургъандан не файда чыгъарлыкъды? Малларыбызны кютерге жер тапмай айланнганымы кёрмеймисе. Полковник Морханов Терк бойнундан жерчик берирге айтып турады...

Айтханы чапыракъдан ётмезлигин билип, Баблина эрине сёз къатламады. Мудахдан тюп эрини салынып, мыккыл болду. Кюбюрню ичин жыйып, башын этди. Ёшюн тюйме Къужонну къолунда къалды.

— Къызчыкъ аурукъсунуп турады,— деди Баблина, башын кётюрмей.— Эфенди да къарагъанды.

— Неси ауруйду?

— Ёпкелерине жукъ болмагъан эсе, билмейме. Жётел къоймайды жазыкъны.

Къужон къолунда ёшюн тюймени кюбюрню юсюне салып, тамата къатыныны отоуундан чыкъды да, кичи къатыныны отоууна кирди. Аминат къызчыгъын къойнуна къысып, ундурукъда тыянып тура эди. Ол эрин кёргенлей, элгенниген этгенча, башын жастыкъдан терк кётюрдю. Жукълар къайгъыгъа кире башлагъан сабий, анасыны къымылдагъанына кёзлерин ачып, тынгысыз болду.

— Жукъла, жаным, жукъла,— дей, Аминат къызчыгъыны тер басхан мангылайын сыйпай, ундурукъдан тюшдю.

— Не болгъанды мынга?..— Къужон акъырын барып, къарыусуз сабийни бетине къарады. Къызчыкъ башын бир жанына буруп, кёзлерин къысды.

— Аллах айтса, энди игиге айланнганды,— деди Аминат, эрини къалын сакъал басхан, суукъ бетине буюгъуп къарай.— Косинг да не аман жибигенсе. Тешчи юсюнгдегилени...

Къужон къара чепкенин тешип, эшик жанында чюйге такъды да, акъырын барып, тапчанига олтурду. Аминат терк окъуна багъыр таз бла суу келтирди да, эрини башлы чурукъларын кеси тешип, аны аякъларын жууду.

— Эфенди дууа жазгъанмыды?

— Хау, жазгъанды. Тюкюрген да этгенди. Алай, Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы, эфенди жарагъанды деп билмейме...

— Сора уа?

— Бир Аллахны кесинден сора, Налжан жарады дейме. Не эсе да бир зат ичирип, битеу санчыкъларына эчки жау сюртдю да, андан терлеп, игиге айланып кетди.

— Да алай эсе, анга бир зат бла хурмет этсенг эди уа.

— Асиятчыкъ сау болса, ийнек окъуна берирбиз дегенме...

— Ийнекми? — деп, Къужон къашларын тюйдю.— Сиз былай чомарт болуп къаласыз. Ийнек... хы...

— Охо, жангыз къызчыгъыбыз ючюн...

— Иш анда тюйюлдю. Мардадан чыгъаргъа жарамайды.

— Сени аягъынгы да Налжан иги этген эди да...

— Иги этген эсе, бек семиз къой бергенем. Бал батман кибик, аны ол уллу къуйругъу бюгюн да кёзюме кёрюннгенлей турады.

— Охо, саулукъгъа жетген не барды. Къызчыкъ иги болсун ансы, жанымы окъуна берирме.

— Берирсе, берирсе...— деп мурулдады бий.

Бир къауум кюн озду. Акъташны тёгерегине асыры кёп къой сюрюу жыйылгъандан, аякъ басар жер окъуна къалмагъанды дерча болду. Тау бетле, ырбынла, къолла, суу бойну — барысы да къойдан толгъанды. Эртден, ингир аланы макъыргъанлары саулай тийрени жабыгъа алдырады. Элни къарты, жашы да къой къыркъады. Кеслерини маллары болмагъан жарлыла, байланы къойларын къыркъадыла. Бек уллу изеуню Къужон къурагъанды. Элни адамларыны жартысындан асламы анга жумуш этедиле. Бий тангны кёзю бла къобуп, кёз байланнгынчынга дери юйюне жыйылмайды, къыркъыучуланы ашыкъдырады.

— Ы, маржа, хайт дегиз. Къыйыныгъызны унутмам, антым.

Къойла кезиуюнде къыркъылып, къыш суукълагъа дери алагъа тюк урмаса, чыдамсыз боллукъларын Къужон биледи. Аны себепли, ол адамлагъа ариу сёзюн да къызгъанмайды, кесини кючюн да аямайды. Къыркъылып бошалгъан сюрюулерин терк окъуна ызларына — къыш турлукъ жерлерине ашырады.

Ислам Чатладан къайтханлы юч кюн болады. Энди атасы бла бирге къой къыркъады. Алагъа Жюнюс да, Адил да, Къанамат да болушадыла. Ала къыркъыллыкъ къойланы тутуп, аталарыны бла тамата къарындашларыны алларына келтиредиле. Жюнюс бла Адил ол ишни, къалай-алай да тынгылы этселе да, Къанамат а хазна болалмайды. Бирде тутама деген къоюну ызындан жеталмай къалады, бирде уа тутхан къою аны биргесине сюйреп кетеди. Аны кёрген Жюнюс бла Адил а къарынларындан тутуп кюледиле. Алай Къанамат тынмайды. Бурнун да тарта, ары-бери чабып кюрешеди. Ол жашыртын марай барып, уллу ишек къойну арт аягъына жабышды. Къарыулу къой Къанаматны да ызындан сюркегенлей, сюрюуню ары-бери жырып тебиреди.

— Ий да къой, хайырсыз! Аберинги аурутурса,— деп къычырды анга атасы. Алай Къанамат иерге унамады. Анга болушлукъгъа Жюнюс бла Адил чабып, мазаллы къойну кючден бла бутдан тутуп тохтатдыла. Къанамат юсю-башы да кир болуп, сакъал тюбю да тырналып, жерден ёрге къопду. Бу кезиуде алайгъа келген Къужон, аланы ишлерин кёрюп:

— Аперим, жигитле, аперим, сиз да бек иги къойчула боллукъгъа ушайсыз,— деп жашлагъа махтау бере, Жамботха бла Исламгъа бурулду.— Къалайды ишни барыуу? Бошай тура болурсуз дейме.

— Кёп къалмагъанды. Аллах айтса, тамбла бошарлыкъбыз.

— Бошагъанлай, не аз да мычымагъыз. Кёресиз да, тийреде ёре сюелген чёп къалмагъанды,— деди бий, Жамботха ышанлап къарай.— Чатла къыйын жерди. Бу къыш анда бир кечинигиз да, келир жыл а сени Терк бойнуна иерме. Анда жерчик алыргъа муратым барды, антым.

— Да манга къайда да башхамыды,— деди Жамбот, бийни айтханын уллу сан этмей.— Чатлада да къойланы кютеме. Терк бойнуна барсам да, этерлигим ол болур.

— Къара сен анга. Терк бойнуна кёпле тартдырадыла. Алай чыгъын ангылаймыса?

— Ангылайма, ангылайма... ары тартдыргъан адамны мен ючюн жолун тыйма. Айтама да, манга башха тюйюлдю.

— Э-э, Жамбот, сен манга хар заманда да ыразы болмагъанлай келесе. Ма, кёремисе, гёжефле кибик, тёрт жашынг ёсюп келеди. Къойла къыйырына тохтарча болсала, мен аланы кёллерине тиймем, антым

— Сора, мени жекгенча, аланы да жегерге муратынг барды, ы?

— Жекген дегенинг не сёздю? Хар ким да ишлеп ашаргъа керекди.

— Керти айтаса, бийибиз. Алай бирле ишлеп, бирле ашагъаны къалай эсе да тапсыз кёрюнеди ансы.

Къужон жалчысыны кюн кюйдюрген къаралдым бетине огъурсуз къарады. Алай ачыуун тышына чыгъармады. Анга бусагъатда ол зат керек тюйюлдю.

— Терк бойнуна сен кесинг барыргъа онгсунмай эсенг, ары тамата жашынгы иейим,— деди Къужон, къадалып къой къыркъа тургъан Исламгъа кёз къыйырлары бла къарай.— Хайт деген киши болгъанды. Бир иги нёгер да къошарма кесине.

— Юйюбюзню агъачлары чирип, башы тюше турады. Аны ишлегинчи Исламны бир жары да нерлик тюйюлме. Агъач ташыргъа керекди.

— Сюйгенинги эт, Жамбот,— деди Къужон.— Мен сизге иги болурму эди дейме ансы...

Бу кезиуде къолунда да уллу чёргеми бла Халимат келди.

— Азыкъ, азыкъ!..— деп, Къанамат бла Адил къычырышып, аны аллына чапдыла.

— Бизни бла ауузлана бар, бийибиз,— деди Жамбот Къужонга.

— Сау болугъуз. Кёп болмай ашагъанма,— деп, бий башха ишчилери болгъан жерге кетди. Ол кетгенлей, Жамбот да, аны жашлары да, къолларын жууып, азыкъ ашаргъа олтурдула.

— Алыкъа суумагъандыла,— деди Халимат, жылы хычинлени аланы алларына сала.

Жамбот Халиматны алгъанлы алыкъа толу эки ай да озмагъанды. Болса да, ол огъурлу тиширыу Жамботну жарлы юйюн жарытханды. Ал чурулада сабийле, анга къынгыр къарап, бир къауум заманнга дери жуушмай айланнган эдиле. Алай кёп да бармай, Халимат ёксюз сабийлени жюреклерине жол тапханды. Бек алгъа анга Къанамат юйюрсюннгенди. Ким биледи, къалгъанладан эсе ана жылыуун ол бегирек излей болур эди. Халимат анга биринчи кере: «Къатайым, жашым...» — дегенде, ол аны кёзюне къарай кетип, жиляп къалгъан эди.

Алыкъа Халиматха жуушалмай тургъан жалан да Исламды. Халимат анга тыш адамча кёрюнеди. Къарындашларыны анга эр-

келеннгенлери уа ачыуун окъуна къозгъайды, туугъан анасы эсине тюшюп, жюреги такъыр болады. Исламны алайлыгъын сезип, Халимат да ичинден жарсыйды. Ол аны кесине жууушдурур ючюн, не этерге да кюрешеди. Алай, алыкъа Ислам кесин андан кенгирек тутады...

Къыркъыу иш бошалгъандан сора, Исламгъа къойла бла Чатлагъа кетерге тюшдю.

— Кёпге тёзген энди азгъа да тёз,— деди аны ашыра чыкъгъан атасы.— Къыш суукъла тюшер заманнга, мен кесим барырма. Хайда, ахшы жолгъа...

Жамбот жашын да, аны нёгери Чыннайны да къалларын тутуп, алай ашырды. Ол артха айланнганда, аланы къартайгъан къош парийлери, сен а къайрыса дегенча, тилин чыгъарып, аны ызындан мудах къарады.

20

Ноябрь ай тауусулуп баргъан кезиу эди. Тереклени чапыракъларыгюшюп, къуру бутакъларыкъалгъандыла, тау бетледе кырдыкла хуурилип, жерге жатхандыла. Жылны бу заманларында Акъташда къар жаууучуду. Быйыл а алыкъа аллай къайгъы жокъду. Кечеле бираз суукъ боладыла ансы, кюндюзю уа аркъаны къыздырады.

«Быйыл чычхан жылды да, аны ючюндю былай...» — деп, элни къартлары къышны кечикгенин жамауатха алай ангылатадыла.

Кюз арты айланы жылы, къургъакъ болгъанларыны хайырындан, таулула мюлк ишлерин кезиуюнден алгъаракъ окъуна тамамлап бошагъандыла. Хар ким да мал орунларын къышха тап этгендиле, тирликлерин жыйгъандыла. Отунну да унутмагъандыла. Арбазында уллу сыгын къалауу кёрюнмеген юй жокъду. Къоллары ндан келгенле уа агъач отун да мажаргъандыла.

Мал кютген сюрюучюледен бла тиширыуладан къалгъанла башларына эркин болгъандыла. Ныгъыш эртденден ингирге дери адамдан къуру болмайды. Жашла тюрлю-тюрлю оюн ачадыла, акъсакъал къартла уа, алагъа къарай, озгъан заманларын эслерине тюшюре, лахор этедиле.

Тиширыула уа кюнню узуну юй жумушдан бошамайдыла. Жюн тарайдыла, чепкен согъадыла, кийиз басадыла, быстыр жууадыла, аш-суу этедиле.

Бюгюн эртденли бери Халимат бла Фазика, экиси эки жияны алып, беллерин тюзетмей, жюн титедиле. Халиматны акъылы — бу къыш аямай чепкен согъуп, сабийлени барысын да башларындан аякъларына дери кийиндиргенди.

Тюш бола, ала ишлерин къоюп, аш-суу къайгъыгъа кирдиле. Халимат от тамыза юйде къалды, Фазика уа гёгенни алып суугъа тебиреди. Сехледен ётюп, орамгъа чыкъгъанлай, тюбюнден, бир атны да адеж тутуп, жортуп келе тургъан атлыны кёрдю. Эки аягъы да жерге жабышханча, орамны ортасында сирелгенлей къал-

ды. Атлы жуукъдан жуукъ келе келгени сайын, Фазиканы бети жарыйдан жарый барады.

— Тазрет!.. Тазрет!..— деп шыбырдады эринлери.

Хау, келген атлы Тазрет эди. Ол Фазиканы къатына жетер-жетмез, атындан секирип тюшдю да, анга баш ийип, салам берди. Фазика апчыгъандан: «Сау кел, сау кел...» — дегенден башха жукъ айталмай къалды. Бу кезиуде юйден чыкъгъан Халимат, аланы кёрюп, сейир этди. Ол Тазретни айтып эшитген болмаса, таныгъан этмей эди. Аны келлигин а бютюн да билмей эди.

— Къызым, ауруууунгу алайым, бизге келген къонакъ эсе, юйге чакъырсанг а...— дей, Халимат сехле таба жанлады. Фазика эсин энди жыйгъанча, типиски болду. Ол Тазретни биргесине арбазгъа кирди.

— Жюрегим ишекли болуп турады, ол сиз айтыучу къабартылы жаш тюйюлмюдю бу? — деп, Халимат Фазикагъа бла Тазретге кезиу къарай сорду.

— Олду...

— Жанынга къурман болайым... Кел, балам, кел...— дей, Халимат къонакъны къучакълады. Тазрет аны ким болгъанындан хапары жокъ эди. Болса да, аны халинден, бет жарыкълыгъындан Жамботну юйюрюне кенг адам болмагъанын ангылады.

— Юйге кир, балам.

— Кирирбиз юйге да, кирирбиз... Жашла уа къайда кёрюнмейдиле?..

— Ныгъышда болурла. Бусагъат келирле,— деди Фазика. Аны ауазы, бул-бул жырлагъанча, жарыкъ эшитилди. Юй тюбюнде жюнню жайылып тургъаны эсине тюшюп, Халимат аны жыйышдырыргъа юйге кирди.

— Кимди бу къатын а?

— Ёге анабыз.

— Алаймыды-ы-ы?.. Огъурлу адам кёрюнеди.

— Туугъан анабыздан башха тюйюлдю.

Бу кезиуде хунаны ары жанындан Къанаматны башы кёрюндю. Ол къаны да бузулуп, жилярыгъы бурнуну къыйырына жетип келе эди. Баям, ойнагъан жерде бирле ыркъыфлагъан болурла. Ол Тазретни кёргенлей, чабып аны бойнуна тагъылды.

— Къарачы сен мынга! Къаллай залим киши болгъанса! Эхее-е,— деп, Тазрет Къанаматны имбашларындан тутуп, силкиндирип кёрдю.— Тутушамыса мени бла?..

Бу кече Жамботну юйюнде чыракъ жарыкъ кёпге дери ёчюлмеди. Аны эслеген хоншулары анга артыкъ уллу магъана бермедиле. Къонакъ келген таулу юйде терк жатаргъа ашыкъмаучудула. Тазретни келгенин а тийредегиле барысы да билгендиле. Жамботну къабыргъа хоншулары уа, адетге кёре, юйге келип, къонакъ жаш бла саламлашып кетгендиле.

Алай ала бири да Тазретни не иш бла келгенин билмей эдиле. Аны билген элде жалан да ючеулен эдиле: Жамбот, Хасау, сора Фазика. Бираздан аланы санына Халимат да къошулду. Ол былай болду: Жамбот бла Хасау ушхууурдан сора, башха отоугъа кетип,

жашыртын кенгеш къурдула. «Ишни бар болушун да Халимат билирге керекди»,— деп Жамбот сёзню алай салды. Хасау тирелип тохтады: «Тиширыу дегенинг тиширыуду. Арагъызда бир сёз къозгъалгъанлай, аузун тыймаз...» — деди ол. «Бир да къоркъма, Хасау. Мен анга кесиме ийнанынганча ийнанама»,— деп, Жамбот шуёхун ышандырады. Андан сора, ала Халиматха ишни болушун айтып билдирдиле. Халимат сейир-тамашагъа къалды.

— Сора Дадаш сауду! — деп къууанады ол.

— Сауду, Халимат. Алай эсингде болсун, аны бизден сора бир жан да билмезге керекди,— деп эскертеди Хасау.

Кече ортасындан озгъанды. Хасау да кеси юйюне кетгенди. Сабийле жукълагъандыла. Жамбот бла Тазрет да ич отоуда жатхандыла. Халимат бла Фазиканы уа бир да жатар къайгъылары жокъду.

— Ёлген этейим андан эсе... Бу ишни алгъаракъдан билсем, хар керегинги да тап къурамаймем мен,— деп, Халимат, гузаба эте, кесини эски кюбюрюню ичин чачады. Фазика андан арлакъда, уяларакъ да болуп, шош олтурады.

— Ма, бу гюлмендини манга къайын къызым берген эди. Кюбюрде асыры кёп тургъандан, бети бираз онгиганды ансы, мен муну къысхан да этмегенме,— дей, Халимат къызыл-къолан гюлмендини бир жанына салды.— Энди уа не барды санга жараулу?.. Хы, ма бу чилле жаулукъ. Къызым болса, ол къысар деп, асырап тургъанма. Аллах айтса, юйден муну къысып чыгъарса...

— Кеси жанынгда бир зат къой. Мени ючюн аллай бир жарсыма,— деди Фазика ёге анасына.

— Кеси жанымда къоюп а, сенден сора эрге барлыкъ къызларыммы бардыла мени. Ананг, харип, сау болса эди, ол башха тюрлю къурар эди сени. Не этейим, жаным...— Халиматны кёлю толду. Фазика аны эслеп, ёрге ургъан жилярыгъын тыялмады. Ол, жаууна келген кёз жашларын сыйпай, жеринден туруп барып, Халиматны къучакълады.

Экинчи кюн Тазрет бла Фазика жолгъа тебиредиле. Аланы ашыра Жамботну юйюрю тышына чыкъды. Къонакъны атланнганын кёрген хоншула да, анга ахшы жолгъа бар деп айтыргъа, Жамботну юйюню аллына келдиле.

— Э къыз, аурунг, анасы ёлгенли бери Фазиканы былай кийинип а бир да кёрмегенек,— дедиле ала Халиматха, Халимат аланы сёзлерин эшитмегенча этип къутулургъа умут этди. Алай къатында бириндеп сора бири соруп, амалсыз этип башлагъандан сора: «Къабартыгъа къонакъгъа барады... Атасыны шуёху чакъыргъанды»,— деди.

— Ах, алаймыды?! Андан бери аны айтсанг а,— деп, хоншу къатында, алгъындан да сейир болуп, алайсыз да уялып, не этергe билмей тургъан Фазиканы тёгерегин алдыла.— Насыплы, Къабартыны кёрюп къайтаса. Ахшы жолгъа! Атангы шуёхуна бизден да салам айтырса...

Тазрет да, Фазика да, аланы ашыра чыкъгъанла да орамны ичине тебиредиле. Арлакъ озгъандан сора, Фазика ызына буру-

луп къарады. Юйде къалгъан Жамбот, бойнун да къынгыр тутуп, сехле аллында мугурайып сюеле эди, Фазиканы анга жаны ауруду, жюреги такъыр болду. «Жарлы атам, сау къал...» — деди ичинден, кёлю тола...

Тазрет жыйыны, арлакъ узайгъандан сора, Жамботну къабыргъа хоншуларындан бири, акъсакъ Хажибекир халжарда мулхар бла жубана тургъан ичгебел, къашха алашадан эки кёзюн айырмай:

— Ала, Жамбот, къонагъынг эки ат бла келип, бир ат бла нек къайтды? — деп, зарлана сорду. Ётюрюк айта юйренмеген Жамбот, хоншусуна не деп жууап къайтарыргъа билмей, апчып къалды. Хажибекир дагъыда къайтарып сорду.

— Бир затха жарата тургъуз деп, Зарамукъ жибергенди,— деди Жамбот. Сора, ётюрюк айтханына кеси кесинден уялгъанча, башын эннишге ийди.

— Сау болсун, оллахий. Тейри, къарайма да, санга жалыныш башларча бола болурбуз дейме, Жамбот.

— Нек жалынаса манга?

— Да бизни атларыбызмы барды.

— Бир да къоркъма, санга ат керекли болгъан заманда, мен сени жалындырмам.

Хажибекир, къынгкъ-мынгкъ эте, не зат айтханын да англатмай, кеси арбазына кетди.

...Тазрет да, аны ашыра чыкъгъанла да элни къыйыры тауусулгъан жерде, алаша тёшчюкню тюбюнде тохтадыла.

— Хайда, энди къайтыгъыз,— деди Тазрет, Халиматны къолун тутуп.— Бизни да жолубуз узакъды.

Жюнюс да, Адил да, Къанамат да Фазиканы тёгерегинден къучакъладыла.

— Аллахчю, теркирек къайтырмыса. Биз сенсиз тураллыкъ тюйюлбюз,— деди Къанамат, мыккыл болуп. Фазиканы кёзлерин жилямукълары тумаладыла. Ичинден жиляй, къарындашларын ёшюнюне къысды. Халиматны кёлю толуп, бир ауукъгъа дери жукъ айталмай турду. Жашла зат да билмей эдиле. Ала эгечлери терк окъуна артха къайтырыкъ суна эдиле.

— Сау къалыгъыз, жанларым...— деди Фазика къарындашларына.— Мен келирме.

Тазрет, Фазиканы тор атыны бойнуна миндирип, Уллу тарны ичи бла Черен сууну бойнун къууалап кетди.

Халимат юйге келгенде, Жамбот арбазда сыгын къалауну къатында жангыз кеси, къанаты сынган къушча, олтурун тура эди.

Кюн тауланы башлары бла ауып, энди аланы артларына — кечеги уясына жуукълаша барады.

Уллу тарны ичи да мутхуз тартып, къарангы бола башлагъанды.

— Кёз байланнгынчы тардан чыгъаргъа керекбиз,— деп, Тазрет миннген атларыны быгъынларына аякълары бла тохтаусуз къатылгъанлай барады. Тор алаша, ичиклерине дери терлеп, та-

лагъы турургъа жетген эсе да, иесини кёлюне тиерге болмагъанча, чабаргъа кюрешеди.

— Бир да болмай эсе да, мынга суу ичир... гюняхды. Кёремисе, суугъа кесин къалай тартдырады.

— Угъай, Фазика. Къызып тургъанлай атха суу ичирирге жарамайды.

— Нек?

— Ёлюп къалыргъа боллукъду.

— Оу, кюнюм!..

Ала Тикле деген жерге жетгенде, аркъаларында да къауаллары бла эки атлы алларындан чыкъдыла.

— Элбек бла Сюлемен,— деди Фазика, буюгъуп. Атлыла Тазретни бла Фазиканы жолларын тыйдыла.

— Эхе-е-е... Фазика ушайды да бу? Жол болсун.

— Сау болугъуз,— деди Тазрет.

— Тохта, сен кимсе? — деп сорду Элбек анга.

— Мен менме.

— Къара анга. Бийни жашына тюз жууап бер,— деп, Сюлемен Тазретни аузуна чапды.

Тазрет атыны башын бир жанына бурып, аладан озуп кетерге умут этди. Алай Элбек тор алашаны жюгенинден тутуп тохтады.

— Къолларынг кичигенми этедиле?..

— Бу Жамботну ол Къабартыда шуёхуну жашыды,— деди Сюлемен Элбекге.— Баям, Фазиканы къатынына алып бара болур.

— Ах, алаймыды?! Аны уа несин жашыраса? — Элбек жюгенни хыны жиберди.— Бар, сора, бар!..

Тор алаша окъча алгъа чыгады. Тазрет бла Фазика жыгъылыргъа аздан къалдыла. Элбек бла Сюлемен а, тёгерекни тауушха алдыра, «хархх» кюлдюле. Тазрет ала бла тюйюшюрге умут этди.

— Аллахчю, атанг да, ананг да ёлмесин, кюрешме была бла,— деп жалынды Фазика, жилярыгъы келип, Тазретге атны тохтатыргъа да къоймады.

— Эй, черкес, энди келсенг, манга саугъала келтире кел... Къатынынг бла биринчи мен танышханма! — деп къычырды Элбек аланы ызларындан. Сора, Сюлеменге бурулып: — Ол атха къамчини къаты жетдирген булуренг ансы, шайтан болуп кете эди да,— деди.

— Аланы жыгъылмай къалгъанларына сейир этеме да.

— Черкесни атдан аман жыгъылтмагъыенг...

Ала экиси да тарны ёрге атларын чапдырып кетдиле.

Тазрет бла Фазика уа тардан кёз байланнган заманда чыкъдыла. Бираз баргъандан сора, Тазрет атны жолдан къалын агъач таба бурду.

— Оу, кюнюм, энди агъачны ичи бламы барлыкъбыз,— деди Фазика, къоркъгъанын сездире.

— Угъай, угъай... Былайда, агъач къыйырында тохтап, атны да солутайыкъ, кесибиз да эс табайыкъ.

Ала агъачны къыйырында атдан тюшдюле. Тазрет тёгерегине сакъ къарай кетип, юч кере къысха-къысха сызгъырды.

— Ол этгенинг а неди?..

Агъач ичинден да юч кере сызгъыргъан тауush эшитилди. Фазика жюрегинден тутду.

— Къоркъма. Былайда бизни сакълагъан адам барды. Анга тюберге керекбиз.

Охо, алай а болсун дегенча, Фазика солууун ичине терен тартды. Тазрет дагъыда сызгъырды. Кёп турмай, чырпыла шыбырдагъан тауush эшитилди. Дагъыда бир кесекчикден а терекле арасындан бир къарелди кёрюндю. Фазика аны эслегенлей, кеси кесин не батыр этерге кюрешсе да, Тазретни артына букъмай чыдаялмады. Къарелди быланы къатларына келди.

— Фазика, къарачы бу кимди? — дей, Тазрет бир жанына турду.

— Дадаш!..

Экинчи кюн Къудас Акъташха: «Жамбот Фазиканы къабартылы жашха эрге берип ийгенди!» — деген хапарны жайды. Анга хар ким да ийнанды. Элни ол ыйнаныулугъуна Хасау бла Жамбот да ыразы болдула.

21

1913-чю жыл. Май.

Халимат, эшик аллында кюн тууушда олтуруп, жюн тарайды. Ишине асыры кёлю кетгенден, чох къысхан чикилясыны къыйырлары тешилип, башындан тюшерге аздан къалып тургъанын да эслемейди. Таракъ аузунда эки къолуну терк ойнагъаны къыстау учуп баргъан къузгъунну къанат къагъыууна ушайды.

Кюн къаты къыздырып тебиреди. Сериуюннге кёчерге деп, Халимат олтургъан жеринден къопду. Бу кезиуде сехледен ётюп, арбазгъа кирип келе тургъан Жамботну кёрюп, сейирге къалды... Асыры сакъал басхандан, аны бурнундан бла кёзлеринден башха бетинде заты кёрюнмей эди. Юсюню зыккыллыгъы уа садакъа жыя айланнган факъырагъа ушатады.

— Оу, кюнюм, сенмисе?.. Сау кел!..— деди Халимат эрине.— Ёлген этейим, мындан эсе. Не аман болгъанса.

Юйге киргенлей, Жамбот тапчаннга ауду. Арыгъан санлары анга къоргъашинча ауур кёрюндюле. Халимат аны чабырларын тешди. Чабырланы ичлеринде миделлери, тер суудан жибип, чириген ийис этс эдиле. Бу жол Жамбот, нёгери къаты ауруп къалгъаны себепли, къойладан ычхыналмай жылдан артыкъ къошда тургъанды.

— Охо, ол а не затды? Печь ушайды да! — деп, Жамбот мюйюшге къарады.

— Сорма сен аны. Быллай иги затны уа ким кёргенди. Бу къыш ох этдик да муну бла.

— Ким ишлегенди?

— Бир эбизе киши. Атына да Сыргъа дей болурла дейме.

— Тейри, Сыргъа деп эбизе атны уа эшитмегенме. Не адамды кеси уа?

— Киши бир затын да билмейди. Келгенди да, жашайды элде. Огъурлу адам кёрюнеди. Тауча да биледи. Эски гюрбежини къурап, элге уллу ахшылыкъ этгенди.

— Сора темирчи болур?

— Хау алайды. Салтачы нёгери уа бизни Исламды.

— Не за-а-ат!?

— Ой, сен билмейсе. Ислам аны биринчи шуёхуду.

— Жаш адаммыды ол а?

— Угъай, жаш да тюйюлдю. Аны хапарын санга Ислам кеси айтыр. Бусагъатда ала гюрбежидедиле. Кёз байланнгынчы ишлейдиле. Ислам гюрбежиде ишлеп тебирегенли, хар затыбыз да барды. Къыйналмайбыз.

— Сора бу печни Ислам айтып ишлетген болур?

— Хау. Хасаулагъа бла Къаспотлагъа да ишлегенди быллай печле.

— Сора, мен аны кёрюрге керекме.

— Кёрюрсе. Ислам бла бери терк-терк келиучюдю.

— Юйюрю бармыды?

— Угъай. Жангыз кесиди.

— Тургъан а къайда этеди?

— Ашауу, жашауу да гюрбежини ичиндеди.

— Къара анга. Эл жашагъан жерде анга бир баш сугъар жер къалай табылмагъанды?

— Табылмай а. Адамла чакъырып кюрешгендиле. Алай унамагъанды.

Къатыныны хапары Жамботну акъылын бийледи. Бираздан ол къатынына:

— Къыздан а не хапар барды? — деп сорду.

— Ой, айтыргъа унутуп турама. Сюйюнчюлюгюнг мени! Жаш тапханды. Атына да Азрет атагъандыла.

— Эй-я, юйюнге!..— Мангылайы жарып, Жамбот тапчандан кётюрюлдю,— Ким айтханды?

— Кёп болмай Ислам ары барып келгенди.

Жамбот бар къыйынлыгъын да унутханча болду. Сакъал басхан мудах бетине жарыкълыкъ келди.

— Жашаулары уа къалайды дейди?

— Бек иги тургъан хапарларын айтханды. Зарамукъ да, аны къатыны да Фазиканы туугъан къызларындан башха кёрмейдиле дейди.

Бу кезиуде бети, къоллары да кёмюр къарагъа боялып, Ислам келди. Эшикден киргенде, ол атасына мазаллы кишича кёрюндю. Жамботну жюрегин ёхтемлик бийледи, кёлю бютюн да ачылды. Ол жарлы юйюрюню бу жолча жарыкъ заманын кёрмегенди. Жашаууында, тирмен ташны конкурагыча, тюйюле келген къыйынлы атаны кёзю-къашы бу ингирде жарыгъанча, ёмюрюнде да жарымагъанды.

Кече жылы эм жарыкъ эди. Жамботну жашлары тышында,

чорбат башында жатдыла. Халимат а эрине бла кесине юйде тёшек этди.

— Э киши, жукълапмы къалдынг?.. Санга бир айтырлыгъым барды.

— Не айтырлыгъенг? — дей, Жамбот жумула баргъан кёзлерин ачып, Халиматха бурулду.

— Ислам къатын алыргъа айланады.

— Хо бир да?!

— Аллахакъына.

— Да мени угъайым жокъду. Алай, шёндюгю халибиз бла биз анга къалай къатын аллыкъбыз? Къуру къолгъа къуш къонмаз дегенча, анна-алайлай къызын киши да бермез.

— Аны мен да сагъыннганма...

— Къужондан аллыгъымы алгъандан сора кёрюрбюз ансы, башха мадар жокъду. Аны бла келишимибиз бошалыргъа энди юч жыл къалгъанды.

— Жашны уа юч жыл сакълар акъылы жокъду.

— Не от тюшгенди мынга быллай бир ашыгъырча? Сюйген къызы ишми барды?

— Хау.

— Кимди?

— Мария.

— Ким Марияды ол?!

— Сени Къабартыда шуёхунгу къызы.

Жамбот башын жастыкъдан терк кётюрюп, жингиригине тыянды. Халимат къарангыда аны бетин кёрмесе да, эрини уллу сейирге къалгъанын сезди.

«Бу тохтамай ары барыргъа аны ючюн тартдырып туруучу кёреме»,— деди Жамбот ичинден.

— Ашыкъгъаны уа не ючюндю десенг, Марияны кёпле тилейдиле дейди. Тюрте кетсе, жеринден тепмезлик таш болмайды. Бирлеге кетип къалыр деп къоркъа болур. Фазика да узакъгъа созмагъыз деп тилегенди дейди. Энди сен не айтырыкъ болурса деп, Ислам къайгъы этип айланады.

— Гяуур болсун, не айтыргъа да билген. Къуру къол бла мен Зарамукъгъа жуукълугъун тилей къалай барлыкъма? Айыпды...

— Охо, ол сени танымаймыды. Аллай бир, быллай бир бер деп, къыйнарыкъ болмаз. Къурлай а биз да къоймакъ. Мени къарындашым бир тана берирге айтханды. Кесибизни да барды бир танабыз. Ол экисине ийнегибизни къошсакъ, болур эсе уа.

— Сора ийнексиз а биз къалай жашарлыкъбыз?

— Аллах буюргъанны кёрюрбюз. Жашны мудах этмейик.

— Бир да болмай эсе да, юйге бир-эки отоу ишлеп къошайыкъ ансы, бери къалай келин келтирликсе?

— Ол айтханынга мен да боюн салама...

Бу жангылыкъ Жамботну жукъусун чачды. Ол кёп сагъыш эте кетип, кече ортасындан ауа, алай жукълады.

Эртденликде Жамбот аяулу къара чепкенин да кийип, белине да кюмюш саплы къамасын тагъып, Ислам бла бирге гюрбежиге

барды. Ала келгенде Серго кёрюкню баса, от тамызыргъа кюреше тура эди. Аякъларында да эскиден табанлары тауусулуп тебиреген башлы чурукълары бла, жукъа кишини кёргенде, бумуду ол айтхан эбизегиз дегенча, Жамбот жашына соруулу къарады...

«Ай, юйюнге, бу уа бизден да жарлы кёрюнеди да»,— деп келди Жамботну кёлюне.

— Салам алейкум.

— Алейкум салам...— деди Серго, кёрюкню сабын ийип, Жамботну къолун тута.— Келигиз, жууукъ болугъуз.

— Сау бол, жууукълу бол...

— Бу мени атамды,— деди Ислам, Жамботну Серго бла танышдыра.

— Ах, алаймыды?.. Бек ахшы, бек ахшы!..— дей, Серго Жамботну къолун жангыдан тутуп саламлашды...— Ёт бери, ма бу шинтикге олтур.

Алай айта, Серго Жамботну башындан аягъына дери къарап чыкъды. Аны кёзлери жалчыны къамасына да илиндиле.

— Мен бош келе келгенме... Бош десем да, сени бла шагъырейленирге...

— Иги этгенсе.

Жамбот Сергогъа:

— Бу уа затха жараяламыды? — деп жашыны юсюнден сорду.

— О-о, Ислам чынтды кишиди,— деди темирчи, жашны имбашындан къагъа.— Салтаны къамичича ойнатады. Сен кесинг а къачап келгенсе?

— Тюнене...— деди Жамбот, гюрбежини ичине къарай.— Муну къурагъанынгы иги этгенсе. Жамауат гюрбежи амалтын жунчуп тура эди. Не аз зат ючюн да Тёбен элни гюрбежисине барып тургъанбыз.

Гюрбежини ичинде сыннган темирле: сабан агъачланы ауузлары, гетменле, жугарла, чалгъыла, тюргюле... къалау болуп тура эдиле.

— Тейри, ишигиз а кёпдю,— деди Жамбот.

— Иш а барды. Ислам да, мен да эртдеди, кечди деп къарамайбыз. Алай болгъанлыкъгъа, жетишалмайбыз. Кёмюр бла чырмалабыз. Озгъан ыйыкъда Нальчикден эки эшек жюгю келтиргенем да, ма, кёресе, тауусула турады. Энтда да барыргъа керекди. Анга да сау ыйыкъ кетеди. Бу жол беш-алты эшекни да къурап, Ислам бла бирге барыргъа деп турабыз.

Жамбот гюрбежини тёрюнде, алаша тапчанны къатына барды. Аны юсюнде тюклери жукъаргъан эки бузоу тери бла эски-бюскю быстырла атылып тура эдиле. Тапчанны баш жанында уа тёрт бюкленнген къара жамычы жастыкъ орнуна салынынды.

— Серго, эл болгъан жерде сени былайда жашагъанынг адетге келишмейди. Биз кавказлыла тюйюлбюзмю, юйюнге. Кел да, бизде тур. Сыйынырлыкъбыз.

— Угъай, сау бол, Жамбот. Ислам да бек кюрешгенди. Манга бу болады. Къыш тюшерге муну, былайдан ары бёлюп, ичинде пешчик да ишлерге деп турама.

— Тейри билмейме, шуёх. Бу уа ишден тюйюлдю.

— Мен адамны къыйнаргъа сюймейме. Андан сора да...— Серго, нек эсе да, сёзюн жутду. Ол бир затны айтама деп, жашырып къойгъанын Жамбот сезди.

— Ишлегиз, чырмау болуп турама сизге,— деп, Жамбот гюрбежини эшигине ал бурду. Серго да аны ызындан тебиреди. Тышында ариу тийип тургъан кюнню жарыгъында Жамботну белинде къамасы жим-жим жылтырады.

— Сени бу къаманг Гюржюде ишленнген къамады,— деди Серго, эки кёзюн андан айырмай.— Он жетинчи ёмюрде быллай къамаланы Тифлисде Ачеке деген тюрклю уста ишлеп болгъанды.

— Алай окъуна болур. Атам айтхан хапаргъа кёре, уллу аталарыбыздан бири гюржю князны батыр аскерчилеринден бири болгъанды. Жигитлигине бюсюреп, княз анга бу къаманы саугъагъа бергенди.

— Бек багъалы саугъады.

— Биз муну уллу атабызны кёзюнден тутабыз. Аны кишилигин къолдан къолгъа ётдюргенча, бу къаманы да туудукъдан туудукъгъа ётдюре келебиз.— Жамбот сагъышлы болуп тохтады. Серго аны акъылын бёлюрге болмады. Бираздан Жамбот айтды: — Алай биз туудукълада жигитлик да къалмагъанды.

— Нек айтаса алай? — деп сорду Серго.

— Жигит болсам, бийни аякъ тюбюне тюшюп да турмазем.

Серго Жамботну жюрегини къаты къыйналгъанын сезди. Быланы ушакълары аны бла бошалды. Жамбот гюрбежи аллы тар орамчыкъ бла ёрге — бийни юйю таба кетди.

Сюрмеленнген къангадан ишленнген уллу къабакъ эшикни аллында, жалан жерге олтуруп, чалгъы тишей тургъан Хышмыш, ишине асыры бек эси кетгенден, къатына келген Жамботну эслеген окъуна этмеди. Жамбот анга салам берди, ол башын кётюрдю.

— Къужон юйдемиди? Ол манга керек эди,— деди Жамбот анга. Хышмыш чалгъыны бла чёгючню бир жанына салып, жеринден къопду да, жалчыгъа къынгыр къарай, къабакъ эшикден ичине кирди. Бир кесекден къайтып келди да, Жамботха не эсе да бир затла мурулдай, жерине чёгюп, биягъы чалгъысын тишеп башлады. Жамбот сюеле кетип, бутлары арыгъандан сора, арлакъда тёгерек, тыммыл ташха барып чёкдю. Бу кезиуде къабакъ эшикден бийни башы кёрюндю. Жамбот олтургъан жеринден къопду.

— А-а-а, сенмисе мени излеген? — дей, Къужон жалчысына кёзлерин сюзюлтюп къарады.— Къачан келгенсе?

— Тюнене...

— Къойла нечикдиле?

— Ырахыны жокъду. Башлары сауду.

— Игиди, игиди... Кел, юйге кир.

— Сау бол, бийибиз. Мен... мен жумуш бла келгенем...

Къужонну кёз къарамы Жамботну къамасына бурулду. Ол жалчысыны не айтханын эшитген окъуна этмеди.

— Бу жылны ахырына дери мени ёз башыма эркин этеринги тилеп келгенме.

— Нек? — деп жумушакъ сорду бий.

— Агъач ташыргъа керекди. Юйюбюзге бир-эки отоу къошаргъа муратым барды. Жашла жетип келедиле...

— Да жашларынг сени орунунга барсынла. Угъайым жокъду. Мен аны санга къуру да айтама, антым... нек тынгылайса?

— Жашланы мен жалчылыкъгъа ияллыкъ тюйюлме.

Бийни бети тюрленди. Нафысын кючден бла бутдан тыйды.

— Алай эсе, мен сени эркин эталлыкъ тюйюлме. Сени орунунга жиберирге адамым жокъду.

Бий бла даулашып зат чыкъмазлыгъын билип, Жамбот ызына айланды.

— Алай тохта,— деп сёлешди Къужон анга.— Бу белингде къама кесингикимиди?

— Хоу,— деди Жамбот, бийге экили болуп къарай.

— Саугъа эт аны манга. Сен айтханны мен да толтурайым.

— Таулу киши бёркю бла къамасын саугъа этмеучюсюн билмеймисе, бийибиз.

— Мен кишиге да айтмам.

— Угъай.

— Сора сен не умут этесе менден?! — деп къызды бий. Жамбот, айгъа сёз къатламай, юйюне кетди.

Бауну ичин тазалай тургъан Жюнюс атасыны мудахлыгъын кёргенде, «Баям, Къужон бла иши болмагъанды»,— деп келди кёлюне. Жамбот сыгын къалауну къатында ташха чёгюп, мыккыл болду. Бираз сагъыш этип олтурду да, сора Жюнюсню къатына чакъырды.

— Къужон мени эркин этерге унамайды. Бармай къалсам а, жалчылыкъда шёндюге дери тургъаным да жукъ бермезге айтханды. Не этейик, бир да билмейме,— деп, Жамбот ауур кючсюне, башын энишге ийди. Жашауунда кёрген къыйынлыкъларын эсине тюшюп, жюреги бютюн да такъыр болду. Онбиржыллыгъындан бери ол сынамагъан не зат къалгъанды? Ауур жюкленнген арбагъа жегилген ёгюзча, битеу ёмюрю аманны кебинден кетип барады. Ол жалчылыкъгъа атасы бла бирге баргъан эди. Суукъ къышланы биринде, атасы, сюрюуден бёлюнюп къалгъан къойланы излейме деп, аякъларын да, къолларын да юшютюп, андан иги болмай, ёлюп кетген эди. Ол ёлгенден сора, Жамбот жалчылыкъда къалады. Башха амалы жокъ эди.

«Адам сукъланырча кюнюм болгъан болурму?» — дей, Жамбот жашауунну юсюнден сагъыш этди... Ачыудан бла жарсыудан эшилген жашауунда ол аллай кюню болгъанды деп билмейди.

— Ата, иш алай эсе, сени орнунга мен барайым,— деди Жюнюс. Жамботну ауур сагъышларын бёле. Жамбот башын акъырын кётюрюп, жашына эриулю къарады. «Баргъан этеренг, алай къыйынлыкъ сынарынгы сюймейме ансы»,— деди ол кёлюнден...

Бир къауум кюнден, жол азыгъы салынган кёп жамаулу артмакъны да бойнуна атып, Жюнюс атасыны орнуна жалчылыкъгъа кетди. Аны экинчи кюнюнде уа Ислам бла Серго да, гюрбежиге кёмюр келтирирге деп, бир ненча эшекни да алларына сюрюп, Нальчикге атландыла.

22

Зелукъа жайлыкълада къабартылы жалчыла иелерине къажау кётюрюлгендиле, деген хапар Уллу таргъа жетди. Аны юсюнден хар ким хар тюрлю айтады. Бирле: «Къара халкъ онглу болгъанды»,— деселе, бирле уа: «Хо бир да, жалчыла кеслерин къырдырып къойгъандыла»,— дейдиле.

Зелукъа жайлыкъда къаугъаны эшитгенде, Жамботну анга ийнанырыгъы келмеген эди. «Ётюрюк хапар болур ансы, жарлыла байла бла ачыкъ сермеширге къалай базынырлыкъ эдиле?» — дей эди кеси кесине.

Бир къауум кюн озду. Зелукъа жайлыкълада къозгъалыуну хапары да бираз селейди. Байланы артыкълыкъларына тёзалмай, къазауатха кётюрюлген къабартылы жалчыланы ууатылып къалгъанларына жарлы таулула ачыу этдиле. Чанкала уа: «Хы, кёрдюгюзмю, гыбышыланы къалай болгъанларын?!» — деп, кёл кенгдирдиле.

Къабартыда къаугъаны хапары селейип баргъанлыкъгъа, Жамботну жюрек къайгъысы азаймай эди. Аны тынчлыкъсыз этген Дадашны къадары эди. Къозгъалыуну кезиуюнде ол Зелукъада болгъан эсе, къаугъагъа къатышмай къалыргъа амалы жокъ эди. Жамбот киеуюнден бир хапар билир ючюн адырги этеди. Ол Къабартыгъа Исламны нерге умут этди. Алай бу къайгъылы кезнуледе бир хатагъа урунуп къалыр деп къоркъгъандан, аны да иймеди.

Жамбот Хасаугъа барып, жюрек къайгъысын айтып келе тургъанлай, шырт деп аллындан Къудас чыкъды.

— Сенмисе, Жамбот... Аллах, Аллах, къызынгы къабартылыгъа бергенли эсирик болгъанса дейле санга да,— деп, Къудас тилин урчукъча айландырды.— Не мудахса кесинг да? Киеуюнг келмегенмиди? Ол иги хапар айтыр эди. Огъесе, ол кеси да аланы ичиндеми болгъанды?

— Угъай, угъай...

— Сора къурманлыкъ эт. Факъырланы жангыз бири да сау къалмагъанды дейдиле. Ичлеринде таулула да болгъандыла дейдиле...

— Кет!..

— Аллахакъына.

— Ким айтханды?

— Къужонну кесини аузундан эшитгенме. Неге къоркъдунг аллай бир?

— Бош, бош...— деп, Жамбот Къудасны къатындан терк кетди.

Ингирде Жамботлагъа Исламны биргесине Серго да келди.

Ала Жамботну бет къаны кетип тургъаныи кёргенде, бир палах болгъан сунуп, ичлеринден къайгъы этдиле.

— Нек мудахса? Ауругъан ишми этесе? — деп сорду Ислам, танчаннга чёгюп тургъан атасыны аллына барып.

— Тапсыз ханар эшитгенме,— деди Жамбот, солууун ичине терен тартып.— Дадашха къоркъама. Ол къаугъагъа таулула да къошулгъан ханар барды.

Серго Дадашны бетден бетге танымаса да, Ислам айтхан хапардан ол аны ким болгъанын биледи. Аны бла тюбеширге Серго итинип да турады. Алай, иш Жамбот айтханча болуп, ол жоюлуп кетген эсе уа... Угъай, алыкъа бушуу этерге эртдеди. Аны тюз хапарын киши да билмейди.

Ала ол, бу затны юсюнден сёлеше, кёп олтурдула. Серго гюрбежисине кетерге деп, олтургъан жеринден къопханда, кече ортасы болуп бара эди.

— Бу заманда къайры бараса? Мында къал,— деп, Жамбот аны жиберирге унамай, къаты болуп тохтады. Бу кезиуде эшик къагъылды.

— Былай кеч айланнган а ким боллукъду?..— дей, Ислам барып, эшикни ачды. Босагъаны ары жанында, кече къарангыны арасындан, кимни эсе да къарелдиси эсленди.

— Тазрет?! — деди Ислам, экили бола. Аны эшитгенде, Жамботну жюреги чанчханча болду. Ол олтургъан жеринден къалай къопханын кеси да сезмей къалды.

Келген Тазрет эди. Аны халинден адам къоркъурча эди. Юсю, башы асыры тозурагъандан, жабагъысын арта тургъан къойгъа ушай эди. Къара ысхарладан этилген кёнчегини онг бутлугъуну тобугъундан энишгеси жокъду. Аякъларында гён чарыкъларыны бурунлары, чана жыякълача, ёрге къайырылыпдыла. Сол къолу байланып, бау бла бойнуна тагъылыпды. Жашны бетинде, бойнунда да тырналмагъан жери жокъду. Сол къашыны башында къансырай тургъан жара эсленеди.

Юйдегиле апчып, не этерге билмегенча, сиреливип къалдыла. Хар бирини акъылына хар тюрлю зат киреди.

«Дадашны ёлгенин айтыргъа келгенди»,— деген ачы оюм Жамботну мыйысын окъча тешип ётдю, къулакълары иш да чууулдаяыла.

— Къайдан чыкъдынг, Тазрет? — деп, Ислам къайгъылы болуп сорду. Тазрет жууап берирни орнуна, кёз къыйырлары бла Серго таба иги онгсунмай къарады. Ислам, аны эслеп, Тазретге:

— Бу Сергоду. Арт жол сизге баргъанымда айтханем да аны хапарын,— деди. Сора, Сергогъа бурулуп: — Дадашны шуёхуду бу... къабартылы жаш,— деп къошду.

Бу кезиуде бирси отоудан Халимат чыкъды. Ол Тазретни бирден таныялмады. Кече жолда къалгъан факъыра сунду. Таныгъандан сора уа, гузабагъа къалды.

— Оу, кюнюм, сенмисе, Тазрет?! Не болгъанды, балам?

— Бар эсе, айран берчи,— деди Тазрет анга, къургъакъсыгъан эринлерин тили бла жалай. Халимат: «Бусагъат»,— деп, боза ичиу-

чю уллу гоппан бла бир айранны келтирип жашха узатды. Тазрет аны, сау къолу бла тюбюнден алып, аузуна терк элтди. Ичиндегин бошагъынчы ол аны аузундан айырмады. Айранны ичип бошап, гоппанны Халиматха берди да, женги бла эринлерин сыйпады.

— Зелукъадан келеме... къачып,— деди ол.— Хачим да, мен да анда эдик...

— Хачим а къайдады? Саумуду ол? — деп Жамбот ашыгъып сорду.

— Сауду.

Жамбот Тазретни аузундан ол сёзню эшитгенде, хауадан кёпген гыбытны бухчагъын бошлагъанча, узуннга тартып солуду.

— Хачим Бештау жанына къачханды. Мен а бери.

Тазретни Хачим дегени Дадаш болгъанын Серго да биле эди. Аны да анга Ислам айтхан эди.

— Къолунга уа не болгъанды? — деп сорду Жамбот.

— Окъ тийгенди. Насыпха сюегине жетмегенди...

— Хы, кёрдюнгмю? Сен а байланы богъурдакъларындан алыргъа керекди дейсе,— деп, Жамбот онг жанында олтургъан Сергогъа, кёл кенгдиргенча болуп, къарады.

— Мен айтханымдан къайтырыкъмы сунаса? — деди Серго.— Бизни башха амалыбыз жокъду.

Тазрет Сергогъа ыразы болуп къарады. Жамбот а, ичинден Серго бла келишмесе да, угъай деп жукъ айтмады. Ол, башын энишге бошлап, тынгылауну ийди. Аны бла бирге къалгъанла да тынгыладыла.

Халимат терк окъуна жылы аш этип, аны аллына салды.

— Къатайым, сен бизге къарама. Уялмай иги аша.

Быланы хапарлары узакъгъа созулду.

— Не да болсун, мени Зелукъадан къачып келгеними мында адам билмесин,— деп, Тазрет ич къоркъуун айтды.— Мени сауэсен болгъанымы юйде билселе, иги боллукъ эди. Къайгъы этип тура болурла,— деп да къошду кечеги къонакъ.

— Аны ючюн сен къайгъы этме,— деди Жамбот анга.— Ислам тамбла Урух къабакъгъа барсын...

* * *

Къауум кюнден Ислам Урух къабакъдан къайтды. Ол Фазикаиы да, аны жашчыгъы Азретчикни да биргесине алып келди. Аланы келгенлерине юйде барысы да къууанч тыпырлы болдула. Дадаш алгъын Малкъардан къачхынчы эди. Энди уа Къабартыдан да къачхынчы болгъанды. Аны себепли Фазика юйюне — Акъташха къайтыуну дурус кёргенди. Къызыны туудугъу бла аллына келгени Жамботха дуния насыбыча кёрюннгенди. Азретчик кесини сабий кюлкюсю бла эски таш юйню ичине жангы жашау, жангы къууум кийиргенди.

Ислам да Марияны кёрюп, жюрегин жангыдан къозгъалтып къайтханды.

Тазретни Акъташда кёрюннгенине уллу магъана берген адам чыкъмады. Жамботну киеую къонакъгъа келгенди деп къойдула. Алыкъа да Акъташчыла Фазиканы эри Тазрет сунуп турадыла...

23

Жай чиллени бек къысхан кезиую эди. Кюнню къызыулугъу не адамлагъа, не жаныуарлагъа эс тапдырмайды. Жерни да къуу этип барады. Тау бетле замансыз саргъалгъандыла. Бичен ишлерге чыкъгъан чалгъычыла танг жарыгъы бла къобадыла да, кюн бек къыздырып башлагъынчы чаладыла.

Жамбот да эки жашы бла Чокъракъ къаяны арт жанында, терен къолда, кесек жерчикни биченин чалып, юйге къайтханды. Адил бла Къанамат а анда къалгъандыла. Ала чалыннган жерни дырынын жыйып, аны тёш башына ташыргъа керекдиле.

Жамбот биченден келген кюнюнде окъуна ёгюзлерин тилей, Хасаулагъа барды. Хасау кесини жашы Мажид бла бирге биченнге кетерге хазырланып тура эди. Жамбот келген жумушун айтды.

— Эки ёгюзюмю да хайырлан,— деди анга Хасау.— Алай, бу хапар не хапарды ансы.

— Не зат?

— Къужон Агъачлы къабакъны бийлегенди дейле.

— Ол дегенинг?

— Адамла айтын эшитгенме. Къалауурла да салгъан хапары барды.

— Не-е-ек деп?

— Башхала агъач кесмесинле дей болур.

— Хо бир да,— деп, Жамбот ийнанмады.— Алай а къалай этер?

Экинчи кюн эртденликде, тангны жарыгъы бла Жамбот да, Ислам да, Тазрет да, къолларына балтала алып, ёгюзлени да алларына сюрюп, Агъачлы къабакъгъа кетдиле.

Жолда ала Агъачлы къабакъдан келе тургъан къауум адамгъа тюбедиле. Тохтап хапар сорушдула.

— Налат Къужон энди битеу жерни жутуп къоярыкъ тюйюл эсе, бир да билмейбиз. Бир кесек агъач керек болуп баргъанек да, ма, кёресиз, къурлай къайтып келгенибизни,— деп тарыкъдыла ала.

— Айып этмегиз, сиз къайсы элденсиз? — деп сорду Жамбот.

— Биз а Гыжгытданбыз.

— Къурлай къайтыргъа къалай жарайды. Бизни бла келигиз.

— Да сизни бла баргъанлыкъгъа артыкъмы боллукъду? Биз сау ыйыкъ тургъанбыз анда. Ашыбыз да тауусулгъанды.

— Бизде аш барды. Жетерикди. Мен Къужонну ёз жалчысыма. Сизни юсюгюзден да айтырма анга.

Гыжгытчыла бирге жыйылып, кеслери алларына бираз ушакъ этдиле да, ёгюзлерин артха къайтардыла.

— Баргъан этейик, алай хайыр чыгъар деп а ийнанмайбыз...

Жолда бара, гыжгытчыла агъач амалтын жангы ишлеген юйлерини башларын жабалмай тургъанларын айтдыла. Бири уа, юйюню башы тюшюп, ийнек орунда жашагъанын айтды. Жамбот да алагъа кеси жарсыуларын санады. Ала бир бири жарлылыкъларын айта, таурухну къыздырып бара эселе да, Агъачлы къабакъны юсюнден эшитген хапары Жамботну башындан кетмейди. Ичинден анга сейирсиннгени да къурумайды: «Юйю къуругъан, Аллах битдирген агъачха уа кимни не дауу барды? Туура аллай бир бетсизликни этерге адамны къолундан къалай келликди?.. Ол не Аллахха, не адамгъа ушамагъан ишди...»

Ала Агъачлы къабакъгъа кюн ортадан иги кесек аугъан кезиуде жетдиле. Анда адам да, ёгюзле да кёп эдиле. Анда-мында башлары бичен бла жабылгъан къошла да эсленедиле.

— Келгенден ары къурлай кетерик тюйюлбюз деп, бир къауумла мында къаст этип турадыла,— деди гыжгытчыланы таматалары Жамботха.— Анда ол къапхакъ тюбюнде къошну кёремисе?.. Ол бизни къошубузду. Бузмай кетгенибиз иги болгъан кёреем. Кече анда къалырбыз. Тышындан къарап, гитче кёрюнгенликге, ичи кенгди, сыйынырлыкъбыз...

Жамбот мында халгъа асыры сейир этгенден, жолчу нёгерини ахыргъы сёзлерин эшитген окъуна этмеди. Къалын агъачны къыйыры бла къазыкъла урулуп, буруу этилгенди. Бурууну ич жанында, шоклары бла къалауурла айланадыла. Агъач алыргъа келгенле балталарын да къолларында тутханлай, шоклулагъа аманла айта, бир жерден экинчи жерге кёчген гумулжуклача, бурууну жаны бла бирлери энишге, бирлери ёрге бара, къаугъа этип айланадыла. Тёгерек дауурду. Тынч тургъан жалан да ёгюзледиле. Ала, иелерини не затха къайгъы этип айланганлары бла ишлери жокъду, къалын кырдыкга жайылып, юслерине къонган чибинлени да къуйрукълары бла къыстай, ырахат отлайдыла. Бирлери уа жашил къыртишге жатып, ашыкъмай, ышныр этедиле.

Жамбот кёзю кёре тургъанига да иги ийнанырыгъы келмей, буруу таба тебиреди. Ислам бла Тазрет да аны ызындан бардыла. Гыжгытчыла ёгюзлени къатында къалдыла.

— Мен Акъташданма,— деди Жамбот бурууну ары жанында къалауургъа.— Юйчюк ишлерлигек да, агъач алыргъа келгенме.

— Эркинлигинг бармыды? — деп сорду къалауур, Жамботха артыкъ бек эс да бурмай, тёгерегине къарай.

— Не эркинликди ол?

— Къалай не эркинлик?.. Агъач керек эсе, Къужон бийден эркинлик алып келирге керек эди.

— Да мен Къужонну ёз жалчысыма. Сабийлигимден бери аны малларын кютгенлей келеме...

— Аны бла мени ишим жокъду,— деди къалауур, Жамботну айтханларын эсине да алмай.— Агъач Къужоннукъуду. Андан эркинликсиз адамгъа бир чыбыкъ да бераллыкъ тюйюлбюз.

— Да Аллахны агъачы бла Къужонну не иши барды? — деп сорду Жамбот ачыуланып.

— Аны юсюнден сен бийни кеси бла сёлеш.

— Ким бла да нек сёлешеме. Агъач барыбызгъа да ортакъды. Аны бла кишини иши жокъду,— деп, Жамбот къолунда балтасыны желкеси бла уруп, бурууну къазыкъларындан бирин бияры чартлатды.

— Эй, эй!.. Безиреме! — деп, къалауур шкок къалагъы бла Жамботну кёкюрегинден тюртюп, артха сюрюндюрдю. Тазрет къолунда узун, шугурт чыбыгъын къалауургъа кётюрдю. Ислам а жерден тирмен конкурагы тенгли ташны сермеп алды. Къалауур шкогун аланы юслерине бурду. Алайда къаугъагъа адамла жыйыла башладыла. Жуукъ жерде айланнган къалауурладан да экисиючюсю келди.

— Мардадан чыкъмагъыз,— деди къалауурладан бири жыйылгъанлагъа.— Кюч бла сиз эталлыкъ зат жокъду. Тамбла Къужон бери келликди да, аны кеси бла сёлеширсиз. Бийден эркинликсиз бир адамны да агъачха нерлик тюйюлбюз. Бизни бойнубузгъа салынган борч олду. Телилик этмегиз, адам ачыргъа боллукъду.

— Къужонну анасы къатыны нек болмайды! — деди, жыйылгъанланы арасындан къарамыйыкъ узун кишн, алгъа чыгъып.— Ата-бабадан бери да бу агъач ортакълыкъда келген агъачды. Анга бир кишини да дау этерге эркинлиги жокъду. Къужон итди. Ол итлигин этеди деп, биз тынгылап турлукъ тюйюлбюз...

— Тюздю!..

— Керти айтаса!..— деген къычырыкъла эшитилдиле. Дауур уллудан уллу бола башлады. Бу кезиуде акъсылдым сакъалы бла, орта бойлу, къартайгъан кишн жыйындан чыкъды да: «Жамауат!.. Жамауат!..— деп, эки-юч кере къайтарып, адамланы эсин кесине бурдурду.— Айып этмегиз, былайда менден таматаракъ адам кёрюнмейди,— деди ол, дауур сел болгъандан сора.— Сёзюме къулакъ саллыкъ эсегиз, къалауурла айтханча этейик. Сакълайыкъ Къужонну...»

Къартны айтханына угъай деген адам чыкъмады. Хар ким да, Къужоннга налат бере, къошлары болгъан жерге кетдиле.

Жамбот эс жыйышдырып, кёзю кёрген ишни акъылына сыйындыралмайды. Ачыудан кёпген жюреги кёкюрегине тыкъ сугъулгъан буштукъча болгъанды.

Тийреде элледен агъач алыргъа адамла тохтаусуз келедиле. Хар жангы келген мында халны кёрюп, жерге тюкюрюп чамланады. Къалауурланы аталарын, аналарын да махтайдыла. Къужоннга тишлерин билейдиле.

Агъачлы къабакъны тийреси, асыры кёп адам бла ёгюзле жыйылгъандан, жортууулгъа чыкъгъан аскерни солургъа тохтагъан жерине ушайды. Къайгъы, дауур кече ортасына жуукъ селейди. Къошланы къатларында тамызылгъан отла да ёчюле башладыла. Бираздан а тийрени къарангы кечени тынчлыгъы бийледи.

Жамбот кечесин ауур сагъышла бла ашырды. Къужондан кёрген зарауатлыкълары эсине тюшюп, жюреги ачыйды, мыйысы къайнайды. «Угъай, мен бош экили болама ансы, Серго айтхан кертиди. Была бизни бойнубуздан буудан буу барадыла ансы, бир онг берир къайгъылары жокъду... Оллахий, Серго, сен минг

кере тюзсе... Зулмучула бла жагъалашмай бизге кюн тууарлыкъ болмаз... От тёбеси болсун быллай жашау. Мындан эсе, ёлюп кетген игиди...»

Агъачлы къабакъгъа келгенле танг аласы бла уяндыла. Ала биягъы балталарын къолларына алып, къауум-къауум болуп, агъачха тебиредиле. Къалаууула да шкокларын хазырладыла.

— Къайда Къужон бёрю?! — деп къычырды ол тюненеги къара мыйыкълы киши, уллу ташны башына да минип. Аны къычыргъанын таула да къайтардыла. Адамла къара мыйыкълыны тёгерегине жыйыла башладыла.

— Ала, бу ёткюр адам кёрюнеди. Кимди кеси да? — деп сорду Жамбот къатында тургъан гыжгытчылагъа.

— Бизни эллиди. Хажомар байны жалчысыды. Аты да Асхатды.

— Асхатмы?..— деп Жамбот сагъыш этди.— Тейри, мен аны эшитген болурма дейме. Мындан юч-тёрт жыл алгъа, сизни элде, ким эсе да бир жалчы байны башына хыжыны жетдиргенди деп хапар чыкъгъан эди... Ол бумуду?

— Хоу, ол кесиди. Аны ючюн юч ай тутмакъда туруп чыкъгъанды. Терсликге тёзюп болгъан адам тюйюлдю.

— Аперим, оллахий...

Кюн тюшге жанлай башлагъанда, тюбюнден эки атлы кёрюндюле. Ала жолну букъусун кётюрюп, жортуп келе эдиле. Жыйылгъан халкъны эси алгъа бурулду. Атлыладан бири Къужон эди. Экинчиси уа — Уллу тарны старшинасы Мыртаз.

— Не затха жыйылып турасыз? Не этесиз былайда? — деди Къужон, къолларында да балталары бла сюелип тургъан адамлагъа огъурсуз къарап. Киши да жууап къайтармагъандан сора, Къужон соруууп жангыдан къатлады. Асхат, балтасын да имбашына салып, алгъа чыкъды.

— Сени сакълап турабыз.

— Нек сакълайсыз мени? Не жумушугъуз барды?

— Биз агъач алыргъа келгенбиз...

— Алаймыды-ы-ы?..— деди Къужон, кюйсюз бет алып.— Андан башха жумушугъуз бармыды?

— Угъай. Башха жумушубуз жокъду.

— Алай эсе, юйлеригизге къайтыгъыз.

— Нек сора? — деди Асхат, бийни аллына иги да жуукъ барып.— Биз агъач алмай кетерик тюйюлбюз.

— Эхе-е-е, сизде уа бар кёреме да! — деп, Къужон къамичи бла уруп, атын алгъа секиртди.— Агъачны иеси менме!

— Угъай, Къужон,— деди Асхат, бийни атыны жюгенинден тутуп.— Агъачны иеси халкъды. Ол барыбызгъа да ортакъды.

— Сен кимсе? Жанынгданмы тойгъанса? — деп, Къужон къамичиси бла Асхатха керилди.— Думп бол былайдан, битли гыбышы!

— Тохтагъыз, сабыр болугъуз,— деди биягъындан бери тынгылап тургъан Мыртаз жыйылгъанлагъа.— Къаугъа этип, былайда

сиз табарлыкъ жокъду. Полковник Морханов бу агъачны оноуун толусунлай Къужоннга бергенди. Кёргюзтчю къагъытынгы...

Къужон хуржунундан тёрт бюкленнген къагъытны чыгъарып, аны ёрге тутду. Мыртаз сёзюн андан ары бардырды:

— Былайгъа жыйылып, иги кюнюгюзню зыраф этмегиз. Мындан ары агъачны Къужондан сатып ала турлукъсуз...

Жыйылгъанла балталарын ёрге тутуп, хахай этдиле:

— Не хыликкялыкъды бу?!

— Ким эшитгенди быллай артыкълыкъны?

— Агъач бизникиди!..

— Сабыр болугъуз,— деди Мыртаз, къолун ёрге кётюрюп Алай аны сёзюн киши да эшитирге сюймеди. Жауунлу кюн кёк кюкюрегенча, адамланы дауурлары да уллу болду. Бу не къаугъады дегенча, тёгерекде кютюп айланнган ёгюзле да, гимхотларын кырдыкдан айырып, башларын адамлагъа бурдула.

— Къужон, сенде бет жокъду! — деп къычырды Асхат, ташны юсюне минип.

Алайда болгъанланы барысы да, дауурну къоюп, эслерин Асхатха бурдула.

— Сен не затла жаншайса, ананг къатынынг боллукъ! — деп, Къужон Асхатны юсюне атылды. Алай жалчыны къарыулу къоллары ёрге кётюрген жютю балтагъа жуукъ барыргъа базынмай, бий кенгирекде тохтады.— Мен сени къарын богъунгу тёкдюрмесем, ашагъан ашым харам болсун!

— Сени ашагъанынг алайсыз да харамды!

— Керти айтаса, Асхат. Муну ашагъаны харамды,— деп, Жамбот алгъа чыкъды. Сора Къужонну къатына жанлай келип, аны бетине тюкюрдю. Бий, кючюнден келгенича, керилип, Жамботну къамичи бла урду. Адамла балталарын кётюрюп, Къужонну юсюне чапдыла. Бий да, Мыртаз да артха къачдыла.

— Агъачха, агъачха!..— деп къычырды Асхат. Адамла агъачха чапдыла. Къалауурла шкокларын кёкге атдырдыла. Алай аланы ол ишлери кишини да къоркъутмады. Ачыу къысхан жарлы жалчыла агъачны тёгерегинде бурууну буздула. Балталары, быхчылары бла агъачха кирдиле. Ингир къарангыгъа дери агъачны ичинден терекле аугъан, балта ургъан, быхчы кесген тауушла эшитилгенлей турдула.

Кёз байлана адамла агъачдан чыкъдыла да, къошларына жыйылгъдыла. Ашны-сууну да унутуп, кечеги жукъуларын да бёлюп, бюгюн болгъан ишни хапарын къыздыра эдиле. Гыжгытчы Асхатны бла акъташчы Жамботну атлары уллуну, гитчени да ауузларында эди, аланы кишиликлерине махтау берип, ыспас эте эдиле. Бюгече былайда болгъан жалчыла Зелукъа жайлыкълада болгъан къозгъалыуну да эскердиле. Къужонну бла Мыртазны будуман болуп къачханларын да сагъынып, анга харх этип кюле эдиле.

Жамбот а кюлкюден кери эди. Къызгъан жюреги сууугъанды, алай ич къайгъысы уа уллуду. «Асыры женгиллик этгенме... бетине тюкюрмезге керегем. Къужон манга аны кечерик тюйюлдю...» — деп сагъышлана эди ичинден. Атасына Ислам да къоркъ-

гъанды. Жамбот бара барып бийни юсюне тюкюргенде, аны бетине харам къан чапханын Ислам эслеген эди. Алайда халкъ болмаса, ол мурдарлыкъ этнуден артха турлукъ тюйюл эди.

Танг жарыгъы бла биягъы жалчыла агъачха кирдиле. Биягъы балта ургъан, терекле аугъан тауушла эшитилип тебиредиле. Жамботлары тюнене эки терек аудургъан эдиле. Эртденликден окъуна Жамбот аланы юйге ашырыуну къайгъысын этди.

— Сен была бла элге атлан, Тазрет бла мен а энтда да эки терек аударайыкъ,— деди ол жашына.— Юйге жетгенингле, артха айлайырса. Аш-суу да ала кел.

Боюнсаларына къайнш бла тагъылгъан тереклени къыйналып сюйрей, ёгюзле жолгъа тебиредиле. Жамбот бла Тазрет Исламны бир кесекге дери ашырып, ызларына — агъачха къайтдыла.

Тюшден сора жаууи тохтап, кюн арну аязды. Бу кезиуде, кимни эсе да: «Аскер келеди, аскер!..» — деген ачы ауазы эшитилди. Адамла ишлерин къоюп, агъачдан чыгъа башладыла. Тёгерекден шкокла атылып тебиредиле.

— Биригиз къалмай бери чыгъыгъыз! Тёгерегигиз алынганды! — деп къычырды биреулен. Ол къычырыкъ дагъыда къайтарылды. Агъач ичиндегиле бир бирлерин таба, бирге жыйышдыла.

— Иш осалды,— деди къайдан эсе да ёпке солуу этип жетген Асхат.— Атлы аскер тёгерегибизни алгъанды.

— Сора не этейик?

— Сабыр болугъуз,— деди Асхат, эки къолун да кётюрюп,— Къужон аскерни бизни башыбыздан сылатыргъа деп келтирмегенди. Беш-алты къауал бла биз эталлыкъ жокъду, къутулургъа кюрешейик...

Асхат адамланы ызындан тизип, кюнбатыш таба тебиреди. Ала къутулалсала, жалан да ол жаны бла къутулургъа боллукъ эдиле. Нек дегенде, агъачны ол къыйыры таулагъа жетип тиреледи.

— Стой, стрелять буду! — деген ауаз, Асхатны тюз аллындан эшитилди. Ол сагъыш эте турмай, къауалын алгъа тутуп атдырды. Къарангы тартхан агъачны ичи тунукъ тарууш этди.

— Артха айланмагъыз! Мени ызымдан...— деп къычырды Асхат. Аны ахыр сёзлерин жер жерден атылгъан шкок тауушла жутдула. Адамла ары-бери къачып, чач-тюк болдула. Жамбот терек бутакъгъа абынып, ташла юсюне жыгъылды. Ол жалан да эки кёзю от чакъгъанча болгъанын эследи. Андан сора жугъун да билмеди. Эсин жыйгъанда, ким эсе да, эки къолу бла аны белинден тутуп, жерден ёрге кётюрюрге кюреше тура эди.

— Жамбот... Жамбот, не болуп къалды сага?..

— Аа-а, сенмисе, Тазрет... Тохтачы, маржа, не болгъан эсе да, башым тёгерек айланады...

Тазрет Жамботну терек тюбюне олтуртду. Къайда эсе да шкок атылгъан тауушла Жамботха тумандача эшитилдиле. Ол къолун акъырын кётюрюп, мангылайына элтди. Бармакълары не эсе да бир жылы затха тийгенча болдула. «Башымы ташха ургъанма...»— деп келди аны эсине. Бу кезиуде жууукъда юлкюле шыхырдагъа-

ны эшитилди. Тазрет Жамботну аякъ жанында атылып тургъан балтаны сермеп къолуна алды.

— Сдавайтесь! — деп, шоклары бла экеулен чыкъдыла.

— Тазрет, къутулургъа кюреш. Манга къарама...— деди Жамбот. Тазрет аны айтханына къарамады. Ол Жамботну эки къолтугъундан кётюрюп, агъачны теренине къутулургъа адыргы этди. Алай, билмей тургъанлай, желкесинден тийген шкок къалакъаны кёзлерин от чакъдырып, жерге къаплады.

24

Эртденликден окъуна, акъташчыла межгит таба къуулушдула.

Биченден къайтып келе тургъан Хасау межгитни тийресинде халкъны басыныр тургъанын кенгден окъуна кёрюп: «Тейри, не зат эсе да, бир иш барды...» — дей, Чокъракъ къаяны жаны бла энишге терк энди. Межгитге ёпке солуу этип жетди. Гюрен тохтап, бири бирини башларыны юсю бла боюнларын созуп, алгъа къарап тургъан эллилери аны: «Мында не иш барды?» — деген сорууун эшитген окъуна этмедиле. Алай эсе деп, ачыууна тийип, адамланы ичин жырып, алгъа ётдю. Бети да къан жугъу болуп, жюлюнгген башы да кюнге ачылгъанлай, къара жыжым бла ташха байланып тургъан Жамботну кёрдю. Хасауну жюреги элгенди. Аны къатында шоклары бла беш-алты аскерчи сюеле эди. Къужон да, Сосран эфенди да, Къамбот да, дагъыда бир къауум чанкала бир бирлери бла сёлеше, Жамботха да жийиргенчли къарай, ортада айланадыла.

— Тиймегиз атабызгъа! — деп, Адил бла Къанамат, кёз жиля-мукъларын саркъа, гюренни тышындан тёгерекге чабып айланадыла. Фазика уа: «Къыйынлы атам...»,— деп, чачын-башын жыртып, жюрексинип жиляйды. Бир къауум тиширыу, аны тёгерегинден алып, чачына узалгъан къолларындан да тута: «Охо, кесинги быллай бир бошлама. Аллахны буйругъуна не этериксе...» — деп жапсарыргъа кюрешедиле. Халиматны да къатынла ортагъа алып, аны жарсыууна ортакъ боладыла. Ислам а гюренни ич жанында, къолларын энишге бошлап, сюеледи. Бетинде тамычы къаны къалмагъанды. Кёзлери атылыргъа хазыр болуп тургъан къоргъашын окълагъа ушайдыла. Атасына жёп къараялмайды. Анга къарагъаны сайын жюрегине къама ургъанча болады. Эки жумдуругъун да къаты къысып, кесин тартдырады. Алай, къатында сюелген Серго билегинден тутуп, аны жеринден теберге къоймайды.

Жамбот башын энишге бошлагъанлай, бир халда къымылдай турады. Ол кеси байланып тургъан ташны жанында жабыны тургъан жаркъасына ушайды.

Къужон гюренни ортасына чыгъып, тёгерегине жютю къарады. Сууу азайып, тохтай башлагъан тирменни тауушуча, адамланы дауууру басыла барып, сел болду. Жалап да, къайда эсе да, жангыз къалгъан къыл къобузчу кесини тарыгъыуларын сокъ-

гъанча, Фазиканы сынсып жилягъаны эшитиле эди. Бир кесекден ол да тохтады.

— Жамауат! — деди Къужон, бойнун ёрге созуп.— Агъачлы къабакъда болгъан ишни барыгъыз да эшитгенсиз. Жер жерден бузукъчула ары жыйылып, къарынларын ашдан тойдуралмай айланиганларыны ачыуун менден алыргъа кюрешгендиле. Жыйырмадан аслам гыбышыны тутуп, Нальчикге сюрюп кетгендиле. Ала барысы да анда, тюрмеде, чиририкдиле. Бу жалчымы уа,— Къужон кеси бир жанына къаран тургъанлай, къолу бла Жамботну кёргюзтдю.— Мен тилеп къалдыргъанма, кесибиз шериат сюд этербиз деп. Ол хайыуан болгъанлыкъгъа, биз адамлабыз. Сабийлерине жаным ауругъанды. Ёксюз болуп къалмасынла, мени ахшылыгъымы эскере турурла деп, тюрмеден ол себепден къутултханма... Ма мени айтырлыгъым олду. Энди сюдню ишин а Сосран бардырсын.

Эфенди къолунда да эски китабы бла ортагъа чыкъды.

— Къужон,— деди ол бек алгъа, бийге бурулуп,— сени огъурлулугъунг башыбызда кёкча кенгди... Сен халкъыбызны бийи болуп, сабийлеге да жарсыйса, къарыусузлагъа да къарайса. Бизде къайтмаса да, санга Аллахдан къайтсын! — Эфенди жамауатха бурулду.— Алай, Жамботча, бир къауумла бийибизни ахшылыгъын билмейдиле. Аны мюлкюне, харакетине зарланадыла. Мындан бир къауум кюн алгъа, ёлгенлерибизге Аллахдан жаннет тилеп, ма бу межгитде кече арасына дери олтургъан эдим. Сора, къарангыда нёгерим да болмай, юйге кетип бара тургъанымлай, къабырла жанындан къулагъыма бир сынсыгъан тауушла эшитилдиле. Арабий, Аллах, бу не затды деп, тохтап, къабырлагъа къарадым. Ол мен кёргенни душманым да кёрмесин... Ёлюкле акъ кебинлери бла бир бирлерин бууа эдиле..

Тёгерекден: «Астофируллах, астофируллах...» — деген къоркъуулу ауазла эшитилдиле.

— «Ёлюкле былай нек эте болурла»,— деп, юйге келип, Аллахны сыйлы китабын ачып къарадым. Китабда уа бу чурулада, сыйлы жерибизде не Аллахха, не да адамгъа ушамагъан къаугъа чыгъарлыгъы айтылып тура эди.

— Тоба астофируллах, тоба астофируллах!..

— Сауларыбызгъа угъай, ёлгенлерибизге да тынчлыкъ бермей, аманлыкъ ишни этгенлеге биз кечгинлик беребиз десек да, Аллах кечерлик тюйюлдю. Ол эрши ишге къанын, жаныи да салып къатышхан иймансызладан бири ма, былайда ташха байланып турады. Шериат жаны бла, мынга жюз чыбыкъ урулургъа керекди...

Жыйылгъанланы: «О-хо-о-о!..» — деген ауазлары кенгге эшитилди.

— Къартайгъан, къарыусуз адамгъа жюз чыбыкъ урургъа Аллахдан къоркъмаймысыз?! — деп, Хасау алгъа чыкъды.

— Андан эсе, тюрмеде окъуна иги эди,— деп къычырды артдан биреулен. Жангыдан дауур башланды. Жамботну къатында сюелген полицайладан бири, шкок бурунлары бла Хасауну артха, жерине чегиндирди. Къужон къолу бла башлагъыз деп белги берди.

Олсагъатдан полицайла Жамботну ташдан ычхындырып, белине дери тешиндирдиле да, бауурундан жерге жатдырдыла.

— Соймагъыз жарлы атамы! — деген Фазиканы ачы къычырыгъы адамланы жюреклерин титиретди. Къужон эфендиге не эсе да бир затла айтды. Эфенди уа, анга башын булгъай, ортагъа чыкъды да:

— Агъачлы къабакъда Къужон кеси бу гыбышыгъа къамичисин бир керс жетдиргени себепли, жюз чыбыкъдан бири кетерилирин тилейди. Бийни ол тилегин шериат хукму къабыл этеди. Тёрт жыйырма бла он тогъуз чыбыкъ къалады.

— Аны барысын да манга уругъуз,— деп, Ислам кёлегин теше, ортагъа чыкъды. Адамла энди уа не боллукъ болур дегенча, шошайып сакъладыла. Эфенди бла Къужон кенгеш этдиле. Сора биягъы эфенди ортагъа чыкъды.

— Шериат хукмуда биреуню тазирин биреу кётюрген адет барды. Алай бу ишни юсюнде, ол адет бузулады...

Полицайладан бири Исламны аркъасындан тюртюп, ортадан четерирге умут этди. Ислам аны бла жагъалашып тохтады. Ол полицайгъа дагъыда экиси къошулуп, Исламны къолларын артыбурдула. Жаш къалай эсе да, ыргъакъгъа тюшген чабакъча булкъуна кетип, аладан ычхынды да, таш не да тыякъ излей, тёрегин къармады. Къолуна алырча кёзюне жукъ илинмегенден сора, жерни тырнакълап, ууучлары толу къыртишни къобарып алды. Полицайла парийлеча чабып, аны тюпге урдула. Къолларын артына буруп, жыжым бла байладыла да, гюренден тышына чыгъардыла. Къалгъан полицайла уа Жамботха чыбыкъ уруп тебиредиле...

Хасау, дагъыда бир къауум адам, Жамботну къолтукъ тюплерине кирип, юйюне келтирдиле. Кырдык дарман билгичле жыйылып, Жамботха эс тапдырыргъа кюрешедиле. Алай Жамбот къарысуу эди. Кече узуну юйдегилери да, Хасау да, Серго да, дагъыда хошуларындан бир къауум адам да юсюне сюелип, алай чыкъдыла. Экинчи кюн нигирге ол бир кесек игиге айланнганча болду. Келген, кетген бла сёлешген да этди. Тюненели бери кетмей, аякъ жанында олтуруп тургъан Сергогъа:

— Э, жууугъум, быланы боюнларын бургъан алай тынч болмаз,— деп, ышаргъан кибик да этди. Сора къалкъыды да, кече арасы бола башлагъан чакълада уянды. Суу тиледи. Аны баш жанында олтуруп тургъан Ислам, Фазикагъа айтып, айран келтиртди. Жамбот аны унамады.

— Суукъ суу беригиз,— деди ол, солууун къыйналып ала. Фазика чёмюч бла суу келтирди. Ислам бла Серго Жамботну башындан кётюрюп, анга суу ичирдиле. Фазика чёмючню алып кетип тебиреди. Жамбот аны тохтатды.

— Не этесе, атам?

— Къама... Мени къамам. Аны бери келтир.

Фазика, жукъ да айтмай, ич отоугъа барды да, къабыргъада тагъылып тургъан къаманы алып атасына келтирди.

— Ма, атам...

Жамбот, къоллары къалтырай, къаманы алды да, тёгерегине-башына къарады.

— Жаш,— деди Жамбот, къаманы Исламгъа узата.— Ма, мени къанымы алырса...

Жамбот андан ары жукъ айтмады. Ахыр солууун алып, башы бир жанына кетди.

— Атам!.. Ой, атам... Бизни кимге къоюп бараса?.. Атам!..— дей, Фазика Жамботну жумушагъан санларына къапланды. Ислам къаманы да къолунда тутханлай, аны ёлюгюню аллында тобукъланып, башын эннше ийди...

Экинчи кюн битеу эл жыйылып, Жамботну асырадыла. Ол кюн аны юйюнде болгъан жиляу-сыйыт саулай Акъташха мудахлыкъ кийирди.

Кечени бели бола бара эди. Ислам юйден чыкъды. Тышында къарангы эди. Ол сехледен ётюп, Къужонну юйю таба ал бурду. Черен сууну бирси жанына ётюп, тёгерегине сакъ къарай, белинде къаманы къынындан чыгъарды. Бу кезиуде, аны аллына бир къарелди сюелди.

— Менме, Ислам...

— Серго!.. Сен а не этесе мында?!.

— Сени сакълагъандан сора зат да угъай.

— Къайдан билгенсе мени бери келлигими уа?

— Э-э, Ислам, жюрек кёп затны сезеди,— дей, Серго Ислам-ны къолтугъуна кирди.— Атангы осуятын толтурургъа чыкъгъанса... баям.

— Алайды.

— Сагъыш а этгенмисе?

— Аны не сагъыш этерлиги барды? Мен атамы къанын алыргъа керекме.

— Къужонну ёлтюрюп?

— Хоу.

— Ахшы, сен Къужонну ёлтюр. Аны не магъанасы боллукъду? Бир ол къорагъанлыкъгъа, Къужонла азмы боллукъ сунаса?

— Атамы осуяты...

— Тохта, сен ашыкъма. Сагъыш этип кёрейик. Мен санга сен атангы осуятын толтурма деп айтмайма. Алай, мени акъылыма кёре, атангы осуятын сен теренирек ангыларгъа керексе. Бир Къужонну ёлтюрюу бла сен аны къанын алаллыкъ тюйюлсе. Жамботну жарсыулу къадарында къуру Къужон терс тюйюлдю. Терслик патчахдан башлап, битеу байлада бла бийледеди. Сени атангда санга бу къаманы бар да жангыз Къужонну къанын тёк деп, бермегенди. Ол аны санга, битеу зулмучулагъа дерт жетдир деп, бергенди. Мен сени атангы осуятын алай ангылагъанма.

— Мени къалгъанла бла ишим жокъду. Тыйма мени.

— Тохта, шуёхум. «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез» дегенлей этме...

Ислам бла Сергону ушакъларына тынгылагъанча, къарангы кече, солууун алмай, шош болгъанлай тура эди.

Бир къауум кюн озгъандан сора, Жамботну ёлгенин эшитип,

Зарамукъ келди. Ол Ислам бла бирге шуёхуну къабырына барды. Зарамукъ къабыргъа къарап, ауур кючсюне, кёп сюелди. Жамботну къабыры анга ачыудан бла жарсыудан кёпген тёбеча кёрюндю. «Къыйынлы сен. Зорлукъ бла жарлылыкъ замансыз кёрге кийирдиле сени. Энди Аллах ол дуниянгы жарытсын. Жаннет ахлусу бол...»

Къабырладан кетип бара, Зарамукъ Исламгъа айтды: «Атасы ёлген жаш белин къаты къысады. Хайт де. Къыйынлыгъынг кёпдю бойнунгда».

Зарамукъ Акъташда бир къауум кюн турду. Жашыны хапарын сурашдырып кёрдю. Алай, тутулгъанындан башха, аны юсюнден толу хапар билген адам чыкъмады.

25

Кюз арты. Элде ташыуул башланнганды.

Ислам гюрбежиде жангыз кеси кюреше эди. Серго кёмюр келтирирге деп, эшекле бла Нальчикге кетгенди. Ол къайтмагъанлы ыйыкъдан озуп барады.

— Не болгъан болур мынга? Былай кёп бир заманда да къалмаучу эди,— деп, Ислам бирде кёрюк баса, бирде темир тюе, ичинден жарсыйды.

Ислам темир кесекни къысхачны болушлугъу бла отдан чыгъарды да, тёшню юсюне салды. Бу кезиуде тышындан ат аякъ тауушла эшитилдиле. Гюрбежини эшигини аллына къаратор айгъыры бла Къужон келип сюелди. Исламны кёзлерине къан чапды. Атасы ёлгенли, ол Къужонну биринчи кере кёре эди. Къолунда чёгючюн тёшде темирге асыры къаты ургъандан, гюрбежи титиреди. Къызыл темирден чыкъгъан жилтинле тёгерекге огъурсуз чачырадыла.

— Э-ей, къайдады ол эбизе?

Ислам жууап этмеди. Ол тёш юсюнде темирни уу жилянны башын тюйгенча тюе эди. Бу такъыйкъалада ол кесини не зат эте тургъанын да эслемей эди. Чёгючю бирде темирге тийсе, бирде уа тёшге тие эди. Жюреги тюе тургъан темирича къызгъанды. Акъылы анга: «Сабыр бол, сабыр бол...» — дейди. Жюреги уа: «Нек тураса? Атангы осуятын унутханмы этгенсе?» — дейди. Бишеди, кюеди! Бир ары, бир бери болады. Ахырында, къызгъан жюрегини айтханын эте, къолунда чёгючню да ёрге кётюрюп, гюрбежини эшигиден тышына атылды... Тышында киши да жокъ эди. Узайып баргъан Къужонну тёппесин кенгден кёрюп, башын энишге ийди. Ол халда эшик аллында сюеле кетип, гюрбежиге кирди. Сергону тапчанына барып олтурду. Кесин кючден бла бутдан тынчайтды. Алай ишлеялгъан а этмеди. Къарангы тарта башлагъанда, гюрбежини эшигин этди. Бу кезиуде эки эшекни да аллына сюрюп, Серго жетди.

— Андан бери къайда эдинг? — деп сорду Ислам, Сергону къолун тута.— Эшекле уа нек жюксюздюле?..

— Аны хапарын артда айтырма,— деп, Серго гюрбежиге кирди, затларын артмакъгъа жыйып тебиреди.

— Не этесе, Серго?!

— Кёресе... Манга кетерге керекди.

— Къайры кетесе? Не болгъанды?

Серго артмакъны аузун къысып, кётюрюп кёрдю. Сора аны бир жанына салып, мангылайында терлегенлерин женги бла сыйпады.

— Шуёхум, энди гюрбежиге кесинг ие бол. Юйреннгенсе... Мында сен эталмазлыкъ зат жокъду. Жалан да былай бир иги нёгер тап...

— Санга не болгъанды? Бек алгъа аны айтчы манга,— деп, Ислам Сергону сёзюн бёлдю.

— Манга не болгъаны узун хапарды,— деди ол, олтургъан жеринден къобуп.— Хайда, сау-эсен къал. Буйрукъ болса, биз энтда да тюбербиз.

Серго Исламны къучагъына къысды.

— Мени сора келген адам болса, къайры эсе да жуукъларына кетгенди дерсе да къоярса...

Ала экиси да гюрбежиден бирге чыкъдыла. Тышында кёз байланнган эди. Серго терк окъуна орамгъа чыкъды да, энишге айланды. Ислам не зат болгъанын билмей, аны ызындан къарап къалды.

...Атасы да ёлюп, аны ызындан а Сергодан айырылгъаны Исламгъа болмагъанча къыйын кёрюндю. Кюн сайын, не эсе да бир заты жетмегенча, адыргы этгенлей айланады. Алай ол кесин кёлсюзлюкге хорлатырыкъ жаш тюйюл эди. Хасау бла сёлешип, аны жашы Мажитни кесине салтачы нёгер этди. Гюрбежини отун жангыдан тирилтди...

Бир кюн, тюшге жуукъ, Ислам да, Мажит да къадалып ишлей тургъанлай, гюрбежини аллына беш-алты полицай келип, атларындан секиришип тюшедиле.

— Сен кимсе? — деп сордула ала, алларына чыкъгъан Исламгъа.

— Мен... Мен темирчиме.

— Нёгеринг а кимди?

Ислам босагъа юсюнде сюелип тургъан Мажитни кёргюзтдю.

— Къуйрукъ булгъама, суубурун,— деп, полицайладан бири къолунда къамичи сабыны къыйырын Исламны кёкюрегине тиреди.— Къайдады Нико Бакрадзе?

— Ким Бакрадзеди ол? Мен аллай адамны танымайма.

— Къалай танымайса, биргенге ишлеп тургъан адамны?

— Мени биргеме Бакрадзе деп киши да ишлемегенди. Мен Серго бла ишлегенме...

— Биз да аны сорабыз санга. Къайдады ол?..

— Къайры эсе да жуукъларыма барама деп кетгенди.

— Къачан?

— Эки ыйыкъ болады андан бери.

Полицайла гюрбежини ичин тинтдиле. Серго жатыучу тапчан-

ны тюк-тюк этдиле. Аны къангаларын тышына чыгъарып, балта бла эки-эки атдырып да къарадыла.

— Ол кете туруп санга не зат айтхан эди? — деп сорду полицайладан бири Исламгъа.

— Зат да угъай... Сау къал деген эди...

— Ары дери уа не зат айтыучу эди?

— Бир зат да угъай. Темирчиликге юйретгенди.

— Аны ким болгъанын а билемисе?

— Да ким боллугъеди?.. Адам... темирчи...

— Ол тюрмеден къачып айланнган большевикди.

— Большевикми?!

— Артда эшитмедим деме, аны юсюнден билген затынгы жашырсанг — тутуллукъса.

— Оллаха, аны большевик болгъанын билмегенме,— деди Ислам, къаргъанып...

Полицайла атларына минип, ашыгъышлы кетдиле.

26

Черен суу ыннаны урчугъуча, бирде кёбее, бирде азая, кесини юйренчик жагъаларын жалай саркъады. Акъташ да, кюн тууушда олтура кетип, къалкъып къалгъан акъсакъал къартча, Чокъракъ къаяны тюбюне къысылып, кюн тийсе — кюннге къыза, жаун жауса — жаууннга жибий турады. Биз хапарларын айта келген адамла да эсендиле. Жалан да Жюнюс жокъ болгъанды. Ол атасыны ёлгенин эшитгенден сора, Къужоннга башха аманлыкъ этерге къарыу тапмай, къойчу нёгери Чыннайгъа сюрюуден жыйырма мал да бёлюп (жалчылыкъ хакъын), аны элге къайтаргъанды да, кеси уа къойланы къалгъанларын сюрюп, къайры эсе да кетгенди. Андан бери Жюнюсню хапары жокъду. Къайдагъысын киши да билмейди. Къужон аны излетмеген жери къалмагъанды. Аны хапарын билдирген адамгъа эки саулукъ ийнек берирге да айтханды. Алай Жюнюсню не кеси, не хапары жокъду. Быйыл жаз башында Къужонну Чатлада малларыны бир къауумун уручула сюрюп кетгендиле. «Ол Жюнюсню ишиди...» — деп, аллай хапар чыкъгъан эди. Алай Къужон ол хапарны да ётюрюк бла керти болгъанын тохташдыралмагъанды, сюрюлген малларын да табалмагъанды.

Анда-санда, жыйылгъан жерде, не да жалчыла бир бирге тюбешип, лахор къурагъан кезиуде болмаса, элде Жюнюсню аты хазна сагъынылгъан да этмейди. Заман оза баргъаиы сайын, аны хапары да унутула барады. Алай Къужон а унуталмайды. Тамагъына тирелип къалгъан сюекча, Жюнюсню этген иши кече да, кюн да аны тынчлыгъын алгъанлай турады.

Кюз арты бошала бара эди. Кюнле суукъгъа айланнгандыла. Къар, тау тёппелеринден иги да энишге тигелегенди.

Кюн тюшден ауып барады. Ийнеклерин суу ичирирге сюрген Къаныматт, ызына къайтып келе, эл тюбюнден ёрге айланнган юч атлыны эследи. Ол алагъа бираз къарап турду да, ийнекни да жолда къоюп, юйюне чапды.

— Келе турадыла!..— деди ол, эшикни хылыф ачып. Сора ызына бурулуп, думп болду. Юйдегиле аны ызындан тышына чыкъдыла. Чепкен этеклери да жел эте, Къанамат орамны энишге чабып бара эди. Халимат бла Фазика сехле къатында тохтадыла. Кёп да турмай, орамны энишге къыйырындан юч атлы кёрюндюле. Ортада атлыны ат бойнунда акъ жаулукълу тиширыуну эслегенде, Фазика:

— Марияны келтиредиле!..— деп къууанды...

Келин алып келген атлыланы кёрген адамла да кимлери орамгъа чыгъып, кимлери уа юйлерини чорбатларына минип: «Была кимдиле?..»— деп, сейирсинип къарайдыла.

Ислам нёгерлери бла юйню аллына жетип, атларындан тюшдюле.

Ислам къабартылы къыз алып келгенди деген хапар Акъташха терк жайылды. «Не тукъум жан эсе да, бир кёрейик!..» — деп, элни тангкёрдю къатынлары, ишлерин да къоюп, келин келген жерге ашыкъдыла. Келгенле алгъыш этип, Халиматны бла Фазиканы къолларын тутадыла.

— Аллахха шукур. Бу къыйынлы юйге быллай бир жарыкълыкъ келгени да иги эди,— дейдиле ала бир бирлерине. Фазика битеу къайгъыларын унутханча болгъанды. Бетине нюр жайылып айланады.

Жамботну юйю адамдан толду. Келинни кёргенле аны таплыгъын айтып тауусмайдыла. «Гинжи кибик, бир аламатчыкъды!» — дей эдиле...

Тау адетдеча, хар ким да кетип, юйдегиле да тынчайгъандан сора, Ислам кесини отоууна кирди. Эшикни къылычын этди. Акъырын барып къалангкъаны къыйырын тыншчыкъ ачды. Мария бла ол бир бирлерин ийнакълай, сюймекликге берилдиле...

27

Алай бла, биз айта келген хапар, кёп жолланы къыдыра келип, 1917-чи жылгъа жетди. «Николай падчах тахтасындан тайдырылгъанды, бек уллу большевик Ленинди!..» дегенча хапарла малкъар элленн барысына да жайылгъандыла.

Танг жангыдан атып келе эди. Фазика суукъсурап уянды. Къойнунда жатхан алтыжыллыкъ жашчыгъы Азретни да, аны да юслеринде жууургъанлары бир жанына кетип эди.

— Сен бу аякъларынгы тынч нек тута болмазса?..— деп, татлы жукълап тургъан жашына тырман эте, Фазика жууургъанны юслерине тап жапды.— Энди кесинги башха жатдыра турлукъма. Киши болгъанса... Хау, жанынга къатайым, кишичик болгъанса!..

Тюненели бери къар къатыш жаун тохтамай жауады. Бек амалсыз жумушу болмагъан хазна тышына чыкъмайды. Хар юйюр кесини от жагъасында олтурушады.

Фазика бла Халимат да, беллерин да кётюрмей, эртденликден окъуна жюн тарайдыла. От жагъада жанган сыгын отну жылыуу,

аланы бетлерин къызартханды. Мария да аланы къатларында олтуруп, урчукъ ийиреди. Аны къарны болгъанлы, анга юйде арталлы бла да ауур жумушну жетдирмейдиле.

Адил бла Къанамат да кезиу-кезиу тышына чыгъып, бауда малларына да къарайдыла, юйге сыгынла кийиредиле. Азретчик а, анасыны сютюнден тойгъан улакъчыкъча, эркеленип, сёзю, къылыгъы бла да юйдегилени кюлдюре айланады. Тутушхан этеме деп, бирде Адилни бойнуна, бирде уа Къанаматны бойнуна тагъылады.

Ингир болуп бара эди. Юйню ичи да къарангы тартып тебирегенди. Бу кезиуде тышында аякъ тауушла эшитилдиле. Юйдегиле барысы да бирден сагъайдыла. Сыркыуланы айланнган Азретчик окъуна, ким эсе да келеди дегенча, уллу къара кёзчюклерин жандырып, эшикге къарагъанлай, сир болду.

— Ислам болур...— дей, Къанамат олтургъан жеринден къопду. Эшик ачылды. Башында къысха мангылайлы картузу бла бёкем санлы киши юйге кирди. Жауун жибитген кийимлери юсюне терекни къабыгъуча жабышыпдыла. Юйдегилени ауузлары ачылып къалды. Эшикден кирген киши да, жангылып башха жерге кирген адамча, босагъа юсюнде сюелди. Не эсе да бир зат айтырыгъы келип, тили айланмай тохтагъан Фазиканы эринлери къалтырадыла:

— Дадаш!..— деди юйдегиледен къайсы эсе да, Фазиканы айталмай тургъан сёзюн аузуна салгъанча. Ол сагъатдан юйню ичи дидин уяча гюуюлдеди...

Жалан да не зат болгъанын ангыламагъан гитче Азретчик, къоркъунсуннганча болуп, Халиматны этек тюбюне къысылды. Ол Дадашны танымай эди. Дадаш юйюрюнден айырылгъанда, анга жыл да толмагъан эди. Болса да, Азретни сабий жюреги, не эсе да бир затны сезгенча, тынгысыз урду.

— Къара мынга. Нек бугъуп тураса? Атангы нек къучакъламайса! — деп, Мария Азретни къолундан тутуп, Дадашны аллына элтди. Атасы бла баласы бир бирге къараи къалдыла. Азрет экили бола барып, къучакъчыгъын кенгнге жайды да, Дадашны тобукъларына чырмалды.

Мудахлыкъ бийлеп тургъан юй, аз кесекни ичинде, тою къызгъан юйча жарыды. Барысы да Дадашдан тансыкъларын алып болалмайдыла! Фазика Дадашха жуукъ жанларгъа, бирсилеча аны къучакъларгъа, къолу бла жиягъына тийип кёрюрге итинеди. Алай Халиматдан бла къарындашларындан уялады.

Зелукъа жайлыкълада къаугъадан сора озгъан беш жылны ичинде Дадашны къайдагъысын да киши билмей тургъанды. Ол жылла Фазиканы жюрек ауруулу этгендиле. Эрини юсюнден ауур сагъышлары анга бир кюнде да тынчлыкъ бермегендиле. Ачыудан ичи кюе жашагъанды. Арт чурулада уа: «Арабий, сау а болурму?..» — деген кюйсюз оюм башына кирип, ахын алып тургъанды. Ол а — сау! Талай жылдан бери къачхынчы болуп айланнган эри — кёз аллында!

Гюрбежиде ишин бошап, Ислам юйюне келди. Дадашны кёр-

генде, сейирден не этерге билмей къалды. Саламлашдыла.

— Бугъупму келгенсе, огъесе уа башынга эркинмисе? — деп сорду Ислам.

— Эркинме деп уллу ышаннганым да жокъду. Патчах тахтасындан тайдырылгъандан сора менича жашырынып айланнганла юйлерине къайта эдиле да, мен да таукел болуп келгенме.

— Алай эсе, Тазрет да келген болур юйге! — деди Мария, къуанч юлюшлю болуп. Тазрет а кертиси бла окъуна тюрмеден эркин болуп юйюне къайтхан эди.

Тышында къарангы болгъан эди. Эл акъырын-акъырын тынчлыгъына кире эди...

Бюгюн эртденликден окъуна Къужонну кюню тюйюл эди. Нек эсе да кёлю басылыпды. Неликден алай болгъанын а билмейди. Кёз аллына Жамботха чыбыкъ урула тургъаны келеди. Анга дагъыда кёл кенгдиреди. «Кёрчю бир, бийни бетине тюкюрген къалай эсе да»,— деп, къаны къызады. Алай жюреги уа тынгысызды. Жамботну жашлары жетгендиле. Бий кеси кесин не бек батырландырыргъа кюрешсе да, ол аладан къоркъмай тюйюлдю. Жамботну тамата жашына этген осуятын да Къужон эшитгенди. Жюнюс да абрек болуп, муну малларына-мюлкюне хатасын жетдире айланады. Аны юсюне уа заман да тюрленнгенди. Адамла: «Большевикле!» — деп, къызынып айланадыла. Кимдиле ала? Тюзлюкмю болур излегенлери? Огъесе уа къара халкъны къозутуп, кеси башларына файда излеп айланнган адамламы болурла? Мында туруп кетген Сергоча эселе, ала къыралгъа къалай оноу этеригдиле? Аллайла халкъны тентиретирге боллукъдула...

Къужонну сагъышларын, тышындан къаугъа этип кирген Къудас бёлдю.

— Не шошайып турасыз! Ёлгенле сау болгъанларын билмейми олтурасыз?! — деди ол, юйню ичин дауургъа алдырып. Баблина ны бла Аминатны ахлары кетди. Элбекни къатыны Ариубатны уа къолунда ийире тургъан урчугъу, шынтагысы юзюлюп, жерге тюшдю.

— Не сандырайса сен! — деп ачыуланды Къужон Къудасха.

— Барчы Жамбот жалчынгы юйюне! Сора билирсе не сандырагъанымы.

— Неди?.. Жамбот къабырданмы къобуп келгенди?

— Жамбот угъай, Дадаш!..

— Дадашмы?! — деп, Къужон тапчандан турду.

— Хау, ма Дадаш! Кесим кёзлерим бла кёрюп келеме... оруслу кибик, къара картузу бла да. Андан да сейирлиги уа — Фазика аны къатыныды! Къабартылыгъа баргъанды дегенлери чий ётюрюк.

— Астофирулла, дуния бузулгъанды,— деп ахтынды Баблина. Бу кезиуде Элбек да келди.

— Жаш, бу не хапарды? Дадаш келгенди дейле...

— Хау, келгенди... большевик болуп,— деди Элбек атасына.

— Большевикми! — Къужон харх этип кюлдю.— Мен а боль-

шевиклени былай бир закий, субай адамла сунуп тура эдим да, сора ала Дадашча эселе, къоркъуу жокъду. Аллайланы ызындан киши да барлыкъ тюйюлдю. Барса да, абынырлыкъды.

Дадашны эсде-бусда болмай тургъанлай келгени Акъташны битеу жамауатын сейирге къалдырды. Къужон ичинден Мыртазгъа ачыуланды. Ол аны туталмагъандан сора, «ёлгенди» деп ётюрюк хапар жайып къойгъанды. «Мен анга бир тюбейим! Бетине тюкюрмей къоймам, антым»,— деп, ичинден къаны къызды.

Элбек бла Ариубат кеслерини отоуларына кетдиле. Ариубатны ауур кезиую эди. Анга сабий табарыкъ тюйюлдю деп юйдегиле къынгыр къарап туруучу эдиле да, энди намысын кётюрюп тебирегендиле.

28

Уллу тарда жашау, чарс туман басханча, ангылашынмагъан халда барады. Хапар кёпдю. Алай тюрленнген зат а жокъду. Большевикле властны алгъандыла деген хапар бек уллу жангылыкъладан бириди. Алай Уллу тарда алыкъа не большевик, не власть жокъду. «Большевиклени хорлагъанлары ётюрюк болур ансы, андан бери ала бери жетмей турмаз эдиле»,— деп бирле айтсала, экинчилери уа: «Аланы хорлагъанлары кертиди, алай ала Къавказгъа келлик тюйюлдюле. Орсей Къавказдан башха болады»,— дейдиле. Бу бошдан айтылгъан хапар тюйюл эди. Дагъыстан-Терк правительство къуралып, Къавказны оноуун къолуна алгъаны керти эди. Анга байла-бийле аскер да жыйгъандыла. Акъташдан да кетгендиле ары бир къауум чанка жаш. Алай, кёп да бармай, ол правительство ууатылып, ала да ызларына къайтып келгендиле. Ол зат байланы мудах этгенди. Сосран эфенди бла Къудасны юйлерине уа уллу бушуу кийиргенди. Аланы жашлары Сюлемен баргъан жеринден къайтмай къалгъанды. Большевик аскерле бла сермешде ёлгенди.

Акъташны адамы, жаныуарлары да, ташы, сууу да сагъайыпдыла. Тамбла не боллукъ болур деп, сакълайдыла. Алай не боллугъун а киши да билмейди. «Акъла», «кадетле», «деникинчиле»... деген сёзлени да эшитедиле. Алай жамауатны кёбюсю аланы магъанасын ангыламайды.

...Танг ата Ислам Марияны ауур сынсыгъанына уянды.

— Не этесе... не болгъанды? — деп, Ислам гузабагъа къалды. Мария жукъ айталмай, жатхан жеринде ары-бери бурулуп, сытылыргъа къалды. Ислам женгил окъуна кийинип, кеси отоуундан чыкъды да, барып, Фазиканы уятды.

— Тур... Мариягъа не эсе да болгъанды.

— Оу, кюнюм!..— Фазиканы алай айтханы бла жатхан жеринден къопханы тенг болду. Ол ич кийимлери бла отоугъа ташайды. Аны къаугъасына бирсиле да уяндыла. Халимат да терк окъуна отоугъа чанды. Адил бла Къанамат а не зат болгъанды дегенча, гузабагъа къалып, Исламгъа къарашдыла. Жалан да Азретчик

сабырды. Ол, киши бла да иши болмагъанча, жукъудан иги къанмагъан кёзчюклерин ууады. Бу кезиуде отоудан Марияны ачы къычырыгъы эшитилди. Азрет къоркъгъан да этип, сагъайды. Адил бла Къанамат да тынгысыз болдула.

— Эй, от... от этигиз. Суу жылытыргъа керекди,— деп, Фазика отоудан къаугъа этип чыкъды. Сора терк окъуна кийинип тебиреди.

— Не болгъанды? — деп сорду Адил эгечине.

— Келин сабийчик табады...

Аны эшитгенде, Адил бла Къанамат, къууанчлы болуп, жерлеринден суху къопдула. Ислам а, уяларакъ да болуп, тышына чыгъып кетди. Къанамат отха къармашды. Адил а эки челекни да алып, черекге къууулду. Ол суу алып жетгенде, печде от дуулдап жана башлагъан эди.

Ислам къадалып бауну ичин тазалайды. Асыры къызыныш кюрешгенден, мангылайына тер ургъанды. Ишлеген этгенликге, эси уа юйдеди. Ол бауну ичин тазалап, ийнекни тюбюне къургъакъ мулхар жайып бошагъан кезиуде, Адил бла Къанамат юйден къууанып чыкъдыла.

— Келин жашчыкъ тапханды!..

Ол кюн Акъташда дагъыда бир улан тууду. Аны дуниягъа келтирген Элбекни къатыны Ариубат болду. Алай бла бир бирге дерт тутуп тургъан эки юйде эки жаш тууду. Быланы келлик къадарлары къалай боллугъун да бир Аллахны кесинден сора киши да билмейди. Жамботну туудугъу аны кесича жалчымы болур? Къужонну туудугъу уа? Аппасыча бийми болур? Ким билсин... Алай бюгюн дуниягъа келген ол эки улан да гюняхсыз жанладыла.

Алыкъа аланы аманлыкъдан бла игиликден, харамлыкъдан бла халаллыкъдан, кишиликден бла къоркъакълыкъдан... хапарлары жокъду.

Уллу тарда жюрюй келген адетни эте, Къужон къамасын къынындан чыгъарып, туудугъуна алгъыш этди: «Мунуча ёткюр бол, душманынга мунуча кюйсюз бол!» — деди. Айта туруп, эсине Жамботну къамасы тюшдю. Къашлары тюйюлдю, жюрегине суукълукъ кирди.

Адетни Ислам да этди. Атасыны къамасын къынындан ол да чыгъарды. «Мунуча жютюлей тур. Тюзлюкню къалаууру бол!..» Аны эсине атасыны осуяты тюшдю. Жюреги отча къабынды. «Дертинг болса, аны унутуучу да болма!» — деп, Ислам къаманы къынына сукъду.

Къужон туудугъуна Бекболат деп атады. Исламны жашына уа Алим деп атадыла.

Бюгюн Акъташда туугъан эки улан уллу Аллахны аллында тенг эдиле. Алай байны юйюнде туугъан къагъанакъ дарий, чилле быстырлагъа чулгъанды, жарлы юйде туугъан сабий а эски-бусху журунлагъа бёленди. Эки къагъанакъ да жашау босагъагъа тенг келгендиле. Алай бирини намысына къойла союлуп, уллу къууанч этилди. Экинчисине уа тауукъ да союлмады...

Къужон тюш кёрдю. Къара къаргъа учуп келип, имбашына къонду. Ол аны къыстап кюрешди. Алай бир имбашындан къыстаса, къаргъа аны экинчи имбашына къона эди. «Къарркъ-къарркъ...» этип, къулакъларын да, башын да аурута эди. Ачыуу бла къаргъаны бойнундан тутду. Ол а бийни имбашына жабышып къалгъанча, андан айырылмады. Аны бла да къалмай, къурурукъ къаргъа багушну чучхугъанча, сюек аузу бла аны къулагъыны ичин чучхуп башлады. Къужон къулагъыны ачылгъанына тёзалмай уянды. Уяннганында уа юйню къабакъ эшиги да къагъыла, итле да юре тура эдиле. Бий тёшегинден турду да, юсюне чепкенин къаплады. Тыш отоугъа чыкъды. Анда Элбек жау чыракъны жандырыргъа кюреше тура эди.

— Не дауурду бу? — деп сорду Къужон жашына.

— Билмейме. Ким эсе да биреу келгеннге ушайды.

Элбек чыракъны жандырды. Бу кезиуде тыш отоуну эшиги ачылды. Босагъаны ары жанында Мыртазны къарелдиси кёрюндю.

— Былай кеч а! — деп сейирсинди Къужон.

— Большевикле Нальчикни алгъандыла,— деди старшина, юйге кире.— Мен андан келеме.

Бий бла Элбек Мыртазгъа къарап, жукъ айталмай къалдыла.

— Иш осалды,— деп къошду старшина. Ачыкъ эшикден ургъан жел жау чыракъны ёчюрдю да, юйню ичи къарангы болду. Мыртаз эшикни этди. Элбек къармашып, жангыдан чыракъны жандырды.

— Тюшюмю къолум бла тутдум,— деди бий, мыккыл болуп. Бара барып тапчаннга битеу ауурлугъу бла олтурду.— Аман хапар келтирдинг, Мыртаз.

Юйде тиширыула да къозгъалдыла. Ачы хапарны эшитип, ала да къайгъылы болдула.

— Мен патчах кетди, Керенский кетди деп жарсымайма,— деди Къужон, эки къолу бла да башындан тутуп.— Мени къайгъы этдирген башха затды... къыраллыкъ ишлени оноуу жекбашланы къолларына тюшюп, жамауатны тентиретирле деп къоркъама.

* * *

Эртденликден окъуна гюрбежиден салта тауушу тохтамай эшитиледи. Бир кесекге тохтаса да, жангыдан башланады. Тюшге жуукъ, бетинде терлегенлерин да женги бла сыйпай, не эсе да бир жумуш бла Мажит тышына чыкъды. Элни тюбюнден келе тургъан эки атлыны кёрдю. Атлыла ныгъыш болуучу жерге жетдиле да, алайдан онг жанына бурулуп, тюзюнлей гюрбежиге жол тартдыла. Мажит ичинден: «Энди была уа кимледиле?..» — дей, Исламгъа сёлешди.

— Не зат дейсе? — деп, Ислам гюрбежини эшигинден башын

къаратды. Бу кезиуде аны кёзлери атлылагъа илинди... сейир этди. Чабып орамгъа чыкъды.

— О-о, Ислам!..— дей, жолоучуладан бири атындан къармашып тюшюп, алыкъа эсин жыялмай тургъан жашны къучагъына къысды.

— Серго!.. Серго!..— деди Ислам, къууаннгандан ёню къалтырай.— Сау кел!..

— Сау бол, шуёхум, сау бол! Кёрдюнг да, айтханем да мен санга, энтда да тюбеширбиз деп.— Серго, кесини нёгерине бурулду да: — Мен санга хапарын айтхан жаш буду,— деп къошду.

— Ангылагъанма,— дей, Сергону нёгери да Ислам бла жарыкъ саламлашды.

— Э-хе-е, Мажитни уа танымай турама,— деди Серго, аллына иймене-иймене келген жашны къолун тута.— Сен да киши болгъанса. Жаша! Атанг а къалай турады?

— Хайт деп.

— Игиди, игиди...

«Серго келгенди!..» деген хапар Акъташха терк жайылды. Элни жарлылары аны кёре, гюрбежиге жыйылдыла. Ол хапарны эшитген Къудас да гюрбежиге къууулду.

Сергону келген хапары Къужоннга да жетди. Бу хапар бийни бютюн да сагъайтды. «Ол къоркъмай бери келген эсе, иш осалды...» — деди Къужон, ачыудан буула. Санлары тюшдюле. Анасындан туугъанлы биринчи кере жюрегине суукъ къоркъуу кирди. Ол асыры жунчугъандан къайын атасы Къамботну келгенин да эслемей къалды. Бу такъыйкъалада бий кесини къайда болгъанын окъуна унутуп эди.

— Нек эсе да къара халкъ гюрбежини аллына басыныпды,— деди Къамбот, буюкъгъан халда. Къужон тобукъларына дери салынып тургъан башын акъырын кётюрдю. Аны жапысындан Къамботну къоркъуругъу окъуна келди. Бийни бети, къыйын саусузну бетича, къутсуз эди.

— Ауругъанмы этесе? — деп къайгъырыулу сорду Къамбот анга. Къужон не акъ, не къара демеди. Бош, къолун силдеп къойду.

Къамбот жерге къарады, бий аны алай ыспассыз этгенин жаратмады. Къамбот да элни тирмен айландыргъан байларындан бириди. Алай болмай окъуна къалса да, ол Къужонну жуукъ юлюшюдю. Къуру бу жол тюйюлдю, къайын атасын эслемей къойгъан кезиулери аны алгъын да бола-бола тургъандыла. Аны юсюнден Къамбот кесини кёлкъалдысын бийге айтып ангылатыргъа таукел болуп айланады. Алай тап тюшмей тургъанды. Бусагъатда уа тап тюшгенди. Къамбот айтыргъа деп аузун ачханлай, тышындан Къудасны къаугъасы эшитилди. Бираздан ол Къужон бла Къамбот болгъан отоугъа кирди.

— Нек юйге бугъуп турасыз? Сергону нек тутдурмайсыз, старшинагъа айтып?..

— Не болгъанды? — деп, бий аны аузуна чапды. Бетинден апчыгъан халы кетип, кёзлерине ачыу жайылды.

— Билемисе ол не айтханды?... Къабартыда бла Малкъарда балшибик оноу тохташханды дегенди. Бизде, Акъташда да, балшибикле оноу этерикдиле дегенди. Исламны уа, адамлагъа къол кётюртюп, элге оноу этерге салгъанды. Аны кесине уа «камиссар» деп бир тюрлю ат айтханды.

— Андан сора уа?

— Байланы жерлерин жарлылагъа юлеширге керекди дегенди.

— Не за-а-ат?!

Къудас бийни жапысындан къоркъуп, артха — босагъа таба четинди. Аны кёзлерине къан чабып, аузу къыйсыгъына ачылгъан эди.

— Тейри была тап башламагъандыла,— деди Къамбот да, бийден болушлукъ излегенча, аны ачыу къутуртхан кёзлерине жалынчакъланып къарай.

— Энтда да мындамыды ол ит! — деп, Къужон эшикге тебиреди.

— Угъай. Нёгери бла Гыжгыт элге кетгенди. Анда да балшибик оноуну саллыкъ болур... Гюреннге барлыгъын да айтханды... бирси эллеге да...

Къужон тышына чыкъды. Алыкъа кюн батаргъа эртде эди. Бий Хышмышха тор атха иер салыргъа буюрду.

— Мен старшинагъа барама,— деди Къужон. Къатынлары къайгъылы болдула.

— Бу къыйын заманда...— деп ынчхады Баблина. Алай аны айтханы эрини къулагъына да кирмеди...

Бусагъатда дунияны алай къатыш кезиуюдю, бир къайгъы унутулгъунчу, экинчи къайгъы чыгъады.

Эсде-бусда болмай тургъанлай: Гюреннге кетип бара тургъан Сергону бла аны нёгерин жолда шкокла бла атхандыла, Серго ауур жаралы болгъанды, нёгери уа ёлгенди, мурдарла кимле болгъанлары белгисиздиле. Сергону ат арба бла Нальчикге алып кетгендиле... деген хапар жайылды.

Старшинагъа тюберге деп кетген Къужон да ючюнчю кюн ызына къайтды. Къайгъылы болуп тургъан юйдегилери аны сауэсен келгенине къууандыла.

— Ол эбизеге уа не айтдынг? — деп Баблина эрине жашыртын сорду.

— Не айтырлыгъы барды аны,— деп къойду Къужон.

— Анга жер къапдыргъан ким болгъанын билсем, жанымдан юлюш этерем,— деди Баблина, эки кёзюн эрини бетинден айырмай.

Къужон бийчесин къучакъларыгъы келди. Баблина да аны сезип, башын эрини кёкюрегине салгъанлай, тышындан Къудас кирип келди.

— Къужон, Жюнюс келгенди,— деп билдирди ол. Бу хапар Къужоннга, къулакъ жаны бла окъ сызгъырып озгъанча эшитилди. Жюрегинде эски дерти къозгъалды. Аны къаны Жюнюсге эртдеден къайнайды.

— Къайдады ол? — деп силкинди бий.

— Къарындашыны юйюнде. Тёммек болуп келгенди... арба бла келтиргендиле.

— Сора Аллах жетдиргенди анга,— деди Баблина, кёл кенгдирип.

— Угъа-а-ай, ол аны бла къалыргъа жарарыкъ тюйюлдю,— деп, бий эринлерин чайнай мурулдады.

30

Ислам тангнга кёзюн къысмай чыкъды. Революция болгъанлы бу жолча жууаплы иш буюрулмагъанды анга. Къара халкъны сыртлап келген байланы жерлерин сыйырып, жарлылагъа юлешмеклик — тюзлюк ишди! Байланы тынгылап къалмазлыкълары баямды. Алай Исламгъа артха турургъа жарарыкъ тюйюлдю. Элни оноуу аны къолундады. Ол комиссарды. Большевикди! Элни жарлы-жалчысын ызындан тизип жангы жашауну жангы жолунда элтирик олду. Тюнене исполкомну кенгешинде бир къауумла къоркъгъанларын сездиргендиле. Жер юлюш алмазгъа айтханла да болгъандыла.

Ислам аллайлагъа кёл этдиргенди. «Байланы табанларын жалап келгенибиз тамамды!..» — дегенди.

Байланы жерлерин сыйырып, жарлы-жалчылагъа юлешиуню бардырыр ючюн, Акъташда комиссия да къуралгъанды. Анга Исламны башчы этгендиле...

Танг атханлай, Ислам жеринден терк къобуп, бет-къол жууду да, чёмюч бла бир айран ичип, гюрбежи таба ашыкъды. Комиссия алайда жыйылыргъа деп оноу этгендиле.

Кюн чыгъа башлагъан кезиуге, комиссияны Шохайдан къалгъан членлери барысы да келдиле.

— Ауруп ишми къалгъан болур,— деп, Ислам Шохайны юйюне адам ийди. Кёп да турмай, жумушчу къайтып келди.

— Къайда Шохай?

— Келлик тюйюлдю.

— Нек? — деп сейирсинди Ислам.

— Жер юлешиу ишге къатышырыкъ тюйюлме дейди.

— Не ючюн?

— Аны уа айтмагъанды.

— А-а,— деди Чыннай, сёзге къошулуп,— аны къатыны Къамботха жуукъ жетеди. Баям, ол аны бетин эте болур.

— Алай эсе, ансыз да болалырбыз,— деди Ислам.— Келигиз!

Комиссия Черен суудан ётюп, Чокъракъ къая таба кетди. Къужон бийни сюргю жери алайдан тебиреп, Бёрюле дорбуну деген жерге дери созула эди.

Байланы жерлерин къалай юлешириклерини юсюнден, комиссияны членлери тюнене ингирде окъуна кенгешген эдиле.

«Бек алгъа бирси байланы жерлерин юлешип бошайыкъ да, Къужоннга уа андан сора жетербиз»,— деп, бир къауумла алай айтхан эдиле. Аны Ислам унамагъанды.

«Бугъаны жыгъаргъа акъылыбыз бар эсе, аны къуйругъундан угъай, мюйюзлеринден тутаргъа керекбиз»,— деген эди.

Исламлары Къужонну жерине жетип, аны ёнчелерге башлагъанлай, бийни юйюнден Къужонну къатынлары, Элбек, алагъа къошулуп къарауашлары да къаугъа этип чыкъдыла. Элбекни къолунда шкогу, Хышмышны къолунда уа узун къазыгъы бардыла. Элбекни эки кёзюне да къан чабып, ёпке солуу эте келип, кёкюрегин Исламны кёкюрегине тиреп тохтады.

— Биригизни къоймай къырлыкъма, былайдан думп болмасагъыз!..

Дадаш Элбекни жагъасындан тутду.

— Бош кюкюрейсе, шуёхум! Ачыууму къозгъама. Алайсыз да санга кеси кесими кючден тыя турама.

Къужонну юйюрю жабы этип, Дадашны юсюне тебиндиле. Хышмыш а урургъа деп къолунда къазыгъын кётюрдю. Ислам аны билегине жабышып, урургъа къоймады.

— Оу, кюнюм къуругъан, адамны союп, этин ашарлыкъсыз да сиз,— деп, Баблина тобукъларын тюйдю.— Не атагъызны башы къалгъанды бизни жерибизде? Ма бир тийип кёрюгюз! Аллахакъына, барып юйлеригизге от салырма!..

— Асыры кёп жаншай болурмусуз, Баблина,— деди Чыннай, аны къатына барып.

— Оу кюнюм, сен а не этесе, биттёш... Санга да жерми керекди? Ауруум нек кирмейди ичинге, хы!..

Къаугъагъа адамла терк жыйылдыла. Къарт да, жаш да болуп, бери келмеген къалмагъанды. Итле иш да келдиле.

— Бий къайтса, сизге не айтырлыгъын билемисиз? Аллахакъына, биригизге да бет этип къоймаз! — деп Элбекни къатыны Арибат да кесин ортагъа атды.

Ислам, жукъгъа да къарамай, кенг-кенг атлап, жерни ёнчелеп тебиреди.

— Я мени аллахым, ол аякъларынг къурушуп, ёмюрюнгде ёрге къобалмай къал!..— деп Баблина Исламгъа къаргъыш этди. Элбек а шкогун кезеди. Къатындагъыладан къайсы эсе да, сермеп шкокну аузун бир жанына бурду. Атылгъан окъ барып, къаяда ташха тийди, андан «чууу...» деп бир жанына чартлагъаны эшитилди. Адамла Элбекни юсюне айландыла. Ол артха чегине барып, сора ызына бурулуп къачды. Къужонну къатынлары да, къарауашлары да думп болдула. Аланы сыкъгъанларын кёрюп, башха чанкала да бирем-бирем, экишер-экишер юйлерине кетдиле.

— Харун, былайдан тебиреп, ол анда къара ташха дери сени жерингди. Хайда, хайырын кёр! — деп, Ислам зыккыллары энишге салынып, тыягъына тыянып тургъан сакъаллы кишини къолун тутду. Ол, ийнарыгъы келмегенча, Исламгъа бла алайда жамауатха соруулу къарады.

— Не арсарлы боласа... Аллах огъурлулугъун берсин,— деди Хасау Харуннга. Харунну мудах бетине жарыкълыкъ урду. Мангылайында узун-узун тартылгъан терен ызлыкъла, эртдеден къургъакъсып тургъан илипинлеге суу баргъанча, мылы болдула. Ол

кесине жетген жер юлюшден ууучун толтуруп топуракъны алды да, аны жыягъына басды.

— Къаншау, былайдан тебиреп, ол анда тёбеге дери уа сеникиди, хайырын кёр... Къожакъ, сен а бери кел. Ол анда гыйы ташны кёремисе?.. Аны огъары жаны саулай да сеникиди...

Ол кюн комиссия Къужонну сюргю жерлерин юлешип бошап, экинчи кюн къалгъан байланы жерлерин юлешип тебиредиле. Биринчи кюндеча къаугъа чыкъмады. Баям, чанкала жукъ эталмазлыкъларын билип тохтагъанлыкълары болур эди.

Жер къоллу болмай элде юйюр къалмады. Кёп да турмай, адамла сабанлагъа чыкъдыла.

Бир къауум кюнден Нальчикге кетип тургъан Къужон ызына къайтды. Ол не этерик болур деп, чанкала аны ашыгъып сакълай эдиле. Алай Къужон зат да этмеди. Не акъ, не къара деп айтханы да болмады. Не мураты, не акъылы бар эсе да, барысын да ичинде жашырды.

31

Арт кезиуде тохтамай жаугъан жауунладан сора чуакъ аязгъан кюнле жерге да, адамланы кёллерине да жарыкълыкъ келтирдиле. Сабанла кёгергендиле. Салгъан урлукълары иги чыкъгъанына жарлыла къууандыла.

Жашау кёлсюз болуп айланнганла жалан да байладыла. Ала хазна тышына да чыкъмайдыла. Бир бирлери бла болмаса, элде башхала бла хазна сёлешген да этмейдиле.

Алай, сунмай тургъанлай, Акъташха суукъ хапар келди. Ол хапаргъа кёре: байла кюч жыйышдырып, Совет власть бла къазауатха киргендиле. Аланы башчыларыны атларын окъуна айтадыла. Бирине Шкуро дейдиле. Экинчиси уа къабартылы князды дейле... Даутокъ улу деп. Серебряков деп орусча да бир тукъуму барды дейдиле аны...

Бу хапар элде байлагъа баш кётюртдю. Жарлыла уа буюкъдула. Аладан бир къауумлары къоркъуп, байладан сыйырылып берилген сабанларына жанламай тохтадыла.

Уллу тарда эллени барысында да революциялы жыйынла къуралып башладыла. Аллай жыйынны Ислам Акъташда да къурады. Ол ары Адилии жазгъанда, «Мени уа нек къошмайса?» — деп, Къанамат Исламгъа кёлкъалды болду. «Сен жашса алыкъа»,— деп кюрешдиле анга. Айтылгъан сёз Къанаматны къулагъына да кирмей эди. Къолуна шкок алып, жигитлени сатырларына къошулургъа итине эди ол...

Къутургъан сууну шууулдагъан таушу жуукълаша келгенча, къайгъылы хапарла Уллу таргъа терк-терк жете башладыла. Кюнлени биринде уа Шкуро Нальчикни алгъанды, большевикле ууатылгъандыла деген хапар чыкъды. Ызы бла уа Серебряковну аскери Уллу таргъа жортууууллукъгъа чыкъгъанын айтып, тюбюнден къуугъун келди. Бу жангылыкъ къара халкъны бютюн да

къайгъылы этди. «Чанкала алгъындан да хатерсиз болурла. Сырт терибизни эки къатлап сыдырырла...» — деп къоркъа эдиле ала.

Акъланы Уллу таргъа келе тургъан хапарлары Исламны жюрек отун къозгъады. Эртденликден окъуна, ол кесин жыйышдырып тебиреди.

— Э киши, къайры хазырланаса? — деп сорду Мария анга, ахы кетип.

— Сен къайгъы этме. Тюзлюкню жолу къайры элтсе да, мен ары барлыкъма. Ёлюмге элтсе да, артха турлукъ тюйюлме.

Мария кёз суу этди. Алай, жилягъан бла кесини ич къайгъысына болушалмазлыгъын билип, терен ахтына, шум болду.

Къауалын да къолуна алып, Дадаш келди.

— Ислам, былай тургъандан хайыр жокъду. Бир затха тохташыргъа керекбиз,— деп, ашыкъдырды ол комиссарны. Ислам анга ыразы болуп къарады. Комиссар къабыргъада тагъылып тургъан къаманы алды. «Атам, мен атланама... Осуятынгы толтуралмай ёлюп кетсем, жанынга тиймесин»,— деди ичинден.

— Гюренден хапар билдирирле деп сакълай эдим да, не эсе да тауушлары чыкъмайды,— деди ол киеуюне.— Кеч бола турабыз. Тебирейик... Алайсыз, гудада тауукълача, акъланы къоллары на тюшюп къаллыкъбыз.

Юйдегиле къайгъылы болдула. Ауруп жатып тургъан Жюнюс тёшекден башын кётюрдю:

— Мен да барама...

— Угъай, Жюнюс. Сен къыйынса. Болаллыкъ тюйюлсе.

— Мен а?! — деп Къанамат алгъа чыкъды.

— Сен а юйде къаласа. Мында да аягъы юсюне сюелген эр киши керекди.

Къанамат тамата къарындашына къаты ёпкеледи. Алай Ислам анга эс бурмады.

Ислам да, Дадаш да, Адил да шкоклары бла орамгъа чыкъдыла. Кюн бузулургъа ушап тура эди. Чокъракъ къаяны артындан къара булутла чыгъып, кёк бетинде кенгден кенгге жайыла барадыла.

Ислам къурашдыргъан жыйында жыйырма бла эки адам бар эди. Гюрбежини къатына уа эки жыйырмадан аслам киши жыйылды. Шкогу, къауалы болмагъанла къолларына сенекле, балтала алып келдиле. Биреуню къолунда уа садакъ окъуна кёрюндю. Исламны кёлю кётюрюлдю. Тюзлюк ючюн кюреширге базыннганланы саны элде кёпден кёп бола барады. Ол а ёмюрю къул болуп келген жалчыны жюрегинде азатлыкъ ёртен къабына башлагъанын белгисиди. Не да этип, ол ёртенни ёчюлтмезге керекди. Адамгъа къанатла битдирген — жюрек ийнаныулукъду. Бюгюн бери жыйылгъанла ийнанып жыйылгъандыла. Исламгъа ышанып келгендиле, ол аланы абындырмай, тюзлюкню жолу бла элтир деп. Жаш комиссар аны сезмей тюйюлдю. Жаш комиссаргъа жуаплы иш тыяннганды. Башлагъан кюреши, ёртенча, жаннганлай турургъа керекди. Ол ёчюлсе, тюзлюк да ёчюлюр...

Атланырдан алгъа, Ислам кенгеш къурады. Ала душманны Ул-

лу тарны Нартла ырбыны деген жеринде сакъларгъа оноу этдиле. Алай бла жолгъа чыкъдыла, кёзден таша болгъунчу адамла чорбат башларына минип, аланы ызларындан къарагъанлай турдула.

Жыйын Нартла ырбынына терк жетди. Уллу тарны бир бирге бек жуукъ къысылгъан жери алайы эди. Кенгден къарагъанда, алайда тарны эки къабыргъасы ёшюнлерин бир бирге тирей тургъанча кёрюнюучюдю. Черен суу да алайда чегича ичгерип, уу жилянча, огъурсуз болады. Былайгъа Нартла ырбыны деп айтылгъаныны юсюнден халкъда сейирлик таурух жюрюйдю. Эртде-эртде, бек эртде таулада эки нарт жашап болгъандыла дейдиле. Къайдан эсе да, душман аскер келип, таулуланы юйлерин чачаргъа умут этгенди. Аны эшитип, эки нарт Уллу тарны экиси эки жанында тохтап, аркъалары бла къаяланы бир бирге тюртюп, тарны ичи бла ёрге жан ётмезча этгендиле. Андан бери кёп ёмюрле озгъандыла. Черен суу, бара кетип, тарны бирге къошулгъан жерин ачханды деп, таурухда алай айтылады.

...Нартла ырбынында жыйын эки къауумгъа юлешинди. Биринчи къауум бла Ислам Черен сууну онг жанына ётдю да, тарны къабыргъасы бла аны башына ёрледи. Черен сууну бу жанында къалгъан къауум а Дадашны ызындан тарны экинчи къабыргъасыны башына кётюрюлдю.

Кюн батаргъа алыкъа иги кесек заман бар эди. Нартла ырбынында бегинигенле къая эринлерине ташла ташып, сауутларын хазыр этдиле. Бир заманда, тарны тюбюнден ёрге келген атлы аскер да кёрюндю.

— Кесигизни эслетмегиз,— деди Ислам нёгерлерине.

Акъла байракъ да кётюрюп, эсирикленип келедиле. Миннген атлары чапхан сайын, боюнларында акъ башлыкъларыны къанатлары желде сюзюледиле.

— Атыгъыз ташланы! — деп буюрду Ислам, акъ аскерчилени асламы Нартла ырбынына киргенде. Тарны эки жанындан энишге къуюлгъан ташла, тюбюнде болгъанны къатыш къара этдиле. Атла кишнеп, шкокла атылдыла. Акъла артха ыхтырылдыла. Ташла арасына жашырынып, Исламны бла Дадашны жыйынлары бегинген жерлени къыстау атып тебиредиле. Къаугъаны арасында, бир къауум атлы Нартла ырбындан ётдюлё. Аладан бири олсагъат жерге къапланды.

— Аперим! — деди Дадаш къатында Адилге. Жаш шкогун дагъыда алгъа кезеди. Бу кезиуде Исламны жыйынындан къайсы эсе да бири къаядан энишге кетди...

Акъла ата кетип, андан хайыр чыкъмазлыгъын билгенден сора, ары-бери юлешинип, тарны тик къабыргъаларына ёрлеп тебиредиле. Ташланы бла чырпыланы арасында аланы кёрюп атхан къыйын эди. Аны себепли, акъланы бир къауумлары ёрге чыгъып, къазауат анда башланды. Сауутсуз адамланы бошха къырдырып къоймайым деген акъыл бла, Ислам кесини жыйынын, ташлы сыртла бла аудуруп, терен къолну ичине элтди. Кёп бармай, тарны бирси жанында да шкок атылгъан тауушла тохтадыла. Акъла

Нартла ырбынындан ётюп, Уллу тарны ичи бла ёрге жол тартдыла...

Ислам нёгерлерин тёгерегине жыйды. Ала мудах эдиле. Ким не айтырыкъ болур дегенча, ол хар бирини бетине кёз къыйырлары бла жашыртын къарай, шумсуз олтурады. Бир да сёлешген адам жокъду. Бир къауумланы солугъан халлеринден, аланы бу ишге къошулгъанларына ыразы болмагъанларын да сезеди. Болса да, кёбюсю комиссаргъа ышанып къарайдыла. Не айтырыкъ болур деп сакълайдыла. Олтура кетип, Ислам жеринден къопду.

— Биз хорланнганбыз деп, кёлюгюзге алай келе болур...— деди Ислам.

— Алайды...

— Угъай, Ибрахим, алай тюйюлдю. Биз хорланмагъанбыз. Жарыкъ жашау ючюн сермешни энди башлагъанбыз. Мен, жаным сау къадарда, ол сермешни жолундан таярлыкъ тюйюлме. Манга нёгер болургъа сюйгенле, къалыгъыз. Угъай дегенигиз бар эсе уа, мен кишини да аллын тыймайма.

Жашла бир бирлерине къарашдыла. Шошлукъ бир неича такъыйкъагъа созулду. Араларында таматаракъларындан бири — Аныуар айтды:

— Мен ангыламагъан бир зат барды... Бу акъла, Совет властны ууатып, энди бери да жетдиле. Биз алагъа не зат эталлыкъбыз?

— Боран уруп, бир бутагъын сындыргъанлыкъгъа, терек ёсеринден къалмайды. Сыннган бутакъны орнуна жангы бутакъ да чыгъыучуду,— деди Ислам Аныуаргъа.

Адамла энтда да шош болдула.

— Оллахий, Ислам, мен сени бла къалыргъа бек ыразы эдим, алай, барыгъыз да билесиз, атам къыйын ауруйду. Аны къатында турмай амалым жокъду. Ким биледи Аллахны ишин,— деди Ибрахим.

— Дагъыда ким кетеди?

— Бизни юйде да къыйын саусуз барды...

— Энди уа ким?..

Ибрахим алларында болуп, тёрт адам Исламны жыйынындан бёлюндюле да, Акъташха бет бурдула. Ислам а, биргесине къалгъанланы ызындан тизип, Дадашны жыйынына тюбер муратда, чырпылы чатны ичи бла Черен суугъа тигеледи.

* * *

Ибрахим да, аны нёгерлери да Акъташха кече арасында жетдиле. Эл алагъа уллу къайгъыны юсюнде болгъанча кёрюндю. Чанкала жашагъан юйлени арбазларында отла жана, къазанла къайнай эдиле. Къужонну юйюню кенг арбазында уа той бара эди. Кюлкю, дауур узакъгъа эшитиледиле. Ныгъыш болуучу жерде да не эсе да бир иш барды. Алай, Ибрахим да, аны нёгерлери да анда не зат бола тургъанын къарангыда айырып кёралмадыла.

Жуукъ барыргъа уа къоркъдула. Ныгъышны тёгерегин акъ аскерчиле алып эдиле.

Ибрахим юйлерине келгенде, не жатхан, не жукълагъан адам болмай, ырбыннга къысылгъан къойлача, барысы да бирге жокку болуп, ахылары кетип тура эдиле.

— Оу, кюнюм, къайдан чыкъдынг, жашым? — деди анасы Ибрахимге.— Акъла барыбызны да къырыргъа айтып турадыла. Эшигибиз жабылгъанды, отубуз ёчюлгенди. Хар юй сайын кирип, ала этмеген аманлыкъ къалмагъанды. Харип, ол Исламны къарындашы Жюнюсню уа, къыйын ауруп тургъанлай, алларына сюрюп кетгендиле дейле. Большевиксе деп, Чыннайны да тутхан хапарлары барды. Къой-къой-къой... Аллахым сакъласын! Тышына башын къаратхан адам болса, ёлтюрген этерикбиз дегендиле да, кеси керегибизге окъуна чыгъалмай турабыз. Ийнегибиз да сауулмай къалгъанды...

Ибрахим атасы жатхан тапчанны къатына барды.

— Нечиксе, ата?

— Да нечик боллугъем...— деди саусуз, къыйналып сёлеше.— Кетгенле барыгъыздамы къайтдыгъыз?

— Угъай. Мен, сора ючеулен къайтханбыз.

— Къалгъанла уа?

— Акъла бла уруш этерикбиз деп къалгъандыла.

— Ала жигитле кёреем,— деди саусуз, солууун терен ала. Ибрахим жерге къарады.

Эртденликде акъташчыла ныгъышда экеуленни асмакъгъа асылып тургъанларын кёрдюле. Жылкъы сюрюу не эсе да бир затны кёрюп юркгенча, элни адамлары алай болдула. Алыкъа асмакъланы кимле болгъанларын ала билмей эдиле...

Элни огъары жанындан гузаба этип чыкъгъан юч тиширыу, тюзюнлей ныгъышха келедиле. Ала, ары жетер-жетмез, тобукъларын тюйюп, жиляп тебиредиле.

— Оу кюнюм, Фазикалары ушайдыла да,— деп юйлерини арбазындан къарап тургъан Хасауну къатыны къайгъы этди. Ол къайгъы уллугъа кетди. Битеу элни алындыргъанча болду...

Акъ аскерчиле, атларына да минип, элни жамауатын ныгъышха сюрдюле. Асмакъгъа асылгъанла Жюнюс бла Чыннай эдиле. Аланы юйдегилерини жилягъанлары адамланы жюреклерин инжилтеди. Эр кишилени окъуна кёллери толадыла. Фазика асыры жюрексиннгенден, солуялмай тохтагъанча болады.

— Къыйынлыкъдан башынг ычхынмай, жашаугъа термиле кеттен, жазыкъ къарындашым. Атанга, бууун ёлтюргендиле депми барлыкъса, кюнюм къуругъан!..

Черен сууну ары жанындан атлы къаум кёрюндю.

— Къужон... Къужон келеди,— деп, адамла бир бирлерине шыбырдашдыла.

Бек алларында Къужон бла акъ аскерчи офицер келе эдиле. Аланы миннген атлары кеслерин алгъа тартдырып, ойнакъланып атлайдыла. Къужон бла офицер да, тойгъа баргъанча, жарыкъ болуп келедиле. Ныгъышха жетгенлей, аланы бетлери жауарыкъ

кюнча тюрленедиле. Къашларын тюйюп, жыйылгъан халкъны аллында сюелдиле. Акъ офицер, узун къамасын къынындан сууруп, аны ёрге кётюрдю.

— Большевиклени боюнларын бургъанбыз. Совет властны ууатханбыз! — деди ол, эсирикленип,— Бу асмакъда асылып тургъанлагъа иги къарап къоюгъуз. Большевиклени атларын сагъыннгала, Совет властны кюсегенле — ма былача боллукъдула. Бюгюнден ары Акъташда битеу оноуну Къужон бардырлыкъды...

Акъ офицер дагъыда бир къауум сёз айтып, кезиуню бийге берди. Къужон жыйылгъан халкъгъа ат юсюнден уллу кёллю болуп къарады.

— Айтханем да мен сизге, кесигизни алдатмагъыз деп. Айтханмем?.. Айхай, айтханем, антым. Ол заманда мени сёзюме къулакъ салмай, битли большевиклени айтханларына къарс ура эдигиз да. Кёрдюгюзмю ишни къалай болгъанын? Кесигизге бютюн да аман этдигиз. Ачыргъа тюшдю. Муну бла къалсагъыз, Аллахха шукур деп къоюгъуз, антым!..

32

Чанкала аякъ тюплеринде чёп сынмай айланадыла. Ала жарлыланы жангыдан жекгендиле. Алгъын жалчылыкъгъа барыргъа унамай тургъанланы да кюч бла маллагъа ийгендиле. Жерлерин да ызына къайтаргъандыла.

Болса да, алыкъа Уллу тарда революцияны оту ёчюлмегенди. Жашау эркинликлери ючюн ахыр кюнлерине дери сермеширге бел байлагъан жарлыла, къолларында да сауутлары бла, таулада айланадыла. Ислам бла Дадаш партизан отряд къурап, Сериуюн къол деген жерде бегиннгендиле. Бир къауум адамы бла алагъа Гыжгыт элден Асхат да къошулгъанды.

Уллу таргъа кирген акъ аскерчилени асламы кетгендиле. Болса да эл-элде бир къауум отрядла къалгъандыла. Ала партизаннга чыкъгъанланы «жокъ этгинчи» турлукъдула. Башындан буйрукъ алайды. Акъла Сериуюн къолгъа бир-эки кере чабыуул да этгендиле. Алай партизанлагъа жукъ эталмагъандыла. Аланы ол осалдыкъларына байла ыразы тюйюл эдиле. Уллу таргъа кирген акъ аскерчилени штабы Къужонну юйюнде эди. Таматалары да анда жашайды. Къужон анга: «Айдан озуп барады, сиз а алыкъа ол гыбышыланы къырып бошаялмайсыз»,— деп тырман этгенин къоймайды. Кюн сайын этден тоюп, чагъырны суу орнуна ичип айланнган акъ офицерле, байланы айтханларына артыкъ уллу къулакъ салмай эдиле.

Байланы бютюн да бек къайгъы этдирген: партизаннга чыкъгъан жарлыла, таулада аланы малларын ашап жашай эдиле. Гыжгытда, Гюренде, башха элледе чанкала да аны юсюнден тохтамай тарыгъыш тура эдиле.

Жашау бир кюн ары, бир кюн бери бола барады. Бирде акъла онглу болуп, чанкалагъа кюн туюады, бирде уа большевикле хорлап, жарлыла жарыйдыла. Тынчлыкъ къалмагъанды. Эртде заманладан тохташдырыла келген жашау жорукъла бузулгъандыла. Байла къара халкъны жаныйдыла, къара халкъ а алагъа дау этеди. Орта айырылгъанды. Жарашыулукъ жокъду.

Къужон юйюнде терезе аллында сагъышлы болуп олтурады. Ол алгъыннгы Къужоннга ушамайды. Бетинден къуту кетгенди. Къашлары тюйюмчек болгъанлай турадыла, кёзлеринде ачыу къайнайды.

Тышында шош жаюун жауады. Терезеге тамгъан тамычыла, бетни жуугъан жилямукълача, бир бирин къууалай, мияла юсюнде суу ызларын къалдыра, энишге саркъадыла. Къужонну нчи да алай жиляйды Быллай намыссыз дуниягъа жетерикме деп аны эсинде жокъ эди. Сунмай тургъанлай, къыяма келгеннге ушайды. Жер юсюнде адамла угъай, шайтанла айланнганча кёрюнедиле бийге. Аны ёхтем жюреги такъыр болгъанды. «О, Аллах, быллай бедишликге къалдырмагъыенг ансы, не палах да этгеенг... тёзерлигем»,— деп ахтынады. Аны эсине кёп зат тюшеди. Атасы къолундан тутуп биргесине къошха алып кетгенинде анга он бир жыл да толу болмагъан эди. «Жаш, эсингде болсун, адамны жарлылыкъдан бек сындыргъан зат жокъду. Башынгы намысын сакъларгъа сюе эсенг, кечеди, кюндю деп къарамай, ишлеген эт... ырысхы жый!..» Атасыны бу фатыуасы Къужоннга жол нёгер болгъанлай къалгъанды. Онбиржыллыгъындан малланы ызындан тюшгенди. Сюрюуден ауруп, не да жаллы аузу жетип мал къораса, атасы къалай ачыу этиучю эди! Ол угъай, союп ашаргъа окъуна къызгъаныучу эди. Ач болуп тургъанлай, къой сюрюуюню кенг жайылып кюте тургъанын кёрсе: «Тфу, тфу... машаллах, кёз тиймесин!» — деп, кеси кесини къарын жутлугъун кёп кере басханды. Бир жол, тау артындан быланы къошларына абериле сата, эбизе коммерсантла келедиле. Ала келтирген затларын кёбюсюнде маллагъа алышыучу эдиле. Коммерсантла артмакъларын ачып, къош таматаны аллына товарларын жаядыла. Эки башлы чурукъгъа аны кёзлери къарайды. Эбизеле багъасына юч къой айтадыла. Аякъларында киер заты болмай тургъанлай, ол, малын къызгъанып, аланы алыргъа унамай къояды. Къужон аланы барысын да биледи. Эбизе коммерсантла артмакъларындан конфетлени бла бал къалачланы чыгъаргъанларында, жашны ауух суулары келген эди. Алай атасы аладан да алмагъан эди. Ол ыстауатдан мал къорарын сюймегенди. Ёле туруп да, жашына аны осуят этгенди: ыстауатдан къоратхан этме, къошхан эт деп. Къужон атасыны ызын ызлагъанды, малгъа, ырысхыгъа аныча сакъ, аныча жут болгъанлай къалгъанды. Атасыны байлыгъын ёсдюргенди. Жалчыла тутаргъа къызгъанып, жаш Къужон кёп къыйынлыкъ да сынагъанды. Алай, ахыр да жетишалмай башлагъандан сора, жалчыла тутаргъа тюшеди. Мал байлыкъ Къужонну на-

мысын-сыйын да кёкге кётюргенди... Байлыкъ кимде болса, бийлик да анга жетеди. Къужон да Акъташда бий болуп сюеледи...

«Мен кимни къыйынын ашагъанма? Кимге хатам жетгенди?.. Шайтанлагъа алдатханча, большевиклеге алдатып, адамла адетни, намысны да тас этдиле. Игиликни, ахшылыкъны аякъ тюпге малтадыла. Бу игиликге тюйюлдю. Уллу Аллах, юмметинги ызына къайтар. Аны гюняхлы жолдан сакъла...» — деп, Къужон озгъан жашауун да эсине тюшюре, отоуунда, терезе къатында ичинден жиляй олтурады. Аны къаны бютюн бек Исламгъа къайнайды. Адамланы бир бирге къозутуп, элни къатыш этген олду. Большевик уу аны башына ургъанды, ол уудан башхалагъа да ичиргенди. Жамботну ит кючюклерин аны кеси бла бирге ол дуниягъа ашырмагъанына ачыу этеди. Энди уа ала бийни жаныйдыла. Ислам атасыны къамасын къолунда тутханлай айланады. Ол дерт къамады! Къужон аны биледи. Жамботну осуятын бий эшитгенди. Къужон алыкъа кесин малтатырыкъ киши тюйюлдю. Тап кезиуню сакълап турады ансы, Исламны къолундан къамасын терк чартлатырыкъды...

34

— Сен ачыуланнган этме, Къужон,— деди унтер-офицер, аскерчи кителини жагъасында тюймелерин ашыгъып теше.

— Да къалай ачыуланмазма? Гыбышыла, ач бёрюлеча, таулагъа жайылып, малларыбызны ашап, тауусуп барадыла. Сиз а...

— Айтама да мен санга. Жаз жылыуу киргенлей, биз аланы барысын да думп этербиз. Жангыз бирин къоймабыз, так...

— Да, жаз киргинчи, ала мени малсыз этерикдиле сора уа.

— Ашыкъма. Мен умут этген заманнга энди алай кёп къалмагъанды, так...— Унтер-офицер терезеден къарап, артха бурулду.— Бу март ай ары бир озсун. Къар да эрисин. Андан сора апрель... Хы, апрель. Ол да озсун, жер къургъакъсысын. Хы, ангылаймыса. Аны ары жанында май да жетеди. Таулада атланы аякълары учмазча болады. Сора мен ол партизанланы кюнлерин кёргюзтюрме! Так!

— Сора сен май айгъа дери алагъа къатылмазгъа айтаса?

— Хоу.

— Угъай, шуёхум. Алай бла иш боллукъ тюйюлдю. Сен кесинг гыбышыладан къоркъа эсенг, аскеринги оноуун манга бер...

— Кесинги суууут, Къужон.

— Сен къоркъакъса. Мен тамбла Даутокъ улуна сени юсюнгден тарыгъа барлыкъма!..

Къужон акъ къаладан, кёзлерине къан чабып, безгекден ауругъан адамча, санлары къалтырай, чыкъды. Тюйюшюрге хазырланнган бугъача, юйюне башын алгъа тутуп кирди. Аны огъурсуз халинден къоркъуп, юйдегиле ары-бери букъдула. Жалан да жеринден тепмей, жерге урулгъан къазыкъча, сирелип, Элбек къалды.

— Тамбла мени бла жолгъа атланырлыкъса,— деди анга Къужон.

— Къайры?

— Даутокъ улуна барыргъа керекбиз. Бу мында химилкёз офицерге биз бош ышанып турабыз. Ол кеси ауанасындан кеси къоркъа айланады. Май айны болжал этгенди. Ары дери уа гыбышыла бу жанында малларыбыздан жукъ къоярлыкъ тюйюлдюле. Даутокъ улуна баш уруп, аланы теркирек къырырча этерге керекди.

— Ахшы, барайыкъ тамбла...

Кюн кесини узакъ жолун тауусуп, къысыр къаяланы артына ташайды. Тёгерек къарангы тартып башлады. Бек алгъа кёзден тауланы тёппелери таша болдула. Бираздан а къарангы кече элни да тумалады.

Къужон жукълаялмай, жан-жанына аунайды. Таулада къолларына сауут алып айланнган жарлыла аны кёзлерине шайтанлача кёрюнедиле. Ол аланы къалай кёрюп болмайды! Хар бирини къанын кеси ичип тауусур эди, къолундан келсе. Ала эсине тюшген сайын, бийни къаны къартыкъгъа сыйынмайды, мыйысында итле юргенча болады, жюреги жарылыргъа жетеди. Угъай, ала болгъан къадарда Къужоннга тынчлыкъ жокъду.

«Тохтагъыз алыкъа сиз... Даутокъ улундан кёп аскер алып келейим да, ол заманда кёргюзтюрме кюнюгюзню. Хар малымы къан бла къусдурурма мен сизге!..»

Къужон къаны къайнай жукълады. Тюш кёрдю: жашы бла бирге, къайры эсе да уугъа баргъанча болады. Таулагъа ёрлейдиле. Къар, буз болгъан жерлеге жетедиле. «Ата, ма жугъутур сюрюу»,— деп, Элбек къолун Чегетде тау бетине созады. «О-о, не кёпдюле»,— дейди Къужон сейирсинип. Сора шкогун къолуна алады. Элбек да, ол да жугъутурланы марайдыла... Алайлай кёкден не эсе да бир гюрюлдеген тауушу эшитиледи. Экиси да, сескенип, ёрге къарайдыла. Къарасала, бийик къаяны башындан къар юзюлюп, болгъанны акъ туманнга алдырып, кёкча кюкюреп келе эди. «Къачайыкъ!» — дейди Элбек. Алай айтып, ол кеси думп болады. Къужон а: «Былай узакъгъа бошму келгенме. Бир да болмай эсе да, бирин къаплайым»,— деп, шкогун жугъутурлагъа атдырады... къар юзюлген жетип, аны тюбюне басады. Къужон тунчугъуп баргъанча болады...

Бий кёрген тюшюнден элгенип уянды.

— Аллах, Аллах, не тюрлю тюш кёрдюм,— деди Къужон къарангыда кеси кесине сёлеше. Кёрген тюшю аны жукъусун арталлы бла да аяздырды. Башын кётюрюп, терезеге къарады. Танг азмаз белги берип башлагъан эди.

— Э, атланыр заман болуп турады да,— деп ол, тёшекден терк кётюрюлюп, кийинип тебиреди. Къолунда чырагъы бла, отоугъа Баблина кирди.

— Мен а сени уятайым деп келе эдим,— деди бийче, чыракъны эшик жанында уллу кюбюрню юсюне сала.

— Элбек тургъанмыды?

— Бусагъат билейим,— деп, Баблина аллын эшикге бурду. Бу кезиуде, сунмай тургъанлай, тышындан шокла атылгъан тауушла эшитилдиле. Баблина, элгенип, эрине бурулду. Бу не затды дегенча, ала экиси да бир бири кёзлерине аралдыла. Экисини да бетлерин къоркъуу алды. Бек алгъа эсин Къужон жыйды. Ол, эшик жанында къабыргъагъа тагъылып тургъан шкогун сермеп алды да, ёртенге чапханча, тышына хылыф къууулду.

Тышында уа болгъан къаугъа! Шокла къыстау атыладыла, кимле эселе да къычырадыла, итле юредиле... Жер тюбю башына бола тургъанча кёрюндю Къужоннга. Акъ къаланы къатында къолларында да шоклары бла акъла, гуппур болуп, къыстау ары-бери чабадыла. Бир къауумлары уа жерге, ташла артларына бауурланып, Чокъракъ къая таба къадалып шокларын атдырадыла.

Чокъракъ къаяны башындан:

— Совет власть ючюн! — деген къычырыкъ эшитилди. Къужоннга таула юсюне сюлуп келе тургъанча кёрюндю.

— Гыбышыла!..— деди ол, жерни табанлап. Эки кёзюне къан чапды. Къарап къарагъынчы бети чоюнча къаралды. Жюреги отча къызды. Душманы бетден бетге келеди.

Жан жанын чайнай, акъ къаласына къууулду. Уруш барады, къан тёгюледи. Партизанланы келиулери тауладан ырхы келгенге ушай эди. Акъла артха къачышып тебиредиле.

— Тохтагъыз... Къайрысыз!..— деди Къужон алагъа, жан дыгалас этип. Аны айтханына киши да къулакъ салмады. Хар ким кеси жаны къайгъылыды. Къужон битеу дуниягъа налат береди, кёкге, жерге да тюкюреди. Боранча шууулдап келген партизанлагъа къутургъан бёрюча къарайды. Солугъан солууу эринлерин, бурун тешиклерин да кюйдюреди. Болмагъандан сора, таш артына бауурланды. Шкогун жерлеп марады. Атдырды... Жашладан къайсы эсе да ташха абынганча болду... Сюрюше барып, жерге тобукъланды...

Къужон аны кёрюп, эрнин-бурнун жалай, тюкюрюгюн жутду. Дагъыда марады...

Бу кезиуде ким эсе да аягъы бла аны шкогуну быргъысындан жерге басады. Къужон башын кётюре барып, шкогун басханны бетине къарады.

— Ислам...

— Хоу, менме.

Къужон Исламны къолунда къамадан эки кёзюн алмай, ёрге кётюрюлдю.

— Уй, ит! — деди бий, тишлерин бир бирге чарх-чарх этдирип ура. Аны алай айтханы бла белинде къамасын къынындан чыгъарып, Исламны юсюне секиргени тенг болду. Булутланы жарып чыкъгъан элияча, эки къама ёрге кётюрюлдюле. Аланы отда да, сууда да къатхан къурч ауузлары бир бирге жилянлача къайрылышхандыла. Ала экиси да дертден толудула. Ала къынларындан не сен, не мен деп суурулгъандыла. Бир бирге ажал тежейдиле...

Къолунда къамасыны бурнундан къан-тама, Ислам элни тёбен жанында къабырлагъа жол тартды. Къызгъан жюреги аягъы басханны билдиртмейди, къаны къайнайды. Кеси кесине келалмайды. Ызындан биреу чабып жетгенча болады. Сескенип артха къарайды. Киши да жокъ. Кёзлери ау кёреди. Акъылы тумандачады. Къужонну къыл чайнагъан бети кёз аллындан кетмейди. Энтда да экиси бир бири бла сермеше тургъанча болуп, Ислам къамасыны сабын къаты къысады. Шёндю аны акъылына келмеген оюму жокъду. Алай бирин да башында тыялмайды. От жагъадан учхан учхурукълача, учуп, думп болуп кетедиле...

Ислам къабырлагъа келди. Атасыны къабырына барып, аны къатында жерге тобукъланды.

— Ата, ыразылыгъынгы бер... осуятынгы толтурдум,— деди ол, башын энишге ийгенлей. Желчик урду. Къабырны юсюнде битген кырдыкла шош къымылдадыла. Жер тюбюнден Исламгъа атасыны ауазы эшитилгенча болду: «Келгенинги иги этдинг, балам. Къаманы къынына салыргъа ашыкъма. Алыкъа сен барлыкъ жолла чынгылдыла...»

Ислам жерден ёрге кётюрюлдю. Кёкде жарыкъ кюн таулагъа нюрюн чачып тура эди.

Экинчи китап

КЪУРЧА БЮГЮЛМЕЙДИ

1926—1942 жылла

1

Къолларында да чемоданлары бла, жан-жанларына сейирсинип къарай, Уллу тарны ичи бла ёрге, ашыкъмай, экеулен барадыла. Тюш кезиудю, кюн тёппеден къыздырады. Ол а арып келген жыяу жолоучуланы онгсуз этгенди.

— Ваня, энтда да бираз солуюкъ ансы, мен болалмайма,— деп акъ шинли жаш тиширыу къатында баргъан нёгеринден тиледи. Ала жолдан онг жанына бурулдула да, терен жарны къыйырындан энишге дылгам болуп тургъан уллу ташны къатында тохтадыла.

— Анна, кёремисе бу сейирликни?! — деди бирси жолоучу, тик жардан энишге тамаша болуп къарай. Къыз аякъларын жерге сакъ баса, жарны къыйырына барып, нёгерини билегинден да тута, бойнун алгъа созду. Къайда эсе да узакъда, жарны теренинде, кюнню нюрю жылтыратхан Черен суу, уллу ташланы аралары бла сыпдырыла, терк бара эди.

— Ой, башым тёгерек айланды! — деп, тиширыу, узун кирпиклерин терк-терк къагъа, артха турду.

— Къоркъгъанмы этдинг, Анна?

— Алайдан бери кет. Артда батыр болурса,— деди къыз анга. Ала бираз солуп, дагъыда жолгъа тебиредиле.

Анна жыл саны жыйырмалагъа жуукълашхан орта ёсюмлю тиширыуду. Саргъылдым къалын чачы артха сыйдам таралып, желкесине чох этилгенди. Къой ашыгъындан уллу болмагъан танкы бурну, аны келбетине тап жарашып тургъанчады. Кенг мангылайы уа анга огъурлу сыфат береди.

Жаш — андан таматаракъды, узун адамды. Кёп болмай къойса керек, сары мыйыкълары, баш эрнин энди жаба башлагъандыла. Юсюнде акъ кёлеги, бели къайиш бел бау бла къысылыпды. Башында женгил фуражкасы, аякъларында уа — башлы чурукълары.

— Ваня, нек эсе да, мен ажашып баргъан сунама кесибизни.

— Не ючюн деп?

— Быллай жерледе адамла жашай болурла деймисе?

— Жашамай а. Ол арбачы, бу жолдан айырылмай барып туругъуз, деген эди да.

— Эслемей, башха жолгъа бурулуп кетген эсек а?

— Къоркъма сен, Анна, ажашмабыз. Таулула тауда жашарыкъдыла ансы, къайда жашарлыкъ сунаса?

Кюн тюшден ауып, къайры эсе да, къысыр къаяланы арты таба кетди. Тарны ичи салкъын тартды. Жолоучула бираз эс тапдыла. Алай, жюреклерине башха тынгысызлыкъ кирди: кюн кетип, къарангыда жолда къалмагъа эдик деп, къоркъа башладыла. Сунмай тургъанлай, жол жанында, ачыкъ ёзенчикде чалгъы чала тургъан адамны юсюне чыкъдыла. Къууанчлы болуп, чемоданларын жерге салдыла. Чалгъычы аланы кёрмеди. Ол къучагъын кенг-кенг керип, къалын гелеуню къадалып чала эди. Чалгъычыны башында акъ къалпагъына, белинде къыны бла бичагъына, бутларында ышымларына жолоучула тамаша болуп къарай эдиле. Чалгъычы дурусун жолну къыйырына дери жетдирди да, белин кётюрдю. Къаршы аллында сюелип тургъан адамланы кёрюп, сейир болду.

— Здравствуйте..— дедиле анга жолоучула.

— Здравствуйте, здравствуйте. Добро пожаловать! — дей келип, чалгъычы жашны къолун тутду, къызгъа уа баш ийди. Чалгъычыны орус тилде уста саламлашханына жолоучула сейир этдиле.

— Акъташ эл узакъдамыды? — деп сорду жаш. Чалгъычы жолоучуланы кёзлерине тюрслеп къарады.

— Угъай, узакъ тюйюлдю... Соргъанны айыбы жокъду, кимлесиз сиз?

— Биз устазлабыз. Ставропольдан келебиз.

Чалгъычыны къара къашлары эки жанына керилип, бети алгъындан да бек жарыды.

— Сора сиз бизге келесиз.

— Къалай?.. Сен а Акъташданмыса да? — деп жолоучула бир бирлерине жетдирмей сордула.

— Хоу, акъташчыма мен. Танышайыкъ. Мени атым Дадашды.

— Мени уа Иван... Иван Васильевич Рогов.

— Мен а — Анна.

— Аннамы?..— Дадаш сагъыш эте, сол къолу бла мангылайына узалды.— Бештауда мени Анна деп къонакъбайым болуучу эди. Огъурлу адам эди бек.

— Сен Бештаудамы болгъанса?

— Эки-юч жыл жашагъанма анда. Революциягъа дери.

— Орус тилге да анда юйреннген болурса? — деди Анна, Дадашны кюн кюйдюрген, къонгур бетинден кёзлерин алмай.

— Хоу, анда. Тохтагъыз, мен бусагъат,— деп, Дадаш чалгъысын да, чалгъы билеучю къалагъын да, аш-суу келтирген артмагъын да жыйышдырып тебиреди.

— Бизни ючюн ишингден бёлюнме,— деди Иван анга.

— Э-э, шуёхум, къонакъ келсе, бизде иш болмайды. Адет алайды.

Дадаш затларын жыйышдырып тамам болду да, жолоучуланы къатларына келип, Аннаны чемоданын кётюрдю.

— Къой-къой... кесим элталлыкъма,— деп, къыз, бети къызара, чемоданына узалды.

— Угъай, Анна, эр киши тургъанлай, бизде тиширыула ауур жюк кётюрмеучюдюле.

Ала жолгъа тебиредиле.

— Кечгинлик бер, сени атангы аты къалайды? — деп сорду Анна Дадашха. Дадаш аны алай нек соргъанын ангылады.

— Мени атамы аты Жанмырзады. Алай ол керек тюйюлдю сизге. Бизде уллуну, гитчени да атларын айтып къоядыла ансы, аталарыны атларын къошмайдыла. Адетибиз алайды. Кесими атымы айтсагъыз болады.

Иван бла Анна бир бирге сейирсиннген халда къарашдыла.

Ала Акъташха ингир алада жетдиле. Элни сыфаты къонакъланы тамашагъа къалдырды. Таш юйле, къабыргъалагъа жабышдырылгъан къарылгъач уялача, къаяны къойнуна къысылыпдыла. Хунала уа асыры кёпден, аладан къайсысы къайсы юйге буруулукъ этгенин ангылагъан къыйынды. Орамла тардыла, ташлыдыла. Келген къонакъла бу жолгъа дери быллай журтну бир да кёрмегендиле.

— Ай аурунг, Дадаш, быларынг а кимдиле? — деп аланы алларына тюбегенле сейир этип сорадыла.

— Къонакъла,— дей, Дадаш, хар соргъанига жарыкъ жууап бере, алай озады.

Ала тюп орам бла бара кетип, сол къолгъа бурулдула да, уллу орамгъа чыкъдыла. Бу кезиуде аланы алларына къайдан эсе да муштухул этип келе тургъан Къудас тюбеди. Ол жолоучулагъа кёз къыйырлары бла къарай, Дадашны аллын тыйып тохтады.

— Кюнюм къуругъан, Доммайланы хоразларыча, сап-сарыла да болуп, кимдиле была уа?

— Устазла, Къудас, устазла. Сени кибик жахиллени окъутургъа келедиле.

— Кет, безиреме! Оруслула ушайдыла да?

— Алайды.

— Оу, эшигим жабылгъан! — деди Къудас, бетин тюрлендирип. Андан сора жукъ айтханы болмай, къуулуп кетди. Дадаш аны ызындан къарап, башын чайкъай кюлдю.

— Эфендини къатыныды... Тюрлю адамды,— деп тюшюндюрдю Дадаш къонакълагъа.

Дадаш къонакъланы кесини юйюне элтди. Иван бла Анна эшикден уяла-уяла кирдиле. Фазиканы отха-суугъа къармаша тургъан кезиую эди.

— Пазий, къонакъла!..— деди Дадаш къатынына. Фазиканы бети жарыды. Аны аллай жарыкълыгъын кёрген къонакъла, кеслери да жарыдыла.

— Келигиз, келигиз! — дей, Фазика аланы тёрге чыгъарып, экисин да тапчаннга олтуртду.

— Бу юй бийчебизди,— деди Дадаш, къатынын къонакълары бла шагъырейлендире.

— Ангылап турабыз.

Бу кезнуде юйге, юч-тёрт жыллыкъ, къаракъаш къызчыкъ чабып кирди. Ол, къонакъланы кёргенлей, буюгъуп, эшик къатында тохтап къалды.

— Бу уа, Саният... Бек гитчебиз,— деди Дадаш. Сора къызчыкъгъа: — Уялма, кел, къонакъла бла саламлаш,— деп арну айтды.

Атасы алай айтханнга, Саният бютюн да бек уялды, кеси кесини бармакъларын ууа, башын энишге тутду. Анна олтургъан жеринден туруп, аны къойнуна алды.

— Арну къызчыкъ!..— дей, ол аны, энди бише келген шапталча, къызгъылдым ууртундан уппа этди. Сора Фазикагъа бурулуп: — Хар заты да кесинге ушайды къызчыгъынгы.

Бу кезиуде тышындан ийнекни мёнгюрдегени эшитилди.

— Азрет ийнекни табып келди дейме. Мен аны саугъунчу, сиз олтура туругъуз,— деп, Фазика адырла жыйыучу тапканы къатында тургъан бош челекни къолуна алды.

— Анса уа ийнек къайда эди? — деп сорду Дадаш.

— Сюрюу бла келмей къалгъан эди. Билмеймисе аны халисин? — Фазика юйден терк чыкъды. Ол чыгъып бираз болгъанлай, юйге Азрет кирди, къонакълагъа салам берди.

— Бу уа жашыбызды... Азрет...

Сосран эфендини юйюнде уа башха тюрлю иш бара эди.

Арт чурулада Сосран къыйын ауруп тёшекге тюшгенди. Асыры азгъандан болур, къолларында бла бойнунда къан тамырлары жукъаргъан терисини тюбюнден бармакълача билинедиле.

Ингирде Къудас анга элге орус устазла келгенлерин айтханда, эфендини кёкюрегин ачыу къысды. Алайсыз да жюрек ачыууллу эди аны: Совет власть элде медирсени жапханды. Сосранны ауруулу этген да ол болгъанды.

— Суфиянны бла Баракъны чакъырт,— деп буюрду. Къудас, мычымай, аланы чакъырта, хоншуларында жашчыкъны ийди.

Бираздан Суфиян бла Баракъ келдиле. Ала Сосран эфендини алгъынгы сохталарындандыла. Сосран бирси сохталарындан эсе аланы иги кёрюучюдю. Кёп затына жарагъандыла ала Сосранны. Окъугъан да аман этмеучю эдиле.

Суфиян бла Баракъ эфендини юйюнс ахлары кетип кирдиле, саусузну ёле тургъан сунуп. Аллай къайгъыны эслемегенден сора, сохталагъа бет къан кирди.

— Орус устазла келгендиле дейле,— деди Сосран алагъа, ишикден кире келгенлеринлей окъуна.

— Келгендиле.

Эфенди ауур кючсюнюп, мыккыл болду. Кёзлерин къысып, ирилерин шыбырдата, не эсе да бир затла мурулдады. Бираздан кёзлерин ачды да, ёрге кётюрюлюп, жингиригине тыянды.

— Адамлагъа айтыгъыз, сабийлерин школгъа иймесинле. Алайсыз да халкъ гюняхдан толгъанды. Энди анга къошмасынла. Бери орус устазланы бош иймегендиле. Балшибикле бизни гяуур дин-

нге бурургъа кюрешедиле. Уллу Аллахыбызны унутдурургъа умут этедиле. Тилибизни орус тилге бурлукъдула... Жамауатха ан ангылатыгъыз. Жангылмасынла...

Эфенди, ауур ынчхай, башын жастыкъгъа салды. Суфиян бл Баракъ ол айтхан ууазны халкъгъа жаяргъа сёз бердиле.

Эртденликде Ислам орус устазла бла бирге школгъа къараргъа чыкъдыла. Школ алгъын медирсе болуучу юйде эди. Ала ары бара тургъанлай, бир къауум акъсакъал къарт алларына тюбедиле. Аланы не эсе да бир затдан жюреклери къыйналып тургъанча халлары бар эди.

— Жамбот улу, биз санга бара тура эдик,— дедиле ала, Исламны тёгерегинден алып.

— Ашыгъышлы жумушугъуз жокъ эсе, мен бу къонакъларыбызгъа школну кёргюзтюп къайтайым бусагъат.

Къартла орус устазлагъа да къаш тюйюп къарай, Исламгъа айтдыла:

— Ашыгъышлы деп да тюйюлдю. Соргъан этерик эдик.

— Соругъуз сора.

— Бу элде жюрюген хапар неди? Бу эки оруслу бери не ниет бла келгендиле? Сен аны бизге букъдурмай айт.

Ислам ышаргъан да эте, эки къолун кенгнге жайды.

— Не букъдурлугъу барды аны... Была огъурлу иш бла келгендиле. Элибизде сабийлени окъутургъа деп, партия жибергенди быланы бери.

— Не динни окъутурукъдула?

— Бир динни да угъай. Жазаргъа, окъургъа юйретирикдиле. Шёндюге дери Шамил окъутханча. Билим берликдиле.

Къартла къынгкъ-мынгкъ этдиле. Исламны жууабын жаратханнга ушашлы да болдула, алай аланы бетлеринде толу ышаныулукъ жокъ эди.

— Билим керекди. Къара таныргъа да юйретсинле. Алай, буслийман киндикден юзюлген сабийлени кристен диннге къайтармасынла. Биз пласт жанлыбыз. Пластыбыз игиди. Жаныбыз къор болсун анга. Биз тилерик жалан да бириди — динибизге къатылмагъыз.

Ислам къартланы бетлерине къарай, аз кесекчикге сагъышланды.

— Динибизге киши да къатыллыкъ тюйюлдю. Сиз эшитген хапар бош хапарды. Совет властны сюймегенле жайгъандыла аны. Манга ийнана эсегиз, алайды.

— Ийнанабыз, ийнанабыз... Биз эндиге дери да санга ийнана келебиз. Жалгъан сёзюнг болмагъанды алыкъа. Бу келген къонакъла да, иги ниет бла келген эселе, сау келе турсунла. Жюрегибиз къыйналып тура эди да, энди ырахатлыкъ тапдыкъ. Аллахдан ырахатлыкъ келсин сизге да,— деп, къартла ызларына буруддула.

Элде: «Совет власть туудукъларыбызны кристен диннге къайтарыр ючюн, орус устазла ийгенди бери»,— деген хапар а бара эди. Анга ийнанмагъанладан эсе, ийнанганла кёп эдиле.

Исламлары школгъа жетдиле. Аны ичи тар эди — жангыз асс. Хаух ишленнген партала бир бирге жууукъ къысылып саннгандан, аланы аралары бла ётерге да къыйын эди.

— Эки классны бирге олтуртуп окъутабыз,— деп ангылатды школну устазы Шамил къонакълагъа.— Тюшге дери — ючюнчю бла тёртюнчю классланы, тюшден сора уа — биринчи бла экинчини.

Орус устазла классны арт мюйюшюнде темир печни къатына барып, аны тёгерегине-башына къарадыла, парталагъа олтуруп кёрдюле.

— Хоча тюйюлдю,— деди Иван.

— Жангы школ ишленнгинчи, башха амалыбыз жокъду,— деп жууаплады анга Ислам.— Къысхасы, школ буду, сен а директор. Керек зат болса, уялма, айтхан эте тур, болушурбуз.

— Биринчи тилеригим — муну ичин агъартыргъа керекди.

— Ахшы. Тамбладан кеч къалмай этдирирбиз аны. Башха уа не зат?

— Аннагъа бла манга жашаргъа жер.

— Аны юсюнден биз тюнене сёлешгенбиз. Дадаш сизни бир жары да жиберирге унамайды. Бюгече къалгъан отоуугъузну ол сизге эркин этеди. Жангы юй ишленнгинчи, анда кечине туругъуз.

— Бек ахшы, бек ахшы,— деп Иван да, Анна да бирден айтдыла. Ала кеслери да алайгъа ыразы эдиле. Дадашны юйюрюню жарыкълыгъы алагъа неден да багъалы кёрюннгенди. Дадашны орусча сёлеше билгени уа алагъа да къолайлы эди.

2

Суфиян Сосранлагъа кюн къуш къанатына кётюрюлген кезиуледе келди. Ол бу озгъан кече да мында эди. Эфенди бек онгсуз болуп, жууукълары аны сакълап чыкъгъандыла. Суфиян да ала бла бирге болгъанды. Тыш адамладан жалан да ол къалгъан эди эфендини къатында. Тангнга жууукъ, Сосран къалкъыгъанда, Суфиян юйюне алай кетген эди. Бюгюн да уллу эфендини кёре, халкъдан алгъа ол келди.

Сосран ундуругъунда, бийик къаланнган къуш жастыкълагъа аркъасын тыяндырып, олтургъан халда жата эди. Эки къолу жууургъан юсюнде эдиле. Онг къолунда — жылтыраууукъ намаз минчакъла. Бармакълары къалтырай, ол аланы акъырын санайды. Саусузну ундуругъуну аллында къарт Бахау, теке къалкъыу эте, олтурады. Бюгече ол юйюне кетмей, тангын мында атдыргъанды. Анга кетерге да жарарыкъ тюйюл эди. Эфендини андан къысха жууугъу жокъду бу журтда: Сосран бла ол экиси эки къарындашдан туугъандыла. Къудас да юйде эди. «Ёх аллах, сен болуш»,— деп, ауур ахтына, юй тюбюнде тобукъланып, кюбюрюн чучхуй кюреше эди. Кюбюрден кисей журунланы чыгъаргъанына кёре, баям, ол аны ёлюкге керекли затланы алгъындан хазырлап къояйым деп кюрешгенлиги болур эди.

Къудас бла Бахау, Суфиян киргенде, ёрге къопдула. Сосран да

жарты жумулуп тургъан кёзлерин ачды. Суфиян, саусузну къатына барды да, аны юсюне ийилди. Къолун мангылайына салды.

— Не дукъумса, хажи, бюгюн а?.. Аллах айтса, игирек кёрюнесе.

— Игирекме, Суфиян, игирекме,— деди Сосран, къымылдаргъа кюреше. Къертиси бла окъуна, тюненеги формасындан Сосранны шёндюгю халы мажал эди.

— Олтур, Суфиян. Олтургъан эт,— деди ол кесини алгъынгы сохтасына, хыр-хыр этген ёню бла. Суфиян эфендини аякъ жаны табада бош тургъан шинтикге олтурду.

— Бахау, сен да къыйналгъанса бюгечели. Аллах айтса, иншаллах, бусагъатда эс табып турама. Бар да, солугъан эт,— деди Сосран къарындашына.

— Хо бир да, хажи, къыйналып этгеним жокъду.

Ол алай айтханы бла, кёзлери къысыла башладыла. Кесин не къаты этерге кюрешсе да, бюгече жукъламагъаны анга татыгъан эди. Къудас да тюйюл эди онглу. Эри къыйын ауруп тёшек болгъанлы бери, аны да къуту кетгенди.

Эфенди кёзлерин юйню башына аралта кетип, сора къатынына сёлешди:

— Юй суукъ кёрюнеди. От жагъада бир тылпыу этдирсенг эди.

— Бусагъат,— деп, Къудас, кюбюрюню башын этип, сыгынла келтирирге тышына чыкъды. Ол, этегине да сыгынла жыйып, ызына терк къайтды.

— Не эсе да контор тийресинде адам кёп кёрюнеди. Не зат болур, арабий? — дей, этегинде сыгынланы от жагъаны къатына тёкдю.

— Мен да эслегенем адамланы ары жыйылып тургъанларын. Не эсе да бир файтон да келгенди. Ким биледи, тюбюнден балшибик къуллукъчу келген болур,— деди Суфиян, Къудас бла кенгеше.

— Балшибик къуллукъчуму дейсе? Ким болур арабий?.. Не эте болур?

— Ахшылыкъмы этерик сунаса? Биягъы бизге налог салыргъа келген болур.

— Къуруп къаллыкъла,— дей, Къудас от жагъада отха юфгюре, тютюн этдирди. Юйню ичине сыгын ийис жайылды.

— Ким келгенди дейсиз? — деп сорду Сосран, тютюнден чачыгъа.

— Бош, бош, хажи... контор къатында файтон келип турады да, аны хапарын айтабыз,— деди Суфиян.

— Файтонму дейсе?

— Хоу, файтон. Балшибик къуллукъчуладан адам келген болур дейбиз.

Сосран къолун къарыусуз силдеп, башын бир жанына бурду.

— Бузулгъан дуния... акъыллыны тели хорлагъан ёмюр...— деп мурулдады ол ичинден.

Къудас тынчлыкъсыз болду. Юйден тышына терк-терк чыгъа,

кире башлады. Ахырында, юйдегилеге абери да айтмай, конторгъа къуулуп кетди. Ол да кетип, бираз болгъанлай, Сосранны сора беш-алты къарт келди. Аланы кёргеннге тюйюл эсе, саусуз бираз жарыды. Бахауну да жукъусу аязды. Суфиян келген къартлагъа шинтикле салып олтуртду. Шарау быланы араларында бек таматаларындан эди. Токъсанны къууалагъан къарт. Токъсан дегенликге, ол алыкъа борбайлары къаты тутхан адам эди. Къарт дегенликге, башха къартлагъа да ушамай эди ол: лакъырдачы, оюнчу, халал жюрекли... Андан болур, Акъташны жамауаты Шарауну бегирек да хурметли кёре эди. Алай Сосран эфенди не заманда да сюймегенди аны. Ол Шарауну эсли адамгъа да санамагъанды.

Къартла эфендини саулугъун сора, ол, бу затны юсюнден лахор башладыла.

— Ант этейим, керексиз таурухну къоя турдугъуз,— деди Шарау бирге келген нёгерлерине. Сора шинтигин ундурукъгъа жууугъуракъ да тартып олтура, саусузгъа айтды: — Хажи, элибизге орус дохтурла келип турадыла Нальзикден. Алагъа айтып, санга бир къаратырмек?

Сосран бу хапарны жаратмады. Къашларын тюйдю.

— Не затха деп келгендиле ала бери?

— Да, юй сайын кирип, сабийлени макъырта айланадыла,— деди къартладан бири.

— Сабийлеими? — Сосран башын жастыкъдан айырды.— Не этедиле ала сабийлеге?

— Чечекден аурумазгъа дарман саладыла дейле.

— Хоу, алайды,— деп къошду Шарау.— Ким биледи, хажи, ала сени ауруугъунга да бир мадар этер эселе уа?

— Угъай. Биз, буслийманла, мадарны Аллахдан сакълайбыз. Башха мадар бизге керахатды. Орус дохтурла келген эселе, ала бери игиликге деп келмегенлерин билип къоюгъуз.

— Нек, хажи? Чечекден къырылып тургъанды да халкъыбыз. Ант этейим, аны тохтатсала, бек уллу ахшылыкъ боллукъду.

— Шарау, ол алдауду. Аллах берген ауруугъу Аллах кеси тыяргъа боллукъду ансы, ол башха инсанны къолундан келмезлик затды.

— Алайды, алайды,— деди, къыйырда олтургъан Суфиян, башын къымылдата.

— Шарау, сен кёп жашагъанлыкъгъа, кёп затны билмейсе,— деп хырылдады Сосран.— Оруслула бизни, ашыкъмай, сыртыбыздан сала барадыла. Ол устазланы бери бизге жанлары аурупму ийген сунасыз? Сабийлени кристен диннге тартыргъа келгендиле ала. Энди уа дохтурла ийгендиле... Ма алай эте, бу пласт бизни халкъыбызны тюп этмесе, кёрюп туругъуз. Артда мени бу сёзлерими эсигизге тюшюрюрсюз...

— Да, хажи, Жамбот улу алай айтмайды да. Халкъын сюймеген адам ол да тюйюлдю, ант этейим. Совет пласт бизге алыкъа кёп игилик этерикди дейди.

— Жамбот улуну атын сагъынма манга, Шарау. Ол балши-

бихди. Аны шайтан алдагъанды. Алыкъа ол тюп эрнин къабар...

Бир заманда, хоншуларында алтыжыллыкъ жашчыкъны къолундан да тутуп, Къудас юйге къаугъалы болуп кирди. Жашчыкъны жилярыгъы бурнуну къыйырына жетип эди.

— Кюнюм къуругъан, къарачыгъыз мынга! — деп, Къудас жашчыкъны сол билегини кёлек женгин ёрге этип, къартлагъа кёргюзтдю. Жашчыкъны билегинде тырналгъан ызлыкъла бар эдиле. Анга киши да артыкъ уллу магъана бермеди.

— Угъай, сиз иги къарагъыз! Муну къызарып башлагъанын кёремисиз? Бу не палахды? Не эсе да бир къан жаудура турадыла халкъыбызгъа дохтурла! — деп, Къудас уллу гузаба этип тохтады.

Жашчыкъ, кертиси бла да кесине уллу палах болгъан сунуп, жиляп тебиреди.

— Къой, алай этме, аппаны уланы,— деди Шарау анга, башындан да сылай.— Зат да боллукъ тюйюлдю... Къоркъма. Ауруумай турлукъса, ант этейим.

Сосран Шараугъа да ачыуу чыгъа, башын жастыкъдан ёрге айырды.

— Берлакъгъа келтирчигиз муну, кёрейим,— деди ол, ауурынчхай. Суфиян ундурукъну баш жанына барып, эфендини имбашларындан тутду. Къудас жашчыкъны эрини аллына элтди. Эфенди аны билегине къарай кетип, къоркъуп элгеннгенча болду. Беги сур тартды.

— Кёзлеригиз жокъмуду? Кёрмеймисиз муну не болгъанын? Орус жорду ол. Орус жор!

Юйдегиле сейирге къалдыла. Жашчыкъны ортагъа алып, билегинде чечек ызгъа жангыдан къарадыла.

— Суфхан Аллах!.. Кертиси бла да орус жорду бу,— деди Суфиян, бети кетип.

— Оу, кюнюм къуругъан! — деп, Къудас уллу къаугъа этди...— Маллагъа эн салгъанча, сабийлеге энди орус тамгъа урупму башладыла! Оу, эшигим жабылгъан! Отум ёчюлген!

Сосранны хурулдагъан ауазы эшитилди:

— Суфиян, адамлагъа айтыгъыз. Сабийлерин жаханим ахлусу этмесинле. Санында жор тамгъасы болгъан ахырат азабындан къутуллукъ тюйюлдю.

— Къоюгъуз, таланнган. Ант этейим, бу жор тюйюлдю,— деп кюрешеди Шарау. Алай аны сёзюне тынгылагъан болмады. Юйдегиле тышына къууулдула. Башха амалы къалмагъан Шарау да, жилямсырай тургъан жашчыкъны къолундан тутуп, анга ариула айта, юйден чыкъды...

Эртденликде Ислам, атха да минип, Уллу тарны жолуна къараргъа кетген эди. Бусагъатлада анда уллу иш барады. Эски, къыйматсыз, тар жолну Совет власть жангыдан ишлетеди. Тюбюнден, Агъачлы къабакъдан окъуна башлагъандыла аны тап этип. Ишчиле Нартла ырбынына дери жетгендиле. Жолну бек къоркъуулу, бек тар жери алайыды. Былайда кёп таулу жолоучу хатагъа къал-

гъанды: арбалары жардан кетип. Бюгюн а ишчиле къысыр къаяны къойнун чачдырып, алайны кенгертирге керек эдиле. Ислам да ол ишни къаллай боллугъун кёрюрге деп баргъанды ары.

Кюн тюшден иги кесек аугъан заманда ол элге къайтды. «Баям, дохтурла ишлерин бошагъан болурла ансы, кетерге хазырлана тургъанча кёрюнедиле»,— деди Ислам кёлюнден. Кертиси бла окъуна фаэтоннга атла жегилип эдиле.

Ислам конторгъа келип, атындан тюшгенлей, эки врач да, Иван да, Шамил да аны аллына чыкъдыла. Была Исламгъа къалай эсе да къанлары бузулуп тургъанча кёрюндюле.

— Къалайды.. бошагъанмысыз ишигизни? — деп сорду ол врачлагъа.

— Угъай, бошамагъанбыз. Сизни сакълап турабыз,— дедиле ала.

— Нек? Не болгъанды?

Шамил «жорну» хапарын Исламгъа айтды.

— Ол хапарны эшитгенлей, адамла дохтурланы босагъаларына да басдырмай къойгъандыла,— деп къошду Шамил.

— Биягъы эфендиле,— деди Ислам, бети тюрленип.— Кимледиле унамагъанла?

— Элни баш жаны саулай да,— деп жууаплады Шамил.

«Харип миллетим,— деди Ислам, ичинден кючсюне.— Къачан ачыллыкъ болур сени къарангылыкъ жапхан кёзлеринг? Къачан кёрюп башларыкъ болурса сен дуния жарыгъын?..»

— Адамла бла биз сёлеширбиз,— деди Ислам, сагъышларындан айырыла. Сора Шамилге бурулуп сорду,— дохтурланы сыйлагъанмысыз?

— Сыйлагъанбыз...

— Игиди, алай эсе.

Ислам врачладан бюгече Акъташда къалырларын тиледи. Алай ала унамадыла.

— Биз бу ыйыкъны ичинде, Уллу тарда эллени барысында да болургъа керекбиз. Буйрукъ алайды. Хар элде кече къала айланса къ, жетишаллыкъ тюйюлбюз. Бу ингирде Гюреннге жетмей амалыбыз жокъду,— дедиле ала.

— Да сора биз а къалай боллукъбуз? — деп тохтады Ислам.— Элни жартысына чечек кирип, къырып кетсе, ким жууап берликди?

— Бир ыйыкъгъа зат да болмаз. Биз ызыбызгъа къайтыргъа, жамауатха ангылатып туругъуз. Бюгюнча этмесинле.

Экинчи кюнню эртденлигинде Ислам жукъудан иги къанып, алай уянды. Юйню ичине терезеден кюнню жарыкъ нюрю тийип эди. Бешикде бёленип тургъан сабийчик, бошланнган къолчукъларын бла да ойнай, не эсе да бир затла да жаншай, кеси кесин жубата жата эди. Ислам анга бойнун созуп, ышаргъан да эте къарады. Алай сабий аны эслемеди.

— Салам алейкум, Элдар!

Сабийчик, элгенип, башчыгъын атасы таба бурду. Аланы кёзлери бир бирге къарап, къууанчлы ышардыла. Элдарчыкъ — Ис-

ламны бла Марияны Алимни ызындан туугъан экинчи жашчыкъларыды.

Мария тышындан жарсып кирди.

— Сосран эфенди ёлюп къалгъанды дейле, харип,— деди ол эрине.

3

Башда хапарыбыздан сора жыл озду. Акъташда жашау тюрленеден тюрлене барады. Адамла кеслерини малларына, бирлешип, къарыуу болгъан къарыусузгъа болуша, алай къарайдыла. Бу затны кесине да «Товарищество» дейдиле. «Товариществогъа» бирикгенлеге Совет власть ахшы онг бергенди. Кютюу жерлени да, чаллыкъланы да кёбюсю аланы къолларына ётгенди. Жарлыла ыразыдыла. Жалан да ыразы болмай жашагъанла — чанкаладыла. Адыргы этедиле, тёгереклерин ашайдыла, алай жукъ эталмайдыла. Жарлыла барысы да жалчылыкъдан кетгендиле. Маллары-на энди байла кеслери къараргъа кюрешип айланадыла. Бичен ишлеп жетишдиралмайдыла. Амалсыздан, малланы тау артына да, Дюгерге да сюрюп, учуз багъагъа сатадыла. «Товариществогъа» къошулсала, ала быллай кыртыгъа къаллыкъ тюйюл эдиле. Алай анга къошулургъа унамайдыла. Алгъынгы жалчылары бла бир къош болургъа ыйлыкъгъан этедиле.

Эртденликден окъуна кюн жарыкъ тийди. Тюшге жуукъ бек исси болду. Чокъракъ къаяны баш жанында, Тегенекли къол деген жерде, малларын кюте айланнган Къамбот, къызыудан амалсыз болуп, уллу жар ташладан бирини сериуюнюне барып къысылды. Башында къалпагъын тешип, мангылайындан терлегенлерин сыйпады. Бу кезиуде, сюрюуде танала къателли этип тебиредиле. Бираздан а, къуйрукъларын да шиш тутуп, салкъын жерлени излей, ары-бери къачышып башладыла. Биз а быладан нек къалабыз дегенча, уллу малла да аланы ызларындан чач-тюк болдула.

— Аллах кечмесин! Не тапсызлыкъ да бизге болуп башлагъанды,— дей, Къамбот жеринден къопду да, малларына къууулду. Кюреше кетип, ол аланы къолну чегет жанына жыйышдырды да, ашыкъмай санап чыкъды.

— Жюз бла жыйырма жети...— деди ол, мудах болуп. Мындан он-он бир жыл алгъа, Сары тала деген жерде, жалчылары бла бирге, малларын санагъан кюню эсине тюшдю. Ол заманда сюрюуде юч жюзден атлап тууар бар эди.

— Ай, аман дуния уа! — деп ахтынды ол.— Андан бери мингнге жетерге керек эдиле была. Ырысхы да, берекет да къалмагъанды. Барысы да жел чачханча болгъанды. Къайдаса сен, Аллах?! Кесинги тюз къулларынга нек жарсымайса? Къачан гунч этериксе, бу балшибиклени?!

Тийреде адам болуп, эшитип иш къоймасын дегенча, ол тё-

герегине кёзлерин сюзюлтдю. Киши да кёрмегенден сора, арлакъгъа кетип, сыртындан кырдыкга жатды. Къамбот жай айлада малларын былайда — Тегенекли къолда кечиндириучюдю. Мында аны къошу да барды. Биченни да былайда ишлеучюдю. Былайда анга тамата жашы Сафар билеклик этеди. Къойларын а узакъда тутады — Чатла башында. Анда алагъа Къамботну кичи жашы бла къатыныны къарындашы къарайдыла.

«Игисагъан, шёндю мени хар айтханым болуп барса эди...— деп сагъышланды Къамбот, чуакъ кёкге къарай кетип.— Бек алгъа не этерем?.. Балшибиклени аллыма жилятып келтирир эдим! Андан сора уа, ала да къарап тургъанлай, къатынларын бла къызларын!..»

— Ата, къайдаса? — деген ауаз Къамботну сагъышларын бёлдю.

— Мындама,— дей, ол жеринден къопду.

Келген — аны жашы Сафар эди.

— Нек кеч къалдынг былай? — деди Къамбот жашына.— Кёремисе ол анда чалгъанланы. Биз аузубузну ачып тургъунчу, ёрге сюелген чёпню да къоярыкъ тюйюлдюле, оллахий.

Сафар атасына сёз къайтармады. Имбашында биргесине алып келген чалгъысын бла къолунда артмагъын жерге салды.

— Боза келтиргенмисе? — деп сорду ол, артмакъны башын ача.

— Келтиргенме.

— Элде не хапар?

— Турадыла... Хажомар келгенди. Гыжгытдан.

— Хо бир да?!

— Бек соргъанды сени.

— Терк кетерик болурму?

— Аны уа билмейме.

Къамбот жашы келтирген бозадан къаннгынчы ичди да, ызы бла уллу кекирди.

— Хайда, турма! — деди ол Сафаргъа, къол аязы бла эринлерин сыйпай.— Ол анда, кюнлюм бетде чалыннган жерчикни кёремисе? Эртденли бери аны мен чалгъанма. Кырдыгы игиди. Бар да, алайгъа тирел.

— Охо, бираз солуюм. Бу къызыуда элден бери кётюрюлген алай тынч тюйюлдю.

— Хыра болма. Заман кетип барады.

Сафар артыкъ уллу ыразы болмай, чалгъысын къолуна алды да, кюнлюм бетге ал бурду.

Хажомарны келген хапары Къамботну сагъайтды. Ол кесини Гыжгытда бай жууугъуна тюбеп, аны бла акъыллашыргъа эртденден да итинип тура эди.

Жашын къошда къоюп, Къамбот ингирде элге тигеледи.

Къужон бий сау заманда Акъташны байлары аны тёгерегине жыйылыучу эдиле. Алагъа керек заманда, аркъа тиреулюк этген да ол болуучу эди. Ол ёлгенли, элни чанкалары эркечсиз къалгъан сюрюуча болгъандыла. Ала бир бирлерин тутмай тюйюлдюле. Тутхан да, жюрютген да этедиле. Алай, аланы барысын да ке-

сини тёгерегине тийишдирип, оноу этер адамлары болмай турады. Къужон ёлгенден сора, Къамбот умут этген эди, чанкаланы кеси тёгерегине жыяргъа. Бий тукъумдан чыкъмагъанлыкъгъа, элде бек байладан бириди. Аны юсюне уа бий бла жуукълугъуна да базына эди. Алай болгъанлыкъгъа Къамбот Къамботлай къалгъанды. Бийни орнуна кёрюп, аны аллына киши да бармагъанды. Бийлик — бий тукъумну юлюшюдю.

Элбек юйюнде болгъан болса эди, Къужон къорагъанлыкъгъа, ол тукъумну бийлик тёреси сакъланыр эди. Алай Элбек жокъду. Ахыр кере акъланы элден къуугъан заманда, ол да ала бла бирге кетген эди. Андан бери аны аты-чууу да эшитилмейди. Аны къайдагъысын да билмейди киши да. Болса да, бийни юйю эр киши урлукъсуз къалмагъанды. Элбекни жашы — Бекболат ёсюп келеди. Алай алыкъа ол сабийди. Баш иесиз къалгъан бийчеле уа не этсинле? Оноу — эр кишини ишиди. Ол таулуланы ата-бабаларындан къала келген тёрелериди. Аллай тёре болмаса эди, Къужонну тамата къатыны — Баблинаны тёгерегине тийиширге да боллукъ эдиле чанкала. Алай, эр кишиле, намыссынмай, бизге оноу эт деп, тиширыуну аллына къалай барсынла?

Болса да, чанкала санлап бирде Къужонну юйюне жыйылгъан да этиучюдюле. Ол иш, алагъа Ариубатны атасы Хажомар келсе, болуучуду. Уллу тарда аты чыкъгъан бийледен ол къалгъанды. Къайсы элде да аны таныгъан да, билген да этедиле. Акъташда уа бютюн да. Ол бери келсе, Къужон къабырдан къобуп келгенча, чанкала анга тюберге ашыгъыучудула. «Сен не айтаса, не болабыз?» — деп, аны тёгерегине басыныучудула.

Бу ингирде Къамботну элге ашыкъгъаны да аны ючюн эди. Асыры осалгъа кетип барады быланы ишлери. Жюрекледе къайгъы кёпден кёп бола баргъан болмаса, азайгъан этмейди. Аны юсюнден Хажомар бла сёлеширге керекди.

Къамбот юйюнде кёп мычымады. Къошдан келген аяусуз кийимлерин алышындырды да, Баблиналагъа барды. Бийик юйню къабакъ эшигине жете баргъанлай акъ къаланы тёгерегинде ойнап айланнган сабийледен бири чабып келип, аны къолуна жабышды.

— А-а, сенмисе, Бекболат... ай иги жаш, иги жаш! Не эте айланаса?

— Ойнай турабыз.

— Иги этесе, иги этесе.

Бекболат ызына айланып, бурнун да тарта, нёгерлерине чабып кетди. Къамбот аны ызындан къарап, башын чайкъады: «Сен да къачан ёсюп, къачан дерт жетдирликсе балшибиклеге?»

Къамбот къабакъ эшикни кенг ачып, арбазгъа кирди. Женглерин да ёрге къайырып, шапалыкъ эте айланнган Ариубат, анга жарыкъ болду:

— Кел, кел... Кир юйге.

— Ким барды?

Къамботха, Ариубатны чырайы тап кёрюндю. Болса да, ол, алгъыннгы кезиуюне ушамай эди. Узун, чилле жыйрыгъыны этек-

лери да жерде сюркеле, майрыша-майрыша, сюзюлюп айланыучу бир заманы болуучу эди! Элбекге эрге чыгъып, туугъан эли Гыжгытдан кетгенден сора, «къалакъбурун» деген эриши аты да унутулгъанды. Насыплы эди ол бек. «Бийче, не керекди?..» «Бийче, не жумуш буюраса?..» — деп, къарауашлары тёгерегинде чапханлай айланыучу эдиле. Бюгюнлюкде уа ол, сыннган табакъча, ыссассыз болгъанды.

Къамбот эшикни ачып, босагъадан ары киргенлей, къолунда да сай табагъы бла аллындан Аминат чыкъды.

— Сенмисе, ата...— деди ол къууанып.— Къачан келдинг малладан?

— Шёндю, ингирли келгенме. Къалай турасыз?

— Жокъду хатабыз. Кир ары, уллу отоугъа...

Къамбот уллу отоугъа кирди. Тёрде, Къужон олтуруучу кенг тапчанда, Хажомар чёгюп эди. Баблина да аны сол жанында. Экиси да, башларын энишге тутуп, не эсе да, терен сагъышха кетип тургъан заманлары эди. Къамбот киргенде, ала ёрге къопдула.

— Нек мудахсыз былай? — деп сорду Къамбот, саламлашып бошагъандан сора.

— Да сюйюпмю мудах болурса, бу аман дунияда,— деди Хажомар, ауур кючсюне.— Къалайды кесинги кефинг а, эгечден туугъан?

— Къалай боллукъ сунаса?.. Айланама, жалчы кибик, малланы ызларындан.

— Не этериксе, Къамбот. Дуния бузулгъанды.

— Дуния бузулгъанды деп, былай турупму турлукъбуз да? Заман оза, балшибикле кюч ала, биз а мугурая барабыз.

— Аны керти айтаса, жаным. Алай не медет.— Хажомар башын артха тутуп, акъ сакъалын сылай, мутхуз кёзлерин отоуну мюйюшюне сюзюлтдю.

— Аллахакъына, аман малтап барадыла была бизни,— деп къошду Баблина да. Ючюсю да сагъышха кетдиле. Шум болгъанлай олтурдула бир ауукъгъа дери.

— Сен не айтырыкъса ансы, мени башыма бир акъыл келип турады,— деди Къамбот Хажомаргъа. Хажомар да, Баблина да Къамботха къарадыла.

— Не акъылды ол? — деп Хажомар ашыкъмай сорду анга.

— Малларыбызны, ырысхыбызны да сатып, Тюркге кетип къалсакъ, къалай болур эди?

Хажомар башын чайкъады.

— Аны юсюнден биз да сагъыш эггенбиз, Къамбот.

— Сора уа?

— Ол ишни алгъаракълада этерге керек эди. Энди уа кечди.

— Нек кеч болады?

— Мен кёп болмай Къарачайгъа барып келгенме.

— Ыхы.

— Анда Къочхарланы жыйыны...

— Къанат бийгеми айтаса? — деп Къамбот Хажомарны аузуна чапды.

— Хоу... Ала малларын да сатып, Тюркге кетебиз деп, эшиклери жабылып къалгъанды.

— Къалайлыкъ бла?!

— Къара тенгизде кемеге мине тургъан жерлеринде балшибикле тыйып, битеу ырысхыларын сыйырып къойгъандыла. Не алтын, не кюмюш, не ахча къоймагъандыла. Ариу садакъа жыярча чекге жетдиргендиле жазыкъланы.

— Къара, аллахчю, ол ишге! Нек тонагъандыла сора была муну?

— Халкъны ырысхысын халкъны кесине къайтарыргъа керекди деп.

— Охо! Гыбышыланы уа къачан алтынлары, кюмюшлери болгъанды? Адамны жюреги жарылмай къалай къалсын, ахырысы!

— Оллахий, иш алайды, Къамбот. Чеклени бегитгендиле балшибикле.

— Ай, анасы бергенни тёкгенле уа! Энди уа не этсин адам? Бек ышанып тургъан жерим ол эди мени.

— Оллахий, ышанып тургъан эсенг да, иш алайды, жаным.

— Сора, Къанат бий артхамы къайтып келгенди?

— Да не этерик эди, артха къайтмай. Тюркню кесинде уа факъырала азмы сунаса, ол да барып алагъа къошулмаса.

— Сен Къанатны кесине тюбегенмисе?

— Тюбеген да этип, кече юйлеринде да къалып кетгенме, оллахий.

— Не тапсыз иш болгъанды, не тапсыз,— дей, Къамбот башындан тутду.— Сора уа не этейик энди?

— Жашай бир барайыкъ. Аллах буюргъанны кёрюрбюз.

— Угъай, Хажомар. Ыстауатха чабаргъа хазырланнган жыйын бёрюча, гыбышыла ач кёзлерин бизге къаратханлай турадыла. Ала бизге жашау берлик тюйюлдюле.

— Аны керти айтаса, Къамбот. Алай, мен умут этгеннге кёре, Аллах айтса, балшибикле кёп барлыкъ болмазла.

Къамбот къоянча сагъайды. Ол Хажомарны, сюрюлген сабанча, ызлыкъ-ызлыкъ жыйырылгъан бетине, терилип къарады. «Баям, бу бир иги хапар биледи»,— деп келди кёлюне.

— Абери ишми эшитгенсе?

— Эшитгенме. Алай алыкъа аны хапар этерге кереги жокъду.

— Мен аузуму ачмам.

Хажомар Къамботха кёз къыйырлары бла къарады.

— Къанат бийни айтыууна кёре, балшибиклеге чабыуул этерге хазырланнган къыралла бардыла.

— Эй а, таланнган! Къачан боллукъ болур ол иш а?

— Аны алыкъа киши да билмейди. Алай, эртде, кеч болса да, аллай кюн тууарлыкъды, Аллах айтса!

— Иншиаллах, иншиаллах!..

Бу кезиуде отоугъа Ариубат кирди.

— Аш хазырды. Келигиз, ауузланыгъыз...

Экинчи кюн Хажомар: «Бизде да бираз турсунла»,— деп, Ариубатны да, Бекболатны да биргесине алып, кеси элине — Гыжгытха кетди.

4

Уллу тарны жайлыкълары мал сюрюуледен толудула. Ала узакъ тау къоллада бла къая ыранлада бютюн да кёпдюле. Тау артына аугъан Жоба ыфчыкны тийресинде окъуна кютедиле малла. Алгъын тау кийикле болмасала жаныуар айланмаучу жерледе, энди малчы къошла кёрюнедиле. Ала барысы да чанкаланыдыла. Алгъын ала Къабартыда, Дюгерде, Бажыганда жерле тутуп, малларыны танг кесегин алада кечиндириучю эдиле. Совет власть келгенли уа хар къайда да жерле жарлылагъа юлешингендиле. Жер къытлыкъ къысхан чанкала, башха амал тапмай, малларын бузлу къаяланы этеклерине кёчюргендиле. Къуру жер такъырлыкъны гузабасы тюйюл эди чанкалагъа малларын ары сюрдюрген. Башха хыйсаплары да бар эди аланы. Биринчиден, къыйыр жерле юлешинмей, алайлай къалгъан эдиле. Аланы юлешир кереги да жокъ эди. Нек дегенде, адамла аланы бир заманда да хайырланып болмагъандыла. Экинчиден а, чанкала малларын кёзден ташаракъ жерледе тутханны дурус кёргендиле. Ол жерледе мал кечиндирген алай тынч тюйюлдю. Жайда къалай-алай болса да, къыш айлада уа малла жаханим азабын сынайдыла. Къырылгъан да кёп этедиле. Чанкала аны ючюн артыкъ уллу къайгъырмайдыла. Совет властны кёзюнден ташада турсунла ансы, от тёбеси окъуна болсунла!

Уллу тарда жашагъан байланы кёбюсю Чатла башын сайлагъандыла. Болса да, акъташчы байла ары уллу ёшюн урмагъандыла. Ала Сериуюн къол жайлыкъланы тик тёшлерин бла, тау артына аугъан Жоба ыфчыкны тийресин иелегендиле. Чанка Каммой да, кеси элли байладан айырылмай, малларын ары сюрюрге умут этген эди. Тамата жашы Харун да анга ыразы эди. Алай кичи жашы Мухаммат кесин ортагъа атып, аны унамай тохтагъанды.

— Сизден эсе, тауланы мен иги билеме,— деп уллу даулашханды ол таматала бла. Бу ишни юсюнде болмай, бир башха ишни юсюнде ол алай даулашса эди, атасы аны ол этгенин адепсизликге санар эди... Алай бу ишни юсюнде уа кичи жашыны айтханына акъыл бурмай къояргъа онгу жокъ эди. Нек дегенде, Мухаммат тюзюн айта эди. Акъташчыла анга «Къая киши» — деп бош айтмагъандыла. Мухаммат уучуду. Алай бош уучу угъай, аты битеу Уллу таргъа айтылгъан уучу. Таулада аны аягъы басмагъан таш къалмагъанды деген хапар жюрюйдю. Кеси да хазна юйюне жыйылмай, жашаун къая жухлада ётдюрген бир адамды. Мараучулугъуну юсюнден да кёп айтылады аны. Атхан огъу жазмай тиеди дейле биргесине болгъанла.

— Чатла башыны къышы жумушакъ, къары уа жукъа болады. Анда малла къаудан бла да кечиналлыкъдыла. Жоба тийре-

си уа — къыяма!..— дей эди Мухаммат атасына бла тамата къарындашына. Алай бла ол аланы хорлап, малларын Чатла башына сюрдюргенди. Харун бла Мухаммат да андадыла. Къушла уясы деп айтылыучу бийик къаяны этегинде къош салып, тууарларын, къойларын да алайда кютедиле. Айланыргъа, жюрюрге да къолайсыз жер эди былайы. Болса да Мухаммат былайны сайлагъанды. Аны бу этгени да бошдан тюйюл эди. Былайда беш-алты уллу дорбун болуучусун биле эди ол. Ала уа къышда маллагъа хазыр орунла эдиле. Хар къыш сайын Акъташда чанкала — быллай бир къоюбуз къорады, аллай бир тууарыбыз ёлдю деп, жиляу-сыйыт этгенден бошамайдыла. Каммой а кичи жашыны ахшылыгъындан аллай къайгъыны сынамай келеди.

Жай чилле бошалгъанлай окъуна, Чатлада кюнле суукъ бола тебиредиле. Къар къатыш жауунла да жауа башладыла.

Мухаммат имбашына да къауалын тагъып, узун хыжыны да къолунда тутханлай, къойлагъа, тууарлагъа къарай айлана эди. Аны жыл саны жыйырма жети-жыйырма сегизлеге келгенди. Къансыз ёре бетини иги кесек жерин, късчхар мюйюзча, тогъай айланнган уллу бурну алады. Кёзлери буз бетлидиле. Андан болур, кёз къарамындан, къыш кюндеча, суукъ ургъанлай туруучуду. Ойнагъан, кюлген заманы хазна болмаучуду. Бирси жашлача, омакъ кийинип, кеси кесин сымарлагъан адам да тюйюлдю. Кёп хазырлары болгъан кёксюл чепкенин алышындырмай кийгенлей айланыучуду. Башында къой териден этилген бёркюн а жайда окъуна тешмеучюдю. Кёбюсюнде сакъалын къырмай, бетин тюкге басдырып айланыучу адети да барды аны. Бирси жашлача, къызлагъа лакъырда этген тёреси да жокъду. Бюгюн да, бюгече да къатынсыз айланады. Нек эсе да, аллай къуууму болмай барады. «Аны къызла сюймейдиле. Сыфатындан къоркъадыла»,— деген хапар жюрюйдю элде. Алай ол бош хапар эди. «Къыз кёзю къыл юзер»,— дегенлей, аны жюрегине жол ызларгъа айланнган къызла бар эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, Мухаммат аладан бирине да кесини жюрегин ачмагъанды...

Мухаммат айлана барып, жюн тараучу таракъны тишлерича, къыйырлары ёрге айланып тургъан жютю ташланы ичлерине кирди. Тёгерегине къарап бираз турду да, сора къолунда хыжысын, андан сора уа шкогун жерге салды. Аланы ызындан, жерге кеси да тобукъланды. Мычымай, аллында ташланы ары-бери аудуруп тебиреди. Терлеген иш да этди. Ташланы къаза кетип, энишге ийилгенде, башында папахы аллына тюшдю. Аны алып бир жанына салды. Сора дагъыда энишге ийилип, къазгъан жеринден быстыр бла чёргелген не эсе да бир ауур чулгъамны чыгъарды. Быстырын тешип, чулгъамны ачды. Анда уа — шкокла. Беш атылгъан ингилизли шкокла. Мухаммат аланы бирем-бирем къолуна алып, тёгерек айландырып къарады, киритлерин ачып кёрдю...

Граждан уруш бошалгъандан сора, адамланы къолларында болгъан сауутланы артха жыяргъа деп, Совет властны оноуу чыкъгъан эди. Аны эшитгенлей, чанкала шкокларын да, патронларын да букъдургъан эдиле. Кимле эл ичинде, кимле уа къаяла арасын-

да... Мухаммат да букъдургъан эди ол заманда шкокларын. Аллай саутланы киши да ачыкъ жюрютмейди. Эркинлик жокъду. Эл Советле, милиция ол затха бек къатыдыла. Къуру сыйыргъан бла да къоймайдыла. Шкогу бла тутулгъаннга тазир тёлетедиле. Сюдге да бередиле. Аны себепли, чанкала букъдургъан саутларына, бек керекли болмасала, жанламайдыла.

Мухаммат шкокладан бирин тышында къойду да, къалгъан экисин чёргеп, жерлерине салды. Башларын жапды. Ишин тамам этип, ёрге къопду. Бу кезиуде ол тюз юсюне келе тургъан къарындашын кёрдю. Бир да сюймеди, былайда анга тюбегенине. Харун сакъ адамды.

— Не этесе былайда? — деп, сорду Харун Мухамматха.

— Этибиз тауусула турады. Бир жугъутур...

— Къой, маржа, къой, эти да, башы да къурусун! — деди тамата къарындаш, кичи къарындашыны аузуна чабып.— Бусагъатдан шкокну алгъан жеринге сал!

— Охо, не боллукъду?

— Къалай не боллукъду?.. Милицала, итле кибик, таулагъа жайылып айланадыла. Сал шкокну жерине!

Мухаммат энди сёз къошса, къарындашыны къаты ачыуланырыгъын сезди да, жукъ да айтмай, биягъы жерге тобукъланып, ташланы чачып тебиреди. Ол шкокну жерине салгъынчы, Харун аны къатында къалауурча сюелгенлей, юсюне къарап турду.

Ингир алагъа, малларын да къол ичине тийишдирип, эки къарындаш да къошха жыйылдыла. Биргелерине келген парийлери, тюзюнлей кесини тегенесине барып, аны тюп жугъусун жалады.

— Ачмы болгъанса, Чубур? — Харун, алай айта, къош аллында от жагъаны къатына барды да, алайда къара чоюнну башын ачып, ичине къарады. Тюненеден къалгъан шорпа, уюгъан айранча, жауу да башына къатып тура эди. Харун чоюнну алып барып, ичиндегин парийни тегенесине къуйду.

— Къара, муну уа этлери да бар кёреем,— деди Харун, шорпа бла бирге, тегенеге тюшген аркъа сюеклени кёрюп. Парий а, Харуннга ыразылыгъын билдиргенча, башын кётюрюп, аны бетине бир къарады да, сора узун, къызыл тилин чыгъарып, аны бла шорпаны шап-шап этдирип, жалай башлады. Харун анга:

— Мындан сора, энди ушхуур излеме,— деп, чоюнну элтип жерине салды да, къошха кирди. Баям, ол кеси да тоюп болмаз эди. Кире баргъанлай, айран гыбытларыны бухчагъына жабышды. Ол андан кесини уллу чёмючюне къуйду да, боза аякъгъа юфгюргенча, аны башына да юфгюрюп, аузуна элтди.

— Ёх-ёх-ёх! — деди ол, эринлерин сыйпай. Сора, тышында от тамыза айланнган къарындашына сёлешди: — Кел, сен да ич айрандан.

— Артда, ичерме,— деп Мухаммат унамады.

Бу кезиуде парий юрюп, къошну чегет жанында тёшге чапды. Харун къошдан атып чыкъды.

— Ким эсе да келеди...— деди анга Мухаммат. Сора парийине къычырды: — Чубур, бери къайт!

Ит аны эшитгенлей, юргенин да къоюп, ызына бурулду. Келген Хажомар бийни тамата жашы Бийсо эди.

— Кел, маржа, кел! Былайда бир бирден артыкъ кенг да тюйюлбюз. Алай болгъанлыкъгъа аз кёрюшебиз,— деп, Харун анга жарыкъ болду.

Бийсону да кёлю кётюрюлюп эди.

— Мен сизни къууандырыргъа келгенме,— деди Бийсо, сары мыйыкъларын сылай.

— Аллахдан къууан,— деди Харун. Ол Бийсогъа башын асыры жуукъ тутхандан, экисини да бурунлары бир бирге тиерге аздан къалдыла.

— Тюркден жашырын халда адам келгенди.

— Ыхы, ыхы!

— Ол бизден ахча жыя айланады.

— Не затха деп?

— Балшибиклени ууатыргъа деп, аскер къуралгъанды дейди тыш къыраллада. Анга болушлукъгъа жыяды ахчаны да.

— Аллай иш бар эсе уа, затыбызны да аямабыз! Алай керти болсун ансы.

— Мен кесим аны бла бетден бетге сёлешгенме сора уа.

— Хо бир да? Не айтады, алан?!

— Бу келе тургъан къыш, балшибиклени ахыр къышлары боллукъду дейди.

— Да былтыр да чыкъгъан эди да аллай бир хапар. Биз кёрген болмады ансы,— деди Харун, кючсюнюп.

— Аскер хазыр болмай тургъанды, билемисе сен аны. Энди уа, не айтдыраса, хар аскерчи темир тарууш этеди дейди.

— Болгъа эди алай а.

— Къоркъма, Харун. Аллах айтса, энди кёпге бармаз. Тюрленнир дуния.

— Иншиаллах.

— Кесигиз да саууг къоллу болгъанлай туругъуз деп, бек къаты эскертгенди ол келген.

— Аны уа тюз айтады. Мында балшибиклени биз кесибиз къырсакъ иги боллукъду, къан сууутургъа.

— Менден алгъа бир зат къабарыкъса, Харун,— деди Бийсо, тишлерин ачып ышара.— Мен да аны айтыргъа деп тура эдим. Алагъа уа кёргюзтюрек кюнлерин, башланнган бир этге эди ансы...

Тёгерек къарангы тарта башлагъан кезиуде, Бийсо кетерге деп жеринден къопду.

— Тохта, ийманынг хакъына, бусагъат эт салайыкъ отха,— деп, Харун аны иймезге къаты болду. Алай Бийсо унамады. Мындан къарангы болгъунчу ызына къайтханны дурус кёрдю ол.

5

Экинчи кюнню эртденлигинде Мухаммат тюшге жуукъ уянды. Бюгече ол, кюзетде тургъанды. Алай этмеселе болмайды. Бёрюле кёпдюле. Хазна кече озмайды, ала маллагъа чапмагъан.

Мухаммат турду да, къошда жатхан жерлерин жыйгъан кибик этип, тышына чыкъды. Кюн булутлу эди. Мухаммат бет-къол жууду да, от жагъаны къатына барды. Бу кезиуде, къошну арт жанындан не эсе да бир тауушла эшитип, ары бурулду. Къош арты къапхакъны башындан эки атлы тигелеп келе эдиле. Мухаммат аланы таныды. Атлыладан бири — Ислам, экинчиси уа эллеринде милиционер — Шам эди.

«Къайдан чыкъдыла бу итле? Не затха келе болурла?» — деди ол ичинден. Ислам бла Шам къошну къатына жетип, атларындан тюшдюле да, Мухаммат бла саламлашдыла.

— Не тереннге киргенсиз? — деди Ислам анга. Алай айтып, кеси уа тёгерекде чюйкебаш къысыр къаялагъа къарады.

— Сюйюп кирмегенбиз бери,— деди Мухаммат, къашларын тюйюп. Аны ауазы Исламгъа суукъ боранны шуулдагъаныча эшитилди. Бу заманда къошну аллында тар къолну ичинден Харун чыкъды. Ислам бла Шамны кёрюп, башын терекге ургъанча, тохтап къалды.

— Танымаймы къалдынг, Харун? Бизбиз,— деди анга Ислам.

— А-а, алай ушай... Сау келигиз, сау келигиз...

— Сау бол, Харун. Къалайды къолайыгъыз?

— Ы... турабыз. Келигиз, къошха киригиз,— деди Харун.

Ала къошха кирдиле. Харун Исламны тёрге ёгтдюрюп олтуртду.

Къошну тюбюне мулжар жайылыпды. Аны юсюнде — териле... Тышлары кирден къаралгъан эки жастыкъ да эсленеди. Къалай болса алай бюкленип, бир бири юслерине атылып тургъан эки жамычы да барды. Къошну башында къакъ этле тагъылыпдыла. Эшикден киргенлей, онг жанында: челек, чоюн, чёмюч, дагъыда башха адырла кёрюнедиле.

— Биз жумуш бла келгенбиз,— деди Ислам Харуннга, олтурушуп тамам болгъандан сора.

— Эки вопрос бла,— деп къошду Шам орусчалатып. Бир къауум сёз болмаса, орус тилден ангылауу аз эди аны. Ёмюрю малла бла таула арасында кетген адам, къайдан биллик эди башха тилни? Совет власть келгенден сора, кесини гиртчилиги бла милицияда ишлерге кирип, аны юсю бла Нальчикде эки-юч ай туруп къайтханды. Орусча «сёлеширге» анда юйреннгенди ол. Бу ишине Шам бек ёхтемленеди. Ёхтемленмей да не этсин... битеу Уллу тарда окъуна таулуладан орус тилни билген юч-тёрт адамдан сора жокъду. Халкъ а аллайлагъа уллу хурмет этеди. Арысы-бериси болмай, алим сунадыла аллай адамны! Аны себепли Шам, ким бла сёлешсе да, кесини алай бош адам болмагъанын билдирир муратда, керекли, керексиз жерлеге да орусча билген жарты-къурту сёзлерин сугъаргъа кюрешиучюдю. Аны ол адетин жамаулат бир кибик ангыламайды. Бирле: «Зат да билмейди, бош махтанган этеди ансы»,— деселе, бирле уа: «Жашасын бизни Шам, уллугъа кетгенди!» — деп, аперимликни бередиле.

Милиционер: «Эки вопрос бла»,— дегенинде, Харунну жюреги-

не къоркъуу кире башлады. «Бизге игилик тилеп келмегенигизни уа билеме»,— деди ол ичинден.

Бардыр энди, ишни бардыр дегенча, Ислам Шамгъа башы бла белги берди. Милиционер бойнуна тагъылгъан мор сахтиян полевой сумкасындан терк окъуна къагъыт бла къарандаш чыгъарды да, башын алгъаракъ да тутуп, айтды:

— Ары-бери булгъар кереклиси жокъду. Факт болургъа керекди.

— Не факытды ол? — деп сорду Харун.

— Сиз боевой шкок букъдуруп тургъаныгъызны биз билебиз. Кесигиз чыгъарып берсегиз, хатасыз къутуллукъсуз. Алай болмаса уа, ачыргъа тюшериксиз. Ётюрюк айтмайма. Ма, эл Советни председателини къатында предупреждать этеме.

Харун типискиге къалды. Мухамматны уа бети къаралды. Аны кёзлери, шибиля ургъанча, огъурсуз жандыла.

— Не тынгылайсыз? Палитикагъызмыды ол? — деди Шам алагъа.

— Да бир шкогубуз бар эди да, алгъан эдигиз да,— деди Харун.

— Алгъанек.

— Сора энди уа не шкок излейсиз бизден?

— Кёрген адамла айтхандыла. Сибидитилле. Алайсыз да билебиз, Мухамматны къуру болмагъанын. Уучуланы хар таш тюбюнде бирер шкогу барды.

— Жокъду мени шкогум,— деди Мухаммат. Аны ауазы, салта бла тёшге ургъанча, темир тауш этип эшитилди.

— Чечме окълары бла бир аман къауалыбыз барды. Аны а айта эсегиз, алыгъыз,— деп къошду Харун.

— Къауал угъай, боевой шкок.

— Оллахий, жокъду.

— Жокъ эсе, жугъутурланы не бла ёлтюресиз?

— Ёлтюрмейбиз.

— Къалай ёлтюрмейсиз? Ала уа не затдыла? — деп, Шам къош башында тагъылып тургъан этлени бармагъы бла кёргюзтдю.

Харун не деп жууап къайтарыргъа билмей, апчып къалды. Къош башында тагъылып тургъан этле — кийик этле эдиле. Шам аны къошха киргенлей окъуна сезген эди.

— Была къаядан кетип ёлген жугъутурланы этлеридиле,— деди Мухаммат. Кичи къарындашыны, сунмай тургъанлай, аллай онглу жууап тапханы, Харунга эс жыйдырды.

Милиционер ала бла дагъыда бираз даулашды. Къошну ичин тинтирге умут этди. Артха бурулуп, ырбынланы чучхуп тебиреди. Алай бу этгени магъанасыз иш болгъанын сезип, тыйылды. Ала ушкокну къошда букъдурмазлары баям эди. Болса да, Шам умутун юзмеди. «Эртде, кеч болса да, мен сизни шкокларыгъызны табарма»,— деди ол.

Ислам бла Шамны экинчи ишлери уа, быланы малларыны санын билип, анга кёре, алагъа налог салыргъа эди. Харун бла Мухаммат ёртеннге тюшгенча болдула. Мухамматха бютюн да бек

ачыу тийди. Аны кёзлерине къан чапды. «Не этейим энди?.. Бу эки итни экисин да былайда къаплап къойсам а, къалай боллукъ болур? Балта да къайдады?..» — деп, ичинден къыжырыкълап, жан жанына къарады. Харун а: «Ай, анасын саттыгъым а, быланы быллай иш бла келликлерин алгъаракъдан билсем эди, малланы жартысын думп этмеймем былайдан!..» — деп жанды, бишди ачыудан.

Ислам бла Шам аланы малларын санап чыкъдыла да, законнга кёре, уллу налог салдыла.

Харунну жюреги жарыла эди:

— Этмегиз былай. Ол асыры кёпдю, Совет властха бизни хатабыз жетмегенди,— деп, жалынып кюрешди ол. Алай Ислам жумушамады.

Ишлерин бошагъандан сора, Ислам бла Шам, атларына да минип, башха къошлагъа кетдиле.

Малларыны къатларында къалгъан Харун бла Мухаммат бир талайгъа дери ачыулу болгъанлай турдула.

Ала экиси да ингирде малларын ыстауатха тыйып, къошха къутлары, сыфатлары да кетип, алай жыйылдыла. Бюгече ала от тамызмадыла, ушхуууур къайгъыгъа да кирмедиле.

— Сен тамбла юйге атлан,— деди Харун Мухамматха.— Атагъа хапарны айт, Исламгъа барып, тилеп кёрсюн. Ким биледи, бизге этмеген хатерин къартха этер эсе уа.

— Элге баргъан этейим. Алай, мен атагъа аны аллына жалына бар деп айталлыкъ тюйюлме.

Да сора не этейик да дегенча, Харун кичи къарындашыны бетине ауур кючсюнюп къарады.

6

Кюз арты болгъанлыкъгъа, кюнле алыкъа жылы эдиле. Бу чурулада Уллу тарда туман хазна болмаучуду. Бюгюн да ариу кюн тийди.

Мария ийнекни сауып бошап, сютден толу челекни юйге кийирди. Ислам тёшегинден энди кётюрюле келе эди. Алим а кийинип, бетин-къолун да жууып, школгъа тебирерге хазыр болгъанды. Мария терк окъуна, мюйюшде, тапка къатында чыккырны башын ачды да, быж-быж этип къайнай тургъан айранны чолпу бла булгъап, чёмючге къуйду, аны да, бир туурам от гыржынны да столгъа салды.

— Ауузлан,— деди ол жашына.

Алим айрандан уллу-уллу уртлап, гыржындан бир-эки къапды да, стол юсюнде китапларын бла тефтерлерин къолтукъ тюбюне урду.

— Быллай бир къайры ашыгъаса? Адамыча ашагъан да этмей,— деди анга от тиргизе айланнган Мария.

— Бюгюн классда дежурнама. Эртдерек барыргъа керекме,— деп, Алим юйден муштухул чыкъды. Мария отха салгъан сыгынла, терк къабыныргъа унамай, юйню ичин тютюнден толтурдула.

— Тунчукъдураса бизни,— дей, Ислам барып эшикни ачды. Бу кезиуде, суудан чачыкъгъанча, жётел эте, тёшекде жукълап тургъан Элдар уянды.

— Оу ананг, оу ананг, тютюнмю кирди ёпкелеринге? — деп, Мария чабып барып, жашын къойнуна алды. Элдар жилямсырагъан да эте, жётелни къыздырды. Тапчан юсюнде, тонгга чулгъаныып жатхан Къанаматны да, тютюн тынчлыкъсыз этсе керек, ол бир жанындан экинчи жанына бурулуп, башын тонну тюбюне тумалады.

Къанамат бюгече таудан кеч келгенди. Ол анда сау айны ичинде, бир къауум нёгери бла малла кютюп тургъанды. «Товариществогъа» бирикген эллиле алай этедиле. Тауда малларына кезиукезиу къарайдыла.

Къанамат бираз жукъларыкъ эсе да, Элдар къоймады аны. Анасыны урушханына да къарамай, ол тапчанны къатына барып: «Сен къачан келгенсе?.. Тул, хайда!..» — деп, анга тынчлыкъ бермей эди. Элдарны бу юйде бек сюйген олду. Къанамат юйде болса, Элдарны оюну къурумаз, кёзлеринден кюлкюсю кетмез. Аны бла безирерге тапсын ансы, Къанамат да аш ашамаз.

— Ой, къалай уллу жаш болгъанса сен! — деп, Къанамат Элдарны ёрге кётюрюп, юсюне олтуртду.— Билемисе, мен санга таудан не зат келтиргенме?

— Не зат?

— Бусагъат, шуёхум, бусагъат,— дей, Къанамат ёрге кётюрюлдю да, тапчанны баш жанында кийимлерин чучхуп тебиреди. Кёнчегин тапды да, аны хуржунундан тешиклери болгъан тыякъчыкъны чыгъарды.

— Не затды бу? — деп, Элдар топал къолчукъларын анга созду.

— Бу уа, шуёхум, сыбызгъыды. Тынгылачы бир.

Къанамат сыбызгъыны къыйырын аузуна салып, бармакълары бла аны тешиклеринден баса, не эсе да бир халкъ макъамны сокъду. Сибиртки бла юйню тюбюн сыйпай тургъан Мария, белин кётюрюп, Къанаматха къарады.

— Не ариу согъады! — деди ол, жарыкъ ышарып. Элдар кёп согъаргъа къоймады сыбызгъыны. Ол аны Къанаматны къолундан тартып алып, терк окъуна аузуна элтди. Ууртларын кёпдюрюп, къаты юфгюрдю. Сыбызгъыдан чыкъгъан тарууш аны сейирге къалдырды. Ол терк окъуна тапчандан секирип тюшдю да, анасына чапды.

— Бу меникиди, ана... къалачы къалай согъады...

— Ол а согъарыкъ эди, сен болалмайса ансы,— деп кюлдю Мария.

Элдар анасыны айтханына да уллу эс бурмай, Къанамат этгенча, тешиклерине да бармакъчыкъларын салып, сыбызгъыны согъаргъа кюрешеди.

— Бу жаш сени тынчайыргъа да къоймады,— деди Мария къайынына.— Санга тансыкъдан, ахырысы, бизни да амалсыз этип тургъанды. Атынгы сагъынмай бир кюнню къалгъан болмаз.

Къанамат жууап берирни орнуна, Элдарны сыбызгъы бла гузаба этип кюрешгенине къарай, жарыкъ ышарды.

— Анака, тышына балайыммы?

— Къарачы сен аны. Энди сабийлеге махтанырга умут этеди,— деди Мария башын булгъай.— Алгъа азыкъ аша да, сора алай барырса.

Къанамат юйден чыкъгъанда, кюн иги кесек кётюрюлюп эди. Къар басхан тау башла кюмюш хазырлача жылтырай эдиле. Къанамат бек алгъа эгечини юйюне барыргъа кёл алды. Ахлуларыны барысындан да, ол анга бегирек тансыкъ болгъан эди.

Къанамат элни баш жанында, челекле бла суугъа бара тургъан тиширыугъа кёзлери илинип, дыркъ тохтады. «Айшат»,— деди кёлюнден.

Суу алыргъа баргъан тиширыу да, челеклерин суудан толтуруп, Черенден артха бурулгъанлай, тёбентин келе тургъан жашны кёрюп, не эсе да бир затха арсарлы болгъан адамча, тохтап къалды. «Къанамат!..» — деди ол ичинден, акъ бетине къызыл нюр чабып.

— Кюнюнг ахшы болсун, Айшат,— деди Къанамат, аны аллына келип.

— Сау бол. Къачан келгенсе?

— Бюгече.

— Тюшюмде кёргенем тюберигибизни.

Аны бу сёзлери Къанаматха хычыуун тийдиле.

— Суунгдан ичерге болл. къмуду?

— Ич,— дей, къыз къолунда челекни алгъа тутду. Къанамат аны орта тенгинден эки къолу бла да тутуп, боза аякъча ёрге алды. Ол суусап тюйюл эди. Алай челекни къыйырына аны эринлери, сугъанакълыкъ эте жабышдыла. Шербет суу иче тургъанча кёрюндю анга. Кёп ичди, дагъыда сабы къанмагъанча кёрюндю.

— Саулай да ичип къояйыммы? — деди ол Айшатха, кюлюп къарай. Айшат аны алай къарагъанындан ийменип, башын энишге тутду. Ол шёндю Къанаматха: «Кесинги да, мени да нек терилте тураса? Неге деп созаса ишибизни? Мени халымы билмеймисе?» — дерик эди. Алай айталмады ол бу сёзлерин анга. Къалай айтсын мени ал деп къыз жашха?! Айшат, кеси кесинден уялгъанча болуп, башын бютюн да энишге бошлады. Къанамат билсе эди шёндю аны ичин!

— Кет, бирле кёрюрле,— деп, къыз челеклерине жабышды.

— Кёрсюнле!

— Угъай. Сёз этерле.

Бу кезиуде, къыйырда юйлени ары жанындан суу алыргъа келе тургъан эки-юч къатын кёрюндю. Айшат къайгъылы болду. Челеклерин суу къылыч бла имбашына кётюрюп, жолуна тебиреди. Къанамат да терк-терк атлай, суу жагъа бла энишге кетди.

Арбазда курт-мурт эте айланнган Фазика, къарындашын кёргенде, эртденлик жулдузча жарыды.

— Жанынга къатайым, мени алтын терегим! — деп, ол Къанаматны къучагъына къысды.— Къачан келгенсе таудан а?

— Бюгече.

— Оу, эгечинг ёллюк, аны билсем, къуууулуп жетер эдим да. Кел юйге, ауруууңгу алайым.

Эгечини бет жарыкълыгъы бла ариу сёзлери Къанаматны сабий заманын эсине тюшюрюп, жюрегин жылытдыла. Бусагъатда анга жыйырма бла жети жыл болады. Халкъгъа къошулгъанды. Ишге жетгенде, кишиге да хорлатмайды. Къагъанакълыгъындан окъуна жол нёгери болгъан жашау ачылыкъла аны тынчлыкъгъа юйретмегендиле. Къатылыкъ сингнгенди аны санларына, жюрегине да. Алай, Фазикагъа тюбесе, ол жумушамай къалмайды, ана жылыуун сынагъанча болады. Заман оза, жашауунда болгъан ишле эсинден кете бара эселе да, Къанамат сабийлигинде Фазикадан кёрген игиликни унутмагъанды. Ол эгеч тюйюл эди анга, ана эди ансы. Ма, бусагъатда да, ол эгечи бла юйге кирип бара, анасыны ызындан ойнакълай чапхан улакъча эркелениригі келеди.

— Дадаш а къайдады? — деп сорду Къанамат, тёгерегине къарай.

— Тёбели сыртда биченчиги бар эди да, аны тюшюрейим деп кетгенди, эки-юч эшекни да сюрюп.

— Азретден а не хапар? Къагъыт жазамыды?

— Аны уа не айтдыраса! Бир да унутмайды. Барыбыздан да санга кёп салам айтып жазады. Къышда каникулгъа келгенде, санга не эсе да бир китапла да ала келирге айтады.

— Оллаха, окъумасам къоярыкъ тюйюлдю ол мени.

— Ай, жашчыкъ, сен иш тюйюленг, мени да къоймайды ансы. Къартлыгъыма манга неге керекди окъуу, деп да кюрешеме. Болмайды ансы. Сохтача мени аллына олтуртуп, ишми этерге къояды.

— Да не эсе да, бек къаныкъгъанды окъуугъа.

— Айтмай къой. Жашчыкъ, бусагъат мен санга хычинле этейим,— деп, Фазика тапка таба бурулду. Къанамат унамады.

— Шёндю ауузланып чыкъгъанма. Бир зат керек тюйюлдю.

— Ач болмаймы турлукъ сунаса кесинги? Олтурчу ары, тапчаннга.

— Алыкъа мен Адиллагъа да барлыкъма.

— Жетиширсе. Олтур. Санга сёзюм да барды.

Къанамат тапчаннга олтурду.

— Мария жукъ сагъынмагъанмыды санга?

— Угъай,— деди Къанамат, эгечине соруулу къарап.

— Не да болсун, жашчыкъ, энди бу жол бизни кёлюбюзге тийме. Бек тап къызчыкъны сайлагъанбыз.

Къанамат уялгъанча болуп, кёз къарамын эгечини бетинден айырды да, башын энишге тутуп, жерге къарап тохтады.

— Кимди ол билемисе?.. Доммакъны къызы... Чыммакъ.

Къанамат жууап къайтармады.

— Нек тынгылайса, жашчыкъ? Биз барыбыз да анга ыразы болуп тохтагъанбыз. Ислам да, сабийлени атасы да (Дадашха Фазика алай айтады), Адил да, мен да, Мария да... Не сыфатында, не къылыгъында бир тюрлю айыбы болмагъан тиширыуду ол.

Къанамат эгечини айтханына бюсюремей, башын булгъады.

— Угъай, жашчыкъ, атам да, анам да жаннетде алай сау айлансынла, бу жол угъай десенг а, барыбызны да жаныбызгъа тиериксе,— деди Фазика, жюреги къыйналып.— Алай этдинг да, Жансуратдан къуру къалдынг. Хур къызы кибик Ханипаны ычхындырдынг. Энди уа не муратынг барды сени?

Къанамат тынгылауну ийип иги кесек турду. Терслиги болгъан сабий анасыны аллында буюкъгъанча, жерге къарагъан кёзлерин кётюрюп, эгечини бетине да къараялмады. Кёпден бери къысады аны Фазика. Элде бек ахшы къызланы да сайлап кюрешеди ол къарындашына. Адил юйдегили болгъандан сора, Фазика узакъгъа соза турмай, Къанаматны да юйдегили этип къояргъа ашыкъгъан эди. Баям, ёксюз къарындашларыны барысы да юйдегилиюйюрлю болуп тынчайырларын ол неден да бек сюе болур эди. Алай Фазика кичи къарындашына айтханын этдиралмайды.

— Тынгылагъандан хайыр жокъду, жашчыкъ. Чыммакъны кёпле тилейдиле. Учурурла да кетерле. Биягъы сен а бурнунгу салындырырса да къалырса.

— Учурсунла.

— Да сора биз санга не этейик? Къайдан табайыкъ хур къызны!

— Манга хур къыз керек тюйюлдю...

— Сора не затха ауара этип айланаса бизни да, кесинги да? — деди Фазика, аны аузуна чабып.— Саулай Акъташда санга бир тиширыу табылмай къалды да!

— Нек табылмайды?

— Къайдады да бу, табыла эсе?

— Мында. Элде.

— Кимди ол?

— Айшат.

— Далхатны къызы?!

— Хоу.

Фазика сейирге къалды. Эслеп эсинде, жукълап тюшюнде болмагъан зат! Айшат аман къыз тюйюлдю. Атасы да, анасы да намыслы адамла. Алай къызны башха жаш тилейди. Эки жаны да келишим этген хапарлары барды. Жолу ызланып тургъан къызгъа лакъырда окъуна этерге жарамайды. Биреуню намысына къатылгъан иги тюйюлдю.

— Жашчыкъ, сен Айшатны хапарын билмеймисе да? — деп сорду Фазика къарындашына.

— Билеме.

— Да сора уа?

— Айшат Къурманны сюймейди. Ол анга барлыкъ тюйюлдю!

Алай айтып, Къанамат эгечини юйюнден терк чыкъды.

— Жашчыкъ, тохтачы алай...

Къанамат уллу орамгъа жетди да, андан онг къолгъа бурулуп, эки жаны бийик хуналы, тар жолчукъ бла энишге, гюрбежи таба бурулду. Адил ол тийреледе жашайды. Кюн эртденликден да бек жылы эди. Анга къууаннган сабийле, тюрлю-тюрлю оюнла къу-

рай, орамлада чабышып айланадыла. Бир къауум юйлени арбазларында кюн тууушда чёгюп, лахор эте тургъан акъ сакъаллы къартла да кёрюнедиле.

Къанамат кишини да эслемей барады. Акъыл кёрмесе, кёз кёрмейди дегенлей, аны акъылы сагъышлагъа берилип, тыш дуниядан айырылып эди. Айшатны сюйгенин ёмюрден ахыргъа дери жюрегинде букъдургъанлай жашаргъа бел байлагъан эди ол. Алай тёзалмады. Жюрегин ачды эгечине.

Ол тар жолчукъну тауусуп, сол жанына бурулду. Гюрбежини тенглигине жетгенде, аллына антлы тенги Исхакъ тюбеди.

— Кел ныгъышха,— деп, ол Къанаматны кесине нёгер этди.

Ныгъышда халкъ кёп эди. Жай ишледен къутулгъан адамла энди кюнлерин мында кечиндиредиле. Хар заманда да кюз арты чурулада элни ныгъышы уллу базар жыйылгъан жерге ушаучуду. Бюгюнча иги кюнледе уа бютюн да. Бери келмеген жокъду къартдан, жашдан да. Урчукъ ийирген къатынла да келиучюдюле бери. Алгъын чанкала да бу ныгъышха жыйылыучу эдиле. Алай энди ала бери келиулерин къойгъандыла, сабийлерин окъуна ийимейдиле. Болса да, ныгъыш бла чанкаланы аралары юзюлюп тюйюлдю. Ала элде кеслерине жакъ басхан адамланы болушлукълары бла ныгъышда не хапар жюрюгенин, кимни не айтханын да билип турадыла. Ол жаны бла чанкаланы кимден да бек Къудас бегирек жалчытады.

Къанамат бла Исхакъны ныгъышха келгенлерин хазна эслеген адам да болмады. Жыйын-жыйын болуп, бирле къол таш атыша. бирле тутуша, бирле къаздиреу ойнай, бирле чабыша, бирле хапар айтып олтуруша эдиле. Дауур, кюлкю кёп, сабий жабы уа андан да уллу.

Къанамат бла Исхакъ къол таш атыша тургъанланы къатларына бардыла.

— О-о, Къанамат келди! Энди ол кёргюзтюр сизге таш атыуну къалай болуучусун,— деп, алайдагъыладан биреулен, терлегенлери да бара, ёчге тюшюп кюрешген жашланы эслерин Исхакъгъа бла Къанаматха бурду. Къанамат кесине къарагъан кёп кёзледен уялгъанча болуп, бети аз къызара, ышарды. Къол таш атыу бла Къанамат хар заманда да тенглеринден онглу болуучуду. Аны озаргъа къанлары къайнап айланнган жашла аз тюйюлдюле. Аладан бири — Чорады. Сунмай тургъанлай Къанаматны келгенин ол артыкъ бек да жаратмады. Эртденли бери да жашла, къол ташны ол атхан жерге жетдиралмай, сыгъынышып кюреше эдиле. Чора уа, къолларын да белине салып, мыйыкъ тюбюнден кюле, эркешча ёхтем айланады. Аны алай этерге эркинлиги да бар эди. Ташны ким узакъгъа атса, махтау аны болады.

— Ма, ол анда белги Чораныды,— деп, жашла жерге чанчылып тургъан тыякъны кёргюзтдюле. Къанамат Чораны белгисине дагъыда къарады. «Не узакъгъа бардыргъанды, анасы бергенни тёгерик! Айыплы болуп къалмагъа эдим»,— деп келди аны кёлюне. Жашла артха турдула. Жалан да Чора сюелгенлей къалды Къанаматны къатында.

— Аягъынгы бу белгиден алгъа ётдюрме,— деп эскертди ол Къанаматха, къыртишде ызланнган ызлыкъны кёргюзте.

Аны алай айтханы Къанаматха ачыу тийди. Жерде ташны къолуна алып, имбашына элтди да, бираз артха чегинди. Алайдагъыла шум болдула. Къанамат жауурунлары къатыш башын артхаракъ да тутуп, эки-юч атлам алгъа секирди да, ташны быргъады. Чораны белгиси болгъан жерден бир атлам чакълы арлакъда тюшдю. Жашланы бир къауумлары ары чабышдыла. Бир къауумлары уа Къанаматны тёгерегин алдыла. Чорагъа ачыу тийди. Ачыу а тиемиди... Эртденли бери саулай ныгъышда аты айтылып туруп, энди уа ма санга! Ыспас да жокъ, хурмет да жокъ. Къарап къарагъынчы махтау да, хурмет да башхагъа кёчдюле. Болса да, Чораны къызгъан жюреги анга тынчлыкъ бермеди.

— Ташны бери келтиригиз! — деп буюрду ол жашлагъа. Мычымай ташны келтирип, аны аллына салдыла.

— Махтанган ийнекча болуп къалырса,— деп биреулеп анга чам этди. Чора аны эшитмегенча этип къойду. Ташны эки къолу бла да ёрге кётюрюп, иги кесек артха барды. Сора аны онг къолуну аязына салып, тишлерин да къыжырыкъландыра, быргъады алай! Аны ызындан кеси да алгъа къапланыргъа аздан къалды. Бир къауумлагъа таш, Къанаматны белгисинден озуп тюшгенча кёрюндю. Чора кеси да алай сунду. Жашла таш тюшген жерге чабышдыла. Чора кеси да къууулду ары. Жалан да Къанамат къалды жеринден къозгъалмай.

— Жетдиралмагъанды эки къарыш тенгли бир,— дей, бёкем санлы алаша ёсюмлю кёккёз жаш, бирсиледен айырылып, сюйюнчюлюк айтыргъа Къанаматны аллына чапды. Ол — Къурман эди... Айшатны аллыкъ жаш. Къанамат апчып къалды. Бети иш да тюрленди. Къурманнга не эсе да бир затла айтыргъа деп, аузун да ачды. Алай жукъ айтмады. Къурманны кюлюмсюреген кёзлери анга дунияны айыбын эте тургъанча кёрюндюле. Къанаматны аркъасы терледи. Аны жюрегинде не болгъанын Къурман билмей эди. Билген болса, ол Къанаматны къууандырама деп, аллына сабийча чабып да келмез эди. Болса да, ол Къанаматны бет халинде суукъулукъну эслемей къоймады. Эследи... сейир да этди. «Мени мынга не хатам жетгенди?» — деп да келди аны кёлюне.

* * *

Ол ыйыкъда: «Айшат эрге къачды... Къанаматха!» — деген хапар элге жайылды. Жайылгъан этгенликге жамауат анга артыкъ уллу эс бурмады. Бу жангылыкъ жалан да Къурманны титиретди. Ол хапар аны жерге къаратды, жюрегинде дерт туудурду.

7

Кюз арты ташыуул бошалды. Адамла мирзеулерин да жыйдыла. Мал орунларын да жамадыла. Къар жауып этгени болмаса да, къыш суукъла борбайдан ала башладыла.

Баблина къолунда да къумгъаны бла юйюнден чыкъды. Келе тургъан атлыны эследи да, эки кёзюн анга сюзюлтюп тохтады. Атлы жуукъдан жуукъ келе келгени сайын, Баблинаны бети да тюрлене башлады.

— Оу, кюнюм, бу уа не затха салынып келеди? Гыбышыладан бирлери къозутуп, къайтып иш а келмесин,— дей, Баблина къолунда къумгъанын юй аллында жерге салды да, барып, къабакъ эшикни ачды. Атлы акъ къаланы къатында атындан тюшдю. Баблина бла бирге арбаздан чыкъгъан эки уллу парий, къуйрукъларын да къыланч тутуп, юрген да эте, жолоучуну аллына чапдыла. Къатына жетгенлей, итле юргенни да къоюп, ал аякълары бла аны юсюне тагъылышдыла. Жолоучу аланы башларындан сылай, кесинден айырды да, Баблинаны аллына келип баш ийди. Бийче андан къоркъгъан этгенча, артха ыхтырылды. Алмастыгъа ушай эди, аллына келип сюелген киши: юсюнде кийимлерини сау жери жокъ. Тобукъларыны ачылып, ышымлары да тешик... башында бёркюню да сау жери жокъ, айыу талагъанча.

— Малланы кимге къоюп келесе, Хышмыш? — деп сорду анга Баблина. Жалчы не эсе да бир затла мурулдай, къоркъма, барысы да тапды дегенча, къоллары бла белги берди. Баблинаны жаны ичине кирди.

— Нек келгенсе?

Хышмыш бийчеге юсюн кёргюзтдю.

— А-а... кёрюп турама. Тозурагъанса бек. Мен бусагъат,— деп, Баблина ызына бурулуп, юйге кирди.— Аминат, не этейик, Хышмыш келгенди? Юсю битден толуду. Юйге кир деп айталмай келеме...

— Да, кесини орунуна кирсин,— деди Аминат.

— Ары къалай кирир, ит оруннга,— деп, Ариубат анга терс къарады.— Жангыз бир къулубуз къалгъанды да, бир да болмай эсе, анга иги болайыкъ.

— Сен аны тюз айтаса,— деди Баблина сагъышланып.— Алай, юйюбюзню битден толтурса, не этерикбиз? Кеси да кийимле тилей келгенди. Мени жаум да аны халин кёрсюн шёндю.

Баблина бла Ариубат тышына чыкъдыла. Хышмыш арбазда парийле бла ойнай тура эди.

— Кел, Хышмыш, юйге кир,— дедиле ала жалчыгъа.

Хышмыш ары-бери майрыша, ийменнгенин билдирди.

— Охо, кел...

Хышмыш юйге кирди.

— Олтур былайгъа,— деп, Ариубат анга тапчанны кёргюзтдю. Хышмыш аны унамады. Печь къатында шинтикге чёкдю. Уялып, ачылгъан тобукъларын жабаргъа кюрешди. Аминат аякъгъа айран къуюп келтирди да, жалчыгъа узатды. Ол уллу гоппанны, аны къолундан сермеп алгъанча алды да, тюзюнлей аузуна элтди. Аны кёкюрегинде жумдурукъ чакълы уллу бокъуру ёрге бла энишге баргъанына тиширыула сейир этип, къарап турдула. Айранын ичип бошап, жалчы аякъны ызына къайтарды.

— Энди уа келтирейимми?.. Ичерикмисе?

Хышмыш «хы» дегенча, башын къымылдатды. Аминат анга дагъыда айран келтирди. Ол аны сыйлай тургъунчу, Баблина бла Ариубат, башха отоудан быстырла алып келдиле. Ала Къужонну эски кийимлери эдиле. Баблина аланы бир жанына этмей, кюбюрюнде сакълап тургъанды. Артыкъ уллу ыразы болуп да чыгъармады ол аланы.

— Охо, кесине да сууабы жетер,— деп, Ариубат да кёл этдиргенден сора ачхан эди кюбюрню. Алай этмесе, башха тюрлю амалы да жокъ эди. Хышмыш кийимлени кёргенде, кёлю толду.

— Бийни эскерип этеди, харип,— деди Ариубат. Баблинаны да кёзлери сууландыла.

— Санга халалды, Хышмыш. Сау кий,— деди ол.

Хышмыш кийимлени къолтукъ тюбюне уруп, юйден чыкъды. Тюзюнлей барып, кесини гытысына кирди. Аны ызындан ары итле да кирдиле. Бираздан ол андан жыртыкъ кийимлерин алышындырып чыкъды. Терезеден къарап тургъан бийчеле:

— Ай аурунг, къарагъыз! Кийинсе уа, адамгъа ушарыкъ кёреем бу да! — дедиле ала.

Бу кезиуде дагъыда бир атлы келди. Бийчеле чабышып, тышына чыкъдыла. Келген Ариубатны атасы — Хажомар бий эди. Хышмыш аны атындан тюшюрдю. Бийни бети суукъ эди. Бийчелени жылы сёзлери да жылытмадыла аны жапысын. Юйге киргенде да тешилмеди аны тюйюлген къашлары. Бийчеле тынгысыз болдула.

— Нальчикден келе келгенлигимди,— деди ол, жерге къарап сёлеше.— Бери бурулмай кетерге болмагъанма. Аман хапар бардыды.

Бийчелени жюреклерине къоркъуу кирди.

— Балшибикле «колхоз» деп бир палах затны чыгъаргъандыла.

— Ол а неди энди?

Хажомар эхчелген бешикча, башын эки жанына чайкъай кетип, ауур кючсюндю:

— Ол а, Баблина, адам улу эшитмеген артыкълыкъ.

— Оу кюнюм!

— Халкъны малын да, ырысхысын да сыйырып, ортакъ этедиле. Колхоз дегенлери олду.

— Да башыбызгъа жаппа-жангыдан къан жаудура турадыла деп къойсанг а.

— Айхай, къуру ол болуп къалса уа. Бизни кибиклени маллары сыйыргъан бла да къоймай, кулакла деп Сибирге жибердиле.

Баблина сескеннген этгенча, битеу санлары бирден тепди.

— Ётюрюк хапар иш а болурму? — деп сорду.

— Къайры ётюрюк болады, мен кесим кёзюм бла кёрюп келген зат. Битеу Къабартыны оу-шау этдире турадыла шёндю.

— Ким биледи, ол зат бизге жетмей къалыр эсе уа,— деди Баблина, адыргысындан не зат айтырын билмей.

— Жетерикди...

— Сора биз не этейик?

— Жол узуну аны юсюнден сагъыш этгенлей келеме мен да, Баблина. Бир да билмейме, не этерик эсек да.

— Оу, аман дуния, ой, шау болгъан дуния! — деп, Баблина тобукъларын тюйюп тебиреди.— Кёрдюгюзмю, къаллай кюн келтирдиле балшибикле бизге? — Хажомарны юсюне тебине: — Сиз, бёрк кийип айланнганла, неге деп тынгылап тургъансыз шёндюге дери?! Мени эрим да, жангыз жашым да къан тёкген заманда, сиз юйлеригизде бугъуп нек тургъансыз?! Къайда сизни кишилигигиз?! Жанларыгъызнымы аягъансыз? Неге керекди къоркъакъ жан? Нек къырмайсыз балшибиклени?!.

— Тоба астофирулла, Баблина, кесинги суууг. Акъылынгы жый.

Баблина шошайды. Къайры эсе да, юйню мюйюшюне къарап бираз турду:

— Не этейим, Хажомар, ачыуум ичиме сыйынмай айтама.

— Да бизни ачыуубуз а бир бек сыйыныпмы тургъан сунаса?

Бу заманда юйге Бекболат кирди. Аны ууртлары къызарып эдиле. Тышында сабийле бла оюнну къыздырып келгенлиги эди аны. Ол тюзюнлей Хажомаргъа барды да, аны бойнундан къучакълап тансыкълады. Къызындан туугъанны эртдеден бери кёрмей турса да, кёлю асыры бузулуп болгъандан, Хажомар адамыча аны эркелетген да эталмады.

— Ай, сен иги жаш,— дей, башындан бир-эки кере сылап къойду.

Юйдегилени тикги болуп тургъанларын кёрген Бекболат кеси да артыкъ уллу эркеленмеди аппасына.

* * *

Арт жылланы ичинде Акъташда быллай къайгъы бир заманда да болгъан болмаз эди. Уллуну, гитчени аузунда да «колхозду». Хоншу хоншугъа кирсе да, сюрюучю сюрюучюге тюбесе да, сюйген сюймегеннге жолукъса да, андан башха хапар жокъду. Чанкаланы жел уруп чайкъагъан арпа сабанча, тынчлыкълары кетгенди. Не этерге билмей, бир бири юйлерине къууулушуп айланадыла. Баблинаны бети табача къаралгъанды. Къужонну асырагъанда да болгъан болмаз эди ол бюгюнча бушуулу. Абери айтыргъа деп аузун ачса, тилинден къаргъыш тёгюледи ансы, башха зат чыкъмайды.

— Анабыз, быллай бир кесинги нек кюйдюресе? — деди анга Ариубат.

— Жанган отну ортасына тюшгенбиз да, андан кюеме. Сосран эфенди айтыучу эди, къыяма болурну аллында, жер юсюнде ажиу-мижиуле деп адам ашаучу эки аякълы жаныуарла жайыллыкъдыла деп. Ала жайылгъандыла, кюнюм къуругъан... балшибикле!

— Халкъ кирсе, биз да кирейик да къалайыкъ колхозгъа...

— Аузунгу чайкъа! Не затла жаншайса сен?! — деп, Баблина Ариубатны юсюне алынды.— Хоу, битеу ырысхымы къулланы

ортасына салып ашатмасам а, къарын тюплери бурур! Андан эсе от салып кюйдюрсем а...

Бу кезиуде Къамбот келди.

— Мен айтханем да, Баблина, малланы барысын да сатып къурутайыкъ деп. Кёрдюнгмю ишни къалайгъа жетип тохтагъанын?— деди ол, жер ашагъанча эте.— Энди сатабыз десек да, ким аллыкъды? Киши да угъай...

Къаспот да эл тюбюнде айлана кетип, юйюне кеч жыйылды. Къатыны анга:

— Сагъышлы кёрюнесе, э киши?

— Танг тириле келе эдик да, энди бу колхоз дегенлери жангыдан тобукъларыбызгъа жамау жаматырча этер деп къоркъама.

— Да иги боллукъду дейдиле да?

— Ким билсин, къатын... билемисе, шёндю Каммой манга не айтханды?

— Не айтханды?

— Колхозгъа кирсенг, алгъындан да аман жалчы боллукъса дегенди.

— Оу кюнюм!

— Бизни малларыбызны хакъ бла кютюучю эдигиз, колхозну малларын а хакъсыз кютериксиз дегенди.

— Каммой сюймей да айта болур.

— Аны да ангылайма. Алай, сагъыш этип кёреме да, кертиси бла да, ол айтханча болуп чыгъады. Бери къара... Мен алгъын Къужонну малларын кютюп, андан жалчылыкъ хакъ алыучу эдим. Энди уа, колхозгъа киреме десем, алгъынча, кесими малымы угъай, башханы малын кютерикме. Аны бла да къалмай, къолубузда малчыкъларыбызны да колхозгъа ётдюрюрге керекди.

— Кет аурунг, э киши, шёндю бек тапбыз. Къунажин да къозларгъа деп турады... Аллахха шукур, сабийлени да, кесибизни да юсюбюз-башыбыз да жабылгъанды. Бизге андан сора не керекди?

— Мен да аны айтама, къатын. Колхозгъа киргенден эсе, былайлай къалсакъ иги болурму эди?

— Аллахакъына, алайды.

8

Къамбот эл тюбюн къыдыра кетип, юйюне тюшге жуукъ жыйылды. Кёлю къарангы болса керек, арбазда жумуш эте айланнган къатыны Сулихатха бла келини Келиматха сёз да айтмай, ауур кючсюне, юйге кирип кетди.

— Келин, ол ач болур,— деди Сулихат Келиматха. Келимат къайын анасыны айтханын ангылады. Ол, ауур къарнын да алгъа чюелтип, юйге кирди. Къайын атасыны аллына аш салды. Бу кезиуде тышындан ат аякъ тауушла эшитилдиле.

— Ким болур ол а?..— деп, сагъайды Къамбот.

Сулихат юйге чабып кирди.

— Къонакъ келгенди бизге!

— Кимди ол?

Босагъада Хажомарны кичи жашы Бийбертни башы кёрюндю.

— А-а-а... Сау кел, сау кел, Бийберт,— дей, Къамбот жеринден къобуп, къонакъны аллына барды.— Ёт бери... Къайын ананг сюе кёреем...

— Не ишлейсиз?

— Кёресе, эт ашай тургъаныбызны. Узал бери,— деп, Къамбот этден толу табакъны аны аллына тюртдю.

— Ашай турургъа заманым жокъду,— деди къонакъ.— Жумуш бла айланама.

— Не жумушду ол?

— Ата сени чакъырта ийгенди. Къаммойну да, Чокканы да...

— Не этеди?

— Жыйылып оноу этерге керек болур. Мен алыкъа башха эллеге да барлыкъма.

— Охо, жетиширсе. Бу иги этден аузунга тийир. Къатын, шорпа да къуйчу Бийбертге.

— Мени ючюн жарсымагъыз. Ач тюйюлме. Баблиналада уллу гоппан бла бир айран ичип чыкъгъанма шёндю,— деди Бийберт. Болса да, хазыр ашны юсюне келгенден сора, аууз тийдирмей кетерге жарамагъанын билип, табакъгъа узалды.

— Къачаннга дейди Хажомар?

— Тамбла ингирге.

— Къаммой, Чокка жыйынына уа айтханмыса?

— Угъай алыкъа. Энди айтырыкъма.

— Ахшы, Бийберт. Биз барырбыз...

Экинчи кюн, тюш артында Акъташдан къауум атлы чыкъды. Ала тарны ичин къууалагъан уллу жолгъа тюшюп, аны бла ёрге бурулдула. Башларында бухар бёрклери, юслеринде жым-жым жылтырагъан хазырлары бла, омакъ чепкенлери. Къамалары да беллеринде. Тышындан къарагъаннга келин келтирирге атланнган киеу нёгерлеге ушай эдиле ала. Алай быланы къайгъылары келин да, той да тюйюл эди. Къоргъашинден да, туздан да ауур эди башларындан басхан сагъышлары.

Жылны тауушлукъ кезиуюдю. Тёгерек жашилди. Тенгизге жюзюп, кёзкёрмезге кетген къайыкълача, ташла да къалын, бийик кырдыкга тумаланнгандыла. Тау сызгъаладан саркъгъан суула, кеслерини эски макъамларын мурулдай, энишге къыстау энедиле. Жол жанларында чакъгъан къызыл, сары гюлле, терезеледен тышына жашыртын къаран тургъан къызлача, башлары ташла артларындан кёрюнедиле. Акъташдан чыкъгъан атлыла ол затланы эслемейдиле. Бусагъатда ала дуния бар эсе, жокъ эсе да билмейдиле. Сагъышлагъа сыйыртхандыла акъылларын.

Атлыла Гыжгыт элге ашхам чуруда жетдиле. Хажомар бийни юйюню тёгереги къантарылгъан атладан толу эди. Арбазда от жанады, къазан къайнайды.

— Тойгъамы жыяды бу халкъны? — деп келди Къамботну кёлюне. Быланы алларына бир къауум жаш чыгъып, атларындан тюшерге болушдула.

Бийни юйюню уллу отоуу, жума кюн межгитдеча, адамладан толу эди. Терезеле къалын жабыула бла жабылыпдыла. Отоуну эки мюйюшюнде эки патеген чыракъ жанады. Тёрде, тапчан юсюнде олтургъан Хажомар, эшикден кирген къонакъланы кёргенде, жеринден къопду.

— Келигиз, Къамбот, келигиз.

Акъташчы чанкала юйдегиле бла саламлашдыла да, сора кеслерине жер сайлап олтурушдула. Хажомар Къамботну тёрге ётдюрюп, кесини онг жанына, тапчаннга олтуртду.

— Былай жыйылгъаныбызны балшибикле унарламы? — деп сорду Къамбот Хажомаргъа.

— Къоркъма, эгечден туугъан. Сылтауубуз хазырды. Уллу жашны къаядан кетип, сау къалгъанына къурманлыкъ этерге эркин тюйюлмеми мен?

— Оллахий, ол а бек тап сылтауду.

Жуукъ олтургъанла бир бирлери бла таурух этедиле. Ненча тюрлю хапар айтылады шёндю мында! Дагъыда бир къауум къонакъ келди. Отоуну ичинде аякъ басар жер къалмагъанды. Тышында уа къарангы кече, гуртха олтургъан гогушча, этегин кенг жайып, жерге бауурланнганды.

— Мен чакъыртханла барыгъыз да келгенсиз,— деди Хажомар, юйюне жыйылгъанланы бетлерине къарай.— Совет пласт богъурдагъыбызгъа бичакъ салып тохтагъанды. Башха къыралла балшибиклени ууатадыла деп умут этип турдукъ. Ол умутубуз да болмады. Огъары Чегетде колхоз къурагъанларын эшитген болурсуз?.. Бештау, айтчы хапарынгы.

Ат нерни кёпчегича, уллу ууртлу киши баш эрнин жапхан сары мыйыкъларын сылай, тамагъын ариулады. Отоудагъыла барысы да анга къарадыла.

— Эки аягъыбызны бир уюкъгъа сукъгъандыла,— деди ол, жилярыгъы келген адамча, ёню къалтырай.— Жерни барысын да, жайлыкъланы иш да колхозлукъ этип, бизге уа малыбызны кютерге ырбын да къоймагъандыла...

— Ма, санга,— деди Къамбот, тюп эрнин къабып.

— Энди не этерге да билмейбиз. Бир къауумларыбыз маллырыбызны уллу ыфчыкны тийресине, бирлерибиз да Чатла башына сюрген кибик этгенбиз. Башыбыз уллу хатагъа тюшгенди. Айтыгъыз, не этейик?

— Не этейик, не этейик?..— деп, барысы да Бештауну ахыр сёзюн къатлап айтдыла. Хажомар, къаядан юзюлюрге хазыр болуп тургъан ташча, алгъа къынгыр ийилип олтура эди.

— Сиз, огъары чегетчиле, осаллыкъ этгенсиз,— деди Хажомар Бештаугъа.— Жаланбыдырланы кёбюсю ыразы тюйюлдю колхозну къуралырына. Аланы иги къозуталмагъансыз. Чырмау болалмагъансыз колхозгъа.

— Да биз не этерик эдик? — деди Бештау.— Гыбышыла ыразы тюйюл эдиле, аны керти айтаса. Алай, гепсу да келип, сыкъдырыргъа къалды да, не этерик эдиле? Ала уа арбазларында малла-

рын сюйюпмю берген сунаса? Алыкъа унамай тургъанла да бардыла.

— Энтда да кеч тюйюлдю. Эллилени къозутугъуз. Колхозланы къуратмазгъа кюрешейик. Андан башха амалыбыз къалмагъанды...

Хажомар бийни юйюне жыйылгъан чанкала кече узуну кенгешдиле. Совет властны къолуна тюшюрмей, малларын думп этиую амалын сюздюле.

Каммой бла Къамбот Гыжгытдан ашыгъып къайтдыла. Эл къыйырына жете келгенлей, ала аман хапар эшитдиле: гепоучула таулада айланып, бир къауум адамны тутуп кетгендиле. Тутулгъанланы ичинде Каммойну жашы Мухамматны кёргендиле. Хапаргъа кёре, ол гепоучуладан бирин бичакъ бла уруп, жаралы этгенди.

Каммой юйюне келгенде, къатыны жиляй тура эди.

— Э киши, эшигибиз жабылды...

— Сынсыгъанны къой да, биле эсенг, муну не ючюн тутханларын айт,— деди Каммой ачыуу чыгъып.

— Шкогун тапхандыла дейле...

Мухамматны тутулгъаны Каммойну къаты титиретди. Ол анга ышанып тура эди. Харун бла уа не этсин? Хуна оюлгъанча, жашауу оюлуп барады. Ичинден Аллахха чамланып, дагъыда тобагъа къайтады...

9

— Къалай иги этдинг терк келгенинги,— деп тюбеди Баблина таудан келген къарындашы Ханбатыргъа.

— Не хапар барды? Нек чакъыртханса мени?

— Башыбызгъа уллу палахны энди келтиредиле балшибикле. Ислам бла Шам келип, арбазыбызда малчыкъланы жазып кетгендиле.

— Нек деп?

— Абери да айтмагъандыла. Колхозгъа аллыкъ болурла.

Ханбатыр белин къармай барып, къыны бла бичагъындан тутду.

— Бир малны къоймай сюрюп чыгъайым бюгече! — деди ол, эринлерин чайнай.

— Этеригинг да алайды. Тауда малланы да къурутугъуз. Онг бар эсе, тау артына ётдюрюп, сатыгъыз. Багъасына къарамагъыз. Ахча болмаса, харакетге алышыгъыз. Дуниябыз тюп болду...

Бу кезиуде конторда уа, партячейканы жыйылыуу болуп бошап, коммунистле юйлерине жайылдыла.

Кече арадан аугъан эди. Ай жокъ. Жулдузла да кёрюнмейдиле. Кеч болса да, элде бир къауум юйледен чыракъ жарыкъ чыгъа эди.

«Не эсе да, чанкала жукъусуздула»,— деди Шам, кеси кесине чыракъ жарыкъ чыкъгъан юйлеге къарай.

Шам гюрбежини тёбен жанында жашаучу эди. Юйюне кетип

бара, Къужон бийни юйюню тийресинде итле талашханча эшитилди къулагъына. Башха жерледен да итлени бир бирге гырылдашханлары эшитиле эди.

«Кечени бу заманында неге деп къозгъалгъандыла бу итле?»— дей, Шам, тёгерегине да къарай, Черен суу таба тигеледи. Тохтап, Къужонланы юйю таба къарап, бираз турду.

«Тейри, не эсе да быланы бир ишлери барды»,— деди ол ичинден. Юйюне бара тургъан жолундан артха бурулду. Кёпюрге жетди да, Черен суудан ётюп, бийни юйю таба ашыкъмай, сакъ барды. Бийик хунаны тыш жанында бир къауум ит, бир бирни къууа айлана эдиле. Была Шамгъа артыкъ уллу эс да бурмадыла, юрген кибик этип тохтадыла.

Бийни юйюню халжарында чыракъ жана эди. Аны жарыгъы арбазны да жарты-къурту жарыта эди. Эшикле терк-терк ачыладыла, этиледиле. Къууумлу болуп айланнган адамланы башлары да кёрюндюле. Шам юйню арты бла кенгирекден айланып, халжарны къатына жанлады.

— Къойланы да союпму къояйыкъ? — деген киши ауаз эшитилди анга халжар ичинден.

— Сой да къой. Терилерин тамбла сыдырырбыз.

Муну айтхан а Баблина болгъанын Шам билди.

«Была, малларын къыра турадыла... колхозгъа бермез ючюн»,— деп келди Шамны эсине. Халжарны жаны бла хуна башына ёрледи. Аны кёрюп, арбазда бийни итлери къаты юрдюле. Шам керохун къабыгъындан чыгъарып къолуна алды да, хуна башындан секирип арбазгъа тюшдю. Итле юсюне болдула.

— Не затха юредиле была быллай бир? — дей, халжардан Баблина бла Ариубат чыкъдыла. Аны ызындан а, юсю-башы да къаннга боялып, къолунда да къан жугъу бичагъы бла Ханбатыр чыкъды. Шам алагъа, ала уа Шамгъа къарашып къалдыла. Итле уа, иелерине батырланып, милиционерге жууукъдан жууукъ чаба башладыла. Бири юсюне секирип, чубур тонуну этегинден къапды. Шамны кероху атылды. Ол аны атдырама деп да атдырмады. Къалай эсе да, кесин итден къоруулайма деп, эслемей, сампалындан басып ийген эди. Керох атылгъанына, Аминат бла Ариубат жабы этип, юйге къачдыла. Итле да думп болдула. Эслемей атдыргъан керохну огъу адамгъа тийген сунуп, Шамны ахы кетди.

— Неди бу ишинг, Шам? Бизни къырыргъамы келгенсе? — деп, Ханбатыр бичагъын да къолунда тутханлай, милиционерге тебиреди. Шам а — аны аллына. Была бетден бетге келип тохтадыла.

— Малланы нек соясыз?

— Не ишинг барды? Сени малларынгы соймайбыз. Кесибизни малларыбызны соябыз.

— Эркин тюйюлсюз. Пайнатна?

— Сора нек деп?

— Совет пластны оноуу алайды.

Ханбатырны кёзлерине къан чапды. Бу такъыйкъалада ол нечат да этерик эди. Шам аны эслеп, керохун алгъа тутду. Ханбатыр жериндеп тепмеди. Шам анга да къарай, алгъа ётдю да, халжар-

гъа кирди. Эки ийнекни бойну союлуп эди. Ючюнчю ийнекни уа териси сыдырылып... Шам халжардан чыкъды да, биягъы Ханбатырны къатына барып айтды:

— Энди жангыз бирин сойсанг, тутулгъан этериксе.

Ахыр сёзю ол болуп, Шам, бийни юйюню арбазындан терк чыкъды.

«Сени къанынгы мен бир тёкмесем, мен да итден туугъанма»,— деди Ханбатыр, Шамны ызындан къарап.

Шам кёпюр таба къууулду. Эл къалай эсе да къозгъала башлагъанча кёрюндю анга. Чырагъы жаннган юйле да кёпдюле. Шам кёпюрден ётгенлей, тёбентин ашыгъыулу келе тургъан биреуню къарелдисин эследи. Милиционер аны аллына чапды.

— Эй, кимсе?

— Менме... Ислам.

Ала бирге тюбедиле. Шам талакъ солуу эте эди.

— Неди бу? Сенми атдыра айланаса керохну? — деп сорду Ислам.

— Чанкала малларын соя турадыла...

— Эй а, юйюнге?!

Акъташны бу кечеси къайгъылы болду. Большевикле бла комсомолчула кулакланы мал союуларын тыя, тангнга жукъламай чыкъдыла. Бюгече малларын сойгъан къуру кулакла тюйюл эдиле. Къара халкъны арасында да бар эдиле ол ишни этгенле.

10

Танг аласы бла Каммой жолгъа чыкъды. Тюбюнде байталы къарыулу жаныуар эди. Аны себепли Каммой Чатла башында кеслерини къошларына къарангы болгъунчу окъуна жетди. Сау кюн ёр жолланы къыйынлыгъын сынап келген байтал, иеси юсюнден тюшгенде, солууун терен алды. Малланы къош аллы ыстауатха тийишдире айланнган Харун, атасы келгенин кёрюп, анга ашыкъды. Алай Каммойну къатына андан эсе итлери алгъа жетди. С кесин Каммойну юсюне атды.

— Ир-р, аман гяуур,— деп, Каммой аны кесинден кери къыстады. Парий артхаракъ туруп, бу этгенинг а неди, дегенча, Каммойну бетине тюрслеп къарады. Бу кезиуде къолунда хыжысыны къыйырын да жерде сюркелете, Харун да жетди. Аны къоргъашин тюрсюнлю кёзлери, бек арыгъан адамны кёзлерича теренден мудах къарай эдиле. Арыгъан а этгенди. Къарындашы тутулуп кетгенли битеу ауурлукъ анга тыяннганды. Атасы анга хазна билеклик этмайды. Этерик эсе да, элден башы ычхынмайды. Анда да юй, малла... Аны юсюне уа жашау ары бла бери бола турады. Чанкала бир бирлерин излейдиле, биригирге кюрешедиле. Бир бирге табылмай жарамайды.

Харун атасы бла саламлашып, Мухамматдан хапар сорду. Ол, нек эсе да, къарындашы къайтып келлик сунуп турады.

— Андан хапар жокъду,— деди Каммой, кючсюнюп.— Къабар-

тыда князланы, байланы малларын сыйырып, колхозлагъа къошуп башлагъандыла. Ма хапар олду.

— Сора балшибикле энди бизни кибиклени ачыкъдан тонап башлагъандыла.

— Хоу.— Къаммой сагъышлы болду.

— Мында бир къауумла малларын тау артына сюредиле... сатаргъа,— деди Харун.

— Мен аны эшитип келеме,— деди Къаммой, жашыны аузуна чабып.— Не айтадыла барып келгенле?

— Хатасы жокъду дейле. Харекетден алты эшекни жюклеп къайтхандыла Хажомарны жашлары.

— Биз да алай этерге керекбиз.

— Андан игиси жокъду. Ахыр сыйырлыкъ эселе, жокъ этерге керекди мал тукъумун. Алайсыз да, кёресе, ыстауатда хазна жукъ къалмагъанды.

— Къайсы ыфчык бла ауа болурла тау артына баргъанла?

— Хажомарлары Жоба ыфчык бла аугъандыла.

— Да асыры узакъ айланнгандыла да. Былайлада бир ауш бар хапарын айтыучу эди Мухаммат. Сен билмеймисе аны?

— Барып кёрмегенме. Алай табаргъа боллукъду. Ма ол анда къаяны бери, сол жанында болур дейме.

— Сора аны кёрюрге керекди. Малла бараллыкъ жер эсе, алайны аудурурбуз. Болмаса не этерикбиз... Жоба ыфчык бла ауарбыз.

Харун эт биширип, нартюх ундан къош къалачла этди. Ушхуур ашап бошагъандан сора, Къаммой мулжар юсюне жайылып тургъан жамычыгъа тыянды да, салам чёп бла тишлерин къаза башлады.

— Хажомарны жашлары тау артындан шокла да алып келгендиле,— деди Харун атасына.

— Сора аланы бир умутлары барды.

— Жыйын къурай айланадыла балшибикле бла чайкъашыргъа.

— Аперим!

— Манга да соргъандыла къошуллукъмуса деп.

— Сен а не айтханса?

Харун имбашларын жыйыра, тынгылауну ийди. Атасы анга да къарай, ичинден айтды: «Сени бир заманда да кишилигинг болмагъанды. Мухаммат бла санга бир анадан туугъанды деп ким айталлыкъды?..»

Эртденлигинде, Къаммой бла Харун малларын кютюуге жайдыла да, терен ташлы къолну ичи бла ёрге атландыла. Парийлери да аланы ызындан тебиреди.

— Угъай, сен сюрюу къатында къал,— деп, Къаммой аны артха къайтарды. Парий иесини тилин ангыласа керек, эки арт аягъыны юсюне олтуруп, сюрюу къыйырында къалды. Къаммой бла Харун а терен къолну ичи бла ёрге кетдиле. Тап жол тапдыкъ деп, къууанып бара эдиле ала. Алай къолну тауусула баргъан жеринде аланы алларын уллу гыйы ташла тыйып тохтадыла. Алайны

мал угъай, адам да ёталлыкъ тюйюл эди. Ташланы айланып ётерге да къарыу жокъ эди.

— Тейри, муну башха жолу болур ансы, Мухаммат айтмаз эди,— деди Къаммой, тёгерегине къарай. Алай тёгерекде къысыр къаяладан башха жукъ да кёрюнмей эди. Къаяла уа, жолну сакъ-лагъан къалауурлача, имбашларын бир бирге тирей сюеледи-ле. Къаммой бла Харун ызларына бурулдула. Алыкъа ала умутсуз тюйюл эдиле. Къолну ичи бла энишге тигелей келип, аны кюнлюм бетинде, суу жыргъан сызгъаладан бири бла ёрге ёрледиле. Аманны кебинден къапхакъ башына чыкъдыла. Анда, къол аяз тенгли бир ёзенчикде, жугъутурла кютюу эте тура эдиле. Ала, адамланы эслеп, ташладан ташлагъа секире, къайры эсе да думп болдула. Къаммой бла Харун былайлада кёп къыдырдыла. Мухаммат кёргюзтюучю къалакъ къаягъа жуукъ бардыла. Алай, не бек кюрешдиле эселе да, тау артына жол тапмай, арып, ызларына къайтдыла.

Къошха жыйышханлай, Къаммой чабырларын тешип, эртденликде жыйылмай къалгъан тёшеклерине тёнгереди. Анга бюгюнлю таулада къыдыргъаны татыгъанды.

— Керексизине къыйналдыкъ,— деди ол, солуун терен ала.— Жоба ыфчыкга тартмай боллукъ болмабыз, эшта да.

— Этейик алай.

— Жолгъа хазырланыргъа керекди.

— Ненча мал сюрлюкбюз?

— Барысын да.

— Сора былайдан арталлы да кёчюпмю кетебиз?

— Мында биз этерик жокъду.

— Ууакъ, ырахын малла бардыла...

— Акъырын сюрюрбюз, кютдюре, кютдюре. Шайтан орнунда уа, ыфчыкдан ауалмазлыкъларын айырырбыз да, бирлеге къоя кетербиз.

Эки кюн озду арадан. Была жолгъа хар затларын да хазыр этдиле. Къош кереклерин да жыйышдырдыла. Алай, уллу жауун жауун, жолгъа чыгъаргъа къоймады.

— Бизни сынчыкълагъандан сора Аллахны да иши болмай къалгъанды,— деди Къаммой ачыуланып. Бир ыйыкъдан кёк булутладан тазаланып, кюн аязды. Сууланнган жер терк къургъакъсып башлады.

— Тамбла чыгъарбыз жолгъа,— деди Къаммой жашына. Ала танг аласы бла тебирерге оноулашдыла. Ингир алада уа быланы къошларына бир белгисиз адам келди. Юсюнде кийимлеринден, аны эбизе болгъанын билди Къаммой. Саламлашдыла. Къонакъны къошха кийирдиле.

— Кимсе? не айланаса?

— Сыванлыма мен. Атым — Отарды. Акъташха барама.

— Да биз ол элденбиз.

— Эшта да! — деди эбизе жарыкъ болуп.— Мени анда шагъырейим барды. Анга къонакъгъа барама. Узакъдамыды эл былайдан?

— Жуукъ да тюйюлдю. Кимди сени анда шагъырейинг? — деп сорду Къаммой.

— Суфиян... Чорбатланы Суфиян. Таный болурсуз?

— Танымай а. Эфендибизди ол бизни.

— Не тукъум турады? Къолайы къалайды?

— Турады...

— Ол манга ийнек берирге айтхан эди, бузоуу бла,— деди Отар, мыйыкъларын сылай.—Бизде малланы колхозгъа жыябыз дегендиле да, берекет къоймагъандыла. Суфияннга да амалсыз болуп келеме ансы, келген да этерик тюйюл эдим.

— Колхозгъа мында да жыядыла малланы. Бош къыйналгъанса. Суфиянны санга берир заты къалмагъанды.

— Алай эсе, тапсызды иш,— деп жарсыды къонакъ. Къаммой бираз тынгылап турду да:

— Сен бери къалайтын аугъанса? — деп сорду Отаргъа.

— Жугъутур аууш бла.

— Къалайдады ол?

— Былайдан узакъ тюйюлдю.

— Кёргюзтчю къалайда эсе да.

Ала къошдан тышына чыкъдыла. Эбизе къолун, къалакъ къаягъа узатды.

— Ма анда.

— Къалайны барылады ары?

— Ма ол къарлы бугъейни тюбю бла айланып.

— Мал ёталлыкъмыды алайтын?

— Къыйналып ётерикди ансы, ёталлыкъды.

— Алай эсе, сен манга нёгер бол,— деди Къаммой, эбизени имбашына къолун салып.— Ары, сизге, малла ётдюрюп сатаргъа деп турама. Суфиян берлик ийнекни мен берирме санга.

— Бек ахшы!..

Къаммой къой союп, къонагъын сыйлады. Къызыу, жаулу шорпа, эбизени алайсыз да къызыл бетин, бютюн да бек къызартды. Ол ыразы эди. Ауушдан бери аугъанлай, эл-журт къыдыра да айланмай, излегенин тапса, андан сора не керек эди анга. Андан кем ыразы Къаммой да тюйюл эди. Билмей тургъанлай, Аллах буюргъанча, жол да, нёгер да табылды анга.

Эртденликде была жол къууумгъа кирдиле. Малланы бек къарысузларын айырып, башха этдиле. Ала бла Харун къошда къаллыкъды. Алай келишгендиле атасы бла бюгече.

Кюн къушлукъ бола башлагъан кезиуде, Къаммой бла Отар малланы да, жол азыкълары жюкленнген эшекни да алларына сюрюп, жолгъа тебиредиле. Бу кезиуде, къош артны ары жанындан беш атлы чыкъды. Ит юрюп, аланы алларына чапды.

— Энди была уа кимдиле? — деди Къаммой. Аны жюрегине тынгысызлыкъ кирди.

Атлыла иги да жуукуъгъа келгенде, Къаммой аладан бирин — Шамны таныды. Къалгъанлары уа, кимле эселе да, ол таныгъан адамла тюйюл эдиле. Къаммойну бет къаны бузулду.

Атлыла быланы къатларына жетип, атларындан секиришип тюшдюле. Шам нёгерлерине, Каммойну бла Харунну кёргюзте:

— Была бизни элни кулакларыдыла,— деди. Сора Каммойну къатына барып, аны бла саламлашды. Харун арлакъда эди. Жеринден ол да тепмеди, аны къатына Шам да бармады.

— Бу уа кимди? — деп сорду Шам Каммойгъа, Отар таба башын силдей.

— Шагъырейибизди.

— Къайры ахшы жолгъа тебиреген сиз?

Каммой не айтыргъа билмей, тыгылып къалды. Къертисин айтыргъа жарарыкъ тюйюл эди.

— Игирек кютюу болгъан жер билебиз,— деди Каммой, тапхан сылтауу ол болуп. Шам анга ийнанмады. Жюкленнген эшек, эбизели нёгери, жуукъ жолну белгиси тюйюл эдиле.

— Биз комиссиябыз,— деди Шам, Каммойгъа кесини биргесине келген нёгерлерин кёргюзте.— Малланы санай айланабыз.

— Не малланы? — деп, Каммой къашларын тюйдю.

— Таулада болгъан малланы. Сизни малланы да.

— Не затха деп?

— Аны уа айтырбыз, санап бошайыкъ да, пайнатна?

Шам да, аны нёгерлери да малланы санаугъа киришдиле. Ала санап бошагъынчы, Каммой да, Харун да, Отар да бирер ташны юсюне чёгюп, сакълап турдула. Комиссиячыла ишлерин бошадыла да, бирге жыйылып, жазыу этдиле. Жазгъан къагытларына барысы да къол салдыла. Андан сора, Каммойну къатына бардыла. Бу жол аны бла башында къара фуражкасы болгъан, орта жашаулу, узун бойлу киши сёлешди. Баям, комиссияны башчысы ол болса керек.

— Малларыгъызны къалайда тап кёрсегиз, алайда кютерге эркинсиз,— деди ол Каммойгъа.— Алай, бюгюнден башлап, не сатаргъа, не сояргъа эркин тюйюлсюз.

Каммойну узун тюклю къашлары кенгнге керилдиле.

— Нек сора? Мен кеси малларыма кесим ие тюйюлмеми?

— Иесе. Сюрюуден жангыз бир мал къораса, жууап берликсе. Совет властны оноуу алайды.

Энди уа, Каммойну къашлары энишге тюшюп, гыжы ийирилген шынтагы халыча жыйырылдыла.

— Кимге керекди аллай пласт?.. Халкъны тонагъан пласт! — деп, чамланды Каммой.

— Къызма,— деди анга Шам,— Совет властха алай айтыргъа эркин тюйюлсе. Пайнатна?..

Каммойну аузундан сёз чыкъмады. Абери айтама десе окъуна айталлыкъ тюйюл эди. Бу такъыйкъалада аны жюреги тамагъына келип тыгъылгъан эди.

Комиссия кетди. Каммой да, Харун да, Отар да тикги болгъанлай къалдыла.

Кюн батды. Терк окъуна тёгерек къарангы болду. Каммой бла Харун, къонакълары да болушуп, малларын ыстауатха тыйдыла да, къошха кирдиле. Мутхуз эди быланы бетлери. Бир бирлери

бла сёлешириклери окъуна келмей эди. Бир заманда парий къаты юрдю. Ючюсю да бирден къошдан чыкъдыла. Ыстауатны огъары жанындан кимлени эсе да къарелдилери эсленди.

«Уручула», — деп келди Къаммойну кёлюне. Парий уллу-уллу юре, артха, къош таба бурулду. Къарелдиле да, ыстауатны чегет жаны бла айланып, къошха келе башладыла.

— Чубур, кет бери,— деп, Къаммой итлерине хыны сёлешди. Парий юргенин къоюп, гыр-гыр эте, къош къатына къайтды. Къарелдиле жуукъ келгенде, къошну къатындагъыла аланы айыртлап кёрдюле: алты-жети адам, школары бла да. Ала келе келип, салам да бере, Къаммойну аллында тохтадыла.

— Къара, Бийсо, сенмисе?.. Охо, Ханбатыр! Сен а къайдан чыкъгъанса бери?! — деп, Къаммой тамаша болду. Ол бирсилени да бетлерине къарады, алай экисинден башха адамны танымады.

— Бери комис келгенмиди? — деп сорду Ханбатыр Къаммойгъа.

— Келгенди. Шам да ала бла бирге.

— Къалай ары кетгендиле?

— Былай ары...

Школула андан сора айтханлары, соргъанлары да болмай, Къаммой кёргюзтген жанына ашыгъышлы кетдиле.

11

Къаммой чатладан элге бети саз болуп, санлары да тюшюп, алай къайтды.

— Э, киши, не болгъанды санга? — деп, къатыны къайгъылы болду, эрин кёргенде.

— Болуру болгъанды,— дей, ол юйге кирди да, тапчаннга ауду. Ауур сагъышла башын къазан къайната эдиле.

«Дуния жаратылгъанлы да этилген болмаз инсаннга быллай бир артыкълыкъ. Не хатам барды мени? Кимни малын, кимни ырысхысын ашагъанма мен? Байлыгъым болгъан эсе, ол манга кёкденми тюшгенди?.. Атам мажаргъанды, атамы атасы мажаргъанды... кесим мажаргъанма... Жалчыла тутхан эсем, мен аланы къыйынларын къайтармаймы къойгъанма?.. Къайтаргъанма. Манга жалчылыкъ этгенлени ким алларын тыя эди байыгъыргъа? Киши да угъай. Ала мажарыусуз адамла эдиле. Кеслерини осалдыкъларын кеслеринден кёрюрге керекдиле, биреуню малына зарланмай, хазыргъа кёз ауана этмей. Къайда тюзлюк?..»

Къаммойну сагъышларын тышындан дауур этип кирген Къамбот бёлдю. Юйню иеси тапчандан кётюрюлдю.

— Къалай болдунг, Къаммой? — деп сорду Къамбот, саламлашханы да къоюп.

— Зат да болалмадыкъ.

— Комисми тюбеди?

— Хоу.

— Аналары къатынлары боллукъла! Мени жолуму да ала кесдиле.

— Къарайма да, Къамбот, была бизни кёрге сукъгъунчу тохтарыкъ болмазла.

— Сен аны къуру да айтаса, Къаммой.

— Къужон бий бизден эсе насыплы кёреем, бу зарауатлыкъланы сынамай ёлген...

Къаммой да, Къамбот да кёп сёлешдиле. Эрикгинчи олтурдула.

— Къал, Къаммой. Кете барайым мен,— деп, Къамбот жеринден кётюрюлдю.

Къаммой Къамботну ашыра, сехлеге дери барды. Бу кезиуде, ала къайдан эсе да, къуухотун этип келе тургъан Къудасны кёрдюле.

— Эшитдигизми ол хапарны?! — деди Къудас кенгирекден окъуна Къаммойгъа бла Къамботха.

— Биз эшитген жокъду.

— Чатла башында Шамны да, дагъыда кимлени эсе да ёлтюргендиле.

Эки чанка да Къудасха ийнанмагъанча къарадыла.

— Не эсе да бир бандитле ёлтюргендиле дейле. Ислам къайры эсе да къууулуп кетгенди.

Бу заманда гюрбежини жанындан жиляу-сыйыт эшитилди. Шамны юйю ол тийреледе эди.

— Ма, юйдегисине да билдирдиле,— деп, Къудас къууулуп кетди. Къаммой бла Къамбот бир бири бетлерине кюлюмсюреп къарадыла.

Бу ишни кимле этгенлерин ала экиси да биле эдиле. Алай бири билгенни бири билмеген сунуп, «менден чыкъмасын» деген нет бла, ич сёзлерин бир бирден жашырдыла.

Чатла башына кетген Ислам элге адамла жатар заманнга къайтды. Акъташ къайгъылы эди. Кеч болса да, хазна чырагъы ёчюлген юй жокъду. Ислам тюзюнлей Шамлагъа барды. Анда жиляу селейген кибик этсе да, тохтап а къалмагъанды. Арбазда кишиле да кёпдюле. Ислам алагъа уллу эс да бурмай, юйге кирип кетди. Шамны къатыны аны кёргенлей, тобукъларын тюйюп, сарнап башлады:

— Отум ючюлдю да къалды, Ислам... Сенден сюйгени болмаучу эди да, сангамы аманат этип кетди беш да сабийин? Кюнюм къуругъан, эшигим жабылгъан, кесими ёлтюрмей эсем, тауусханма амалымы! Къайдады аны къан жуугъан санлары?.. Алыпмы келгенсе, Ислам, салгъа тюзетип?..

Ислам барып, аны аллында тобукъланды. Ёрге ургъан кёлюн чёкдюрюрге кюрешди. Болалмады. Кёзлерин жилямукълары басды. Къатынланы жиляуу бютюн уллугъа кетди. Исламны ызындан юйге кирген бир къауум киши аланы тыяргъа кюрешдиле.

— Къалай болду, Ислам?.. Кимле ёлтюрдюле муну? — деп сордула къатынла.

— Кулакла... бандитге чыкъгъан кулакла...

— Оу, къан жаусун былагъа,— дедиле къатынла, оу-шау эте.

— Тёрт адамны ёлтюргендиле комиссиядан. Жалан да бири сау къалгъанды. Халкъны насыбы ючюн кюрешде кёп жашла жо-

юлгъандыла. Къплени къаны тёгюлгенди. Бизни ахшы тенгибиз Шам да аладан бириди...

Ислам юйюне кече ортасындан озуп, алай келди. Мария къоркъуулу кёзлери бла тюбеди анга.

— Аман тепгендиле чанкала. Санга къоркъама, Ислам,— деди ол, ёню къалтырай. Ислам жукъ да айтмай, барып тапчанга олтурду. Ауур кючсюндю.

Ёлюгю болгъан эл тынгысыз болады. Акъташ да тынгысыз эди бюгече. Къаммойну кёзлерине жукъу кирмейди. Къалкъый тебиренлей, Шам эсине тюшюп, анга кёлюн кенгдирип ырахатланды. Юзюлюп, седиреп бара тургъан умутларын артха къайтарыргъа кюрешеди. Бандитге чыкъгъан чанкаланы кишиликлерине махтау береди.

Эшик къагъылгъанча эшитилди Къаммойгъа. Къулакъларын сагъайтып тынгылады. Эки-юч такъыйкъа озду. Эшик дагъыда къагъылды.

— Ким боллукъду ол бу заманда?..— дей, Къаммой тёшегинден кётюрюлюп, къарангыда тёгерегин къармай, эшикни къатына барды. Къулакъ салды. Эшикни ары жанында ким эсе да сюелип тургъанча кёрюндю анга. Нек эсе да, жюрегине тынгысызлыкъ да кирди. Эшик, биягъыча, акъырын къагъылды. Харун келген сунду Къаммой. «Былай кеч а нек айланады бу?..» — дей, ол эшикни къадауун ачды. Босагъаны ары жанында, ким эсе да биреулен, тёгерегине сакъ къарай, юйге кирди да, артха бурулуп, эшикни къадауун этди.

— Кимсе сен?

— Танымаймы къалдынг, ата?

— Мухаммат!.. Астофируллах, къайдан чыкъдынг?

— Къачып келеме.

Къаммой сейирден «ёлдю». Апчыды. Эс жыйып, жашын къучагъына къысды. Ол къатынын уятыргъа ашыкъды.

— Тур, къатын, жаш келгенди.

— Ким жаш?!

— Мухаммат!.. Мухаммат келгенди!

— Не за-а-ат?..— дей, тиширыу жастыкъдан башын муштухул кётюрдю.— Мухамматмы дейсе?!

— Хоу, хоу. Чыракъны жандырыргъа керек эди...

— Угъай, чыракъны жандырмагъыз,— деди Мухаммат.

— Кюнюм, балам, керти окъунамы келгенсе! — деп, Къыстамал ундуругъундан хылыф тюшдю.

— Ана, къычырма,— деди Мухаммат.— Мен бугъуп айланама.

Къаммой да, къатыны да жашларыны бетин кёрюрге термиле эдиле. Алай Мухаммат чыракъны жандырыргъа къоймады.

Гыржын бла айран берди анасы анга. Мухаммат айрандан да уллу-уллу уртлай, ашын биреулен сыйырып къоярыкъча, къадалып ашады.

— Къалай къутулуп келесе бу бёрюледен? — деди атасы.

— Къутулгъанма. Эки ай жол къыдырып келеме...

Къыстамал жашыны хапарына тынгылай, анга жазыкъсынып, жиляды.

Хапар юсюнде была тангны атдырдыла. Юйню ичине да жарыкъ урду. Каммой бла къатыны жашларыны сыфатын кёргенлеринде, къоркъурукълары келди. Бетин, бойнун да къара тюк басып эди аны. Бурнуну къыйырындан башха, заты да кёрюнмейди. Юсюнде не эсе да бир эски-бусху затла. Жыртылмагъан жери жокъ... Аякълары быстырла бла чёргелип.

— Мени мында болгъанымы бир жаннга сездирмегиз,— деди Мухаммат атасына бла анасына.— Бюгюн къалсам да, тамбла кече Чатлагъа къутулурма...

12

— Ислам, тур.. тышында не эсе да бир къаугъа барды.

Ислам кёзлерин ачды. Мария чыракъны жандырды.

— Не дейсе?..— деп, Ислам башын жастыкъдан терк кётюрдю.

— Тышында не эсе да бир къаугъа барды.

Эшик хыны къагъылды. Марияны жюреги элгенди, къоркъакъоркъа эшикни къадаууп ачды. Босагъада Дадаш кёрюндю.

— Не жукълап турасыз?.. Болгъан кюе турады!

— Не зат кюеди? — деп, Ислам, ундурукъдан секирип тюшюп, кийимлерине узалды.

— Колхозубузну склады да, тирмен да!..— Дадаш алай айтып, ызына бурулду да, къууулуп кетди. Жарты-къурту кийинип, Ислам да тышына чыкъды. Гюрбежини ёрге жанында дууулдап уллу ёртен жана эди. Элни тёбен жанында бийик сыртны артындан да кёкге жарыкъ ура эди. Исламны жюреги чанчды. Кюе тургъан складха чабып жетди. Бу тийреде жашагъанла, уллусу, гитчеси да, тышына тёгюлюп эдиле. Кимини къолунда къазыкъ, кимини къолунда жугар...

— Суу... суу ташыгъыз! — деп къычыра, Ислам складны жана тургъан эшигине кесин атды. Кимни эсе да къарыулу къолу, аны билегинден тутуп, артха тартды.

— Сен ары кирип этерик жокъду,— деди Дадаш анга.— Адил да, мен да алты къапчыкъ ашлыкъны чыгъаргъанбыз. Андан сора биз эталгъан болмагъанды.

Ислам арлакъда сюелип тургъан Адилни энди эследи. Аны бети, къоллары да къаралып эдиле. Юсю, башы да тозурап. Исламгъа аны кийимлери тютюн эте тургъанча кёрюндю.

— Адил, къабына тураса!

— Юсюне суу къуйгъанбыз да, аны тылпыууду,— деп ангылатды Дадаш Исламгъа.

Кёп да бармай, саулай эл аягъы юсюне болду. Бирле тирменнге къууулдула, бирле уа — складха. Анда да, мында да отну ёчюрдюле. Колхоз складны таш къабыргъаларындан сора заты къалмады. Къырал колхозгъа болушлукъгъа деп берген мирзеу да, адамладан жыйылгъан чалгъыла, сенекле да... кюйдюле. Тирменни уа жалан да эки ташындан сора жугъу да къалмады.

Акъташчыла тынгысыз кечени жукъусуз ашырдыла. Къурала келген колхозларыны адыргы мюлкю тюп болгъанына ачыу этдиле. Чанкала уа, юйлерини тууралырындан ёртеннге къарашып, кече узуну кёл кенгдирип турдула.

Эртденликде Акъташха Гюренден къуугъун келди. Бюгече палахха уруннганла къуру акъташчыла болмагъандыла. Къуугъунчу билдиргеннге кёре, бирси элледе да чанка бандитле хыянатлыкъ ишле этгендиле. Гюренде райкомну биринчи секретары Байрамланы Амашны юйюне от салгъандыла. Аны уллу юйюрю кюйюп кетерге аздан къалгъанды. Насыпха, эл басынып, сабийлерин, да къартланы да ажалдан къутхаргъандыла. Гыжгытда уа колхозну биченин кюйдюргендиле. Огъары чегетни комиссарын а шкок бла уруп, ёлтюрюп кетгендиле...

Уллу тарда жашагъанланы бу хапар къайгъылы этгенди. «Чанкала аман башлагъандыла...» деген къоркъууларын адамла бир бирге айтып, ачыкъдан жарсыйдыла. Бандитге чыкъгъан чанка жашла бу жолгъа дери да хыянатлыкъ эте тургъандыла. Акъташда милиционерни да ала ёлтюргендиле. Энди уа кенг чабыууллукъну башлагъандыла. Бир кечеге битеу уллу тарны къалтыратдыла...

Ючюнчю кюн, бир къауум милиционерни да ызындан тизип, Уллу таргъа Чёрчек улу келди. Чёрчек улун хар элде да таныйдыла. Анга «къанбузукъ» деп ат да такъгъандыла. Ол гепоучуду. Коллективизация башланнганлы Уллу тарда эллеге терк келип турады. Колхозгъа кирирге унамагъанла ол келгенин билселе, андан сыгъып, таулагъа къачып кетиучюдюле. Чёрчек улу сюйгенни, сюймегенни да колхозгъа керох бла къоркъутуп кийириучюдю. Даулашыргъа тюшгенде: «Мени бери партия жибергенди... Мен уллу вождубуз Сталин тутхан ишни бардырыргъа келгенме!» — деп, не батыр сёлешгенни да тилин къандырыучуду.

Чёрчек улуну хапарын эшитгенлей: «Биягъы къанбузукъ келгенди...» — деп, Уллу тарны жамауаты сагъайды. Ол хапар Акъташда Хасауну бютюн да къайгъы этдирди. Алгъын жол келгенинде, ол Хасауну мангылайына керохун да тирегенди, колхозгъа кир деп. Ким биледи, Ислам алайда болмаса, гепоучу мурдарлыкъ этерден артха турлукъ болмаз эди. Ислам аны къолундан керохун сыйырып алып, ичинден окъларын чыгъаргъан эди. Чёрчек улу ол заманда Исламгъа да тиш билеп кетгенди «контра» деп...

Чёрчек улу милициячы нёгерлери бла, Гюреннге кетди. Райкомну секретары Байрамов Амаш аны келлигин билип, сакълап тура эди. Гепоучу аны бла суукъ саламлашды.

— Сиз мында эки-юч контра чанкагъа Совет властны малтатып турасыз,— деп ол район башчыгъа тырман этди.

— Адамланы къолларында саууг къоймай жыйып кетгенсиз. Не бла къарыу этерликбиз биз, шкоклу бандитлеге,— деди Амаш да, кесини кёлкъалдысын билдире.

— Аны юсюнден артда сёлеширбиз. Бандитлени бегиннген жерлери белгилимидиле?

— Чатла башында... Къарангы къолда.

— Ары жол билген адам керекди манга.

— Адам табыллыкъды. Къачан барыргъа айтаса ары?

— Бюгюн окъуна. Совет властны душманларына болжал этиучюледен тюйюлме мен.

— Нёгерлеринг аз кёрюнедиле. Бизден болушлукъ керек эсе, айт. Жыйын къурайыкъ активистледен.

— Керек болса, къурарсыз. Саууг табыллыкъды,— деп, Чёрчек улу ауур жюкленнген къадырны кёргюзтдю.— Бандитле кёпмюлле, билмеймисиз?

— Толу санын билмейбиз... аз да болмазла. Чартлаукъланы Мухаммат да ала бла бирге хапары барды.

— Чартлаукъланы!.. Мухаммат?! — деп, гепоучу сейирге къалды.— Ол тюрмеден къачханды. Биз аны излеп айланабыз!

Бу хапар Чёрчек улун къууандырды. Эсде-бусда болмай тургъанлай, Мухамматны тутуп барса, анга уллу аперимлик берликлерин ол биледи. Чынын да, къуллугъун да кётюрюрге боллукъдула. Мухаммат тутулгъан жеринден алай бош къутулуп кетмегенди. Лагерни сакълагъан эки къалаууруну ёлтюргенди. Бирин а ауур жаралы этгенди.

Кёп сагъышлы бола турмай, Чёрчек улу Къарангы къолгъа жол тартды...

* * *

Къауум кюн озду. Чёрчек улу Къарангы къолда хорланып къалгъанды деген хапар жайылды. Ызы бла уа, активистледен жыйын къураргъа деген буйрукъ чыкъды. Ол буйрукъгъа кёре, Ислам да элде бир къауум жашны кесине нёгер этип, жолгъа атланды. Нёгерлерини арасында Дадаш да бар эди. Жолда бирси элледен чыкъгъан активистле да къошулуп, иги кесек кюч жыйылды. Къолларына балта, сенек алып чыкъгъанла да бар эдиле. Была Гюренге жыйылдыла. Амаш аланы арасындан бир къауум таматаракъ адамны ызына къайтарды. Жыйын башчыгъа Исламны салдыла. Алай бла жыйын андан ары кетди.

Алларында таракъ-таракъ къаяла, кеслерини жютю тёппелерин, сюнгюле чанчылгъанча, булутлагъа чанчып сюеледиле. Къолну созса, бармакъланы къыйырлары бла къармарча, жуукъ кёрюне эдиле ала. Алай ол кёрюнюу — алдау кёрюнюу эди. Жыйын, сыртладан ауа, тёшледен ёрлей, акъырын барады. Арыгъан атла пырх-чырх этедиле. Тохтап, аланы бир кесек солутхан сууап эди. Алай, не медет. Заман жокъду. Жыйын чыгъанакълы ёзеннге жетерге керекди. Анда Чёрчек улу быланы сакълайды. Къарангы къолда бегиннген бандитле уа энтда да хазырлана болурла бир харамлыкъ ишге.

Чыгъанакълы ёзеннге ингир бола жетдиле. «Кёп сакълатдыгъыз кесигизни»,— деп, Чёрчек улу келгенлеге тырман бла тюбеди. Аны башы акъ быстыр бла байланыпды. Байлауну бир-эки жеринде къан тамгъала кёрюнедиле. Окъ аны онг къаш башындан тийип, насыбына, артыкъ уллу хата этмей, терисин жырып кетгенди. Жарасы къоркъуулу болмаса да, ачыгъан а эте болур эди. Аны

себепли ол, кесин сакъ къымылдатыргъа кюрешеди, сёлешгенде да, биреулен башындан басып тургъанча, алай сёлешеди. Жаралы къуру ол тюйюлдю. Нальчикден биргесине келтирген нёгерлеринден да бардыла ачыгъанла.

Чёрчек улу Нальчикден келтирген шкокларын адамлагъа юлешди. Алай сауут барына да жетмеди.

— Шкок жетмегенле, былайда атла бла къалырсыз,— деди ол. Бандитлеге къанлары къайнап чыкъгъан жашла, анга ыразы болмадыла. Огъары чегетден келгенледен бири уа, къамасын къынындан чыгъарып:

— Мен къаллыкъ тюйюлме мында. Шабазны къанын алыргъа ант этип чыкъгъанма элден,— деп тохтады. Чёрчек улу аны от жанган кёзлерине къарай кетди да, сора солдатладан бирини тукъум атын айтып къатына чакъырды. Ол аны аллына акъсай-акъсай келди.

— Сен мында къалырса, шкогунгу мынга бер,— деп буюрду. Солдат ол айтханча этди.

Тёгерекни къарангы тартып башлагъан эди. Сауут-саба, башха затла бла да ишлени тындыргъандан сора, Чёрчек улу Исламны, Дадашны, дагъыда эки-юч адамны бир жанына чакъырды да, къысыр къаяла таба къолун да соза, айтды:

— Мени акъылым былайды... Кечени болушлугъу бла, жашыртын Къарангы къолгъа жетебиз да, анга кирген ауузну аллын тыябыз. Алай бла, бандитлени къуршоугъа алабыз да, ууатабыз. Къолну ичи бла ёрге уа ала къутулаллыкъ болмазла. Бек барсала, бугъейлеге дери барлыкъдыла. Андан ары уа ёталлыкъ тюйюлдюле. Адам угъай, жугъутурла да ёталмагъан хапары барды алайны. Билген адамла айтхандыла аны манга...

— Терс айтхандыла,— деди Дадаш, Чёрчек улуну сёзюн бёле.— Къышхыда аллай онг да бола болмаз ансы, жылны бу кезиюнде уа, ол бугъейле бла тау артына ауаргъа боллукъду. Мен кесим сынагъан ишди ол.

Чёрчек улу да, бирсиле да Дадашха тюрслеп къарадыла.

— Сора сен Къарангы къол бла шагъырейсе, ы? — деп сорду Чёрчек улу Дадашха.

— Болгъанма мен анда.

— Ыхы...— деди Чёрчек улу, сагъыш эте.— Суужилик чанкаланы мажарыулукъларыуа жетерми бугъейле бла ёрлерге?.. Жол табарламы?

— Да ала уа таулула тюйюлмюдюле. Бютюн да Мухаммат ичлеринде эсе, жол тапхан къыяма боллукъ тюйюлдю алагъа. Былайлада ол билмеген тешик да болмаз. Сора, Хажомарны жашлары да бёрюледен башха тюйюлдюле.— Чёрчек улу, Дадашны хар сёзюн кесине этилген тырманча ангылады. «Мени юйретирге кюреше кёреме бу»,— деп келди аны акъылына. Алай, ол кеси кесини даражасын не бек багъаларгъа кюрешсе да, тюзюн айта тургъан адам бла даулашыргъа базынмады.

— Сора къалай этебиз?

— Жыйынны экиге бёлюрге керекди,— деди Дадаш.

— Сора уа?

— Бир къауумубуз сен айтханча, Къарангы къолну тюбюнден ёрге, экинчи къауумубуз а — башындан энишге кирирге керекбиз... бугъейле жанындан. Ол заманда аллыкъбыз биз ортагъа бандитлени...

— Дадаш тюз айтады,— деди Ислам.

— Тюз айта болур... Алай Къарангы къолну башына къалайны барлыкъбыз? — деп сорду Чёрчек улу.

— Тёгерек айланып.

— Не заманнга жетерге боллукъду ары?

— Шёндю тебиресек, танг атаргъа. Хайт десек а, андан эртдерек окъуна.

Чёрчек улу тынгылады. Дадашны планы аны кёллендирди.

— Ахшы... этейик алай...

Жыйын экиге бёлюнюп, бир къаууму Дадашны башчылыгъы бла Чыгъанакълы къолдан сол жанына бурулуп, къыбылама таба кетди. Экинчи къаум а, онг къолгъа тарта, суу жыргъан терен сызгъаны ичи бла, Чёрчек улуну ызындан тебиреди.

* * *

— Бийсо, тур тасхачыбыз келгенди.

Элли-элли беш жылы болгъан, мазаллы къарасакъал киши, юсюнде жамычыны бир жанына атып, олтурду. Ол Хажомар бийни тамата жашы Бийсо эди. Шёндю аны уятхан а Каммойну жашы — Мухаммат. Бийсо, жукъулу кёзлерин ууып, тёгерегине къарады. Къарангы къолну ичи жарыкъ тартып тургъанча кёрюндю анга.

— Не, тангмы ата башлагъанды? — деп сорду ол Мухамматха.

— Угъай. Кёкде булутла агъаргъандыла.

— Къайда тасхачы?

Мухаммат артха бурулуп, акъыртын сызгъырды. Олсагъатдан аланы къатына къолунда да шкогу бла алаша кишичик жетди.

— Айт, Тенгиз, не кёрдюнг?

— Балшибикле жетип келедиле...

— Къайда?! — деп, Бийсо атылып ёрге къопду.

— Кёзюм бла кёргенме. Дуния бла бир!

— Къалайтын келедиле?

— Тюбю бла ёрге.

Бийсо, энишге нйилип, жерден шкогун алды.

— Бизни эллеге чапдырып айланмай, кеслери келгенлери иги болду кёреем,— деди ол, алгъа атлай.— Эй, уланла, туругъуз!..

Мычымай, анда-мында ташла арасындан къарелдиле сюелдиле. Бу кезиуде кёкден ай да кёрюндю. Къарангы тарны ичи жарыды да, адамла бир бирни эслерча болду. Бандитле Бийсону тёгерегине терк жыйылдыла.

— Уланла, Чёрчек улу жыйгъан балшибикле келе турадыла. Аллах бизни жаныбызданды. Мажюсюлени аллыбызгъа сюрюп

келтиргенди, дерт жетдиригиз деп. Жерлегиз шкокларыгъызны. Эртденликге азатлыкъны тангын атдырайыкъ тауларыбызда! Амин!

— Амин.

— Амин...

Бандитле Къарангы къолгъа кирген ауузну эки жанына юлешинип, къапхакълагъа бегиндиле. Аланы муратлары, Чёрчек улуну жыйынын къолну ичине кирмеге къоюп, анда къырып бошаргъа эди. Бир заманда, танг да белги бере башлады.

— Не хыликкылыкъды бу?.. Тенгиз ётюрюкмю айтып келген болур? — деп Бийсо къатындагъылагъа сорду.

— Тейри, Тенгиз а аллай киши тюйюлдю.

— Сора къайдадыла да балшибикле?..

Бу кезиуде шкок атылды. Аны тауушу, элия ургъанча, къаяланы зынгырдатды. Атылгъан окъ, Бийсону къатындан узакъ болмай, ташладан къайсысына эсе да тийди да, андан зууулдап бир жанына чартлады. Бандитле жууап къайтармадыла. Жеринден тепгени да болмады.

— Къайдадыла дей эдинг да балшибикле... Кёрдюнгмю? — дей, Мухаммат Бийсону къатына барып бауурланды.

— Да была жер тюбюбламы келдиле, аналары къатынлары боллукъла?

Иги кесек заман озду. Тёгерек да агъарды. Тёшеклеринден къопханча, къая жухла да билине башладыла. Алай большевикле кёрюнмей эдиле. Бирден сора шкок да атылмады. Бийсо тынгысыз болуп тебиреди: «Бу не сейирди?.. Не акъыллары барды быланы? Огъесе уа энтда да кенгден атышыргъамы мурат этедиле? Бизни артыкъ окъларыбыз жокъду. Бетден бетге келирге къоркъа эсегиз, биз барырбыз...»

Дагъыда шкок атылды. Бу жол а окъ Бийсону тюз да къулакъ жаны бла озду. Бийсо, ташлагъа къысыла, бир жанына секирди.

— Бу аналары къатынлары боллукъла бизни кёрюп атдыра болурла дейме,— деди ол, башын кётюрюрге къоркъа.

Дагъыда бир къауум заман озду. Биягъы шошлукъ. Мухаммат, тёгерекге къарай кетип, аргъы къапхакъ башында, не эсе да бир къымылдагъан къарелдини эслеп, юркген атча, къулакъларын тургъузуп тохтады.

— Бийсо, биз тар аузуна кёзлерибизни бош аралтып турабыз. Жаныбыздан чыгъып келедиле была!

— Кет,— Бийсо ташла арасындан башын акъырын кётюрдю.— Къайда?

— Ма, ары, къапхакъ башына, къарачы.

— Жукъ кёрюнмейди да.

— Мен кёреме. Эшта, ала бу къапхакъны башында да болурла. Эки жаныбыздан къысаргъа умут этедиле, баям. Ма, кёремисе?

Бу жол а Бийсо да эследи аргъы къапхакъ башында къымылдагъан къарелдилени. Ичин къайгъы алды аны.

— Къапханнга тюше турабыз. Бугъейлеге къутулургъа керекди! — деди ол къатындагъылагъа.

— Ары къутулургъа биз не заманда да жетиширикбиз,— деди

Мухаммат, бешатар шкогун жерлей.— Былайда бир къауумларын къаплай кетейик.

Атышыу башланды. Къарангы къол титиреди. Жугъутурла элгендиле, къушла кёкге кётюрюлдюле.

— Марап атыгъыз! Окъланы керексиз зыраф этмегиз! — деп хахайлады Бийсо. Аны эшитген хазна адам болмады, атышыу къызыу баргъандан. Аргъы къапхакъны башындан биреулен энишге тёнгереди. Бийсо шкогун жангыдан жерлей тургъан Мухаммат-ха къарады.

— Жашагъыенг сен,— деди ол анга, ыразы болуп. Чёрчек улуну жыйыны, бандитлени къысадан къыса башлады. Ишлери осалгъа кетип тебиregенин сезген чанкала, артха, бугъейле таба, ыхтырылып тебиредиле. Бу заманда аланы алларындан Дадашны жыйыны чыкъды. Башха кезиуде болса эди бу иш, чанкала сейирден ёлюр эдиле. Алай бусагъатда аланы къайгъылары сейир этиу тюйюл эди. Башларындан элия ургъанча, жан дыгаласха къалдыла. Хар ким бети айланнган жанына къачышып, ташла араларына сызылдыла.

Мухаммат тик къапхакъгъа, гырнау киштикча жабышып, жан жанын къармай, ёрге сюркелирге кюрешди. Алай, аякъларын тиреген ташла тутмай, кеси да ала бла бирге энишге ычхынды. Тырхыкга илинип тохтады. Юсюнде къара чепкени жер жеринден жылтырды. Хазырлары да тюшдюле. Тобукълары, жингириклери да ачылдыла. Аланы ташлагъа сыдырылгъан жерлеринден къан чыкъды. Бёркю да къайда эсе да къалгъанды. Ёрлей барып, тюе бийиклиги тенгли бир тик жаргъа башын тиреп тохтады. Аны айланып ётерге къарыу жокъ эди. Къалай да этип, андан къутулургъа мадар изледи. Тырнакълап кюрешди, болмады. Шкогуну бурнун жерге айландырып, къалакъ жаны бла ёрге сюеди. Не этди эсе да, кюреше кетип, бир аягъын анга тиреди да, жилянча ёрге созулду. Къоллары жар башына жетдиле. Къулакъ жанлары бла окъла зуу-зуу этип оздула. Сыгъына кетип, жар башына чыкъды. Бауурланып, шкогун алыргъа умут этди. Алай, къолу жетмеди. Баш тёбен энишге уруп кетерге аздан къалды. Болмазлыгъын билгенден сора, ташдан ташха секире, жар башындан ауду. Тюбюнде суу жыргъан сызгъагъа тюшдю. Былайлары анга шагърей жерле эдиле. Аз жугъутур ёлтюрмегенди ол бу сызгъада. «Къутулдум!..» — деди ол кеси кесине, бетинде терлегенлерин женги бла сыйлай. Сызгъагъа тюшгенден сора, шкок атылгъан тауушла, адам къычырыкъла — барысы да къайда эсе да артда къалдыла. Бираз солууун алып, сызгъаны ичи бла ёрге тебиреди. Аны мураты — бугъейлени сол жаны бла айланып, тау артына къутулургъа эди. Сызгъаны башына жете баргъанлай, ызындан ким эсе да атын айтып сёлешгенин эшитди. Ташлагъа къысыла, артха бурулду. Узакъ болмай, сырт башында шкоклу адамны кёрдю.

Шкоклу сыртдан энишге аны таба тигелеп тебиреди. Мухаммат ташла арасына къысылгъанлай эки кёзюн андан айырмай къарады. Бираздан аны жюреги «тыкъырт» деп ёрге урду. Не эсе да бир къоркъуу сезим мыйысын окъча тешип ётдю.

— Ислам!..— деди ол ичинден, кёзлерине къан чабып.— Ол кече сени бууп кетмей, не затха от сала айланнган болур эдим мен тели...

Бу такъыйкъалада аны битеу ичи, битеу дуниясы бёрюча улуй эди. Шкоклу жуукъдан жуукъ келе келгени сайын, къаяладан бири юсюне ауп келгенча кёрюндю анга. Асыры гузаба этгенден, гашланы тырнады. «Былайдамы боллукъ болур мени ажалым, бу итни къолундан? Угъай!.. Угъай!.. Уруп къоймай, жуугъуракъ келе келсе эди... Хы, ма алай... Энтда да... дагъыда бир кесек... энтда да эки-юч атлам...»

Ислам а бара эди аны юсюне. Бара барды да, аллында сюелип тохтады. Мухаммат, секирирге хазырланнган къапланча аллында зыбыр къара ташха къолларын салып, бурнун жерден ёрге айырды. Юсюне айланып тургъан шкокга бла Исламгъа тишлерин къыжылдата, дыгалас этип къарады.

— Тебире аллымда,— деп буюрду анга Ислам.

Мухаммат, ёрге кётюрюлген сылтау бла, окъча атылып, Исламны юсюне секирди. Ислам шкогуну сампалын басды. Алай кеч басхан эди ол аны... атылгъан окъ терсине кетди. Экиси да шкокдан тутуп бир бирге къайырылышдыла: жулкъушадыла, жыртышадыла, тартышадыла, созушадыла... Жерге да тёнгерейдиле, дагъыда къобадыла ёрге. Экисини да къарыулары кете барады. Алай от жанган дертли жюреклери суумайды. Ала сууурукъ да тюйюлдюле, экисинден бирини ургъаны тохтагъынчы.

Исламны къоллары шкокну ычхындырмазлыгъын билген Мухаммат, башха амал изледи: ол бар кючю бла Исламны кесине тарта келип, сора артха тюртюп ийди. Ол умут этген эди, Ислам ташлагъа абынып, сыртындан тюшер деп. Алай Ислам жыгъылмады. Артха сюрюше барып, сюелгенлей къалды. Мухаммат жангыдан мыллыгын аны юсюне атды. Алай, кёкюрегинден тийген шкок къалакъ аны жерге тобукъландырды. Ол, ауур сытыла, ёрге къобаргъа кюрешди. Къобалмады. Бу кезиуде, къайдан чыкъды эсе да, эки нёгери бла Чёрчек улу къуулуп жетди.

Мухамматны къан чапхан кёзлери Чёрчек улугъа бёрюню кёзлерича кюйсюз къарадыла. Не бек батырланыргъа кюрешсе да, гепоучуну андан жюреги элгенди. Нёгерлерине айтып, ол аны къолларын артына къайиш жип бла байлатды.

— Менден а къутулалмазса,— деп эскертди Чёрчек улу анга. Мухаммат аузундан сёз чыгъармады. Аны ичи от жана эди. Ол къатындагъылагъа душманларынача угъай, жан алыучулагъача къарай эди. Чёрчек улу Мухамматны къалауур бла энишге, Чыгъанакъ ёзенге ийди.

— Бу бандитни саулай къолума тюшюргенинг ючюн сау бол,— деди гепоучу Исламгъа.

Алыкъа шкок атыу тохтамагъан эди. Анда-мында, къая ырбынлада къалгъан бандитле аямай атышып кюрешедиле. Бираздан шкок тауушла селейдиле. Чёрчек улуну бла Исламны адамлары, тутхан бандитлерин да алларына сюрюп, бирге жыйыша тебиредиле. Дадаш бир жерде да кёрюнмей эди.

— Ишибиз игиди. Алай быланы башчыларын къутултуп ийгенибиз осал болгъанды,— деди Чёрчек улу Исламгъа.

— Бийсонуму?.. Ким айтханды аны?

— Ёрге кетген жыйындан къайтханла айтхандыла. Бизникиледен къоранч барды дейле.

— Дадаш да ары кетген эди...— деди Ислам гепоучугъа, тынгысыз болгъанын сездире.

— Барайыкъ ары,— деп, гепоучу алгъа ётдю. Ислам аны ызындан тебиреди. Была суу сызгъа бла ёрге чыкъдыла. Бугъейлени этеги бла сол жанына бурулдула. Бу кезиуде алларында къыр ичинден экеулен чыкъдыла. Ислам бла гепоучу дыркъ тохтадыла. Чёрчек улу герохун сермеди.

— Дадашды ол!.. Бийсону сюрюп келеди! — деди Ислам.

* * *

Чёрчек улу кесини милициячы нёгерлери бла тутмакъгъа алгъан чанкаланы да алларына сюрюп, Нальчикге атландыла. Элледе адамла уллу жоллагъа чыгъып, алагъа къарай эдиле... Чёрчек улу жарыкъды. Бойнуна салыннган борчну толтургъанды. Биргесине келген нёгерлеринден жалан да юч адам къорагъанды. Экиси уа жаралы болгъандыла. Ол ала ючюн уллу къайгъырмайды. Ёлгенлени, жаралыланы да андан киши дауларыкъ тюйюлдю. Бандит жыйынны къурутханды. Баш иш олду. Аны юсюне уа Мухамматны да тутуп барады!..

Болса да Чёрчек улуну жюрек ёхтемлиги узакъгъа жетмеди. Жолда, Агъачлы къабакъны тийресинде, солургъа тохтагъан жерлеринде, Мухамматны къачыртды.

13

Колхозну терк къурамайса деп, Исламны кёп къанын ичгендиле. Тутаргъа да аздан къойгъандыла. Аллахха шукур, энди ол ауурлукъ аркъасындан кетгенди. Акъташда колхоз къуралгъанды. Анга кирмей жарлыладан жалан да бир ненча юйюр къалгъанды. Бара баргъан заманда ала да кирирле.

Исламны кесин да колхозгъа председатель этип айыргъандыла. Сельисполкомда комиссарлыкъны да бардырады. Бир игилиги — элде партия организация да къуралгъанды. Анга секретаргъа жаш коммунист Тахир айырылгъанды. Анга Ислам ыразыды. Тири жашды. Адеплиди. Колхоз ишде Исламгъа билеклик этеди...

Кюн аязып болгъанлыкъгъа, атлыланы жолу тынч тюйюлдю. Къалын къар атланы тобукъларына дери жетеди.

Жолларыны къыйын боллугъун Ислам да, аны нёгерлери да ангыладыла. Болса да энди артха къайтыу жокъду. Кулакланы къая ырбынлада къалгъан малларын жыйышдырыргъа керекди. Уллу тарда чанкаланы мюлклерин конфискациялау кюз артында окъуна башланнган эди. Бир къауум элледе ол ишни бошагъандыла. Акъташда уа энди къолгъа алгъандыла аны.

— Къарны жыяу жырып да бир кёрейик,— деди Дадаш нёгерлерине.— Атла да солурла, кесибиз да жылынырбыз.

— Тюз айтаса,— деп, Тахир барысындан да алгъа атындан тюшдю. Къар тобукъгъа дери жете эди. Жолоучула атларыны жюгенлеринден тутуп, бири бирини ызындан тизилишдиле. Жол ызлагъан алай тынч тюйюл эди. Аны себепли хар бири алгъа кезиукезну ётедиле.

— Аланла, мени тынгысыз этген бир иш барды,— деди Къаспот.

— Не затды ол? — деп сорду Ислам.

— Хышмыш... Аны бла иш къалай боллукъду?

— Колхозгъа алырбыз... Юй да, жер да мажарырбыз.

— Унармы?

— Да нек унамайды. Эрикмегенмиди бу къул болуудан?

— Аны ангылагъан къыйынды. Бу озгъан жаз кёп кюрешгенме мен анга, колхозну хапарын да айтып. Къатына да къоймагъанды.

— Къоймагъан эсе, турсун, Баблинаны табанын жалап. Башына игиликни билмеген,— ол не тукъум диммоду?

— Билмейди. Кеси уа, Къужонну сагъынсанг, жилямукъларын келип къалады.

Хышмышны юсюнден къозгъалгъан хапаргъа тынгылай, Дадаш Сериуюн къолда болгъан ишни эсине тюшюрдю... Элбекни тюйюп ийгенден сора, юскюрюлген парийча, Хышмыш келген эди шкок бла — бийни жашы ючюн анга дерт жетдирирге. Аны къутургъан кёзлерин Дадаш бюгюн да унутмагъанды... акъылсыз кёзле эдиле ала. Малгъун кёзле... Дадашны жюрегинде эски жарасы ачыгъанча болду.

— Къоюгъуз къой, несине жарсыйсыз муну — хайыуанны? — деди Дадаш, кёкюрегин къысхан ачыуну тышына бошлай.— Къужон аны арбазында итлеринден башха этмей, алай тутханды. Ол а дагъыда анга жилямукъларын тёгеди. Аллай бир затны башына жыймагъан, ол адаммыды?

— Аны керти айтаса, Дадаш. Алай...— Къаспот сёзюн ахырына жетдирмей тууарды. Ол ичинден Дадашны айтханы бла келишмеди: «Хайыуан тюйюлдю ол... акъылдан жарты адамгъа алай айтыргъа боламыды? Гюняхды. Ол бир харип адамды. Ол кётюрген къыйынлыкъны таш да кётюрмез. Бизден бирибиз да сынамагъанбыз ол сынагъан зарауатлыкъны...»

Кюн бата тебиреген кезиуде была Сериуюн къолгъа жетдиле. Мында къар алай къалын тюйюл эди. Кюнлюм бетле къаралып окъуна тура эдиле. Не заманда да, былайы алай болуучуду. Мында къысыр тууарла, къойла да, бичен болмагъанлыкъгъа, къауданны юсюнде къышдан чыгъып кетиучюдюле. Къужон бийни бек сайлагъан жайлыгъы, къышлыгъы да бу жерле болуучу эдиле. Ол башхаланы малларын бери къоймаучу эди. Бийни жалчысы болуп айланнганда, Дадаш да кёп кере къышлагъанды мында Жамбот бла бирге. Былайланы хар ташын, хар тёбесин биледи Дадаш.

— Ислам, энди колхозубузну маллары да кёбейирик болурла. Былайланы жайда, къышда да хайырлана башларгъа керекбиз.

— Анга уа не сёз барды. Баула да ишлербиз мында. Ахшы къошла да.

Алларында сырт башындан бир уллу парий кёрюндю. Кенгден окъуна аны къадалып юргенине атла къулакъларын тургъуздула.

— Къамботну парийи,— деди Къаспот. Атлыла анга жуукъ-лашханда, ол къоркъгъандан этди эсе да, огъесе уа, къошха хапар берирге акъылына тюшдю эсе да, «хаф-хаф...» эте, ызына айланды. Къамботну жашы Сафар, малланы къош аллына жыйышдырып, энди от тамызыр къайгъыгъа кире айлана эди. Аны нёгери Оюс а (Къамботну къатынына къарындашы) ийнеклени саува эди.

— Бу ит быллай бир не затха юреди? — деди Сафар, тютюн кирген кёзлерин ууа; къошдан чыкъды. Келе тургъан къауум атлыны кёрюп, типиски болду.

— Оюс, кимдиле бу жолоучула? — дей, ол анасыны къарындашыны къатына барды. Атлыла къошха жуукъ келгенде, Сафар аланы таныды. Жюрегине къоркъуу кирди. «Тейри, была бошха келе болмазла...» — деди ол ичинден. Оюс да алай оюмлай, ийнекни тюбюнден ёрге кётюрюлдю.

— Къошха да игилик!

— Сау болугъуз,— деди Сафар тунтуюп.

— Къонакъ аламысыз?

— Да нек алмайбыз.

Ислам жыйыны атларындан тюшдюле. Адетдеча, жолоучула бек алгъа къошха кирдиле. Къошну ичи тютюн эди. Отха салынгган сыгынла чий болсала керек, иги жанмай эдиле. Аны юсюне уа къош тар эди. Келгенле кючден сыйындыла ары. Сафар бла Оюс эшик юсюнде къалдыла.

— Тар жашайсыз,— деди Ислам къонакъбайларына.

— Да бизге бу да болады.

Быланы ушакълары артыкъ бек къызмады. Сафар бла Оюс сунмай тургъанлай келген къонакъланы арталлы да жаратмадыла. Ала аны ачыкъ айтып билдирмеселе да, кёзлери-къашлары бла билдирдиле. Болса да, къонакъ — къонакъды. Тап душман окъуна келсе да, къонакъ болуп, анга хурмет этерге керекди. Аны себепли, Сафар бла Оюс да аш-суу къайгъыгъа кирдиле. Жолоучула да къошдан чыгъып, тёгерекге-башха къарадыла. Кёз байланып бара эди. Къош аллы буруугъа жыйылгъан тууарла, къойла да бауушлары бла къатышхан мулжаргъа жатып, ашыкъмай ышныр этедиле. Къош артында беш-алты гебенни къуршалагъан хаух бурууну ичинде да эки ат кёрюнеди.

— Биз да атларыбызны бери урайыкъ,— деди Дадаш Исламгъа.

— Сафаргъа айтыргъа керекди. Сормай урсакъ, кёллерине тиер.

Сафаргъа айтдыла. Быланы соргъанларына ол ыразы болду. Жюрегинде къайгъысы бир кесек басылды. «Бизге хатагъа келген

болмазла ансы, сора-ора да турмаз эдиле»,— деп келди аны кёлюне.

Жолоучула атларын тынчайтдыла. Бичен да салдыла алларына.

— Кесибиз да былайда жатарбыз,— деди Къаспот, гебенледен бирини тюбюн чучхуй.

— Тюз айтаса,— деп, Дадаш аны жанлы болду.— Гебенни жылыууна къысылып жатхандан хычыуун иш къайда.

Тюз, терс болса да, аланы башха онглары жокъ эди. Къошха сыйынырыкъ тюйюл эдиле.

— Угъай, угъай, къонакъланы тышында къоюп а,— деп, Сафар къаты болургъа кюрешди. Алай жолоучула кеслери айтхандан къайтмадыла. Гебен тюплерин къазып, кеслерине жер жарашдырдыла. Жамычылары уа хар бирини да бар эди.

Айлы кече акъырын оза эди. Къошларында жатхан Сафар бла Оюсну кёзлерине хазна жукъу кирмеди.

— Арабий, нек келген болурла была? — деп кючсюндю Сафар.

— Да сен сораса деп турдум, сормадынг.

— Кеслери айтмасала, къалай сорлугъенг. Ушамайды да.

— Мен аланы Шайтан орунну сагъына тургъанларын эшитген эдим. Ким биледи, ары ишми бара болурла?

— Да не жумушлары боллукъду анда быланы?.. Хышмышны кёрюрге бармай эселе?

Эртденликде барысындан да алгъа Ислам уянды. Нёгерлеринден къайсы эсе да, хуна оюлгъанча, къылыкъсыз хурулдай эди.

— Къайсынгса бу тирмен тауш этген? — деди Ислам, жамычысын имбашларына ата. Исламны ауазына бек алгъа Тахир къозгъалды. Аны ызындан — къалгъанла.

— Танг атып турады да,— деди Дадаш, гебен тюбюнден башын тышына чыгъара.— Аллах, Аллах, бюгечеча зауукълу уа эртденден да жукъламагъанем.

Ислам, Дадаш, Къаспот атларына иер салдыла. Бирсиле уа аллай къайгъыгъа кирмедиле. Тахир юч нёгер бла мында къаллыкъды. Аланы борчлары. Сериюн къолда кулакланы малларын бир жерге тийишдириргеди. Бюгече этген оноуларына кёре, аллай жерге былайны — Къамботну ыстауатын сайлагъандыла.

Сафар бла Оюс да турдула жатхан жерлеринден. Бек алгъа къошдан Оюс чыкъды. Ол терк окъуна ызына къууанып къайтды.

— Кетерге хазырлана турадыла!

— Эй а, юйюнге! — деп, Сафар да, терк кийинип, къошдан чыкъды. Ол Исламны къатына барды да, анга: — Былай эртде уа къайры тебиргенсиз? Бир да болмай эсе да, ауузлана кетигиз,— деди.

«Айтыр кезиу жетгенди»,— деп оюмлады Ислам, чанканы бетине тюрслеп къарай.

— Бизден эсе сиз узакъгъа барлыкъсыз... алгъа сиз ауузланыгъыз,— деди Ислам анга.

Сафар зат да ангыламай, сейирге къалды.

— Бизми?

— Хоу, сиз.
— Бизни бир жары да барыр жумушубуз жокъду.
— Нёгеринг да, кесинг да элге кетигиз.
— Нек?
— Энди сиз мында этерик жокъду.
— Къалай жокъду?.. Малларыбыз а?.. Биз кетсек, алагъа ким къарарыкъды?
— Колхоз.
Сафар башына къазыкъ бла ургъанча болду.
— Атам билемиди сизни бу ишигизни? — деп сорду Сафар, бетин алгъасындырып.
— Биледи.
Сафар артха бурулуп, къош къатына барды да, ыстауатда энди къозлап башлагъан маллагъа къарай кетип, женги бла кёз жашларын сыйпады.

* * *

Ислам да, Дадаш да, Къаспот да Шайтан оруннга тюш бола жетдиле. Жел жыйын бёрю улугъанча улуй эди. Къар да къалын эди.
— Бек алгъа Хышмышны къошун табайыкъ,— деди Ислам.
— Аны къошу жокъду. Дорбунда жашайды ол.
— Хо бир да? Билемисе къалайда болгъанын?
— Билеме.
— Сора бар аллыбызда.
Къаспот алгъа ётдю. Ислам бла Дадаш аны ызындан тебиредиле. Атла къаргъа къарын тюплерине дери бата эдиле.
— Бир да билмейме, биз мындан малланы Сериуюн къолгъа сюраллыкъ болурбузму? — деди Дадаш.
— Мен да аны сагъышын эте келеме,— деди Ислам да.
— Тейри, тууарла къалай-алай болсала да, къойла уа бу къардан чыгъаллыкъ тюйюлдюле.
— Алай эсе, Дадаш, Къаспот бла санга мында къышларгъа тюшерикди.
— Тейри, алай болмай боллукъ болмаз. Унаса, Хышмыш да бизни бла турур.
Шайтан къолну кюнлюм жаны бла айлана барып, была кенг къолну ичине тюшдюле. Анда жел жокъ эди.
— Къайда Хышмышны дорбуну? — деп сорду Ислам Къаспотха.
— Жетебиз энди.
Къолну ичи бла дагъыда иги кесек ёрге бардыла. Ахырында, эки таулу юйню бирге къошханча, уллу къара ташны къатына жетип, тохтадыла. Аны тюп жанында къой эркин кирирча тешиги бар эди.
— Ма буду Хышмышны къошу,— деп, Къаспот атындан тюшдю.

— Юйю къуругъан бёрю кибик, бери сугъулуп къалай жашайды ол? — деп, Ислам сейир этди.

— Былай кёрюннгенликге, ичи кенгди муну.

— Сёлеш, бери чыкъсын.

— Оллахий, сёлешгенден хайыр барды деп билмейме,— деди Къаспот, ташны тёгерегине-башына къарай.

— Нек?

— Адам аякъ ыз эсленмейди... Ит аякъ ыз болмаса.

— Охо!

— Башха дорбуннга ишми кёчген болур?

— Кирип, кёрген эт.

Къаспот гуппуш болуп, къарангы тешикге кирип кетди. Кёп да турмай, бети кетип чыкъды дорбундан.

— Ёлюп турады, насыпсыз.

— Эй-а, юйюнге?

Бушуулу болуп бираз сюелдиле ала. Ючюсю да юч тюрлю сагъыш эте эдиле аны юсюнден. Ислам: «Акъылынг уянмай кетдинг дуниядан». Дадаш: «Былай тынчайгъанынг иги окъуна эди санга, факъыр». Къаспот: «Боюнса тюбюнде буулуп ёлген ёгюзча ёлдюнг, жазыкъ».

Была дорбунну аузун ташла бла битеп, атларына миндиле. Къоллада, къулакълада чачылгъан малланы бирге жыйышдырыргъа керек эди. Ала Хышмышны «къабырындан» арлакъ озгъанлай, дорбун арты тёш башындан эшек тенгли бир уллу къара парий кёрюндю. Ол атлылагъа юрген да эте, тёшден энишге тигеледи да, дорбунну аллына барып, аны тешигин жапхан ташланы аякълары бла тырнады. Болмагъандан сора, къуйругъундан чёгюп, улуп башлады.

— Хышмышны жиляуун этеди ол,— деди Къаспот, мудах болуп.

14

Таулада ырбын эллеге къырал хапарла бек артда жетедиле. Орсейде кулакланы тамырлары бла къурутуп башлагъанлы къауум ай озгъанды. Аны хапары уа Акъташха энди жетгенди. Бу зат къуру Акъташны угъай, Уллу тарда эллени барысын да сагъайтханды. Тюрлю хапарла да кёп болгъандыла. «Чанкаланы кёчюрлюкдюле, башхалагъа тиерлик тюйюлдюле»,— деп бирле айтсала, «Чанкала бла бирге аланы алгъыннгы жалчыларын да кёчюрлюкдюле»,— деп а экинчиле айтадыла. Акъташны уа Къудас бютюн да къаугъалы этдиргенди. «Нек турасыз жолгъа хазырланмай! Балшибикле киштиклеге, эшеклеге дери да кёчюрмей кишини да къоярыкъ тюйюлдюле!..» — деп, юйден юйге кирип, хар кимни жюрегине къоркъуу сала айланады.

Къызыу кюн кючден бла бутдан тауусулду. Иссиден ырмах болгъан адамла, ингир салкъында бир бирге хапар сора, тышына жайылдыла. Чанкала уа Къужонну журтуна жайылдыла. Бу журт алыкъа алагъа бийликни къаласыча кёрюнеди. Къуру алагъа

угъай, бирсилеге да алай кёрюнеди. Къужон кеси дуниядан кетгенликге, аны кючю, сёзю да алыкъа бу журтда сакъланып тургъан кибикди. Тиширыуну аллына не бек бармазгъа деселе да, чанкаланы бери жарсыу келтиреди. Алгъынча, ала мында битеу эл сыйынырча оноу тапмазлыкъларын да биледиле. Болса да, бийни ийиси аланы бу журтха тартады. Атлары айтылып тургъан ёзденле, къара ёзденле да къыйын кюнлеринде бери келип, Баблина бла кенгешиучюдюле. Бийче да аланы тёгерегине жыя биледи. Элбекни жашы Бекболат да къатында олтуруп, келгенле бла алай сёлешиучюдю. Бир бирде ол Бекболатха: «Сени умутунг къалайды?» — деп соргъан да этиучюдю. Алай бла Баблина бийни тукъуму юзюлмегенин, Къужонну журтуну от жагъасы ёчюлюп къалмагъанын сездирирге кюрешиучюдю. «Акъташны бийи энди сенсе!» — деп ол жашындан туугъаннга къуру да айтханлай турады. Бекболат алгъа геллясыны ол сёзлерине уллу магъана да бермеучю эди. Энди уа уллулукъну жюреги бла сезип тебирегенди. Юйлерине чанкала жыйылсала, геллясы айтхынчы окъуна, аланы къатында кесине жер алыучуду. Жашны алай къытышып башлагъаны уа чанкаланы кёллендиргенди, ичлеринден: «Аллахха шукур, бийсиз тюйюлбюз»,— деп, къууанадыла.

Бу ингирде да онюч-онтёртжыллыкъ Бекболат къонакъла бла бирге уллу отоуда, геллясыны къатына олтурду.

— Бу керти хапар эсе, балшибикледе ийман болмагъанына мен толу ийнанып къаллыкъма,— деди Къамбот, башын сагъышлы булгъай. Арт чурулада ол азгъанды. Толу бети къышда къар тюбюнде къалып юшюген алмача болгъанды.

— Керти болгъанына ийнан,— деди анга Баблина.— Былада ийман да, адамлыкъ да жокъду.

— Да малларыбызны сыйырдыла, энди былагъа не ауруу керекди бизден,— деп къызды Бекболатны анасы Ариубат.

— Да биз кетерге унамасакъ, бизни юйлерибизден ким къыстарлыкъды?! — деди Бекболат, уллуланы бетлерине сабий сейирсиниулюк бла къарай.

Тышында ит юргени эшитилди. Ариубат эшикни ачды. Босагъада Суфиян эфенди кёрюндю. Юйге шош атлай кирди. Отоудагъыла жерлеринден къобуп, анга хурмет этдиле.

— Гепоу келгенди... Чёрчек улу,— деди ол мудах халда.— Баям, ол тюз боюнлу келген болмаз. Элни бир къауум адамын конторгъа жыйгъанды...

Къертиси бла, Чёрчек улу активистлени конторгъа жыйып, ала бла кенгеш бардыра эди.

— Улоу табылыннганны барысын да хазыр этигиз. Арба башчыла да хазыр болсунла,— деп, гепоучу сёзюн бошады.

— Мени айтырым барды,— деди Тахир.

— Айт,— деп, Чёрчек улу парторгга къашларын тюйдю.

— Хайдарланы, Баракъланы, Жанхотланы сора... Чубурланы кулаклагъа тенг этерге мен дурус кёрмейме. Ала...

— Не-не?.. Контрала жанлымыса?

— Ала контра да тюйюлдюле, кулакла да тюйюлдюле.

— Сора колхозгъа нек кирмейдиле? Колхозгъа кирмегенле контрагъа саналадыла.

— Ала жарлыдыла. Контра тюйюлдюле,— деп, Тахир къаты болду.

— Парторг тюз айтады,— деп, Дадаш да сёзге къошулду. Даулаш чыкъды.

— Сабыр болугъуз,— деди Ислам. Адамла жаншай кетип, шошайдыла.— Чёрчек улу, биз сени ангылайбыз. Совет властны да, вождубуз Сталинни да жанынг кибик сюйгенинги ангылатханса. Алай биз да аланы сенден кем сюсбиз деп турмайбыз. Сталин ючюн мен бюгюн, бусагъатчыкъда, ма былайда ёлюрге хазырма!— Ислам къызып сёлешди. Чёрчек улу аны сёзюн бёлюрге умут этген эди да, базынмады.— Сен Акъташдан асыры кёп адамны жазгъанса. Тахир тюз айтады. Жарлыдан ёле тургъанланы колхозгъа кирмейдиле деп, кулаклагъа санап, зарауатлыкъгъа тюшюрюрге керек тюйюлдю. Биз энтда да ала бла сёлешип кёрюрбюз. Бюгюн кирмеселе, тамбла кирирле, тамбла кирмеселе, бирси кюн кирирле. Эки ёгюзю барды деп, алайда Шохайыбны кулакга жазгъанса. Ол кеси ёмюрюнде юсюне тап быстыр киймегенди. Бири биринден къарыусуз сегиз сабийи барды. Аланы къайры кёчюрюрге айтаса? Гюняхды.

— Мен а сенден быллай сёзлени эшитирме деп турмай эдим,— деди Чёрчек улу, Исламны айтханларын жаратмай.— Вождубуз Сталин ючюн жан берирге айтаса, аны тутхан ишине уа ыразы тюйюлсе. Къалай ангыларгъа боллукъду сени, ы? Барыгъызгъа да айтама: колхозну сюймегенле Ленинни да, Сталинни да, Совет властны да, ВКП(б)-ны да, халкъны да душманларыдыла. Аны ангылап къоюгъуз.

— Алай эсе, мен тамбла обкомгъа барлыкъма,— деди Ислам...

* * *

Нальчикден Ислам къууанып къайтмады. Обкомда анга: «ОГПУ-гъа чырмау болмагъыз. Ол этер ишин биледи»,— деп ийтендиле.

— Жалан да биз эталлыкъ — Чёрчек улуна жалыныргъа керекбиз,— деди Ислам Тахирге.

Ала алай сёлеше тургъанлай кабинетге Суфиян эфенди бла Хасау кирдиле.

«Бу экиси уа бирге къалайлыкъ бла бириккендиле...» — деп келди Исламны эсине.

— Келигиз, олтургъуз бери.

Олтурдула. Суфиян буслийманча бир затла да окъуп, алгъыш да этди.

— Ислам,— деди ол, сагъышлы болуп,— сиз, балшибикле, дуниягъа тюзлюк салабыз деп айланасыз. Алай эсе, ёзденлеге быллай бир артыкълыкъ нек этесиз? Малларын, жерлерин да сыйырып, факъыра этдигиз. Аны бла да къалмай, жашагъан журтла-

рындан къыстаргъа дейсиз. Уллу Аллахны измисине сыйынмайды бу иш.

— Сен да аны айтыргъамы келгенсе? — деп, Ислам бетин Хасаугъа бурду.

— Хоу,— деди ол бир тюрлю арсарсыз.— Къолунгдан келлик эсе, быланы тентиретмегиз.

— Чанкала бизге этген артыкълыкъланы сен унутханмы этгенсе?

Исламны къаны къайнагъанын сезип, Хасау айтыр сёзюн жутду. «Дерт тутар кереклиси жокъду. Ала да бизни адамладыла. Артыкълыкъ аланы жанындан эсе, пластны жанындан кёп этиледи»,— дерик эди ол. Хасау оюмун ачыкъдан айтмагъанлыкъгъа, Ислам аны сезди. Ичинден сейир этди. Чанкалагъа жакъ басхан жарлыла бардыла. Алай Хасау аладан болур деп, аны эсинде да жокъ эди...

* * *

Къаспот тёшегинден сюймей къопду. Кече узуну хазна жукълагъан да этмегенди. Танг атады деп къоркъуп тургъанды. Тюнене элде жыйылыу болгъанды. Аны Чёрчек улу бардыргъанды. Чанкаланы кёчюрюуню юсюнден оноу этилгенди. Гепоу кишиге да сёз жетдирмегенди. Вождубуз Сталинни буйругъун толтурабыз деп къойгъанды. Этилген оноугъа Къаспот ыразы болмагъан эди. Аны чала дагъыда бар эдиле. Ол аны адамланы солугъанларындан, бир бирге къуш-муш этгенлеринден ангылагъан эди. Алай, жыйылыуда аладан жангыз бири ёрге туруп, ёзденлени жанындан сёлешмегенди. Барысы да Чёрчек улудан къоркъгъандыла. Жыйылыуда чанкаланы элтирик арба башчыланы да белгили этген эдиле. Къаспотну да алагъа къошхандыла. Аны жюрегине алай ауур тийген эди ол зат, андан эсе таш бла башына урсала ыразы боллукъ эди. «Угъай, мени къошмагъыз, барлыкъ тюйюлме!» — деп айтыргъа аузун ача къалгъанды.

Бюгече жукъламай, ол затланы юсюнден сагъыш этип чыкъгъанды. Акъылында болгъанны айталмагъанды. Гепоудан буюкъгъанды. Бу жол болмаса, ол тилин тартмагъанды. Совет власт а ауазын тунчукъдурду.

Къаспот тёшекден кеси кесине айып эте, алай къопду. Ийнекни сауып, тышындан кирген къатыны, анга мудах къарап айтды:

— Кет аурунг, э киши, гепоу эсе, гемох эсе да, ол къанбузукъ айланады.

— Къуру кесими?

— Биргесине Ислам, Тахир, Шамил...

Къаспот ашыкъмай кийинди. Ол, кимден эсе да уялгъанча, башын ёрге кётюрмей эди.

— Жол азыгъынгы биргенгеми ала чыгъаса? — деп сорду анга къатыны.

— Тохта алыкъа... ким биледи...— деп мурулдады Къаспот.

Къатыны эрини не айтханын ангылаялмай, экили болду. Алай къатлап жукъ сормады.

Къаспот колхоз базгъа келгенде, бир къауумла арбаларын жеге, бир къауумла уа жегип бошап тура эдиле. Ол да эки ёгюзню баудан сюрюп чыгъарды.

— Ала, чанкаланы къалай элтирликбиз... орайда айтырлыкъбызмы?

— Угъай, къобуз согъуп элтирликбиз,— деп, бир къауумла харх этип безиредиле. Ол зат Къаспотха ачыу тийди, къаны башына чапды. «Адамланы жюреклерине быллай кюйсюзлюк къайдан келгенди?..» — деп сагъышланды ол. Къаспот аланы ахшы таныйды, бирге ёсгендиле, жалчылыкъны да бирге сынагъандыла. Алай Къаспот быланы бир заманда да былхымсыз сёзлерин эшитмегенди. Аланы биреуге кёл кенгдирип да билмейди, айыплы ишлерин да кёрмегенди. Энди уа былагъа не болуп къалды? Шайтанмы алдады? Адамларыбызгъа ниет бузукълукъ къайдан чыкъды?..— деп, ичинден жарсый, Къаспот ёгюзлени арбагъа жегип бошады. Ислам бла Тахир келдиле. Аланы бетлеринде уллу тынгысызлыкъ да, аперимлик да бар эди. Арбачыланы кими къайсы кулакны юйюне барлыгъын тохташдырдыла.

— Жол азыкъларыгъызны ыйыкъгъа жетерча алыгъыз,— деди Ислам арбачылагъа.— Терк бойнуна дери барлыкъсыз. Андан ары уа къырал кеси билир чанкаланы къайры элтирлигин.

Аны бла арбала колхоз баздан эл тюбюне жайылдыла. Къаспот ёгюзлерини башын Къужонну журтуна бурду. Аны ары буюргъандыла. Эки аягъын да ауур-ауур алып, Къаспот арбаны ызындан сюймей, акъыртын барады. Ёгюзле да иелерини ниетин сезгенча, ашыкъмай атлайдыла. Къайдан чыкъды эсе да, Чёрчек улу чыкъды. Къаспот элгеннген окъуна этди.

— Нек жукъуп келип бараса,— деп, ол арбачыгъа тырман этди.— Хайда, къымылда!

Бийни арбазында уллу гузабалыкъ бар эди. Юйню ырысхысын тышына тёкгендиле. Къужонну кичи къатыны Аминат бла Элбекни къатыны Ариубат жилямсырагъанларын къоймайдыла. Баблинаны бети уа, гыйы ташча, сур тартыпды, кёзлеринде ачыу къайнайды. Юйюрде жалан да Бекболат къайгъысыз кёрюнеди. Ол къысылгъан хапчук чулгъамланы къадалып ташыйды, бир бирледе, нек эсе да ышаргъан окъуна этеди. Баям, ол болуна тургъан ишни къыйматын толу сезе болмаз. Кёчген деген анга, не эсе да, тангкёрдю кибик кёрюннгенди.

Чёрчек улу бий арбазгъа, кесини юйюне киргенча, батыр кирди. Баблина бла экиси бетден бетге тюбешдиле. Бир бирге огъурсуз къарадыла.

—. Хазыр эсегиз, ма, арба келгенди. Хапчукларыгъызны ары жюклегиз,— деди Чёрчек улу анга, хыны этип.

— Сиз жаналгъычласыз! Адам ашаучула! — деп, Баблина, къайнар суу тёкгенча, ичин кюйдюре тургъан ачыуун гепоучуну бетине тёкдю.

— Эй, кулак, эслеп сёлеш!..

— Къулагъынга уа аман окъ тийип тругъанлай кёргием! Халкъыбызда мурдарла болмаучу эдиле. Сиз къайдан чыкъгъансыз? Къайсы багушну тюбюнде чирчикленнгенсиз? — Баблина кёкге аралып, эки къолун да кенгнге жайды.— О-о мени Аллахым, сен бу къутургъан итлени бизге этген артыкълыкъларын башларына жетдир!..

— Аузунгу къыс, контра! — деп, Чёрчек улу керох къабына узалды.

— Гелляка-а-а...—деп, Бекболат, чабып келип, Баблинаны белине чулгъанды. Ол жюрексинип жиляды. Аны эриулю жилягъанына тёзалмай, анасы Аминат бла келиплери Ариубат да сарнау салдыла. Алагъа бери жарсып келген къоншу къатынла да къошулуп, бий арбаз жиляу-сыйыт болду. Бу халны кёрген Къаспот, жюреги тёзалмай, арбасын да къоюп, къайры эсе да, Черен сууну бойну бла ёрге кетди. Аны кетгенин алайда бир киши да эслемеди. Арба жюкленип хазыр болгъандан сора, жокълап тебиредиле Къаспотну. Чёрчек улу гузаба болуп, юйню тёгерегинде арбачыны изледи. Табылмагъандан сора, юйюне адам ийди. Анда да жокъ болуп чыкъды. Гепоучу къаугъа кётюрдю. Ислам бла Тахир бийни юйюне келдиле.

— Арбачыгъыз къачып кетгенди,— деп ачыуланды ол.— Ким эсе да, аны тутаргъа керекди. Ол контрады!

— Къайры контра болады, битеу ёмюрю жалчылыкъда ётген адам,— деди Ислам, къайда болур ол дегенча, тёгерегине къарай. Къаспотну къатыны да къайгъы тыпырлы болду. Эрин излеп, ол кирмеген тешик, эшик да къалмады.

— Кеч бола турады, башха арбачы табыгъыз,— деп буюрду гепоучу Исламгъа. Ол айтханлыкъгъа, адам табып къойгъан алай тынч тюйюл эди. Эл кишилени кёбюсю малла бла таулададыла. Элдегилени да — ишлери кёп.

— Ким бараллыкъ болур? — деп сорду Ислам Тахирге.

— Бир да билмейме,— деди парторг.

— Къалай билмейсе! — деп, Чёрчек улу аны юсюне алынды.— Сен, партячейка, мында собатаж бола тургъанын кёрмеймисе! Бу эл контраладан толуду! Сен барлыкъса бу арба бла.

— Менми?! — деп сейирсинди Тахир.

— Хоу, сен. Большевик сознателликни сен кёргюзтмесенг, ким кёргюзтюрлюкдю.

Тахир гепоучугъа сёз къатламай, барып, ёгюзлени баш бауларындан тутуп, арбаны жолгъа тебиретди.

Арбала элден чыкъгъандан сора, Баблина ызына бурулуп, Акъжамауаты да тышындады. Кулакланы итлери да арбаланы ызларындан келгендиле. Адамла мудахдыла. Кёпле жилямсырайдыла. Шохайыбны юйюрю да кёчгюнчюлени ичиндеди. Тюнене ингирде Чёрчек улу да, Ислам да, Шамил да аны бла кёп сёлешгендиле. «Эки ёгюзюнг да арбазынгда къалсынла, кесинг колхозгъа кир ансы»,— деп кюрешгендиле. Арталлы да унамай къойгъанды. Энди уа ол да кулакга саналып, сабийлери оу-шау эте барадыла.

ташха къарады. Аны кёзлеринден саркъгъан жилямукълары ёшюнлерин жууду.

— Жиляма, анабыз, жиляма,—деди Ариубат, аны жапсаргъа кюреше. Алай, жюреги тёзалмай, ол кеси да жиляды. Бекболат а, арбада, хапчукла юсюне минип, тёгерегине къарай бара эди. Аны бети да мудах эди. Сабийликден ёсген жери, эли андан узакъдан узакъ къалып бара эди. Аны да жюреги такъыр болду. Алай, нек эсе да, кёп турмай, ол кесин артха къайтып келлик сунду. Андан болур эди: бетине билиннр-билинмез жарыкълыкъ урду. Арбала уа бара эдиле жол тартып. Бу жол кёп адамны къадарын ууатхан жол эди.

Арбала кетгенден сора, Къаснот да табылды. Къайда эдинг деп соргъанларында: «Гюняхдан къачханем»,— деди.

15

Жауун сунмай тургъанлай жауду...

Эртденликде аллай къайгъы жокъ эди. Кюн чууакъ эди. Тюш артында, къайдан чыкъды эсе да, бирге жокку болуп, къап-къара булутчукъ чыкъды. Ол кеси да, кырдыкдан тоюп, кёлню ичинде солургъа жатхан геммешча, ауукъ заманнга жеринден тепмей шош турду. Алай бираздан булут кенгнге жайыла башлады. Къарап-къарагъынчы кюнню кёзюн тумалады. Ызы бла уа Акъташны кётюн саулай жапды. Эл къарангы тартды. Уллу тарны тёрюнден шууулдап къаты жел урду. Жел бла бирге жауун да башланды, челекден къуйгъанча уллу жауун! Алай ол узакъгъа бармады. Бёрюден юркген къой сюрюуча, булатла хуртдак-хуртдак болуп, жан жанына чачылдыла да, суу бла жууып ариу этилген миялача, кёк ачылды. Таула артына энип бара тургъан кюнню къыйыры да кёрюндю.

Мария юйге къучагъына отунчукъла алып кирди. Ол аланы печни аллына салды да, от тамызыуну къайгъысына кирди. Отунла суу эдиле. Аны себепли отну тиргизалмады.

— Хар затны къалай терк жибитип къойду бу жауун! — деди Мария, жанмагъан отха ачыуу чыгъып. Тапчан аллында кийиз юсюнде олтуруп, гинжи ойнай тургъан арыкъсуу, сазбет къызчыкъ, оюнуна кёлю кетгенден, анасыны ишине да, сёзюне да эс бурмай эди. Мария, къургъакъ тамызыкъла келтирирге деп, дагъыда тышына чыкъды. Къайдан эсе да Элдар жибип келди.

— Къара сен мынга! Кир бусагъат юйге, кийимлеринги алышындыр...

Элдар, бурнун да тарта, юйге терк ташайды. Кире баргъанлай, ойнай тургъан эгечини гинжисин да, быстыр журунларын да арыбери чачып, аны жилятды.

— Тохта санга, ата бир келсин,— деп жаныды Азинат къарындашын. Элдар аны айтханын сан этмей, ич отоугъа кирип кетди.

— Не болгъанды, не ынчхайса? — деп сорду, тамызыкъла алып кирген анасы кёз суу эте тургъан къызына.

— Элдар ойнаргъа къоймайды.

— Муну тыялмай къалгъанбыз, ахырысы.

Элдар ич отоудан къургъакъ кийимле кийип чыкъды.

— Бу къызны жеринде нек къоймайса сен? — деп урушду Мария анга.

— Къуру да гинжи ойнагъанлай турады сора уа.

— Ойнасын. Сени ненг къорайды аны ючюн?

— Андан эсе, юйде бир затха жараса уа.

— Хы! Сен а бир да толтура болурса жумуш этип. Ол алыкъа гитчечикди.

— Гитче болур.

— Кёп жаншама да, отну тамыз.

Тышындан ийнек мёнгюрдегени эшитилди. Мария челекни алып, юйден чыкъды. Азинат да Элдаргъа кёз къыйырлары бла къынгыр къарай, анасыны ызындан болду. Ийнеклери къозлагъанлы ай да болмайды. Кюнню узуну бауда бекленип, анасына тансыкъ болуп тургъан инчгеаякъ къызыл бузоучукъ, къызгъан желинни гимхотчугъу бла ура, сютден толу эмчеклени биринден сора бирин къадалып эмеди. Мария бузоуну тамышдырып бошады да: «Кюс!..» — деп, аны артха къыстап, ийнекни сауып башлады. Алай бузоу, айтханны этерге унамагъан хиличи сабийча, къайтып келип, кесини жумушакъ жухчугъун эмчеклеге тиреп тохтады.

— «Кюс» дейме да мен санга!..

Мария, ийнекни сауып бошап, сютден толу челекни къолуна алып ёрге къопхан кезиуде, сехледен ётюп келе тургъан Исламны кёрдю. Кёлю жарыды, жюреги къууанды. Ислам кенгден окъуна ышарды. Аллына чапхан Азинатны эки къолтугъундан тутуп, ёрге кётюрдю, кёкюрегине къысды...

Озгъан жылла Исламны къара чачына къырау къакъдыргъандыла, мангылайына кёнделен ызлыкъла да тартхандыла. Алай алыкъа аны жюрек кючю таркъаймагъанды. Къаяда гыйы ташны юсюнде битген терекча, жашаууну ёр жолунда кесин желлеге жыкъдырмай келеди.

Ислам толу юйюрлю болгъанды. Уллу жашы Алим Ленинградда окъуйду. Аны кичиси Элдаргъа уа он эки жыл толгъанды. Бешинчи классны бошагъанды быйыл. Азинат а бек кичилериди. Тёртюнчю жылы барады.

Ислам къызын къойнундан тюшюрмей, юйге алай кирди. Юйню ичи къарангы тартып эди.

Ислам колхозну жайлыкъгъа чыкъгъан маллары бла кетип, анда малчыланы да, малланы да орналашдырып, юйюне энди къайта келгенлигиди. Бир ыйыкъ бола эди ол кетип тургъанлы. Юйюрюн кесине тансыкъ этгенди. Бютюн да Азинат, атасын бойнундан къучакълап, жерге тюшерге унамайды.

Мария саугъан сютюн печь юсюнде чоюннга къуюп, аны башын жапды. Бу кезиуде печни оту да иги жанып тебиреди. Мария терк окъуна тылы этиучю тегенесин столгъа салды да, ун элеп тебиреди.

— Бусагъат мен сизге хумжу хычинле этейим,— деди ол кю-

люмсюреп. Аны жарыкъ ышаргъан кёзлеринден нюр тёгюлюп тургъанча кёрюндю Исламгъа.

Ушхуууур ашап бошагъандан сора, Ислам кёп олтурмады. Узакъ жол аны арытханды. Эрини ырмах болуп келгенин Мария аны кёзлерине къарагъанлай окъуна билген эди. Аны себепли ол, юйюрюне ашатып бошагъандан сора, жатар жерлерин жарашдырды.

Къуш жастыкъгъа башы тийгенлей окъуна жукълады Ислам. Тюш кёрдю... Не эсе да атасы Жамбот, къайда эсе да узакъда кёп туруп, жунчуп келгенча болады. Ислам да, Адил да, Къанамат да, Фазика да аны тёгерегине басынадыла. «Былай кёп къайда турдунг?» — деп, ала аталарына тырман этгенча боладыла. Артыкъ да Ислам бегиракъ кёлкъалды этеди анга. Ол атасы бла бирге Чокъракъ къаяны башына чыкъгъанча болады.

— Кёремисе, ата? — Ислам къолун элге узатып, ёхтем болады.— Кёремисе, сен келмей тургъанлы элибиз къалай болгъанды!

— Бу бизни Акъташмыды?

— Хоу, ата.

— Аллах, Аллах, чанкала не кёп болгъандыла... Къошунбаш юйледен толуп къалгъанды да эл.

— Ала чанкаланы тюйюлдюле, ата.

— Сора уа кимнидиле?

— Жарлыланы.

Жамботну бети жарыйды. Элге къууанып къарагъанча болады. Кёп къарайды ол элге. Атасыны къууаннганына Ислам да къууанады.

— Дадаш а къалай турады?

— Игиди, ата. Азрет да уллу жаш болгъанды. Къатын да алгъанбыз анга. Кеси да устазды.

— Устазмы?

— Хоу... Анда ол уллу акъ юйню кёремисе? Школду ол. Азрет анда сабийлени окъутады. Дадаш а къойчуду. Адил да, ол да колхоз къойланы кютедиле.

— «Колхоз» дегенинг а не затды?

— Аныдамы эшитмегенсе, ата?!

— Угъай, эшитмегенме... Мен бир зат да эшитмегенме. Жюрегим ауруп, жатып тургъанма. Тышына чыкъмагъанма.

— Нек ауругъанды жюрегинг, ата?

— Сизге жарсыгъандан.

— Бизге бош жарсыйса, ата. Ач болмайбыз. Жаланнгач тюйюлбюз. Къанамат да къатын алгъанды. Быйыл анга юй да ишлегенбиз.

— Аллахха шукур, Аллахха шукур!.. Къужонну акъ къаласы уа нек тозурап турады? Бийибиз ауругъан ишми этеди? Мен андан жалчылыкъ хакъымы алалмай айланама алыкъа.

Жамбот, алай айтып, Исламны белинде кюмюш саплы къамагъа къарайды. Не эсе да бир затла айтады. Ислам ангыламайды аны не айтханын. Жамбот къолун къамагъа узатханча болады.

— Ата, сени къамангды бу. Керек эсе, берейим кесинге.

— Угъай, манга керек тюйюлдю. Санга керек болур ол алыкъа.

Алай айтып, Жамбот къатында уллу къара ташха чёкгенча болады. Олтура кетип, бир заманда бауруу бла жерге къапланады.

— Не этесе, ата?

— Жерге тынгылайма... Жер тынгысызды бек.

Атасы, алай айтып, жерден ёрге къопханлай, къаяла гюрюлдеп, жер тепгенча болады. Тёгерекни къарангы тартады. Не эсе да бир ачы тауушла да эшитиледиле...

Ислам тюшюнден элгенип уянды.

Эрини тынгысызлыгъына Мария да уянды.

— Не болгъанды санга? Къалтырагъанча кёрюнесе, суукъсурагъан ишми этгенсе? — деп сорду Мария анга.

— Не эсе да бир тюрлю тюш кёргенме.

— Игиликге болсун. Не тюш кёргенсе?

— Атамы...

Ислам эртденликде юйюнден чыгъып, арбазда бир кесек мычыды. Сора башында аз артха кетип тургъан къалпагъын мангылайына тартды да, ашыкъмай орта орамгъа чыгъып, элини ичи бла ёрге тебиреди. Аны кёзлери сагъышлы эдиле. Халына кёре, не эсе да бир затны юсюнден кеси кеси бла ичинден ушакъ эте баргъаннга ушайды. Бирде аны къашлары тюйюледиле, бирде уа ала учаргъа хазырланнган къаргъаны къанатларыча, эки жанына кериледиле.

Кюн ачыкъ болгъанлыкъгъа артыкъ къызыу тюйюлдю. Эртденликде окъуна Уллу тарны тёрюнден салкъын желчик тохтамай ургъанлай турады. Аллай салкъын желле жайда терк-терк ура туруучудула. Аланы игилиги болмаса, хатасы жокъду. Кюнлени къызыулугъун сындырып, адамлагъа эс тапдырады. Аллай кюнледе малла да къатели этмей, ырахат кютедиле.

Ислам орта орам бла элни башына чыкъды да, андан Чокъракъ къаяны аллы бла энишге бурулду. Къужон бийни акъ къаласыны къатына жетип тохтады. Къаланы тюбюнден башына дери къарады.

«Болуучу эди сени да бир заманынг. Къатынга жанларгъа окъуна къоркъуучу эдиле адамла. Энди уа?.. Бош, эски къала. Санга хазна киши эс да бурмайды...»

Ислам къаладан артха бурулду. Аны сагъышлы кёзлери тёгерекни къармай барып, алаша хансладан сырты ёрге къарап тургъан къаралдым ташха илинди. Акъырын барып, аны къатында тохтады. Бу ташны ол унутмагъанды. Ёлгюнчю да унутмаз. Къужон бий бла Ислам: не сен, не мен деп, къамала бла бир бирге былайда, бу ташны къатында къайырылышхан эдиле. Андан бери он жети жыл озгъанды. Кёп зат тюрленнгенди.

Ислам акъ къаладан къабырлагъа бурулду.

Кетген кече кёрген тюшюн ол Мариягъа айтханында, Мария уа: «Эртдеден бери да къабырлагъа бармай тургъанса да, аны ючюн кёрюннген болур санга ол тюш. Сен келмей эсенг, мен барайым дегенлиги болур эди атангы, харип. Уллу кёллю болургъа жарамайды. Ёлгенлени эскере турургъа керекди»,— деген эди.

Ислам ташдан ишленнген бийик хуна бурууну къыбыла жанын-

да къабакъ эшигинден къабырлагъа кирди. Сауланы бушууларын бери келтиргенча, эл жанындан ургъан тёбеннги, къабырланы юслерин сылай, эриулю шууулдайды. Ислам бара барып юсюн кырдык басхан алаша къабырны къатында тохтады. Ол аны анасыны къабыры эди. Ислам анга къарап кёп сюелди. Сабий кюнлерин эскерди, анасыны сыфаты кёзлерине кёрюнюп, жюреги такъыр болду. Андан Ислам атасыны къабырына барды. Къарындашы Жюнюсню къабыры да алайда эди. Ислам эки къабырны баш жанларында тохтады. Анасыны къабырыча была да чёкгендиле, юслерин ханс басханды.

— «Ата, сен нек тынгысызса? Бизни ючюн жарсыма, биз игибиз»,— деди Ислам атасыны къабырына.

Ол жашауну бла ёлюмню юсюнден сагъышха берилди. «Адамла нек ёле болурла?» — деп сорду ол кеси кесине. Алай, соргъан соруууна жууап табылмады. «Бир да болмаса да, аман адамла ёлюп, иги адамла къала барсала боллукъ эди. Алай ёлюм кишини да айыртламайды. Игиди, аманды деп да къарамайды. Жашды, къартды деп да бёлмейди. Некди бу былай?..»

Аугъа тюшген чабакъча, акъылы бир ары, бир бери чабады. Кёкге да чыгъады, жерге да тюшеди, жулдузлагъа да жетеди, тенгиз толкъунларында да чайкъалады. Алай ёлюм бла жашауну бирге келишдиралмайды. Бири — къууанч, бири уа — жиляу, жарсыу...

Ислам, къабырладан кетип бара, кенгден окъуна гюрбежиден чыкъгъан салта тауушну эшитди да, ары бурулду.

Хар адамны да тууп ёсген журтунда сабийлигинден окъуна сыйлы кёрген жери болады. Исламны жюрегинде уа гюрбежи къалгъанды. Ол ары жумушу болмаса да къайтыучуду. Анда салта тауушу эшитилип турса, Акъташны жюреги ишлей тургъанча кёрюнюучюдю анга. Исламгъа неден да багъалыды гюрбежи. Исламны кёзю дуниягъа ачылгъан жерди былайы. Мында чыныкъгъандыла аны санлары, ниети да. Мындан учханды ол революцияны отлу жолуна. Уллу таргъа уллу жерден келген биринчи большевик бла Ислам мында, бу гюрбежиде, тюбешгенди. Акъташда Совет власть тохташдырылгъанда, биринчи къызыл байракъ да гюрбежини башында чанчылгъанды.

Хар юйню да барды кесини от жагъасы. Алай, гюрбежи уа битеу Акъташны от жагъасыды. Къыйын, къарангы заманда от тамызгъан эди Серго анда. Большевик жандырып кетген ол от бюгюн да ёчюлмегенди. Серго кете туруп Исламгъа: «Шуёхум, энди гюрбежиге кесинг ие бол. Юйреннгенсе... Мында сен эталмазлыкъ иш жокъду. Жалан да кесинге былай бир иги нёгер тап...» — деген эди. Нёгер а тапхан эди Ислам кесине. Хасауну жашы Мажид болгъан эди аны салтачы нёгери. Мажид бюгюн да ишлейди анда...

Ислам гюрбежиде уллу даулашны юсюне чыкъды. Колхозну бригадирлери Къанамат бла Къаншау темирчини да ортагъа алып, бири айтханнга бири тынгыламай, хоразлача, тамакъларын къыздырып кюреше эдиле.

— Не болгънды сизге?.. Не зат юлешесиз?

Сунмай тургъанлай Исламны гюрбежинге кирип келгени Къаналматны бла Къаншауну бир кесек типискиге къалдырды. Мажидге уа жан киргенча болду. Ол мангылайында терлегенлени къол тышы бла сыйпай, Ислямгъа тарыкъды:

— Къой, къой, къой... башымы сылхыр этгендиле была! Бири мени бригадамы кереклерин алгъа къурашдыр дейди. Экинчиси да алай айтады. Къайсы бирини айтханын этейим мен быланы?

Ислам башын булгъай, гюрбежини ичинде сыннган керекле: чалгъыла, сенекле, арба чархла, оракъла жыйылгъан жерге барып, алагъа къарады да, сора артха бурулуп, Мажидге сорду:

— Къачан бошаяллыкъса бу ишни?

— Айтып кюрешеме, биченнге чыгъар заманнга хар затны да хазыр этерге. Алай была аны ангыламайдыла.

Ислам Къаналматны бла Къаншауну къатларына жанлады.

— Барыгъыз. Мажидни ишинден чырмамагъыз,— деди ол алагъа сабыр халда. Жашла эшикге ал бурдула. Алай Къаналмат босагъа юсюнде тохтады. Темирчиге дауун къарындашына айтмай чыгъып кетерге болмады.

— Мени бригадамы кереклерине алыкъа тийген да этмегенди, Къаншауну бригадасыны кереклерин а бошай турады.

— Сёзню аз эт,— деди анга Ислам. Къаналмат тамата къарындашына сёз къайтармады. Ичинден не эсе да бир затла мурулдай, ыразы болмай кетди.

— Оллахий, Ислам, сени былай келгенинг иги болду ансы, тюйюш чыгъарыкъ эди,— деди Мажид колхозну председателине, ышаргъан да эте.

— Охо!

— Кесинг билесе, ала къаллай шуёхла болуучуларын. Энди уа — къанлы душманла.

— Ала душманла тюйюлдюле, бригадирледиле. Эришген этедиле бир бирге... ишни юсюнде.

— Асыры бек эришедиле.

— Эришмеге къой, Мажид. Печге салыннган отунла не къадар иги жансала, аладан жылыу да ол къадар бир кёп чыгъады.

Ислам алай айтып, артха бурулду да, кёрюкню тамагъында къаралдым тартып, ёчюлюр къайгъы эте тургъан мыдыхны къычхач бла тюбюнден къозгъады. Сора аны юсюне гитче темир къалакъ бла кёмюр къуйду да, Мажидни салтачы нёгерине:

— Кёрюкню басчы, иги жаш,— деп буюрду. Жаш кёрюкню басханлай, мыдыхла къызарып, жилтинле чачылдыла. Ислам тёшню юсюнде тургъан арба чархны къуршоуун къолуна алды да, тюбюне-башына къарай кетип, аны сыннган жанын отну тюбюне сукъду.

Мажид анга: «Къой, Ислам, юсюнгю бояма, кесим жетишаллыкъма»,— дерге боллукъ эди. Алай Мажид жукъ айтмады. Айтханлыкъгъа, Исламны тыйылмазлыгъын биле эди ол. Биринчи кере тюйюл эди бу. Ислам гюрбежиге келип, мангылайы терлегинчи

ишлемей кетмегенди. Ол аны адетиди. Ислам аны бошдан этмейди. Бери келип, мында темир тюйюп кетгени сайын ол кесини жаш жылларына къайтханча болуучуду.

16

Эртденликде дунияны жарыта, узакъ жолгъа чыкъгъан кюн къыйырсыз, чексиз кёкде бийикден бийикге ёрлей барып, солургъа чёкген жолоучуча, Агъачлы къабакъны тюз башына жетип тохтады. Ол кесини от кючюн сынагъанча, шибиля жюрегини къызыулугъун жерге аямай тёге эди. Бийик чинар терекле, кюнню иссилигине эртдеден юйреннгенча, жашил чапыракълы бутакъларын кенгнге жайып, ёхтем сюеледиле. Ташла уа сыртларын кюннге тутуп, уллу зауукълукъгъа батылгъанча жатадыла.

Агъачны тёбен къыйырында, уллу болмагъан ачыкъ талачыкъда къартайгъан киши эки чархлы арбагъа бичен жюклейди. Терлеген сууларындан башында акъ къалпагъы жибигенди. Биченни арбагъа жюклеп, юсюнден балас бла басдырып, къайиш жип бла къаты къысып тартды да, барып терек салкъынына чёкдю. Къалпагъын тешди да, къашха башында терлегенлерин къолу бла сыйпады. Ол Хасау эди. Мындан бир ыйыкъ алгъа ол былайда кесине бичен чалып кетген эди. Бюгюн а колхоздан арба алып, биченин юйюне элтирге келгенди.

Солуп бошап, Хасау олтургъан жеринден къопду да, арлакъда, тереклени ауанасында ырахат жатып, ышныр эте тургъан ёгюзлеге барды.

— Туругъуз, кетейик...— дей, ол къолунда чыбыгъы бла ёгюзлени къуйрукъ башларына къатылды. Ала жатхан жерлеринден сюймей турдула. Хасау ёгюзлени арбагъа жегип, жолгъа тебиреди. Ачыкъ талачыкъдан озуп, бираз баргъандан сора, уллу жолгъа чыкъды. Совет власть келгенли Уллу тарны ичи бла баргъан жол кенгертилгенди. Арбала жюрюрча этилгенди. Алай анга не уллу къыйын салыннган эсе да, алыкъа ол къоркъуулу жолду. Кёп жерде ол тик жарны къыйыры бла ётеди. Жаз башында къар эригенде, не да уллу жауунла жаугъанда, бийикледен жыйы келип, жолну бегитип да къояды. Къалай-алай болса да, бу жол Уллу тарда жашагъанлагъа тамамлыкъ эте барады.

Арба уллу жолну ташларын бла батыуларын санай, бешикча чайкъала, акъырын барады. Анда, санда Хасау къолунда чыбыгъын кётюрюп, ёгюзлеге: «Цоб-цобе-е...» — деп къояды. Ол алай этгенде, ёгюзле къуйрукъларын булгъай, теркирек атлайдыла. Агъачлы къабакъны къыйыры тауусула баргъан жерге жетгенинде, жолну бир жанында таш юсюне чёгюп, не эсе да бир зат бла кюреше тургъан жаш адамны кёрдю. Ким эсе да, эте тургъан ишине асыры кёлю кетгенден, арба таба да къарамай эди.

Жаш ким эсе да, таныш адамыча кёрюндю анга.

— Эй, ахшы улан, кимсе?

Жаш башын кётюрдю. Олтургъан жеринден терк къопду. Бу

кезиуде къыбыла жанындан ургъан суху желчик аны мангылайына тюшюп тургъан жумушакъ къара чачын артха этди. Къартны кёргенлей таныды жаш. Ол аны аллына терк жетди.

— Аллах, Аллах, Аллах... сенмисе, Алим?! — дей, Хасау жашны къучакълады.— Къайдан чыкъгъанса?..

— Келе келгенлигимди.

— Пай, пай, пай!.. Жаш заманым болса эди, шёндю элге къууулуп жетип, Исламдан бла Мариядан сюйюнчюлюк алыр эдим, оллахий! Сора былайда уа не зат эте тураса?

— Сурат.

— Не сурат?

— Ма бу къысыр къаяны суратын. Келчи, къара.

Ала экиси да Алимни этюднигни жайылып тургъан жерге бардыла. Аякълары болгъан жалпакъ къангачыкъны юсюнде акъ къагъытда суратха бла Черен сууну чегет жанында тик къаягъа кезиу къарай, Хасау тамашагъа къалды.

— Бек ушатханса, оллахий!.. Аперим!

— Алыкъа бошамагъанма. Мен бусагъат,— деп, жаш кисточкасын къолуна алды да, аны гитче орунчукълада бояулагъа бояп, суратны жер жерине жагъып тебиреди. Хасау сейир этип къарап турду. Алимни къолу къымылдагъаны сайын, къысыр къаяланы хар ташы, хар кертик жери, хар ызлыгъы... келип къагъытны юсюне тюшюп баргъанча болады...

— Къалайды?

— Тамашады бек.

— Жарата эсенг, санга саугъагъа берейим,— деп, Алим, къагъытны къангадан алып, къартха узатды.

— Ай, узакъ ёмюрлю болгъун, сау айланнгын, сау жюрюгюн!..— дей, Хасау суратны къолуна алып, анга сабийча къууанды. Алим этюднигин жыйышдырды да, Хасауну биргесине жолгъа тебиреди.

— Да келлик кюнюнгю айтып, къагъыт жазсанг эди уа. Атанг улоу бла аллынга чыгъар эди.

— Неге керекди ол? Кесим а келалмаймамы?

Жашны алай айтханын Хасау жаратды. «Кеси тырнакълагъан жаш жолда къалмаз»,— деген буруннгулуланы сёзю эсине тюшдю.

— Не тукъум шахарды окъугъан жеринг, ахшы улан?

— Уллу шахарды бек. Бийик, омакъ юйлери... ариу орамлары. Сейирлик кёпюрлери. Уллу заводла, фабрикала... Машинала кёп. Ленин революцияны анда башлагъанды да...

— Алаймыды?.. Сора сен ол шахардаса?

— Хоу.

— Огъурлу жерге аякъ басханса, оллахий. Насыбнгы Аллах къызгъанмасын! Биз, къартла, бу тауладан сора зат да кёрмей, ёмюрюбюз кетип барады. Энди бизни ючюн да сиз кёрюгюз...

Мындан эки жыл алгъа Уллу таргъа Ленинграддан бир къауум турист келген эди. Аланы ичинде белгили орус художник Соколов да болгъанды. Туристле таулада айлана кетип, Акъташха келгенлеринде, Ислам аланы юйюне чакъырып, къонакъ этген эди. Соколов стол юсюнде тефтер къагъытлада суратланы кёрюп:

— Быланы ким этгенди? — деп сорады.

— Бизни жаш... Алим.

— Фахмусу барды да! Къайдады ол кеси уа?

— Анасыны жуукъларын кёре, Къабартыгъа кетип турады. Аскерден къайтханды кёп болмай.

— Окъугъан а этгенмиди?

— Элибизде школну бошагъанды. Жети классны.

— Аламатды! — Соколов терк окъуна къоюн хуржунундан къаламын чыгъарып, къагъытха бир затла жазып, аны Исламгъа узатды.— Ма, бу мени адресимди. Быллай фахму жилтин эте тургъан кезиуде, юфгюрюр амалтын ёчюлюп къалса, ажымлы иш боллукъду. Кюз артында жашны манга иймей къойма. Художествону училищеге кийиригбиз. Мен жукъ ангылай эсем,— Соколов тефтер къагъытланы дагъыда къолуна алып, суратланы юйдегилени кёзлерине тутду.— Мен жукъ ангылай, эсем, бу суратланы этген адам художник болургъа керекди. Ма кёрюрсюз... «Соколов айтхан эди»,— дерсиз.

Ислам желкесин къашыды.

— Кеси да ынчхай, ынчхай туруучуду, сурат ишлеуню юсю бла окъургъа. Алай анга артыкъ уллу магъана мен да бермегенме. Анасы да сюймегенди узакъгъа кетерин. Аны бла къалгъанды...

— Бек терс этгенсиз,— деди Соколов, Исламны сёзюн бёлюп.— Алыкъа кеч тюйюлдю.

— Энди уа анасы устазгъа окъу деп богъурдагъындан къысып айланады.

— Бош этесе алай, хозяйка,— деп, Соколов шапалыкъ эте айланнган Марияны аллына барып сюелди.— Фахму деген неди билемисиз? Табийгъат аны хар кимге да бирча бермейди. Минглени ичинден бирине жетеди аллай юлюш! Ол себепден, аны багъалай билирге керекди...

Алим Ленинградда художествону училищеге алай бла тюшгенди. Ол аны экинчи курсун битдирип, энди уа каникуллагъа юйюне къайтып келеди.

Хасау бла Алим Акъташха кюн батып, къарангы тарта башлагъанда жетдиле. Къолунда да гитче чемоданчыгъы бла сехледен кирип келген жашын кёргенде, Мария сейирсиннгенден бла къууанногандан не этерин билмей, апчып къалды...

Алимни келгенин эшитип, хоншула, жуукъла да Исламлагъа жыйылдыла. Фазика кюн тийгенча болгъанды. Алимни къатында чёгюп: «Жанынга болайым, ханым!..» — дей, андан тансыгъын алалмай кюрешеди.

Ислам кеси юйде жокъ эди. Элни жамауатын жыйып, колхозгъа бичен ишлерге кетгенди жайлыкълагъа.

Келгенлени арасында Алимни кёзлери кимни эсе да биреуленни излейдиле. Табалмагъандан сора уа, мудах боладыла. Ол излеген — Фатимат эди. Къобузчу Фатимат! Алай ол кёрюнмейди. Алим аны кёп суратларын ишлегенди. Сюйгенин кёрюрге не бек тансыкъ болуп келген эсе да, бюгече да, тамбла да... кёраллыкъ тюйюлдю ол аны. Элни къызлары бла бирге дырын жыяргъа кет-

генди ол да. Бичен ишлеген жерлери узакъда болгъаны себепли, адамла юйлерине келмейдиле, анда турадыла.

Ислам, биченнге кете туруп, къатынына: «Жаш келсе, аны да, Элдарны да Сериуюн къолгъа иерсе. Мен анда боллукъма»,— деген эди.

17

Эки-юч кюн озгъандан сора, Алим бла Элдар, экиси да бир атха минип, Сериуюн къолгъа жол тартдыла. Алим этюднигин да биргесине алды.

Эки жаш да Сериуюн къолгъа ингир аласында жетдиле. Кенгирекден окъуна Алим къобуз согъулгъан тауушну эшитди. «Фатимат болур ол... аны тартыууна ушайды»,— деп келди жашны эсине. Къобуз анга бютюн да ариу согъулгъанча болуп эшитилди. Бийик къаяла сын къатып, къобузну бул-бул тауушуна тынгылап тургъанча кёрюндю анга.

Узунчач, толгъан айча, тёгерекбет, тогъай къашлы ариу къызны къобуз артындан уяла-уяла къараучу кёзлери Акъташда кёп жашны ичине от салгъандыла. Фатиматны кёлю уа жалан да Алимде эди...

Алим бла Элдар къошну къатында атдан тюшдюле. Адамла гюрен тохтап, тепсеген да, ойнагъан да, кюлген да эте тура эдиле. Былайда, бир бирден узакъ болмай, башлары бичен бла жабылгъан дагъыда бир ненча къош барды. Алим бла Элдар кенгден аланы гебенле суннган эдиле. Къошланы бирини башында байракъ да кёрюнеди. Ол къошдан бир бирлери бла даулаша, экеулен чыкъдыла. Аладан бири — колхозну экинчи бригадасыны бригадири Къанамат эди. Уллу къошну къатында атдан тюшген къонакъланы бек алгъа ол кёрдю.

— Кёремисе быланы?! — дей, барып, ол Алимни къучагъына къысды.— Танысыкъ этгенсе кесинге барыбызны да. Ислам биринчи бригадагъа кетгенди. Мен анга адам жиберейим...

Оюн да, той да тохтады, къобуз да тохтады. Адамла танысыкълап Алимни ортагъа алдыла, саламлашдыла, хапар сордула.

Фатимат Алимни къатына жуукъ барыргъа уялып, анга кенгирекден къарайды. Къатында сюелген тенг къызлары кими аркъасындан, кими къабыргъасындан жингириклери бла тюрте, аны тынгысыз этедиле. Бир затла шыбырдайдыла. Кюлген да этедиле.

Алим кесине къарап тургъан кёп кёзлени арасында Фатиматны нюрлю кёзлерин терк тапды. Аны алагъа къарап турлугъу келди, алай былайда, халкъ аллында, ол ушамай эди. Акъташчыла биледиле Алим бла Фатимат бир бирни сюйгенлерин.

Кечени бир заманында Ислам да келди. Ол, жашлары бла кёрюшюп, къууанды.

Бирси ингирледен эсе биченчиле бюгече иги да кёп олтуруп, тынчайыргъа алай жайылдыла. Кече жылы болгъаны себепли, жашланы кёбюсю тышында бичен жайып, аны юсюнде жатдыла.

Къанамат бла Алим да алай этдиле. Биченни ийиси бла къатышхан кечеги таза хауа адам солуп тоймазча алай иги, алай хычыуун эди.

— Къанамат, къош башында байрагъыгъыз а не затды? — деп сорду Алим.

— Кёчюучю къызыл байракъ! — деди Къанамат, ёхтемли болуп.— Жыл болады мени бригадам аны тутханлы.

— Сора Къаншауну бригадасы уа къуру да артха къалгъанлаймы турады?

— Да не этерикди?.. Ишлей билирге керекди,— деп, Къанамат махтанныган да эте, Алимге сорду: — Сора чалгъы чалыргъады сени муратынг, ы?

— Хоу.

— Алай эсе, жукълайыкъ. Иги жукъламай, барып чалгъыгъа тирелсенг, хазна болалмазса.— Къанамат, алай айтып, бирси жанына бурулду да, олсагъатдан окъуна хурулдап тебиреди. Алимни кёзюне уа кёпге дери жукъу кирмеди.

Тенг къызлары бла уллу къошда жатханды Фатимат. Барысы да жукълагъандыла андагъыла да. Жалан да Фатимат эди аланы ичинде кёзюн къысмагъан. Сунмай тургъанлай Алимни келгени аны жюрегин къозгъагъанды. Тынчлыгъы кетгенди. Татлы оюмла аны зауукъ этдиредиле. Теркирек танг атып, ол энтда да Алимни бетине бир къараса эди!

Ол экисинден сора бюгече былайда жукъусу келмей жатхан дагъыда биреулен барды. Ол Байдуллахды. Жаны саулай Фатиматны башхалагъа ычхындырмазгъа бел байлап айланнган жашладан бири. Бюгече Алимни келгени аны шайтанларын къозгъагъанды. Ол биледи Алим Фатиматны сюйгенин. «Сюйсюн. Мен а анданмы осал кишиме. Ол къулдан туугъан эсе, мен а ёзден тукъумдан чыкъгъанма...»,— дей эди Байдуллах кеси кесине. Алим окъуугъа кетгенде, Байдуллах къууанныган эди. «Кёзден кетген, кёлден да кетеди»,— дегенлей, Фатимат аны унутур деп умут этген эди. Алай ол сунныганча болмагъанды иш. Байдуллах бу ингирде кёрюп тургъанды Фатиматны Алимге учунуп къарагъанын. Ол аны бир да жаратмагъанды.

* * *

Чалгъычыла танг аласында къопдула. Хар ким, чалгъыларын имбашларына салып, къошладан арлакъда узун сырт таба ашыкъмай кетип барадыла. Къанамат бла Алим сырт башына чыкъгъанларында, ким эсе да анда аямай чалгъы чала тура эди.

— Исламды ол,— деди Къанамат, кеси кесинден уялгъанча болуп. Мындан юч-тёрт кюн алгъа кёп жукълайса деп тырман этген эди Ислам анга. Ишде чийин сездирген адамны бир да жаратмаучуду ол. Аны уа элде хар ким да биледи. Ол себепден, чалгъычыла Исламны чала тургъанын кёргенде, эй а, председателибизни аллында айыплы болуп къалдыкъ ушайды да дегенча, ба-

рысы да бирден ашыкъдыла. Ала келип, чаллыкъ къыйырына тирелгенде, Ислам иги да узакъгъа кетип эди...

Ол хар заманда да алайды. Иш бара тургъан жерде, мен къуллукъчума деп, бир жанында чюелип туруучуладан тюйюлдю. Конторгъа хазна кирген да этмеучюдю. Бара барып, къалайда ишге тюбесе, кесин ары жарашдырып тохтайды. Мал да кютеди, ийнек да сауады, къой да къыркъады, сабан да сюреди, урлукъ да себеди...

Чалгъычыла бир бири ызларындан тизилип, эртден чыкъ жумушатхан тау кырдыкны тизгин-тизгин дурулагъа жатдырып барадыла. Алим гитчелигинде окъуна юйреннгенди чалгъыгъа. Тенглеринден артха къалмаучуду ол бу ишде. Алай, эл ишден узакъда, уллу шахарда тургъаны ючюн тюйюл эсе, санлары былай кеси сюйгенча иги ойнамайдыла. Билеклери узун созулмагъанча кёрюнедиле анга. Солууу да кёкюрегине сыйынмай башлагъанча болады. Чалгъычыла уа андан узайып барадыла.

— Эй, чапа тауукъ, аякъларынгы кесдиресе. Бир жанына тур!

Алим артына бурулду. Къашларын да тюйюп, Байдуллах аны ызындан къысха жетип келе эди. Алимге ачыу тийди. Чалгъысын асыры къаты силдеп ийгенден, чалгъы аузуна илиндирген бичени экинчи дуруну юсюне барып тюшдю. «Алай бек къызма... кесинги къолгъа ал...» — деп мыйысы анга ууаз берди. Алай нек эсе да къызгъан жюрегин тынчайталмады. Байдуллахны сёзлери ётюне жетген эдиле аны. Бир кесекден ол аллында озуп баргъан чалгъычыны жетди. Байдуллах андан бираз артда къалды. Алай ол, бурун сюеклерин да тургъузуп, жерни тырнакълагъан айыуча, башын да энишге тутуп, алгъа огъурсуз келеди.

Сагъат чакълы заман озгъандан сора, чалгъычыла барысы да чаллыкъны къыйырына чыкъдыла. Бирле мангылай терлерин сыйпайдыла, бирле чалгъыларына шырхы этедиле.

— Бу ыйыкъда биринчи бригада озарыкъ болур сизни,— деди Ислам чалгъычылагъа. Бетине къарап айтмаса да, къарындашыны ол сёзлери кесине этилген тырман болгъанын сезди Къанамат.

— Эй а, оздурмабыз, тейри! — дедиле чалгъычы жашла. Къанамат, эшитемисе дегенча, Исламгъа ёхтем къарады.

Кюн иги кесек ёрге кётюрюлюп, чыкъ къургъакъсыгъан заманда, тиширыула да чыкъдыла дырыннга. Алим, чалгъы да чала, ала ишлеген бетге терк-терк къарайды. Алай кенгден Фатиматны таныялмайды. Къызла барысы да бирге ушагъанча болуп кёрюнедиле. Дырынчылагъа кесини кёк кёзлерин Байдуллах да сюзюлте эди.

Тюшге жуукъ кюн къаты къыздырып башлады.

— Салкъыннга дери къояйыкъ,— деди Ислам, башында акъ къалпагъын къолуна алып.

Чалгъычыла къошла таба тебиредиле. Къанамат а дырынчылагъа бурулду. Алим да аны ызындан барыргъа умут этди. Алай, эсине не зат тюшдю эсе да, бармады. Чалгъысын имбашында тутханлай, къалгъанла бла бирге ол да къошлагъа келди. Тышында,

кюн къызыуда, шапачы къатынла аямай аш эте эдиле. Элдар а, отха отунла сала, алагъа болуша кюрешеди.

Алим байрагъы болгъан къошха кирди да (ол къош бригадирни къошуду), андан этюднигин алып чыкъды. Чалгъычыла кими анда, кими мында, къошланы сериуюнлерине къысылып, чалгъыларын тишеп башладыла. Алим а, къызыу болса да, от жагъагъа жууугъуракъ жерде чёгюп, этюднигин жайды.

— Къатайым, письмому жазаса? — деди шапачы къатынладан бири, анга ышара къарап.

— Хоу, Налжан...— деп, Алим анга къысха жууап бере, аны терлеген бетине тюрслеп къарады. Шапа къатын, башында чоху да бир жанлы кетип, къазауат этип айлана эди. Отда къыстау къайнагъан уллу къазанны ичинде бише тургъан этлеге жютю агъач бла тийип-тийип кёреди. Алим олтургъан жеринден къопду да, этюднигинден акъ къагъытны алып, аны шапагъа элтип берди.

— Оу, кюнюм, неди бу? Мен ушайма да! — деп, Налжан тамашагъа къалды. Алайда тургъанла аны къатына жыйылып, суратны къолдан къолгъа алып, сейир этдиле. Ислам да келди алаы къатларына. Сурат аны да тамашагъа къалдырды. Башында чоху да бир жанына кетип, къазаннга узала тургъан Налжанны тюз кеси!..

Дырынчыла да келдиле къошха.

— Мени суратымы эт... мени суратымы эт!..— деп, адамла Алимни тёгерегине басынып тохтадыла. Фатимат да тенг къызлары бла аны жанына барып сюелди. Кенгирекден къарап тургъан Байдуллахны бети жауарыкъ булутча къаралды.

Фатимат башын кётюрмей сюеледи Алимни къатында. «Халкъдан уялмай, къалай келип къалдым мен былайгъа? Адамла, манга къарап, айып эте болурла»,—дей эди Фатимат ичинден, башын кётюрюрге да базынмай. Халкъ кесини юсюне аралып тургъан сунады ол. Артха кетериги уа келмейди. Къалай игиди анга былайда! Ой, къалай игиди! Къарасала — къарасынла! Айып этселе — этсинле! Кетерик тюйюлдю ол былайдан. Азмы сакълагъанды ол бу кюнню. «Бош къарайсыз, адамла, сиз манга. Бош уялтыргъа кюрешесиз. Кетерик тюйюлме мен былайдан. Сиз кетсегиз да, мен былайда къаллыкъма... Аллахчю, айып этмегиз...»

Алим башха къарындаш излей, чемоданчыгъыны ичин къармады. Ары-бери болгъан къагъытланы арасындан кимни эсе да биреуню бет суратыны къыйыры кёрюндю. Зухра анга къарай кетип, Фатиматны быгъынындан жингириги бла тюртдю:

— Атам ёлмеси, ол сурат сен болурса дейме. Эрин къыйырлары санга бир кесек ушайдыла.

— Кет, къайдан боллукъ эди ол мени суратым,— деди Фатимат тенг къызына. Алай кеси уа, къыйыры кёрюнюп тургъан суратха эниклеп къарады. Алим къызланы сёлешгенлерин эшитип этди эсе да, огъесе уа, керти да жумушу болуп узалды эсе да, чемоданчыгъына жангыдан узалды да, анда бир зат излегенча эте, суратны къагъытла тюбюнден берлакъ тартды.

Фатимат элгеннгенча болду. Кесини суратыдыр! Аны бети къызарды. Кёзлерин къайры эсе да букъдурургъа кюрешди. Сурат а, мени кёремисиз, адамла, дегенча, кирпиклерин къакъмай, чемоданчыкъны ичинден ёрге, ачыкъ кёкге къарайды. Фатимат тынгысыз болду. «Кет, алай къарама. Уялтма мени. Ары бурул... Алим, не этесе? Букъдурчу аны ары...»

— Кёрдюнгмю, Фатимат, мен айтханнга ийнанмай эдинг да,— деди Зухра, Фатимат тенг къызыны айтханын хазна эшитмеди. Бу такъыйкъалада битеу дуния аны кесине къарап тургъанча кёрюне эди анга. Алай ол жеринден тепмеди. Анга былайда хычыуун эди...

18

Чалгъычыла таулада чаллыкъ жерлени бошап, элге къайтдыла. Алим бла Элдар да келдиле юйлерине. Экиси да кюннге кюйюп, къонгурбетле болгъандыла.

— Оу анагъыз, шау анагъыз, не аман болгъансыз! — деп, Мария жашларын кёргенде, къууаннган да эте, жарсыды.— Бек къыйналдыгъызмы?

— Угъай, угъай.

— Атагъыз а къайда?

— Анда къалгъанды. Чалыннган бичен алыкъа жыйылып бошалмагъанды.

— Энди ол кюз артына дери юйге жыйыллыкъ тюйюлдю,— деди Мария чамланып.

— Угъай... мен кетер заманнга келликди.

— Сен а къачан кетериксе? — деп, Мария тамата жашыны кёзлерине тынгысыз болуп къарады.

— Энди он кюнден.

Мария ауур кючсюндю.

Тышында тенг къызчыкълары бла ойнай айланнган Азинат, суу ичериги келип, юйге чабып кирди. Ол къарындашларыны келгенин билмей эди. Аланы кёргенлей, суусаплыгъын да унутуп, кесин Алимни къойнуна атды.

— Элдарны уа нек къучакъламайса? — деди анасы анга.

— Ы, ол манга урушхан этиучюдю,— деп, Азинат бурнун да тарта, Элдаргъа кёз къыйырлары бла терс къарады.

— Да хыли этсенг ,уруша болур,— дей, Алим Азинатны Элдарны аллына сюеди.— Жарашыгъыз энди.

Мен ыразыма дегенча, Азинат ариу таралгъан башчыгъын энишге ийди. Элдар эки къолу бла да аны къолтукъ тюплеринден тутуп, ёрге кётюрдю. Азинат кюлдю. Аны алай кюлгени анасына да, къарындашларына да хычыуун кёрюндю.

Мария, не эсе да, бир унутуп тургъан затын эсине тюшюргенча, ашыгъыулу халда, отоуну тёрюнде тап жыйылып тургъан ундурукъну къатына барды. Тёшекни къыйырын ёрге кётюрюп, андан тёрт бюкленнген тефтер къагъытны чыгъарды да, Алимге узатды.

— Ма, Тазрет жазгъанды муну. Геллянг сени кёрюрге ашыгъып турады дейди. Алагъа къайта кетсенг, иги боллукъ эди.

— Къайтмай а. Жолгъа эртдерек тебиреригим да аны ючюндю,— деп, Алим письмону окъуду.— Къарачы Тазретге... мал фермагъа тамата этгендиле дейди.

— Хы, мен да къууанганма анга,— деди Мария, къарындашыны кётюрюлгенине ёхтемленип. Бу кезиуде, Алим анасын биринчи кере кёргенча, аны кёзлерине къарап къалды. Сейир-тамаша болду. Къалай эслемей тургъанды ол шёндюге дери бу кёзлени!.. Къаллай бир огъурлулукъ, къаллай бир жылыу барды алада! Битеу тенгизледе да болмаз аллай бир суу. «Ана кёзле... сиз кёреме жашауда болгъан ахшылыкъланы хазнасы...»

Алим анасыны огъурлу сыфатын къагъытха тюшюрюрге умут этди. Жеринден женгил къобуп, этюднигине да узалды. Алай, ким эсе да этегинден тутханча, тыйылып къалды. Соколов, ол этген суратлагъа къарай кетип, анга: «Адамланы былай къарагъан сыфатларын иги ушатаса. Алай алыкъа сен аланы къылыкъларын, ич сезимлерин кёргюзталмайса. Ол чекге жетер ючюн, кёп ишлерге керексе...»,— деген эди. Андан бери Алим адамланы суратларын этген заманда, аланы кёзлерине теренирек къараргъа кюрешиучюдю. Иги кёл салып ишлесе, адамланы ич илишанларын да тюшюралыучуду къагъытха. Алай алыкъа адамны ич дуниясын теренден къозгъаргъа аны фахмусу жетишмей эди. Бусагъатда анасыны суратын ишлерге андан базынмады ол...

Кюнле терк оза эдиле. Алимни кетер заманы жууукълашханды. Дырынчыланы ызларына къайтмай тургъанлары аны тынгысыз эте башлады. Элни огъары жанында сырт башына терк-терк къарай, ахыр кюнлерин алай оздурады. Алимни жюрегин тынгысыз этген дагъыда бир иш барды. Бу жолгъа дери ол Байдуллахны Фатиматха кёлю кетип айланнганын билмегенди. Энтда да билмез эди ол аны, чалгъыда шапа къатын Налжан айтмаса. Налжна а айтхан эди. Тил этеме деп угъай, Алимни сюйюп, анга болушама деп.

Алим кетерге жалан да эки кюн къалды. Мария гузаба эте башлады. Исламгъа ачыуу чыгъа эди аны.

Фазика келди былагъа. Мария анга тарыгъып тебиреди:

— Ахырысы, бу кишини киндиги жел бла бирге байланып болур ансы, мунуча юйюне жыйылмай айланнганны уа ким кёргенди.

— Хо, не этсин ол? Колхозну ауурлугъу бойнундады,— деди Фазика, къарындашын къоруулай.

— Аны мен да ангылайма. Алим эки кюнден кетген этерикди. Нек келмей турады? Туугъан сабийине къайгъырмагъан ата боламыды?

— Келир, келин, келир...

Ала да алай сёлеше тургъанлай, тышындан жыр эшитилди. Мария бла Фазика юйден чыкъдыла. Элни огъары жанында сырт башындан дырынчыла тигелеп келе эдиле. Хар бирини имбашында сенеклери, бахсалары... Жырлагъан ала эдиле:

Аллынга чыгъып къарайма,
Таукъан,
Ол сен жюрюучю жоллагъа.
Экибиз бирге тюшюп къалгъыек
Агъачда терен къоллагъа...

Дырынчыла бла бирге Ислам да келди юйюне. Ол эгечин юйюнде кёргенине къууанды. Марияны жюреги жерине тюшдю.

Дырынчыланы келгенлери Алимни жарыкъ этди. Алай бусагъатда бу юйде Исламны кесинден къууанчлы адам жокъ эди. Иги кюнле болуп, бичен кёп ишленнгенди. Не узун къыш болса да ол колхозну малларына башы бла барып жетерикди. Бир кесек жерге ашлыкъ сепген эдиле да, андан да иги тирлик жыйгъандыла. Къойладан кёп жюн къыркъгъандыла... Къысхасы, колхоз байыкъгъанды. Колхозчуланы жашаулары уа бютюн да иги болгъанды. Исламны къууанчы ол затла бла байламлы эди...

Ингир алада Алим Фазикалагъа барды. Юйде Азретни жаш къатыны Кезибандан башха жан жокъ эди. Дадаш къойлада. Азрет да, устазланы не эсе да бир кенгешлери барды деп, эртденликде школну директору Рогов бла бирге районнга кетгендиле. Ала алыкъа андан къайтмагъандыла.

Кезибан Алимге жарыкъ тюбеди. Аны башын босагъада кёргенлей окъуна: «Фатимат келгенди»,— деп, къууанып айтды.

— Билеме келгенин.

— Кёргенмисиз бир бирни?

— Угъай.

— Сора чакъырайым,— деп кетди. Бираздан Кезибан, Фатиматны алып келип, аны Алим бла бирге къойду да, кеси уа тышына чыкъды. Нек эсе да Фатиматны бети отча къызды. Мангылайына тер урду. Юсюнде хаух кийимлери бла ол Алимге кёрюнюрюк тюйюл эди. Кезибанны палахыды барысы да. «Къалай келтирди ол мени бу кюйюмлей бери... Кесим да къалай унадым?..»

— Сау кел, Фатимат.

— Сау бол.

— Тамбла кетген этеме. Биле болурса?

— Билеме,— деди Фатимат ахтынып. Кёз къарамын энишге бурду. Бу кезиуде ол, кёп учхандан къанатлары талып, солургъа къоннган кёгюрчюннге ушай эди. Къалай эсе да ол Алимге эриулю кёрюндю.

— Энди эки жыл сакъласанг, сора...

— Сакъларма!.. Ненча жыл десенг да сакъларма! Алай сен анда башхагъа жангылма. Оруслу къызла бир бек ариуладыла дейле.

Алим, ышаргъан да эте, айтды:

— Ол тюздю... Алай, манга дунияда сенден ариу жокъду. Сени мында къоюп кетерге кёзюм къыймайды. Къоркъуругъум келеди.

— Нек къоркъаса?

— Къуру мен болмам сени сюйген.

— Не айтаса сен!

— Эшитгенме. Байдуллах...

— Сагъынма аны атын манга. Къыйнама жюрегими,— Фатиматны эринлери иш да къалтырадыла.

«Бош тийдим жанына»,— деп келди Алимни кёлюне. Былайда Байдуллахны атын ортагъа сугъуп, Фатиматны жашнай тургъан кёзлерине мудахлыкъ келтиргенине чогъеж болду.

— Ёпкелеме. Бош, сени сынар ючюн айтханлыгъым эди,— деди Алим, лакъырдагъа тарта.

«Да мени неге сынайса? Дунияда жангыз сенсе къууанчым да, насыбым да! Сен алсанг — алырса, алмасанг а... алмасанг а — ёмюрде эрге бармам. Къалырма юйде жиляй, жиляй...»

Фатиматны ичинден айтхан бу сёзлерин Алим эшитмеди. Фатимат дагъыда айтырыкъ болур эди анга кёп зат. Алай ол, нек эсе да, Алимден уяла эди...

19

Уллу тарны ичи бла, ашыкъмай, жангыз атлы келеди. Кюн тюшден эртде аугъан эди. Алай алыкъа аны къызыулугъу сынмагъанды. Ол себепден болур, жолоучуну тюбюнде тор аты терлеп, тохтамагъанлай «пырх-чырх» этгенлей келеди. Кюнню иссилиги жолоучуну кесин да онгсуз этгеннге ушайды. Ол кёнчек хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, бетинде терлегенлерин терк-терк сыйпайды. Юсюнде къара ысхарладан этилген кёлеги да сууланып, жауурунларына жабышханды.

Бу келген — Акъташда эл Советни председатели Тепчиланы Шамил эди.

Бюгюн ол иш бла районнга барып, андан къайтып келе тургъанлыгъыды. Башындан юч жыйырма жылны аудургъан кишиди ол. Къышха жууукъ, черекле да таркъаядыла. Адамны жашауу да алайды. Къартая баргъаны сайын, къарыуу да азаяды. Шамил да шёндю, жаш заманындача, жигит тюйюлдю. Талкъыда ийленнген терича, санлары жумушагъандыла.

Болса да, бусагъатда Шамилни сагъышы ол тюйюл эди. Дуния къалай эсе да къайгъылы болуп башлагъанды. Германия деп бир палах чыкъгъанды. Европада от сала айланнган хапары барды аны. Аны ючюн болур, арт чурулада аскерге жашланы терк-терк ала башлагъандыла. Бюгюн да районнга эл Советни председателлерин ол ишни юсю бла чакъыргъандыла. Военкомат энтда да бир къауум жашха повестка берип ийгенди. Ол повесткала да Шамилни къоюн хуржунундадыла.

Шамил уллу жолдан элге бурулгъанлай, къулагъына къобуз согъулгъан тауш эшитилди. Эсин бурул тынгылады ол анга. Уакъ ташланы юсю бла саркъгъан шаудан суучукъну жумушакъ шорхулдагъаныча, къобуз тюекледен тёгюлген ариу макъам Шамилни кёлюн жайыкъдырды. Арыгъанын да унутду. Къобуз клубда согъулгъанын Шамил кенгден окъуна ангылады.

— Фатимат согъады,— деди ол кеси кесине.— Къалай ариу

согъады. Шёндю къатын аллыкъ жашым болса эди, аны келин этмей къоймаз эдим.

Шамил атындан клубну къатында тюшдю. Колхозну эл Советини контору да алайда эди.

— Райондан не хапар келтирдинг? — деп сорду Ислам.

Шамил жукъ да айтмай, ысхарла кёлегини ёшюн хуржунундан эки бюкленнген бир ненча къагъытны чыгъарды да, Исламгъа узатды.

— Не затладыла была?

— Повесткала. Он эки жашны ашырыргъа керекбиз энтда да... Бу жол а, сени къарындашынгдан туугъанны да... Рамазанны.

Ислам жерге къарап тохтады. Дуния къайгъылы эди бусагъатда. Европада Германия бла Италия къан къайнатадыла, тёгереклеринде къыраллагъа сугъанакълыкъ этедиле. Экиси эки жанындан чабып, Испанияны талагъандыла. Ызы бла Германия Австрияны бла Чехословакияны ууучлагъанды. Италия уа кесини къанлы къолун Африкагъа созгъанды. Ол Эфиопияны алгъанды. Кюнбатышда уа Япония от сала айланады. Ол Къытайны иги кесек жерин ууучлап, Совет къыралны чегине кюч жыйышдыргъанды.

«Была аман башлагъандыла...» — деди Ислам ичинден, кючсюне.

Бу чурулада Совет Союз бла Германия бир бирге уруш ачмазгъа деп келишим да этгендиле. Болса да, дуния къайгъылыды.

Алыкъа Совет къыралны жашауу мамырлы жол бла барады. Аны кюню жарыкъды. Совет адамла шахталада, заводлада, фабрикалада, колхоз, совхоз сабанлада жан атып ишлейдиле.

20

Къыркъ биринчи жылны къышы таулада, башха жылладача болмай, узакъгъа созулду. Март ай башланнганлыкъгъа, сууукъла сынмагъандыла. Малчыланы да, малланы да жунчутхан бир аман къыш эди бу.

Арт ыйыкъда Сериюн къолда къарлы, сууукъ боранла бютюн бек къысып тохтадыла. Ол а Акъташны къышлыкълада малчыларын амалсызгъа къалдырды.

Кече узуну тохтамай ургъан боранны шууулдагъанына да сюймей тынгылай, Дадаш тангын жукъусуз ашырды. Юсюне жабып жатхан уллу, къочхар тонун бир жанына атып, тёшегинден къопду да, олсагъатдан отха къармашды. Тыякъ бла от жагъаны кюлюн чучхуду. Алыкъа ёчюлмей тургъан эки-юч къарыусуз жинкни табып, къош тюбюнде мулжардан ууучуна илиннгени чакълы бирни алды да, аланы юсюне атды. Сора юфгюрюп, отну къабындырды. Сыгынла салды . Къошну ичи тютюн болду. Андан тунчугъуп, жётел эте, Адил да уянды. Тышындан ач къойланы макъыргъанлары эшитилдиле.

— Тур, Адил. Бир мадар этмесек, къойла къырыллыкъдыла,— деди Дадаш, кийинирге болуп. Кече от жагъаны къатына салып

къойгъан миделлери къургъакъ болуп тура эдиле. Ол аланы жанындан чачып, ууун, чабырларыны ичине сукъду. Бу кезиуде Адил да кётюрюлдю жатхан жеринден.

— Элден адам да келмейди да,— деди ол, жарсып.

— Бу къыямада ким келлик сунаса?

Ала экиси да кийинип бошаргъа, отха салынгган сыгынлары иги жанып, къошну ичине жылыу кирди.

— Айт, энди не мадар этерге акъылынг бар эсе да,— деди Адил Дадашха.

— Ёгюзле табып, Жалпакъ башына барыргъа керекди.

— Баралырбызмы да ары? Къар къалынды бек. Боран.

— Башха амал жокъду.

— Ахшы сора. Мен Къаспотланы къошларына барып, ёгюзле сюрюп келейим.

— Тёрт ёгюз,— деп эсгертди Дадаш анга.

Ала къошдан чыкъдыла. Эртденликни суукъ аязы алагъа хатерсиз тюбеди. Быланы алларына, къуйругъун булгъай, итлери да келди. Дадаш ичинден: «Тёзюмлю жаныуарса сен»,— дей, башындан сылады. Лохбай парий кесине берилген махтауну ангылагъанча, Дадашны тюбюнден ёрге ёхтемлик бла къарады.

Адил хыжысын къолуна алды да, тобукъларына дери келген къаргъа батыла, жумушуна кетди. Дадаш ыстауатха бурулду. Къойла, анга къарай, барысы да бирден макъырдыла.

— Не этейим да мен сизге?.. Тёзюгюз бир кесек. Бичен келтирала эсек, бир кёрейик,— дей, ол ыстауатны огъары жанында халжаргъа барды. Аны къатында арба жюгю чакълы бичен бар эди. Анга да къарап, башын булгъай, Дадаш халжаргъа кирди. Анда бир къауум ырахын къойла бла бирге жангы туугъан къозула бар эдиле. Алыкъа сюрюуде аслам тёлю алыу башланмагъанды. Алай къозлагъан къойла уа бардыла. Кюнюне эки-юч къой къозлайды. Туугъан къозуланы Дадаш бла Адил халжарда кечиндиредиле. Къабыргъалары ташдан ишленип, башы да бичен бла иги жабылгъаны себепли, халжар жылыды. Аны Дадаш бла Адил тёгерекде ташланы ташып, кеслери ишлеген эдиле. Аладан кёрюп, ыстауатларында аллай халжарланы колхозну бирси къойчулары да ишлегендиле. Аны къалай иги этген эдиле. Ол болмаса, шёндю бу суукъла да ала къарыусуз къозучукъланы къайда кечиндирлик эдиле?

Халжарны ичинде къозула, тышындан аланы аналары бир бирге макъыра эдиле. Дадаш мюйюшде ёнгеленип тургъан къозучукъну кёрдю да:

— Не болгъанды санга уа, харип? — дей, аны къойнуна алды. Ол бызанк туугъан къозу эди. Дадаш аны анасын халжаргъа кийирди да, аллына салды. Анасы «баласыны» тёгерегинде гузаба эте, тили бла жетген жерин жалады. Къозучукъ ёрге турургъа кюрешди. Алай къарыуу жетмеди. Бирси къозула чабып келип, желини къызгъан къойну эмчеклерине жухчукъларын тиреп тохтадыла. Алай ол чибинлеп, аланы бирин да къатына къоймады. Дадаш кёлюнден кюлдю. «Адамгъа да, жаныуаргъа да кесиники багъа-

лы»,— деп, бызанк къозучукъну къолуна алып, анасыны эмчегине элтди. Къозу кирпилдеди. Сюгден толу эмчекни аузуна алды.

— Угъай, тирилликсе. Алыкъа мен сени сюрюудегилени барысын да озарча къой этерме,— деди Дадаш, аны къадалып эмерге кюрешгенине къууана.

Бызанк къозуну тойдургъандан сора, Дадаш бирси къозуланы къошду аналарына. Андан сора, тышында биченден къучагъы бла келтирип, ырахын къойланы алларына салды. Ол биченни кётюрюп халжаргъа кирип баргъанда, ыстауатда къойла: эй, къайры алып бараса... бизни кёрмеймисе дегенча, аны ызындан боюнларын да созуп, макъырдыла.

— Тохтагъыз, ашыкъмагъыз. Сизге да жетдиримре бир затла,— деди Дадаш, алагъа жаны ауруп.

Малны сюйген адам эди Дадаш. Кеси ач болсун, къолунда малла ач болгъандан эсе. Сюрюуюнде къой аурумасын ансы, кеси окъуна аурусун. Аллай ниетни тутхан адамды ол. Былтыр Дадаш бла Адил сюрюулеринде болгъан беш жюз къойдан, жети жюзге жетдире къозу алып, аланы ёлюмсюз сакълап, Къабарты-Малкъарда атларын айтдыргъандыла. Газетледе суратлары да чыкъгъандыла. Быланы иш хорламларыны юсюнден радио бла хапар бергендиле. Андан бери былагъа «Акъташны стахановчулары» дейдиле.

Дадашны бла Адилни умутлары быйыл да уллуду. Бу аман къыш мындан бек апчытмай, теркирек ары бир кетге эди ансы. Сау ыйыкъ болады, боранланы хатасындан, ала къойларын кютюуге чыгъаралмай тургъанлы. Кюз артында жыйышдыргъан биченлери уа, бир кесекчигинден къалгъаны тауусулгъанды. Къышны былай боллугъун билген болсала эди ала, биченни жетерча хазырлагъа къолларындан келлик эди. Былайдан юч-тёрт къычырым жерде, Жалпакъ башында, колхозну гебенлери кёпдюле. Аладан кюз артында къошха ташып къоягъа боллукъ эди. Алай къойла къышдан асламында къаудан кютюу бла чыгъыучулары себепли, къойчула аны ишин этмегендиле. Бусагъатда ачдан макъыргъан къойлагъа да жаны ауруй, Дадаш аны ачыуун эте эди.

Тюш бола, Адил да къайтды, тёрт ёгюзню да аллына сюрюп. Боран да бир кесек сел болгъан эди.

— Къалай этебиз энди, Дадаш? Экибизден бирибиз къошда къалыргъа керек болур.

— Угъай. Бир адам Жалпакъ башына барып, андан бичен келтираллыкъ тюйюлдю. Къошда ма бу жууугъум къалса болады,— деди Дадаш, къатында тургъан итлерини бойнундан къагъа.

— Ахшы сора. Тебирейик, кечди.

— Сен къошха кирип, ауузланнган эт алгъа. Эт биширгенме.

— Алай эсе,— дей, Адил къошха тебиреди. Бу кезиуде итлери юрюп, ыстауатны энишге жаны бла, ёрге чапды. Дадаш бла Адил ары къарадыла. Сырт башында эки атлы кёрюндю.

— Кимледиле была?.. Ислам ушайды да,— деди Дадаш. Адилни да, аны да кёзлери, къашлары жарыдыла. Келгенле Ислам бла Тахир эдиле.

— Кёп болсун,— дей, ала атларындан тюшдюле.

— Келигиз, сау келигиз...

Ислам ыстауатда къойланы макъыра тургъанларын жаратмады. Болса да, жукъ да сормай, ол бек алгъа къошха кирди. Къошну ичи жылы эди. Ислам бла Тахир боюнларында башлыкъларын тешип, къолларын сыгын отха тутдула.

— Къалайды хал? — деп сорду Ислам къойчулагъа, бир кесек жылынып, эс тапхандан сора.

— Осалды,— деди Дадаш.— Быллай жаханим къышны мен туургъанлы да кёрмегенме. Къойла ачдыла. Бичен жокъду...

Ислам Дадашны бла Адилни хапарларыны ахырына дери тынгылап, ала бошагъандан сора, кеси кесине соргъанча айтды.

— Бирси къошлада уа хал къалай болур, арабий?

— Алада да биздечады,— деп жууаплады Адил.

Ислам бла Тахир сагъышлы болдула.

— Жюрегим сезген эди бу ишни,— деди Ислам, отдан артха туруп.— Тахир, сен бирси къошлагъа бар да, табылыннган адамланы барысын да биченнге къура. Бу не хыликкялыкъды, былайда, Жалпакъ башында, гебенле бола тургъанлай, къойланы ачдан къата тургъанлары.

— Баралмай тургъанбыз,— деди Дадаш, Исламны тырманына жууап къайтара.— Сиз кёрмегенсиз мында болгъан боранланы.

Дадаш кесини жууабы бла Исламны кёлюне артыкъ бек жетмегенин сезди эсе да, андан ары ол жукъ айтмады. Ислам ыразы тюйюл эди былагъа. «Борандан къоркъуп, сиз сабийлеми болгъансыз?» — дей эди ол ичинден алагъа.

— Хайдагъыз, заманны оздура турмайыкъ,— деп, Ислам жеринден къопду.

— Тохтагъыз. Ауузланнган да этигиз,— деди Дадаш, от жагъада уллу къара чоюнну башын ача.— Эртденли бери Адил да ачды.

Бу кезиуде тышында биягъы ит юрдю. Къыйырда олтургъан Адил къошдан чыкъды. Аны ызындан къалгъанла да чыкъдыла. Къошну аллында сызгъаны ары жанында бир атлы келе эди. Бойну, бети да башлыкъ бла чулгъанып болгъаны себепли, ол къош аллына жетгинчи, аны ким болгъанын таныялмай турдула. Ол Жоба ыфчыкны тийресинде колхозну къысыр тууарларына къарагъан сюрюучю Алийхан эди... Фатиматны атасы.

— Алийхан? Нек чулгъаннганса былай? Не зат болгъанды? — деп, Дадаш анга соруу этип тебиреди. Алийхан башлыгъыны къыйырларын къолу бла артха этип, бетин ачды да, атындан да тюшмей, салам берди. Ислам аны халын жаратмады. Бу къарыулу, бёкем киши анга къалай эсе да, тозурап тургъанча кёрюндю.

— Атдан тюш,— деди Дадаш анга.

— Тюшаллыкъ тюйюлме.

— Нек?

— Аягъымы юшютгенме. Элге кетип барама.

— Къара анга? Бекми юшютгенсе? — деп, алайдагъыла Алийханны тёгерегин алдыла. Аны сол аягъы къой териле бла чулгъа-

нып, ёзенгини тышындан энишге салынып эди. Дадаш бла Адил болушуп, Алийханны атдан тюшюрдюле да, экиси да эки къолтугъундан тутханлай, аны къошха кийирдиле. Байланнган аягъын тешип кёрдюле. Ол кёбюп эди. Ислам бир да жаратмады муну.

— Къачан юшютгенсе?

— Бюгюн тёрт кюн болады.

— Бу кюйюнг бла Хасан сени кесинглей къалай ийип къойгъанды...

— Да не этерик эди иймей? Малланы иесиз къоюп кетерге жарамайды да.

— Тахир,— деди Ислам парторгга бурулуп.— Алийхан бла элге атлан сен. Жете баргъанынглай, ат арба жегип, тюзюнлей Нальчикге элтигиз. Район больницада мынга хазна болушалмазла. Кесинг алып бар Нальчикге...

Исламны алай къайгъыргъанына, Алийханны кёлю толду. Ол жюрек халаллыгъы бла битеу элге ариу кёрюннген, бир огъурлу адам эди.

Тахир Алийхан бла бирге жолгъа атланды. Ислам парторгну ызындан:

— Элге жетгенлей, Къаншауну бла Къанаматны тап да, аланы бери ий. Адамла да ала келсинле биргелерине! — деди.

Кюн тюшден озуп бара эди. Ислам бла Дадаш алларына ёгюзлени да сюрюп, къалын къарны кючден бла бутдан жыра, Жалпакъ башына жол тартдыла.

Адилни уа Ислам бирси къошлагъа ийгенди, адамлагъа айтып, Жалпакъ башындан бичен ташытыргъа.

Ислам бла Дадаш хазна бир бирге сёлешмей бара эдиле. Къыйын эди къалын къарны жыргъан. Ёгюзле да жагъын этип, жан жанына бурула, сюймей бара эдиле. Боран а ура эди бирде къаты, бирде акъырын. Къыйын эди быланы жоллары. Алай Ислам бла Дадаш юйренмейми къалгъандыла къыйынлыкъгъа!

— Ислам, не тынгылап бараса? Айт элден бир хапар.

— Тынчдыла,— деп, Ислам анга къысха жууап берди.

— Дуниядан а не хапар барды?

— Иги тюйюлдю, Дадаш. Германия бизни къыралны чеклерине аскерин жыйышдырып башлагъанды, не мураты бар эсе да.

— Да бизни бла уруш этмезге деген ушайды да ол.

— Дегенди. Алай ким билсин не боллугъун. Дуния къатышыпды шёндю.

Была Жалпакъ башына ингир алагъа жетдиле. Гебенлени къар басып эди. Ислам бла Дадаш бек арысала да, солургъа заманларын къызгъандыла. Экиси эки гебенни къатына барып, чучхуп, аланы тюбюнде кадоларына жетдиле. Биргелерине келтирген жиплерин алагъа байлап, сора ёгюзлени анга жекдиле... Гебенле жерлеринден къозгъалгъанда, аланы басып тургъан къар юслеринден сыпдырылып тюшдю.

Тёгерекни къарангы тартхан эди. Боран да къатыдан къаты ура башлагъанды. Алай энди ол не къаты урса да, Исламны бла

Дадашны жолларын тыяллыкъ тюйюл эди. Ёгюзле бери келе ызлагъан жоллары бла энди артха тап барадыла.

— Дадаш, Тахир бла мен а санга къууанчлы хапар алып келген эдик,— деди Ислам, киеуюню къатына жанлап.

— Не хапар? — деп сагъайды Дадаш. Ислам тонуну жагъасы бла къолун къойнуна сугъуп, андан тёрт бюкленнген газет чыгъарды.

— Къырал сени Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла саугъалагъанды. Указ ма мында басмаланнганды,— деп, Ислам газетни Дадашха узатды.— Алгъышлайма! Бу уллу ишди.

Дадаш газетни алды да, аны жайып ичине къараргъа умут этди. Алай къарангыда жукъ кёрмезлиги эсине тюшюп, ол аны жая кюрешмеди. Газетни да къолуна тутханлай, жюрегин ёхтемлик сезим бийледи. Акъылы сагъышха берилди. Къужон бийни къойларын кютюучю заманы эсине тюшдю. Кечеси, кюню да — сюрюу къыйырында. Къышы, жайы да — таулада. Аны ючюн а анга сау бол деген адам жокъ. Къыйыны да ыспассыз, кеси да ыспассыз. Аты — жалчы. Юсюне бир кийген кёлегин, жыртылып тауусулгъунчу, алышындырыргъа онгу болмагъан, такъыр жашауу. Энди уа?..

* * *

Ислам колхоз къышлыкълада къауум кюн туруп, элге алай къайтды. Суукъла да сыннган эдиле. Акъташда уа къар эрип окъуна бошагъанды.

Элге кеч жетгени себепли, Ислам конторгъа къайта турмай, тюзюнлей юйюне барды. Тышында ат аякъ тауушланы эшитип, Мария юйден женгил чыкъды.

— Алыкъа жатмагъанмысыз? — деди Ислам анга, атындан тюше.

— Алим келгенди!

— Хо бир да?!

Бу кезиуде юйден Алим да, Элдар да, Азинат да чыкъдыла. Ала аталарыны тёгерегинден алдыла.

— Тохтагъыз, маржа!.. Бек алгъа Алим бла саламлашмагъа къоюгъуз,— дей, Ислам уллу жашын къучакълады.

— Ата, неди бу? Сакъалынгы быллай бир нек ёсдюргенсе?

— Жюлюрге заман тапмагъандан.

Ислам юйюрюн да ызындан тизип, юйге кирди. Арыгъанын да, ачлыгъын да унутду ол. Тамата жашыны келип тургъаны къууандырды аны.

Алим былтыр июль айда бошагъан эди окъуун. Келеди деп, аны аллын сакълап тургъанларынлай:

«Шёндю юйге иймейдиле. Училищени бошагъан жашланы барыбызны да аскерге аладыла. Анда къаллай бир тыярыкъларын алыкъа билмейбиз...»— деп, къагъыты келген эди. Жети ай озгъанды андан бери. Кёрмей кёп тургъанына тюйюл эсе, Ислам та-

мата жашына бу жол бек тансыкъ болгъанды. Энди уа ол юйюнде. Кёз аллында. Саулай юйюрю биргесине!

— Тахир бюгюн кёп излеген эди сени,— деди Мария эрине.

— Хы, Тахир дегенлей... Алийхандан не хапар?

— Эшитмегенмисе?.. Аягъын кесгендиле, харипни... тобукъ тюбюнден.

21

— Быллай бир не затха ашыгъасыз, отму тюшюп барады? Колхоз ишлени къызгъан кезиуюдю... адамла жайлыкълада. Сен а той къайгъылы,— деп, Ислам къатынына тырман этди.

— Охо, бу жол мени мудах этме. Анча жылны ала бир бирлерине термилип тургъандыла. Кесинги юсюнгден сагъыш этсенг а. Мени атам санга: «Энтда да бир-эки жыл сабыр бола туругъуз»,— дегенинде, сен бир да унамагъан эдинг да. Жыл угъай, ай да сакъламагъаненг да.

— Хы. Тапханса сылтау. Сени бирле алып кетерле деп къоркъгъандан ашыкъгъанем мен.

— Фатиматны уа?

— Аны киши да къачырлыкъ тюйюлдю. Кюз артына дери тёзюгюз. Къыстау ишледен бир къутулайыкъ.

— Санга колхозну иши бир заманда да тауусулмайды... кюзде, къышда да.

— Да не этейим, жаным? Ангыла мени.

— Ангылагъандан айтама.— Мария мудахланып тынгылады.— Мен айтып, бир затны этмейсе сен, ахырысы.

Исламгъа къатыны къалай эсе да эриулю кёрюндю.

«Кертими айтады?.. Хар къуру да жанына тийипми турама мен муну?» — деп келди аны кёлюне.

Алийханны къайгъысы бла чырмалып къалгъан эди ансы, Мария жашларыны тоюн шёндюге дери созарыкъ тюйюл эди. Энди Алийхан да больницадан чыкъгъанды. Халкъгъа къошулгъанды. Бир аягъы болмагъанлыкъгъа, атха да минип, элде почтаны жюрютюп айланады. Алимни тоюн узакъгъа созарча энди сылтау жокъду. Жаш да, къыз да ашыгъадыла. «Тиширыу кёлю — жумушакъ»,— дегенлей, аланы бир бирге термилгенлерине Мария тёзалмайды. Сюймекликни не болгъанын ол кеси сынагъанды. Аны юсюне уа огъурлу ана, жашыны юйдегили болуруна нек эсе да бек ашыгъады.

«Ким биледи Аллахны ишин, энтда да сунмай тургъанлай бир чырмау чыгъып къалса»,— деп да къоркъады ол.

Алимни юйдегили болурун Ислам да Мариядан кем сюймей эди. Алай шёндю угъай. Артдаракъ, кюз артында. Бусагъатда иш кёпдю. Фатимат да жайлыкъда — фермада. Фатимат анда ишлегенлеге жарыкълыкъ бергенлей турады. Ингир сайын къобуз согъуп, адамланы кёллерин ачады, жырлатады, тепсетеди. Ишде да кёл этдирген олду. Ферма битеу районда алчылыкъны тутады. Ан-

да ишлегенледен бирини да кетерин сюймейди Ислам. Алай Мария къадалып тохтагъанды..

Къалай-алай да болсун, ол ыразылыгъын берди. Июнь айны ахырына Алимни тоюн этерге деп алай тохташдырдыла.

Бу хапар Сериуюн къолда колхоз фермагъа терк жетди. Малчыла бир бирге къуш-муш эте башладыла. Фатиматны тенг къызлары да, тышларындан билдирмеселе да, ичлеринден а мудах болдула.

«Насыплы»,— дей эдиле ала анга. Ким биледи, бирлери аны зарланып айтсала да, бирлери таза жюреклеринден айта болур эдиле. Къысхасы, фермадагъыла Фатиматдан айырылыргъа сюймей эдиле.

— Энди бизни кёлюбюзню ким ача турлукъду? — дей эдиле ала.

Алай Фатимат кеси уа насыплы эди. Сунмай тургъанлай келген къууанч хапар аны битеу акъылын, эсин да бийлегенди. Шабат кюн эди. Эртденликде кесек жауунчукъ жауып, андан сора кёк ачылды. Ийнеклени сауып бошагъан къызла, кимлери башларын жуура, кимлери эшиу эше, кимлери юс быстырларын къагъа-согъа кюрешедиле. Жалан да Фатимат ишсизди. Къолларын аберигe жетдирлиги келмейди. Жюреги тынчлыкъсызды. Июнь айны ахырына тою этиллик эсе, аны юйюне элтирге бир адам нек келмейди элден? Бюгюн 21-чи июнь. Энди ай тауусулургъа алай кёп къалмагъанды. Башы-аягъы да — бир ыйыкъ.

«Нек келе болмазла? Огъесе уа, энтда да чырмау чыгъыпмы къалгъан болур?.. Ах, анам, насыбыма бир жеталмай къалдым да. Ол да къача, мен да къууа, не заманнга дери турлукъма?..»

Бюгюннгю кюн анга, къалай эсе да болмагъанча узун кёрюндю.

«Кюн кёкде тагъылып къалгъан болур ансы, бир да жеринден тепмейди, ахырысы»,— деп, бюгюнлю талай кере ахтыннганды ол.

Бу арт кюнлени теркирек озарларына ашыгъа эди Фатимат. Мында адамланы къуш-мушларындан да эрикгенди.

Ингир болду. Ийнекле сюрюуден къайтдыла.

— Хайдагъыз, къызла, бюгюн ким алгъа сауып бошар? — деп, Фатимат къолунда да челеги бла алгъа чыкъды. Ишге жетгенде, къылыгъы алай болуучуду аны. Несин да унутур. Бюгюнлю жюрегине мудахлыкъ тюшюп тургъан къыз, тумандан чыкъгъан кюнча болду.

Къызла онушар ийнек сауадыла. Бир бирледе Зухра хорлаучуду ансы, Фатиматны аллына хазна адам ёталмаучуду. Бюгюн да ол ийнеклерин къалгъанладан эсе алгъа сауып бошады. Ферманы таматасы, хар замандача, бюгюн да аперимликни Фатиматха берди.

Къызла ишлерин бошап, къошха жыйылгъан кезиуде, элден ёгюз арба келди. Фермадагъыла аны аллына чыкъдыла.

— Не хапар элден, Абусалам?

— Бизникиле къалай турадыла? — деп, малчыла арбачыны тёгерегинден алып, хапар сордула. Арбачы да:

— Бек иги, бир хата жокъ. Жамауат тынч...— деп, барысына да бирден жууап бере, келтирген затларын арбадан ашыкъмай тюшюрдю.— Ма сизге будай ун, хычинле этебиз десегиз. Бу къапчыкъда уа нартюх ун. Бу уа тузугъуз...

Фатимат, Зухраны къолтугъундан тутханлай, арбачыны хар сёзюне, къулакъларын сагъайтып тынгылай эди. Абусалам анасыны жанындан Фатиматха жууукъ жетеди.

«Бир зат билген болса, андан бери сагъыныр эди ол»,—деп келди къызны кёлюне.

— Хайда, Шамшият, бюгюн бизге бир иги хычинле этип ашат,— деп, ферманы таматасы къош шапаны ашыкъдырды.

— Ы, маржа,— деп, Абусалам да ыразы болду анга.

— Хычинлени ауарасы кёп болады. Къызла болушсунла,— деди шапа.

— Фатимат болушсун, хычинле этерге ол устады,— деди ферма башчы. Абусалам, шёндюге дери кёрмей тургъанча, Фатиматны къатына барып, кюлюмсюреген да эте, айтды:

— Хау, тейри. Фатиматны хайырын кёрюп къалыгъыз. Тамбла мен эгечими биргеме алып кетерикме.

— О-хо-о! — деп, сейирсиндиле адамла. Фатимат уялып, жерге къарады. Жашырын къууанды. Абусаламны аузундан итинип сакълагъан сёзлерин эшитди...

Эртденликде фермадагъыла Фатиматны элге ашырдыла.

— Бар ачыуум да тоюнгда тепсеялмай къалама деп олду,— деди Зухра, Фатиматны къучакълай.

— Угъай, келмей къалма,— деп эсгертди Фатимат анга.

Чууакъ кюн. Жашил тау сыртла. Мамырлы жашау... Ала барысы да арбада чайкъала баргъан Фатиматны жюрек жырыдыла.

Тюшден сора кюн бузула тебиреди.

— Жауун жауып къалмагъа эди,— деп, Абусалам ёгюзлени теркирек сюрдю. Алай Узун сырт деген жерде быланы жауун жетди. Абусалам арбада таймай биргесине айландырыучу жамычысын Фатиматны юсюне къаплады.

— Сен а? — деп, къыз тынгысыз болду.

— Мени ючюн жарсыма. Мен жауунда кёп жибигенме. Манга боллугъу жокъду.

— Угъай, угъай... экибизге да жетерикди бу...

Была алай даулаша тургъунчу, тёгерек къарангы тартды. Кёк жамычыдан да къара болгъан эди. Жауун уллудан уллу жауа башлады. Кёп да бармай, буз уруп тебиреди.

— Тейри, бу уа ишден тюйюлдю,— деп, Абусалам жамычыны бир къыйырын юсюне тартды. Алгъа ууакъ бузла жауа кетип, ызы бла уа уллу бузла тюшюп тебиредиле. Ёгюзле амалсыз болдула. Башларын ары бла бери булгъай, кеслерин боюнсадан бир жанына тартдырып, бармай тохтадыла. Абусалам да аланы сюрюп къыйнамады. Жер чиммакъ болду. Тау бетледен ырхы суула барып тебиредиле.

Фатимат ачыу да эте, жюрегинден жарсыды. «Не гюняхым барды мени быллай бир? Не къыйын эди мен жарлыны жолум...»

Буз да тохтап, тёгерек бир кесек ачылды. Абусалам арбаны жолгъа тебиретди. Учхалаукъ, шыты жолда, ёгюзлени аякълары тая, кючден бла бутдан барадыла. Фатимат суукъсурагъан окъуна этгенди. Жамычыдан ётген жаун суу, аны аркъасын жибитгенди. Салкъын тёбенниги да урады. Болса да Фатимат суукъсурагъанын Абусаламгъа айтмады. Айтхан этгенликге, ол не зат этерикди? Кеси да жибип, халек болгъанды. Башында бёркюню узун тюклери, тширыуну чачыча, энишге салыннгандыла. Фатимат къалтырай-къалтырай барады.

Ахшам бола была элге жетдиле. Фатиматны кёлю кётюрюлдю, суукъсурагъаны кетгенча болду. Алай, не аламат эсе да, Абусалламгъа да, анга да, эл къалай эсе да, къайгъылы кёрюндю. Орамда къуухотун этип айланнган адамла бардыла. Контор тийресинде да кёп халкъ. Итле да юредиле. Бир къаум малла тышындадыла. Ахшам чурулада алай болмаучу эди. Хар ким малларын арбазларына жыйышдырыучу эдиле.

«Ырхы зат келип, палахмы этген болур?» — деп оюмлады Абусалам ичинден. Къертиси бла да ол алай сунду. Черен суу, жагъаларындан тышына чыгъып, къутуруп бара эди.

«Адам ачымагъа эди»,— деп жарсый, Абусалам арбадан тюшдю. Бу кезиуде аланы алларына Къудас чыкъды. Ол къайдан эсе да ашыгъып келе эди.

— Къудас, не болгъанды?.. Не айланаса? — деп сорду анга Абусалам.

— Къара!.. Сен а эшитмегенмисе, кюнюм къуругъан?! Уруш!.. Радио айтханды бюгюн. Энтда да айта турады...

22

Сунмай тургъанлай, мамыр жашауну къуту кетди. «Уруш!.. Германия» — деген сёзле, уллуну, гитчени да ауузларындадыла. Андан сора хапар да, сёз да жокъ. Адамланы жюреклеринден тынчлыкъ кетгенди. Не эсе да бир уллу палахны сезгенча, къаяла сагъайып сюеледиле. Кюнлени биринден эсе экинчиси къайгъылы бола барады. Алимге повестка келгенди. Фатимат бла ол жеталмадыла муратларына. Аланы бюгюн-бюгече боллукъ тойлары къалды. Тамбла Акъташдан урушха кетерик кёп жашладан бири Алимди. Фатиматны жарыкъ кюнлери къарангыгъа бурулгъандыла, жюрек къууанчы жарсыугъа айланнганды, ахшы умутлары оюлгъанды. Къолу бла тутаргъа аздан къалып тургъан насыбы энтда да андан узакъгъа, кёзкёрмезге кетеди. Энди ол анга къайтырмы?

Тамбла урушха аны жангыз къарындашы Ахмат да кетеди. Къошдан элге тебирегенинде, быллай кюннге къалырын къайдан биллик эди Фатымат. Энди уа олтурады, кёзлерин туман басып.

Кече узуну Исламны тынчлыгъы болмады. Къызгъан жюреги бла башындан басхан ауур сагъышлары анга кёз къысаргъа къоймадыла.

«Не керекди Германиягъа бизден? Аны суун ичгенибиз жокъ,

аны ётмегин ашамайбыз. Аны жерине сугъанакълыкъ эггенибиз да жокъ. Анга хатабыз да тиймегенди. Не керекди мынга? Неси къалгъанды аны бизни жерибизде? Не умут бла келеди ол? Совет властны ууатыргъамы?.. Бизни къул этергеми? Хы! Да биз а унарыкъбызмы да аны?!»

Ислам кеси сагъышларын кеси сюзе, башха ундурукъда жатхан Марияны терк-терк кючсюннгенин да эшите эди. Эрича, ол да кечесин жукъусуз ётдюрюп барады. Къууанч этерге хазырлана тургъанлай, жашын урушха ашырыргъа тюшюп къалды да. Барсын, сермешсин налат душман бла. Алай, сау къайтсын юйге ансы. Андан сора Мария Аллахдан зат да тилемейди. Аны бек уллу тилеги шёндю жалан да олду. Жалан да ол!

Эртденликде акъташчыла алгъын ныгъыш болуучу жерге жыйылдыла. Хар кимни бетинде — къайгъы, кёзлеринде — ачыу, жюрегинде — тынгысызлыкъ. Ныгъыш толгъанды. Юйюнде адам къалмагъанды. Жаш анала, къагъанакъ сабийлерин къоюнларына алып, келгендиле. Элде кёзлеринден тыннган эки къарт барды да, ала да мындадыла. Къошлада малчыланы да кёбюсю бюгюн бери тигелегенди. Акъташ быллай бир халкъны бирге жыйылып ёмюрюнде кёрмегенди. Быллай жерге къатынла урчукъларыэшиулери бла келиучю эдиле. Бюгюн а аладан бири да келтирмегенди ол затларын. Шёндю къайгъы башхады. Акъташ кесини уланларын къанлы къазауатха ашырады. Анала тёзалмайдыла. Жолгъа атланнган жашларын къучакълап жиляйдыла. Эгечле къарындашларыны кёкюреклерине башларын салып, жилямукъларын тёгедиле. Эрлерин урушха ашыра чыкъгъан жаш къатынла уа, кишилерине тууралырындан къарап, ахтынадыла. Бу ахыр такъыйкъалада ала эрлерини бауурларына къысылып, кёллерин къандыргъынчы жиляргъа къалай итине эдиле. Алай, не медет, къыйын кёрюнсе да, адетни, намысны да бузмай, ичлеринден тарала сюеледиле.

Бусагъатда Айшат азмы адыргы этеди тюнене айталмай къалгъан жюрек сёзлерин шёндю Къанаматха айтыргъа. Кезибан а?.. Къалай иги кёрюнюрюк эди анга бусагъатда Азретни артха таралгъан сыйдам къара чачындан кеси къолу бла ахыр кере бир сыласа. Ол аны къалай этер, Дадаш да, Фазика да былайда тургъанлай. Бирси жаш къатынлача, Айшат бла Кезибан да эрлерине жюрек сезимлерин мудах къарамлары бла жетдиредиле.

Азретни, Къанаматны, Алимни тёгереклерине битеу ахлулары жыйылгъандыла. Жалан да Ислам жокъду быланы къатларында. Ол бош тюйюлдю. Бусагъатда митинг башланыргъа керекди. Шамил да, ол да аны къайгъысы бла айланадыла. Райондан да, военкоматдан да адамла келгендиле.

Тахир а ала бла тюйюлдю. Ол да бюгюн урушха атланады. Анга повестка да келмеген эди. Ол военкоматха заявление берип, фронтха барлыкъланы списогуна кесин алай къошдуртханды. Шёндю ол да ахлуларыны арасындады. Бешжыллыкъ къызчыгъы къойнуна минип, бойнундан къучакълап турады. Аны алай этгенине, ахлулары бютюн да эрип, жилямазлыкълары да жиляйдыла.

Бюгюн Рогов да кетеди урушха. Битеу тиширыуланыча, Анна

Сергеевнаны да кёзлерин мудахлыкъ басханды. Алай бу кезиуде аны кёлю токъду, жюреги ёхтемди. Роговну тёгерегине саулай эл жыйылгъанчады. Къартдан, жашдан да аны къучакълап: «Сауэсен къайт, багъалы Иван Васильевич»,— демеген жокъду. Школчу сабийле уа, аны къатындан кетмейдиле. Рогов аланы кимин ёшюнюне къысады, кимини аркъасындан къагъады, кимини жыягъындан уппа этеди. Бир къауум къызчыкъла уа, жилямукъларын да сыйпайдыла. Анна Сергеевна алагъа:

— Жилягъа керекмейди. Иван Васильевич немецлилени хорлап, терк окъуна къайтып келликди,— деп, сабий жюреклени жапсарады. Айтхан сёзлерине Анна Сергеевна кеси да ийнанырыгъы келеди. Аны ючюн болур, бир бирледе, аны бетине, элия жашнагъанча, жарыкълыкъ да келеди.

Бу такъыйкъалада хар кимни кесини къайгъысы, кесини жюрек ачыуу, кесини сагъышы. Суфиян эфенди да айланады адамла арасында.

Ол тюйюлдю шендю халкъны къайгъысы.

Бир заманда, Ислам алларында болуп, къауум адам ныгъышны чегет жанында сыртны юсюне чыкъдыла.

Халкъны эси алагъа бурулду. Дауур кётюрюлдю. Къудас къайдан эсе да Суфиянны къатыны Лауланны къатына къууулуп жетди.

— Э къыз, аурунг, Уркъуятны къуллукъчулагъа къошулгъанын кёрмеймисе? Андан эсе, сен тийишлирек эдинг халкъ аллында сюелирге. Не да мен а анданмы кемме?

— Сен кесинги анга тенг нек этесе? Эри коммунист. Тёрт да жашы комсомолчу.

— Хы, намысы уа? Намысха къараргъа керекди. Ким барды бу элде сенден бла менден намыслы?

— Шёндю намысха къарамайдыла, Къудас. Ким бек гяуургъа тарта эсе да, аны бегирек сыйлы кёредиле. Алай болмаса, къарт Хасауну арымы чакъырлыкъ эдиле. Ол ораза окъуна тутмайды.

Ислам халкъгъа айланды.

— Багъалы эллилерим!..

Дауур тохтады. Ныгъыш шум болду.

—...багъалы эллилерим,— деп къайтарды Ислам сёзюн.— Бизни мамырлы жерибизге душман чапханды... Фашист Германия. Ол тёгерегинде хоншу къыралларын жутуп бошап, бизге алай келеди...

Ислам айта баргъаны сайын ауазы къатылана, бети огъурсуз хал ала бара эди.

— ...Аны мураты бизни малтаргъады. Совет властны оюп, халкъыбызны кесине къул этергеди. Алай ол боллукъ иш тюйюлдю. Аякъларыбызда бугъоуланы юзюп алгъан насыбыбызны биз янды кишиге да сыйыртмабыз. Жангыдан бизни киши къул этолмаз. Партиябызны чакъырыуу бла битеу совет халкъ Туугъан журтну къорууларгъа сюелгенди. Ма биз да бюгюн жашларыбызны ашырабыз къанлы къазауатха. Къыйынды бек. Жиляйсыз, анала, эгечле. Алай не этериксиз? Кёп къыйынлыкъларгъа тёзе келгенсиз. Энтда да тёзюгюз. Адамгъа туугъан жеринден багъалы зат жокъду. Бизни ашатхан да, ёздюрген да, къууандыргъан да олду.

Аны душманнга сыйыртсакъ, бизде намыс да, жашау да къаллыкъ тюйюлдю. Къаныбыз да тёгюлюр бу урушда, жан берирге да тюшер. Алай туугъан жерибизни уа сакъларбыз! Малтатмабыз биз аны фашистлеге!..

Фатимат къарындашы Ахматны да къолтугъундан тутуп, жашаудан тюнгюлген адамча, мугурайып сюеле эди. Алай шёндю ол башын кётюргенди. Исламны сёзлери аны не эсе да бир тынчлыкъсыз жукъудан уятханча этгендиле: кёлю къатыланнганды, жюрек оту жанады.

Ислам сёзюн бошагъанда, халкъ къарс урду.

Исламны ызындан Хасау сёлешди.

— Ким эсе да, акъылсыз адам кёреме, ол Гитлер деген. Акъылсыз болмаса, уллу Орисейни хорларыкъма деп, урушну да башламаз эди. Орисейни кёпле бюгерге умут этгендиле, бюгалмагъандыла ансы. Кёп душман къабыргъасын ууатып кетгенди Орисейден. Германияны боллугъу да алайды. Ол кесине къабыр излеп келеди бери. Жашларыбыз, сиз кетесиз ачы урушха. Алай, керек болса, биз къартла да атланырбыз ызыгъыздан, сакъаллырыбызны жюлюп. Хорлам бла къайтыгъыз, уланла!..

Хасаудан сора, Уркъуятха сёз бердиле. Чачына акъ кире башлагъан, келбетли тиширыуду ол. Акъташда андан уллу юйюрю болгъан къатын жокъду. Беш жашы бла тёрт къызы барды аны. Эри — Зеке — малчыды. Ол да мындады бюгюн. Быланы тёрт жашларына бирден повестка келгенди. Ата жюрек чыдаса да, ана жюрек инжиле эди. Ныгъышда халкъ шёндю аны кёзюне къарайды. Не айтырыкъ болур деп сакълайды. Уркъуят а аузундан сёзюн чыгъаралмай, адыргы болады. Айтыр заты жокъдан угъай. Айтырыгъы кёпден. Алай, тамагъындан сёзю чыгъып башласа, кёзлеринден жилямукълары тамып тебирейдиле. Жилягъа уа сюймейди. Алай не этсин? Тёрт уланы бирден кетеди. Жюреги къыйналады. Ахтынып мылы тартхан кёзлерин ёрге кётюрдю.

— Жашла, къор болайым, душманны хорлап, элибизге сау къайтыгъыз,— деди, ёню къалтырай. Андан ары абери айтыргъа аны къарыуу жетмеди. Жюреги тамагъына келип тохтады.

Ахырында сёлеширге Тахир чыкъды. Аны кёзлери от жана эдиле.

— Багъалы аталарыбыз бла аналарыбыз! Сюйген эгечлерибиз бла къарындашларыбыз! Багъалы эллилерим! Халкъыбыз бу къыйын кюнледе кеслерини жашларын къанлы душман бла сермеширге ашырады. Бюгюн ол къазауатха сиз да ашырасыз бизни. Ата журтну сакъларгъа аманат этесиз бизге. Сизни аллыгъызда ант этебиз биз, тамычы къаныбыз къалгъынчы кюреширге! Биягъында Ислам тюз айтханды. Адамгъа туугъан жеринден багъалы зат жокъду. Аны ючюн мен, керек болса, жанымы да аярыкъ тюйюлме. Душманнга хорлатып, жан сакълагъандан эсе, душманны жыгъып, ёлген намыслыды. Душман къарыулуду. Уллу урушну башлагъанды ол. Уллу урушда уллу къан да тёгюлюр. Алай сиз бизни ючюн жарсымагъыз. Биз аллыбызда сыйлы борчубузну, керти да таулулача толтурурбуз. Биз кетебиз бюгюн, сизни тилек-

леригиз жол нёгерибиз болуп. Алай бизни да барды сизге тилегибиз: биз фашистлени ууатып къайтхынчы, колхозубузну намысын тюшюрмей туругъуз. Биз къайтсакъ а, барыбыз да бирден болуп, аны атын Москвагъа — вождубуз Сталиннге дери жетдирирча этербиз. Жашасын Совет власть! Хайда, сау къалыгъыз, уллу, гитче да!..

23

Кюз арты да жетди. Уруш башланнганлы тёрт ай болуп барады. «Немецлиле хорлап келедиле»,— деген болмаса, бир да башха хапар жокъду. Кюнден кюннге жашау къайгъылыдан къайгъылы бола барады. Радиосу, газети да къызыл аскерчилени къанлы душман бла къаты сермешгенлеринден хапар бередиле. Алай болгъанлыкъгъа, урушну ёртени элден элге, шахардан шахаргъа ётe, кенгден кенг жайылып барады.

Украина душманны къолунда. Белоруссияны да бийлегенди ол...

Ислам юйюне ахшам къарангыда келди. Сакъалы ёсюп, бетин тюк басханды. Сериуюн къолдан келе келгенлигиди аны. Ол малчыла бла бирге анда мал орунланы къурашдыргъанды. Кенгде чалыннган биченни баула къатларына ташыгъандыла. Эки ыйыкъдан артыкъ тургъанды Ислам анда. Шёндю аны къыйынлыгъы кёпдю. Адамла жетишмейдиле. Колхоз иш къартлагъа бла тиширыулагъа тыянып къалгъанды. Адамыча, кече жатып, тынч жукъларгъа да заман тапмайды. Не этерикди? Аллай кезиудю шёндю. Жайда дырыннга къатынла къагъанакъ сабийлери бла баргъандыла. Тынчлыкъ къайда, къыралда къан тёгюле тургъан заманда.

Ислам арт чурулада, къалай эсе да, баштёбен болгъанды. Ёпкелеген адамча, къашларын тюйгенлей айланады. Юйюнде да кёрмейдиле аны жарыкълыгъын. Не аз затха да терк ачыуланып къалады. Ма, бу ингирде да ол юйюне суукъ бет алып кирди. Тансыкълап, бутларына жабышхан къызчыгъы — Азинатха окъуна, алгъын айтыучусуча, ариу сёзлерин айтмады, къойнуна кётюрюп, жерге тюшюрюп къойгъан болмаса. Марияны: «Сау кел»,— дегенине уа жууап окъуна къайтармады Жалан да, стол артында, чыракъ жарыкъгъа къысылып, дерслерин эте тургъан Элдарны имбашындан къагъып, анга ышарды ансы.

Ислам юсюнде пальтосун тешип, эшик жанында чюйге такъды. Бёркюн а стол юсюне салды. Сора барып тапчаннга чёкдю.

— Письмо бармыды? — деп сорду ол Мариягъа.

— Сен кетгенли жашдан къагъыт келмегенди. Тахирден келгенди санга бир письмо.

— Къайдады? Берчи бери.

Мария ариу жыйышдырылгъан ундурукъну къатына барды да, тёшекни къыйырын ёрге кётюрюп, аны тюбюнден юч мюйюшлю письмону чыгъарды. Ислам аны женгил ачды.

«Багъалы Ислам!

Бу къагъытны санга окопну ичинде жазама. Башыбыздан окъла ачы сызгъырып озадыла. Тёгерегибизде топла чачыладыла. Алыкъа ишибиз иги тюйюлдю. Душманны аллын тыялмайбыз. Болгъанны от эте, ёшюнюн алгъа ургъанлай келеди ол. Биз а чегинебиз. Тохтаусуз чегиннген сунма. Алай болса, душман эртде окъуна къыралыбызны жутуп бошар эди. Гитлерчилеге кючюбюзню сынатыр ючюн къалмайбыз. Кёп жерледе тохтап, жагъалашабыз. Жерни къызыл къан жууады. Шахарла, элле жанадыла. Быллай къыяма урушну сёз бла айтып жетишдирген къыйынды. Душман къарыулуду... Ислам, кесинг къалайса? Элдегиле къайгъы этеболурла. Урушха кетген бирси жашладан хапар билмей къалгъанма. Къайда болурла ала? Элге къагъытлары барамыды? Сау болурламы? Айхай, мени бла бири да тюшмегенди. Бир къабартылы жаш барды биргеме. Аслан деп. Андан сора, бизни жаныбыздан адамгъа тюбемегенме. Аслан сени таныйма дейди. Нальчикде бир кенгешде тюбешген хапарыгъызны айтханды. Болмагъанча батыр жашды. Хайда, Ислам, тюбешгинчи эсен болайыкъ. Бешалты минутдан атакагъа чыгъарыкъбыз. Менден салам айт барысына да...»

Ислам къагъытны окъуп бошап, терен оюмгъа кетди:

«Ит фашистле Ата журтну малтайла. Халкъны инжилтедиле. Аналаны, сабийлени жилятадыла. Жашла къан тёгюп айланадыла. Мен а мында... Угъай, ол жарамайды. Менден сора колхозгъа председатель табылмаймы къалгъанды элде? Не хыликкялыкъды бу!..»

Исламны ачыуу чыгъып айланнганы аны ючюндю. Ата журтха къоркъуу келген бу къыйын кюнледе ол элде тургъанын намыссызлыкъ ишге санайды. Ненча кере баргъанды ол военкоматха! Ненча заявление жазгъанды. Ахыр кере уа райкомну секретары Амаш бла тюйюшюп кетгенди. Амаш анга:

— Шёндю биз барыбыз да урушабыз, Ислам. Башха тюйюлдю. Биз къолубузгъа шкок алып айланмагъанлыкъгъа, бойнубузда уллу аскер борч барды. Эллерибизде колхоз ишге халкъны тизерча хазна адам къалмагъанды. Урушха уа шкокдан сора да аш-суу, кийим керекди. Аланы биз мажармасакъ, ким мажарлыкъды? Аны юсюнден сагъыш нек этмейсе? Сен, заявлениля жазып, военкоматха жюрюгенинги къой да, колхозну ишин бардыр..— деп, тап айтып ангылатыргъа да кюрешгенди. Алай аланы даулашлары алыкъа бошалмагъанды. Кесин фронтха жибертгинчи тынчайырыкъ тюйюлдю Ислам. Бу къыйын кюнледе халкъны кюбеси болургъа итинеди. Уруш этерге юйренмейми къалгъанды ол. Совет властны душманлары бла азмы сермешгенди! Энтда да сермешаллыкъды. Ол къарыулуду. Анга эки жыйырма бла алты жыл болады.

Ислам Тахирден келген письмону бюклеп, къоюн хуржунуна салды да:

— Къанаматдан а жокъмуду хапар? — деп сорду Мариягъа.

— Жокъду. Барыбызны да къайгъылы этип тургъан олду.

Ислам башын аз энишге бошлады. Кичи къарындашындан эки айдан бери къагъыт келмей тургъаны аны да тынгысыз этип башлагъанды. Алай кесини ол халин тиширыуладан жашырып айланады ол. Ислам алагъа: «Къайгъы этмегиз. Урушда аз тюрлю зат болмайды. Письмосу бир жерде тыйылып тура болур...» — деп, кёллерин сакълагъанлай турады. Айшатны кёз жашлары хазна къурумайдыла. Къанамат мындан эки ай алгъа жиберген письмосунда: «Кёп турмай урушха кирликбиз»,— деп жазгъан эди. Кеси да Харьковда эди ол заманда. Энди уа къайда болур?

Адилни жашы Рамазандан письмо терк-терк келеди. Ол морякды. Къайда эсе да, Архангельскени тийресиндеди кеси да. Алгъаракъда келген бир къагъытында Рамазан былай жазгъанды:

«...сиз тенгизде урушну не болгъанын кёрген да, эшитген да этмегенсиз, кемеле бир бирлерин атып, аланы башларындан да самолётла бомбала атсала, тенгиз къайнагъан этеди... Торпедала бла атып, биз душманны бир уллу кемесин батдыргъанбыз. Андан немецлилени тенгизге къуюлгъанларын бир кёрге эдигиз сиз! Итлеге алай керекди...»

Жашыны ол къагъытындан бери, Салихатны тынчлыгъы кетгенди. Жатса, къопса да, кемелери батып, тенгизге тёгюлюп къалгъан адамла кёзюне кёрюнюп турадыла. Ахы кетеди, ынчхагъаны къурумайды. «Къаллай бир ачылыкъ барды шёндю бу дунияда. Адамла бир бирлерин суугъа атып ёлтюредиле. Аллах, сен сакъла...»

Марияны жюреги, бусагъатда башха аналаны жюрегинден эсе тынчыракъ эди. Алим Москва тийресиндеди. Алыкъа ол урушха кирмегенди. «Аскер юйрениулени бардырабыз. Немецлиле бла къачан тюбеширигибизни алыкъа билмейбиз. Алай, хапаргъа кёре, энди кёп турлукъ болмабыз...» — деп жазгъанды ол артда письмосунда.

Эртденликде Ислам конторгъа да къайта турмай, тюзюнлей районнга кетди. Райкомгъа сагъат он бола жетди. Амашны къагъытчысы олтургъан отоугъа кирди. Ол Исламны кёргенлей, телефонну чолпусун жерине такъды да, ышаргъан да эте, айтды анга:

— Мен а сени излеп, Акъташха сёлеше тура эдим.

— Не болгъанды?

— Амаш излейди сени.

«Ол биягъы колхоз ишни айтыр. Мен а кеси ишими. Баям, энтда да тюйюшюрюк болурбуз...» — дей, секретарны кабинетине кирди ол.

— О-о, не терк табылдынг, Ислам. Кел, кел, ёт бери, Сау кел кесинг да,— деп, Амаш ёрге къобуп, столну артындан да чыгъып, Исламны къолун тутуп, шинтикге олтуртду.

— Къалайды, малланы къоркъуусуз къышларча эталгъанмысыз?

— Хоу.

— Ахшы, алай эсе. Энди биз сени фронтха иерге боллукъбуз.
— Кертими?
— Партияны область комитетини оноуу бла Къабарты-Малкъарны жашларындан атлы аскер къуралады. Сау дивизия...

24

Къыш тюшдю. Тауланы къар жапханды. Къаралгъан жер къалмагъанды. Ачы суукъла келгендиле.

Акъташчыла фронтха барлыкъланы барысын да ашырып бошагъандыла. Ислам да, Адил да, дагъыда бир къауум адам Къабарты-Малкъарны уланларындан къуралгъан атлы аскер дивизиягъа кетгендиле. Уруш этиуню жорукъларына юйрене тургъан хапарлары барды аланы Нальчикни тийресинде.

Ол дивизияны юсюнден республиканы къалайында да кёп айтылады. Колхозлада атланы да ары жыйгъандыла. Элледе атлы аскерчилеге деп, жамычыла, башлыкъла, тонла, бёркле этедиле. Кёп болмай, акъташчы къатынла дивизиягъа жыйырма бла жети жамычы, жюзге жуукъ башлыкъ, андан сора да жюнден эшип жылы къол къапла бла носкиле ийгендиле. Ала бу ишлерин энтда да бардырадыла. Кечелерини асламысын жукъусуз ашырадыла. Юйюр юйюр бла, хоншу хоншу бла, орам орам бла эришип алай кюрешедиле. Гитче къызчыкъла окъуна, аналарына бла эгечлерине тенг болуп, эшиу этедиле.

Эл къалай эсе да, ёксюз къалгъанча болгъанды. Мудахлыкъ бийлегенди аны. Орамлада тиширыула болмаса, башына бёрк кийген хазна адам эсленмейди. Къатынла бир бирге терк-терк жюрюйдюле. Биреу бир хапар эшитсе, ол элге терк жайылады. Фронтдан келген письмо болса, хоншула бирге жыйылып окъуйдула. Жаш келинле эрлерине, анала жашларына термиледиле. Эгечле къарындашларына жарсыйдыла. Сабийле аталарын излейдиле.

Элде «билгичле», таш салыучула да кёбейгендиле. Къайдан эсе да бир сейирлик «устала» келген хапар да чыкъгъанды. Алыкъа ала Акъташха жетмегендиле. Огъары чегетде айланнган хапарлары барды. Акъташчы къатынла, алагъа тюберге адыргы этип турадыла...

Колхозну сауулгъан ийнекле кечиниген фермасы элни башында, уллу жолдан узакъ болмай, Гитче кезлеуле деген жерде орналгъанды. Элни тийресинде ферма ишлерге деп оноу болгъанда, былайны Ислам сайлагъан эди. Сууу юсюнде, маллагъа бичен ташыргъа тынч жер. Мында ууакъ-ууакъ шаудан суула кёпдюле. Къышда ала тохтамай тылпыу этгенлей турадыла. Кенгден къарагъан адам, алайда эл жашагъан сунар. Хар шауданны тылпыуу, ожакъладан чыкъгъан тютюнча, ёрге алай кётюрюледи. Кюз артында саулукъ ийнекле жайлыкъладан къайтып, малчыла былайда тохташсала, зауукъ мында болуучуду. Жашла элден, сюйген къызларына лакъырда этер ючюн, фермагъа жюрюучю эдиле. Оюнкюлкю къурумаучу эди мында. Уруш башланнганлы уа, мындан

да къут кетгенди. Ийнеклени кютген эки къартдан сора эр киши къалмагъанды фермада. Тиширыула уа кёп болгъандыла. Алай шёндю алагъа кёл жарыкълыкъ къайда. Кимини жашы, кимини эри, кимини къарындашы фронтда. Фазика бла Мария да мында ийнек сауадыла. Тахирни къатыны Лиза да мындады. Фатимат да, Зухра да... Тиширыула, ингирде ийнеклени сауып бошасала, алгъынча фермада къалмайдыла. Ингирде терен къарны жыра, юйлерине кетедиле. Эртденликде, танг аласы бла, дагъыда фермагъа келедиле. Кюндюз ишлеринден бош заманларында, была къошха жыйылып, бир бирге жюрек жарсыуларын да айта, почтачыны сакълаучудула. Биягъы Алийхан жюрютеди почтаны. Кюн сайын Алийхан, райондан къайтып келе, бек алгъа фермагъа бурулуучуду. Фермада ишлегенле аны сакълагъанлай туруучуларын биледи ол. Ала аны бюгюн да сакълайдыла. Алай, нек эсе да, почтачы бюгюн кеч къалгъанды. Келиучю заманы озгъанды. Тышында суукъду.

Тиширыула тынгысыз болуп, къошдан кезиу-кезиу чыгъып, уллу жол таба, Алийханны аллына къарайдыла. Бир заманда ол да кёрюндю. Башха кюнледеча болмай, бюгюн Алийхан акъырын келеди, башын да энишге тутуп. Нек эсе да мудахды почтальон. Тюбюнде аты да, къулакъларын жумуп атлагъа сюймегенча, акъырын алады аякъларын. Ат иерни къанжыгъасына къысылгъан къара артмагъы уа, хар замандача, тыкъ толуду. Алийхан фермагъа жууукъдан жууукъ келе келгени сайын, суууукъ аяз бютюн да къатылана баргъанча кёрюндю тиширыулагъа. Почтачы не аз да башын кётюрмегенлей келеди. Ол былай болмаучу эди. Тиширыула шум болуп сюеледиле. Хар бирини жюрегине жашыртын къоркъуу киргенди.

Башха кюнледеча, ала почтальонну аллына чабып, аны тёгерегине басынмадыла. Ким эсе да биреулен, этеклеринден тартып тохтагъанча, жерлеринден тепмей къалдыла. Бир къауумлары, Алийхандан къоркъгъан этгенча, артхаракъ окъуна чегиндиле.

Жете келгенлей, почтачы фермадагъыла бла саламлашхан этиучю эди. Бюгюн Алийхан ол адетин да этмеди. Атындан ашыкъмай тюшдю. Жерге бек алгъа жетген агъач аягъы «гъырт» — деп, къаргъа терен кирди да, Алийхан ол жанына къынгыр болду. Агъач аягъын къардан, къолунда тыягъына сюенип чыгъарыргъа кюрешди. Алай юсюнден басхан ауурлугъу тыякъны да къаргъа батдырды. Атындан тюшген жеринде, къанаты ууалгъан къушча, бир жанына къынгыр болгъанлай, сюелип къалды. Аны кёзлери бушуулу эдиле.

— Оу кюнюм, не болгъанды, Алийхан? — деди тиширыуладан къайсы эсе да. Алийхан жукъ айтмады. Мыйыкъларына къатхан бузла, аны аузун ачаргъа къоймай тургъанча кёрюндюле. Къайдан эсе да, шуу-шуу эте, боран уруп, къарны букъу этдирди. Тиширыуланы жыйрыкъ этеклерин сюзюлтюп, бутларына жабышдырды, жаулукъ къанатларын имбашларыны юсю бла алгъа чалпындырды.

Алийхан, ауур кючсюне, къоюн хуржунуна узалды да, андан не

эсе да бир къагъытны чыгъарып, ахлары кетип тургъан къатынланы барысына да бирден къарады.

— Не этерикбиз, къыйынлыкъгъа тёзмей жарамайды,— дей, ол ахсай-ахсай, алгъа бир-эки атлам этди. Алийхан къолунда къагъытны, аладан хар бири кесине узатхан сунуп, артха чегиндиле. Почтачы бара барып, Лизаны аллында башын энишге тутуп тохтады. Жаш къатынны бети къарча агъарды. Кёзлери кенгнге ачылдыла. Эринлери къалтырап тебиреди.

— Къаты бол, эгечим, Тахир...

— Угъай!..— деп Лиза къычырыкъ этди. Аны ачы къычырыгъын таула да къайтардыла. Ауып бара тургъан Лизаны къатынла къолтукъларындан тутдула. Къайсы эсе да тобукъларын тюйюп, жиляп башлады. Аны ызындан барысы да. Сыйыт-сарнау болду ферма. Эси азгъан Лизаны къошха кётюрюп кийирдиле. Фермада жиляу элге да жетди. Халкъ Тахирни юйюне басынды...

Уруш башланнганлы Акъташха келген биринчи бушуу эди бу. Таулада мамыр элге кирген биринчи жиляу. Душман бла сермеширге кетген акъташчы жашладан Ата журтну къоруулай, биринчи жан берген Тахир болду.

Тахирни анасы, эгечлери, къатыны сарнайдыла, сабийичиклери ёксюнюп жиляйдыла. От жагъасы, жарыкъ юйю суу къуйгъанча болду. Насыплы юйюрню насыбы да, къууанчы да кетди. Ана жюрегине ёмюрде да сау болмазча жара салынды. Уруш а алыкъа барады.

25

Акъташны уруш къайгъы бир жанындан, къыш суукъла экинчи жанындан къысхандыла. Колхозну ырысхысы да тозурап тебирегенди. Кёп малны къыралгъа ётдюргендиле. Фронтдагъылагъа аш керекди.

Шёндю элде Шамилден къыйынлы болмаз. Ислам кетгенден сора, колхозну оноуун да аны бойнуна салгъандыла. Эл Советге да, колхозгъа да председателликни ол этеди. Жюреклерин къайгъы басып тургъан тиширыула бла колхоз ишни бардыргъан алай тынч тюйюлдю. Эр кишиле уа жетишмейдиле. Жууаплылыкъ уллуду. Районнга бир кюн къалса да, экинчи кюн чакъырадыла.

«Колхозну иши алгъындан эсе шёндю иги барыргъа керекди»,— деп къысадыла. Шамил аны ангылайды, къолундан келгенни аяп къоймайды. Къышны бу къыяма кезиуюнде, юйюне кирип, от жагъада санларын жылытыргъа окъуна заман тапмайды.

Дадаш алты жюзден артыкъ къойну жангыз кеси кютюп айланады. Эки айдан бери ол элге келмегенди. Анга нёгерге иерге адам табылмайды. Бюгюн Шамил Баракъны къонторгъа чакъыртханды. Сагъыш эте кетгенди да, шёндю къышлыкъгъа иерге элни ичинде андан тийишли адам тапмагъанды. Алай Баракъ къужур адамды. Жарты молла. Сабийлерин школда окъургъа къоймай айланнган адамдан не излериксе? Эки жашы урушдадыла. Ашыра туруп, ол аланы боюнларына дууала тагъып ийгенди.

Шамил эки къолу бла да башындан тутуп, сагъыш этип олтургъан кезиуде, кабинетни эшиги ачылды.

— А-а, сенмисе, Баракъ?.. Кел, кел... Ёт бери. Олтур былайгъа.

Баракъ шинтикге олтурду.

— Жашларынгдан не хапар барды? — деп сорду Шамил анга.

— Аллах айтса, саудула. Къагъытлары келеди.

— Игиди, игиди. Къоркъма сен, сау-эсен къайтырла ала.

— Аллахым-амин!

— Баракъ, сени къошха иеригем мен.

— Не къошду ол?

— Дадашха нёгерге. Ол жангыз кесиди.

— Да, менден сора адам тапмаймысыз да ары иерге? — деп, Баракъ Шамилни аузуна чапды.

— Табабыз... тиширыуладан. Ол эки кёзю сокъур къарт Тебода барды. Алай, сени кибик кишилерибиз тургъанлай, ары тиширыуну не да сокъур къартны ийсек, айып болмазмы?

— Оллахий, мени уа онгум жокъду, Шамил. Къатын ауруйду. Мен кетсем, малчыкъларыбызгъа къараргъа адам да табыллыкъ тюйюлдю.

— Къызларынг а?

— Къызла не?.. Бу суукъда ала малгъа къалай къараяллыкъдыла?

— Бирсиле уа къалай къарайдыла? Шёндю къызла фермада ишлеп, юйлерин да тутадыла да.

Баракъ айтыр зат тапмагъанча, башын энишге тутду.

— Къыйын заманыбызды шёндю, Баракъ. Къыйналмагъан адам жокъду.

— Да мен гюрбежиде ишлейме, ол болмаймыды?

— Бусагъатда гюрбежиде алай уллу иш жокъду. Шёндю бизни гузаба этдирген башха затды — малла...

Баракъ контордан Шамил бла даулашып, ол айтханны унамай кетди. Юйюне бара, жолда Суфиян эфендиге тюбеди.

— Бу жанындан а къайдан келесе? — деп сорду эфенди анга.

— Контордан.

— Не эте эдинг анда уа?

— Шамил чакъыртхан эди. Къышлыкъгъа — маллагъа иерге.

— Барамыса да?

— Угъай. Унамай келеме.

— Нек?

— Да телими болгъанма мен, юйюмю, малымы да къоюп кетерге, къыш чилледе.

— Тюз тюйюлсе.— Суфиян, тёгерегине да къарай, Баракъны къолтугъундан тутуп, орамны бир жанына элтди. Сора, мыйыкъларын да сылай, биреу эшитип къоймасын дегенча, акъырын айтды: — Баргъан эт, башынг ишлемей кёреме сени.

Баракъ сейир этди. Бир да ангыламады ол Суфиянны не акъыллы болгъанын.

— Не бир да бек сезими болмагъан адамса сен. Германия уруп кирип келеди. Ол жетгенлей, колхоз чачылгъан этерикди. Алай

болгъан заманда уа малны къыйырында болгъанла кеслерине аслам юлюш сермерге боллукъдула.

Баракъны мангылайы жарыды. «Къертиси бла окъуна, ол зат мени эсиме къалай тюшмегенди?» — деп келди аны кёлюне.

Экинчи кюн окъуна, ол Сериуюн къолгъа кетди... Дадашха нёгерге...

26

Суфиян халжарда малларыны алларына бичен салып, юйге суукъсурап кирди.

— Аллах-Аллах, бузлатып къояды да! — деди ол, от жагъаны тылпыууна къысыла.

Акъташда жашагъанла, барысы да, юйлеринде печле ишлетип, алай жашайдыла. Суфиян а аны унамагъанды. «Муслиман юйге печь керахатды»,— деп, эски от жагъа бла жашатады юйюрюн.

Бираз жылыннгандан сора, Суфиян къатынына бла къызына айтды:

— Тейри, халжарыбызны кенгертирге керек боллукъду бизге.

— Нек? — деп сорду Лаулан, сейирсиннген да эте.

— Тарды асыры.

— Кет, кет,— деди Лаулан эрини айтханына бюсюремей.— Ичине сыйынмай тура болур малынг.

— Тейри, алай болуп да кёрюрсе... Колхоз чачылса, андан юлюшюмю уа мен да алырма.

— Кет, аурунг, мен а не зат айтаса деп турама.

— Хы... Ийнанмаймыса? Ма кёрюп тур, Германия бир жетсин да.

— Къой, аллахчю болсун. Малы да, Германиясы да тюп болсунла. Жашагъаныбызча жашап турсакъ иги эди бизге.

— Сизни, бу тиширыуланы, акъыллары былай къысха нек болур, арабий?!

— Не ахшылыкъ келтирлик сунаса сен душман?

— Душман... Душман! Не ангылайса сен душмандан.

— Да не ангыларыгъы барды аны?.. Халкъгъа къаллай бир къыйынлыкъ келип турады шёндю. Ма, алайда, элни ахшы жашларындан бири — Тахирни эшиги жабылды... оту ёчюлдю.

— Хы, элни ахшы жашларындан бири,— деди Суфиян масхара ён бла.— Неси ахшы эди аны... коммунистни.

— Кет, аурунг, э киши, ёлген адамгъа алай айтма. Жаннетли болсун, харип. Адамгъа хатасы тийип билмейме мен аны.

— Доп-доп эте тураса сен алай,— деп, Суфиян от жагъаны къатындан кетип, тапчаннга барып олтурду.

Атасыны бла анасыны сёлешгенлерине тынгылап тургъан Жаухар ичинден ауур кючсюндю.

Арт чурулада атасыны биле-биле тирилгенин Жаухар сезип эди. Ол аны алай неликден болгъанын ангыламай тургъанды. Энди билди бир затла: бу урушдан ол башына файда сакълайды. Халкъны къыйынлыгъы уа аны къайгъы этдирмейди.

Къалай эсе да Жаухар къоркъгъанча болду. Бу такъыйкъалада къачып юйден чыгъарыгъы келди аны.

Лаулан олтургъан жеринден ынчхай-ынчхай къопду.

— Кёп олтургъандан, белими къурушдуруп ийген кёреме да... Жаухар, келчи уллу къызгъа бир барып келейик. Суу окъуна алалгъан болмаз ол, харип.

Жаухар, аны эшитгенлей, не эсе да бир затха гузаба этген адамча, терк къуралды. Анасындан алгъа юйден чыкъды.

Суфиянны бла Лауланны тамата къызлары, эри урушха кетип, юч сабий бла кеси къалгъанды. Лаулан кюн сайын барып, къызыны юй жумушларына кёз-къулакъ болуп, алай кетиучюдю. Жаухар а тамата эгечини юйюнде кече да къалыучуду.

Тюш ууахты болуп бара эди. Суфиян намаз къайгъысына кире башлагъан кезиуде, къалын ботагъа да чулгъанып, юйге Къудас кирди.

— Юйдемисе, Суфиян?

— Кел, Къудас, кел. Аллах айтса, юйдебиз, Иншиаллах.

— Лаулан а къайдады?

— Къызына кетгенди.

Къудас башында ботасыны ал къанатларын артха этип, от жагъаны къатына чёкдю.

— Тёзалмай келеме, Суфиян.

— Не болгъанды?

— Аман тюш кёргенме...

— Не кёргенсе? Айт.

— Кёкню къара булутла жапханча болду,— деп башлады Къудас.— Бираздан челекледен къуйгъанча жауун жауун тебиреди. Къарангыдан къарангы болуп башлады. Сора жауун да жауа тургъанлай, къылыкъсыз боран урду. Оу, мени жауум да аллайны кёрсюн!.. Битеу юйлени башларын боран уруп жерге тюшюрдю. Агъачда чинар терекле салам чёпле аугъанча аудула. Халкъ къайры эсе да къачханча болду... Не затха кёрюннген болур былллай жаханим тюш?..

Эфенди тышы тозурагъан жукъа китапны къолуна алды да, хымилли кёзлерин ууа, аны ичин ачды. Бир жерин окъугъан кибик этди да, Къудасха:

— Боран эл Советни конторуну башын тюшюргенмеди? — деп сорду.

— Аллахакъына, тюшюрген болур эди дейме... Да битеу юйлени башларын тюшюргенде, аны уа аяпмы къоярыкъ эди.

— Угъай, сен тюзюн айт, тюшюнгде аны башы тюшюп кёргенмисе?

— Ы-ы... аллахакъына тюшген болур эди... Эслемегенем аны.

Суфиян, иги жаратмагъанча, башын къымылдатды. Китапны дагъыда башха бетин ачып окъуду ол.

— Да,— деди эфенди мыйыкъларын да бура, кёзлерин да ойната.— Сени тюшюнг... къалай айтсын санга адам...

— Неди? Китап не айтады?

— Китап да мен оюмлагъанча айтады. Сен кёрген боран —

Германияды. Ол къарыулуду. Къолуна алгъан жерледе уа тюзлюкню салады...

— Къалай?

— Сени тилинг мындан кёкге жетеди, санга ышанып абери айтырча тюйюлдю,— деп, эфенди китапны жапды.

— Суфиян, сен мени аллай бир телигеми санайса? Тилим юзюлюп аллыма тюшсюн, адамгъа аузумдан сёз чыгъарсам.

— Аман тюшню кёрген сенсе, мен неге къоркъама,— деди Суфиян аман акъыл бла, Къудасны сёзюн бёле.— Аллай тюш ючюн тюрмеге кетерге боллукъса!

— Кет, аурунг... мен...— деп, Къудас, не айтырын билмей, буюкъду.

— Сен тюшюнгде Германия Совет бластны хорлап кёргенсе.

— Хорласын. Аны уа неси аман тюшдю?

Суфиян Къудасха къашларын тюйюп къарады.

— Нек айтаса алай? Аузунгу жап.

Суфиян алай аман акъыл бла айтханын Къудас ангыламай, сейир болду. «Да сен бу пластны алай бек сюймеученг да, энди уа не болгъанды санга?»

Суфияннга зат да болмагъан эди. Алыкъа эртде эди анга кесини ниетин ачыкъ этерге. Ол кюйюнлей тутуп алып кетселе. Немецлилегеми къычырлыкъды ол, мени тутуп барадыла деп. Ала эшитирик тюйюлдюле. Кенгдиле алыкъа. Аны себепли сакълыкъ керекди. Ашыгъама деп, суугъа секиргенден хайыр жокъду. Хар затны кесини заманы болады.

Къудас кетерге деп, ёрге къопду. Бу кезиуде тышындан не эсе да бир жилягъан тауушла эшитилдиле. Къудас Суфиянладан атып чыкъды. Орам бла ёрге: «Оу ананг!.. Шау ананг!..» — деп, жиляй-жиляй, бир къаум къатын кетип бара эди. Къудас аланы ызларындан къууып жетди.

— Не болгъанды, кюнюм къуругъан? Кимни оту ёчюлдю энди уа?

— Уркъуятны от жагъасына суу къуюлгъанды. Ортанчы жашы — Омарны къара къагъыты келгенди.

27

Къыш да тауусулду. Кюнле жылындыла. Тау бетле да кёгерип тебиредиле. Аламат кезиу! Къучагъынгы жай да, къууан. Аямай къууан! Жюрегинги жырлат...

Угъай, аладан бири да жокъду. Бу жол келген жаз башы къууанч да, жыр да келтирмеди. Бош алай, жашил жыйрыгъын кийип, сансыз келип къалгъанды.

— Уруш барады. Къан тёгюледи. Жыйырманчы ёмюрню от кючю жерни титиретеди.

Акъташ а таула ичинде, Чокъракъ къаяны ёшюнюне къысылып, сагъайып турады. Алыкъа бери шкок отну ийиси жетмегенди. Топланы атылгъанлары да эшитилмейди. Алай аны киндиги уруш бла байланыпды. Аны жюреги урушда атылгъан хар окъ бла бир-

ге титирейди. Ал чуруладача тюйюлдю шёндю. Фронтдан бушуулу хапарла терк-терк келедиле. Къатынланы кёзлеринден кёз жашлары къурумай тебирегенди. Хар къара къагъыт келгени сайын, Акъташ сытылады, ахтынады, ынчхайды. Душман а жуукъалаша келеди. Дон суугъа жетгенди ол.

Шамил бир ыйыкъдан бери да элде жокъ эди. Нальчикге кетип эди. Обком эл оноучуланы жыйып, ала бла бир къауум къыстау вопросланы сюзгенди: колхоз малланы душманны къолуна тюшюрмеуню, фронтха эл мюлк продуктла жибериуню, партизан отрядла къурауну...

Шамил элге ингир алагъа жетди. Аны бек биринчи тюбегени Алийхан болду. Почтачы мудах эди. Шёндю ол бегирек да жунчуп тургъанча кёрюндю Шамилге. Кертиси бла да аны эки кёзю къалай эсе да тереннге кетгендиле. Бети жукъаргъанды, жыякъ сюеклери билинеди. Тынч тюйюлдю Алийханнга. Къыйналады ол.

— Къалайды? Мен кетгенли, эл тынчмыды? — деп сорду Шамил анга.

Алийхан, ауур кючсюне, башын булгъады. Шамилни жюреги чанчды. «Энди уа ким?!» Алийхан къоюн хуржунундан тёрт мюйюшлю конвертни чыгъарып, Шамилге узатды.

— Тюненели бери муну бералмай айланама. Ма, сен бер.

— Неди бу?

— Окъу.

Шамил конвертни ачды. Аны ичинден зарфха урулгъан къагъытны чыгъарып, кёзлерине жуукъ тутду. Алай этмесе, ол энди кёрмей башлагъанды.

«Акъташ. *А. С. Роговагъа.*

Багъалы Анна Сергеевна, сени эринг Иван Васильевич Рогов Ата журтну душмандан къоруулай, жигитча жанын бергенди. Ол айтхылыкъ разведчик эди. Душманны кёп тасхасын ачыкълагъанды. Анна Сергеевна, тёзюгюз... Биз аны къанын душмандан алырбыз! Полкну комиссары — М. Марков».

— Иван Васильевич... — деди Шамил, кёлю толуп.— Къаллай халал, къаллай иги адам болуучу эди.

Шамилни жюреги такъыр болду. Энди ол Анна Сергеевнагъа бу хапар бла къалай тюбесин. Мындан алда ол жашчыгъы Саша бла Шамиллагъа келип, кёп олтуруп кетген эди. Эрини Новороссийскеден жазгъан письмосун да алып келип, аны Шамилге окъугъан эди. Иван Васильевич бир письмосунда да къоймагъанды, Шамилге салам айтдырмагъанлай. Бу жол да унутмагъан эди ол аны:

«Анна, Шамил Таулановичге бютюн бек тансыкъ болгъанымы айтырса. Ол школгъа кёз-къулакъ бола турсун. Мен билеме Шамил Тауланович школну, сабийлени да къалай сюйгенин! Къалай да болсун, мен къайтхынчы дерслени юзмегиз. Эшитемисе, Анна, мени ючюн Сашканы бек къаты къучакъла. Битеу сабийлеге, битеу элге салам айт...»

Шамил бусагъатда Роговну ол къагъытын эсине тюшюре, аны кеси бла хапар айтыша тургъанча болду.

Шамилни акъылын Алийхан бёлдю:

— Адамларыбызны желмауузча жутуп барады бу уруш,— деди ол, ауур кючсюнюп.

— Да-а-а... Жутады, тейри, Алийхан, жутады.

— Дохтурла аягъымы кесгенде тёздюм. Жангыз къарындашымы акъла туурап кетгенде, анга да тёзген эдим. Алай, Шамил, адамланы юйлерине бушуу ташыгъаныма тёзалмайма. Къаллай ишни буюрсанг да, этейим. Аягъым болмагъанлыкъгъа, атха минип, мал кюталлыкъма.

— Бу къыйын кезиуде кёлсюзлюк этгенинг ушамайды, Алийхан.

Шамил алыкъа «къара» къагъытны къолунда тутханлай тура эди. Ол аны акъырын бюклеп, ёшюн хуржунуна салды да, контор таба кетди. Алийхан а атыны башын юйю таба бурду. Арыгъанды бюгюнлю. Райондан сагъат он бирде чыкъгъан эди. Андан бери атындан тюшмегенди. Андан да келип, битеу элге айланып чыкъгъанды. Почтаны юлешгенди. Ашы-сууу да ат юсюндеди аны. Иерде кёп олтургъандан бели ауруйду. Юйюне барып бир эс тапсын энди. Айхай, юйюнде да тынчлыкъ жокъду. Айдан артыкъ болады жашларындан къагъыт келмегенли. Зарият кече, кюн да сынсыгъанлай турады. Фатимат да келир ахшам къарангыда фермадан. Ол да къармар аны къара артмагъын. Абери тапмаз да, ёнгеленип, ич отоугъа кирир да кетер. Эртденликге дери аны кёрген да этмезсе. Къатынындан эсе къызына бек жаны ауруйду Алийханны. Арт чурулада азгъанды ол. Тыякъ кибик болгъанды. Бети саргъалгъанды. Кёзлеринден къайгъы кетмейди. Ахматдан да, Алимден да письмо жокъду. Аны жумушакъ жюреги экиге юлешинип таралады.

Алийхан гюрбежиге жетип, андан ёре бурулгъанлай, орамны энишге къыстау келе тургъан бир къауум тиширыугъа тюбеди. Кесини къатыны Зарият да ала бла эди.

— Къайры барасыз? — дей, ол атыны башын тартды.

— Дагъыстандан не эсе да бир сейирлик устала келгендиле. Къудасны юйюнде тохтагъандыла. Ары барабыз.

Амалсызлыкъ не затха да ийнандырады. Къатынланы уа бютюн да.

Къудасны эртденден да ичине тытыр урулмагъан эски юйю къатынладан толуп эди. Зарият жыйыны ары кючден бла бутдан сыйындыла. Ортада уллу стол барды. Аны эки жанында, башларында да кирден къаралгъан, акъсылдым кюпес жаулукълары бла эки белгисиз тиширыу олтурадыла. Аладан бирини ёшюню, майдалла такъгъанча, темир, кюмюш ахчаладан сырылыпды. Экиси да алларына бурчакъланы жайып, къадалып таш саладыла. Таш салдырлыкъ адам, бек алгъа къатынладан бирине кесини атын айтып, андан сора стол юсюне ахча салады...

Зарият жыйыны кёп сакъладыла. Бир да кезиу жетмей эди алагъа. Болмагъандан ары, кюч бла алгъа ётдюле. Бу кезиуде «уста» къатынла:

— Арыгъанбыз. Ташла да арыгъандыла. Энди тамбла келирсиз,— деп, стол юсюнде къатынладан жыйгъан ахчаларын, санай да, сайлай да кюрешмей, ууучлары бла алып, юслеринде хырлы, мор къатападан этилген узун жыйрыкъларыны кенг этеклерини тюбю бла ёрге, къайры эсе да сукъдула.

— Аллахакъына, тапсыз болду бизге сора,— деп, Зарият жарсыгъан да эте, кюмюш ёшюнлю къатынны жанына жууукъ барып сюелди.— Энди бир келгенден ары, бизни артха къайтармагъыз, сууапды жаныгъызгъа.

«Устала» ары-бери багъалы кибик этдирдиле.

— Была кёп къыйынлыкъларыбыз болгъан адамладыла. Бек арымагъан эсегиз, жанларын ыразы этигиз,— деп, Къудас ортагъа кирди. Юй иеси тилегенден сора, «устала» угъай демедиле. Зарият да, аны биргесине келгенле да кими ёшюнюнден, кими ал ботасыны хуржунундан, кими уа чындайындан бешсомлукъ, тюменлик ахчаланы чыгъарып стол юсюне атдыла. Ол иш тамам болгъандан сора «устала» бурчакъларын бирге жыйышдырып, ичлеринден не эсе да бир дууа окъуп, аланы юслерине юч кере юфгюрдюле. Аланы алай этгенлери къатынланы алагъа жюрек ийнаныулукъларын бютюн да кючлендирди.

«Аллахакъына, была уа керти да устала кёреме»,— деди Зарият ичинден. Къалгъанланы оюму да алай эди.

Кюмюш ёшюнлю «уста»:

— Къайсыгъыздан башлайма мен? — деп, къатынлагъа къарады.

— Охо, менден окъуна башла,— деди Зарият анга.

— Атынгы айт да, къол аязынг бла ташланы бас.

Зарият ол айтханча этди.

— Кимниг барды урушда?

— Жашым.

— Аты неди?

— Ахмат.

Андан сора кюмюш ёшюнлю къатын, бурчакъланы аллына жайып, аланы бир-бир, эки-эки... къошландырып тизе башлады. Тизип бошады да, ол алагъа къарап, ичинден мур-мур эте бираз турду. Сора къууанчлы болуп, башын Зариятха кётюрдю.

— Насыплы! Жашынг юч айдан сау-эсен къайтырыкъды!

— Къор болурем санга! — деп, Зарият «устаны» къучакъланган иш да этди...

Ингир аласы эди. Зарият нёгер къатынлары бла Къудасладан къайтып бара эдиле. Ала школну къатына жетгенде, арт орамда жиляу-сыйыт эшитилди.

— Оу, кюнюм къуругъан, энди уа кимни юйюне къан жауду?!— деп, къатынла къайгъыгъа къалдыла. Жолда школну тюбюн сыпаучу Назифагъа тюбедиле.

— Не болгъанды, Назифа? Кимни оту ёчюлгенди энди уа?

— Иванны ёлтюргендиле...

— Оу ананг, оу ананг!.. Алтын терек кибик, аны уа къалай ау-

дуруп къойдула, кёзлери къыйып?..— деп, къатынла, сынсыу эте, Роговну юйю таба кетдиле.

Ариу жылы ингир эди. Алай Акъташны ол ингири да жиляугъа бурулду. Бютюн да школчу сабийлени тыйып болалмай эдиле бу ингирде. Ала Анна Сергеевнаны юсюне жапланып, жюрексинип жиляй эдиле.

28

Май айны жашнагъан ариу эртденликлеринден бири эди. Кюн кесин алыкъа Уллу тарны ичинде тау эллеге кёргюзтмегенди. Алай аны саргъылдым жарыкъ нюрю, къаяла артындан кёкге алтын тауукъну къуйругъуча жайылгъанды.

Къолларында да бирер чулгъамлары бла, Акъташдан къауум тиширыу чыкъдыла. Ала ашыгъыулудула. Терк баргъандан, жыйрыкъ этеклери желдеча чайкъаладыла. Была Нальчикге тебирегендиле. Тамбла къалып бирси кюн, Къабарты-Малкъар къурагъан атлы аскер фронтха атланады. Акъташдан чыкъгъан тиширыула да ары ашыгъадыла. Аланы анда адамлары барды: кимини эри, кимини жашы, кимини къарындашы...

Кюн тюшден ауа, къатынла Уллу тардан чыкъдыла. Арыгъандыла. Бир къауумлары артхаракъ скъуна къала башлагъандыла. Алай, Мария бла Фазика аллагына тюшгендиле да:

— Хайдагъыз, хайдагъыз!..— деп, ашыкъдыргъанлай барадыла. Тохтаргъа, солургъа да къоймайдыла. Жоллары узакъды. Бюгюн ала Марияны туугъан эли — Урух къабакъгъа жетип, кече анда къаллыкъдыла. Эртденликде уа дагъыда жолгъа.

Быланы арасында Адилни къатыны Салихат къалгъанладан эсе къарыусузуракъ эди. Къарны барды. Аны юсюне уа бир ай чакълы ауруп да жатханды. Тёшекден кётюрюлгенине алай кёп болмайды. Бирсиледен эсе, ол бегирек къыйналып барады. Тохтап къалса, къатынла аны жолда къоюп кетерик сунады. Жолда къалгъаны да иш тюйюл эди... анга тёзер эди. Эрин кёралмай къалса, иш анда боллукъду ансы. Анга уа тёзаллыкъ тюйюлдю.

«Угъай, угъай... бирсиле менден онглу болуп бармайдыла. Аллахакъына, къалмам биригизден артха...» Ол кесини онгсузлугъун не бек жашырыргъа кюрешсе да, къатынла аны сезип келедиле. Мария бла Фазика ичлеринден анга эрийдиле. Тохтап, бир кесек солургъа керек эди. Алай, не медет! Жол, жол, жол... узакъ жол.

Была тёбен элге жетгенде, кеслерича жолгъа чыкъгъан бир къауум адамгъа тюбедиле. Къатынла, къарт кишиле, сабийле окъуна. Арбалары да бар. Акъташчы къатынла къууандыла. Къууанмай а жолоучу нёгерлеге. Арбаны ичи адамдан толуп эди. Болса да, Салихатны ары сыйындырдыла.

«Ёх-ёх!.. Къалай иги болду»,— деп, Фазика арбагъа кеси миннгенча къууанды.

Тёбен элден чыкъгъанланы бла акъташчы къатынланы арасында хапар башланды. Ары-бери сора кетген заманда, бир бирге жуу-

укъ жетгенле да табылдыла. Фазика тукъум атын айтханда, тёбен элчиле:

— Тохта, сен Исламны эгечи тюйюлмюсе? — деп, жан-жанындан сордула.

— Хау, —деди Фазика. Ол алай айтханда уа, къартладан бири къатына келип, аны къучакълагъан окъуна этди. Ол Фазиканы атасы Жамботну уста таныгъан адам болуп чыкъды. Жамбот ёлген заманда, аны дуусына баргъанын да айтды.

— Жаннетли болсун, харип, иги адам эди ол бек,— деди къарт, эртдеги кезиую эсине тюшюре.— Къабартыгъа кёп барыучу эди. Манга къайтмагъанлай, не ёрге, не энишге озмаучу эди ол. Къонакъбайы мен болуучем аны. Исламны да бек алгъа ол заманда таныгъанем. Андан бери, ол мени кёрген жеринде атындан тюшмей озмагъанды къатым бла. Сора ол да урушха барады, ы?

— Хау.

— Барлыкъды тейри ол а. Тау къушу кибик, тыйыллыкъ тюйюл эди ол быллай кезиуде, учмагъанлай.

Фазика къарындашыны, Мария уа эрини юсюнден аллай сёзлени эшитгенлерине, ичлеринден ёхтем болдула.

Акъташчы къатынла хапаргъа къызгъандан, арыгъанларын ишда унутдула. Хапар а азмы эди шёндю! Акъташчыла бла тёбен элчиле бир бирге жарсыуларын санайдыла, эллеринден урушда ёлгенлени айтып, бушуу этедиле.

Нальчикге тебирегенле къуру была тюйюл эдиле. Хар элден да чыкъгъандыла жолоучула. Жолда ала, бир бирге къошула, уллу къаум болдула.

Бюгюнлю бери аяусуз къыздыргъан кюн, сийрат кёпюрню бир жанындан экинчи жанына ётгенча, кесини жолун тауусду. Къызыулукъ бир кесек сынып, салкъын тартды Кенг къабарты ёзенле, къыйырындан тутулуп тебиреген айча, аз-аздан къарангы бола башладыла. Салкъында жолоучулагъа да тынч эди баргъан.

Биринчи къабарты элде кёпле къалдыла.

— Тамбла биз да тебирерикбиз Нальчикге. Бирге барырбыз,— деп, къабартылыла таулу жолоучуланы кеслерине къонакъгъа чакъырдыла. Алай, бир къауумла, башха элледе кеслерини шагьырей къонакъбайларында тохтарыкъларын ангылатып, андан ары кетдиле. Экинчи эл Урух къабакъ эди. Акъташчы къатынла ары бурулдула.

— Мен бу элденме. Барыбызгъа да жер табыллыкъды. Келигиз бизни бла,— деп, Мария бирси жолоучулагъа къаты болду.

— Сау бол, сау бол. Энди бизге да узакъ къалмагъанды. Былайда — Узун къабакъда тохтарыкъбыз,— деп, ала да жолларына кетдиле.

Акъташчы къатынла Марияны ата юйюне ахшам къарангыда жыйышдыла. Марияны анасы Куна, быланы кёргенде, жюрегинден къууанды. Бютюн да бек ол Мариядан бла Фазикадан тансыгъын алып бошаялмай эди. Ол, аланы кезиу-кезиу къучакълай:

— Экн къызымы да бирге кёрюрме деп а къайдан эсиме келлик эди! Къалай иги болду!..— дей эди. Куна Фазикагъа «къы-

зым» деучюдю. Ол аны Мариядан кем сюймегенди бир заманда да.

— Хачим нечикди? Аурумай турамыды? — деп Куна Фазикагъа эки-юч кере да къайтарып сорду. Акъташчы къатынла: «Кимди муну Хачим дегени?!» — деп, бир бири араларында сейирге къалдыла. Ала артда Фазиканы кесине соруп билдиле Хачим деп Куна-ны Дадашха айтханын.

Куна къонакъларына жау жагъылгъанча болду. Аны жюрек халаллыгъыны къыйыры-чеги жокъ эди. Хар айтхан сёзю, акъташчы къатынлагъа, бал къапдыргъанча, татлы кёрюне эди.

Айхай да, Куна алгъыннгы Куна тюйюл эди. Къартайгъанды, харип: бети жыйырылгъанды, чачы агъаргъанды. Аркъасы да бираз гуппур болгъанды. Эри Зарамукъну мындан тёрт жыл алгъа асырагъанды ол. Андан бери, къалай эсе да, терк тозурап къалгъанды ансы, ол чырайы бла тургъан тиширыу болуучу эди.

— Келин, къонакъланы сыйларгъа керекди,— деди Куна тёгерекбет, толу санлы, чырайлы тиширыугъа.— Гогушладан да бир-экисин сойдур. Зулкъарнийге элтигиз да.

— Бусагъат,— деп, тиширыу женгил къармашып юйден чыкъды. Ол Марияны къарындашы — Тазретни къатыны Зейнеп эди. Тазрет кеси уа юйде жокъду. Ол да Къабарты-Малкъарны атлы аскер дивизиясындады. Тамбла Зейнеп да барлыкъды Нальчикге, эрин фронтха ашырыргъа. Къуру ол тюйюлдю... Урух къабакъдан дагъыда кёпле барлыкъдыла ары.

— Сунмай тургъанлай, къалай уллу палах келип къалды халкъгъа,— деди Куна, жарсып. Аны бетинде хар ызлыгъын мудахлыкъ басды.

— Айтмай къой, Куна. Кюнюбюзню къарангы этди Германия,— дедиле акъташчы къатынла да, бушуулу болуп.

Мария уа ушакъгъа да къошулмай, Тазретни эгиз туугъан эки къызчыгъын кёкюрегине къысып, аланы ийнакълай олтура эди...

29

Эртденликде бек алгъа тёшегинден Зейнеп къопду. Аны ызындан Мария, сора къалгъанла.

Зейнепни да нёгер этип, акъташчы къатынла жолгъа тебиредиле. Алыкъа эртде эди. Танг кёп болмай жарыгъанды. Алай битеу эл аягъы юсюне эди.

Урух къабакъдан жолгъа талай адам тебиреди. Юч-тёрт ёгюз арба да. Акъташчы къатынла биягъы Салихатны аладан бирине миндирдиле. Была Нальчикге баргъан уллу жолгъа чыкъгъанларында, сейир этдиле: битеу Къабарты-Малкъар къайры эсе да кёчюп баргъаннга ушай эди. Акъташчы къатынла тюнене бирге келген жолоучуларындан бир къауумларына да тюбедиле.

Тюненеча, бюгюн да кюн иги эди. Тёгерекде кенг сабанла ариу кёгеripдиле. Терек бахчала да чиммакъ чагъыпдыла. Аланы урушдан хапарлары жокъду. Адамланы къайгъылы жашауларына мамырлыкъ сыфатны бере, сюеледиле.

Акъташчы къатынлагъа, тюненеги жолларындан эсе, бюгюн-

ишю жоллары тынч кёрюндю. Ол кертиси бла да алай эди. Тюнене ала тауланы ичи бла келгендиле, бирде энишге тигелей, бирде ерге ёрлей. Бюгюн а, сыйыртхычдан жиберилген тасмача, тюз жол бла барадыла.

Жолоучула Ордан къабакъ деген элге жетдиле. Энди, Нальчикге дери жол юсюнде андан сора эл жокъ эди.

— Аллах айтса, энди кёп къалмагъанды.

— Бусагъат жете турабыз...— деп, адамла, солууларын эркин ала, бир бирге кёл этдиредиле.

Адамла Ордан къабакъдан да озуп, бираз баргъандан сора, кенг тыгъырыкъгъа чыкъдыла. Бек алгъа, жолоучуланы кёзлерине урунган зат жылкъы сюрюуле болдула. Ары къарасанг да — атла, бери къарасанг да — атла. Анда-мында жортуп айланнган атлыла да кёрюнедиле. Бираздан а юйчюклени, палаткаланы, къошланы кёрдюле. Алайы Къабарты-Малкъарны атлы аскер дивизиясыны лагери эди.

— Жетдик!

— Ма бизникиле!..

Жолоучула дауур болдула. Бир бирле атлагъанны къоюп, чапхан окъуна этдиле. Бирге жыйын болуп келген адамла терк чачылышып башладыла. Жабы, дауур, къайгъы... Бир бирни сёзюн эшитген да жокъ, бир бирге тынгылагъан да жокъ. Хар ким лагерь таба къууулушуп барадыла. Акъташчы къатынла да барадыла къазауат этип, халкъ баргъан жанына. Алай бир бирден а айырылмайдыла. Зейнеп да быланы биргелеринеди.

Адамланы алларын бир къаум атлы аскерчи тыйдыла.

— Тохтагъыз!.. Мындан ары барыргъа жарамайды,— деп ангылатдыла ала жан жанындан басынган халкъгъа.— Дивизия жолгъа хазырланады. Жашла бош тюйюлдюле. Тамбла вокзалда тюбериксиз ала бла.

Адамла суу къуйгъанча болдула. Аланы бушуу-бушман болуп ахтынганлары жел къакъгъанча эшитилди.

Фазика атлыладан бирини къатына барды.

— Жашы, къор болайым санга, мен узакъдан келгенме... таудан... Эшитген иш этген эсенг да Акъташны?

— Кимге келгенсе?

— Къарындашларыма... Ислам, Адил деп.

— Таныйма экисин да. Айтырма мен алагъа.

— Къор болайым жанынга...

Атлыла ызларына бурулуп кетдиле. Адамла къыртишге жайгъашдыла. Арбалары болгъанла, ёгюзлени тууарып, кютюуге бошладыла. Келгенле кечелерин былайда оздургъа деп келишдиле. Шахарда къонакъбайлары болгъанла уа ары кетдиле. Алай, ала бош кетген эдиле. Ингирде дивизияны командири аскерчи жашлагъа ахлулары-жуукъларыбла тюбеширге эркин этди...

Лагерден кёп аскерчиле чыгъып, адамла аланы сакълап тургъан жерге тебиредиле.

— Келедиле!.. Келедиле!..— деп, сакълагъан халкъ бирден къозгъалып, уллу дауур болду. Алагъа: былайда турлукъсуз, мын-

дан ары барыргъа жарарыкъ тюйюлдю,— деп къаты эскертилген эди. Алай, бир къауумла тёзалмай, аскерчилени алларына чапдыла. Аланы кёрюп, къалгъанла да къууулдула ары.

Фазика ичинден: «Бир бирибизден ажашып къалмайыкъ»,— деп, артха да бурула, жан жанына къарады. Нёгерлери кими алгъаракъда, кими артхаракъда, этеклери жел эте бара эдиле. Алай ол Адилни къатынын кёрмеди.

— Салихат а не болду? — деп, къайгъы этди.

— Кетгенди ол алгъа, барыбызны да озуп,— деди анга Мария.

«Харип а, не бек сюе эдинг»,— дей, Фазика кёзлери бла алда баргъанланы арасындан Салихатны изледи. Алай ол аны кёрмеди. Кёрсе: «Келин, алай чапма. Къарнынг барды...» — дерик эди.

Узакъ болмай, не эсе да бир иш тындыра айланнган атлыла адамланы алларына чабып, аланы тохтатыргъа умут этдиле. Къайры тохтаталлыкъ эдиле учуннган халкъны!

Лагерден чыкъгъан аскерчиле да, аланы алларына къууулгъан ахлулары да бир бирге тюбеп, къатыш болдула. Хар ким кеси адамын излейди, къазауатдан атларын айтып къычырадыла. Болгъан дауур, хахай, къайгъы...

— Ма, Ислам! — деп, Фазика, адамланы арасы бла кесине жол ызлай, мыллыгын алгъа атды. Мария аны ызындан... Тюбешдиле. Къучакълашдыла. Къайры къарасанг да алай, къучакълашыу!

— Къалайсыз? Не ишлейсиз? Жамауат тынчмыды? Сабийле уа?..— деп, Ислам эгечине бла къатынына соруу этгенден бошамайды. Ала уа къууаннгандан жилямсырагъан да эте: «Игибиз, игидиле...» — дегенден сора, абери да айталмайдыла. Была да алай тургъанлай, Адил бла Салихат келдиле... Бираздан а акъташчыла барысы да бир бирни табып, бир жерге жыйылдыла.

Шёндю былайда, бу талада болгъан адамла, дунияны титиретген къайгъыны унутуп, къууана эдиле. Ол къууанч эди... Бир кесекчикге берилген къууанч! Болсун алай окъуна. Кёкде жулдуз жанып ёчюлгенча, къайгъылы жюреклени аз кесекге жарыгъаны да насып эди... уллу насып! Къыйырсыз, чексиз насып!

Къарангы болгъан эди. Лагерде да чыракъла жаннгандыла. Аскерчиле сагъатларына къарайдыла. Алагъа берилген заман бошалып барады.

— Мени сизден тилеригим, къаты болугъуз,— деди Ислам акъташчы къатынлагъа.— Не къыйын сагъатыгъызда да кёлсюзлюк этмегиз. Жашауну уллу къудуретин унутмагъыз. Кюнню жарыгъы ёмюрде да тумаланырыкъ тюйюлдю. Сизни къыйынлыгъыгъыз бизден кем тюйюлдю. Колхозну малын, жерин да сизге къоюп барабыз. Хайт дегиз. Къоркъмагъыз сиз, биз да къайтырбыз...

* * *

Жулдузлу кёк, жылы, жарыкъ кече. Тёгерек шош. Чёпню башы да къымылдамайды. Тышында, ачыкъ талада къалгъан адамла жашил кырдыкда бир бирге башларын, аякъларын тиреп жа-

тадыла. Хар ким кесине бирер мадар этгенди: бирле тюплерине жаулукъларын жайгъандыла, бирле уа ал боталарын. Бир къауумла арбаланы юслеринде жукълайдыла. Акъташчы къатынла да, бир бирге жокку болуп, тыяннгандыла. Суукъ болмасын деп, Салихатны орталарына жатдыргъандыла.

Мария къыйырда, Фазиканы аякъ жанында тыяннганды. Нёгерлери къалкъыгъанча кёрюнедиле анга. Алай Марияны уа аллай къайгъысы жокъду. Жукъусу келмей эди аны. Ол шёндю ,бу ачыкъ кёкню тюбюнде, насыплы жанладан бириди: эрин кёрдю... Энди уа экн кёзю — жаннган чыракълагъа къарайдыла. Дуния жашауу андача кёрюнеди анга. Ол къалай жукълар, анда ол чыракъла жаныи тургъанлай!..

Эртденлик. Танг жарыгъына энди юпюрсюне келген кенг ёзенни лагерь жанындан согъулгъан горнну тауушу уятды. Тёгерек битеу къозгъалды. Таула жанындан салкъын жел урду. Горнну тауушу бла бирге аякъ юслерине болгъан адамла лагерь таба къарашдыла. Бир заманда атлы аскерчи эскадронла, артиллерия батареяла, пулемёт тачанкала, кенг ёзенде колоннала болуп, сатыр тизилишдиле. Атлы аскерчиле, тёгерек бёрклерин алчи кийипдиле. Хар бирини бойнунда башлыкълары: киминики къызыл, киминики акъ, киминики кёксюлдюм. Къызыл башлыкълыла — командирледиле. Анда-мында кётюрюлген къызыл байракъланы эртден тёбеннги жел этдиреди. Аскерчилени башлыкъ къанатлары бла ойнайды ол...

Халкъ вокзалгъа къуюлушду. Акъташчы къатынла да жетдиле ары, терлеп-тепчип.

— Аллах, Аллах!.. Жер юсюнде адам табылыннган бери басынып къалгъан ушайды да! — деп, ала сейир этдиле. Халкъ кертиси бла да къылыкъсыз кёп эди: акъ сакъаллы къартла, къатынла, къызла, сабийле... вокзалгъа сыйынып-сырынып болмай эдиле. Акъташчы къатынла алыкъа кеси ёмюрлеринде быллай бир адам жыйылгъан жерни кёрмегендиле! Была темир жолну юсюнде узун эшелонлагъа, тылпыуларын кёкге ата, «пыш-пыш» эте тургъан паровозлагъа да сейир этедиле. Аладан кёбюсю бу затланы биринчи кере кёргенликлери эди.

Кюн тюшден озуп барады. Къызыуду. Алай аны эсине алгъан адам жокъду.

Бир заманда кенгден вокзал таба келе тургъан атлы аскерчиле кёрюндюле. Вокзалда халкъ жел чайкъагъан байракъча болду. Бирле алгъа, бирле артха сыгъынышдыла. Асыры дауурдан а жукъ эшитип къарыу жокъ.

Акъташчы къатынла, кюреше кетип, алгъаракъ ётдюле. Къайсы эсе да бири башында жаулугъун да тюшюргенди.

Атлы аскерчиле тизгин-тизгин сатырла бла, тамаша ариу келе эдиле. Эртденликдеча, къызыл байракъла желде чайкъаладыла. Аскерчилени кёкюреклеринде автоматлары, къайсы бирлерини аркъаларында шоклары, беллеринде гранатлары, дискалары, патрон артмакълары, узун къылычлары. Миннген атлары, ауузлукъ-

ларын чайнай, башларын ойнатадыла. Аланы туякъ тюплеринден букъу кётюрюледи...

Ахыргъы такъыйкъала. Халкъ бла аскерчиле къатыш болдула. Ахыр къол тутушуула, къучакълашыула, ахыр кере айтылгъан сёзле... Жашларын ёшюнлерине къысып, жилягъан анала. Башларын артха буруп, кёз жашларын жашыртын сыйпагъан атала...

Ислам Марияны къолун тутду.

— Сау къал, сабийлеге сакъ бол. Энди аланы аталары да, аналары да сенсе. Къаты бол. Онг болса, мен къагъыт жазыуну юзмем...

Мария, кёзлеринден акъгъан жилямукълары жыякъларын жууа, алай тынгылай эди эрине. Къыйын эди анга бек бу такъыйкъалада. Къая кибик аллында сюелген эри... Жашау нёгери!.. Жюрек ийнагъы!.. Ол аны кёз туурасындан кетип барады. «Ах, дуния — къарангы!»

Ислам ахыр кере акъташчы къатынланы барысын да къучакълады.

— Битеу элге, жамауатны барысына да салам айтырсыз бизден. Хайда, сау-эсен къалыгъыз!

30

Ай жарыкъ кече. Булутсуз кёкде жулдузла жым-жым жылтырайдыла. Ала, бауу юзюлюп, жерге чачылгъан инжи минчакълагъа ушайдыла.

Темир жоллада темир тарыш эте, эшелонла терк барадыла. Аладан бирлеринде — аскерчиле, бирлеринде — атла, бирлеринде — сауутлары.

Чархланы рельсада тыхырдагъанларына, атла къулакъларын тургъузуп, сейир этгенча тынгылайдыла. Бир бирде уа вагонланы къанга полларын туякълары бла къагъа, тынгысыз да боладыла.

Кенг тюзле артда къаладыла. Телеграф-телефон столбала, бир бирлерин къууып баргъанча, вагонланы терезелерини алларындан, къарелдилерин кёргюзте, кёзден ташаядыла.

Кече арасындан аугъанды. Аскерчиледен толу вагонла, гыллыуларын бузмай, бир халда чайкъала барадыла. Аланы ичлери иссиди. Кеч болгъанлыкъгъа, хазна жукълагъан адам жокъду. Теке къалкъыу эте баргъанла да бардыла. Алай жашланы кёбюсю жукъу къайгъылы тюйюлдю. Бирле тыянып, сагъыш этедиле, бирле ушакъны къыздырадыла. Бир къауумла уа вокзалда ахлулары берген жол азыкъларын ортагъа салып, ашай-ашай барадыла. Командирле бир вагондан бир вагоннга кире, халны кёре айланадыла.

Ислам аякъларын да тюбюне жыйып, башын артха тутханлай, шош олтурады. Сауут-сабалары — жанында, бёркю уа — тобугъуну юсюнде. Жагъасы ачылгъан кёлегини ичинден кёкюрек тюклери кёрюнеди. Сагъышлыды ол. Не къадар кёз жаш тёгюлдю тюнене вокзалда. Ислам Мария бла сёлеше тургъанда, алайда бир къартыракъ къабартылы къатын жашына: «Балам, сен мени ючюн

жарсыма. Жигит бол! Ит фашистлени ууат. Ала болмасала, бюгюн мени кёзлеримден бу къан къатыш жилямукъла тёгюллюк тюйюл эдиле...» — деген эди. Ол къатын шёндю Исламны кёз аллындады. Аны ёню къалтырай айтхан сёзлерин да эшите турады ол.

Ислам ол сёзлени бир заманда да унутурукъ тюйюлдю. Ала аны жюрегиндедиле. Ол аланы фашистлеге тюбегенде, аланы бетлерине айтырыкъды. Къарт ананы къан къатыш тёгюлген кёз жашлары ючюн алагъа дерт жетдирликди ол!.. Исламны акъылы Акъташха жетди. Туугъан эли. Ахлула, жуукъла. Къалай тап болгъан эди аланы жашаулары. Къалай иги эди. Колхоз къалай байыкъгъан эди. Адамла уа!.. Толу ырысхы... къууанч! Барысы да оюлду. Жарыкъ кёллю Тахир дуниядан кетди. Иван Васильевич а? Аны эшитгенде, Исламны жюреги титиреген эди... Ийнанырыгъы келмей эди аны. Аллай огъурлу адамны ёлтюрюрге къалай жарайды. Аны марап окъ атхан фашистни ийманы болурму?..

Исламны сагъышларын вагонну бирси къыйырындан эшитилген жыр бёлдю. Ким эсе да, таулу жашладан бири жырлайды Исламны сюйген жырын:

Жер жарылып,
От чачылса,
Бир къоркъуу салмаз.
Сау дунияда
Бир аскер да
Бизге тенг болмаз.
Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз.
Ма биз къызыл аскерлени
Аскер хорламаз!..

Исламны жюрегине жыр къалай эсе да, кючлю жигерлик берди. Къабартылы, малкъарлы жашла, жыргъа тынгылай, эжиу этедиле. Ислам олтургъан жеринден туруп, жырлай тургъан жашны къатына барды. Жаш адамды ол. Бетинден таныйды Ислам аны. Аскер юйрениулени кезиуюнде кёре-кёре тургъанды. Алай къайсы элден, кимни жашы болгъанын билмейди. Аны былай ариу жырлагъанын Ислам алгъадан билген болса, эртдеден шуёх болур эди ол аны бла. Жашны жырына Ислам да къошулду:

Жерде жюрюп,
Сууда жюзюп,
Топла атабыз.
Къушла кибик,
Кёкде учуп,
Отла ачабыз.
Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз.

Жырчы жашха бла Исламгъа битеу вагондагъыла къарс урдула. Хар ким кечеги жукъудан жайыкъгъанча болду. Эшелон а барады, гыллыуун бузмай, чайкъала. Ол отха барады... Ата журтха тюшген ёртеннге!

31

Ислам окоп ичинден башын кётюрюп къарады. Кёз аллында дон тюзле. Къыйырсыз-чексиз сабанла. Бише башлагъан будайла, сары чачакълы чёплеуле... Анда-мында, къалын тютюн кёкге кётюрюледи. Немецлиле жетгендиле бери. Сабанла жанадыла. Адамланы къол къыйынлары кюеди. Тёгерекни тютюн басханды. Жер жерден шкок, автомат атылгъан тауушла эшитиледиле, кёкден а — самолётланы гюрюлдегенлери.

Ислам а окопдан къарайды. Алыкъа ол фашистлени кеслерин кёрмейди. Жалан да аланы кюкюрегенлерин эшитеди. Мамыр жерге салгъан отларын кёреди. Къанлы жауу жуукълашханды. Къазакъ станицаланы кюйдюрюп келеди. Исламны къаны къайнайды, душманны аллына чабып чыгъарыгъы келеди. Кёрсюн жау таулу кишини Ата журту ючюн къалай сюелгенин! Азмы чапханды ол граждан урушну жылларында акълагъа, узун къылычын да кёкде ойната!..

«Тохта, Ислам, ашыкъма,— деди акъылы анга.— Мен билеме сен Совет власть ючюн къалай сермешгенинги! Ёлеме деп къоркъмагъанса. Ёлюм сени шёндю да къоркъутмайды. Алай, ашыкъма... сабыр бол. Бу санга граждан уруш тюйюлдю. Эшитемисе, темир тауушланы? Эшитемисе гюрюлдеген моторланы?»

...Кюн батып барады. Кёкню къара булутла жапып башлагъандыла. Къабарты-Малкъарны атлы аскерчилери былайда, Мартыновка деген элни тийресинде бегиингендиле. Окопла кёпдюле. Аланы санап саны жокъду. Душман бла биринчи сермеш былайда боллукъду. Жашла хазырдыла. Атларын, элден кенгирекде, таша жерледе жашыргъандыла. Атакагъа жыяу чыгъарыкъдыла. Командованияны буйругъу алайды.

Ахшам къарангы. Шкок, автомат атылгъан тауушла сел болдула. Кёкде да тынчлыкъ. Къайдан эсе да, кюнбатыш жанындан ургъан жел, жолуна чырмау болгъан будай башланы энишге басып, хыны урады. Будайла уа, аны аллында тобукъланыргъа сюймегенча, ары бла бери чайкъала, башларын кётюрюрге кюрешедиле.

Аскерчиле уа — окопларында. Бюгече ала биринчи кере чыгъарыкъдыла атакагъа. Биринчи кере къанлы жау бла сермеширикдиле. Душман а къаршы келгенди.

Кече ортасы болуп барады. Кёкню къара булутла жапхандан болур, къарангыдан жукъ кёрюнюп къарыу жокъду. Желни шууулдагъанындан башха хазна абери да эшитилмейди тёгерекде.

Окопдагъыла кеслерин урушха къурайдыла. Жукълагъан, къалкъыгъан адам жокъду. Командирле кеслерини аскер бёлюмлерини чабыуулгъа хазырлыкъларын ахыр кере тинте айланадыла. Политрукла аскерчиле бла кенгешедиле.

Анда-санда душманны жанындан кёкге ракетала атыладыла. Ала къарангы кечени бир кесек жерин жарыта кетип, жилтинлери чачыла, ёчюледиле. Бизни жаныбызда уа аллай зат жокъду. Аскерчиле тютюн къабындыргъанларын окъуна эслетмейдиле. Алыкъа хар зат да тынчды.

Ислам окопдан белине дери кётюрюлюп, алгъа, душман таба, къарады. Жукъ кёрмеди. Арт жанындан кимни эсе да къатына келгенин эслеп, артха бурулду.

— А-а, сенмисе, Хызыр?

— Менме,— дей, келген аскерчи женгил секирип, окопха тюшдю.— Ислам, мен акъылдан шашханма...

— Нек айтаса алай?

— Жырларыгъым келеди нек эсе да... уллу къычырып. Душманнга эшитдирип!

Жашны къаны къайнай эди. Аны жюреги от жана тургъанын сезди Ислам. Ол жюрек душманнга чабаргъа хазырланнган жюрек эди.

Ислам Хызыр бла эшелонда танышхан эди... ол къызыл аскерчилени жырын жырлагъанда. Андан бери экиси да бир бирден айырылмайдыла. Окоплары да хоншу. Хызыр Минги тауну тийресинденди. Къатын алгъанына алыкъа жыл да толмагъанды. Ол Исламгъа асыры юйюрсюннгенден, ансыз болалмайды. Башхала бла алай тюйюлдю. Ислам бла уа жаны бирди. Жюрегинде неси бар эсе да, анга айтады...

Ала экиси да тар окопда имбашларын бир бирге къысып, ичлеринден акъырын жырлайдыла, желни шууулдагъаны уа эжиулери болуп.

— Ислам, уруш бошалып, юйге къайтсакъ, мен Акъташха кёчерикме... сен болгъан жерге,— деди Хызыр, жырлай тургъан жырын ортасындан юзюп.

Жаш нёгерини бу сёзлери Исламны жюрегин къозгъадыла. Къатында кесини туугъан жашы Алим тургъанча кёрюндю анга.

— Бек ахшы этериксе... Мени юйюмю жанында санга да юй ишлербиз.

Бу кезиуде: «Хар ким — жерине!» — деген буйрукъ, бирден бирге берилди. Хызыр, Исламны къолун да тутуп, кесини окопуна кетди.

Жел чыртдан да тохтады. Бир заманда, кёк кюкюрегенча болду. Бизни артиллерия душманнга от ачды. Къатыдан къаты, къатыдан къаты!.. Душман жанындан ёртенле кёрюндюле. Танг белги бере башлады. Топла атыу а кючлене бара эди. Жер а титирей эди.

Къылыкъсыз от кюч жарый келген тангны элгендирди. Топла тюшюп чачылгъан жерледе къыяма айлана тургъанча болду. Бир заманда прожекторла, элия бутакъларыча, кёкге чанчылып тох-

тадыла. Чабыуулгъа чыгъаргъа деп, аскерчилеге берилген белги эди ол.

— Ура-а-а!

— Ата журт ючюн! Сталин ючюн алгъа!..— деген къычырыкъла, къыстау атыла тургъан топланы тауушлары бла къатыш эшитиледиле. Аскерчиле окопларындан кётюрюлгенде, жер ёрге къобупму келеди дегенча, алай болду.

Будай сабанланы ичин жыра, къалгъанла бла бирге Ислам да алгъа чапды. Автоматындан окъ жаудура барады... Батлаевск таба. Окъла жан жанындан ачы сызгъырып озадыла. Бирле жыгъыладыла, бирле кётюрюледиле. Болгъан къара къатыш. Кишини киши бла иши болмагъанчады. Къая башындан тёнгереген ташлача, хар ким мыллыгын алгъа атады. Тёгерек тютюн болгъанды. Сабанла жандыла. Ислам къатында биреуленни кесинден айырылмай келгенин сезип барады. Ол Хызыр эди.

Ырхыча келген къызыл аскерден элгеннген душман Батлаевскеден артха чегине башлады. Алай, бир заманда, агъачдан чыкъгъан къабаплача, тютюн арасындан душман танкла чыкъдыла. Аланы ызларындан а мотоциклле бла немецли автоматчикле. Ма, къурч тауш эте келген душман! Ма, Ата журтну къанлы жауу! Ма, аналаны, сабийлени жилятхан мурдар фашистле!

Танкла сабанланы да малтай, «тамакъларындан» жаханим отну чачып, алгъа келедиле. Эки жаны да бир бирге атхан топла, жерни топурагъын къобарып, хуртдак-хуртдак этип, кёкге атадыла.

Ислам будайла арасында жерге бауурланды. Къайда эсе да Хызыр да андан кенгде тюйюлдю. Танкла юслерине келедиле. Аланы ауур чархларыны тюбюнде, жерни къалай титирегенин Ислам санлары бла сезеди. Танкладан бири, къурч кёкюрегин Исламгъа буруп, айыу келгенча, аны юсюне келеди... Угъай, Исламны сен элгендираллыкъ тюйюлсе! Ким биледи, сен аны малтап, жерге жабышдырып кетерге да болурса. Алай аны артха атлам этдиралмазса!

Танк Исламны юсюне чыкъды. Жандырыучу шешаны быргъады ол анга... Ызы бла гранатны. Тёгерегинде жаханим от жана тургъанча болду. Къайдан эсе да юсюне топуракъ къуюлду. Къулакъларыны чууулдадыла. Тютюнден тунчугъа, башын кётюрдю. Тюз аллында танк... тютюн этип жана. Бу кезиуде, биреулен келип, жанына къапланды.

— Ислам!.. Саумуса, Ислам?

— Саума, Хызыр, саума.

Жана тургъан танкны артында немецли солдатла кёрюндюле. Ислам да, Хызыр да автоматларын аланы юслерине бурдула. Экиси, ючюсю, тёртюсю... жерге сойландыла. Исламны автоматыны окъларыны бошалды. Ол гранатларына жабышды. Бу кезиуде жана тургъан танкны башында люкдан къолларында да автоматлары бла экеулен чыкъдыла. Ислам бла Хызыр, бирси автоматчикле бла атышыргъа болуп, аланы эслемей къалдыла. Хызыр алгъа чабама деп, жеринден кётюрюлдю. Бу заманда юсюне бурулгъан автомат, аны сын къатдыргъанча этди. Автоматы къолундан тюшдю. Ызы

бла уа, тентирей барып, кеси да жерге ауду. Немецли танкистле, асыры дыгалас этгенден, будайла ичинде Исламны да эслемей, танкны юсюнден секиришип тюшдюле. Жер тюбюнден чыкъгъанча, Ислам къолунда гранаты бла аланы юслерине секирди. Немецлиле автоматларын атдырыргъа жетишмедиле. Исламны жюреги бу такъыйкъалада алай къутургъан эди, дунияда аны тохтаталлыкъ кюч болмагъанча! Керилип ургъанында, душманларындан бири, сынсып, жерге тобукъланды. Экинчиси бла уа жагъалашды. Аны автоматын къолундан чартлатды. Экиси да бир бирлерини богъурдакъларындан бууа, жерге аудула. Башха болмай итлеча талашдыла. Бирси немец эсин жыйды. Ол автоматын да къолунда тутханлай, тентирей-тентирей, ёрге кётюрюлдю. Бу кезиуде, къайдан эсе да атылгъан окъ аны жерге къаплады. Ызы бла алайгъа къызыл аскерчиледен экеулен жетдиле. Арлакъда немецли танкистни бууа тургъан Исламны кёрюп, болушлукъгъа чапдыла. Алай болушлукъ керек болмады...

Исламны кёзлерине къан чабып, хазна абери да кёрмей эдиле ала. Отча жана эди жюреги. Ол будайланы арасын къармай барып, Хызырны ёлюгюн тапды. Аны къатында тобукъланып, башын нйди. Сора ёлюкню къойнуна кётюрдю да, артха айланды. Андамында снарядла тюшюп чачыладыла. Алай Ислам аланы сан этмей барады. Жаны бла ёрге-энишге озгъан аскерчиле:

— Бу не ишингди сени, жолдаш Эменов?..— деп эсгертедиле анга. Алай кишини айтханы да къулагъына кирмей эди аны. Аягъы басханны кёзю кёрмей барады. Тюнене Акъташха кёчерге айтхан жаш! Жыры бла дуниягъа ариулукъ салгъан жаш! Жашауну энди кёре башлагъан жаш... Исламгъа туугъан жашыча болгъан жаш!

Ислам Хызырны ёлюгюн кесини окопуна элтди. Ары тюшюрюп, аны анда алыкъа иги суумагъан санларын бауруна къысды. Аны исси кёз жашлары Хызырны бетине тамдыла...

Къанлы сермеш тёрт сагъат чыкълы барып, алай тохтады. Талай танкы ууатылгъан душман артха бурулду. Болса да, сермеш а бошалмагъан эди. Кенг будай сабанланы жер жеринден къара тютюн кёкге кетеди.

32

Кюнню узуну топла атыу хазна тохтамады. Ингир алагъа уа душман аны бютюн да бек кючлендирди. Кюн да бузулду. Шулпу этип тебиреди. Окопланы ичлери сууландыла. Аскерчилени кийимлери да. Биринчи сермеш кёплени ырмах этгенди, кече жукъламагъанлары да анга къошулуп. Халгъа кёре, бюгече да болукъ болмаз тынчлыкъ. Душман жер тырнайды. Келе келип, былайда тыгъылып къалгъаны аны дыгъылына къатылгъан болур. Тохтамай топладан атады. Къыйынды бек. Алай къыйынлыкъгъа ким къарайды шёндю! Аскерчиле автоматларын жерлейдиле. Жангы гранатла, жандырыучу шешала аладыла. Энтда да чабыуул-

гъа хазырланадыла. Командирле, политрукла командованияны жангы буйругъун кеслерини аскер бёлюмлерине жетдире айланадыла. Озгъан сермешден хапар айтадыла, кимни къаллай жигитлик этгенин билдиредиле. Эменланы Исламны атын бюгюн кёпле эшитгендиле. Аны кишилиги атлы аскер дивизияны командованиясына да жетгенди.

Ислам а, тюнене кечеча, бюгече да, саууг-сабаларын хазыр этип, окопдан тышына къарайды. Жауун жауады. Кёкде снарядла учадыла. Жерде топла чачыладыла. Душманны тынчайыр халы жокъду. Отдан кёлек кийгенди ол. Не боллугъун алыкъа киши да билмейди. Эки жаны да жангыдан бир бирни жаныйдыла.

Ингирли Исламгъа Тазрет бла Адил да келип кетгендиле. Ала башха полкдадыла. Сермешден экиси да хатасыз чыкъгъандыла. Акъташдан бирси жашла да саудула. Жалан да Хасауну жашы Мажид бутундан жаралы болгъанды. Аны госпиталгъа ийгендиле. Хапаргъа кёре, дивизияны къоранчы уллу тюйюлдю. Душманны жанындан къоранчны къаллай бир болгъаны уа алыкъа белгисизди.

Ислам, жаууннга да жибий, сагъыш да эте, къалкъып къалды. Къалай къалкъыгъанын ол кеси да сезмеди.

Кёпмю къалкъыды, азмы къалкъыды, ол аны билмеди. Къайда эсе да, андан узакъ болмай чачылгъан топ тауушха уянды ол. Кёзлерин ачханда, кёк жана тургъанча кёрюндю. Прожекторланы жарыгъы — бизни жаныбыздан, ракеталаны жарыгъы — душман жанындан. Отча жанып окъла, будай башланы юслери бла «зуузуу» эте учадыла. Дуния къатыш бола тургъанчады. Тюнене кечеден да къылыкъсыз эди шёндю. Жер, безгекден ауругъанча, къалтырай эди...

Чабыуул башланды. Прожекторла жарыкъ этгенликге, ортада къалын тютюн жукъ кёргюзтмей эди. Болса да, тохтау жокъ. Къалын тютюн таба ёшюн урадыла къызыл аскерчиле. Бирде жерге сюркелип, бирде ёрге туруп чабадыла. Душман бизникилени чабыуулгъа чыкъгъанларын сезсе керек, бютюн да уллу от ачды, болгъанны кюл этдире.

Ислам тютюн ичине кирди. Жётел къысды. Солургъа къыйын эди. Шкок от къатыш, ийисли, ауур тютюн тамакъны буура, кёзлени жилята эди. Аны юсюне уа жукъ кёрюнмей эди. Къалай-алай да болсун, тохтау жокъ. Алгъа!..

Аскерчиле сюркелип барадыла. Душман баш кётюрюрге къоймайды. Окъланы бла снарядланы жауунча жаудурады. Ислам къатында кимни эсе да «Оу, анам!..» — деп сынсыгъанын эшитди. Ким болур эди бу жаханим кече жан берген? Не тукъум тюш кёре болур шёндю аны анасы?

Душман асыры къаты от ачхандан, бир къаум аскер бёлюмле алгъа барыуларын къойдула. Ислам да тохтады. Аллында ёртен жана эди. Жаханим от!

Танг жарыды. Фронтну онг жанында бизникиле душман бегинген Лысый деген сыртны алып эдиле. Фронтну сол къанаты уа жеринден тебалмагъанды. Жау битеу от кючюн бери бургъанчады.

Бир заманда Ислам, автоматларын да алгъа тутуп, юслерине уруп келе тургъан гитлерчилени кёрдю.

— Жуукъ келмеге къоюгъуз! — деген команда берилди. Ислам гранатларындан бирин хазыр этди. Фашистле уа келедиле... жуукъдан жуукъ. Автоматладан окъ жаудура...

— Ата журт ючюн алгъа!

— Ура-а-а!..

Артха не душман чегинмеди, не бизникиле чегинмедиле. Бир бирге автоматладан окъ жаудура, бетден бетге келдиле. Къатышдыла. Къол уруш башланды! Ислам автоматыны быргъысындан тутуп, аны къалагъы бла уруш этеди. Бирин аудурду жерге, экинчисин да къаплады... Автоматы белинден сынды. Бу заманда мазаллы немец аны жагъасына жабышды. Бир бирлери бла жулкъуша кетип, экиси да жерге аудула. Биягъы жан талашыу, дыгалас, гузаба... Къоюгъуз, не этесиз дегенча, будай башла аланы араларына тюшедиле. Была уа къыркъышадыла. Экисини да санларындан къарыу кете барады. Бир заманда Исламны кёзлери къарангы этдиле. Дуния жарыгъы, андан къайры эсе да кетип бара тургъанча болду. «Неди бу?.. Ахырымамы тыяндым? Угъай... угъай!..» — деп, ол кеси кесине къарыу алдырады. Душманын тюпге урду... Солуудун ичине тартды. Суусапдан ёлюрге жетип, суугъа терилген адамча, жута эди ол хауаны. Кёзлерине жарыгъы къайтды. Башын кётюрдю. Душманы жанында... кёз акълары ёрге айланып, къулакъларындан да къан тама. Ислам ёрге кётюрюлдю. Къарыу къалмагъанды. Фашистни къоллары энтда да богъурдагъындан бууп тургъанча, не эсе да бир залим ауурлукъ бойнун къымылдатыргъа къоймай эди. Солуудун ичине алгъаны сайын, тамагъы да хырылдай эди. Тёгерегинде ёлюкле... автоматлары да анда-мында атылып. Аскерчи нёгерлери уа алгъа кетгендиле. Жан ала, жан бере сермешедиле ала душман бла. Ислам жерде атылып тургъан автоматладан бирин алыргъа энишге ийилгенинде, башы тёгерек айланды. Жан жанына сюрюше, алгъа тебиреди.

Бу кезиуде, къайдан чыкъдыла эселе да, учхан къамыжакълача, гуугуу эте, кёкде самолетла кёрюндюле... душман самолётла. Бизни жаныбыздан а жукъ да жокъ. Бюгюн жангы кюч келликди деп, тюнене командирле аскер бёлюмлерине алай билдирген эдиле. Келгени уа жокъ. Къалай болсун энди? Къолда адамыча сауут да къалмагъанды.

Самолётла аскерчилени башларындан окъла жаудуруп тебиредиле. Ислам жерге бауурланды. Кёкден келген окъла ёлюм себедиле. Ахыры боллукъ болмазмы муну? Быллайны кёрген угъай, эшитген да къыйын эди. Бир заманда кёкден атыу сел болду. Самолётланы гюрюлдеген тауушлары да къайры эсе да бийикге кетди. Ислам артха ауып, кёкге къарады. Тамаша! Бизни самолётла! Сермеш энди кёкде барады.

— Андан бери былай этсегиз а! — деп, Ислам ёхтем болду. Самолётла бир бирни къууадыла, бири ёрге, бири энишге учады. О-о! Бири жанды, кимники эсе да. Дагъыда бири... Аладан парашют-

ла бла летчикле секирдиле. Угъай, Ислам быллайны кёрмегенди. Кёкде, жерде да къыркъышыуну!

Самолётла, уруша кетип, къайры эсе да учдула. Кёк шош болду. Ислам ёрге кётюрюлдю. Анда-мында къызыл аскерчилени башларын кёрдю. Жюрегине асылулукъ кирди. Сау адам къалгъан болмаз деп тура эди да, Аллахха шукур, саудула! Адил а... Тазрет а?.. Сау болурламы ала?

Исламны акъылын тёгерекни гюрюлдетген мотор тауушла бёлдюле. Кёп да турмай, тютюн арасындан душман танкла чыкъдыла. Ала кёп эдиле.

Артха чегинирге деп буйрукъ берилди эсе да, огъесе ол ишни аскерчиле кеслери башладыла эсе да — хар ким артха къачып тебиреди.

Ислам белин къармады. Бир гранаты къалып эди.

«Неди бу? Ууатылгъанлыгъыбызмыды?.. Не айтып къайтырыкъма мен Акъташха? Душмандан къачып келеме депми барлыкъма?..»

Ислам душманнга бет бурду. Танкла от чачып келе эдиле.

«Не этесе, насыпсыз?.. Жанынгы къутхар!» — деди акъылы.

«Угъай!» — деп жууаплады къызгъан кёкюреги.

«Сабийлеринги ёксюз этме. Марияны жилятма. Артха кет...»

Юсюне уруп келген танкга Ислам гранатын быргъады. Гранаты чачылгъанын эшитди. Алай ол танкга хата этмеди. Ислам башын кётюргенде, кёз аллында танкны къурч кёкюрегин кёрдю. Кесин андан бир жанына атды. Алай бу жол Аллах да болушмады анга. Къайдан эсе да темир жаркъа зууулдап келип, сол билегине тийди. Исламны жюреги жылынды. Башы тёгерек айланып, къусарыгъы келди. Кёзлери къарангы эте барып, эси тайды.

Бир заманда эсин жыйды. Тёгерек къарангы эди. Къайда эсе да топла атылгъаны эшитиледи. Ислам жеринден къозгъалыргъа умут этди. Алай сол къолуну ачыгъаны мыйысына ётдю. Мангылайын тер басды. Суусапдан а ичи жанып бара эди.

— Тейри, бу уа ишден тюйюлдю,— деп, къаны къайнай, кесин онг жанына аунатды. Жюреги къарыусуз этип, санлары къалтырады. Сол къолу болмагъанча ауур кёрюндю анга. Онг къолу бла къармап кёрдю. Алай ол энди аны къолу тюйюл эди. Ол бош, кёлек женгине тагъылып тургъан, ууалгъан сан эди.

Ислам жерден ёрге къобаргъа кюрешди. Бутлары тутмадыла. Онг къолу бла жер тырнай, сюркелип кёрдю. Сюркелди. Дагъыда, дагъыда... Къайры сюркелгенин кеси да билмейди. Алай сюркелип а барады, къаст этип.

33

Уруш Нарсанагъа жуукълашды. Анда аскер госпиталны тылгъа кёчюрюрге деп буйрукъ келди. Игиге айланнган жаралыланы барысын да андан чыгъара башладыла. Жангыдан фронтха барыргъа къолундан келгенлени кеслерини аскер бёлюмлерине иедиле. Уруш этерге жарамазлыкъланы уа — юйлерине.

Кезиу жетип, Ислам госпиталны начальнигини кабинетине кирди. Стол артында къара мыйыкълары бла толу санлы, орта жашаулу адам къадалып жазыу эте олтурады. Ислам аны таныйды. Ол врач-полковник Рехвиашвилиди. Аны онг жанында, столну артында, чиммакъ бетли, ариу жаш тиширыу олтурупду. Столну юсю къагъытдан толуду. Ислам салам берди. Полковник башын да кётюрмеди. Иши къыстау болса керек. Медсестра уа Исламны саламына жууап да къайтарып, анга кушетканы кёргюзтдю.

— Олтуругъуз.

Ислам кушеткагъа чёкдю.

— Тукъум атыгъыз? — деп сорду медсестра анга.

— Эменов.

Бу кезиуде полковник башын кётюрюп, Исламгъа ышанлап къарады. Айтхан жукъ этмеди. Биягъы жазыуун башлады. Медсестра къалау къагъытланы къаза кетип, аланы арасындан бирин къолуна алды да, тышын окъуп, ичин ачды. Бу заманда госпиталны начальниги да жазыуун бошап, санларын столдан айырды.

— Окъу,— деп буюрду ол медсестрагъа. Ол аллында къагъытны къолуна алып, окъуду.

«Эменов Ислам Жамботович, 47 жыл, 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизия. 28-чи июлда жаралы болгъанды. Сол къолу имбашыны тюбюнден кетерилгенди. Жарасы алыкъа сау болмагъанды. Кесини халы игиди. Температурасы тапды...»

Полковник шинтигинден къопду да, Исламны къатына барды.

— Нек эсе да сени тукъум атынг къулагъымдады,— деди ол, сагъышлы болуп.

— Эки-юч кере келип къарагъан эдигиз манга.

— А-а... сен ушаенг, ол кёп къан къуйгъаныбыз. Тюнгюлтгенг бизни. Алай хорлагъанса сен ёлюмню. Кёп жашарыкъса.— Медсестрагъа бурулуп айтды: — болушчу кёлегин тешерге.

— Угъай, мен кесим да тешаллыкъма,— деп, Ислам онг къолу бла, акъ ич кёлегин жагъасындан тутуп юсюнден сууруп алды.

— Юйреннгенсе,— деп ышарды госпиталны начальниги.

— Амалсызлыкъ неге да юйретеди.

Врач Исламны имбашы къатыш байланнган байлауну тышындан акъырын тийип кёрдю.

— Ачыймыды?

— Угъай, жолдаш полковник.

— Бу жара тапла уа недиле?

— Граждан урушдан къалгъандыла.

Госпиталны начальниги башын булгъады.

— Миллетинг неди?

— Малкъарлы, жолдаш полковник.

— Къайсы аууздanса?

— Уллу тардан.

— О-о, мен анда бола-бола тургъанма,— деди врач, танышынл тюбегенча, жарып.— Жоба ыфчыгын билемисе?

— Билеме... Бизни колхозну жериди алайы.

— Мен ол ыфчык бла Уллу таргъа кёп кере аугъанма. Уугъа

жюрюучек. Огъары Чегет деген элде къонакъбайыбыз да болуучу эди бизни... Хажибекир деп. Таныгъан иш эте эсенг да?

— Угъай, танымайма.

— Кий кёлегинги, кий.

Тешгендеча терк болмай, Ислам кёлегин, кюреше кетип, алай кийди. Медсестраны болушургъа да къоймай.

— Ишинг бек къоркъуулу тюйюлдю, Эменов,— деди врач Исламгъа, ол кёлегин кийип бошагъандан сора.— Юйюнге къайтыргъа боллукъса. Тамбла Нальчикге машина барлыкъды. Сакъ бол, жаранга. Хайда, жолунг болсун. Къагъытларынгы ингирде медсестрадан алырса.

Ислам госпиталны начальнигини кабинетинден мудах болуп чыкъды. «Не терк бошалып къалды мени урушум»,— деп кючсюндю ол. Эшикни бирси жанында тургъанла анга:

— Къалайды, эркин этдими юйюнге? — деп сордула.

— Хоу. Эркин этди.

34

Нарсанада аскер госпиталдан Нальчикге тебиреген жюк машинагъа минип, Ислам жолгъа атланды. Кузовда адам кёп эди. Барысы да къыяулула: кимини къолу, кимини буту кетип, бирлени уа башлары байланып. Сокъур болгъанла да бар эдиле. Ала кюйсюз душманны аллында элгенмегендиле. Эрлеча сермешгендиле. Энди уа бирер санларындан айырылып, юйлерине къайтып барадыла.

Кюн арну эди. Сентябрь ай болгъанлыкъгъа, жашил тау сыртла, жайдача, мор чапыракълы терекле. Жалан да тирлиги орулгъан сабанла бла, саргъалгъан нартюх бахчала эдиле кюзню келгенине шагъатлыкъ этгенле.

Нарсана артда къалып барады. Жери мамырлы, халкъы уа къайгъылы. Къайры къарасанг да — солдатла. Уруш бери да жетип келеди. Къайда эсе да, душман узакъ тюйюлдю. Дон тюзледеча, мында да къан тёгюллюк болур... Ислам сагъышлыды. Аны эсине Хызыр да тюшеди. Аны жыры... аны жарыкъ ёню.

Жол чунгурлуду. Аны себепли машина бек чайкъалады. Шофёр акъырын, тап барыргъа да кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа машина кузовдагъыланы тохтамай силкиндиреди. Ала алыкъа иги болуп бошамагъан жараларын аурутурбуз деп къоркъгъандан, бортха жабышадыла, бир бирлеринден тутадыла.

— Абу, сен тынгысыз болуп келгенча кёрюнесе, кел, тюбюнге бу артмакъны салайыкъ. Ичинде эсги-бусху быстырладан сора абериси жокъду,— деди Ислам, къатында олтургъан къабартылы кишиге.

— Угъай, сау бол, Ислам. Энди манга юйге жетерге кёп къалмагъанды,— деп, артмакъны юсюне олтурургъа унамады ол.

Абу бла Ислам экиси да госпиталда бир палатада жатхандыла. Ары дери ала бир бирни танымаучу эдиле. Энди уа таныйдыла.

Бир бирге жарсыйдыла. Абу бутун къоюп келеди урушда. Ислам а — къолун.

Машина Малка деген элге жетип тохтады. Ол Абуну эли эди. Кабинадан шофёр бла медсестра чыкъдыла да, Абугъа машинадан тюшерге болушдула.

— Сау къал, Абу. Биз энтда да тюбербиз,— деди Ислам анга.

Машина андан ары кетди. Жолда бирси къабартылы элледе дагъыда бир къауум адам тюшдю машинадан. Къалгъанла Нальчикге кюн ортада жетдиле. Шахар къайгъылы эди. Мында да аскерчиле. Къайда эсе да танкланы гюрюлдегенлери да эшитиле эди.

«Угъай, алыкъа уа кючюбюз барды»,— деп келди Исламны кёлюне.

Машина вокзалгъа жетип тохтады. Солдатла муштухул болуп айлана эдиле мында да. Патрулла болсала керек, экеулен шофёргъа келип, аны къагъытларына къарадыла. Жолда да бир-эки жерде тохтатхан эдиле машинаны патрулла.

Келгенле барысы да машинадан тюшдюле. Бир къауумла былайда окъуна таныш адамларына тюбедиле. Ислам тёгерегине айланып къарады. Бир да шагъырей адам кёрмеди. Нёгерлеринден экиси нальчикчиле эдиле. Ала Исламгъа:

— Сен узакъгъа барлыкъса. Бюгече бизде къал да, тамбла чыгъарса жолунга,— деп, къаты болдула. Ислам унамады. Артмагъын да имбашына атып, жолуна кетди. Бюгюн, Нарсанадан чыкъгъанында, Урух къабакъгъа — къайын анасына къайта кетерге деп акъыл этген эди ол. Алай аны да къойгъанды.

«Чолакълыгъымы кёргюзте баргъанча, неге къайта турама ары да. Къарт къатынны да неге жилятама, харип...»

Кюн батхынчы тохтамай барды Ислам. Ингирликде Аукъабакъ деген къабартылы элге жетди. Бюгече мында къалыргъады акъылы. Арыгъанды бек.

Жангыз келе тургъан аскерчини кёрюп, адамла сейир эте, орамгъа тёгюлдюле.

— Ким эсе да урушдан къайтып келеди!

— Ким болур, арабий?..

Адамла Исламны аллын тыйып, тёгерегин алып тохтадыла. Жан жанындан асыры кёп соруу сорулгъандан, ол аланы къайсы бирине жууап берирге билмей, апчып къалды.

— Мен таулума...

— Къайсы элденсе?

— Акъташдан.

— Бир санынгдан айырылып келе ушайса да, харип...

— Ананг бармыды?

— Келлигинги юйде билемидиле?

— Немецлилени кёргенмисе?..

Алаша къарт къатын, къолунда да тыягъы бла, Исламны тюз аллына барып, кёзлеринден жилямукълары да саркъа:

— Ауруунгу алайым, мени жашымы уа кёрген иш этгенмисе? Зулкъарнейни? Сау болурму ол?

Ислам анга не айтыргъа билмей, адыргы болду. Кёрмегенме десе, къарт ананы жюреги аурурукъду. Кёргенме десе, ётюрюк айтырыкъды. Къатын а тюп сакъалы да тебе, анга терилип къарай эди. Ол аны жууабын сакълай эди.

— Жашынг сауду, анабыз, сауду. Къоркъма, къайтыр ол.

— Къор болайым аузунга! Къор болайым санга!

Была да алай тургъанлай, тюбюнден къыстау келе тургъан ат арба кёрюндю. Адамла анга жол къоя, орамда бир жанына ыхтырылдыла. Арба была тургъан жерден бир кесек алгъа кетип, тохтады. Анга эс бургъан адам да болмады. Ислам а аны тохтагъанын эслеген окъуна этмеди. Башында да тёгерек бухар бёркю бла арбадан биреулен тюшдю да, былайда не иш барды дегенча, сейирсиниулю халда жыйыннга жанлады. Ислам аны кёрюп, тамашагъа къалды. Бухар бёрклю, адамланы ортасы бла ётдю да, Исламны къучакълады.

— Аллах, Аллах, Ислам, сенмисе бу?!

— Менме, Амаш, менме...

Байрамланы Амаш Исламгъа былай тюберикме деп, эслеп эсинде да жокъ эди. Тюнене обкомгъа келип, энди артха къайтып бара тургъанлыгъыды аны. Исламны жаралы болгъан хапарын ол эшитип эди. Аны юйюне къайтырыгъын да биле эди. Алай къачан, не заманда къайтырыгъындан хапары жокъ эди ансы. Аны киши да билмей эди. Ислам кеси да билмегенди аны тюненеге дери.

Арба жолгъа тебиреди... таулагъа. Исламны тауларына!

— Келлигинги нек билдирмегененг? Билдирсенг, аллынга улоу жиберир эдик да,— деди Амаш Исламгъа.

— Да бу уа улоу тюйюлмюдю да?

Амаш башын чайкъады. Кёлкъалды болуп угъай, сейир этип. Бир санындан айырылып келе эсе да, биягъы бюгюле, сына билмеген Ислам! Угъай, ол жазыкъ тюйюлдю. Аны аллай халы жокъду. Амаш таныучу къая кёкюрекли Ислам!

— Дивизияны ууалгъан хапарын эшитген эдик,— деди Амаш, ачыулу болуп.

— Ууалгъан эсе да, учуз ууалмагъанды,— деп жууаплады Ислам. Сора, бираз тынгылап, къошду: — Сауут жетишмейди, Амаш. Битеу палах олду. Танкла керекдиле. Самолётла..— Ислам дагъыда сагъышлы болду.— Алай, ма кёрюрсе, хорлагъан биз этерикбиз.

— Да уруп, бери жетип келеди душман,— деди Амаш, кючсюнюп.

— Жетип келе эсе да, ол алай тынчлыкъ бла келмейди. Аузундан, бурнундан къаны бара, алай келеди... Москва къатында ууалгъаны уа?

Арба башчы быланы хапарларына да тынгылай, атланы бирде терк, бирде акъырын сюреди. Тёгерекни къарангы басханды. Салкъын да болгъанды. Тауладан бетине ургъан жумушакъ жел Исламгъа хычыуун кёрюнюп барады.

Амаш анга бюгюн обкомда колхоз малланы тау артына сюрюрге деген оноу этилгенин айтды.

— Нек? — деп сейирсинди Ислам анга.

Душманны къолуна тюшюрмез ючюн.

— Да душманны бери жетген къолу тау артына уа жетмезми да?

— Ким билсин аны. Къалай-алай болса да, биз обкомну оноуун толтурургъа керекбиз. Малланы барысын да тау артына аудурургъа къолубуздан келмез... ауур ырахынлары, ууакълары да болурла. Аланы да колхозчулагъа юлеширге керекди. Къысхасы, колхозланы чачаргъа деп оноу алайды.

Амашны хапары Исламгъа ауур тийди. Жюрегин улутду.

— Бу къыйын сагъатда сени къайтханынг иги болду. Акъташ оноусуз къалып турады,— деп къошду Амаш.

— Нек? Шамил а къайдады?

— Бир айдан бери да ол къыйын ауруп жатады.

Кече арасы бола, арба Уллу таргъа кирди. Атла бек арысала керек, «пырх-чырх» эте, къыйналып барадыла. Арбаны тау жоллада чайкъалгъаны, бешик эхчелгенча, Исламны жукъусун келтирди. Бюгюнлю арыгъаны да анга къошулуп, кеси да билмей тургъанлай, къалкъыды.

Амаш аны уятханда, танг белги бере башлагъан эди.

— Жетдик, Ислам, Акъташха.

— Эй а! — деп, Ислам арбада жумушакъ биченден башын терк кётюрдю. Арба аны юйюню аллында тохтап тура эди.

— Нек турабыз, тюшейик,— деди Ислам Амашха, арбада артмагъын къолуна алып.

— Мен кюндюз келирме. Шёндю уа сен юйюрюнгю кёр. Мария хычинле этип турсун.

Ислам Амашны юйюне къайтармай иймезге къаты болду. Алай райкомну секретары унамады. Тыш адам болмай тюбеширин сюе эди ол Ислам юйюрю бла. Эркин тансыкъласынла бир бирни.

Арба кетди Уллу тар бла ёрге, Гюрен эл таба. Ислам а юйюню арбазына кирди. Туугъан эли Акъташ къарангы кечени къойнундан энди къутула келеди. Ислам юйюне кирирге ашыкъмады. Черен сууну шуулдагъанына тынгылады. Ол аны къулагъына къалай эсе да хычыуун, жумушакъ эшитилди. Халжарда ийнекни ышныр этгенин да эшитди ол... Къалай игиди! Къалай мамырлыды шёндю мында. Биченни ийиси уа?

Азинатны бауруна къысып, тынч жукълап тургъан Мария, эшикни къагъылгъанына, къоркъуп уянды. Къызын уятмаз ючюн, ундурукъдан акъырын кётюрюлдю. Тышында жарыгъанлыкъгъа, алыкъа юйню ичи къарангы эди. Марияны жюреги элгенди. Жыйрыгъын юсюне тюзетип киялмай, бираз ауара болду. Бу кезиуде Элдар да уянды.

— Не эртде тураса, ана? — деди ол, кёзлерин ууа.

— Ким эсе да эшикни къагъады.— Алай айта, Мария босагъа къатына барды.

— Кимсе?

— Менме...

* * *

Исламны урушдан къайтхан хапары, танг жарыгъы бла бирге жайылды Акъташха. Бек алгъа хоншулары келдиле Исламны кёре. Аны ызындан а — тийре. Ахырында уа битеу эл — уллусу, гитчеси да! Адам дегенинг сыйынып-сырынып болмай эди юйге. Хар ким да итине эди Исламны кёрюрге. Хар ким ёшюн ура эди юйге. Алай сейир эди шёндю урушдан къан тёгюшюп къайтхан адамны бетине къарагъан, аны хапарына тынгылагъан! Урушда адамлары болгъан къатынла бютюн да бек къадала эдиле Исламны къатына жанларгъа: кими эрини, кими жашыны, кими къарындашыны хапарларын сорургъа.

— Да Ислам къайдан билликди аланы хапарын,— дегенле болсала, къатынла уа алагъа:

— Билмей а... нек билмейди, урушдан къайтхан адам! — деп, бир да унамай эдиле.

Урушха кетгенле барысы да бир жерде, бир тыгъырыкъда уруш этген суна эдиле ала. Къатынланы урушдан ангылаулары алай эди. Болса да, ала юйге кирип, Исламны чолакълыгъын бла, азгъан бетин кёргенлей, анга жазыкъсыннгандан, кеслерини жарсыуларын унутуп:

«Оу ананг, харип!..» — дей, кёз суу этип тебирей эдиле. Аланы алай этгенлерин Ислам бир да жаратмай эди. Алай, ким не этсе да, Ислам сабыр эди. Келгенлени къолларын да тута, къучакълагъан да эте, тансыкълай эди.

Суфиян эфенди да келгенди бюгюн бери. Исламны хапарына тынгыларгъа бек итиннген адамладан бири эди ол шёндю былайда. Алай, халкъ басыннгандан сора келгенди да, юйге сыйынмай, арбазда къалгъанды. Анга урушну керти хапарын билирге керек эди. Келген да аны ючюн этгенди ансы, Исламгъа тансыкълыгъы жокъ эди эфендини.

Юйню ичинде исси эди. Терезеле, эшикле да ачыкъ болгъанлыкъгъа, хазна солуу айланмай эди.

Исламны тёгерегине басыннган адамла аны хапарына шум болуп тынгылайдыла. Анасы бла бирге Фатимат да келгенди бери. Урушну хатасы болмаса эди, ол шёндю бу юйню келини боллукъ эди. Ким биледи, андан бери сабий да табар эди ол. Алим бла экиси, бир бирни ийнакълай жашар эдиле. Алай, не медет! Уруш ойду да къойду аны жашаууп. Алай къызны ахшы умуту алыкъа юзюлюп къалмагъанды. Аны сюйгени сауду. Ол сау къадарда, Фатимат насып кёллюдю, умутлуду. Ислам айта турады шёндю адамлагъа: «биз хорларыкъбыз!» — деп. Алай болса, Фатимат бу юйге энтда да кирир келин болуп. Насыбын жангыдан жалгъашдырыр, юзюлген жеринден къаты тюйюмчек этип. Ол бюгюн бери кире келгенлей окъуна, Мария аны къалай къучакълагъанды: «Къор болайым санга, келинчигим»,— деп. Къалай хычыуун кёрюннгенди аны къучагъы Фатиматха! Хар зат да тап боллукъ эди, душман хорланса эди. Да, хорланырмы да ол?

Исламны жуукълары къууанчлы эдиле бюгюн, бир заманда

да болмагъанча! Бир саны къыркъылгъан эсе да, ол юйюне сау къайтханды. Къоллары, аякълары болмагъанла жашамаймыдыла! Жашайдыла бек. Не да болсун, жаны сауду. Анга шукур эте эдиле Исламны жуукълары. Бюгюн бери жыйылгъан къатынланы ичинде уа азмы эди: «Игисагъан бизни киши да къайтха эди былай»,— деп тилегенле. Хау, эрлери сау къайтсынла ансы, ала Аллахны не ишине да ыразыдыла. Алай бар эдиле мында тилеклери тауусулуп олтургъанла да: Анна Сергеевна бла Лиза. Быланы кюнлери тумаланнганды. Къюсюз уруш от жагъаларын сууутханды. Тахир бла Иван Васильевич энди бир заманда да кёрюнюрюк тюйюлдюле аланы кёзлерине. Ой, аман дуния!

Къанаматны юй бийчеси Айшат да жарыгъанды бюгюн. Исламны келгени къууандыргъанды аны. Болса да, жаш къатынны жюреги къайгъылыды. Ёлгенлени — ёлдю деп хапарлары келеди. Сауланы уа письмоларын аладыла юйдегилери. Къанаматны уа хапары жокъ. Не этсин Айшат? «Сунмай тургъанлай Исламча келип а къалырмы? Ай, алай болса эди уа!»

Не да болсун, Исламны урушдан къайтханы Акъташны бюгюн бир къозгъап, алай чёкдюрдю. Къайгъылы болуп тургъан элни къайгъысы бираз басылгъаннга ушады.

35

«Немецлиле Нальчикни алгъандыла»,— деген хапар Уллу таргъа шууулдап кирди. Адамланы жюреклерин юшютдю.

Алгъаракълада Уллу таргъа Нальчикден обкомну секретары Жантемирланы Сафар келген эди. Ол хар элде да болуп, халкъгъа: «Къоркъмагъыз, кёп бармай душман ууатыллыкъды...» — деп, жамауатны къууандырып кетгенди. Андан бери адамла ашхы умутлу болуп тура эдиле. Алай бюгюн Уллу таргъа кирген суукъ хапар аланы ахыр умутларын кюл этди. Душман республиканы жюрегине сюнгю урду. Энди къалгъаны уа не болсун?..

Суфиян эфенди бир къауум кюнден бери аурукъсунуп эди. Ыйыкъ чакълы бир тёшегинден къопмай жатханды. Бюгюн башын кётюрген кибик этгенди. Эртденли туруп, намаз да къылгъанды. Къарыусуз болуп, жангыдан ундурукъгъа тыяннганды. Тауукъ шорпа ичерик эдим дегенди да, къатыны Лаулан аны ауарасына кирип айланады. Жаухар а эки челек бла да Черенге суу алыргъа кетгенди.

Суфиян жумушакъ тёшекге сыртындан тюшюп, эки кёзю да юйню башына къарай, намаз минчакъларын санайды. Бу кезиуде уллу хахай этип, эфендини юйюне Къудас кирди. Суфиян да, Лаулан да къоркъдула. Къудас тюзюнлей эфендини ундуругъуну аллына барды да, эки къолун да къанатлача къымылдата, айтды:

— Не затха тёнгереп тураса, Суфиян? Къуру къаласа! Колхоз малланы чача турадыла ныгъышда! — Андан сора жукъ айтханы болмай, Къудас будуман этдирип, юйден чыкъды. Суфиян къойнуна жилян киргенча, ундуругъундан секирип къопду.

— Кертими айтады бу тели? — деп, Суфиян къатынына аралды.

— Аллахакъына билмейме,— деди Лаулан, ал ботасына суу къолларын сыйпай.

— Къайдады мени чепкеним?.. Шалбарымы да тап бери... Хайда!..

Бу такъыйкъалада Суфиян саусуз адамча тюйюл эди. Асыры ашыкъгъандан, кесин буза эди.

— Мени юлюшсюз къояргъа умут этип, андан билдирген болмазла. Тейри, юлюшюмю уа алырма, анагъыз къатыныгъыз боллукъла!

— Мен да барайым сени бла,— деди Лаулан анга.

— Келмей а... Адам башындан юлеше болурла. Къыз а къайдады?

— Суу алыргъа кетгенди. Келе болур энди.

Суфиян бла Лаулан юйлеринден мукъут болуп чыкъдыла. Эки челекни да суудан толтуруп, Жаухар да арбазгъа кирди.

— Къой челеклени былайда. Бизни бла тебире! — деп, ала Жаухарны ахын алгъанча этдиле.

— Къайры?

— Кёп жаншай турма... кел.

Суфиян сехлеринден, аланы башлары бла секирип, алай ётдю. Лаулан бла къызы аны ызындан жеталмай, артда къалдыла. Аланы къой, ат окъуна жеталмаз эди шёндю Суфиянны.

Ныгъышда адам алыкъа алай кёп тюйюл эди. Ары жамауат энди жыйыла башлагъанды. Эл арты бетде, къойла кютедиле. Тууар малла, бузоула да кёрюнедиле анда. Была колхозну тау артына сюрюлмей къалгъан малларыдыла: къарыусузлары, ууакълары. Къалгъан малланы уа аудургъандыла тау артына. Дадаш, Къаспот, Хасан, Зеке аланы сюрюп кетгендиле. Ай болуп барады ала кетгенли. Хапарлары жокъду. Юйдегилери тынгысыз болуп турадыла. Аланы къачан къайтырыкъларын киши да билмейди.

Ислам эртденли бери да ныгъышдады. Бир аягъын таш юсюне салып, алгъа къынгырыракъ да болуп, жар башындан къарагъан жугъутурча сюеледи. Къашлары тюйюлюпдюле. Къыш боранда бузлагъан ташча, бети сур тартыпды. Аны акъылына келмеген не зат барды дейсе шёндю! Кеси къолу бла ишлеген уллу жарыкъ юйю оюлуп бара тургъанча кёрюнеди анга. Жангы ёмюрню эшигин ачар ючюн азмы кюрешгенди ол? Къанын, жанын да аямагъанды. Унукъгъан халкъны насыбын байракъ этип, аны отдан, суудан да ётдюре келгенди. Таулагъа жарыкъ кюн тийген эди. Энди уа барысы да тюп болуп барады.

Элни жамауаты ныгъышха жыйылды. Хар келген Исламны тёгерегине жууушады. Ол не айтсын эллилерине? Биз душманнга хорлатдыкъмы десин... Совет власть оюлдуму десин... Угъай, Ислам алай айталлыкъ тюйюлдю, къаяла юсюне аусала да. Ол ийнанмайды душманны хорларына. Ол ийнанмайды Совет властны оюлуруна...

Шарау да, Хасау да, дагъыда бир къауум къарт Исламны къатына бардыла. Къайгъылы халлары бар эди аланы. Хар заманда безирей айланыучу Шарау окъуна мудахды бюгюн.

— Ислам, къалай болады бу... Колхозну къурагъан да этип, энди уа чачханмы этесе? — деп сордула анга. Ауур соруу эди бу. Исламны жюрегин къалтыратхан соруу. Къартла аны кёзюне къарап, жууабын сакълайдыла.

— Угъай, алай тюйюлдю. Биз жалан да бир ауукъ заманнга дери колхозну ишин тохтатабыз. Душманны къыстасакъ, жангыдан хар зат жерине келликди.

— Охо, алай а болсун, ант этейим,— деди Шарау, Исламны тюбюнден ёрге къарап.

— Боллугъу алайды...

Бу кезиуде бетин да алгъасындырып, Суфиян къуухотун этип жетди. Саламы-къаламы да болмай, Исламгъа дау этип тохтады:

— Сени не умутунг барды, ы?

Ислам башын кётюрдю. Эфенди анга аузун ачып тургъан жилянча кёрюндю. Халкъ бу экисине къарап къалды.

— Колхоз малладан манга юлюш жетдирмезгеми кюрешесе сен? — деди Суфиян, къаны къайнап.

— Не юлюш керекди санга? — деп сорду Ислам, сабыр халда.— Сен колхозда ишлемегенсе...

— Манга мени кеси малларымы къайтар... Эки къунажин бла бир ууаныкъ!.. От салырма, оллахий! Сен къоркъутур заманла кетгендиле. Арнулукъ бла къайтармасанг, аманлыкъ бла къайтарырса.

Исламны къаны къартыгъына сыйынмагъанча болду. Билексиз имбашы, къалай эсе да, тынгысыз къымылдады. Ёрге ургъан ачыуун кючден бла бутдан басды. Аны бетинде огъурсузлукъну кётюралмай, Суфиян артха турду.

— Ала, Суфиян, биреу мал къайгъылы, биреу жан къайгъылы дегенлей этме,— дедиле къартла, эфендини сугъанакълыкъ этгенине бюсюремей.

— Сиз а мал къайгъылы тюйюл эсегиз, не затха деп келгенсиз бери?

Суфиянны къылыкъсызлыгъы къартланы чамландырды.

— Сени шыйыхлыгъынг жокъду, ант этейим,— деди Шарау анга.

— Шыйыхлыгъы жокъ эди да жокъ эди, адамлыгъы да жокъду ансы...

Быланы даулашлары уллугъа кетди, халкъ да тёгереклерине басынып. Суфиян хорланды. Аман хорланды. Айыплы болуп чыкъды эллилерини ортасындан.

«Тохтагъыз, сизге уа алыкъа!»— деп, аланы ичинден жаный, ныгъышдан кетди. Ислам аны ызындан къарап, башын булгъады: «Басылып туруп, энди уа баш кётюргенсе, тап кезиуню марагъан бёрюча. Сен да душманыса халкъны...»

Ислам къартла бла оноулашып, хар юй сайын колхоз малланы юлешди. Ол иш тюш бола алай бошалды. Хар ким жетген малларын алларына сюрюп, юйлерине кетдиле. Ныгъышдан бек артха кетгенледен бири — Баракъ эди. Бюгюн аны жюреги да бек къыйналгъанды. Аз юлюш чыгъаргъандыла анга колхоз малладан. Алай

боллугъун билсе эди, ол ёлюп да колхоз къойланы кютергеми барлыкъ эди. Аллах кечмесин Суфияннга! Ань айтханын этип, бай болама деп баргъан эди къыш кьыямада. Умуту болмады. Колхоз малланы асламысын урушда адамлары болгъанлагъа бла къарыусуз юйдегилеге юлешип ийди Ислам.

Баракъ бурну да энишге салынып, тёрт-беш къойну да аллына сюрюп, элни ичи бла юйюне кетип бара эди. Ол ныгъышда бек артха, жюрегини къыйналгъанын Исламны бетине айтыргъа деп къалгъан эди. Алай, айталмагъанды.

Болса да, Суфияннга къарагъанда, ол онглу эди. Суфияннга жукъ да жетмегенди. Ол зат Баракъны кёлюн бираз тынчайтханды. Суфияннга не аманлыкъ болса да, угъай дерлик тюйюлдю. Аны кёп хыянаты жетгенди. Баракъгъа. Ол болмаса эди, Баракъ биринчи эфенди боллукъ эди Акъташда. «Бир жаны бла Ислам сау болсун, аны жамауатдан айырып, юлюшсюз къойгъаны ючюн. Алай ол кесин да юлюшсюз къойгъанды. Бир токълу окъуна алмагъанды кесине. Не тукъум башсыз адамды ол? Битеу ырысхы аны къолунда... Эки этип, жартысын кесине къалдырса да, анга ким не зат айталлыкъ эди...»

Баракъны акъылын аллына тюбеген Суфиян бёлдю. Была бир бирге къаш тюплеринден къарашдыла. Экисини да бетлеринде бир тюрлю жылылыкъ жокъ эди. Суфиян Баракъны къойларына да къарай, ичинден кюйюксюндю. Алай ол аны Баракъгъа сездирмеди. Сездиргенни къой, ачыу этгенча, башын чайкъай айтды:

— Сени да онгдурмады кёреем, ол чолакъ гяуур.

— Да ол мени онгдурмагъан эсе, Аллах аны онгдурмасын,— деди Баракъ, ичинде ачыуун тышына тёге.— Сен жангылтхан эдинг ансы, мен барлыкъ тюйюл эдим колхоз къойланы кютерге. Бу экиюч кичиу токълуну уа алайсыз да берлик болур эдиле.

Суфиян, башын жан жанына буруп къарай, Баракъгъа шыбырдап айтды:

— Къоркъма сен... Алыкъа биз юлюшюбюзню алырбыз. Тийишли юлюшюбюзню.

— Къайдан аллыкъса энди уа? Юлешинмеген мал къалмагъанды.

— Тау артына сюрген маллары уа?

— Къой, къой, Суфиян, сен а не бир да магъанасыз затны айтаса. Ол малланы энди биз къарап да кёрлюк тюйюлбюз. Балшибикле аланы ары бошму сюрдюрген сунаса? Аланы анда аскерге ашатырыкъдыла... Къызыл аскерге.

— Жетишаллыкъ тюйюлдюле. Тау къушлача, немецлени сюзюлюп жетип келгенлерин кёрмеймисе?..

36

Къыш суукъла жетдиле. Акъташны къайгъылы жашауун суутургъа умут этгенча, къалын къар да жауду. Къайда эсе да, узакъ болмай, топла атыладыла. Аланы тауушлары кюнден кюннге Акъ-

ташха жуукъдан жуукъ эшитиледиле. Уллу тарны башы бла самолётла да учадыла.

— Не этейик, къайры кёрге кирейик?..— деп, ахлары кетген къатынла, бир бирге жюрек къоркъууларын айта, амалсызгъа къалып айланадыла. Топла уа атыладыла... къайда эсе да жуукъда. Жер титирейди. Терезелени миялалары зынгырдайдыла. Адамла юйлерини къатларында урула къазып, мирзеучюклерин да, башха затларын да ары букъдургъа кюрешедиле.

Къайгъы кёпдю элде. Урушха кетген жашладан хапар жокъду. Почта ишлемейди. Радио сёлешмейди. Акъташ дуниядан айырылыпды шёндю. Тенгизде ажашхан къайыкъгъа ушайды. Тенгиз а толкъунлуду, кюнле уа туманлы. Къайыкъ кюйсюз толкъунланы юсюнде чайкъалады. Аны ичиндегиле бир бирлерине къысылып, Аллахдан болушлукъ тилейдиле...

Бу арг кюнледе, Ислам туманда ажашхан адамча болуп айланады. Сёзге къызгъанч болмаучу эди, энди уа кёбюсюнде тынгылагъанлай турады... сагъыш этгенлей. Эртденликде юйюнден бир кетсе, ингирге дери, къайда эсе да сыртлада, къоллада айланып, алай къайтады. Аны нек айланнганын, не зат излегенин киши да билмейди. Бюгюн да ол, юйюне ахшам къарангысында келди. Тонун да тешмей, печь къатында шинтикге чёкдю. Башында бёркюн къолуна алды.

— Юй жылыды, тонунгу нек тешмейсе? — деди Мария анга.

Ислам туруп тонун тешди да, эшик жанында чюйге такъды. Сора къайтып келип, биягъы шинтигине олтурду.

— Жаным ауруйду сени мудахлыгъына,— деди анга Мария, печь башында ёрге уруп къайнай тургъан чоюнуну башын ача.— Не болгъанды санга? Ауругъан ишми этесе? Билегингми къыйнайды?

— Угъай, угъай... Сизге сагъыш этеме. Жамауатха жарсыйма. Келе тургъан душманны адамлыгъы жокъду. Сабийлени да алып, ата юйюнге кетип къалсанг боллукъ эди. Алай энди уа кечди.

Исламны сагъышлы кёзлери чоюндан чыкъгъан тылпыугъа къарадыла. Ол анда не зат кёрлюк эди? Бош, алай къарагъанлыгъы эди ансы.

— Охо, не этерикбиз да. Халкъ болгъанлай болурбуз биз да. Къадардан киши да къутулмайды,— деди Мария, кючсюнюп.

Мария жашауларыны не къыйын сагъатларында да кёлсюзлюк этмегенди. Алай болгъанлыкъгъа, Ислам къатынын бу жолгъу сабырлыгъына жюреги бла ийнаналмады.

«Мени кёлюмю алыр ючюн кюрешесе,— деди ол ичинден.— Мен аны билмегенми сунаса? Алай сен манга бош жарсыйса, Мария. Мен ёлюмден къоркъмайма. Мен къадарыма ыразыма. Жашауумда кёп ахшы умутларым толгъандыла. Аладан бири сен эдинг, Мария! Сени бла бирге кетген жылларымы мен башха пасыпха тенг эталлыкъ тюйюлме... Мен кёреме сени... эки сабийингни да ёшюнюнге къысып, тёгерегинге къоркъуулу къарай жашагъанынгы. Мен билеме сени, Алим сау болурму деп, сагъат сайын кючсюннгенинги. Жюрегинг толу къайгъынг барды. Аны барысын

да ичингде жашырып, дагъыда мени кёлюмю алыргъа кюрешесе. Сен огъурлу адамса. Жюрек халаллыгъынгы чеги жокъду. Сени ол халаллыгъынг жауун болуп жауса эди, жер юсюнде бир къарыш къум тюз къалмаз эди кёгермегенлей. Фашистле аны ангыларыкъ тюйюлдюле. Ала мурдарладыла. Алада адамлыкъ жокъду...»

Кёп сагъышла башын басхандан, Ислам кеси кесин унутханды. Кюйсюз душман туугъан элине жетип келеди. Элде уа къарыусуз къартла, тиширыула, сабийле. Ислам не этсин? Къолундан келсе, деу къуш болуп, элини жамауатын кёкге алып кетер эди. Не медет? Душман жетип келеди...

Амаш Гюренде партизан жыйын къурай айланады. Ол ары Исламны да чакъыргъанды. Ол анга угъай демегенди. Алай алыкъа ары кетерге ашыкъмайды. Отдан, ёртенден да эллилери бла бирге къутула келгенди. Ала анга ийнанадыла, бу къоркъуулу кюнледе андан ышыкъ излейдиле. Кетип къалса уа, Ислам да башын алып кетди дерле. Мында къалып, фашистлени къоллары-на тюшерге да сюймейди. Ала, кимге кечселе да, анга кечмезле! Душман Уллу таргъа кирир деп, алыкъа ол толу ийнанып тюйюлдю.

37

Ислам уяннганда, кюн чыгъып эди. Юйдегилени барысы да аягъы юсюнде: Мария аш-суу эте, Азинат сибиртки бла юйню тюбюн сыйпай...

Ислам терк окъуна кийинип, тышына чыкъды, бираз туманлы болгъанлыкъгъа, эртденлик анга шош кёрюндю. Топ атылгъан тауушла да ёчюлюпдюле. Эл тынчды. Ислам къызына къумгъандан суу къуйдуруп, бетин жууду. Андан сора ауузланыргъа стол артына олтурду. Мария картофла биширгенди. Исламны сюйген ашыды ол. Башы алынмагъан бишлакъ бла картофну тапса, анга башха зат керекмейди. Ашаргъа алай уллу кёлю ачылып тюйюл эди. Алай, чачылып бишген къургъакъ картофланы кёргенде, эртденден ач болуп тургъанча, ичи шош тарады. Ол сай табакъда картофлагъа узалгъанлай, тышындан Элдар чабып юйге кирди.

— Аскерчиле! — деди ол, босагъа юсюнден окъуна.

Ислам олтургъан жеринден секирип къопду.

— Не аскерчиле?

Ислам чабып тышына чыкъды. Кертиси бла окъуна къауум аскерчи элни къыйырына жетип келе тура эди. Башларында къулакълы бёрклери, юслеринде узун шинеллери. Кимини кёкюрегинде автоматы, кимини аркъасында сюнгюлю шкогу. Къоллары. башлары байланнганла да бардыла араларында.

«Бизникиле!» — деди Ислам ичинден, кёлю кётюрюлюп. Алай айтханы бла, чабып орамгъа чыкъгъаны тенг болду. Ол, терк-терк атлай, аскерчилени алларына кетди. Солдатла, бюгече жаугъан, жумушакъ, къалын къарны жыра, акъырын келе эдиле. Битеу эл-

ни жамауаты тышына тёгюлдю. Хар ким юйлерини арбазларындан къарайдыла.

Фатимат аскерчилени, эки челек бла суу алып, юйюне къайтып келе тургьанлай кёрдю.

«Аланы ичинде Алим а болмазмы?» — деген сезим аны жюрегин учундурду. Орамны ортасында тохтап, челеклерин жерге салды. Кёкюрегинде къууанч къабынды. Ол жана кетип, ёртеннге айланды. Челеклерин да унутуп, жаулукъ къанатлары желде сюзюле, аскерчилени алларына чапды. Айшат да къарайды солдатлагъа, кёз жаулары эрий. Жюреги уа къычырады алагъа: «Къанагат жокъмуду сизни арагъызда?..» — деп, Фазика да сюеледи арбазларында, бети агъарып. Аны къатында уа келини — Кезибан. Аланы кёз къарамлары аскерчилени арасында Азретни излейдиле. Хар солдатны жюрюшюн, ала Азретни жюрюшюне ушатадыла. Жюреклеринде ахшы умутла тууадыла...

Ислам аскерчилеге эл аягъында тюбеди. Солдатланы алларында келген ёсюмлю жаш офицерни къолун тутду.

— Сау келигиз.

— Сау бол. Не элди бу? — деп сорду офицер Исламгъа.

— Акъташ.

— Мындан ары уа эл бармыды?

— Болмай а. Сау районду бу.

— Сен ким боласа мында?

— Колхозну председатели.

— Алай эсе, танышайыкъ. Мен Гавриловма.

— Мен а Ислам... Эменов Ислам.

— Билегинге уа не болгъанды?

— Урушда кетгенди.

— Сора фронтовиксе сен да? — деди офицер, жюреги Исламгъа бютюн бек ачыла.— Не хал барды мында? Бизни аскер жокъмуду бу тарда?

— Угъай. Сиз биринчисиз.

Лейтенант нек эсе да башын чайкъады. Арыгъан кёзлери Исламгъа мудах къарадыла. Аны тюк басхан саз бетинде адыргы хал эсленди.

— Биз чегинип келебиз. Полкубуз ууатылгъанды. Къалгъаныбыз буду,— деп, Гаврилов башы бла солдатларын кёргюзтдю.

— Сора немецле келедиле бери?

— Тюнене ала бла ахыр кючюбюзге тыяннгынчы урушханбыз. Бир да билмейме бу тарда не бар эсе да? Эсесовчу отряд къаты ёшюн урады бери. Айхай, кеси уа, бу жерлени уста таныгъанча, алай манёвр этеди.

Ислам сейир эте, имбашларын жыйырды. «Къалайлыкъ бла танырга боллукъдула немецлиле бу жерлени?» — деп келди аны кёлюне.

Гаврилов сагъышха къалды. Мында къызыл аскерчиле болурла деп, бек уллу ышаннганы ол эди. Амалсызгъа къалып, тёгерегине бурулуп къарады. Бауурун жерге сала башлагъан акъсылдым туман аны кёз къарамын узакъгъа жибермеди. Къатында уа

жунчугъан солдатлары. Тюнснеги къанлы сермеш... бюгечеги къыйын жол. Ашап ашлары жокъ. Фашистле уа келе болурла.

«Тейри, бу уа ишден тюйюлдю,— деди Гаврилов ичинден,— бир мадар этерге керекди. Не мадар? Не?..»

Бу кезиуде быланы къатларына Акъташны жамауаты басынды. Адамла бла солдатла къатыш болдула. Къатынланы кёзлеринде жилямукъла... Къарт кишиле уа, урушдан къайтхан жашларына тюбегенча, солдатланы къучакъладыла. Къызла ичлеринден ахтынадыла, туурадан къарайдыла. Фатимат кёрмейди Алимни. Жокъду ол быланы арасында. Аны кёз къарамы хар солдатны бетин «сылап» чыкъгъанды. Кёрюнмейди аны Алими.

— Жолдаш лейтенант, солдатла ауузланнган да этсинле, бир кесек солугъан да,— деди Ислам Гавриловха. Лейтенант ыразылыгъын билдиргенден сора, Ислам, эллилерине бурулуп, айтды:

— Жамауат, аскерчилерибизге къараргъа керекди. Ала ачдыла, арыгъандыла.

Адамла аны эшитгенлей, солдатланы юйлерине чакъырдыла.

Мария эри бла бирге юйге кирип келген къонакъны кёргенде, апчып къалды. Жашы Алим кирип келгенча, кёрюндю анга. Жюреги къалай эсе да ёрге урду. Аны аллай тынгысызлыгъын эслеген Гаврилов, не этерге билмегенча, отоуну ортасында сюелип къалды.

— Юй бийчебизди бу,— деп танышдырды Ислам лейтенант бла Марияны.

— Ангылап турама,— дей, Гаврилов Мариягъа къолун узатды. Къонакъны шинелин тешип, стол артына олтуртдула. Ислам аштаргъа жетишмей кетген картофла алыкъа стол юсюнде эдиле. Гаврилов аланы кёргенде, ичи шор тарады, тюкюрюгюн жутду. Ол ач эди. Алай, табакъгъа узалыргъа уялып, эки къолун да аллында чалишдиргенлей, шош олтурду.

— Мария, къонакъгъа бек алгъа айран къуйчу,— деди Ислам, печь къатында шапалыкъ эте тургъан къатынына. Гаврилов Исламны «айран» дегенин ангылады. Ол кеси Сибирденди. Бери, таулагъа киргинчи, айранны не болгъанын билген да этмей эди ол. Энди уа биледи. Таулу элледе аланы айран бла кёп кере сыйлагъандыла.

Мария уллу гоппанны алып келип, офицерни къолуна тутдурду.

— Сау бол, мамаша.

— Халал болсун, балам.

Гаврилов алгъа айрандан аз-аз, эки-юч кере уртлады да, сора ахырына дери ичип бошап, гоппанны столгъа салды.

Аны ичгенине къарап тургъан Мария: «Жазыкъ, не бек ач болгъанса. Мени жашым да сенича болупму айлана болур?..» — деди ичинден, кёлю тола. Столдан гоппанны алып, дагъыда аны айрандан толтурду да, офицерни аллына салды.

— О, сау бол, мамаша. Керек тюйюлдю энди,— деди Гаврилов.

— Ич, балам, ич. Бусагъат эт бише турады. Быладан да ашай туругъуз, аллахчю,— деп, Мария столда картоф бла бишлакъ салынган табакъланы Гавриловну аллына жуукъ тюртдю.

— Эртденли мен да ауузланмагъанма. Бирге ауузланайыкъ,— деп, Ислам картофлагъа узалды.

Къонагъына нёгерлик этер ючюн узалгъанлыгъы эди ашха ансы, Ислам шёндю «тоюп» эди. Чайнагъан картофуну татыуун да ангыламайды. Къанлы душман аны от жагъасына жетип келеди. Дунияда бек уллу къыйынлыкъ келеди туугъан тауларына... Ашмыды бусагъатда аны къайгъысы! Гавриловну энди не этер акъылы болур?

Ислам аузуна къапхан картофну кёп чайнады, алай ол аны тамагъындан энишге тигелеталмады. Лейтенант а картофланы къадалып ашай эди. Бираздан Ислам анга:

— Энди муратынг неди? — деп сорду.

— Сермеширге, Ислам, сермеширге! Ахыр патрон къалгъынчы.

Исламны кёз аллында Гаврилов къаяча ёсдю. Жюрегинде ёхтемликни ёртени жанды: «Быллайла тургъанлай, фашистле бизни къалай хорларгъа умут этедиле? Боллукъ иш тюйюлдю ол!»

Мария столгъа табакъ толу эт салды. Ислам, орта жиликни къолуна ала, Гавриловха айтды:

— Узал, багъалы шуёхум, узал.

— Мен тойгъанма. Мындан кёп ашаяллыкъ тюйюлме.

— Алай жарамайды. Этден ашаргъа керекди. Узал, хайда.

Гаврилов, эт да ашап, шорпасындан да аякъ бла бир ичгенден сора, къылыкъсыз жукъу басды аны. Санлары къар гулмак эритенча, жумушакъдан жумушакъ бола башладыла. Ол стол артында къалкъып къалды.

— Оу ананг, оу ананг,— деди Мария, кёлю толуп. Сора Исламгъа айтды: — Турчу, кётюрюп тапчаннга жатдырайыкъ.

— Угъай,— деди Ислам.— Унарыкъ тюйюлдю. Къалкъымагъа къой.

— Да, харип...

— Ол харип тюйюлдю,— деди Ислам, ёхтем болуп.— Ол совет солдатды. Бу ишлени сен билмейсе. Солдатла бара тургъанлай, бир бирлерине тыянып, аякъ юслеринде да къалкъыучудула.

Ислам Мария бла сёлеше, эсине Амаш тюшдю... партизан отряд! Акъылы асыры ары бла бери бёлюннгенден, ол аны унутуп тура эди. Гавриловну къатына барып, аны уятыргъа таукел болду.

— Къой, не этесе? Къалкъысын, жазыкъ,— деди Мария эрине. Лейтенант, нек эсе да, сескеннген да эте, жукълай эди. Исламны жаны ауруду анга. Уятыргъа кёзю къыймады.

Бираздан Гаврилов кеси уянды. Олтургъан жеринден эрлай къобуп, сагъатына къарады.

— Къалкъып къалгъан кёреме мен,— деди ол, тынгысыз болуп.— Кечгинлик беригиз, мен кёз къысмагъанлы юч кюн болады.

— Биле лисе, товарищ лейтенант, мен санга айтыргъа унутуп турама ансы, партизан отряд барды,— деди Ислам анга.

— Къайдады ол?

— Райцентрде. Узакъ тюйюлдю.

— Ненча адам болурла?

— Жыйырмадан аз тюйюлдюле.
— Къалай табаргъа боллукъду аланы?
— Адам иейик... не да контордан телефон бла сёлешейик.
— Бармыды телефон?
— Барды.
— Кел сора,— деди Гаврилов. Жеринден женгил турду да, терк окъуна шинелин кийди. Ислам да, ол да юйден ашыгъышлы чыкъдыла. Тышында туман кётюрюлюп, кюн ачылыргъа ушашлы болуп тура эди.

Гаврилов шинель хуржунундан керох чыгъарды да, аны Исламгъа узатды.

— Ал муну. Менден саугъа болсун санга.
— Сау бол, шуёхум.

Ала экиси да элни ичи бла ёрге, контор таба кетдиле. Конторну ичи суукъ эди, къабыргъалары да бузкъаудан болуп. Къыш тюшгенли анда от этилмегенди.

— Бу сени кабинетинг болур?
— Хау,— деп, Ислам телефонну чолпусун кётюрдю. Аны къулагъына салып, иги кесек тынгылады.— Алло, коммутатор, ы маржа, Байрамовну бир тап манга. Мен Эменовма... Акъташдан.

Телефондан «бусагъат» деген тиширыу ауаз эшитилди.

— Сен анга айтхан эт, отряд эртденликге бери жетсин,— деп эскертди Гаврилов Исламгъа.

— Алло... алло... сенмисе, Амаш?.. Салам алейкум. Бери, бизге, къызыл аскерчиле келгендиле... Командир душманны аллын былайда, Уллу тар аузунда тыяргъа умут этеди. Не за-а-ат? Хау, хау... Санга бери жет дейди ол, партизанларынг бла бирге. Ахшы... ахшы...

Ислам сёлешип бошап, телефонну чолпусун жерине такъды.

— Тамбла эртденликде партизанла мында боллукъдула.

Ала экиси да контордан чыкъдыла.

— Энди мени къайгъы этдирген жаралыладыла,— деди Гаврилов Исламгъа, жолда кетип бара.— Аланы мында къоюп кетерге жарарыкъ тюйюлдю... Фашистле, бизден онглу болуп, элге кирселе, аланы ёлтюрюп къоярыкъдыла.

Ислам Гавриловну билегинден тутуп тохтады.

— Райцентрге иейик! Амбулаториягъа.
— Бармыды амбулатория уа?
— Барды...

Была артха къайтып бара, алларындан Шарау чыкъды.

— Жамбот улу, юйюнге да барып, сени тапмай келеме,— деди къарт.
— Не болгъанды?
— Дауум барды санга, ант этейим.
— Не дауду ол?
— Манга быладан бирин нек жетдирмегенсе? — деди къарт, Гавриловну башы бла кёргюзте.— Мен а къонакъ эталмазлыкъмы суннганса?
— Да нек элтмегенсе да?

— Къалай элтирлигем... хар бири бирерин алды да кетди. Мен а аузуму ачдым да къалдым.

Ислам жарыкъ ышарды. Бу арт кюнледе, бу аны биринчи кере ышаргъаны эди.

— Да сора, Шарау, мени не терслигим барды?

— Бир мадар эт ансы, юйде къатын кибик тырмандан ёлтюреди.

— Да не этейим мен? Кеси къонагъымы уа бераллыкъ тюйюлме.

— Уркъуятха айт. Экисин алып кетгенди ол. Бирин манга берсин. Къой союп сыйларыкъма, ант этейим.

— Тейри, Шарау, киши да санга къонагъын бермез. Энди келселе солдатла, аладан къонакъ этерсе.

Ислам къартдан алай айтып айырылды. Жолда бара, ол Гавриловха Шарауну дауун айтды.

«Не огъурлу халкъсыз сиз»,— деди лейтенант ичинден.

Была юйге келдиле. Мария энтда да азыкъ эте тура эди... хычинле.

— Элдар, Абусаламгъа къууулчу, хайда. Бери чакъыр аны,— деди Ислам жашына.

— Бусагъат,— деп, ол юйден чабып чыкъды. Кёп да турмай, къайгъылы болуп, Абусалам келди.

— Не этесиз? — деди ол, босагъа юсюнден окъуна.

— Ёт бери. Былайгъа олтур. Иш барды санга.

Абусалам Гаврилов бла да саламлашып, стол жанында шинтикге олтурду.

— Абусалам, бизге келгенлени инчинде жаралыла бардыла...

— Аладан бири мени къонагъымды,— деди Абусалам, Исламны сёзюн бёлюп.

— Алай эсе уа, бютюн да. Жаралыланы Гюреннге элтирге керекди, амбулаториягъа. Сагъыш эте кетгенме да, ол ишни сен игирек мажарырса деп, сени андан чакъыртханма.

— Охо, анга уа не сёз барды. Элтейим, къайры десегиз да.

— Иш алайды, Абусалам... Сен аланы анда къоюп, артха къайтып келлик тюйюлсе. Немецлени тар аузундан ёрге иймезге умут барды. Алай, ким биледи аны къалай боллугъун. Душман ычхынса, сора жаралыланы Гюренден да кетерирге тюшерикди.

— Къайры? — деп сорду Абусалам.

— Чатла башына. Сен ол жерлени уста билесе. Бизни адамла анда боллукъдула. Ангыладынгмы?

— Хау.

— Эртденликге, ол кесинг жюрютюучю чананы да жегип, жолгъа хазыр бол.

— Ахшы.

Гаврилов ёрге къобуп, Абусаламны къолун да тутуп, айтды:

— Ол ишни толтурсанг, санга Къызыл Аскерни атындан ыспас этерме.

Гавриловну не айтханын Ислам Абусаламгъа тюшюндюрдю.

— Пажалыста... Ала мени бойнумда болсунла.

Ислам кюлдю.

— Орусчангы да къошдунг бу жол а, Абусалам.

Къертиси бла окъуна Абусаламны орусча билгени жалан да ол эди: «пажалыста».

Гавриловну шёндю бек уллу тыянчагъы Ислам эди. Ол аны кёргенлей окъуна жаратхан эди. Аны кёкюрегинде къаллай жюрек ургъанын Гаврилов ангылагъанды.

38

Бюгюн Акъташда солдат къонакълары болгъан юйле, урушдан ахлулары къайтханча, жарыкъ къууумлу эдиле. Аскерчиле тохташхан юйлеге, хоншула да жыйылып, урушну юсюнден хапар сора, олтурушадыла.

Шарау Ислам бла сёлешип айырылгъандан сора, орамда кеси кеси бла да жаншай, юйюне кетип бара эди. «Хасауну да барды къонагъы... Османкъулну да, Жарахматны да...— деп, къартланы санайды.— Аман таш тюпде къалыр дегенлей, мен къалгъанма, ант этейим...»

— Шарау, къор болайым, алай тохтачы.

Къарт артха бурулду. Уллу, къызыл хоразны да къойнуна къаты къысып, Назифа ашыгъып чыкъды арбазларындан.

— Муну бир сой, Шарау. Адам тапмай айланама,— деп, ол хоразны къартха тутду.

— Не... Сени да къонагъынгмы барды?

— Хоу! Кесими Ибрахимиме ушагъан бир сыфатлы жаш.

Шарау тыягъын Назифагъа берди да, сора белинде къынына узалып, андан сюек саплы бичагъын чыгъарды.

— Тут бери,— деп, ол Назифаны къойнунда хоразгъа узалды. «Къу-къу» — деп, хораз, тынгысыз болуп, аякълары бла къатынны юсюн тырнай, аны къолундан ычхыныргъа аздан къалды.

— Не къарыулу затды бу,— дей, Шарау аны къанатларындан тутуп, жерге салды.

— Я Аллах, огъурлу къурманлыкъ болсун. Пластыбызны Аллах онгарсын. Немисле да тюп болсунла! Жашларыбыз сау къайтсынла урушдан!..

— Амин Аллах,— деди Назифа.

Хоразны богъурдагъындан чыкъгъан къан, къарны къызарта, анга жутулду.

— Сау бол, Шарау... Кел, бизге къайт. Къонагъым бла сёлеш. Мен орусча иги билмейме да, тынгылы хапар да соралмайма анга.

— Къалай билмейсе орусча? Школда ишлейсе да, ант этейим.

— Да школда ишлеп, не ишлеген сунаса мени... Юй тюплени сыйпайма.

Шарау андан ары кетди. Дадашланы юйюню тенгшисине жетгенде, арбазларында, къучагъына отун жыя тургъан Кезибанны кёрюп, тохтады.

— Къалайды, къонагъыгъызгъа иги къараяламысыз?

— Шарау, кел, жуукъ бол. Биз а сени излеп айланабыз. Хаулат да биздеди,— деди Кезибан анга.

— Тейри, къатын кибик да мында эсе уа, къайтайым.

Шарау Кезибан бла бирге юйге кирди. Адам кёп эди анда. Алийхан да, аны къатыны Зарият да, къызлары Фатимат да, Шарауну къатыны Хаулат да... Тёрде, тапчан юсюнде, башы байланнган солдат. Шарау киргенде, юйдегиле да жерлеринден къопдула. Солдат да турду ёрге. Къарт алгъа ётюп, къонакъны къатына барды да, анга къолун берди.

— Салам-алейкум, ахшы улан.

— Алейкум-салам, акъсакъал,— деди анга солдат. Шарау сейир эте, аны бетине къарап къалды.

— Аллах, Аллах... таучамы билесе, ант этейим?

— Билемин, билемин...— деп кюлдю солдат.

— Шарау, къазакълы жашды ол. Тили бизни тилибизге ушап турады,— дедиле юйдегиле къартны жан жанындан.

— Къазакълымы?! Да къазакъланы тили уа бизни тилибизгеми ушайды да?

— Кавказда къазакълагъа жангыласа сен.

— Сора уа?

— Къазахстанны эшитмегенмисе?

— А-а, Каспий тенгизни ары жанында къазакъладанмыса? — деп, Шарау солдатны къолун жангыдан тутду.— Ант этейим, тамашады бу уа.— Къыпчакълыма десенг а сора. Биз да тюрк тайфаладан бирибиз.

Юйню ичи исси эди. Терезеле терлеп, суулары агъады. Кезибан печь къатында шапалыкъ этеди. Къызчыгъы Саният да анга болушады. Фазика уа къонагъыны аллында олтурупду.

— Атынг къалайды, ахшы улан?

— Салим. Ёзюнгюздинг атынгыз къалай, акъсакъал?

— Шараума мен... Шарау. Башынга не болгъанды?

— Осколка тийди. Немистинг осколкасы.

— Тейри, ачыгъанса сора.

— Жокъ, онша ашыгъаны жокъ.

— Къалайды, бу урушну тохтар халы жокъмуду?

— Душпанды талкъандасакъ токъдайды-гъой. Огъан шейин, согъыса беремиз, акъсакъал.

— Жашы, къор болайым, ол немецле кеслери уа адамлагъа ушаймыдыла?— деп сорду Хаулат.

— Иа, иа... Олар да адамдар... биз сиякъды.

— Сора нек урушадыла? Тахирни бла Иванны нек ёлтюргендиле?.. Уркъуятны эки жашын да?

Солдат къарт къатынны соруун ангыламай къалды. Не этерик эди Хаулат алай сормай, урушдан ангылауу ол болса. Дунияны уллулугъун да, жер юсюнде халкъны кёплюгюн, азлыгъын да ол Акъташ бла ёнчелей эди. Къанлы урушну ачылыгъын да ол Акъташха келген жарсыу бла чеклендире эди...

Ислам кёзлерин ачханда, танг жангыдан белги берип келе тура эди. Юйню ичи тынч. Тапчанда жатхан Гаврилов да жукълайды алыкъа. Ислам ундурукъдан акъырын кётюрюлдю. Кийимлерин кийип тебиреди. Бир къолу бла кийиннген алай тынч иш тюйюлдю анга. Болса да ол кишини да болушдуртмаучуду кесине. Юйдегилеринден эсе эртде къобуп, алай кийиниучюдю. Алгъын ол, белбаун къысалмай, аны бла бек ауара болуучу эди. Энди аны амалын да тапханды.

Ол кийинип бошаргъа, юйню ичи да жарыды. Гаврилов да уянды. Ол тапчандан терк къопду. Исламны кийинип тургъанын кёрюп, ичинден кеси кесине айып этди. Буунунда сагъатына къарады. Алыкъа заман эртде эди. Болса да ол ашыгъып кийинди. Мария да уянды. Элдар да аягъы юсюне болду. Жалан да Азинат къалды жукъусундан бёлюнмей. Мамырлы эди шёндю аны жатхан ундуругъу да, юйю да...

Бу эртденликде элде, бек алгъа от жагъасындан тютюню чыкъгъан юй — Исламны юйю эди. Кесини партизан жыйыны бла Акъташха жетген Амаш жанында акъ бёрклю нёгерине:

— Къасым, ма ол тютюню чыгъа тургъан юйге бар да, бизни келген хапарыбызны Исламгъа айт,— деп буюрду. Акъ бёрклю партизан тюбюнде тор атын элни ичи бла энишге чапдырып кетди, итлени да ызындан юрдюре.

Амашны нёгери келгенде, Ислам бла Гаврилов ауузланып бошап, юйден чыгъаргъа деп тура эдиле. Ислам аны кёргенде, къууаннгандан къолун тута да турмай, къучакълагъан этди.

— Айтхан эдим да мен санга! — деп, Ислам лейтенантны аллында ёхтем болду.

Гаврилов бюгече, партизанла келмей иш къалырла деп, жарсып жатхан эди. Эртденли да ол аны жарсыуун этип бошагъан эди. Партизанла уа келдиле.

— Хайда, мамаша, сау къал,— деп, Гаврилов Марияны къолун тутду.— Сени огъурлулугъунгу мен бир заманда да унутмам. Уруш бошалып, сау къалсакъ, мен сени кеси анам бла танышдырмай къоймам. Ол да, санга ушаш, халал адамды.

Марияны кёлю толду.

— Мен сени урушда жашымдан кем кёрмедим. Сау айлан, балам.

Юйден чыгъып бара, Ислам не эсе да бир затын унутханча, ызына бурулду да, бара барып, къабыргъада бел бауу бла бирге чюйге тагъылып тургъан къаманы къолуна алды.

— Не этесе атангы къамасын а? — деп, Мария эрине тынгысыз болуп сорду.

— Граждан урушну бу къама бла бошагъанем. Бу урушну да муну бла бошаргъа сюеме.

— Неди ол айтханынг? Сен энтда да урушхамы бараса?

— Къаугъа этме. Муну белиме къыс,— деди Ислам къатынына. Мария, къоллары къалтырай, къаманы эрини къолундан алды. «Сени урушханынг болмаймыды? Жангыз къолунг бла энди къай-

ры бараса? Нек таралтаса жюрегими? Жашауданмы тойгъанса сен?!»

Мария ол сёзлени Исламгъа жиляп айтырыкъ эди... къычырып, тырман этип. Алай эрин къуру бюгюнмю таныйды ол.

39

Гавриловну аскерчилери да, партизанла да эл аягъына жыйылдыла. Акъташчыла да къуюлдула бери. Гавриловну кёлю кётюрюлюп эди. Солдатлары таза да, тизгинли да эдиле. Хар бирини къолларында жюнден эшилген жылы къол къаплары. Кийимлерини сёгюлген, жыртылгъан жерлери да тап жамалып. Барысыны да сакъаллары жюлюнюп. Партизанланы да жаратханды лейтенант. Шкогу болмагъаны жокъду аланы. Хар бирини белинде бирер, экишер гранатлары да барды. Саууг жаны бла ала солдатладан онглу окъунадыла.

Байрамов бла Гаврилов кенгеше кетип, сора адамланы стройгъа тургъуздула. Ислам да барып, партизанланы арасында сюелди. Эллилери анга сейир болдула. Бир адамны эсинде жокъ эди, Ислам энтда да урушха барлыкъды деп. Ислам а сюеле эди партизанла бла бирге, кёзлеринде ёхтемлик от жана. Ол энтда да сюелгенди. Ата журтун къорууларгъа!

Бу кезиуде кёкден самолётланы гюрюлдеген тауушлары эшитилди. Былайдагъыла барысы да башларын артха тутуп, кёкге къарадыла. Тумандан жукъ кёрюнмеди.

— Жаралыла стройдан чыгъыгъыз,— деп буюрду Гаврилов. Беш адам, къалгъанладан юч атлам алгъа чыгъып, тохтадыла. Аладан кимлерини башлары, кимлерини къоллары байланып эдиле. Бири уа бутундан ахсай эди.

— Сизни амбулаториягъа иебиз. Алай иги боллукъду,— деди алагъа Гаврилов.

— Пошему, товарищ командир... мен сизни бла къалыргъа сюеме,— деп къаралдымбет ёткюр жаш, башында къулакълы бёркюн бир къолуна алып, экинчи къолу бла мангылайында байлауну тешип тебиреди.

— Не этесе?.. Керек тюйюлдю,— деди Гаврилов анга.

— Кёргюзтген этеме, жолдаш командир. Бош гитче жарачыкъды. Сюекге жетмеген жара. Ачыгъан да этмейди. Сау болгъан эсе да алайды...

Ол Фазика къонакъ этген солдат эди. Юйюнде тургъан аз кезиую ичинде, Фазика аны къарындашларындан бирича сюйгенди. «Ой-бай, бизни тилибиз да бир экен. Тууыскъандар экенбиз. Бурун билгеним жокъ сиздерди. Къалай къызыкъ бул!..» — деп, алай айтып чыкъгъанды ол таулу юйден бу эртденликде.

Гаврилов Салимни стройда жерине къайтарды. Бирси жаралыла да отрядда къалыргъа ыразы эдиле. Алай Гаврилов аны арталлы бла да унамады. Ала, тёзюп тургъанлыкъгъа, ауур жаралыла эдиле.

— Сизни ма ол адам элтирикди,— деп, командир арлакъда,

чанасыны къатында сюелип тургъан Абусаламны кёргюзтдю.— Хайда, ахшы жолгъа. Биз алыкъа тюбеширбиз.

Жаралы солдатла, нёгерлеринден айырылыргъа кёзлери къыймагъанча, артха да къарай, барып чанагъа миндиле.

Солдатла бла партизанла Уллу тарны аузу таба кетдиле. Жерге туман да тюшдю. Акъташчыла аланы ызларындан къарап турдула. Быланы арасында бек къайгъылы адам—Мария эди. Ол эрин экинчи кере урушха ашырады. «Энди уа кёралырмамы мен сени?.. Бурулуп, ызынга да къарамадынг да. Не этейим мен санга? Ёмюрден ахыргъа атыпмы бараса бизни? Угъай... угъай... Аллахдан тилеп турлукъма...» Мария ичинден алай айта, солдатланы ызларындан къарай эди. Ала уа кетгендиле. Аланы къарелдилерин туман жутханды. Тумандан башха Мария жукъ кёрмейди. Алай аны кетериги келмейди. Башхала юйлерине кетедиле. Мария уа угъай. Аны кёзлери узакъгъа сюзюледиле. Ала туманда ажашхандыла. Адыргы этедиле, кюн жарыгъын излейдиле.

— Келин, харип, не мугурайып тураса? Кел юйге.

Мария акъ туманнга чанчылып тургъан кёзлерин артха айырды. Жанында Фазика сюелип тура эди. Ала экиси да, акъырын атлай, юйлерине кетдиле.

Тюш бола бара эди. Эл шошду. Орамлада хазна жан кёрюнмейди. Итле окъуна юрмейдиле. Эл къалай эсе да буюгъупду. Ол Чокъракъ къаяны къойнуна бютюн да къысылгъанча кёрюнеди. Талай дунияланы кёре келген Акъташ бюгюн мугурайыпды. Къууанчны да, жиляуну да сынай келген таулу юйле, къоркъуу сезген жугъутурлача, сагъайыпдыла.

Печде от жанып бошап, энди ёчюле бара эди. Мария аны кёрюп, отунла келтирирге деп, юйден тышына чыкъды. Ийнеклерине суу ичирирге кетген Элдар къайтмай тура эди. Мария халжарны ичинде, жарылып жыйылгъан отунладан къучагъын толтуруп, артха айланнганлай, шкок атылгъан тауушла эшитилдиле. Отунланы да къучагъында къаты къысханлай, сир болду. Атышыу уллугъа кете башлады.

Мария ахы кетди. Отунла къучагъындан жерге тёгюлдюле. Халжардан чабып чыгъып, сехле аллына барды. Элни энишге жанында, Уллу тарны ичинде, къыяма айлана тургъанча кёрюндю анга. Окъланы ачы тауушлары жюрегине келип чанчылгъанча болду. Къаяла зынгырдай эдиле. Мария сехледен орамгъа чыкъды. Ийнекни аллына сюрюп. Элдар жетди. Аны да бети кетип эди.

— Ана, нек тураса тышында? Кир юйге.

Мария жашы бла юйюне къайтды. Эшикни артындан къадаууп салды. Азинат юйде кеси жангыз къоркъуп олтура эди. Анасына чабып, этегине жабышды.

— Кимле атдырадыла шкокланы?

Мария къызыны не соргъанын да эшитмеди. Жашаууында бу такъыйкъаладача къайгъылы болмагъанды ол. Олтуруп туралмайды. Бирде ич отоугъа киреди, бирде терезе аллына барып, тышына къарайды. Къарагъан этгенликге, кёзлери зат кёрмейдиле. Аугъа тюшген къанатлыча адыргыды. Аны алай этгенине, Ази-

нат, жилярыгъы келе, анасы къайры барса, аны ызындан барады. Жалан да Элдар сабырды. Ол жетген кишича, тапчаннга кенг олтуруп, тышына тынгылайды. Тышында уа хар зат къара къатыш бола тургъанчады.

Юйню ичи къарангы тарта башлады. Сунмай тургъанлай, тышы шош болду. Элдар олтургъан жеринден къопду. Терезе аллына барып, андан тышына къарады. Хоншу юйлеринден ары зат кёрюнмейди. Сюеле кетип, эшикге тебирееди.

— Къайрыса, э жаш? — деп анасы ызындан къычырды. Элдар юйню ортасында тохтап къалды. Тышына чыгъарыкъ эди ол. Къараргъа сюеди. Не болуп турады дуния? Атышыу нек тохтады? Солдатла немецлилени хорлап, къайтып келе тура эселе уа, атасы да алларында болуп!

Элдар керти да алай сунду. Чабып атасыны аллына чыгъарыгъы келди. «Атам немицлени ууатып келеди!» — деп, битеу элге къычырып, хапар берлиги келди.

Жашны жюрегин ёхтемлик бийледи. Ол юйден окъча атылып чыкъды. Бир кесекден, бети агъарып, юйге къайтып кирди.

— Ана, немецле!..

40

Немецле кенгнге жайылып келе эдиле. Башларында каскалары, юслеринде узун шинеллери, къолларында автоматлары. Мыллыкга учуп келген къаргъалача, ала элни къыйырына жетип тохтадыла. Тёгерекге къарай, сагъайдыла. Ким биледи, мында Къызыл аскер бар эсе уа? Тарны ичинден бери алай тынчлыкъ бла къутулмагъандыла ала. Хар таш сайын, ёлюклери къала, алай келедиле. Бусагъатда да къан тёгюшюп, алай ычхыннгандыла ала бери. Талай солдатлары да къырылып, машиналары да жардан энишге кетип. Алыкъа къоркъгъан жюреклери орунларына келмегенди аланы.

Аскерни аллында къара шинелли къушбурун офицер, ашыкъмай, акъырын келеди. Ол, кеси ёмюрюнде быллай эл кёрмегенча, Акъташха сейир болуп къарайды. Таулагъа да сюзюледи аны кёз къарамы. Бир бирде бетине суукъулукъ келеди, къашларын тюйюп, огъурсуз болады. Кесини да омакълыкъдан къалдыргъаны жокъду: шинелини жагъасында бла женглеринде окъалы аскер белгилери, имбашларында да жылтыраукъ чынлары, башында кёксюлдюм каскасы, аякъларында дум-къара сапоглары, къолунда кероху, белинде керох къабы. Кеси жаш болмаса да, омакъ кийимлери аны жаш кёргюзтедиле, сыфатына къууат бередиле.

Ашыкъмай, акъырын келеди ол. Ызындан а аскери.

Немецле элге кирдиле. Жан жанларына боюнларын буруп, хар юйге сагъайып къарайдыла. Юйле иесиз къалгъан журтлагъа ушайдыла.

«Къайдады бу элни адамы? Къырылыпмы къалгъандыла барысы да?» — деп, ичинден къыжырыкъланды къушбурун офицер.

Алай ол не бек ачыуланса да, эл анга тил къатмады. Немецле бла тиллешген жалан да итле болдула. Ала къадалып юредиле тёгерекден. Эсесовчу офицерни къаны къайнады. Тыхырдап автоматла атылдыла. Акъташда биринчи атылгъан душман окъла! Аланы ачылыгъын, къанлары саркъа, хуна жанларында тёнгереген итле сынадыла. Сынсый кетип тохтады аланы сабийча жилягъан тауушлары.

Эл а биягъы туруууча турады. Тышына къарагъан жан жокъ. Болса да, тышында биреулен бар эди. Элни баш жанында. Ол Суфиян эфенди эди. Ёз юйюню арбазындан къарай эди немецлеге.

Немецле школну къатында тохтадыла. Школну эшигине кирит салынып эди.

— Баям, муну ичинде жашаргъа боллукъду,— деди эсесовчу офицер аскерчилерине.— Эшигин ачыгъыз да, къарагъыз. Жатар жерлени адамладан алырсыз. Печи болур ичинде. От этигиз.

Офицерни ол буйругъун толтура, гитлерчиле эшикни юсюнде киритин, къулакъ къадауу бла бирге къобарып алдыла.

Ингир бет алгъанлыкъгъа, алыкъа тёгерек жарыкъ эди. Къушбурун офицер, аскерчиледен ючюсюн кесине нёгер этип, Черен суу таба тигеледи. Андан ала Къужон бийни эски журтуна бет бурдула. Аны кёрюп тургъан Суфиян, сейирге къалды:

— Къайры барадыла была?! Анда балшибикле бугъупму тургъан суна болурла?

Гитлерчиле эски журтха жетип, аны къатында тохтадыла. Суфиян бютюн бек сейирсине, орамгъа чыкъды. Тийреде жан кёрюнмей эди.

Немецлени Къужон бийни эски журтуна баргъанларын Къудас да кёрдю. Аны юйю узакъ тюйюл эди алайдан. Къарт къатынны тынчлыгъы кетди. Алгъа эшикден башын чыгъарып къарады. Андан сора арбазгъа чыкъды.

— Ёлтюрюп къоярыкъ эселе да, барайым къатларына,— деди ол кеси кесине.— Охо, не затха ёлтюрлюкдюле мени? Не хатам барды? Кеслери да не омакъдыла! Не излейдиле ала бийни къуругъан журтунда?..

Къудасны тёзюмю тауусулду. Арбазларындан чыкъды да, арсарлы бола, орамны ортасында сюелип къалды. Немецле Къудасны кёрюп, не эсе да бир затла айта, аны кеслерине чакъырдыла. Къудас къоркъа-къоркъа барды аланы къатларына. Къушбурун офицер Къудасха ышанлап къарады.

— Сен Къудас тюйюлмюсе? — деп сорду къушбурун офицер анга тауча.

— Оу кюнюм, кимсе сен?! Таулу ушайса да? — деди Къудас, сескенип.

— Таныялмаймы къалдынг?

— Угъай, балам,— дей, Къудас офицерни бетине аралды.— Кимсе, ауруууну алайым?

— Элбекме мен... Къужонну жашы.

Къудасны кёзлери туман басханча болду. Аны къартайгъан санлары къыркъылып баргъанча кёрюндюле анга. Эринлери къал-

тырай, жукъ айталмай къалды. Кёзлери жилямукъдан толдула. Бир-эки такъыйкъадан эсин жыйды ол.

— Тюшюммюдю бу огъесе уа, тюнюммюдю?! О-о жаратхан уллу Аллах, Элбек!.. Кюнюм къуругъан, жаным алыннган! Къайдан чыкъдынг, элия бутагъы кибик?! О, мен сени жанынга къатайым!..— Алай айта, Къудас Элбекни къучакълады. Къучакълады да, олсагъатдан элге айланды. Офицер анга жукъ соругъа да жетишалмады. Къудас эки къолун да ёрге кётюрюп, тёгерекни хахайдан алдыра, Черен суу бойну бла ёрге къууулду: — Адамла, къайдасыз?!. Элбек келгенди!.. Къужонну жашы! Бийибиз къайтханды, адамла! Нек бугъуп турасыз? Чыгъыгъыз! Нек эшитмейсиз къууанч хапарымы? Элбек келгенди!..

Къудасны хапарын бек алгъа Суфиян эшитди. Чепкен этеклери да жел эте, Къужон бийни эски журту таба къууулду ол, аягъы басханны кёзлери кёрмей. Абынып жыгъылгъан да этди. Бутун да аурутду. Алай ол анга эс бурмады. Къужон бийни эски журтуна къууулуп жетди. Элбекни кёргенлей, таныды ол. Аны аллында баш ура, жерге тобукъланды.

— Уллу Аллахха шукур болсун! Кече демей, кюн демей этген тилеклерими къабыл этгенди...

Элбек къатында нёгерлерине ёхтем болуп къарады. Аны кёзлеринде: «Кёремисиз?.. Энди ангыладыгъызмы мени ким болгъанымы?!» — демеклик бар эди.

Элбекни келген хапары, къыш кече, ачы сызгъырып ургъан суукъ боранча, арбазланы чучхуй, терезелени къагъа, эшиклени тюе, жарым сагъатны ичинде битеу элге жайылды. Акъташчыла сейирге къалдыла. Эсде-бусда болмагъан зат!

Бу хапар элни чегет жанында жашагъан къарт Хасаугъа да жетди. Аны бети бир ненча кере тюрленди. Акъ сакъалын сылай, бир зат кёрлюгю келгенча, терезеге барды. Тау башларындан энишге тигелеп келген кечени къарангысындан башха жукъну кёрмеди ол.

«Туугъан журтунга душман болуп къайтдынг кёреем, бий улу. Тейри, ол а кишилик тюйюлдю. Осал адамны ишиди ол»,— деди Хасау ичинден, кеси кесине мурулдай. Терезеден артха айланды. Къатыны Абидат юй ортасында сюелип, эшитген хапарындан жайыгъалмай тура эди алыкъа. Хасау, аны къатына барып, айтды:

— Ол бери игиликге келмегенди. Дерт тутуп келгенди ол халкъгъа...

Къарангы болду. Элбек нёгерлери бла эски ата журтундан элге айланды. Суфиян аны аллында хайнухча бурула барады. Аузун жапмай жаншайды. Эл къарангыды. Хазна чыракъ жандыргъан юй жокъду. Элбек ичинден сагъыш этеди: «Андан бери эшитмегенмидиле адамла мени келгеними? Нек чыкъмайды жамауат тышына? Аллыма келип, къарты, жашы да нек баш урмайдыла, Суфиян этгенча?..»

Эсесовчу офицер, кесини ол оюмун ачыкъ эте, эфендиге сорду:

— Не умуту барды халкъны? Не затха деп тумаланып турадыла юйлеринде?

— Къой, къой, къой, бийибиз... балшибик ауруу аланы сюеклерине дери сингнгенди. Халкъ бузулгъанды. Аллахны унутхандыла. Намыс да, адет да къалмагъандыла. Къартла окъуна гяуургъа айланнгандыла. Жарыкъ дунияны къарангы этгенди пласт. Мен санга айтып бошаяллыкъ тюйюлме мында болгъан ишлени. Бютюн да Ислам этген артыкълыкъланы.

Исламны атын эшитгенлей, Элбекни кёзлерине къан чабып, Суфиянны билегинден тутуп тохтады:

— Къайдады ол? Саумуду энтда да?

— Сауду, бийибиз. Урушдан бир билеги къыркъылып къайтханды. Аны ючюн а бир да тыйылмайды...

Билмей тургъанлай, ичине от тюшюп, санларын кюйдюрюп бара тургъанча болду Элбек. Уллу тарны аузу таба къарады ол.

— Аны юйю къалайдады? — деп сорду Элбек Суфияннга.

— Ма анда... Къарангыдан кёрюнмейди шёндю.

— Кими барды аны?

— Къатыны... Мария. Жашы, къызы... Уллу жашы уа урушдады.

— Къарындашлары уа?

— Ала да урушда... Адил бла Къанамат...

Хасау тыягъын да къолуна алып, юйюнден тышына тебиреди. Къатыны къайгъылы болду.

— Къайрыса, э киши? Немецле ёлтюрюп къойсала.

— Исламны юйюрюне жюрегим тынгысызды. Элбек алагъа бир хата этмей къоймаз, билген Аллахды ансы. Мен барып, Марияны да, сабийлерин да бери алып келейим. Аланы букъдуругъа керекди.

— Къалай алып келликсе да? Кёрюп къойсала уа?

— Кёрмезле. Къарангыды эшикде. Бек къарангы.

Хасау юйден чыкъды. Тышында кертиси бла окъуна бурун бурунгга тийсе да кёрюнмезча, алай къарангы эди. Хасау орамда тёгерегине къарады. Элни тёппесинден бир уллу палах басып тургъанча кёрюндю анга. Ол къарангыда тыягъы бла жол къармай, орам бла ёрге кетди. Бир жан тюбемеди аллына. Не ит юрмеди анга. Итле бир жерде да юрмей эдиле. Немецлени кюйсюзлюклерин ангылап, энди уа къысылып къалгъанлыкълары болса керек аланы да.

Исламны юйю шош эди. Халжарда ийнекни ынчхагъаны болмаса, жукъ эшитилмейди. Хасау акъырын барып, эшикни къакъды. Ачылмады. Сакълай кетип, жангыдан къакъды. Бу жол а эшикни ич жанындан къоркъгъан тиширыу ауаз эшитилди.

— Кимсе?

— Мария, ач... Менме, Хасау.

Эшик ачылды. Хасау къарангы юйге кирди.

— Келин, эшитгенмисе Элбекни келгенин?

— Эшитгенме. Кёп болмай хоншуларыбыз айтхандыла.

— Ол бош келмегенди, келин. Ол дерт жетдирирге келгенди.

Атасыны къанын къан бла жууаргъа деп. Ол сизге бютюн да тынчлыкъ берлик тюйюлдю. Сабийлени ал да, мени бла кел.

Бу такъыйкъалада Мария жазыкъ эди. Не этерин билмеген адыргылы тиширыу. Эсинде уа — Ислам.

— Нек тынгылайса, келин? Хайда, келигиз,— деп ашыкъдырды Хасау аны.

— Хапарынг жокъмуду, бизни аскерчилерибиз не болуп къалдыла?

— Мен билген жокъду, келин.

Къарангыда Марияны ауур кючсюннгени эшитилди. Ол, Элдарны бла Азинатны къолларындан тутуп, Хасауну ызындан юйден чыкъды...

41

Акъташ къарангы кечени къойнуна бугъуп, шошайгъанлай турады.

Суфиянны юйюнде уа уллу къууум барады. Эфенди Элбекни къонакъ этгенди. Къой сойгъанды. От жагъада шынжыргъа тагъылгъан къара къазан къайнайды. Эфендини къатыны Лаулан да, дагъыда бир-эки тиширыу, женглерин жинчириклерине дери ёрге къайырып, шапалыкъ этедиле. Жаухар да алагъа болуша айланады. Аны бети, не эсе да бир айыплы иш этип уялгъан адамны бетича, къулакъ артларына дери къызарыпды. Хазна башын кётюрмейди. Тышында эки гитлерчи солдат сюеледиле, кёкюреклеринде автоматлары бла. Ала Элбекни сакълагъан къалауурладыла.

Элбек кеси уа, юйде, жанындан тапчаннга тюшюп, керилип жатады. Аны аллында уа Суфиян, Баракъ, Къудас... олтурадыла. Элбек аланы хапарларына тынгылайды. Къашларын тюйюп, эринлерин чайнай, тынгылайды. Хапарны кёбюсюн Суфиян айтады. Адыргы этип кюрешген Къудасха окъуна хазна сёз жетдирмейди.

— Мени атамы ырысхысы къайдады? Таула толу маллары? — деп сорду Элбек.

— Аланы Ислам барысын да колхозгъа жыйгъан эди. Къалгъанларын а шёндю, артда, колхозну чачханда, гыбышылагъа юлешгенди. Манга бир токълу да бермегенди. Тууар малланы уа тау артына сюрдюргенди. Немецлени къолларына тюшмесин деп. Ала да сени атангы малларыдыла ансы, кимникиле сунаса. Совет пласт берген зарауатлыкъны айтып, тауусургъа къыйынды.

Элбекни ичи къайнай эди. Ачыуу богъурдагъын бууып, солууун алалмай тохтагъанча болады ол. Бир бирледе уа, къаны асыры къызгъандан, къулакълары бегитилип, Суфиянны не айтханын эшитмей окъуна къала эди.

Шапалыкъ этип айланнганла арагъа тёгерек столну салдыла. Элбек ач эди. Алай бусагъатда аны къайгъысы аш тюйюл эди. Ол энди бир кесек къатылса, чачылып кетерге хазыр болуп тургъанча эди.

— Бийибиз, тур, олтур. Аллах айтса, энди мындан ары ишле-

рибиз таш болурла...— деп, юйдегиле Элбекни тёгерегинден алып, стол артына олтуртдула. Элбек от жагъаны къатында сюелип тургъан Жаухарны энди кёргенча, аны бетине эслеп къарады. Къыз Элбекни бичакъ аузуча кесине бурулуп тургъан кёз къарамын жаратмай, отну чучхугъан сылтау бла, аркъасын анга бурду. Алай болгъанлыкъгъа да айырмады Элбек андан кёзлерин. Аны юйдегиле барысы да эследиле...

Кече эки тенгден озуп бара эди. Алийхан олтура кетип, энди жатды тёшегине. Къатыны жукълап эди. Фатимат да жатыпды. Алай жукъу деген зат аны эсинде да жокъду. Жашауу къарангыды. Фашистле алдыла туугъан элин. Энди анга не къууанч барды бу дунияда? Жукъ да угъай...

Алай сагъыш эте, жата эди Фатимат тёшегинде бурула, сытыла. Бир заманда терезеден юйге жарыкъ ургъанча кёрюндю анга. Жастыкъдан башын кётюрдю.

«Ай мы тийди?» — деп келди аны кёлюне. Ундурукъдан туруп барып, терезеден къарады.

— Ёртен!.. Ата, кимни эсе да юйю жана турады.

— Не зат?! — деп, Алийхан жатхан жеринден кётюрюлдю. Зарият да уянды. Тышындан къайгъылы ауазла эшитилдиле. Фатимат аякъларына чарыкъларын шыртлап, юсюне да не эсе да бир быстырланы къаплап, тышына къууулду. Мычымай юйге чабып кирди.

— Исламны юйю жана турады!..

Къарап-къарагъынчы битеу эл къозгъалды.

Адамла Исламны юйюне чапдыла. Алай аланы алларын автоматлы солдатла тыйдыла. Анга да къарамай, къатынла жиляп, кишиле къызынып, ёшюнлерин жана тургъан юйге урдула. Ала Мария да, аны сабийлери да юйню ичинде суннган эдиле. Автоматладан атылгъан окъла, къарангы кечени элгендирдиле, адамланы артха ыхтырдыла.

42

Эртденлик. Танг, къарлы къашларын тюйюп, алай атды. Кечелерин къайгъы бла ашыргъан адамла да къозгъалдыла. Бек алгъа ала эл Советни конторуну башында герман байракъны кёрдюле. Исламны юйю да жанып бошап, къара урходугу къалып тура эди. Жалан да жауну аллында баш иерге унамагъан жаралы батырлача аны таш къабыргъалары сюеледиле.

Элни огъары жанындан экеулен кёрюндюле. Ала ашыкъмай, Черен сууну бойнуна тигелеп, андан энишге айландыла. Тёгереклерине да къарай, бир бирге хапар айта барадыла. Къабырлагъа жетдиле. Была Элбек бла Суфиян эдиле.

— Бери кел... Ма буду атангы къабыры,— деп, эфенди эсесовчу офицерни жерден аз ёрге айырылып тургъан тёбени къатына элтди. Юсюн къар басып эди аны. Элбек къабырны баш жанына барды да, жерге тобукъланды.

«Ата, менме. Эшитемисе, ата, мен сени къанынгы алыргъа кел-

генме итледен. Оюлгъан журтубузну аягъы юсюне салыргъа деп. Сени аллынгда борчуму толтурургъа деп. Сени толмай къалгъан муратларынгы толтурургъа деп къайтханма узакъ жерледен. Эшитемисе, ата! Бизге хыянаты жетгенлени барысын да тюп этерме! Ант этеме санга, ата, бу таулада жангыз бир балшибикни къоймазгъа. Арбазларын къанлары бла жуудурурма мен аланы!..»

Элбек ёрге кётюрюлдю. Суфиян эки-юч кере да къайтарып, Къужонну къабырына дууа этди.

— Кеси кибик огъурлу адам болмаучу эди, харип. Жаннет ахлусу болгъан болур...

Была къабырладан чыкъдыла да, эски межгит таба бет бурдула. Межгит энтда да тура эди жеринде. Алай ол, алгъынгы межгит тюйюл эди. Не эшиги, не терезеси жокъ. Къабыргъаларыны сюртюлгенлери къопхандыла. Башыны бир жери да ичине тюшгенди. Тёгерегинде хуна буруу да оюлгъанды. Жалан да тюрленмегенлей тургъан — межгитни аллында болуучу уллу къара таш эди. Элбек аны къатына барып сюелди. Бек алгъа аны кёз аллына Исламны атасы Жамботну къара жыжым бла ташха байланып тургъан заманы келди. Жюлюннген къашха башы да кюннге кюе. Элбекни къаны къызды. Кёзлерине от чапды. Жамбот энтда да бу ташха байланып тургъанча кёрюндю анга.

— Тфу! — деп, жерге да тюкюре, ол къара ташдан артха турду.

Бу кезиуде немецли солдатла уа автоматлары бла юйлеге кирип, адамланы ныгъышха жыя айлана эдиле... сходха.

Фазика бир да сюймей эди Элбекни кёзюне илинирге. Баргъан да этерик тюйюл эди ол ныгъышха. Алай юйюне баргъан кёк кёзлю, къутсуз гитлерчи солдат аны къоймады. Автомат къалагъы бла жауурун артындан тюртюп, юйден алай чыгъарды. Фазиканы къызы Саният къычырыкъ этип жиляды. Ол, чабып барып, анасыны билегине жабышды. Кезибан да къоркъуу Фазикагъа. Гитлерчи солдат, къолун ныгъыш таба созуп:

— Шнелл!.. Шнелл! — деп къычырды алагъа.

Фазикалары ныгъышха келгенде, хазна къалмай элни жамауаты анда эди. Къарыусуз къартла суукъдан жыйырылып, къалтырагъан да эте, сюеле эдиле. Къатынла боталарына чулгъаныпдыла. Аланы бурунларындан башха затлары да кёрюнмейди. Фазика келгенде, ныгъышдагъыла анга жарсып къарадыла. Бирембирем къатынла аны тёгерегине жыйылып тебиредиле.

— Фазика, жарлы кюнюнге, къарындашынгы юйю-юйюрю бла да тюп этип къойдула ушайды да бу малгъунла,— деп, ала анга къайгъы сёз бере башладыла. Алайсыз да жюреги жарылыргъа жетип тургъан Фазика, къатынланы ол этгенлерин кётюралмай, бота къыйырлары бла бетин жабып, имбашлары титирей, ичинден бууула-бууула жиляды. Къатынланы къайгъы сёз бергенлери анга ауур тийди. Алай ала терс тюйюл эдиле. Исламны юйюрю сау болгъанын элни жамауаты билмей эди. Ныгъышха Адилни къатыны Салихат да келди. Аны бетинде къаны жокъ эди. Ол

къатынланы арасы бла ётюп, Фазиканы къатына барды да, аны къулагъына шыбырдады:

— Исламланы ийнеклерин Суфиянланы арбазларында кёрюп келеме...

Фазика башын кётюрдю. Аны кёзлеринде жилямукълары бузлагъа айланнганча, жерлеринде тохтап къалдыла. Бети суукъ тартды.

— Ма Элбек!.. Сыйлы бийибиз! — деп, Къудас, бойнун да созуп, адакъача къычырды.

Алыкъа хапарын эшитген болмаса, элни жамауаты Элбекни кёрмеген эди. Аны себепли, адамла, сейир бола, келе тургъанлагъа эниклеп къарадыла. Тёртёуленни бири Суфиян эди. Къалгъан ючюсю уа, фашистле: бек алларында — Элбек. Аякъларын кенгкенг салып, ёхтем атлайды ол. Къалгъан экиси уа, аны эки жанында келедиле, кёкюреклеринде автоматлары бла.

Ала ныгъышха жетдиле. Ныгъышда гитлерчи солдатладан бири, Элбекни аллына барып, сын къатды да, анга рапорт берди.

Ныгъыш шум болду. Ол халда бир ненча минут озду. Элбекни бети бирде къарала, бирде уа агъара эди. «Аллымда нек тобукъланмайсыз?!» — деген соруу бар эди аны кёзлеринде. Алай тобукъланнган жокъ эди. Халкъны уллусу, гитчеси да жерлеринден тепмей сюеледиле.

«Эрле туугъан жерлерин душманладан къоруулаучу эдиле. Сен а ыстауатха бёрюлени чакъыргъан итча, туугъан жеринге душманны ызынгдан тизип келгенсе»,— дей эдиле адамла анга ичлеринден.

Эллилерини жюреклеринде айтылгъан ол сёзлерин Элбек эшитмей эди. Ол аны эшитирге деп келмегенди бери!

— Кюнюгюз ахшы болсун,— деди Элбек халкъгъа.

— Ахшылыкъ кёр, бийибиз,— деген юч-тёрт адам чыкъды. Къалгъанла уа — шум. Элбекни бети алгъасында: «Кёремисе быланы гынтдыларын. Саламлашырыкълары окъуна келмейди».

Элбек былай боллукъ сунмагъан эди. Ол бери хорлам бла келгенди, нарт кибик. Аны къалай ангыламайдыла?! Башсыз халкъ.

— Нек тынгылайсыз? — деди ол, кирпиклерин шинжилеча адамлагъа чюелтип.

— Тынгыламайбыз, тынгыламай. Сыфатынга къарап, тоялмай тургъанлыгъыбызды. Танысгъыбызны алып бошаялмай! — деп, Къудас халкъны атындан сёлешди. Къудасны айтхан сёзлери Элбекге хычыуун кёрюндюле. Бек хычыуун кёрюнсе керек, арт жанында сюелген гитлерчи солдатлагъа айланып, адамла былай айтадыла деп, Къудасны жаншагъанын немец тилде ангылатды. Ала уа:

— Гут, гут!..— деп, башларын да къымылдата, жарыкъ болдула. Андан Элбек Суфияннга бурулуп, не сюелесе, хайда башла дегенча, къолу бла белги берди. Эфенди Элбекни аллында баш ие, алгъа чыкъды. Аны кёзлери, дунияда бек насыплы адамны кёзлерича, къууанчлы эдиле. Къашлары да, мыйыкълары да, эринлери да бирден ышара эдиле аны.

— Жамауат,— деди ол ныгъышдагъылагъа.— Кёрдюгюзмю къалай болду иш. Сосран эфенди азмы кюрешген эди, кесигизни балшибиклеге алдатмагъыз деп. Мен а азмы айтханем сизге, жангылмагъыз, Аллахны тюз жолундан таймагъыз деп. Тынгыламагъан эдигиз къуран тилге. Шайтанлагъа кесигизни алдатып, аланы ызындан тебиреген эдигиз, Аллахыгъызны да унутуп. Аллах а кёрюп тургъанды аны барысын да. Кёрюп тургъанды да, Германнга буюргъанды дунияда алгъыннгы тюзлюкню жерине салыргъа. Герман а салады тюзлюкню. Адетли, жарыкъ заманыбызгъа къайтарады ол бизни. Берекетли заманыбызгъа, динибизге! Германны башчысы Гитлер кеси да буслиӣман диннн къабыл этип алгъанды. Бюгюнден тебиреп, ол бизни экинчи файхамбарыбызды. Бюгюннгю кюн — бизге жангыдан тейри эшиги ачылгъан кюндю. Сыйлы кюн! Бийибиз аллыбызгъа къайтхан кюн! Аллах анга онг бергенди. Жолун къурагъанды. Бизни насыбыбызгъа, аны дунияда жаным сакълагъанды. Шукур болсун Аллахха! Сау келе турсун бийибиз!..

Бу кезиуде Уллу тарны ичинден, тёгерекни да мотор тауушха алдырып, бир ненча мотоцикл чыкъды. Аланы ызындан а эки жюк машина кёрюндюле, башлары гетен бла жабылып.

— Бизникиле,— деди Элбек, алагъа къарап. Сора терк окъуна солдатларын да ызындан тизип, уллу жол таба ашыкъды. Мотоциклле да, машинала да тохтадыла. Элбек, жыйыны бла аланы къатына жете баргъанлай, машиналаны бирини кабинасындан къара шинели бла да узун санлы офицер тюшдю. Элбек аны алында къазыкъча чанчылып, рапорт берди:

— Герр штурмбанфюрер, тюнене Къызыл аскерни уллу къауумун ууатып, Акъташны къолгъа этгенбиз. Бизни жаныбыздан къоранч уллу болмагъанды. Он жети солдатыбыз ёлгенди... Битеу Уллу таргъа жол ачыкъды.

— Прахткерл*. Элбек! Фюрер сени уллу Германиягъа къошхан къыйынынгы унутмаз,— деди немецли офицер анга.

— Хайль Гитлер! — деп, Элбек онг къолун эрлай алгъа созду.

— Браво, браво. Къалайды элинг? Адамла къууандыламы, сени кёргенде?

— Къууаннгандыла, герр штурмбанфюрер.

— Игиди, алай эсе. Туугъан элинге комендант этеме сени.

— Сау бол, герр штурмбанфюрер.

— Мындан ёрге ненча эл барды дейсе энди?

— Алты.

— Партизанла уа... бармыдыла?

— Алыкъа андан толу хапарым жокъду. Болса да, ала бизден къутулмазла.

— Кёрюрбюз... Хы, сорургъа унутуп турама. Тюбедингми ол атангы ёлтюрген большевикге уа?

— Тюбемегенме. Мен аны, жер тюбюнде болса да, табарма.

— Гут, гут.

---

* *Прахткерл* — молодец *(немец.)*

— Герр штурмбанфюрер, кел, элге къайтайыкъ да, сыйланнган да эт. Мен туугъан юйню да кёр...

— Бузулмай турамыды юйюгюз а?

— Бузулгъан жерлери да барды. Алай мен аны терк окъуна ишлетирме. Хар бир ташын алгъыннгы жерине салдырырма.

— Гут, гут. Алай этерге керекди. Аны ишлетип бошасанг, къонакъгъа андан сора келирме. Шёндю уа бу тарны ичинде эллени, фюрерни байрагъыны тюбюне жыйышдырыргъа керекди. Нальчикде командование мени рапортуму сакълап турады...

48

Чатла башында тобукъгъа жете къар жаугъанды. Ташла, къырла, сыртла, къолла, сызгъала — барысы да къар тюбюнде къалгъандыла.

Уллу тар бери — Чатлагъа дери созула келеди да, былайгъа жетгенде уа, бармакъларын жайгъанча, къырлагъа, сызгъалагъа, уллу, гитче къоллагъа юлешинеди. Такъыр къол Уллу тарны орта бармагъына ушайды. Ол къалгъанланы барысындан да узунду. Кеси да Чегет элни башында тар сызгъадан башланады да, андан, къара чеги созулгъанча, къысыр къаяланы этегине дери барады. Анга Такъыр къол деп бошдан айтмагъандыла. Ол кертиси бла да такъырды. Ташладан сора анда зат да жокъду. Хазна кырдык да битмейди.

Амашны партизан отряды бла Гавриловну солдатлары Уллу тарда душман бла къан тёгюшюп, аны аллын тыялмагъандан сора, сау къалгъанлары да, жаралы болгъанлары да къар басхан таулада жол ызлай, аманны кебинден бери — Такъыр къолгъа келип, былайда орнукъгъандыла. Амаш алгъадан окъуна партизан отрядына бу къолну сайлагъан эди. Ол мында къошла окъуна ишлетген эди. Байрамов Такъыр къолну бошдан сайламагъанды. Бирси къолладан эсе, Уллу таргъа барыргъа былайдан тынчды. Къышлыкълада малчыла къыш кезиуде элге келлик болсала, бек алгъа бери — бу къолгъа тигелеп, Уллу таргъа алай ётюучюлерин Амаш биле эди. Уллу тарда душманнга чабыуул этерге да былайдан тапды. Амаш да андан келтиргенди адамланы Такъыр къолгъа.

Быланы болумлары хазна тюйюлдю: патронлары аз, ашлары-суулары къыт, жаралылагъа уа медицина болушлукъ жокъ. Болса да быланы муратлары былайда жан багъыу тюйюл эди. Ахыр патроннга дери душман бла жагъалашыргъа бел байлагъандыла.

Суууқъ къошну ичинде Амаш да, Гаврилов да, Ислам да аны юсюнден кенгеш этедиле. Тышында уа къарангы болуп бара эди.

— Келишдик. Чабыуулну кече сагъат он экиде Огъары Чегетден башлайбыз,— деди Амаш Гавриловха. Сора, Исламгъа бурулуп, айтды: — Сен а не тынгылайса? Планыбызны жаратмаймыса?

Ислам, башын кётюрюп, Амашха бла Гавриловха кезиу къарады. Аны къарамы ачыулу да, сагъышлы да эди. Фашистле Ул-

лу таргъа киргенли он кюн болады. Ала мурдарладыла. Халкъны къанын иче болурла. Аяп къоярыкъ тюйюлдюле. Ала жазыкъсынганны билмейдиле. Не мадар? Къайда кюч аланы ууатырча?! Фронтда иш къалайды? Сталинградны тийресинде бизникиле душманны сау армиясын къуршалагъан хапары чыкъгъан эди. Ол да не бла бошалгъан болур? Андан Такъыр къолдагъыла зат да билмейдиле. Дуниядан айырылыпдыла, туманда ажашханча. Исламны кёзлерине юйюрю кёрюнеди, жиляй тургъанча. Нек жилядыла ала?.. Сау болурламы?..

Исламны тынгылатхан ол сагъышла эдиле.

— Турмайыкъ. Этген оноубузну партизанлагъа билдирейик. Заман азды,— деди Амаш нёгерлерине. Бу кезиуде къошха, юсюнде акъ чубур тону, башында къара чырпа бёркю, къолунда да бешатылгъан шкогу бла узун бойлу, чырайлы жаш кирди. Ол Къасым эди. Бюгюн ол Такъыр къолда тёгерекни сакълагъан къалаурладан бириди.

— Адамла тутханбыз — киши бла тиширыу. Кимле эселе да, Акъташданбыз дейдиле.

— Акъташданмы?! — деп, Ислам олтургъан жеринден къопду. Аны тёппеси алаша къошну башына тирелип тохтады.— Къайдадыла ала?

— Былайда, тышында. Керек эсе, кийирейим бери.

— Кийир,— деди анга Амаш. Къасым терк окъуна тышына чыкъды да, экеуленни къошха алып кирди. Бири — узун тонлу, бойну, башы да къара башлыкъ бла чулгъаныр. Экинчиси уа бурнундан къалгъаны ботагъа чёргелип. Ислам сын къатханлай, алагъа къарап къалды. Асыры сейир этгенден, къашлары ёрге кетип, башында тюклю бёркюню тюбюне ташайдыла.

— Жууаш, сенмисе?! Фатимат!.. Къайдан чыкъдыгъыз? Не айланасыз?!.

— Аллах, Аллах, Ислам, билмей тургъанлай, тюш кёргенча болуп къалдыкъ да! — деди Жууаш, башлыгъын теше.— Кимни эсинде бар эди сизге тюберикбиз деп а!

Амаш иги таный эди быланы экисин да колхоз ишни юсю бла. Бир жыл Жууаш чалгъыда кесини атын битеу районнга айтдыргъан эди, газетде сураты иш да чыгъып. Ол кеси да Шарауну кичи къарындашыды. Жыл саны жетмишлеге жанлагъанлыкъгъа, ол алыкъа къарыуу, къууаты бла тургъан, бёкем кишиди.

— Бу налат немецле сизни барыгъызны да къырып къойгъан сунуп, битеу эл жиляу-сыйыт болуп айланады. Сиз а мында! Саусаламат! Шукур болсун Аллахха! — деп, Жууаш сейирден не этерин билмей эди.— Асыры къууаннгандан, саламлашыргъа окъуна унутуп къойдум да...

— Охо, къайгъырмаз аны ючюн. Олтургъуз бери. Тарбыз, айып этмегиз,— деди Амаш къонакълагъа. Жууаш да, Фатимат да олтурдула. Гаврилов аланы танымай, шошайып тура эди. Ислам Фатиматны аякъларында чабырланы энди кёрдю. Сейир болду. Тиширыуну чабыр кийгенин а ким кёргенди? Ислам чабырларына

къарагъанын сезген Фатимат, андан уялып, аякъларын тюбюне букъдурургъа кюрешди.

— Биз немецледен къачып айланабыз,— деди Жууаш, олтуруп тамам болгъандан сора.

— Нек?

— Тохтагъыз... Алгъа элден хапар айтайым да, бизни юсюбюзден андан сора айтырма... Эштмегенмисиз Элбекни келгенин?

— Ким Элбекге айтаса? — деп, Ислам Жууашны бетине аралып тохтады.

— Къужонну жашы Элбекге айтама. Немецле бла бирге келгенди ол, имбашларында да чынлары бла. Кесин да Акъташха тамата этгендиле.

Ислам бла Амашны ауузлары ачылып къалды. Гаврилов аланы быллай бир не затха сейирсиннгенлерин ангыламады. Бу такъыйкъалада Исламны эсине Гаврилов Акъташха кирген кезиуде айтхан сёзлери тюшдю: «Бир да билмейме, бу тарда не бар эсе да, душман къаты ёшюн урады бери. Айхай, кеси уа, бу жерлени уста таныгъанча, алай манёвр этеди». Ол сёзлени магъанасы Исламгъа энди жетди.

— Уллу къыйынлыкъ сынатды ол жамауатха,— деп, Жууаш хапарын андан ары бардырды.— Шамилни ауруп жатып тургъан тёшегинден къобарып, ныгъышда асмакъгъа асдыргъанды. Тахирни къатынчыгъын да асаргъа умут этген эди. Къартла жыйылып, тилей кетип, кючден бла бутдан къойдургъанбыз. Ислам, сени юйюнгю уа, келген кюнлерини кечесинде окъуна кюйдюргендиле...

Аны эшитгенде, Ислам юсюне къайнар суу къуйгъанча болду: «Къайда Мария уа? Сабийле уа?..»

— Насыпха, Хасау кече, барып, юйюрюнгю къутхаргъанды. Къатынынг да, сабийлеринг да, юйюнг бла бирге кюйген сунуп турады ансы, Элбек аланы излетирик эди. Сени юйюрюнгю сау къалгъанын элде алай кёп адам билмейди. Элбек адамланы малларын къоймай сыйыргъанды, атамы мюлкюн жыйышдырама деп. Адамланы биченлерин да сыйыргъанды. Шёндю элни жамауатына ата юйюн жангыдан ишлетеди. Сабийлени окъуна сюреди ол ары.

Ислам секирип жеринден ёрге къопду, жюреги от жанып.

Не этесе дегенча, къошдагъыла анга къарадыла. Тюзюн айтханда, жеринден не ючюн къопханын ол кеси да билмей эди. Не эсе да бир белгисиз кюч кётюрюп атханды аны ёрге. Ислам жангыдан жерине олтурду.

— Элбек жамауатны аны бла къояр акъылы жокъду. Исламны табыгъыз деп тохтагъанды. «Бу декабрь айда Ислам табылмаса, битеу элни кюйдюрлюкме»,— дегенди. Исламгъа жуукъ жетгенлени уа барысын да асмакъгъа асаргъа айтханды. Аны аман къаны барды. Бир затдан да артха турлукъ тюйюлдю.

Къошдагъыла бир бири бетлерине къарадыла.

— Элбекни да, немецлени да табанларын жалап, хар затны да алагъа айтып айланнган Суфиянды. Ол кесини къызын Жаухарны да Элбекге береди. Тоюн жангы жылда этерик хапарлары

барды. Жаухар атасыны ол ишине ыразы болмай, къарнына къыпты уруп, кеси кесин ёлтюрюрге аздан къойгъанды.

Жууашны хапары къошдагъыланы терен сагъышха къалдырды. Исламны жюреги лагъымча къабыннганды. Элбек аны излейди... Ёлтюрюрге! Исламны уа жокъмуду анга дерти? Аны этген артыкълыкъларын Ислам а унутханмы этгенди? Угъай, ала барысы да аны жюрегиндедиле алыкъа. Сау болмагъан эски жаралача, ачый-ачый турадыла. Аны юсюне уа Элбек элине-жерине душман болуп келгенди. Ол харамлыгъы уа! Халкъгъа сыната тургъан зарауатлыгъы уа!..

Исламны къабыннган жюреги тышына учуннганды. Ол анга энди тынчлыкъ берлик тюйюлдю — эртдегили душманы бла ёрелешгинчи.

— Сиз кесигиз а не къачхынчы болгъансыз? — деп сорду Амаш къонакълагъа.

— Ол а муну хатасындан,— деди Жууаш, Фатиматны кёргюзте.— Элбек халкъны клубха жыйып, элге-журтха къайтханына той этеме деп, палах андан башланды, ант урур эсе аны. Къобуз сокъдуррургъа уа Фатиматны чакъыртханды ол. Айтхан болур эдиле анга бирле, муну къобузчу болгъан хапарын. Бу уа барыргъа унамай, кесин чакъыра келген Къудасны бла Лауланны ызларына къайтарып ийгенди. Андан сора солдатла келедиле мынга. Бу уа, ала да къарап тургъанлай, къобузун алып, юй тюбюне уруп, ууатып ийгенди. Солдатла аны Элбекге айтыргъа кетгенде, къачып бизге келеди. Элбек а тёзюпмю къаллыкъ эди муну ол ишине. Солдатларына буюрады Фатиматны тутаргъа. Ала муну юйюнде тапмагъандан сора, эл тюбюне жайыладыла излеп. Кёресиз да, эски-бусхуладан жылы кийиндирип, бота бла да чёргеп, къарт къатыннга ушатып, элден алай алып чыкъгъанма мен муну...

Амаш, олтургъан жеринден къобуп, Фатиматны аллында ёрге сюелди.

— Халкъны жигит къызыса сен,— деп, ол аны къолун тутду. Фатимат кёз жашларын букъдура, бетин бота къанаты бла жапды. Кеси ёмюрюнде ол бу такъыйкъадача насыплы болгъан болмаз эди бир заманда да. Исламны кёз аллында Фатимат ёседен ёсе барып, тёппеси къаяла бла тенглешип тохтагъанча болду.

44

Баш кюн эди. Гитлерчи солдатла тангны жарыгъы бла акъташчыланы биягъы Къужон бийни эски журтуна сюрдюле. Энди анга эски журт деп айтырча тюйюл эди: юйню бузулгъан жерлери ишленип бошала барады. Тёгерегинде алгъын болуучу бийик таш хунасы да жерине келтирилгенди.

— Шнелл... Шнелл! — деп, гитлерчи солдатла ишлей тургъан адамланы бютюн да ашыкъдырадыла. Бу заманлагъа Элбек кеси да келиучюдю бери. Бюгюн а, нек эсе да, келмей турады. Ким биледи, кёбюрек жукълап къалгъан болур. Ол алыкъа Суфиян

эфендини юйюнде жашайды. Эфендини эски юйю адам сукъланырча юй тюйюлдю. Андан эсе табыракъ жер табарыкъ эди Элбек жашаргъа. Алай ол бу юйню жаратханды. Мында игиди анга!..

Автомат атылгъанча къайдан эсе да мотор тарыш эшитилди. Къужон бийни юйюню къатында тургъан фашистле тёгерекге къарадыла. Кёп турмай, уллу жолда мотоцикл кёрюндю. Ол огъартындан келе эди, кеси да — от тюшгенча, къызыу. Мотоцикл уллу жолдан Акъташха бурулду. Мотоциклле бери биринчи кере келмей эдиле. Алай бу нек эсе да эртден жолоучу болгъанды. Ол Суфиянны юйюню къатында тохтады. Аны бла келген каскалы немец мотоциклден къадалып женгил тюшдю. Халжарда ийнекни сауа тургъан Лаулан, ишин къойду да, жёбелеп, аны аллына чыкъды.

— Герр штурмфюрер юйдемиди? — деп сорду анга мотоциклчи немец тилде. Лаулан аны не айтханын ангыламады. Ангыламаса да, башын къымылдата, фашистни юйге кийирди.

Элбек жукълап эди. Суфиян а, намаз минчакъларын санай, тапчанда тыянып эди. Мотоциклчи тюзюнлей Элбек жатып тургъан кётюртмени къатына барып сюелди.

— Герр штурмфюрер...— деди ол, къолу бла аны имбашына къатыла. Элбек жукъу арасында не эсе да бир затла жаншай, алай уянды. Юсюне ёрге сюелип тургъан солдатны кёргенде, жастыкъдан башын терк кётюрдю.

— Не этесе?.. Не болгъанды?

— Штурмбанфюрер Грофф чакъыртады сени кесине. Мен мотоцикл бла келгенме.

— Ахшы. Мен бусагъат...

Гитлерчи солдат мотоциклни моторуна от алдырып, хазыр болду. Элбек да кёп мычымады юйде. Аны ызындан тынгысыз болуп чыкъгъан Лаулан:

— Аллахчю, ауузлана бар.. Ач къарангылай къайры атланнганса? Бир да болмай эсе да, сют баш ич...— деп, аны тёгерегине айланып жарсыды. Алай Элбек унамады. Мотоциклчини бет халисинден, Грофф аны бош чакъырмагъанын сезип, жолгъа ашыкъды.

Штурмбанфюрер Грофф кесини «конторун» Гюренде тохташдыргъанды — партияны райкомуну юйюнде. Битеу Уллу тарны иеси энди олду. Мында хар оноуну да ол этеди.

Мотоциклчи Элбекни Гюреннге терк жетдирди. Эл къайгъылы эди. Орамлада автоматлары бла гитлерчи солдатла, юй сайын кире, муштухул болуп айланадыла. Элни огъары жанында, сырт юсюнде асмакъ кёрюнеди. Асылгъанла да бардыла анда.

Элбек тюзюнлей конторгъа кирди. Эшик юсюнде сюелген къалаууp анга кабинетни эшигин ачды. Анда Гроффдан сора да, бир къауум алаша чынлы офицер бар эди. Барысыны да бет къанлары бузулупду нек эсе да. Элбек Гроффну столуну аллына барып, сир болду.

— Герр штурмбанфюрер, сизни буйругъугъуз бла...

— Болду,— деди Грофф, анга къолун силдеп. Элбек аузун жапды. Уллу тарны комендантыны ачыуланып эди. Ол столундан алгъа чыкъды.

— Билемисе, штурмфюрер, бюгече не зат болгъанын?
— Угъай, билмейме.
— Бек осалды, билмей эсенг,— деп Грофф столуна къайтды.— Партизанла чапхандыла бюгече бизге. Бир талай солдатыбыз жоюлгъанды. Телефонну бузгъандыла. Билдингми энди не болгъанын?! — Грофф столну жумдуругъу бла урду. Асыры къаты ургъандан, столну юсюнде шакъы орун тёгюлюрге аздан къалды. Кабинетдегиле шум болдула. Элбекни агъаргъан бетине жютю къарай, Грофф кеси да шошайды. Алай бир кесекден ол анга дагъыда къызды.
— Бу иш барысы да сени терслигингденди, жюйюсхан штурмфюрер. Санга ышанмасам эди, андан бери мен бу таулада партизан угъай, жаныуар къоймаз эдим...
Грофф, къыза кетип, стол артында жерине чёкдю. Тютюн къабындырды. Тютюнюн ичип бошагъынчы ол сёз айтмады. Элбек да аны столуну аллында сюелгенлей турду. Тютюн ичип бошагъандан сора, столну къатында шинтикни бармагъы бла Элбекге кергюзте:
— Олтур,— деди. Ол аны буйрукъ формада айтмады. Акъырын айтды. Баям, къаны бир кесек суугъан болса керек. Элбек ол кёргюзтген шинтикге чёкдю.
— Сени халкъынг игиликни билмеген осал халкъды,— деди Грофф, Элбекге къашларын тюйгенлей.— Биз, немецле, быланы орус колониядан къутхарып, башларына эркин этейик деп, къан тёгюп айланабыз. Была уа аны ангыламай, дагъыда бизге жау боладыла. Ким кёргенди быллай башсыз миллетни?
— Герр штурмбанфюрер, мени миллетими башын Совет власть кесгенди. Игилерин, акъыллыларын жокъ этгенди... къурутханды. Алгъыннгы жалчыла бла къулла къалгъандыла мында. Аланы уа къайдан боллукъду акъыллары? Ёмюрде да болмагъанды. Аны юсюне уа, барысы да бирча большевик ауруугъа боялгъандыла.
— Сора не этерге керекбиз биз былагъа?
— Сау этерге кюрешейик.
— Не бла?
— Окъла бла, герр штурмбанфюрер.
— Браво, браво,— деди Грофф, ыразы болуп. Аны тюйюлюп тургъан къашлары орунларына келдиле. Болса да, бети къарангылай къалды.— Бек алгъа биз партизанланы къурутургъа керекбиз. Аланы къурутур ючюн, къалайда бегиннгенлерин, къаллай бир болгъанларын билирге керекди. Бюгече, бизни къолубузгъа аладан ючюсю тюшгенди. Экиси ёлюп. Аланы асмакъгъа асханбыз. Халкъ кёрсюн деп. Бири уа жаралы болуп тюшгенди. Кеси да офицер. Биз билген амал бла кюрешгенбиз, алай аны аузундан сёз чыгъарталмагъанбыз.
— Къайдады ол? Мен аны тилин бек терк айланырча этейим,— деди Элбек.
— Бегирек да аны ючюн чакъыртханма мен сени. Тил тутханланы сёлешдирирге аман болмаучунгу билеме. Кел.— Грофф шинтигинден къопду. Бирсиле да турдула олтургъан жерлеринден. Ала

штурмбанфюрерни ызындан тизилип, кабинетден чыкъдыла. Коридор бла бек къыйырда эшикге бардыла. Алайда да къалаууp сюеле эди. Ол эшик юсюнден бир жанына турду. Гитлерчиле комнатагъа кирдиле. Отоуну ичи суукъ эди. Полда сыртындан сойланып, биреулен жатады. Къаны бла къатыш болуп. Бет дерча, бети да жокъ эди аны: сол кёзю къурошундан чыгъып, не эсе да бир инчге тамырына тагъылып турады. Онг кёзю уа жумулуп. Эринлери, гыбыт бухчакълача кёбюндюле. Бурну эзилипди. Мангылайыны сол жанында жумдурукъ чакълы къаралдым тукъур чюеледи. Терлеген этгенча, андан къан къатыш суу тамычыла чыгъадыла. Юсюнде аскер гимнастеркасы айыу талагъанча, сагел-сагел болуп жыртылгъанды.

— Да бу ёлюп тура ушайды да? — деди Элбек, полда жатханны табаны бла тюртюп кёре.

Грофф башын булгъады:

— Угъай, ёлмегенди. Ташдан да къаты адамды ким эсе да.

— Таулу тюйюлдю бу. Оруслугъа ушайды,— деди Элбек, кесини юсюнде шинелин теше.— Баям, тарда бизни бла уруш этген аскерчиледен болур.

Элбек шинелин тешди да, терезе аллында стол юсюне атды. Башында каскасын да аны къатына салды. Сора, мал соягъа хазырланнганча, эки женгин да артха этип, полда жатханны юсюне ийилди. Ол аны къан къатыш сары чачындан тутуп, башын полгъа-полгъа уруп тебиреди. Грофф Элбекни эте тургъан ишине ыразы болмай, бара барып, аны имбашындан артха тартды.

— Биз сенсиз да ёлтюраллыкъ эдик муну. Сёлешдире эсенг, сёлешдирген эт.

— Алгъа эсин жыйдырыргъа керекди,— деди Элбек.

Бу кезиуде полда жатхан ынчхагъан да эте, башын ёрге кётюрюрге кюрешди.

— Ха, кёрдюгюзмю? — деди Элбек къатындагъылагъа.— Бусагъат мен муну чыпчыкъча жырлатырма.

Полда жатхан не бек кюрешди эсе да, башын хазна ёрге кётюралмады.

— Хайда, хайда... артда сытыла турурса! — деп, Элбек аны биягъы чачындан тутуп, башын эки жанына чайкъады. Полда жатхан тепмеди. Алай, сау кёзюн ачаргъа кюрешди. Аз-маз ачхан окъуна этди. Къан жугъу кирпиклени ары жанындан, ёчюле баргъан жинкге ушаш, кёзню къарыусуз жилтини кёрюндю. Къарыусуз болса да, юсюне къарап тургъанлагъа налат бере эди ол. Элбек эришге иги да ийилип, айтды анга:

— Жашаргъа сюемисе, сволочь?

Полда жатхан не эсе да бир затла айтыргъа умут этгенча, кёпген эринлерин къымылдата кетип, Элбекни бетине тюкюрдю. Жаралы солдатны къанлы душманнга ахыр къарыу этгени ол эди. Алай бла аны дуниясы тумаланды. Ол — лейтенант Гаврилов эди. Малкъарны жерин жаудан къоруулай, жанын къурман этген оруслу жаш!

Къауум кюн озду. Декабрь айы тауусулуп барады. Къыш суукъла бютюн бек къысхандыла.

Уллу таргъа кирген гитлерчиле бу арт чурулада къатели болуп айланадыла. Партизанланы къурутабыз деп, эки-юч кере да Чатлагъа атланып, жукъ да болалмай къайтхандыла. Грофф аскер болушлукъ тилеп, Нальчикге бир ненча телефонограмма ургъанды. Алай алыкъа болушлукъ келмей турады. Болушлукъ угъай, Грофф артда жиберген телефонограммасына жууап окъуна алмагъанды. Не эсе да бир иш барды.

Иш а бар эди. Уллу тарда аны кимден да иги Грофф биледи. Къолунда рациясы, жашагъан юйюнде радиоприемниги... ол билмесе, ким биллик эди...

Къызыу чабып бара тургъанлай, башын терекге уруп тохтагъанча болгъанды Германияны урушда иши. Ургъанда да алай бош угъай, мыйысын чачаргъа жетдирип ургъанды. Битеу дуния кётюрюлгенди фашистлеге къажау. Къызыл аскер гитлерчилени алгъа барыуларын тыйгъанды. Германияны эки жыйырма дивизиясын Сталинградны тийресинде къуршоугъа алып тохтагъанды. Север Кавказда уа тау арты фронт фашистлеге чабыуулну башлагъанды. Душман жер тырнакълайды, жан дыгаласха къалгъанды.

Грофф аны биледи. Ичине къоркъуу да киргенди. Алай ол Германия хорланыр дегеннге ийнанырыгъы келмейди. Сау дунияны ууучларгъа айтхан Гитлерни закийлигине ышанады алыкъа. Аны себепли фронтда къолайсыз ишлерин ол ичинде тутады. Кишиге билдирирге сюймейди. Аман хапар андан чыкъмасын. Ол фюрерни кертичи солдатыды.

Кеси кесине не бек кёл этдирирге кюрешсе да, элгеннген жюреги орнуна келмей эди аны. Уллу тар анга къабырча кёрюнюп башлагъанды.

Грофф бюгюн офицерлени кесине чакъырып, кенгеш бардыргъанды. Кенгешлери кенгешге ушамагъанды. Бушуугъа жыйылгъанча, олтуруша кетип, алай жайылгъандыла.

Элбек ол жыйылыуда эди. Энди уа чанасына минип Гюренден Акъташха къайтып барады. Шинелни тышындан жамычыгъа чулгъанып, чана бла бирге чайкъала барады. Боран тохтаусуз урады. Аны улугъанын эшитмейди Элбек. Бусагъатда боран тюйюлдю аны къайгъысы. Ол бюгюн Гроффну жапысын жаратмагъанды. Уллу тарны коменданты мугуранып эди. Кёзлери, гинасууча, бир жерде тохтамай эдиле. Айтхан сёзюнде уа магъана жокъ. Булжутуп, болгъанны къатышдырып, бирин къоюп, бирин айта эди. Айта кетип, ачыуланып тохтай эди. Угъай, бюгюн Элбек аны халын жаратмагъанды. Грофф офицерлени, билген Аллахды ансы, бош алай, керексиз, мыстысыз жаншаргъа деп жыйгъан болмаз

эди. Аны алагъа не эсе да бир зат айтыр акъылы болгъанды. Алай айталмагъанды. Жашыргъанды. Элбек сезгенди аны. «Не зат айтырыкъ болур эди? Нени жашырады ол бизден? Нек жунчуп эди ол бюгюн алай бек? Партизанла энтда да чабарла деп, аладан къоркъгъанынданмы болур эди?.. Огъесе уа... болушлукъ келмей, кёп къалгъанына жарсыгъанлыгъымы болур аны?.. Болушлукъ да келир, партизанланы да гунч этербиз. Аны ючюн бош къоркъаса, герр штурмбанфюрер.. Огъесе уа ол тюйюлмю эди бизге айтырыгъынг? Ким биледи, сени Уллу тарны комендантындан чыгъарып, башха адамнымы ие болурла бери? Аны ючюнмю алгъасындыргъанса бетинги? Болур, болур... Алай окъуна болур. Сен асыры жумушакъ адамса. Коммунистлени къатынларын, сабийлерин да къырыргъа къоймагъанса. Санга кереги олду. Тюз этедиле сени орнунга башханы салгъанларын. Огъесе уа башха къоркъууунгму барды сени?.. Нек айтмадынг? Башха не къоркъууу боллукъду? Бир зат да угъай... Фронтда ишибиз тапсыз а болурму? Паулюс Сталинградны алалмай иш а къалгъан болурму, арабий? Къызылла хорлап башлагъан эселе уа?.. Хо бир да. Германиягъа къарыу эталлыкъ кюч жокъду!.. Алай, ким биледи. Къртиси бла окъуна, къызылла онглу болуп башлагъан эселе уа?..»

Элбек кесини ол акъылындан, шайтандан къоркъгъанча, алай къоркъду. Башын жамычы тюбюнден ёрге муштухул чыгъарды. Уллу желни ачы шууулдагъаны эшитилди къулакъларына. Ол да эриши кёрюндю анга — кюйсюз хапар айта тургъанча. Атланы сюрюп баргъан немецли солдатны желкесине къарап бираз барды. Сора, биягъы жамычыны башына тартып, аны тюбюне тумаланды. Желни улууу къайда эсе да тышында къалды. Алай болгъанлыкъгъа, тынчаймады. Биягъында акъылы ышымлагъа жабышыучу гырмыклача, аны мыйысындан кетерге унамай тохтады. Ол аны кесинден кери къыстаргъа кюрешди... Элбекни ачыуун чыгъарады. Ызындан юрюп чапхан итча, чананы артындан келеди. Анга ачыуланмай къалай чыдасын Элбек? Къайдан да кирди ол зат аны башына!

...«А, Гроффну хатасындан. Аллах кечмесин анга. Къоркъакъ тонгуз. Эшек. Бодуркъу... Аллай бир къоркъурукъ болуп, атангы башынамы чыкъгъаненг юйюнгден, ы?..»

Гроффха ичинден алай къызгъаны Элбекге асыу кёрюндю. Ол аны бетине къарап, ол сёзлени анга ёлсе да айталлыкъ тюйюл эди. Аны аллында Элбек къойдан да жууашды. Ол аны къулуду, парийи. Парий а иесине айланып къалай юрлюк эди. Элбек а юрдю. Кенгден, жашыртын. Ол да кишилик эди анга. Къанын сууутду. Кеси кесине ыразы болду. Аны хайырындан, ол аман акъыл да кетди башындан. Эс жыйды. Жаны ырахат болду. Энди аны акъылы башха сагъышлагъа, татлы умутлагъа, эскериулеге кетди... Не затха деп гурушха болады ол? Шёндю кёк бла жерни ортасында андан насыплы адам жокъ эсе да алайды. Жюрегинде талай жылладан бери къара тюйюмчек болуп келген дерти тешиле барады. Бек уллу дерти Совет властха эди да — аны кёкюрегинден бир

жанына быргъады. Совет власть ууатылды. Кюл болду. Байланы, бийлени жашауларын бузгъан ооль шевикле дуниягъа салгъан харамлыкъларын къан бла къусдула. «Жашасын Германия! Гитлер а андан да кёп жашасын. Кишиди ол, киши!.. Энди Ислам да къолума бир тюшсюн да!.. Мен аны... Хе-хе-хе... хар зат да тап болады, Аллах айтса! Анамы да табарма алыкъа. Жашымы — Бекболатны да. Ариубатны уа?.. Ол табылмаса да, къайгъырмайма. Манга энди Жаухар да боллукъду. Сют кибик, акъ бети, къар кибик, жумушакъ эти. Грофф манга: «ол жаш къызчыкъны къалай аллыкъса? — деп сейирсиннгенди. Дунияда зат ангыламагъан Грофф! Мени атам экинчи къатынын Аминатны алгъанда, анга юч жыйырма жыл бола эди, къатынына уа он юч. Ма, алайды, жюйюсхан Грофф, бизни таулу адет. Тюркде къатыным а.. Назифа? Иги тиширыуду ол да. Аны да атып къоймам. Мында атамы мюлкюн жерине салып, орнугъуп тохтасам, барып, аны да алып келирме. Жаухаргъа нёгер болур...»

Алай акъыл эте барады Элбек, жаннетде сунуп кесин. Иги умутладан кесине къала ишлеп. Къаланы уа ишлетгенди. Акъ къалалларын алгъыннгы формасына келтиргенди. Энди жангы жыл да жетип келеди. Жаухарны ары элтип, ол анда бир той этсин! Уллу той... Битеу Уллу тарны тепсетген той! Андан сора Акъташда, эки аягъын да кенг жайып, бир жашасын. Малы, ырысхысы да таула бла тенг болуп! Алгъыннгы къулларын да жегип! Боллугъу — алайды. Жалан да алай!..

— Герр штурмфюрер, къайры барлыкъсыз?..— деп сорду атланы сюрген немец, башын артха буруп. Элбек жамычыны юсюнден атды.

— Охо, жетипми къалдыкъ олсагъатха?! Эфендини юйюне бурул.

Жаухар не эсе да бир жумуш бла юйден чыкъды. Бу кезиуде чана да жетди бери. Андан тюшген Элбекни кёрюп, Жаухар, къоркъгъан этгенча, женгил окъуна юйге ташайды.

— Къачып а узакъгъа барырса,— деди Элбек аны ызындан. Ол юсюнде къарланы да къагъып, юйге алай кирди. Юйню ичи жылы эди. Кенг от жагъада къызыл мыдых болуп, къургъакъ чинар отунла жанадыла. Шынжырда уа уллу къара чоюн тылпыу эте. Элбекни бурнуна бише тургъан этни ийиси урду. Суфиян бла Лаулан сыйлы къонакъларыны юсюне сюелип, жамычысын, шинелин да, аны кесине жетдирмей, тешдиле. Элбек тёгерегине къарады. Жаухарны кёрмеди. Ич отоуну эшиги этилип эди...

Лаулан чоюнну отдан алды. Асыры къармашхандан, эслемей, къызыу шынжырдан тутуп, бармакъларын кюйдюрдю. Алай ол аны билдирмеди. Ачыгъанына тёздю. Лаулан бла Суфиян Элбек ючюн не затха да тёзерикдиле. Элбек бла бирге аланы юйлерине ырысхы да, берекет да келгенди. Бир Элбекни кесинден сора, бусагъатда Акъташда аладан бай жокъду. элбек адамладан сыйыргъан малларындан эфендиге иги юлюш чыгъаргъанды. Ууакъ малларын санамай къойгъанда, шёндю аны арбазында беш ийнек сауулады. Аллай байлыкъны уа къайда кёргенди Суфиян! Болса да,

алыкъа аны ахшы умутлары алдадыла. Элбек Жаухарны бош, къурлай алып кетмез. Бий уланы тюйюлмюдю.

Къалымгъа эркинирек узалыр. Атасы Къужон къызгъанч болуучу эди ансы, бу уа чомарт кёрюнеди. Аллах айтса, Суфиян энди жалчыла тутуп башларгъа боллукъду. Уллугъа кетерикди ол. Эртдеден этген ахшы тилеклери жетерикди!..

Алай бюгюн Элбекни ол сюйген жапысы жокъду. Гюренден къаны бузулуп къайтханды. Элбек не бек букъдурургъа кюрешсе да, Суфиян аны ичин сезип турады. Аны солугъанын окъуна жаратмайды ол. Ашагъаны да ашау тюйюлдю. Не болгъан болур анга?

Ич отоуда суукъ эди. Анда бир заманда да от этилмегенди. Къыш узуну аны таш къабыргъаларына къырау къакъгъанлай туруучуду. Жаухар анда олтурады, суукъдан да жыйырылып. Ол Элбекни кёрюрге сюймейди. Алай Жаухар къадардан къутулмазлыгъын биледи, атасы бла анасы анга буюргъан къадардан. Дуниядан тюнгюлюп, алай жашайды Хар кече сайын, тёшегине жатханда: «Игисагъан бюгечеги жукъумдан уянмай къалсам эди...»— деп, тилек тилейди Аллахдан. Болса да, танг да атады, ол да уянады, Аллах къабыл этмейди тилегин. Жокъду анга бу дунияда насып. Бар умутлары да оюлгъандыла. Рамазандан да тюнгюлгенди. Немецле аны сау къойгъан болурламы дейсе?.. Хо бир да! Аллай насып къайда Жаухаргъа. Къара жин кибик, Элбек айланады тёгерегинде. Аны кёргени сайын, жюреги элгенеди. Ол анга къалай къатын боллукъду?..

Быллай сагъышланы да эте, Жаухар уллу отоудагъыланы жаншагъанларына да тынгылай олтурады. Башха кюнледеча, бюгюн аланы хапарлары да къызмайды. Аны алай нек болгъанын Жаухар билмейди. Суукъдан гыт-гыт эте олтурады суукъ, къарангы отоуда...

— Да, тейри, бийибиз, мени уа санга айтыргъа деп тургъан бир сейир хапарым да барды.

Жаухар атасыны ол сёзлерин эшитгенде, элгенип, олтургъан жеринден къопду. Ол ич отоудан чабып чыгъып, атасыны аузун эки къолу бла да жабарыгъы келди. Алай, экили бола, тыйылып къалды: «Аны айтырыкъ тюйюл эсе уа. Аллай кюйсюзлюкню уа къалай этер?..»

— Айт не сейирлик зат эсе да,— деген Элбекни ауазын да эшитди Жаухар.

— Исламны юйюрюн къарт Хасау кеси юйюнде букъдуруп тургъан хапары барды.

— Хо бир да?!.

Муну эшитгенде, Жаухарны жюреги чанчды. Олтуруп тургъан шиитигинден ауаргъа аздан къалды. «Нек айтдынг, атам, аны Элбекге? Нечик кюйсюз адамса сен. Харам!..»

Бюгюн бу хапарны Суфиян элде кимден эсе да эшитип келген эди. Ол аны Лауаннга бла Жаухаргъа айтханында, ала экиси да: «Сен муну Элбекге билдирме. Аманлыкъ иш сенден чыкъма-

сын» — деп тилеген эдиле. Суфиян да Элбекге айтмазгъа сёз берген эди. Алай сёзюнде турмады ол. Айтды да къойду.

Жаухар ич отоудан бети кетип чыкъды. Атасына огъурсуз къарады.

— Кел, бери... былайгъа,— дей, Лаулан аны къатына чакъырды. Жаухар угъай дегенча, башын булгъай, от жагъада сюелип тургъан къумгъанны алып, кеси керегине чыкъгъанча, тышына чыгъып кетди. Тышында уа — жел. Къарангы. Жаухар, къумгъанны да арбазда къоюп, орамгъа чыкъды. Огъары жанында хоншуларына къууулду — Адиллагъа. Соруусуз кирди ол алагъа. Адилни къатыны Салихат гитче жашчыгъын бешикге бёлей тура эди. Адил урушха кетип, юч-тёрт ай озгъандан сора туугъан сабий эди ол.

— Кел, ауруууну алайым, кел,— деп, Салихат анга кюнча жарыды. Жаухаргъа къалай эсе да бир хычыуун кёрюндю, бир иги кёрюндю мында. Рамазанны эгешчиги Шахидат а аны къучакълагъан окъуна этди. Жаухарны кёлю толду. Кёзлерине келген жилямукълрын тыялмады ол. Ёню къалтырай, айтды Салихатха:

— Хасаулагъа чап. Исламны юйюрюн къутхарыгъыз. Аланы анда болгъанын Элбек билгенди.

— Оу, кюнюм къуругъан! — деп, Салихат гузаба болду. Сора терк окъуна ундурукъ къулагъында ботасын къолуна алды.

— Шахидат, сен Азаматны жилятмай тур. Мен бусагъат,— деди Салихат къызына. Алай айтханы бла, аны юйден чыкъгъаны тенг болду. Аны ызындан Жаухар да тебиреди. Алай, къабыргъада Рамазанны суратына кёзю илинип, тохтап къалды. Рамазан бу суратын уруш башланыр чуралада ийген эди. Аны Жаухаргъа да кёргюзтген эдиле. Шахидат кёргюзтген эди. Ол заманда Жаухар аны ёшюнюне къысып, жюреги титерей, кёп сюелген эди. Шёндю да къарайды ол Рамазанны сыфатына, кёлю толуп. Эринлери къалтырайдыла. Ала аскерчи жашха не эсе да бир зат айтырлыкълары болуп, айталмай, термиле тургъанчадыла. Жаухарны туурасындан Шахидат да шош къарайды.

Жаухарны кетериги келмей эди бу юйден. Къалай ыразы эди ол ёмюрюню ахырына дери мында къалып къалыргъа!

«Угъай, кетерге керекди. Салихатдан эсе, Элбек алгъа жетсе уа Хасаулагъа». Къыз ичинден кеси кесине алай айта, Адилладан суху чыкъды. Чабып юйлерине келди. Ол жангылмагъан эди. Элбек шинелин кийип бошап, бел бауун къыса тура эди.

— Къайры ашыгъасыз?.. Олтуругъуз,— деди Жаухар анга. Бу сёзле аны аузундан алай тынчлыкъ бла чыкъмадыла, аланы айтмаз ючюн. Жаухаргъа от къапса тынчыракъ кёрюнюр эди. Алай амал не. Айтыргъа керек эди да, айтды. Шёндю ол кеси сагъышлы тюйюлдю. Аны кёз аллында: Мария, Элдар, Азинат... Исламны юйюрю! Ала мурдар Элбекни къолуна тюшгенден эсе, Жаухар шёндю отха секирирге да хазырды. Элбек бусагъатда кетип тебиресе, ол аны этегине жабышырыкъды. Юйде тыяргъа кюреширикди. Не ариу сёз биле эсе да, айтырыкъды ол анга, айталса. Бу

барысы да аны мынафыкъ атасыны хатасынданды. Бусагъатда, ол да сюеледи Жаухарны аллында, мыйыкъ тюбюнден кюле. Сунмай тургъанлай, къызыны Элбекге жалгъашып тохтагъаны, аны кёлюн кётюрдю. «Аллах, санга шукур болсун! Хар зат да, мен умут этгенча, тап бола барады».

Жаухар кетме дегенден сора, Элбекни да жюреги монг болду. Ол, къуш бурнун жыйырып, ышарды. Къоллары бел бауну айылыны юсюнде тохтап къалдылы. Лаулан аны аллына сюелип, кокаланды:

— Охо, энди, Жаухар тилегенден сора, олтур бир кесек.

Элбек экили болду. Ол юйдегилени бетлерине кезиу-кезиу къарады. Жаухар да аллында, жауунда жибиген къозуча жыйырылып. Элбек, не этерин билмегенча, сюеледи. Аны акъылы экиге юлешинип эди шёндю: бир жаны — дертли, къанлы. Ол Элбекни тышына ашыкъдырады. Экинчи жаны уа — сюймеклик. Ол а аны юйде, Жаухарны къатында тыяргъа кюрешеди...

46

Кечеге къарай, жел бютюн да къатыланды. Алай Элбек аны эсине да алмай эди. Шёндю аны кёлю токъду. Исламны юйюрюн тутуп келирге адамла ийип, кеси уа конторунда аланы сакълап олтурады, патеген чыракъны да уллу жандырып. Ол кесини конторун эл Советни бла колхозну правлени болуучу юйде орнашдыргъанды. Элни клубун а, терезелерине да чалдиш темирле салдырып, тюрмеге айландыргъанды.

Къалай-алай да болсун, бюгюн Элбекни тамаша кюню эди. Гюренден къаны бузулуп къайтханлыкъгъа, шёндю ол аны унутханды. Иши онгуна барады. Бусагъат Исламны юйюрюн аллына сюрюп келликдиле. Ислам да келир, къатынын, сабийлерин къутхарама деп. Ол заманда, Элбек аны чууунундан тутар!

Элбек алай оюмлай туруп, эсине Жаухар тюшдю. Аны бети отда къабына башлагъан сыгынча, тютюню азайып, жарыкъ тарта башлады. «Жангы жылны да неге сакълайма. Тамбла окъуна элтейим аны юйюме. Тойну артда этерме — Совет Союз саулай да **оюлгъан кюн. Гроффха** кёл кенгдирирге да алай иги боллукъду. Аны къоркъакълыгъын бетине айтмай къоймам, тейри, ол заманда. Аллах айтса, Гитлерни кесин окъуна чакъырыргъа боллукъма тоюма. Кертиси бла окъуна алай болса эди! Ма, тамаша ол заманда боллукъ эди!..»

Бу кезиуде эшикни ары жанында топур-топур тауушла эшитилдиле. Элбек татлы жукъудан уяннганча, башын столдан ёрге кётюрдю. Эшик ачылды. Босагъада юч-тёрт немецли солдат бла бирге Хасауну бла къатыны Абидатны башлары кёрюндюле. Элбек сейир этди. Алай ол абери сорургъа жетишгинчи, солдатладан бири аны аллына барып, сын къатды да, рапорт берди:

— Герр штурмбанфюрер, сиз айтхан адамланы ол юйде табалмадыкъ. Юйню иелерин сюрюп келгенбиз, керек эселе.

Элбек къашларын тюйдю. Стол артындан сюймей кётюрюлдю.
— Иги тинтгенмисиз?
— Тинтгенбиз, герр штурмфюрер.
Элбек Хасауну бла Абидатны алларына сюелди.
— Къайдады ол ит коммунистни юйюрю?
— Биз билмейбиз,— деди Хасау, имбашларын да жыйырып.
— Къалай билмейсиз, аланы юйюгюзде жашырып туруп?
— Биз кишини да жашырмагъанбыз.
— Билген адамладан эшитгенме мен аны.— Элбек алыкъа сабыр сёлеше эди.
— Ким эсе да, ётюрюк айтхан болур аны санга. Исламны юйюрюн кёрмегенбиз биз.
— Не, Хасау, жанынгданмы тойгъанса?! — Элбек бу жол топ атылгъанча болду. Аны къычыргъанындан къоркъуп, Абидат артха турду. Хасау а жеринден да тепмеди. Аны теренге кетген мутхуз кёзлери Элбекге аралып къалдыла. Ала кеслери ёмюрлеринде адам бетине бу жолча сюйдюмсюз, бу жолча жийиргенчли бир заманда да къарагъан болмаз эдиле.
Къартны кёзлеринде аллай ырахматсызлыкъны кёрген Элбек, белинде кобурасындан арсарсыз керохун чыгъарып, аны Хасауну мангылайына тиреди. Хасау ол заманда да тепмеди жеринден. Жалан да Абидат чыдаялмады. Ол жабы этип, Элбекни аякъларына жыгъылды:
— Къорунг болайым, ёлтюрме! Сынатма бизге быллай ачылыкъны. Къорунг болайым... Ахыратда атангы жаны бла тилеймe...
— Кет былайдан,— дей, Элбек къарт къатынны бир жанына къыстаргъа кюрешди.
— Айтамысыз Исламны юйюрю къайда болгъанын, огъесе уа айтмаймысыз? — деди ол, эки къолун да кёкюрегинде чалишдирип.
— Бил-билмейбиз...— деди Абидат, тили тутула.
— Билесиз!
— Аллахны атын айтма,— деп къызды Элбек къарт къатынга.— Сиз аллахны эртде сатхансыз... балшибиклеге. Динигизни да, адетигизни да сатхансыз. Бетигизни, адамлыгъыгъызны да!
— Аллахакъына...
Элбек эки къартны да сёзлери бла ийлей кетип, немецли солдатлагъа бурулду:
— Тамбла эртденликден башлап элде хар юйню тинтигиз. Жер тюбюнде эсе да, ол балшибик юйюрню табаргъа керекди. Былаиы уа,— Элбек къолу бла эки къартны кёргюзте.— Тюрмеге беклегиз.
Хасау бла Абидат Элбекни не айтханын ангыламай къалдыла. Фашист солдатла аланы алларына сюрюп, кабинетден чыкъдыла.
Кече арасы болуп бара эди. Тышында биягъы суукъ жел урады. Элбек жангыз кеси кабинетде олтурады, къаны бузулуп.
«Къалай терк бузгъандыла балшибикле адамланы. Къалай терк. Жаланбыдыр гыбышыланы алдагъандыла. Да аланы ал-

дамай кеси барды? Аланы башлары жокъду... алай бир бирлерини уа бар эди акъыллары. Сёз ючюн, Хышмыш... Жаннетли болсун...»

Элбекни эсине къайдан эсе да Дадаш да тюшдю. Аны бла тауда тюйюшгени.

«Ол да къолума тюшсе иги боллукъ эди... Фазика уа, Фазика?.. Ариу къыз болуучу эди бек. Энди уа къартайып турады. Алай, чырайы уа алыкъа кетмегенди. Аны Жаухаргъа къарауаш этерме. Жарарыкъды... Исламны юйюрюн ол букъдуруп тура болурму, арабий? Алай эсе уа, аямам, Фазика...»

Элбекни сагъышларын тышындан эшитилген аякъ тауушла бёлдюле. Башын кётюрюп тынгылады. Кимле эсе да конторгъа суху киргенча кёрюндю анга. Элбек олтургъан жеринден къопду. Бу кезиуде кабинетни эшиги, жел уруп ачханча, кенгнге ачылды. Босагъада экеулен кёрюндюле: бирини къолларында шкогу, экинчисини къолунда къамасы. Башларында тюклю бёрклери мангылайларына тюшюп, юслеринде чубур тонлары. Аякъларында чабырлары.

«Партизанла!..» — деп келди Элбекни акъылына. Ичинден алай айтханы бла, белинде керох къабына узалгъаны тенг болду. Алай керохун чыгъарыргъа жетишмеди. Келгенледен бири, шкогун аны кёкюрегине тиреп тохтады. Экинчиси уа бара барып аны юсюне сюелди. Къаманы жютю аузу чыракъ жарыкъда элия ургъанча жашнады. Элбек анга къарай, артха сюрюшдю. Бара барып, аркъасы бла къабыргъагъа тирелип тохтады.

— Ма, Къужон улу, биз да тюбешдик! — деп, къамалы киши къама бурну бла башындан бёркюн мангылайындан артха тюртдю.

— Ислам!..— деди Элбек, от болуп.

— Хау. Исламма. Мени бек излеген хапарынгы эшитип келгенме.

Бу такъыйкъада къызгъан жюрекле бир бирге къайырылышып тохтадыла. Элбекни къан чапхан кёзлерин ау басды. Битеу саны, битеу чархы къутурду. Кёз аллында — душманы! Къолунда къамасы бла. Ол билмей эди шёндю бу къаманы хапарын! Аны атасыны къанын тёкген дертли къама. Энди уа аны аузу Элбекге бурулупду. Угъай! Элбек андан къоркъмайды. Жюрек дерти къутуртханды аны.

— Санга халкъ сюд этерикди,— деди Ислам аллында душманына. Сора, нёгерине бурулуп,— Къасым, байла муну къолларын,— деди.

Къасым къолунда шкогун къабыргъагъа сюеп, белинде къысылып тургъан жипни теше башлагъан кезиуде, Элбек, ачы къычырып, Исламны юсюне атылды. Бу такъыйкъала аны кёп жылланы ичинде кюсеп сакълагъан такъыйкъалары эдиле. Ёлсе ёлсюн, алай Исламны ёлтюрюп ёлсюн ансы! Ол аны жашаудан ахыр умутуду! Айхай да, жеталмады умутуна... Ауур сынсып, энишге бюгюлдю да, артха тентиреди. Исламны къолунда уа къан жугъу къамасы къалды. Къан кюсеген дертли къама!

— Къой, огъунгу къоратма анга,— деди ол, шкогун Элбекни юсюне бургъан нёгерине...

Бу кезиуде тышында атышыула башландыла. Акъташ кечеги жукъусундан элгенип уянды. Партизанла бла фашистлени чайкъашыулары танг аласында бошалды...

Немецлиле Уллу тардан кетдиле. Таулада жарыкъ танг атды. Малкъар эллеге азатлыкъны кюню тийди.

Къанлы урушну отларындан Ислам жаны саулай, бюгюлмей ычхынды. Ол энтда да Акъташны босагъасында темир къазыкъча сюелгенлей къалды.

Уруш а алыкъа бара эди...

Ючюнчю китап

ЖУКЪУСУЗ ТАУЛА

1943—1965 жылла

1

Гитлерчиле Уллу тардан къысталгъанлы тёртюнчю ай барады. Алыкъа адамла душман сынатхан азапдан эс жыйып бошамасала да, колхозланы чачылгъан мюлклерин жыйышдырып, аланы аягъы юсюне сала айланадыла. Ол ишде акъташчыла бютюн къадалып кюрешгенликлеринден болур, аланы колхозлары, бирсиледен эсе алгъаракъ къуралып, фронтха аш-суу бла болушуп башлагъанды. Ислам да председателлик ишин бардырады. Туугъан элини душман суутуп кетген от жагъасында жангыдан от тамыза кюрешеди. Анна Сергеевна да школда дерслени башлагъанды. Бирсиленича, аны иши да къыйынды. Душман школну къуру къабыргъаларындан башха, хазна аберисин къоймагъанды, парталаны, столланы, шинтиклени, мел бла жазыучу доскаланы да отха кюйдюрюп тауусханды. Анна Сергеевнаны жангыз кесинден сора элде устаз да къалмагъанды. Болса да ол, адамланы жыйышдырып, хаух партала ишлетгенди. Юйледен тилеп, стол, шинтик дегенча, керекли затланы да мажаргъанды.

Школда жети класс барды. Анна Сергеевна эртденликден ингир къарангысына дери классланы барысында да кезиу-кезиу дерслени бардырады. Былай болуп турлукъ тюйюлдю. Ол аны уста биледи. Устазла да табылырла. Школда жангы партала да болурла. Алыкъа директор да келир бери... Роговну орнуна. Ёлгенле ёлгенликге, къалгъанла жашау этерге керекдиле. Анна Сергеевна да аны ючюн ачханды жабылгъан школну. Жанларын къоркъуу алып тургъан сабийле къууансынла. Аланы окъуулары, жашаулары да ёчюлмегенлерин билсинле. Анна Сергеевна алыкъа къара кийимин да алышындырмагъанды, дерслеге да къара жаулугъун къысып барады. Кёплени жутхан къанлы уруш аны эрин да жутханды. Ол къуру аны бушууу тюйюлдю. Былайда аны кёзюне къарап олтургъан сабийле да Иван Васильевични атын жарсыулу ахтына сагъынадыла. Не медет, энди ол къайтып келип, бу школну босагъасындан кирлик тюйюлдю. Алай бу школда аны унутмазла. Жюреклеринде билимни отун ол къабындырып кетген жашла бла къызла ёсерле. Ала Туугъан журту ючюн жанын берген жигит устазларыны атын хар заманда да игилик бла эскере турурла.

Хар эртден сайын, Анна Сергеевнаны бушуулу кёзлерин кёрген

сабийле, ол бираздан жиляп къаллыкъ сунуп, сагъайып туруучудула.

Угъай, Анна Сергеевна аллай адам тюйюлдю. Жашауну уллу къудуретине, тюзлюкню барына, игиликни, адамлыкъны, огъурлулукъну, жигитликни бир заманда ёлмезликлерине толу ийнаннган адамды. Аллында, парталагъа олтурушуп, аны кёзлерине эниклеп къарап тургъан сабийлени да Анна Сергеевна ол затлагъа юйретирикди.

Акъташда колхозну аягъы юсюне женгил кётюрюлгени Дадашны, Къаспотну, Хасанны хайырындан эди. Ала колхоз малланы душманны къолуна тюшюрмез ючюн тау артына аудургъан эдиле да, душман Уллу тардан къысталгъандан сора уа, малланы сюрюп, элге къайтхандыла. Малланы саны толу тюйюл эди: иги кесегин Дадаш жыйыны акъташчыланы атындан фронтха болушлукъгъа бергенди. Жолда, къолда къырылгъанлары да болгъандыла. Къалгъанларын а жыйышдыргъандыла. Бардан жокъ болуп тургъан колхозгъа ол алай гитче байлыкъ тюйюл эди!

Дадашлары къайтханлай, ийнеклени къалгъанларындан ферма къурагъандыла. Элни тиширыулары анда ишлени къолдан къолгъа жетдирмей бардырадыла. Фатимат да анда ишлейди. Алгъын кеси сауучу ийнекледен жалан экисин тапханды ол. Былагъа да къууаннганды Фатимат, тас этип тургъан ырысхысын тапханча.

Алай аны къууанчы къуру ол тюйюл эди. Элни азатлыгъы бла бирге, аны умутлары да жангыдан тиргизилгендиле. Бу арт чурулада фронтдан кёп жашланы къагъытлары келгендиле. Тюнгюлюп тургъанла окъуна бар эдиле. Алай, сунмай тургъанлай, аллайланы да жарыгъанды юйлери. Фатиматха да келир эсе уа аллай бир кюн! Кеси да билмей тургъанлай, эки письмо келип къалса уа анга фронтдан — бири къарындашы Ахматдан, экинчиси уа Алимден! Ким билсин аны да? Бу огъурсуз уруш теркирек бошалса эди! Къачаннга дери барлыкъ болур ол энтда да? Алай энди Фатиматны азатлыкъ бла бирге жангыдан жаннган умуту ёчюлмез. Арталлы да угъай!..

Фатимат, аллай оюмлары бла жюрегин жылыта, нёгерлери бла бирге ингирде фермадан юйюне къайтып келеди.

Фазика бек алларында барады. Къатынла бюгюн, нек эсе да, оюннга ачылгъандыла, араларында кюлкю къабыннганды. Бир-бир чамларын а асыры оздуруп окъуна иедиле... жаш къызланы да уялтып. Аллай кезиуде Фазика артха бурулуп:

— Айып тюйюлмюдю сизге, сантла жаншаргъа! — деп тырман этеди. Чамчыла, къынгкъ-мынгкъ эте, бир кесекге шош боладыла да, мычымай, жангыдан хожалатып башлайдыла. Ол иги эди. Уруш оту къабыннганлы бери, элде адамла чамны, оюнну да унутуп, буюгъуп тургъандыла. Аны себепли быланы чамлары, оюнлары да бу жылы жай ингирде, къалай эсе да, бир тамаша жарыкъ сезимни жилтинлерин жандыргъанча бола эди. Фазика да чамны оздургъан къатынлагъа кёлю бла тырман этмей эди. Ол да кюле эди ичинден, бирсиле кюлгенча. Хар кюлгени сайын а, къарангы

юйню ичине кюн жарыкъ ургъанча, аны къайгъылы жюрегине да жарыкълыкъ кире эди.

Тиширыула Уллу жолдан элге бурулгъан кезиуде эки-юч уллайгъан сабий, элден чыгъып, аланы алларына чапдыла. Аланы ичинде Фазика кесини къызын — Саниятны кенгден окъуна таныды. Къалай эсе да, аны жюреги ёрге уруп, чёкдю. Бу жолгъа дери ол къызын былай къаты чабып кёрмегенди. Чапханы да алай бош болмай, къолларын да кенгнге жайып, алай чабады.

Саният, нёгерлерин да иги кесек озуп, тиширыуланы алларына алай жетди. Ёпке солуу эте, не эсе да бир затла да айтып, анасыны белинден къучакълады. Тиширыула барысы да анга къарап къалдыла.

— Не дейсе, къызым, ангылатып айтчы.

— А-ал-Алим келгенди!

— Ким Алим?!

— Бизни Алимге айтама.

Фазика, тамаша болгъандан не этерин билмей, нёгерлерини бетлерине къарады. Къарай барып, кёз къарамын Фатиматны бетинде тохтатды. Къыз ёресине от жана тургъанча кёрюндю анга. Бирси сабийле да, чабып, жетип, бир бирге ал бермей, Саният айтхан хапарны айтдыла. Тиширыула: «О-о, уллу Аллах!» — деп, элге къууулушдула. Жалан да Фатимат сюелгенлей къалды жеринде. Ол нек эсе да, жерге чанчылгъан къазыкъча, аякъларын алалмай къалды. Къайдан эсе да бир уллу кюч, келе-келип, аны къучагъына къысып, санларын гыжы къатдырып къойгъанча болду. Бир ненча такъыйкъадан сора жайыкъды ол. Учаргъа хазырланнганча, эки къолун кенгнге жайды. Эсин жыйып къарагъанда, нёгерлери элге кирип бара тура эдиле. Ол да элге тебирей, бирсилеча, къуухотун этип угъай, ашыкъмай, акъырын. Шёндю кёкню бла жерни ортасында аны кесича насыплы адам жокъ эди. Ол бузлу къаялагъа кюлюп къараса, ала да анга ышарып къарайдыла. Ол аллына келген желге къучагъын жайса, жел да келип, аны къучакълайды. Ол аягъын ташлагъа басханда, ала да мамукъча жумушакъ боладыла. Аны жюреги жырлагъанда, Черен суу да анга къошулуп, эжиу этеди. Ах, къалай игиди жашау, къалай хычыууну! Къалай огъурлуду жер! Туугъанлы бери да болмагъанды Фатиматны къара кюню, ачыуу, жарсыуу да. Болгъан эселе да, ол аланы барысын да унутханды шёндю. Битеу дуниясы — насып тенгизиди аны. Ким ийнандыралыр аны шёндю жер юсюнде кюйсюзлюк да, огъурсузлукъ да, харамлыкъ да, бедишлик да, жиляу да, жарсыу да барды деп. Угъай, угъай! Минг кере угъай! Жашау турушунлай къууанчды. Жашау ёмюрде да тауусулмазлыкъ жырды!

Фатимат бек алгъа юйлерине къайтды, Алимни кёрюрге анасы бла бирге барыр ючюн. Алай, юйлеринде жан да жокъ эди, эшиклери да кенгнге ачылып. Тышына чыкъды да, тийреге къарады — адам жокъ. Барысы да кетгендиле Алимни кёре. Фатимат а къалгъанды артха. Къайгъырмаз, ол да жетер ары бусагъат, жа-

лан да бир кесек эс тапсын. Ол алыкъа ийнаннган да этмейди эки къулагъы бла эшитген хапарына. Тюшю сунуп турады. «Угъай, угъай, нек болады тюш. Мен жукълап тюйюлме да.»

Кёлюнден алай айта келди ол Исламлагъа дери. Арбаз толу халкъ! Адамла эшик юсюне басыныпдыла. Угъай, тюшю тюйюл эди бу Фатиматны. Ол анга ийнанады. Адамланы арасы бла, гитче сабийча, сыпдырылып ётдю. Босагъа юсюне жетди. Андан да ётдю, башында гюлмендисин артха сыдыртдырып. Кёрдю Алимни, аллында сюелгенлени имбашлары бла бойнун алгъа созуп. Аны сыфатына къарагъанлай къалдыла Фатиматны кёзлери. Алим а кёрмейди аны... Тёгерегине басыннган адамланы къайсы бирине къарап, къайсы бирини сорууна жууап берсин ол. Къарагъан а этеди жан-жанына, Фатиматны излеп. Алай ол аны кёрмейди. Ол турады, башы да байланып, эллилерини арасында. Къууанчлыды ол, ышарады хар кимге да, тансыкълайды эллилерин. Эгешчиги Азинат, аны бойнундан къучакълап, къойнундан тюшерге унамай, тобугъунда олтурады. Къарындашыны ёшюнюнде майдаллагъа тийип кёре, ёхтем болады. Солдатны майдалларына юйге жыйылгъанла да тамаша болуп къарайдыла. «Тейри, къырал аланы бош такъгъан болмаз муну ёшюнюне. Сермешген болур жигитча... атасыча»,— деп оюмлайдыла адамла.

Фатимат а къарайды туурадан, жюреги къалтырай. Алимни башы байланып болгъаны аны жанын бек ачытды. «Жаралы болуп къайтхан ушайса да, наным. Къалай тёзюп тураса? Дарман болуп жагъылайым жаранга!..» Фатиматны кёлю толуп, кёзлерине жилямукълары да келедиле. Ол аланы жашырыр акъылы да жокъду. Жашырмаса да, шёндю аны бетин кютюп тургъан ким барды? Хар кимни эси, сунмай тургъанлай, келип къалгъан солдатдады. Мария окъуна эслемегенди Фатиматны. Ол аны таба бир да къарамайды. Эки кёзю да жашындадыла. Ол анга къарап тоймайды. Бир да болмай эсе да, Фазика къараса уа аны таба. Ол нек жокъламайды Фатиматны? Хар заманда да анга «келинчигим» демей сёлешген да этмеучюдю да. Алим ючюн Фатиматны къалай термилип жашагъанын билмеймиди ол? Биледи. Алай шёндю Фазикагъа да айып этерча тюйюлдю... жюрек къууанчы аны битеу эсин тумалап тургъан сагъатыды. Жалан да Къанаматны къатыны кёрюп турады, Фатимат адамланы артындан къалай адыргы этип къарагъанын. Алай ол анга не бла болушсун. Алимни къатында болса эди, ол аны къулагъына шыбырдар эди. Алай Айшат да кенгдеди андан.

Адамла уа келедиле Алимни кёре. Ала тышында, Исламгъа тюбеп, аны къолун тутадыла. «Аллах энди бир бирден айырмасын сизни»,— деп, анга ахшы тилеклерин айтадыла. Адамла Алимни ахыры бла да къайтып келген сунадыла. Алим а он кюннге келгенди. Ржев деген шахарда, душман бла жигитча сермешип, башындан жаралы болгъанды. Госпиталдан чыкъгъандан сора, аскер бёлюмню командованиясы, анга юйюне барып къайтыргъа отпуска бергенди. Алыкъа акъташчыла аны билмейдиле. Фатимат да билмейди.

«Насыбынгы Аллах къызгъанмасын. Элинге, журтунга сау къайтдынг»,— дейдиле адамла Алимге тёгерегинден.

Мария уа къарайды жашыны гуурасындан, кёз къакъмагъанлай. Алим ышаргъан да, кюлген да этеди. Алай Мария кёрмейди аны бетинде алгъыннгы болуучу жарыкълыкъны. Къой кёзлерича, бир тюрлю харамлыгъы болмаучу кёзлеринден энди, къалай эсе да, суукъ жел урады. Бир бирде, сунмай тургъанлай, такъыйкъа мардасына туманнга кирип чыкъгъан кюнча, Алимни бетин огъурсуз мудахлыкъ да жабады. Башхала сезмеселе да, Мария сезеди аны. Ол жашыны бетинде, кёзлеринде, сёзюнде, ышаргъанында, къарамында, къымылдагъанында да кеси таныучу, кеси билиучю жумушакъ сабий халларын излейди. Алай бирин да тапмайды. Таба эсе да, ёчюле баргъан чыракъны жилтинича, кёзюне бир кесекчикге урунуп, жокъ болуп кетедиле. Энди аны къара мыйыкъла жапхан эринлери алгъынча «аначыгъым» деп айталмазлыкъча кёрюнедиле. Аллында, токълуча, жууаш-жууаш эркелене айланыучу баласы къайдады аны? «Ол жокъду, Мария...— дейди жюреги анга.— Сен бош излейсе алгъыннгы жашынгы. Аны жюрегине сен салгъан ариулукъну, аны сабийлик илишанларын, сен сюйюучю халлерин да уруш малтагъанды, эзгенди. Ол аны жашлыгъын сыйырып, замансыз киши этгенди...»

«Охо, не да болсун,— дейди Мария жюрегине,— былай бир кёргеним да барды дуния багъасы. Киши болгъан эсе, болсун. Мен излеген да олду...»

* * *

Кече арадан озуп, Исламладан адамла алай кетдиле. Къууанчлы юй, адамла чачылып бир кесек озгъандан сора, кече тынчлыкъгъа кирди.

— Къурманлыгъын тамбла окъуна этейик жашны,— деди Мария эрине, чыракъны ёчюрюп, жерлерине жатхандан сора.

— Къурманлыгъын да, тоюн да бирге,— деп шыбырдады Ислам къатыныны къулагъына.

Мария сейир-тамаша болду.

— Ол дегенинг?

— Юйдегили этейик жашны.

— Да он кюнден ызына кетерик эсе уа?

— Кетсин, иш анда тюйюлдю. Той керекди шёндю элде. Жюреклерин жарсыу басып тургъан адамланы кёллери бир ачылсын. Ол барысындан да игиди.

Мария, жукъ да айтмай, ыразылыгъын да, къууанныганын да сездире, башын эрини кёкюрегине къысды.

2

Апрель айы быйыл бегирек да жылыды. Къыш узуну жаугъан къалын къар, кюнню кючюне баш урлугъу келмей, бир ауукъ заманнга кёкюрегин кёпдюргенлей турду. Алай артдан артха ол,

арталлы да къартайгъан акъсакъалча, санлары бошайып, «кёз суу» этип тебиреди. Ахырында къар, кесин табийгъат кючюне хорлатып, дунияны ташлай башлады, ахыр сагъатларында жер тырнакълап, тау тёппелерине, къая жухларына илинирге да кюреши. Алай аны ол адыргысы да бош эди. Ахыр болмазлыгъын билгенден сора, эрип, тик къаяланы, сызгъаланы, тар къолланы ырхы суулары бла талап, аланы тюплеринде ташланы юслерин ачып, шыякыладан чыкъгъан сюеклеча, кюн туууштада чонгкъайтып кетди.

Бир къауум заманнга дери ырхы сууланы тауушу Уллу тарны ичин, кече, кюн демей, шууулдатханлай турду.

Энди, ол затла бошалып, таула, ташла да тынчайып, табийгъат огъурлу шошлукъ тапханды.

...Исламны жарты ишленнген юйю да, аны арбазы да халкъдан толуду. Къобуз согъулады, анда той барады, адамла тепсейдиле. Тепсегенде да алай бош угъай, ач адам ахшы ашха тюбегенча, алай жутланып тепсейдиле... Ортагъа чыгъаргъа киши да ийменмейди, къарт да, жаш да тепсейди, санларына аяулукъ этмей. Бир къобузчу арыса, экинчи къобузчу алады къобузну къолгъа. Жырла да жырлайдыла алагъа этилген эжиуле да битеу элге эшитиледиле.

Отоуда уа къалангкъа артында — Фатимат. Ол бюгюн бери келин болуп келгенди, уруш юзген насыбы жангыдан жалгъашып. Жомакъдача толгъанды Фатиматны тилеги. Бир уллу алгъыш жетгенча, сунмай тургъанлай, келгенди анга бу къууанч. Тенг къызлары бир бири ызындан жабыу артына кирип, аны къучакълайдыла, аны бла бирге къууанадыла. Анга сукъланадыла. Фатимат сезеди аланы жюреклеринде не болгъанын. Ол алагъа: «Ма кёремисиз, сизни да болур быллай кюнюгюз. Умут юзмегиз. Жашла сау-саламат къайтырла...» — деп, аланы кёллерин кётюрюрге кюрешеди. Ол хар кимни да кесича насыплы болурун сюеди. Жангыз терекден бау болмаз дегенча, бир адамны насыбы бла жюз адам ырахатланмаз. Къатынгда жуукъ, не да шагъырей адамынгы жюреги ачыудан кюе турса, сени ёз тынчлыгъынгдан не хайыр? Фатимат аны бусагъатда тенг къызларыны кёзлерине къарай сезгенди. Ол кесине къарагъан кёзледе жалгъан, кёзбау къууанчдан сора да, тынгысыз къайгъыны, ачыуну, ол угъай эсенг да, чынтды зарлыкъны окъуна кёреди. Алай Фатимат анга не этсин. Аны къолундан келсе эди, ол бу урушну болдурмаз эди, сюйгенлени барысын да бир бирлерине тюбетип, насыплы жашарча этер эди. Алай а ол шёндю кеси мардасыз насыплыды. Аны тою этиле турады. Жанындан артха салмагъан сюйгени бла юйюрлю боллукъду энди ол. Кеси ёмюрюнде биринчи кере ол аны ийнагъына сыйынырыкъды... Шёндю уа той барады. Алгъышла этиледиле...

Алим ёз юйлеринде тюйюлдю — къоншуларындады. Адетде болуучусуча, анга аталыкъ этген тенги да жокъду къатында. Кеси жангыз олтурады бир уллу юйде. Ата юйюнде уа тою этиледи аны.

Болса да жашны эси бу къууанчда кёп тохтамайды. Сагъыш-

лыды ол. Аны акъылы узакълагъа — уруш тюзлеге жол тартып кетеди. Къаллай кюйсюз урушду бу уруш. Къаллай кюйсюз! Анда ненча къууанчны башы кесилгенди, ненча насып ёлгенди... «Ах, Сергей, Сергей...» — деп, ауур кючсюне, эки къолу бла да Алим башындан тутуп тохтады. Бюгюнлю бери Сергей аны эсине ненча кере къайтып тюшеди. Ол эсине тюшгени сайын, Алимни жюреги инжиледи. Ала 1941 жылны декабрь айында Москва тийресинде шагъырей болгъан эдиле. Алгъа танышыу, артда уа шуёхлукъ — уруш отунда байланнган шуёхлукъ! Чабыуулгъа чыкъгъанда да — бирге, окопла къазгъанда да — къоншуда, айланнганлары, жюрюгенлери да, ашлары-суулары да бирге... хоу, алай эди. Бир бирни сюйген тенгле. Алимча, Сергей да элден келген жаш эди. Сибирде эллени биринден. Бир жол Сергей Алимге: «Бизни элде Нинадан ариу къыз болмагъанды дегениме ийнанамыса... къуру бизни элде угъай, энди уа битеу Сибирде окъуна жокъ сунама аныча тамаша тиширыу»,— дейди. Алим анга: «Бек тансыкъ болгъанса да, андан сунаса алай. Энди бир къауум замандан а Нинадан ариу къыз битеу Россейде да жокъду дериксе». Ой, къалай кюлген эди ол заманда Сергей, къоншу окопладагъылагъа да эшигдирип! Аны ол кюлкюсюн эшите тургъанча, Алим башын столдан артха айырып, ышарды. Сора жангыдан, бетин туман басып, биягъы къайгъыгъа кетди. Сергей ол кюн айтхан эди Алимге: «Ахшы, ийнанмайса да манга? Уруш бошалса, бек алгъа экибиз да бизге барырбыз да, кесинг кёзюнг бла кёрюрсе». Алим а анга: «Ахшы, Серёжка, барырбыз бек алгъа сизге. Андан сора уа бизге Акъташха. Сен да кёрюрсе Фатиматны — Кавказны бек ариу къызын». Сергей Алимге: «Аны уа несин айтаса! Сени тоюнга бармасам, кимни тоюна барлыкъма...»

Алимни тою уа барады. Сергей а жокъ. Алим а жюреги инжиле олтурады. Бир жол Сергей, окъла атыла тургъанына да къарамай, Алимге чабып келди. Шинелини жагъасы бла къойнуна узалып, андан юч мюйюшлю письмону чыгъарып, Алимге узата айтды: «Жаш туугъанды манга! Андрюшка! Айланмай кесинге ушайды деп жазады Нина! Мен, мен ата болдум, сен а тур алай!» Алим тенгин алгъышлап, къучакълады... экиси да сабийлеча серилдиле тар окопда. Ала да алай къууанчлы болуп тургъанлай, атакагъа чыгъаргъа команда берилди. Эки тенг да шкокларыны сюнгюлерин алгъа тутуп, окопдан чыгъып, алгъа чапдыла... Сергей: «Ой, мама!» — деп къаргъа къапланды. Абынып жыгъылгъан сунуп, Алим тенгин жерден ёрге кётюрдю. Къоллары къызыл къаннга боялдыла. «Серёжа, Серёжа... Не болуп къалды санга? Серёжа!..» Серёжа уа жукъ да айталмады. Термилген кёз акълары Алимге аралгъанлай къалдыла аны...

Аллай кюйсюзлюклени азмы кёргенди Алим. Ала аны жаш жюрегин ташча къатдыргъандыла. Ол жюрек, энди къалай эсе да, сангырау къулакъча болгъанды: аллына келген къууанчы, насыбы бар эсе да, ол аланы, туманлы кюнню жылыууча, тунукъ сезеди.

Алимни ауур сагъышларын эшикни «къыж-ж-ж» — деп ачыл-

гъаны бёлдю. Юй иеси къатын къолуна алып келген табагъын аны аллына салды.

— Аша, ауруууунгу алайым, ашагъан эт. Барыбыз да тойгъа къызып, сени уа унутуп къойгъанбыз. Аша, жанынга къор болайым. Келе келип, кёлюбюзню бир ачдырдынг...

Алгъын болуучусуча, той кече араларына дери бармады. Ингир къарангысы тюше башлагъанлай окъуна, адамла юйлерине жайылдыла. Шёндю кёп безирер заман тюйюл эди: хар кимни — иши, юй къайгъысы.

Кечени бир заманында Алимге бла Фатиматха да жетди кезиу — насыплы, къууанчлы кезиу! Эки жаш жюрекни жалгъашдыргъан тамаша кезиу...

3

Фатимат къайры жукъларыкъ эди бюгече. Аны жукъусу келмей эди... тап, келген окъуна этсе да, ол жукъларыкъ тюйюл эди. Кече ортасындан сора уа, ай да чыгъып, къарангы отоугъа аны жарыгъы жайылгъандан сора, Фатимат арталлы да аязды: энди ол, къатында жатхан Алимни **байланнган башын къол аязы бла** акъырын сылагъандан сора да, жингиригине кётюрюлюп, аны бетине къарайды. Ол халда оздуруп барады ол бу къайгъылы кечесин. Эртденликде Алим кетерикди жолуна — биягъы къанлы къазауатха. Фатимат а энтда да къаллыкъды аны ызындан тарала.

«Не этерикме, къадардан киши да къутулмайды. Сакъларма энтда да, ахшы умутларымы ёчюлтмей. Сакъларма ёлгюнчю. Сакъларма, жаным, сени, санга ахшы тилекле эте...» — дейди Фатимат, Алимни жукълагъан кёзлерине къарап. Аны акъырын шыбырдагъан эринлерини арасындан чыкъгъан ауузтылпыуу жашны бетине жай тёбенгича къагъады.

Фатимат бу танг аласы сагъатларын къыйналып ашырды. Бу бир ыйыкъ къалай терк озуп кетди, кёк жашнагъанча. Алыкъа ала, адамыча, бир бирни ийнакълап да бошамагъандыла, бир бирге айтырыкъларын айтып тауусмагъандыла.

«Охо, Аллах, санга жаным къор болсун, манга буюргъан бу насыбынг ючюн. Ыразыма къадарыма. Ыразыма, ыразыма... минг кере ыразыма!..»

Терезеден тангны жарыгъы ургъан кезиуде, Фатимат акъырын кётюрюлюп, ундурукъдан тюшдю. Олсагъатдан Алим да уянды.

— Жукъла сен алыкъа, жукъла. Эртдеди,— деди Фатимат, аны юсюне бауурланып.

— Эртде эсе игиди. Манга эртде кетерге керекди,— деп. Алим жууургъанны юсюнден бир жанына атды. Фатимат ауур кючсюндю. Алим аны мангылайына тёгюлген къалын къара чачын къол аязы бла артха сылады.

— Къоркъма сен, хар зат да иги болур.

— Къачан къайтырыкъ болурса энди?

— Душманны хорлап, дунияда мамырлыкъ тохташхандан сора.

— Къачан боллукъду ол а?

— Ким билсин аны.

— Къалай билмейсе да? — деди Фатимат жалыннган ён бла.— Немецлиле ызларына айланнган эселе, теркирек юйлерине нек кетмейдиле?

— Алай тынч кетип къалыр акъыллары жокъду аланы. Алыкъа кёп къан тёгюллюк болур, Фатимат.

Фатиматны къайгъылы бетине мудахлыкъны ауанасы къакъды. Ол, не эсе да бир умутундан тюнгюлген адамча, ахтыннган да эте, кёз къарамын энишге буруп, тынгылауну ийди. Къыйын эди шёндю анга. Бу такъыйкъалагъа дери, Алимни кетеригине ийнанырыгъы келмей эди: «Билмей тургъанлай уруш тохтап къалса уа! Аз сейирлик затла болмайдыла дунияда!..»

Фатиматны ол ахшы оюму шёндю аны жюрегинден узакъдан узакъгъа кетип бара эди. Ол не бек адыргы этип кюрешди эсе да, иги умутун кёкюрегинде тыялмады.

Алим жолгъа эртденликде эртде атланды. Аны ашыра акъташчыла — уллусу, гитчеси да, чыкъдыла. Халкъ бла бирге эрини ызындан Фатимат да барады уллу жолгъа дери. Насыбы къолундан ычхынып кетип барады аны. Кёп термилип тапхан насыбы! Бусагъатда аны жюреги сынсыйды. «Энди къайтырыкъ болурмуса сен? Энди кёрлюк болурмамы мен сени? Огъесе уа ахыр кереми кёре турама сыфатынгы?..»

Фатимат, эрини туурасындан къарап, ёрге ургъан кёлюн кючден бла бутдан чёкдюреди. Айхай, Мария да кёлсюзлюк этип къоймайды. Жашын къучакълайды да, сора кёз жашларын тёгюп тебирейди. Аны кёрюп, Фатимат да тёзалмайды. Инжиледи, кюеди, бишеди. Болса да, ол кесин тыйып турады. Шёндю анга кёп кёз къарайды, ол не этерик болур дегенча, Фатимат аны барысын да эслеп турады.

Алим кесин ашыра чыкъгъанланы барысы бла да саламлашып бошап, ахырында атасыны аллына барып сюелди. Ислам жашыны саз бетине, сынап къарагъанча, къаш тюплеринден къарады. Ол анга къалай эсе да апчып тургъанча кёрюндю. Ким билсин, Алимге алай тынч болмаз эди бу такъыйкъалада атасыны аллында сюелген! Не айтсын шёндю ол атасына? Айтыр заты бек кёп болгъанча кёрюнеди анга. Алай айтхан а этмейди. Атасы айтсын алгъа. Ол анга жол фатыуасын берсин. Алим аны не айтырыгъын биледи. «Душманны хорлап къайт... жигит бол...» — дерикди. Алай нек созуп турады ол айтмагъанлай? Халкъ шум болуп, былагъа къарайды, Ислам а тынгылайды, жашыны бетинден эки кёзюн алмай. Аны билеги къыркъылгъан имбашы да, энишге тагъылып тургъан бош женгини ичинде не эсе да бир зат излегенча, тебеди. Алим, къарамын атасыны бетинден тайдырып, аны кёкюрегине бурду. Бу кезиуде Ислам жангыз къолу бла жашын ёшюнюне къысды. Ол атасыны деменгили жюрегини тынгысыз ургъаныn

эшитди. Жашны кёлю такъыр болду. Алай ата жюрекни жашдан излегени ол тюйюл эди. Аны хар ургъаны Алимге: «Къаты бол, къаты бол, къаты бол...» — деп айтханча эди.

Жаш, атасыны къучагъындан айырылып, атына минерге деп тебирегенлей, Ислам аны тохтатды.

— Ма, муну биргенге ала бар,— деп, белинде къамасын тешип, анга узатды. Алим арсарлы болуп къалды. «Ол манга керек тюйюлдю. Саууг жетишеди»,— демеклик бар эди аны бет халында.

— Ал.— деди Ислам, къаманы жашыны къолуна тутдуруп.— Муну манга мени атам берген эди, душманлагъа дерт жетдирирге деп... Энди мен а санга береме... аманат этип.

Алим къаманы белине къысды да, барып, атына минди.

— Сау къалыгъыз. Эсен болугъуз! Биз энтда да кёрюшюрбюз!

Алим атыны башын тар аузуна бурду. Къадары белгисиз узакъ жолуна жортуп кетди.

Фатимат аны ызындан термиле къарады. Ким эсе да отлу къолу бла кёкюрегинден жюрегин сууруп алып, къачып бара тургъанча кёрюндю анга.

4

Алим да кетип, юч-тёрт кюн озгъандан сора, эсде-бусда болмай тургъанлай, Акъташха дагъыда бир къууанч кирди — Шарауну къарындашы Жууашны жашы Жандар урушдан къайтды.

— Не эсе да бир ахырлыкъ болуп къайтхан хапары барды... «кантужна» болуп. Арабий, энди ол а не зат болур? — деп, элни адамлары, биринден эшитгенни бирине айта, сейирге да къалып, Жууашны юйюне къууулушдула. Сейирге къалдыргъан а таулада алыкъа халкъ эшитмеген «кантуженный» деген сёздю.

Жууашны юйюне баргъанла орта жашаулу, къара шинли, ушагъыулу кишини тёгерегине басынып, аны урушдан сау-эсен къайтханына къууанырны орнуна, жарсыулу да, эриулю да болуп олтурушадыла. Келгенле, не айтырса, эшикден жашнап киредиле да, аскерчини къучакълайдыла. Жандар да аланы хар бирине жарыкъ тюбейди, эллилерин тансыкълап, хапар сорады. Артда келгенле алгъандан келгенлеге: «Кантужнасы» уа не затды муну? — деп, жашырын сорадыла. Жандар а, олтуруп, ариу тап сёлеше тургъанлай, бети да тюрленип, сескенип, жеринден ёрге къобады да, къоллары бла кеси кесин кимден эсе да къоруулагъанча этеди. Адам ангыламазча, не эсе да бир затла да айтады. Сора, жангыдан орнуна олтурады да, бир кесекден а арталлы бла да жукъ болмагъанча, биягъы жарыкълыгъы бла эллилерин тансыкълап, хапар сора башлайды. Ол алай этгени сайын къатынла ичлеринден: «Оу ананг, шау ананг, акъылынг бла элни аузунга къаратыучу эдинг да, акъылынгдан жарты болуп келген ушайса да, жазыкъ»,— деп, бушуу-бушман боладыла. Эрини туурасындан къарап олтургъан къатыны да, ачыгъан жюрегине мадар табалмай, буу-

улады, сытылады. Жандар аны алай этгенин кёрюп окъуна тура эсе да, арталлы бла да анга бир тюрлю къайгъырыуу жокъду. Тёрт сабийинден а тансыгъын алып бошаялмайды. Аланы кесини къатындан бир жары да иймейди. Хар бирин кезиу-кезиу къучакълап, кимини мангылайындан, кимини башындан уппа этеди. Асыры жарыкъдан, хар кимге да жау жагъылгъанча болады. Ол аны къуру бюгюннгю тёреси тюйюлдю. Аны оюнчу адам болуучусун акъташчыла барысы да биледиле. Анга: «Шараугъа жуукъ жетгенинг а белгилиди»,— деп, адамла азмы кюлгендиле. Аны ол къылыгъы энтда да тюрленмегенди — жарыкълыгъы жарыкълай, кюлкючюлюгю кюлкючюлей къалгъанды. Сыфаты уа алгъындан эсе къууатлы окъуна кёрюнеди — аскерчи кийимлери чархына тап ушап турадыла. Болса да бу Жандар алгъынгы Жандар тюйюл эди. Аны бети жарыгъан этгенликге, кёзлерини теренинде не эсе да бир ажымлы ажашыулукъ эсленеди.

Ислам бюгюн районнга кетип эди. Ол андан ингир къарангыда къайтды. Элге кире келгенлей, адамладан Жандарны хапарын эшитип, къаты къууанды.

Эшикден кирген Исламны кёргенде, Жандар, къалай эсе да, адыргыгъа къалгъанча болду. Олтургъан жеринден ашыкъмай кётюрюлдю да, Исламны бетине тюрслеп къарады.

— Не?.. Таныялмаймы тураса мени? — деп, Ислам жангыз къолун керди да, анга къучагъын ачды. Жандар аны къучакълагъанда, санлары къалтырай, ичинден жиляды. Ислам Жандарны алай этгенин аны жюрек халаллыгъындан кёрюп, жапсаргъан магъанада айтды:

— Къоркъма, къарындашым. Хата жокъду. Ишибиз онгуна айланып барады.

Жандар, жилямукъла жуугъан кёзлерин адамладан жашыра, жерине олтурду да, биягъыча Исламны бетине тюрслеп къарады.

— Къолунга уа не болгъанды?

Ислам аны бу сорууна жууап берирге ашыкъмады. Берлик эсе да, къатынла анга жетдирмедиле:

— Урушда къоюп келгенди Ислам бир санын,— деп, ала Жандарны жан жанындан чюуюлдедиле.

Жандарны къадары уруш ууатхан жарсыулу къадарладан бири эди. Болса да жаны саулай юйюне-юйюрюне къайтханды. Жашына къарап тургъан къарт Жууашны къууанчын шёндю бир зат да къаралталмазлыкъчады!

* * *

Жаухар арбазда жангыз кесинлей кюн тууушда олтуруп, эшиу эше турады. Къара тамгъалы уллу, къарт киштиклери да аны къатында жан башындан жерге узун сойланып, кюнню жылыууна тынгылай, ырахат жатады. Жаухар шынтагы халыны тартханы сайын, аны тепгенине къозулуп, къуйругъун да ойната, башын бир кётюрюп къояды ансы, башха къайгъысы болмай, тишлерин да ачып жукълайды. Бир бирде Жаухарны къатына арбазда курт-

мурт эте айланнган тауукъла да келедиле. Ала анга, сен быллай бир не зат бла кюрешесе дегенча, башларын да бир жанлы тутуп, бетине къарагъанлай бираз турадыла да, жууап тапмагъандан сора, сейир этгенча, «къу-къу-къу...» — деп, артха айланып кетедиле.

Жаухар орам жанындан сёлешген адам ауазны эшитип, башын кётюрдю. Сехле къатында сюелип тургъан Исламны кёрдю да, апчыяракъ да болуп, олтургъан жеринден турду. Башында артха кетип тургъан женгил жаулугъун алгъа тартды.

— Келигиз, жууукъ болугъуз,— дей, Жаухар ёрге турду. Ислам арбазгъа кирди.

— Кюнюнг ахшы болсун, Жаухар.

— Сау болугъуз.

— Ананг а къайдады?

— Уллу къызгъа кетгенди. Келигиз, киригиз юйге.

— Юйге кирип не этебиз. Бу ариу кюнде тышында тургъан иги юйюлмюдю.

— Сора мен шинтик чыгъарайым,— деп, Жаухар юйге бурулду.

— Угъай, керек тюйюлдю,— деп, Ислам къызны тохтатды да, бара барып, арбазны тёбен къыйырында отунлукъ томуроуладан бирине олтурду.

— Мындан иги шинтик къайда,— деп, ол Жаухаргъа ышарып къарады.

Жаухар, ийменнгенден не этерин билмей, арбазны ортасында сирелип къалды. «Анаканы юйде болмагъаны къалай тапсыз болду. Энди мен муну къалай сыйлайым? Хычинле этейим. Огъесе бу тауукъладан бирин тутуп...»

— Жаухар, олтур жеринге. Мен сени бла сёлеширге келгенме...

Жаухарны ичи ёрге жанганча болду: «Къалай?.. Мени бла сёлеширге? Не затны юсюнден? Атамы юсюнденми соруу этериксе? Аны соруун бошагъан ушай эдигиз да, огъесе уа Рамазанны юсюнден хапар айтыргъамы келгенсе? Алай эсе, олтурайым... олтурайым... олтурайым...»

— Билемисе, Жаухар, тюнене фермада бир къауум ийнек сауулмай къалгъанды.

Жаухар башын да иги ёрге кётюрюп, Исламгъа сейирсиннген халда къарады. Ислам жерден бир гитче чыбыкъ къыйырчыкъны алды да, къызны жууабын сакълагъанча, аны сындырыу бла болду. Алай Жаухар анга жууап бермеди.

— Колхозубузну шёндюча къыйын заманы болмагъанды,— деп къошду Ислам, къызгъа кёз къыйырлары бла къарап.— Адамла жетишмейдиле. Къарт къатынлагъа тыянып къалгъанбыз.

Ислам дагъыда тынгылады. Къолунда чыбыкъ къыйырны ууакъ-ууакъ сындырып, жерге атды. Къолун къагъып, олтургъан жеринден къопду.

— Тохта, къайры ашыгъаса?.. Мен бусагъат...— деп, Жаухар тынгысыз болду.

— Угъай, сау бол, ариу къыз.

— Бир да болмаса, айран ич, аллахчю.

— Экинчи жол келсем ичерме...

Ислам кетди. Жаухар аны сехлеге дери ашыра барып, алайда сюелгенлей къалды.

— Э, къыз, аурунг, бирсидатил не эте эди? — деп къоншу къатынладан бири орамны ары жанындан сёлешди.

— Билмейме... анаканы излеп келген эди.

— Да сени бла кёп сёлешди да.

Жаухар къоншу къатынны айтханын эшитмегенча этип, кеси жерине барып олтурду да, эшиюн къолуна алды, чыкларын ычхындырып, ауарагъа къалды. Киштик, жукъудан тоюп къопду эсе да, огъесе уа жатхандан эрикди эсе да, жеринден туруп, белин бюгюп, къуйругъун да ёрге кётюрюп, кериле. кесини къабыргъасын Жаухарны аякъларына ышып тебиреди.

— Кет, сен да не этесе,— деп, Жаухар анга да чочуду. Киштик, анга тюрслеп къарай, андан арлакъгъа кетип, эки арт аягъыны юсюне олтурду да, ал аягъы бла бетин «жууун» башлады.

Исламны келип кетгени Жаухарны жаш жюрегин къозгъагъанды. Алай нек болгъаныи ол кеси да ангыламайды. «Ислам!.. Халкъ танытъан Ислам мени тергеп, мени аллыма келип!..»

Жаухар не этерге билмейди: ёхтемлеиргеми, къууанырггъамы, ачыуланыргъамы?.. Сагъышла башын басхандыла. Ол энди не этсин? Кеси ёмюрюнде тюрленмей келген жашау ызындан ол бир жанына къалай бурулсун? Атасыны бу эски журтуна юйюрсюнгенди. Он сегиз жылдан бери ол аны тёрт къабыргъасын сакълагъанлай келеди. Киндиги бери байланыпды. Бу къарангы юйден тышында жашау — анга белгисиз жашауду. Ёз журтундан жюреги юркген заманлары да болгъанды. Алай ол мында ёсгенди. Кесини от жагъасында! Бу юйде анга берилген ууазладан чыкъмагъанды ол. Кесин танытъанлы бери бу таш юйню къулу да, ийнагъы да болгъанлай келеди. Бир бирледе ол жанындан тойгъанча да болады. Жашаудан эрикгенча да болады. Алай ол не этсин! Аны бу юйден тышына иймегендиле. Школгъа окъуна жибермегендиле. Энтда да алайды.

— Къачаннга дери былай турлукъма? — деди Жаухар. Кеси кеси бла уллу сёлешгенине сейир эте, тёгерегине къарады.

Бузулургъа жетип тургъан халжар. Аны жанында жарты гебен. Арлакъда сыгын къалау. Тауукъла. Къарт киштик. Хар зат да жеринде. Жалан да Жаухарны жюреги жеринде тюйюлдю.

Ол чабып, сехле къатына барды. Ислам кетген жанына термилип къарады. Киши да кёрюнмеди кёзюне.

— Угъай-угъай! — деп, ол артха бурулду. Бу сёзле аны жюрек къычырыгъы эдиле. Къалай эсе да, кесине къанатла битгенча болду. Бир уллу ауушну тёппесине жетип, андан кенг дуниягъа къарап тургъанча кёрюндю анга...

Лаулан юйлерине ингир алада келди. Жаухарны, къалай эсе да, къууанчлы, тири халин эслеп, ичинден сейир окъуна этди. Аталары тутулуп кетгенли, аны къызыны бу жолча кёзю ачылгъан заманын бир да кёрмеген эди.

Кёп турмай, эл сюрюу да кютюуден къайтды. Лауланланы къы-

зыл ийнеклери, бузоууна тансыкъ болса керек, кенгден окъуна мёнгюрдеп, чабып келди. Лаулан юйден челекни алып чыкъды.

— Ана, мен сауайым,— деп, Жаухар Лауланны къолунда челекге узалды.

— Угъай, къызым... Билмеймисе муну халисин. Жангы къозлагъан ийнек жагъынлы болады.

— Урмаз, урмаз,— деп, Жаухар къаты болуп тохтады. Анасы, къызыны жюреги къыйналлыгъын сезип, челекни анга берди да, кеси уа халжарда гузабагъа къалып тургъан бузоуну ийди.

— Ой, жанынга болайым. Къалай къууанады топайчыгъым,— деди Жаухар, бузоуну анасына чапханына сюйюнюп къарай.

— Сакъ бол,— деп эскертди Лаулан къызына. Кеси да ийнекни къатындан кетмей, аны бойнун къашыгъан кибик эте, аркъасын сылай, ариула айта турду.

Жаухар ийнекни сауып бошап, сютден толу челекни бир жанына салды да, анасына ёхтем къарады. Лаулан да къызына ыразы болду. «Жарарыкъса. Энди, атангы къарасын кийип турмай, сени жеринги тапдырыргъа керекме. Не этейим, бу элде санга тийишли жаш жокъду. Гюреннге ашырмасам билмейме. Узакъ кетерингни сюймей эдим. Алай, не этерикме. Иги киши тилейди анда сени. Ёзден киши. Къатыны ёлюп, эки сабийи бла къалгъанды. Аллахны къадары алай болур эди. Сен анга тийишлисе, къызым. Юйлю-журтлу адамды...»

Лаулан ичинден ол затланы айта тургъунчу, Жаухар да анга къарагъанлай турду. Болса да, анасыны ич оюмун ангыламады.

— Ана, бюгюн бизге Ислам келгенди,— деди.

— Не за-а-ат? Не иши бар эди аны мында? — деп чочуду Лаулан.

— Манга келген эди. Колхоз ишге чыкъ деп, тилей... фермагъа.

— Ауруум нек кирмейди ичине. Тапханды колхоз ишге барлыкъ адамны.

— Да неди аны ючюн, анака. Мен а бирсиледенми аманма.

— Кет, сандырама. Колхозгъа къул болургъа сен гыбышыданмы туугъанса.

— Мен барыргъа сюеме, анака. Мени кибик къызла барысы да...

— Доп-доп этме. Жаналгъыч Ислам, келе келип, сени алдапмы кетгенди?

— Мени нек алдай эди ол... Тилеген этгенди. Фермада адамла жетишмегенликден, ийнекле сауулмай къаладыла дегенди.

— Мени ючюн а ёмюрде бири да сауулмасын.

— Анака...

— Къой, башымы аурутма. Атангы да кёзкёрмезге ашыргъандыла, не затха деп къулланырыкъса сен бу пластха?.

Жаухар бу ингирде андан сора анасы бла даулашмады. Ушхууурларын ашап, экиси да жерлерине жатдыла. Танг аласында Лаулан эшикни къыжылдап ачылгъан тауушуна уянды. Башын жастыкъдан кётюрюп къарагъанында, къызы юйден чыгъып, кетип бара эди.

— Къайрыса, Жаухар? Тохта бери! — деп, Лаулан ич кёлеги бла унудурукъдан гузаба болуп турду. Къыз артха бурулду.

— Анака, мен фермагъа барама.

— Чачынгы жыртып, къолунга тутдурурма, начас!..

Жаухар, эшикни этип, арбазгъа чыкъды. Сейирлик таза хауа! Жангыдан атып келе тургъан жарыкъ танг! Жаухар сехледен ётюп, орамгъа чыкъды да, сол жанына бурулуп, ёрге кетди. Элден чыгъа баргъан жеринде къауум тиширыугъа тюбеди. Аланы арасында Фазика бла Фатимат да бар эди.

— Жаухар, ауруунгу алайым, былай эртде уа къайры ахшы жолгъа атланнганса? — деп сорду Фазика анга.

— Мен да сизни бла барама... Фермагъа...

Тиширыула, Жаухарны нёгер этип, андан ары кетдиле.

5

Белоруссияны север жаны. Къалын агъачны ичи. Уллу партизан жыйын орналышхан жер. Тёп-тёгерек къошдан толуду: бирлери — уллу, бирлери — гитче, башлары бичен бла жабылып. Анда-мында брезент палаткала да кёрюнедиле. Жер юйле да бардыла.

Эртденлик. Кюн чыкъгъан эсе да, алыкъа агъачны ичи къарангы тартыпды. Салкъын тёбеннги урады. Тереклени жангы чыкъгъан жаш чапыракъларын тохтамай чайкъайды. Чапыракъланы шыбырдагъанларына къошулуп, терек башларында чыпчыкъла да жырлайдыла.

Агъачны ичинде гитче талачыкъгъа партизанла жыйылып башладыла. Ала, шёндюге дери къайда эсе да бугъуп тургъанча, хар терек тюбюнден чабып-чабып чыгъадыла. Кимни къолунда автоматы, кимини шкогу. Беллеринде гранатлары болгъанла да бардыла. Аркъаларында артмакълары. Талагъа чыкъгъанла терк окъуна бирини жанына бири тохтап, сатыргъа тизилдиле. Былай къарагъанда, бир бирге ушагъан кийими болгъан хазна адам кёрюнмейди. Бирлерини юслеринде — фуфайкала, бирлерини уа — шинеллери. Плащла кийгенле да аз тюйюлдюле. Аскерчи гимнастёркалары болгъанла да бардыла. Кёнчеклери да алай — кимни жылы мамукъ кёнчеги, кимини — аскерчи гелефейи... Башларында да къулакълы бёркле, папахла, фуражкала, пилоткала, къалпакъла...

Кёп да турмай, талачыкъгъа эки жюзге жуукъ партизан жыйылды. Аланы хар бирини тизгинине, саууг-сабасына къарай, сатырны аллында акъ бёрклю, къара сахтиян тужуркасы бла биреулен айланады, жан башында кероху бла. Акъ бёркюню мангылайында уллу къызыл жулдузу. Ол бир къауумлагъа тырман этеди:

— Сакъалынгы жюлюмегенсе... Бел бауунгу тап къысмагъанса. Шкокну уа ма былай тутадыла...

Командир бара барып, юсюнде эски аскерчи кийимлери болгъан жашны аллында тохтап, бетине къарады.

— Къаш башынг жара болуп нек турады? Тюйюшгенми этгенсе?

— Угъай, жолдаш командир, кече къарангыда бутакъгъа ургъанма.

— Сакъ бола тур. Юйюнге кёзюнгю чыгъарып барсанг, къызлагъа алай ариу кёрюнмезсе,— деп, командир андан ары кетди. Жаш, нек эсе да, мудах болду. Баям, командирни ахыр сёзлери анга хычыуун тиймедиле. Ол акъташчы жаш — Къурманды. Къырымны жашы. Командирни ахыр сёзлери кертиси бла да аны унутуп тургъан ачыуун эсине тюшюрдюле. «Къызла сюйген жаш болсам, алыргъа деп тургъан къызым башхагъа кетип да къалмаз эди...» — деп, ичинден кючсюндю. Бир ауукъгъа дери Айшатны сыфаты кёзюне кёрюнюп тургъанча да болду. Къанамат да тюшдю эсине. Къаны къайнады. Ол экиси къалай бедишлик этген эдиле аны.

Командир низамгъа къарап бошаргъа, талачыкъны тёбен къыйырында алаша жер юйню арт жанындан бир къауум нёгери бла генерал чыкъды. Кеси алаша санлыды, алай кёксюлдюм ёре бёркю бла, юсюнде табанларына дери жетген узун шинели аны орта бойлу адамны кебине келишдиредиле.

Партизанлагъа къарай айланнган командир: «Смир-рно!» — деген буйрукъну берди да, артха бурулуп, строй атлау бла генералны аллына барып сюелди.

— Жолдаш генерал, отряд Ата журтну кезиулю аскер борчун толтуррургъа хазырды! — деп, рапорт берди.

Партизанла душман бла чайкъашыргъа бу талачыкъдан атланыучудула. Ол зат мында адетге айланнганды. Бюгюн да жортууулгъа атланырыкъла бери жыйылгъандыла.

Партизан жыйынны генерал Жердов къурагъанды. Ол жыяу аскер дивизияны командири болуучу эди. Талай сермешледе атын да айтдыргъанды. Алай урушну кюйсюз жолларында Жердов абыннганды: дивизия къуршоугъа тюшюп, халек ууатылгъанды. Жюзге жуукъ аскерчиси бла генерал къуршоудан ычхынып, агъачха къутулгъанды. Анга концлагерден, пленден къачхан жесирле да къошула кетип, партизан жыйын алай къуралгъанды. Шёндю Жердовну къолунда эки мингден аслам адам барды. Ала душманнга талай кере чабыууллукъ этгендиле. Дивизияны къуршоуда къалып тургъан бёлюмлеринден бир къауумларын къутхаргъандыла. Ол ишни партизан жыйын энтда да бардырады.

Бюгюн да Жердов партизанланы уллу къауумун душман бла сермеширге ашырады. Ким биледи? Бу жол да ала къуршоуда къалгъанланы жауну тырнакъларындан ычхындырыргъа болушурла. Алай болмаса да, фашистле бла сермеширле, къан тёгерле. Ала ызларына къайтыргъа, Жердов дагъыда аллай къауумну жортууулгъа жиберликди. Генералны уруш тактикасы бирди — не да этип, душманнга эс жыйдырмазгъа керекди...

Отряд акъ бёрклю командирини ызындан тизилип, агъач ичине терк ташайып кетди. Генерал Жердов энди боллукъ операцияны юсюнден ачыкъ талачыкъда нёгерлери бла ушакъ эте къалды.

6

Командирни буйругъу бла отряд агъачны къыйырында солургъа тохтады. Партизанла, къош-къош болуп, артмакъларын ортагъа салып, ауузланыргъа киришдиле.

Ауузланып бошагъанлай, командир аладан бир къауум адамны айырып, разведкагъа иерикди. Ала билдирген хапардан сора, отряд чабыуулгъа чыгъарыкъды. Къалай алай да болсун, душманнга бир тюрлю халеклик салмай, была ызларына къайтырыкъ тюйюлдюле.

Бир кесек солугъандан сора, командир разведкагъа барлыкъланы бир жанына чакъырды. Кёкню къара булутла жабып башлагъандыла. Жауун жауарыгъы хакъды. Разведчиклеге аны хайыры болмаса, хатасы жокъду. Фашистле жауунда жибирге артыкъ бек сюймеучюдюле. Партизанла аланы ол къылыкъларын биледиле.

Разведкагъа тебиреген жашланы къауумунда Къурман да бардды. Къурман сынаулу тасхачыды. Аны генерал Жердов окъуна биледи. Къаллай разведка болса да, Къурманны ары къошмай къоймагъандыла. Бир жол аны хайырындан, партизанла немецлилени сауут-саба складларын тонап да кетгендиле. Къурман кеси да Жердовну жыйынына бек алгъа къошулгъан «эски» партизанладан бириди. Фашист Германия бизни къыралгъа чапхан кюн Къурман Брестни тийресинде болгъанды. Ол кюн кесини сау къалгъанына Къурман бюгюн да, бюгече да сейир этеди. Ала тургъан казармагъа бомба тюшюп чачылгъанда, Къурман да, аны аскерчи шуёхлары да жукълап болгъандыла. Солдатла жукъу арасында не болгъанын билмей, дыгаласха къаладыла. Терезеден ёртен кёрю-

Жаухарны ичи ёрге жаннганча болду: «Къалай?.. Мени бла миялалары ууалгъан терезеден жана тургъан отха секиреди. Аны ызындан дагъыда бир къауумла секиредиле. Ёртенде Къурманны ич кийимлери къабынадыла. Казармадан он метр арлакъда гитче кёлчюк болуучусу эсине тюшюп, ол мыллыгын ары атады. Суугъа тумаланып чыгъады. Битеу санлары кюйген эсе да, бир затын билмейди. Юсюнде кюйген ич кийимлерини не эсе да бир хуртдаклары къалгъанды. Тёгерекде уа топ окъла чачыладыла, жер титирейди, казармала жанадыла...

Къурман андан сора бир къауум нёгери бла Белоруссияны агъачларында ажаша айланып, артда уа Жердовну партизан жыйынына тюбеп, анга къошулады. Андан бери мындады. Уруш башланнганлы бери Акъташда аны письмосун алмагъандыла. Элде аны не ёлгенин, не саун билмейдиле. Атасы бла анасы, хапарсыз жашларыны ачыуундан, жюреклери жарыла жашайдыла...

— Тюз да жаныгъызгъа къоркъуу болмаса, шкок атдырмагъыз,— деп эскертеди командир разведчиклеге. Ол аны алагъа ахыр сёзю эди. Разведчикле, бир бири ызындан тизилип, жолгъа тебиредиле.

Агъач ичи мамырды. Тёгерек да шошду. Алай ол шошлукъ бушуулу ананы ич сарнауна ушагъан шошлукъду. Белоруссияны

жаралы жери ичинден ахтына жатады. Аны буз къатхан жюрегин жаз башыны чуякъ кюнлери да жылытмайдыла. Жангы чыкъгъан жашил кырдыкъ да къаушалтмайды аны къайгъы басхан кенг кёкюрегин. Белоруссия босагъасына зорлукъ этип кирген душман бла сермешеди. Азатлыкъ кюню чыгъарына ийнанады.

Кюн алыкъа батмагъан эсе да, агъачны ичи къарангы тарта башлагъанды. Партизан отрядны командири тынгысызды. Тасхачыладан бир тюрлю хапар жокъду. Аны тёзюмю тауусулуп, разведкагъа дагъыда бир къаум адам иерге умут этип, тёрт-беш жашны бир жанына чакъырды. Ол да ала бла сёлеше тургъанлай, къайда эсе да узакъ болмай, шокла атылгъан тарууш эшитилди. Партизанла терк окъуна сауут-сабаларына къармашдыла. Атышыу кючлене башлады. Ахырында ол бютюн уллугъа кетди.

— Тасхачыларыбыз душманны кёзюне урунгандыла,— деди командир, алгъа чыгъып.— Чабыуул этгенден башха амалыбыз жокъду.

Бу кезиуде, ёпке солуу эте, чырпыла арасындан Къурман чыкъды.

— Жолдаш командир, терк... бизни аскерчиле, къуршоуда...— Къурман, къарылгъан этгенча, андан ары сёз айталмай тохтады. Терк-терк басылгъан кёрюкню желича, солугъан солууу аны эркин сёлеширге къоймай эди. Партизанладан бири анга суулугъун узатды.

— Ма, анда! — деп кёргюзтдю ол, суулукъну тутуп тургъан къолун ачыкъ тюзге силдеп.

— Нёгерлеринг къайда? — деп сорду анга командир.

— Уруш эте къалгъандыла.

Отряд агъачдан терк чыкъды. Терекле тауусулгъанлыкъгъа, алда чырпыла, юлкюле. Аланы аралары бла сыгъыныша, кими бетин тырната, кими къолун сыдырта, кими кийимин бутакъгъа илиндирип жыртдыра — партизанла къыстау барадыла. Къурман да барады ала бла бирге. Асыры терлегенден, кийимлери шиппе болгъандыла. Арыгъанын да унутханды. «Теркирек, теркирек...— дейди ол ичинден.— Душманны къуршоуундан къутулуп келе тургъан аскерчилени къаууму бугъуп тургъан фашистлеге тюбеп къалгъанды. Аланы хазна сауутлары да болмаз. Теркирек болушлукъ жетмесе, фашистле аланы къырып бошарыкъдыла. Тёрк... терк...» — дейди Къурманны ичи нёгерлерине. Чырпылагъа женги, не этеги илинип тохтап къалса, дунияны аманын айтып, кесин бузады. Болса да анга эс бургъан жокъду.

Чырпыладан да къутулду отряд. Партизанла кенг талагъа чыкъдыла. Алларында уа — душман...

7

Немецлиле бугъуп атышыуну да къоюп, къуршоудан ычхыныргъа кюрешген аскерчилени юслерине тебиредиле.

Бетин саулай да сары тюк басхан тамата лейтенант пистолетин атдыра кетип, окълары тауусулгъандан сора, бир жанына быр-

гъады. Адыргы болуп, жан-жанына къарады. Солдатлары да атышыуну селейтгендиле, аланы да окълары тауусула болур. Бу такъыйкъала лейтенантны жашаунда бек ажымлы такъыйкъалары эдиле. Бир ненча ай болады ол ротасы бла душманны къуршоуунда къалгъанлы. Солдатларыны эки этип жартысы къырылгъанды. Кёп болады ала къапхандан ычхыныр ючюн азап чегип айланиганлы.

Душман солдатла, жыя сапча, тёгерекден юслерине уруп келедиле. Тамата лейтенант агъачха термилип къарады. Къалай жуукъ эди ол. Нечик аз жол къалгъан эди алагъа азатлыкъгъа къутулургъа! Болмады. Ол не этсин энди? Кеси кесин урургъа окъуна амалы жокъду. Кесине деп бир огъун къояргъа керек эди. Къызгъан жюрек аны сагъышын да этдирмегенди. Къалай да этип, агъачха къутулууну къайгъысындан башха, аны акъылына жукъ кирмегенди. Бу кюреш — аланы ахыр кюрешлери болгъанын ол биледи. Къарыу къалмагъанды. Ол да, солдатлары да жанларындан тойгъандыла. Кёп заманны ичинде къазауат эте кетип, былайгъа жыйылып ёлмеклик — ой, къалай къыйынды. Окълары тауусулгъан солдатла, жан дыгаласха къалып, жерде бауурлары бла сюркеле, командирлерини тёгерегине жыйылдыла. Быланы сыфатларында адам кеплери да къалмагъанды. Юслеринде кийимлери зыккыл болгъандыла. Бирини къалмай сакъаллары ёсгендиле.

Солдатладан бир къауумлары юслерине келе тургъан немецлилени кёрюп, чыдаялмай, артха къачып тебиредиле. Алай душман окъла аланы жерден кётюрюлгенин жангыдан жерге сойландырадыла. Солдатладан бири, акъ ич кёлегин тешип, шкогуну бурнуна къысды да, аны да ёрге кётюрюп, жерден къопду. Аны борбайларын да къыркъды душман окъ. Ол, тентирей барып, «байрагъы» бла бирге жерге къапланды. Бу кезиуде агъач жанындан уллу атышыу башланды. Немецлиле искилтин болдула. «Партизан... партизан...» — деп, алларын агъачха буруп, жерге бауурландыла.

Къуршоудагъы аскерчиле, не болгъанын билмей, сагъайып къалдыла. Тамата лейтенант, башын жерден айырып, алгъа къарады. Юслерине уруп келген фашистлени дыгаласха къалгъанларын эследи. Агъачны жанындан а уллу от ачылгъанды. Андан атылгъан окъла къуршоуда аскерчилени башлары бла да ачы сызгъырып оза башладыла. Тамата лейтенант тёгерегинде солдатларына къарады. Аны къалын тюк басхан бетинде жукъ эсленмеди. Жалан да теренден къарагъан кёзлерини жилтинлеча жанниганлары кёрюндю.

— Биз къутулдукъ!.. Биз ёллюк тюйюлбюз... Эшитемисиз, ёллюк тюйюлбюз!..— деди, къууаннгандан къанатла битип.

Лейтенант да, аскерчилери да жашил кырдыкны ичини бауурлары бла жыра, мыллыкларын агъач таба атдыла.

Партизанла бла гитлерчилени арасында уа къазауат барады. Эки жаны да аяусуз атышадыла. Къуршоуда аскерчилени къутулуп бара тургъанларын эслеген душман кесини бир къауум кючюн алагъа бурду.

Кюн батып, къарангы тарта башлады. Атышыу а къызадан къыза баргъан болмаса, тохтар халы жокъду. Билмей тургъанлай, кенг ёзенни ёрге къыйырындан машинала кёрюндюле. Болушлукъ келе тургъанын эслеген фашистле эки жанына да чабыуулгъа чыкъдыла. Машиналадан тёгюлген душман солдатла партизанла таба чапдыла. Ала пулемётла бла да атып башладыла. Душман агъачха жуукъ къысылып тебиреди. Аны уллу кючю партизанланы артха чегиндирди. Къарангы болду. Кючлерине базыннган фашистле, тёгерекни отха алдырып, агъачны къыйырына жетдиле. Андан ары барыргъа уа ала базынмадыла. Къарангыда партизанла да чач-тюк болгъандыла. Кимлери агъачны ёрге къыйырындан, кимлери тёбен къыйырында атдырадыла. Къурман атышыугъа асыры эси кетгенден, нёгерлеринден ажашып къалды. Энди уа, чырпыла ичин жырып, артха барады. Къулакъ жанлары бла окъла сызгъырып-сызгъырып озадыла. Бирде тохтап, тынгылагъан да, солугъан да этеди. Аллай кезиулени биринде, кеси тургъан жерден узакъ болмай, кимни эсе да: «Ой, анам»,— деп тауча сынсыгъан ауазын эшитди. Къурман сейирге къалды: «Кимди ол?» Менден сора партизанланы ичинде таулу жокъду. Огъесе манга алаймы эшитилди?.. Къуршоудагъыладан эсе уа?..»

Къурман, тёгерегине да тынгылай, сынсыгъан ауаз эшитилген жанына бурулду. Айхай, эркин, ёрге туруп барыргъа къарыу жокъду, фашистле окъланы аямайдыла.

Къурман чырпыланы ичлерин къармай барып, аркъасындан сойланып тургъан биреуленни юсюне чыкъды.

— Эй, кимсе?

Жатхан жууап къайтармады. Къурман аны къатында тобукъланып, бетине ийилип къарады. Къап-къара шинжи тюкледен сора, ол аны бетин кёрмеди. «Къуршоудагъыладанды...» — деди Къурман ичинден, тынгысыз болуп. Ол аны жерден ёрге кётюрюрге деп, имбашларындан тутханлай, къоллары жылы къаннга боялдыла.

— Ой, анам,— деп ынчхады жаралы тауча.

— Кимсе сен? Таулумуса?

Жаралы жукъ айтмады. Къурман аны, къолтукъ тюплеринден тутуп, ары — къалын агъач таба сюйреди. Сюйрей барып арыды. Онгу къуруп, жаралыны къатына чёкдю. Жарасын излеп тебиреди. Къаны кёп кетип барады. Аны тохтатыргъа керекди...

— Ой, анам,— деп ынчхады жаралы дагъыда.

Къурман элгеннгенча болду. Сагъайып тохтады.

— Сен кимсе?.. Дагъыда сёлешчи... сёлешчи... сёлешчи...

— Ёлеме мен... ёлеме. Бир уртлам суу... Жанып барама,— деди жаралы. Къурман секирип ёрге къопду. Сюеле кетип, жангыдан энишге ийилди.

— Кимсе сен?.. Дагъыда бир сёз айтчы. Сен къайданса?

— Малкъардан... Акъта-а-а-ашда...— деди жаралы, кючден бла бутдан тилин айландыра.

«Къанамат!..» — деп, Къурман дагъыда секирип ёрге къопду. Къурман жаралыны ол сёзюнден юркгенча, бир жанына секир-

ди. «Ёлсенг ёл!» — деди ол. Сора алай айтханына сейир этгенча, армау болду. Бир-эки такъыйкъадан а, ол сёзню кеси айтмай, башха биреу айтханча кёрюндю анга. Бир кесек тура кетип, агъачха бет бурду. Чырпылагъа кесин жыртдыра, жаралыны къатындан терк кетди.

«Эй, тохта, къайры бараса? — деди анга акъылы.— Нек къоюп бараса кеси эллинг жашны? Ол ёле турады. Сен аны къутхарыргъа боллукъса. Бирге ёсгенсиз да. Черен сууундан ол да, сен да ичгенсиз да. Айып тюйюлмюдю санга? Аллай бир адамсызлыкъны къалай этесе? Мурдарлыкъды сени бу этгенинг. Тохта!.. Тохта!.. Къайт ызынга...»

Къурман тохтады.

«Нек тохтадынг? — деп сорду анга къызгъан жюреги.— Унутханмы этгенсе дертинги? Сени сюйгенинги аллынгдан учуруп кетип, битсу элге бедишлик этген адамны энди ёлюмденми къутхараса? Бар жолунга, бар! Ёлмеге къой аны, ит ёлгенлей. Сен жетдиралмагъан дертни анга душман жетдиргенди. Бар жолунга, бар!..»

Къурман алгъа тебиреди.

«Тохта, тохта...— деди акъылы анга — Жашлыкъ этме. Бу уруш бошалып сен да, сау къалып Акъташха къайтыргъа тюшсенг, жамауатынга не айтып барлыкъса? Жаны сауду. Аны ёлюмден къутхарыргъа боллукъса. Адамсызлыкъ этме, артда чогъеж болурса. Кеси кесингден кёлюнг чыгъар. Къызгъан жюрегинги суурут. Быллай ишде ол санга нёгер тюйюлдю. Ол да, сен да шёндю зарауатлыкъдасыз. Дертинги унут. Къайт артха. Ёлтюрме сен аны...»

Къурман, сюеле кетип, артха бурулду. Къызгъан жюреги ачыуланды. Кёкюрегин тырнады, табанлады. Мен санга керек тюйюл эсем, кетейим дегенча, ёрге туруп, тамагъына тыгъылды. Алай Къурман тынгыламады жюрегини улугъанына.

8

Уллу тарда колхозла малларын жайылыкълагъа чыгъардыла. Акъташны малчылары да Сериуюн къолда орналышдыла.

Колхозчуланы бу жол жайлыкълагъа чыгъыулары — жарлы юйюрлени кёчюп баргъанларына ушай эди. Мал азды. Адам да азды. Алгъын мал сюрюуледен толу болуучу жайлыкъла энди уа жалапнгач журтлагъа ушайдыла. Анда-мында бир къош, анда-мында бир сюрюу.

Къалай алай да болсун, жайлыкъгъа чыкъгъанла ишни къолгъа алгъандыла. Акъташчы малчыла — сюрюучюле, къойчула, ийнек сауучула — барысы да бир тыпырда, бир къошда тохташхандыла. Сауучула да — Фатиматдан бла Айшатдан къалгъанлары — чейдиле. Дадаш, Жандарны кесине сюрюучю нёгер этип, къойланы бла бузоуланы кютеди. Ийнеклеге Къаспот бла Хасан къарайдыла. Ол иги окъуна болгъанды. Малчыла бир бирге болушуп иш-

эрге бармагъан жаш къызладыла. Жаухар да мындады. Бери, анасы иймезден болуп, ол къалмаздан болуп, зор бла келгенди. Жаухарны энди тенг къызларындан айыргъан алай тынч тюйюлдю. Эркинликге ычхыннган къанатлыча болгъанды ол. Сагъышлары чачылып, жашауну къууанчын сезе башлагъанды. Саз бетине нюр келгенди. Мында бир кюн ойнап кюлгенин ол кеси юйюнде ёмюрюнде да сынамагъанды. Ол Фатиматдан къалай айырылыр? Туугъан эгечине да алышмаз аны. Жаухар кесини жюрегин жалан да анга ачханды. Аны жюрек термилиуюн, уллу сюймеклигини къудуретин жангыз да Фатимат ангылагъанды.

— Умутунгу юзме. Умуту юзюлген — ёлген кибикди. Мени кёрмеймисе... Аллах айтса, санга да чыгъар бир кюн,— дегенди анга Фатимат. Ол сёзлени Жаухар унутурукъ тюйюлдю. Эндиге дери таралып жашагъан жашауу мындан ары къууанчлы умутха айланнганды.

Бир ингирде ийнекле сюрюуден башха кюнледен эсе эртдерек къайтдыла. Къошда къызла кенгден окъуна не эсе да бир зат айтыргъа деп, аузун ачып келген Жандарны юсюне айландыла:

— Биз алыкъа хазыр тюйюлбюз. Былай эртде нек сюрюп келесе быланы, кютерге къоймай? Огъесе уа биз сени кёрюрге тансыкъмы болуп тургъан сунаса?

— Тохтагъыз, маржа... чаукалача не этесиз? — деп, Жандар къызланы орталарына кирди. Ол не этсе да, аны ючюн мында кишини да кёлюне тиймейди. Алгъын аны серилгени эллилерине ушагъыусуз кёрюнюп тургъанды. Энди уа Жандарсыз жашау эталмай къалгъандыла. Ол болгъан жер — кюлкю, оюн, чам, таурух, хапар. Жандарны бери, жайлыкълагъа, малчыла тилеп, къоймай алып келгендиле ансы, Ислам аны элден ары-бери иерик тюйюл эди. Элде иш дегенинг толуду. Жандарны къолу уа не затха да жарашады. Колхозну бузулуп тургъан беш арбасын къурагъанды. Болса да бу дунияда ол жазыкъ адамладан бири эди. Аны элгеннген кезиуюн кёрмез ючюн, хар ким да андан кенгирек турургъа кюрешиучюдю. Кеси ёмюрюнде кёпню кёрген Дадаш окъуна чыдаялмаучуду аны кёз акълары ёрге айланып, битеу санлары къалтырай башласала.

Шёндю къызла аны лакъырдасына къууанып, ойнакълагъан этгенликге, ичлеринден а сакъдыла. Жандар не да этсин, не да айтсын, жалан да аруууу тутмасын ансы...

— Эй, тохтагъыз, къайры къачасыз! — деди Жандар къызлагъа, къучагъын кенг жайып.— Кырдык игиди быйыл. Аны себепли ийнекле да сютлюдюле. Кёремисиз, желинлери айран гыбытлача кёбюп, сютлери эмчеклеринден тама тургъанларын. Жаныгъыз аурусун былагъа.

— Сен алай эте кетип, кюннге юч кере саудурлукъ болурса ийнеклени?

— Тюздю, жанчыкъларым, тюздю. Юч кере сауаргъа керекди. Ислам келсе, анга да айтырыкъма аны. Сиз эринчеклесиз. Сизни бла колхозубуз онгарыкъ тюйюлдю.

Къызла чууулдашып Жандарны юсюне айландыла. Аны «эрин-

чек» дегени аланы бир къауумларыны дыгъылларына къатылды. Ала Жандаргъа иги да тырман этип башлагъан кезиуде, къош артындан Дадаш чыкъды.

— Жандар тюз айтады,— деди Дадаш къызлагъа. Андан сора жукъ айтмай, ол къошну ёрге жанында къозулу къойла кюте тургъан жерге кетди. Жандар ёхтем болду. «Хы, кёрдюгюзмю»,— дегенча, кёкюрегин алгъа чюелтип, жеринде сир къатып, къызлагъа честь берди. Къызла анга да кюле, бир бирлерин да чимдий, дауур эте, къошха кирдиле. Кёп да турмай, ала андан ал боталарын да къысып, кеслерин ишге жарашдырып чыкъдыла. Флягала бла челекле къош аллында эдиле. Ийнекле, кертиси бла окъуна, кеслерин саудуругъа ашыгъып сакълагъанча, челеклеге къармашхан къызлагъа гимхотларын созуп къарадыла.

Фатимат сютден толу челегин кётюрюп, ийнекни тюбюнден ёрге турду. Бу кезиуде башы тёгерек айланып, кёлю аман этди. Эки жанына сюрюшюп тебиреди. Аны кёрген Айшат:

— Оу кюнюм, Фатимат, санга не болгъанды?! — деп, чабып барып, къолтугъундан тутду.— Фатимат... ой Фатимат... келюнг аманмы этеди?.. Алай эсе, къоркъма. Ол игиди!..

Фатимат, башын акъырын кётюрюп, Айшатха сейирсиннген хал бла къарады. Аны уллу къара кёзлери жукъудан аязгъанча, жарыкъдан жарыкъ бола башладыла. Бу кезиуде быланы къатларына бирси къызла да къаугъа болуп чабышдыла. Айшат алагъа:

— Къоркъурча зат жокъду, къайгъы этмегиз,— деп, Фатиматны къолтугъундан тутханлай, къошха алып кетди. Ишни халисин ангылагъан къызла, бир бирге жашыртын кёз къысышып ышардыла.

Бу ингир жарыкъ ингир эди. Къызланы чамлары тохтамады. Аланы къонгуроу тарууш кюлкюлери жай ингирни шош хауасы бла къол тутушуп, тёгерекде жашил сыртлагъа дери жетеди. Башха ингирледеча болмай, къызла бу ингирде ийнеклени да терк саууп бошадыла. Саулгъан сют флягалагъа да сыйынмай, челекледе да къалгъанын кёрген Жандар, къызла бла биягъы даулашха кирди:

— Хы, кёрдюгюзмю! Мен айтханда, отха секиргенча болгъан эдигиз да. Бу — кырдык игиденди, кырдык!.. Сизни андан ангылауугъуз жокъду. Эрге барсагъыз...

Бу ингирде къошда жарыкълыкъ неден башланнганын киши да билмеди. Жандарны чамларынданмы?.. Огъесе уа Фатиматны жашырын къууанчынданмы?.. Не да къызладан бирлери къалгъанланы кюлкюсюн къабындырырча жашыртын зат ишми айтхан болур эди?

Не да болсун, Акъташны Сериуюн къолда малчы къошу бу ингирде оюнлуду, кюлкюлюдю. Къызланы къуш-муш этип кюлгенлерине сейирсине кетип, Жандар да кюледи. Ол а алачамы кюледи: башын да артха тутуп, аузун да кенгнге ачып. Къызла уа анга бютюн да киндиксиз боладыла. Дадаш окъуна мыйыкъ тюбюнден ышарады.

Фермада иш ийнеклени саугъан бла бошалып къалмайды. Сау-

улгъан сютню машинада тартыргъа керекди. Сериуюн къолда алгъын болуучу жау завод жокъду, эки-юч жылдан бери иесизлей къалып, бузулгъанды. Аны жангыдан къурар ючюн кюч керекди. Алай кюч а къайда шёндю.

Колхозла саугъан сютлерин фермалада кеслери машинала бла тартып, къаймакъ, жау этедиле, бишлакъ сыгъадыла. Иш кёпдю. Акъташчыла бу ингирде саугъан сютлерин кече арасына дери тартып бошасала да, игиди. Машина бирди. Аны къол бла бурургъа керекди. Ол иш да бек арытады къызланы. Болса да, ала аны сан этмейдиле. Была чайкъагъан жау да, была этген бишлакъла да фронтха жибериледиле. Алай эсе, арыргъа керек тюйюлдю. Айшатны Къанаматы урушда, Жаухарны Рамазаны да анда, Фатиматны Алими да алай... Ала ач болмасынла ансы, была кече-кюн да солумай ишлерикдиле. Жалан да ала сау болсунла!

Кюн батханлыкъгъа, алыкъа жарыкъ эди. Къызла, ийнеклени сауып бошап, ушхуур къайгъыгъа киргендиле. Хар замандача, Жандар къош аллында отну уллу жандыргъанды.

— Бюгече эт биширигиз. Эт ашарыгъым келип турады,— деп ол шапалыкъ эте айланнган къызлагъа тохтамай айтып кюрешеди. Ала да, анга ахшы деген кибик эте, кеслери уа къош къалачла этедиле.

9

Бу жол элден адам келмей тургъанлы айдан артыкъ болуп барады. «Арабий, бизни унутупму къойгъан болурла?» — деп, къошдагъыла да арт чурулада тынгысыз болуп тебирегендиле. Алай, насыпха, эсде болмай тургъанлай, бир жауунлу ингирде Ислам келди. Ол асыры жибигенден, ат иерде олтуралмай, ахыр чакъырымланы атдан тюшюп, жыяулай келгенди.

Къошдагъыла анга къууанчлы тюбедиле. Жауунну уллу жауа тургъанына да къарамай, ала жукъа кийимлери бла къошдан чабышып чыгъып, Исламны тёгерегине басындыла. Жандар а председателни атын багъанагъа такъды.

— Мен жибиримни жибигенме, алай сиз а нек жибийсиз,— деп, Ислам къошха тебиреди. Жандардан къалгъанла барысы да къошха жыйылдыла. Жандар а атны ауарасы бла тышында къалды.

Жандар атны иерин алды. Къош къатында атыла айланыучу эски жамычыны келтирип, аны аркъасына жапды. Ат, анга хурмет этгенча, жухун алгъа созуп, аны кёкюрегинден ийисгеди.

— Солу энди. Артда суу да ичирирме... сора кютерге иерме,— деди Жандар, аны бойнундан сылай.

Жандар къошха киргенде, тиширыула барысы да жерлеринден ёрге турдула.

— Олтуругъуз, аллахчю. Манга былайы боллукъду,— деп, Жандар къошну босагъасында кесине жер сайлады.

Жандар олтуруп тамам болгъандан сора, Ислам айта тургъан хапарын жангыдан башлады. Фатимат анга тынгылагъан этгенлик-

ге, ол айтхан затладан акъылына хазна абери кирмейди. Санлап бирде къулагъына «тынчдыла», «сау эсендиле...» деген сёзле чалынадыла. Алай ала кимлени юсюнден айтылгъанларын Фатимат билмейди. Аны битеу эси кеси сагъышларына кетипди.

«Нек аузугъузну жабып турасыз? — деп ол ичинден нёгерлерине ачыуланады.— Биригиз нек айтмайсыз къайын атама мени халими? Башыгъыз жетмейми турады? Ол къалай къууанырыгъын кёрюрге сюеме. Анга биринчи туудукъну мен берликме... аны къалай ангыламайсыз? Ислам мени бютюн да бек сюерикди. Мен аны сезип турама. Мария уа? Ол билсе уа, тёппеси кёкге жетер да. Къызчыкъмы болур, огъесе уа жашчыкъмы болур? Игисагъан, аны билир эди! Охо, башхамыды, къайсысы болса да... Айшат, сен менден кем къууанмазгъа керек эдинг. Нек тынгылап тураса? Нек айтмайса къайын атама? Уялгъанмы этесе? Уялма... быллай ишде уялмаучудула. Ислам билирге керекди. Кёремисиз аны бетин. Ол жунчуп турады. Анга къууаныргъа керекди. Кёлю ачылсын. Кимден да бек аны сен билирге керексе, Айшат...»

Фатимат ичинден Айшатха тырман этгенликге, Айшат ол къайгъылы тюйюл эди. Аны битеу эси Исламдады. Ол шёндю урушну юсюнден хапар айта турады...

Фатимат а биягъыча нёгерлерине къызады. Айшатны этин ашайды. Бир заманда Фатиматны къулагъына Къанаматны аты чалыннганча болду. Ол эсин Исламны хапарына бурду.

— ...Къырымны жашы Къурман жазгъанды Къанамат да сауду деп.

Фатимат онг жанында алаша шинтикге болтуруп тургъан Айшатха къарады. Бу заманда анга къарагъан къуру ол тюйюл эди. Къошдагъыланы барысы да башларын анга бурдула. Айшат, не этерин билмей, апчып къалды. Бирде жилярыгъы келип, кёлю толса, бирде уа къууанчы ёрге урып, кёлю кёкге учунады. Секирип туруп, къошдагъыланы барысын да къучакъларыкъ эди, алай Исламдан уялады. Эшикге чабып чыгъып, битеу таулагъа эшитдирип жыр жырларыкъ эди, алай Исламдан уялады..

Бу такъыйкъалада Айшатха кеси къууанчындан башха зат да керек тюйюл эди. Болса да шёндю ол Къанаматны ёлюмден къутхаргъан Къурман болгъанын билсе, къууанчындан эсе сейирсинмеклиги уллу болур эди.

10

Душман топладан жарты оюлгъан, таш амбарны тийресинде солдатла къауум-къауум болуп, командирлерини башчылыкъларыбла къазауатдан сермешге юйренедиле. Кюн суукъду. Балтий тенгизни жанындан жел тохтамай урады. Ол бир бирде, асыры къаты ургъандан, къарны букъу этдирип, бир ауукъгъа тёгерекни тумалап окъуна къояды. Солдатла уа, экиге юлешип, бир бирлерине «чабыуул» этедиле.

Солдатла юйрениу ишлерин кёз байлана башлагъанда тохтатдыла. Жашагъан жерлерине — Ораниенбаумгъа уа бютюн да кеч

жыйышдыла. Ленинградны запад жанында, Балтий тенгизни жагъасындан узакъ болмай орналгъан бу гитче шахарчыкъ душманны къолундан азат этилгенли кёп болмайды. Аны шахар дерча хазна заты да къалмагъанды. Юйлени кёбюсю оюлгъанды, кюйгенди. Болса да Ораниенбаум плацдармдан душманнга чабыуул этерге уллу хазырланыу бардырылады.

Юйрениуден къайтхан солдатла жашагъан жерлерине чачылышдыла. Бюгюн аланы къыйын кюнлеринден бири эди. Бу — десант къауумду. Быланы къайры эсе да бир жерге тюшюрюрге хазырлайдыла. Алай къайры тюшюрлюклерин алыкъа аладан бири да билмейди. Кюн сайын самолётладан парашютла бла секиредиле... сора жерде «урушадыла». Бюгюн а арталлы бла да тынчайыу болмагъанды. Башха кюнледе, тохтап, тюш азыкъ да ашаучу эдиле. Бюгюн а алай да этмегендиле. Ёретинлей, «уруш» бардыра тургъанлай ауузланнгандыла.

Керти эсе да, ётюрюк эсе да, аланы арасында бюгюн: «Бу ахыргъы репетициябызды»,— деген хапар да жайылгъанды. Алай аны тюзюн киши да билмейди.

Башыны жартысы ичине тюшюп тургъан узун юйню терезелеринден патеген чыракъланы жарыгъы урады. Школ болуучу эди ол. Юйрениуледен къайтхан солдатланы бир къауумлары ары бурулдула.

Бири бирин ашыкъдыра, узун коридорну бек къыйырында классха къауум солдат кирди. Юйреннген кезиулеринде терлегенликге, жолда, ызларына къайтып келе, къаты суукъсурагъандыла. Аны себепли, барысы да ичинде оту дууулдап жана тургъан печни тёгерегине басындыла.

— Бир да болмай эсе да, сауутларыгъызны жерлерине салыгъыз,— деди алагъа арыкъсуу, жаш сержант. Аны айтханын толтура, бирле боюнларындан автоматларын алдыла, бирле беллеринден гранатларын тешерге къармашдыла. Бир къауумла уа сержантны айтханына эшитмегенча этип къойдула. Сержант да айтханын этдирирге артыкъ къаты болуп кюрешмеди. Ол кеси да, солдатланы аралары бла сыпдырылып, суукъдан къурушхан къолларын печге созду. Бу кезиуде быланы юслерине частларыны шапасы келди.

— Эменов!

— Мен,— деп, Алим печден артха туруп, шапагъа къарады.

— Санга письмо.

Алим, къууанып, шапагъа чапды. Бирси солдатла да, печни жылыуун унутуп: «Манга уа?» — деп, шапаны тёгерегин алдыла.

— Сизге уа не? Аш хазырды.

Шапа алай айтып, ызына бурулуп кетди.

— Э-э, жашла, азыкъ ашаргъа уа заман болгъанды,— деп, солдатладан бири, котелогун барабанлата, эшикден терк чыкъды. Къалгъанла да аны ызындан тебиредиле.

— Алим, кел, письмону окъургъа жетиширсе,— деди артха къалгъан сержант, Эменовха бурулуп.

— Угъай.. .мен... мен... муну окъуп бошайым.

— Сора бер бери котелогунгу. Мен келтирейим юлюшюнгю.

Сержант Алимни котелогун да алып кетди. Алим а къалды жангыз кесинлей, юйюнден келген письмону окъуй:

«...сен кесинг къолунг бла жаз деп, анака кишиге да жазаргъа къоймай тургъанды. Мен а тёшекдеме. Бюгюн ючюнчю кюн. Ангылай болурса. Жашынга къууан. Сен къыз болурун сюе эдинг, не этейим? Айыу балачыкъ кибик, былай бир тулпарчыкъ. Анака сенден эсе манга бек ушатады кесин да. Алыкъа мен а ангыламайма экибизден къайсыбызгъа бегирек ушагъанын. Къуру жиляп турады, мени да жарсытып. Аты да Сергоду. Сени атанг кеси атагъанды алай. Грузинли шуёхун эскерип. Сен да эшитгенсе аны атын. Аныча киши болсун деп, атагъанды балабызгъа ол атны атанг. Мен алыкъа тёшекден кётюрюлмегенме. Бу къагытны да санга жанымдан жатып, алай жазама. Азинатчыкъ болушургъа кюрешеди манга. Ой, ол къалай жарыгъанды, къалай къууанныганды балачыкъгъа! Къатындан кетерге унамайды. Къойнума беригиз деп къаугъа этгенлей айланады. Анака унамайды, атып къоярыкъса деп. Шёндю къыйналып жазама. Тамбла, игирек болсам, табыракъ жазарем. Алай тамблагъа дери къалай тёзейим сени къууандырмай. Анака да, ата да, Элдар да, Азинат да соруп салам айтадыла санга. Элдарны военкоматха чакъыргъандыла, комисден ётдюргендиле. Алай алыргъа, къалыргъа деп абери айтмагъандыла. Элдар кеси уа учунуп айланады, мен да урушха барып, немецлиле бла тюйюшюрюкме деп. Ол алай айтса, анаканы ачыуу чыгъады. Ата уа ыразы болады. Тюйюшедиле... Кюлебиз. Дагъыда барды санга бир къууанчлы хапарыбыз. Къанаматдан къагъыт келгенди. Къанамат кеси къайтып келгенча, халкъ алай жыйылгъанды бизге. Ол, харип, душманны къуршоууна тюшюп тургъанды. Жазар кеси санга толу хапарын. Анга сени адресингни ийгендиле. Шёндю сен Айшатны кёрсенг эди! Къууанч деген сейир зат кёреме! Насып дегенлери ол болур! Айшат тюз да къыз заманындача болуп къалгъанды, бетине нюр жайылып... Мындан кёп жазалмайма, наным. Кёзлерим къарангы этедиле. Аллахчю, сен терк-терк жаза тур. Шуёхларынга бизден салам айт. Сау къал, наным. Сергочукъ да биягъы жиляп башлагъанды. Сау къал... Угъай, тохта, унутуп къоя эдим. Ийнегибиз да къозлагъанды. Бузоучугъу алай ариучукъду, мангылайчыгъында да акъ тамгъачыгъы бла. Болдум энди... Бу урушну арты болмаймыды? Кёпмю сакъларыкъма энтда да? Кёпмю?..»

Котелокларындан да жылы ашны тылпыуу чыгъа, солдатла жыйылдыла. Олтурурдан алгъа Алимни тёгерегине басындыла.

— Жарыкъса. Не жазадыла?

— Жаш! Жаш туугъанды манга! Серго!

— Охо-о-о! Алай эсе уа...

Солдат тенглери, котелокларын жерге салып, Алимни бирден ёрге кётюрдюле.

— Аперим санга! Жашасын бизни Эменов!..

Бу заманда сержант келди.

— Не болгъанды сизге? Не къууанчды бу?

— **Эменовха жаш туугъанды, жолдаш сержант.**

— Ах, алаймыды? — Алимни къолун тутду.— Сени кесингча жигит болсун.

— Сау бол, Володя.

— Жашла, суулукъларыгъызда абери болгъаныгъыз бармыды?

Солдатла жанбашларында тагъылгъан суулукъларына узалышдыла.

— Менде бир кесекчик барды.

— Менде да...

— Къуюгъуз кружкалагъа. Тенг этип. Эменовха уа асламыракъ.

— Нек, жолдаш...

— Тохта, аны оноуу санга жетмейди,— деди сержант, Алимни сёзюн бёлюп.— Олтуругъуз, табылынганны ортагъа салыгъыз.

Солдатла полда тёгерек олтурушдула. Артмагъында кимни чё асырауу бар эсе да, чыгъарып, ортагъа салдыла.

— Алим, сен бизни ахшы тенгибизсе,— деди сержант, ёрге къобуп.— Биз урушну жаханим жолун бирге сынап келебиз. Сени бу къууанчыгъ бизни да къууанчыбызды. Санга туугъан жаш — битеу къыралыбызгъа туугъанды. Ёссюн, жашасын. Жангы туугъан таулу жашчыкъ ючюн! Ура!

— Ура!..

Алим, жукъ да айтмай, артмагъындан къаманы чыгъарды. Солдатла, сейир эте, анга къарадыла. Алим къаманы къынындан сууруп алды да, аны бир къолунда тутханлай, кружкасын аузуна алай элтди. Ичип бошап, къаманы жангыдан къынына сукъду.

— Бу не этгенингди сени? — деп сордула нёгерлери.

— Кечгинлик беригиз. Адетибизни этгенлигимди. Бизде, таулада, къаманы къынындан жалан да эки ишни юсюнде чыгъарадыла — душманнга тюбегенде бла жаш туугъанда...

Алимни бюгюнгю кюню аны бир тамаша кюню эди. Къалай жукъласын ол бюгече? Кече ортасындан аугъан заманда жатхандыла барысы да: полда, шинеллерин юслерине жабып. Бирле хурулдап жукълайдыла, бирле тюшлеринде мурулдайдыла. Тышында уа жел урады. Суукъ жел. Алим аны да эшитмейди. Аны жукъусу жокъду бюгече. Дуния ырысхысы ючюн окъуна жукълаяллыкъ тюйюлдю ол шёндю. Аны акъылы узакъдады — Акъташда. Къуру акъылы угъай, ол кесин да анда сунады: эли, жуукълары, туугъан таулары кёз аллында! Къалай сейирликди, тюш кёре тургъанча: Фатиматны къолундан жашын алып, аны жумушакъ мангылайчыгъындан уппа этеди. Атасы бла анасы кирип келедиле отоугъа... Азинат къолларын Алимге созады. «Манга берчи Сергочукъну»,— деп. Алим кёзлерин ачаргъа къоркъады. Кёзлерин ачса, барысы да думп болуп кетеригин биледи. Къалай игиди шёндю анга! Хар палахны да унутханды. Уруш да жокъду анга бусагъатда. Мамырлы таулары, Акъташ! Фатимат!..

Заман дегенинг да къалай терк озуп барады. Алимге Акъташха барып къайтханы тюнене болгъанча кёрюнеди. Ол а былтыр эди.

Жаз башында... апрелде. Шёндю уа аянварь — 1944-чю жыл. Онунчу ай барады андан бери. Ол кезиуню ичинде Алим урушну узакъ жолларын къыдыргъанды. Энди уа ол Ораниенбаум плацдармдады. Аны бу жолу къыйын жол эди: уруш, сермеш!.. Ашагъан ашы — къатхан ётмек, жатхан жери — окопла.

Алим шёндю Ленинградны къатындады. Бу шахар аны туугъан юйю кибикди, башха болмай. Уллу дунияны ол мында кёргенди. Душман а аны къуршалапды... Былайы Ленинградны босагъасыды. Былайда уллу сермеш боллукъ болур. Аны Ораниенбаум плацдармдагъыла барысы да биледиле. Уллу операциягъа хазырланадыла.

11

Къарангы кече. Аэродромну чыракъларындан башха зат кёрюнмейди. Ала да бирде жанадыла, бирде уа ёчюледиле. Жел аяусуз урады. Алай аны тауушу эшитилмейди. Самолётланы моторларыны гюрюлдеген тауушлары башха тауушланы барысын да тунчукъдурадыла.

Аркъаларында парашютлары бла десантникле, ашыкъмай, бирини ызындан бири самолётха минедиле. Ары минген хар солдатха аны ичи жылы, ырахат кёрюнеди.

— Эменов, бери былайгъа кел.

Алим, чакъыргъан нёгерини къатына барып, самолётну битеу узунлугъуна салыннган шинтикге олтурду.

Бек артда командирлери кирди. Самолётну моторуну уллудан уллу бола баргъан тауушу, сержантны не айтханын самолётну ичиндегилени барысына да толу эшитдирмеди. Командир салонда парашютистлени санап чыкъды. Буун сагъатына къарады да, ашыгъыулу халда лётчиклени кабинасы таба ётдю.

Бираздан мотор тауушу солдатланы ушакъларын арталлы бла да тумалады. Самолёт, кесини санларына кюч жыйышдыра тургъанча, бекден бек къалтырай башлады. Ызы бла уа, чаришге чыгъарны аллында гузаба этген ажирча, битеуюнлей тебип, жеринден къозгъалды.

— Кетдик! — деди Алим, сол жанында сержантха бурулуп. Сержант аны не айтханын эшитмесе да, ангылап, «хоу» — дегенча, башын къымылдатды.

Самолёт кёкге кётюрюлдю. Аны мотор тауушу да шош болду, къалтырагъаны да тохтады. Парашютистле да энди эс тапханча, жайгъашып, тап олтурууну амалын кёре, ары-бери бурулуп, араларында жерни эркин эте, бир бирге онг бердиле.

Бир бири бла сёлешген жокъду. Жарыгъы аз салонда аллары-на къарагъанлай, самолёт бла бирге эхчеле, сагъышлы олтурушадыла. Бюгече Ораниенбаумдан учхан къуру ала тюйюлдюле. Бир бири ызындан талай самолёт кётюрюлгенди кёкге. Бирлери парашютистлени элтедиле, бирлери уа аланы ашырадыла.

Парашютистле биледиле къалайда тюшериклерин. Тюнене,

учарны аллында, аланы бирге жыйып, битеу борчларын ангылатхандыла. Ленинград блокаданы толусунлай чачыу жаны бла уллу операция белгиленнгенди. Бюгече учхан парашютистле да ол операциягъа къатышырыкъдыла — душманны тылындан. Барлыкъ жерлери Ропша деген шахарчыкъны тийресиди. Ропшада гитлерчи аскерни иги кесек бёлюмлери бегиннгендиле. Аланы артха чегиниулерин тыяргъа керекдиле парашютистле. Ропшада душман къауумну жокъ этерге деп, командованияны буйругъу алайды. Ма ол сермешге атланнгандыла ала бюгече.

Самолёт Ораниенбаумдан учханлы жарым сагъат чакълы заман озду. Алимни акъылы бир затны юсюнде тынгылы тохтамайды. Жашауунда кёрген затлары, башына бирден кирип, анда къонар жер тапмагъанча, артха айланып, терк учуп кетдиле. Кёз аллына танымагъан жашчыгъы — Серго да келеди. Алай ол да, кирпик къакъгъанча, бир кесек заманчыкъгъа. Аны эсине атасы да, анасы да, къарындашы Элдар да, эгешчиги Азинат да... тюшедиле. Алай, не аламат эсе да, терк окъуна акъылындан кетедиле. Аланы орунларын башха оюмла басадыла. Фатиматны окъуна мычыталмайды акъылында. Ол аланы эсине тюшюрюрге итиннген жери да жокъду. Ала кеслери келедиле, минчакъла тизилгенча тизилип. Нек келе болурла? Алимге кёл этдирирге депми? Да ол къоркъгъанмы этеди да. Угъай, угъай! Биринчи кереми барады душман бла сермеширге.

Болса да, тынгысызды солдатны жюреги. Алай нек болгъанын ол кеси да ангылаялмайды. Башын эки жанына да буруп, къатында нёгерлерини бетлерине да къарайды. Хар ким да терен сагъышха кетип тургъанча кёрюнеди анга.

Лётчиклени кабинасына кириучю эшикден быланы командирлери чыкъды.

— Хазыр болугъуз. Он минутдан...

Капитан сёзюн айтып бошагъынчы, самолёт бара барып ташха тийгенча болду. Солдатла бир бири юсюне къуюлургъа аздан къалдыла. Не болгъанын киши да ангыламады.

Кабинадан лётчиклени бири чыкъды. Ол капитаннга не эсе да бир затла айтып, терк окъуна ызына бурулду.

— Сабырлыкъны сакъларгъа буюрама! — деди командир, парашютистле барысы да эшитирча уллу къычырып. Бир палах болгъанын барысы да сездиле. Алай, жеринден жангыз бир солдат да къозгъалмады. Командир самолётну эшигин къармашып ачды. Самолётну ичине ачы жел, сарнау этгенча, сызгъырып кирди.

— Бирем-бирем секиригиз!.. Терк!..

Алимни къулакъ жанлары бла жел къаты шууулдап оза башлады. «Парашютум ачылмаймы къалды?» — деген ачы сезим аны мыйысын окъча тешип ётдю. Угъай, ачылды. Къарангы кече кёкде тагъылып тохтагъанча болду. Бу кезиуде кёрдю ол самолётлары, от къатыш, къара тютюню чыгъып, жана тургъанын. Жерден а снарядла учадыла. Кёкде да атышыу барады. Душман билип, чабыууллукъ этгенди.

Алимни кёз аллында уа — къар басхан акъ жер. Ан-

да-мында бир къарелди затла. Къайры, не жерге тюшюп келгенин ол билмейди. Барлыкъ жерлерине жеталмагъандыла. Бирси самолётла уа къалай болгъан болурла? Къайдан билсин Алим аны. Ол кеси да жан къайгъылыды шёндю. Къайры, къалайгъа алып келеди парашют аны. Ма, жер... къарлы тюз жер... Алим тобукъларына дери къаргъа батып, аллына ауду. Хата жокъду. Сауэсенди. Бираздан башын кётюрюп къарады. Аллында — парашюту. Жел аны, Алимден сыйырыргъа кюрешгенча, кёпдюрген да этип, ары-бери чайкъап тартады. Эм алгъа Алим аны жыйышдырыуну къайгъысына кирди. Жел бла демлеше, парашютну кесине тартды. Кюреше кетип, аны чулгъап тюбюне басды; ызы бла уа, кесин андан ычхындырды. Саууг-сабаларына тийип кёрдю: автоматы, гранатлары, бичагъы... барысы да жериндеди. Энди тёгерегине къарады. Кёрюннген зат жокъду. Тарыш да эшитилмейди, желни шуулдагъанындан башха. Кёкде да жукъ кёрюнмейди. Алим къайгъылы бола башлады. «Къайда нёгерлерим? Бири окъуна табылгъа эди шёндю. Барысы да секирип жетишген болурламы?.. Танг атаргъа кёп къалгъан болмаз. Былай тургъандан хайыр жокъду. Бу ачыкъ тюзде кёрмезлик да кёрюр. Къайсы жанына барайым? Къайда табайым бир ышыкъ? Бара барып, немецлилени юслерине чыгъып къалсам а? Къалай болсун...»

Бетине къар къатыш боран да ура, Алим къарангы кечеге кёзлерин сюзюлтюп, дыгалас эте къарады. Къайры баргъанын да билмей, бауруу бла сюркелип бираз барды. Тохтады. Эсине не зат тюшдю эсе да, дагъыда ызына къайтды. Тюшген жерине жетип тохтады. Танг белги бергинчи былайдан кетмезге бел байлады.

Алимни къанын бузгъан — желди. Боранлатып урады. Кеси да бир заманда Алимни къулагъына сызгъыргъанча тарыш эшитилди. Сагъайды. «Желни сызгъыргъаны иш болур эди»,— деп келди акъылына. Алай бираздан биягъы тарыш къулагъына чалынды. «Тейри, бу уа жел тюйюлдю!» — деп, жерден аз ёрге кётюрюлдю... «Ыхы, жел бу жанындан урады.. .сызгъырыкъ эшитилген жанындан. Ары барыргъа керекди манга. Ары... жалан да ары...»

Аллындан ургъан боранлы желге кёкюрегин тутуп, жерден ёрге къопду. Жел аны барыргъа къоймаздан, ол а тохтаргъа болмаздан, терен къаргъа да батыла, алгъа тебиреди. Кёпмю барды, азмы барды, андан билгени жокъду, алай биягъы сызгъырыкъны жангыдан эшитди. Ол да сызгъырып жууап этерик эди, алай андан не файда? Жел аллындан урады. Ол сызгъыргъан этенликге, узакъгъа эшитдиралмазлыгъын биледи. «Угъай, барыргъа керекди, барыргъа. Ол ким эсе да бизникиледен боллукъду».

Арыгъанды. Жюгю да женгил тюйюлдю.

Бир заманда Алим, сызгъыргъан тарышну энди онг жанындан угъай, сол жанындан эшитди. Бир жол Акъташда ныгъышда къартладан эшитген бир хапары дыркъ деп эсине тюшдю: «Кече ажашхан адамны тёгерегинден шайтанла сызгъырыучудула. Ажашханны алдап, ары-бери чапдырып, ырмах этип, онгун къурутуп, сора аны тёгерегине алай жыйылыучудула. Эсигизде болсун, кече ажашыргъа зат тюшсе, тангны сакълагъыз.»

Алим апчыды. Амалсыз болду. Керти окъуна ол кесин шайтаплагъа алдатып бара эсе уа? «Угъай, угъай, юйюнге... Шайтанла болуп а... Алай... Къой, андан эсе, тангны жарыгъын сакълайым. Къадардан къутулмам».

Алай оюмлап, Алим бауруу бла къаргъа ауду. Къуш тёшекге аугъанча, анга хычыуун кёрюндю. Жел да алгъынча къаты урмай, бираз шошайды. Сызгъыргъан тауушну энтда да эшитди. Алай ол бу жол анга эс бурмады. Башын да кётюрмеди. Солугъан солууу сакъал тюбюнде къарны эритип, энишге чёкдюргенине, сабийча тамаша болуп жатады. Жата кетип, суукъсурап тебиреди. «Тейри, бу уа ишден тюйюлдю»,— деп, ёрге кётюрюлдю. Тёгерек жарыкъ тарта башлагъаннга ушайды.

Алим эки бармагъын да аузуна салып, сабий заманында Акъташда сызгъырыучусуча, къаты сызгъырды. Олсагъатдан жууап эшитди. Бир угъай, эки да, юч да.

Алимни кёзюне кенгирекде ге эсе да бир къарелди эсленди. Мыллыгын ары атды. Къарелди да анга. Быланы аралары терк жуукълаша башлады. Алим аны узагъыракъдан окъуна таныды.

— Володя!.. Сенмисе, Володя?!

— Менме, Алим, менме!

12

Танг иги да жарыды. Бек алгъа Алимни бла сержантны кёзлерине ала тургъан жерден эки жюз-юч жюз метр арлакъда терекле, чырпыла урундула.

— Агъач! — деди сержант, къууаннгандан эки къолун да кенгиге жайып. Была кеслерин насыплыгъа санай, ары ашыкъдыла. Агъач жукъа кёрюнеди. Болсун не жукъа да. Ачыкъ тюзде сиреди къалгъандан эсе, ол кёп да мажалды. Бара кетип, къамишлени арасына урундула. Ол иги болмады былагъа. Алайсыз да тынч тюйюлдю терен къарны жыргъан. Энди уа, беллеринден сыпып, башлары къар тюбюне кёмюлюп тургъан къамишле, бутларына чырмашып, аякъларын эркин алыргъа къоймайдыла. Абындыргъан да, жыгъылтхан да этедиле. Агъачны къыйырына аманны кебинден жетдиле.

— Жипи жер кёреме былайлары,— деди Алим, ёпке солуу эте.

Экиси да, агъачха теренирек кирип, бир уллу юлкюню тюбюнде тохтадыла.

— Былайы тапды. Тёгерекни да къарап кёрюп турлукъбуз,— деди сержант, олтурур жерин сайлай.

Танг толу атды. Жел да тохтады.

— Володя, къарачы ары! Бизникиле!

— Хау, аладыла. Бир, эки, юч, тёрт, беш...

— Ары чыгъып, кесибизни кёргюзтейик. Кёремисе кёнделен тартып баргъанларын.

— Сен былай тур сора,— деп, сержант юлкю артындан чыгъып, чырпыла ичине ташайып кетди.

Эки-юч сагъатдан сора он тёрт парашютист бирге жыйылдыла.

Къалгъанлары уа жокъ. Ары-бери чачылышып, излеп да кёрдюле. Кишини да тапмадыла. Командирлери да табылмады.

— Энди мындан кёп бизге былайда турургъа жарарыкъ тюйюлдю,— деди сержант нёгерлерине. Бюгече бизни самолётлагъа чабыууллукъ этген душман бизни бу тийреде излемей да къоярыкъ тюйюлдю. Командирликни мен кеси бойнума алама. Биринчи буйругъум: автоматларыгъызны жерлегиз! Парашютларыгъызны былайда къар тюбюнде букъдуругъуз!

Парашютистле сержантны буйругъун толтуруп, тамам болгъан кезиуде, агъачны бирси къыйырындан, не эсе да бир тауушла, ауазла эшитилдиле. Хар бирини башына «Бизниките!» — деген акъыл келип, чырпыла арасы бла тауш эшитилген жанына эниклеп къарадыла.

— Хенде хох!

Парашютистле, бир бирге къарап, сир болгъанлай къалдыла. Ызы бла уа барысыны да кёз къарамлары сержантха бурулду. Сержантны бети бузлап тургъанча кёрюндю, кёк кёзлери уа чырпылагъа учунуп, жерлеринден тепмей тохтагъандыла. Къарап-къарагъынчы ол белинде тагъылып тургъан гранатладан бирин сермеп къолуна алды.

— Пленнге угъай. Сермеширге керекди! — Алай айтып, сержант жерге бауурланды. Бирсиле да жатдыла жерге.

— Хальт!.. Хенде хох!..— деген къычырыкъла жан жанындан эшитилдиле. Ызы бла уа автоматла атылдыла. Окъла парашютистлени ышыгъы болуп тургъан чырпыланы, къалын юлкюню бутакъларын ууатып, аланы юсюнде къырпакъ къарны жерге агъыздыла. Солдатланы аркъаларын къар басды.

— Атмагъыз! Жуукъ келсинле! — деп буюрду сержант.

Немецлиле кеслерин кёп сакълатмадыла. Мычымай парашютистлени тёгереклерин ала башладыла.

Къалай огъурсуз эдиле бу такъыйкъала. Адамны кёзлерине къан чапдырып, аны битеу жюрек халаллыгъын къаргъышха, жан къайгъыгъа бургъан такъыйкъала. Душманны тузагъы... богъурдакъдан алып тохтагъан ажал.

— Атыгъыз! — деп буюрду сержант.

Бир ауукъгъа дери парашютистле жукъ кёрмей къалдыла: тереклени бла юлкюлени бутакъларындан тюшген къар, букъу болуп, тёгерекни тумалады. Аны алай болгъанын хайырланып, сержант солдатланы ары-бери чачды. Фашистле да жерге бауурлангандыла. Атышыу къыстау барады. Гранатла чачылгъан жерлеринде къар бла бирге агъач сыныкъланы да, жер хурттакланы да кётюрюп, кёкге атадыла. Алим сюркелип, уллу терекни къатына жетди. Аны артына бугъуп, ахыр гранатын сызды душманнга. Къар бла бирге немецли касканы кёкге учханын кёрдю. Автоматын аяп атдырады. Огъу кёп къалмагъанды. Онг жанында нёгерлеринден бирини къаргъа сойланып къалгъанын кёрюп, анга тебиреди. Жан жаны бла окъла чууулдап оздула. Жетди нёгерини къатына. Тёгереги — къызыл къан. Алим аны сюркеп, терекни

артына элтирге умут этди. Алай ол бош кюреше эди аны бла. Анга болуру болгъан эди. Алим аны къайдан билсин. Кеси да сюркеледи, аны да сюркейди ызындан. Терек къатына жете баргъанлай, узакъ болмай тюшген гранатны кёрдю. Бек эталгъаны — башын къаргъа сугъаргъа кюрешди. Алай бир уллу кюч аны кётюрюп бир жанына атханча болду. Кёз аллында жилтинле ойнадыла. Эсин ташлады.

13

Концлагерни нарасында жукълап тургъан Алимни къатында нёгери жингириги бла тюртюп уятды.

— Не къаты жукълайса,— деди ол анга, кэъулагъына шыбырдап.

— Бу арт чурулада, бюгече болмаса жукъламагъанма. Не болгъанды?.. Алыкъа танг да атмагъан ушайды да.

— Айтырыгъым барды...— Нёгери Алимни къулагъына эринлерин жетдирип тохтады.— Немецлиле лагерни бу кюнледе кёчюрюрге умут этедиле.

— Къайры?!

— Ким билсин. Баям, Германиягъа сюрлюк болурла. Планыбыз планлай къалады. Жалан да къачар кюнюбюз башхады.

— Къайсы кюн?

— Аны ингирде билирсе.

— Да бизни былайдан кёчюрюрге айта эселе, жолда тынчыракъ болмазмы къачаргъа?

— Угъай. Жолда къыйын боллукъду. Аны сагъышын да этгенбиз. Жалан да мындан къачаргъа керекди. Былайдан Белоруссиягъа къутулалсакъ, анда партизан отрядладан бирлерин табарбыз.

— Ахшы, Салта, ахшы. Мен хазырма...

Танг атып, кюн кётюрюле башлагъан кезиуде, къалауурла битеу жесирлени лагерни арбазына чыгъардыла. Март айы. Жаз башы жылыу кесин сездире башлагъанды. Кёкде — седиреген боз булутла. Алим тёгерегине битеу саны бла бурулуп къарайды. Бойчун а буралмайды, къыяулу болгъанды. Тёгерекде дунияны кёреди: къанатлыланы эркин учханларын, булутла арасындан кюнню жилтинленнгенин!.. Кёзлерин тойдуралмай къарайды дуниягъа. Ол кенгирекде уллу шахарны да кёреди. Аны чюйкебаш юйлерине да сейирсинеди. Вильнюс шахарды ол. Совет шахар. Алимни кёлю ёхтем бола тебиреди. Жюрегине къууанчлы сезим кире башлады. Алай, къарай кетип, кёзлери лагерни тёгерегин къуршалагъан шинжили темир чыбыкълагъа илинселе, жюреги такъыр болады. Бу лагерни ичинде бола тургъан кюйсюзлюк бла мурдарлыкъ ишле уа! Ачдан терилери сюеклерине къатып, ары-бери тентирей айланнган, жаланбаш, саз бетли сабийчиклени кёргени сайын, Алимни жюреги жауча эрийди да, аланы ызларындан автоматларын кётюрюп айланнган фашистлени кёргенде уа, эрий тургъан жюреги таш болуп, кёкюрегин къысады...

— 7019-чу тутмакъ! — деп къычырды автоматчы.

Ол номер Алимни номери эди. Нёгерлери анга къарадыла. Алим алгъа чыкъды. Къалауур аны:

— Ком, ком...— деп кесине чакъырды. Ол Алимни лагерни администрациясы болгъан эки къатлы юйге элтип, ичине кийирди. Башында этажына чыгъарды. Тар, узун коридор бла элте барды да, сахтиян бла тышланнган бир эшикни къатында тохтатды. Къолу бла сен былайда тур дегенча, белги берди да, кеси уа эшикни ачып, ичине кирди.

«Не этедиле была мени?» — деп, Алим тынгысыз болду. Къалауур чыкъды да, ачыкъ эшикни кёргюзте:

— Ары кир,— деп буюрду Алимге.

Алим кирди. Стол артында олтургъан, орта жашаулу, акъсылбет немец офицер жеринден къобуп, Алимге шинтиклени кёргюзтдю.

— Олтур, Эменов.

Алим олтурмады. Ол жеринде сын болуп, эки кёзю стол юсюнде къамагъа къарагъанлай къалды. Гестапочу, ышаргъан да эте, къаманы къолуна алды.

— Не, таныгъанмы этдинг?

«Къайдан... къалайлыкъ бла тюшгенди бу быланы къоллары-на?» — деп сейирсинди Алим.

— Бу мени къамамды.

— Болур, болур,— деди офицер, биягъыча ышарып. Сора, къаманы жангыдан стол юсюне салып, айтды: — Билемисе, Эменов, бу къама сени ёлюмден къутхаргъанын.

Алим жукъ ангыламады. Ол гитлерчини алыкъа ышарылугъу кетмеген бетине соруулу къарады.

— Сени жанынгда бу къаманы тапхандан сора, вермахтны махтаулу солдатлары сени ёлтюрмегендиле. Ёлтюргенни къой, дохтургъа бакъдыргъандыла. Бойнунгда осколканы чыгъарып, жанынгы сакълагъандыла. Ы?.. Нек тынгылайса?.. Алай некден болгъанын а билемисе? Биз къавказлыланы сюйген этебиз. Бу къама уа сени кавказлы болгъанынгы танытханды. Ангыладынгмы энди?

Алим гестапочу офицерни бетинден эки кёзюн алмай бир формада къарагъанлай тура эди. Гестапочу аны жаратмай, бет сыфатын тюрлендирди.

— Не, мен айтханнга ийнанмаймыса? — деди ол, ёнюн къатыландырып.— Олтур.. олтур!

Алим шинтикге чёкдю.

— Игиликни билирге керекди. Биреу санга хурмет эте эсе, сен да анга хурмет этерге керексе. Алай тюйюлмюдю?

— Алайды.

— Хы, кёремисе, ангылагъан этесе. Манга да, санга да кереги олду. Къатынынг, сабийлеринг бармыдыла?

— Бардыла.

— Игиди, игиди...

«Бу мени бери бош чакъырмагъанды. Бу къаманы да кёз туурама бошдан салмагъанды. Не излейди бу ит менден? Не излейсе, мурдар, айт?..»

— Бир зат бла болушсанг, сени лагерден чыгъарыргъа къолумдан келликди.

— Не зат бла болушаллыкъма мен сизге?

— «Салта» дегенни ким болгъанын билемисе?

— Угъай. Бир да эшитмегенме.

Гестапочу Алимни бетине жютю къарап, иги кесек сюелди. «Сен да партизан кёрюнесе. Алай менден къутулгъан а тынч болмаз санга».

— Ахшы, билмей эсенг — билмейсе. Щёндю билмейсе. Алай сен аны билирге боллукъса. Тамбла эртденликге дери заман береме. Къамангы да ол заманда алырса. Башха айтырыгъым жокъду. Бар.

14

Лагерни тёбен жанындан автомат тауушла эшитилдиле. Бараклагъа къайтып келе тургъан Алим ары бурулду. «Энтда да жойдула кимлени эселе да». Ол жеринден тепмей, сирелип къалды. «Бу мурдарлыкъларыгъыз ючюн сизге дерт жетдирир кюн тууармы?..»

— Марш, баракга! — деп къычырдыла анга.

Алим аллында автоматын чюелтип тургъан къалауурну кёрдю. Акъырын ызына бурулуп, баракла таба шош-шош кетди.

Алим берген ашларын да ашаялмады. Не эсе да бир ауур къайгъы, аман аурууча, борбайларын къыркъгъанды. Не этсин энди ол? «Илиннгендиле. Къоярыкъ тюйюлдюле. Мени сатлыкъ этерге кюрешедиле. Жаным сизни къолугъуздады. Аны къалай сюйсегиз, алай этерсиз. Алай ниетим а кесими къолумдады. Аны уа ёлтюралмазсыз. Сиз мени ёлтюргенликге, ниетим сакъланыр атамы жюрегинде... Туугъан журтумда...»

Сагъыш эте жатады Алим нарасында. Салта жокъду... аны къоншусу. Ол аны тюз атын да билмейди. Ким эсе да танымайды. Алай ол бош адам тюйюлдю. Лагерде не эсе да бир жашырын ишле къурап айланады. Алим бла да алгъа бек сакъ танышхан эди. Энди уа ол кавказлы жаш бла ачыкъ сёлешип тебирегенди. Алим анга сейир этеди. Лагерде хар жангылыкъны да Салта биледи. Фронтда ишледен да хапары болгъанлай турады. Къайдан, къалайлыкъ бла?.. Ленинградны душман блокададан азат этилгенин, совет аскер энди Эстонияны, Литваны, Латвияны азатлап башларгъа хазырланнганларын Алим Салтадан эшитгенди.

Бу лагерде аскерчи жесирледен сора да, фашистлени къолларына тюшген партизанла, подпольщикле, тюрлю-тюрлю сылтаула бла тутулгъан къартла, сабийлери бла анала да турадыла. Аланы ашырыучу пункт деп аталгъан энчи бараклада кеслерин башха тутадыла. Аллайла жыйыла кетип кёп болсала, аланы башха лагерлеге ашырыучудула. Алай бу арт чурулада уа эсесовчула жесирлени ары-бери ашырыу бла артыкъ бек кеслерин къыйнап кюрешмейдиле. Аланы баш къайгъылары жесирлени сортлау тюйюлдю. Совет аскер быланы табанларындан баса, ызларындан сюрюп

келеди. Аны себепли, душман, лагерге адамла сыйынмай башласала, аланы санын автоматланы кючю бла аз этеди.

Къаллай мурдарлыкъ ишди ол. Къаллай бир кюйсюзлюк барды фашистледе. Алим аны юсюнден сагъыш эте жатады. «Дуниягъа Гейнени бла Гётени туудургъан закий халкъ, фашистлени къайдан туудургъанса?..»

Алимни сагъышларын шыбыртсыз келген Салта бёлдю.

— Къайда айланаса сен?

— Тиш-ш!..— деди Салта, акъырын сёлеширге керек болгъанын ангылатып.— Муратынг къалайды энди сени?

Алим нёгерини соруун арталлы бла да ангыламады. Не зат дегенча, ол Салтаны бетине къарап къалды.

— Сейир этме. Сен Гансха не да мени сатаргъа керексе, не да Ганс сени ёлтюрюрге керекди.

— Къайдан билесе сен аны?!

— Тиш-ш... акъырын сёлеш. Билеме мен. Сен биринчи тюйюлсе. Аны ючюн сорама, энди муратынг къалайды деп.

— Мен сени сатарыкъмы сунаса?

— Ким билсин. Жаннга къоркъуу тюшгенде...

— Не айтаса сен!

— Тиш-ш..., ышанмасам, мен санга кесими да танытмаз эдим.

— Сора нек...

— Тохта сен. Кесинги суут. Энди не этерге муратынг бар эсе да, аны айт. Сен сагъыш этген болурса ол затны юсюнден.

— Этгенме... бюгече лагерден къачаргъа керекме. Башха амалым жокъду. Не къутулурма, не да ёлюрме.

— Сезгенме мен аны. Алай, бюгече сен лагерден къачаллыкъ тюйюлсе. Лагерден къачхан угъай, баракдан тышына окъуна чыгъаллыкъ тюйюлсе. Ганс сени алай тынч бошлап къоярыкъ сунма. Аныча хыйлачы налатны адам улу айтып эшитмеген эсе да, алайды. Аны кесин да бери кёп болмай ийгендиле.

— Сора мен не этейим? Ол мени къачан ёлтюрлюкдю деп сакълапмы турайым?

— Башха амал жокъду. Бир затынгы да билдирме. Жерингден ары-бери да кетме. Тамбла не боллугъун кёрюрбюз. Къачыуну юсюнден да тамбла сёлеширбиз. Бир адам бла да тиллешме. Мени бла да.

Алим ауур ахтынды. Башына, бёрюню улугъаныча, не эсе да бир кюйсюз сагъышла улуп-улуп киредиле. Юсюне чапхан итлени къыстагъанча, ол аланы кесинден къыстаргъа кюрешеди. Аны шёндю, Аллахдан бек уллу тилеги — бир сагъат жукъу эди. Алай, къайда анга шёндю аллай насып! Кече арасындан ауун барады. Наралада жесирле жукълайдыла. Алимни уа битеу ичи сыйыт этеди. Аны аякъ жанына кимле эселе да бирле келип кетедиле. Тынгылайдыла. Алим аны да билмейди... Бир заманда аны башына: «Бизникиле бюгече окъуна бери жетип къаллыкъ эселе уа! Бу мында азап сынагъан жесирле барысы да эркинликге чыгъар эселе уа!» — деген акъыл келди. Ол акъыл аны кёлюн жарытды. Бираздан а жюрегин къууандырды: битеу оюму, битеу сезими той-

гъа айланды. «Ма, аламат десенг! Ол зат мени эсиме къалай тюшмей тургъанды. Ма бусагъат бизни топланы атылгъанлары эшитилип тебирерикди. Ганс жатхан жеринден сескенип къобуп, гузабагъа къаллыкъды. Къалауурла шинжили темир чыбыкъланы башлары бла секиребиз деп, болгъанларын жыртдырып, къанлары бла къатыш боллукъдула. Мен а, чабып барып, солдатларыбызны къучакъларыкъма... Алайды, алай! Ма бусагъат... Бусагъат... бусагъат!..»

Сунмай тургъанлай, акъылына кирген гитче жилтинни юфгюре кетип, андан жюрегинде уллу от жандыргъанды. Ол аны жылытады, къууандырады, ёхтемлендиреди, ийнакълайды. Бусагъатда нарасындан атып тюшюп, тышына чабаргъа хазырды — эркинликге къучакъ жаяргъа! Салтаны уятып, андан сюйюнчюлюк алыргъа! Къуру андан угъай, мында болгъан жесирлени барысындан да. Боллугъу алайды. Алим толу ийнанады анга. Киши да алдамайды аны. Кесини акъылы айтады анга ол затланы. Алим кеси кесин бир заманда да алдамагъанды. Аллай адам боламыды — кеси кесин алдагъан? Угъай, угъай... бусагъат!..

Ахшы умутлары къулакъларына анасыны бешик жырыча эшитиле, ичинден а — бусагъат, бусагъат... дей кетип, алай къалкъыды.

* * *

...Лагерни кенг арбазы жесирледен толупду. Кюн да иги кесек ёрге кётюрюлюпдю. Алим жесирлени арасында бек алгъа Салтаны изледи. Кёрмеди ол аны. Къалауур ызындан келе тургъан сунуп, артха бурулуп къарады. Къалауур да жокъ. «Къайры къуруду ол? Мени Гансха нек элтмейди?.. Ёлтюрген а бюгюнмю этерик болурла? Къайры тас болду бу Салта да? Анга айтырыгъым бар эди. Мындан сау ычхынса, атама письмо жазар эди ол. Адресими энтда да эсине тюшюрюрге керекме аны. Тукъум атымы да, атамы атын да...»

Къалауурла, не эсе да бир номерлени къычыра, тутмакъланы кимин ары, кимин бери сюре айланадыла. Ол барысы да Алимге тумандача кёрюнеди. Бир къауум жесирлени, нек эсе да, башха тутмакъладан бир жанына айырадыла. Алим, Салтаны излеп, тёгерегине къарайды. Къалауурла хар номерни айтып къычыргъанлары сайын, аны жюреги да элгенеди, кеси номерин айтхан сунуп.

Бир къауум къалауурла уллу итлени боюнларында жиплеринден тутуп, тутмакъланы аллары бла ары-бери ётедиле. Итле уа: быладан бизге къайсыларын талатасыз дегенча, иелерине да къарап, кеслерини огъурсуз гимхотларын жесирлеге буруп, гыр-мыр этедиле. Тутмакъла да бир бирге къуш-муш этедиле. Не эсе да бир иш барды. Къалауурла жюз чакълы жесирни бир жанына айырып, шош болдула. Алим ол жесирлени арасында кёзлери бла Салтаны изледи. Анда да кёрюнмей эди ол.

«Арабий, мен да билмей, аны тутупму кетген болурла?» — деген акъыл башына кирип, жюрегин чанчдырды.

Бир заманда, лагерни огъары жанындан къара кийимли офи-

церле кёрюндюле. Жесирле ала таба, ахлары кетип, къарадыла. Гитлерчиле жуукъ келгенде, Алим аланы арасында лагерни таматасы — Гансны таныды.

Кюн да бир аман бузулупду бюгюн. Кёкню къара булутла жапхандыла. Суукъ тёбеннги да ура, шулпу этгенлей турады.

Ганс эки къолун да артха тутуп, бир жанына айырылгъан жесирлени бетлерине огъурсуз къарай, аллары бла ары-бери ётдю. Андан сора, ашыкъмай, къоюн хуржунундан къагъыт чыгъарды да, не эсе да бир затла да айтып, аны нёгерлеринден бирине берди. Ол а, къагъытха да къарай, алгъаракъ чыкъды да, дагъыда номерлени къычырып тебиреди.

— 7019-чу!..

Алимни жюреги элгенди. Мангамы айтадыла дегенча, апчып, не этерин билмей, къатында тургъанлагъа къарады. Ол онг жанында сюелип тургъан Салтаны энди эследи. Анга да кёз къыйырлары бла къарай, Алим тутмакъланы арасындан чыгъып, алгъа ётдю да, айырылгъан жесирле таба тебиреди.

— Эй, эй... сен бери былайгъа келликсе,— деди Ганс анга, бармагъы бла кеси сюелген жерге чакъыра. Аны къара къол къабыны ичинден чюелген къара бармагъы, Алимге уу жилянны башы къымылдай тургъанча кёрюндю. Алим гитлерчиле тургъан жерге жетмей, кенгирекде тохтаргъа умут этди. Алай биягъы Ганс аны унамады. Алимни къатына чакъырып, кесинден юч-тёрт метр бир жанында тохтатды. Ол башын энишге тутуп сюелди. Санлары отча къызгъандыла. Акъылына бир зат да кирмейди. Аны къатына дагъыда беш-алты жесирни келтирип сюедиле. Алимни ала бла да иши жокъду. Ол кишини да кёрмейди. Кёзлерин ау басханды.

Лагерни таматасы ортагъа чыкъды. Ол алгъын айырылгъан къауумну къолу бла кёргюзте, жесирлеге бурулуп айтды:

— Была коммунистледиле... партизанла, подпольщикле. Мында да тохтамай большевик аурууну жайып айланнганла. Энди тохтарла...

Айырылгъан жесирлени арасындан чачы жюлюннген бир тиширыу чыкъды да, бара барып, лагерни таматасыны аллында тобукъланып, кёз жашлары саркъа, къолларын ёшюнюне салып, аны тюбюнден ёрге жалынып къарады:

— Мени аягъыз, жюйюсхан. Мен ёмюрде да болмагъанма коммунист. Мени бир тюрлю терслигим болмай келтиргендиле бери...

Алим биягъындан бери башын энди кётюрдю. Тиширыуну жиляп, терилип айтхан сёзлери жюрегин къалтыратадыла.

— Мен къуру кесим тюйюлме мында. Сегизжыллыкъ сабийим биргемеди. Аны ёксюз этме, жюйюсхан...

Ганс тиширыуну табаны бла кёкюрегине уруп, жерге сойландырды.

— Мама-а-а... мамама тиймегиз...— деген къарыусуз сабий къычырыкъ эшитилди. Ызы бла халатыны этеклери жерде сюркеле, жаланаякъ, жаланбут, жаланбаш арыкъ сабийчик жесирлени арасындан чыкъды да, бара барып, жилягъан да эте, анасыны имбашларындан тутуп, аны жерден ёрге тургъузургъа кюрешди. Кёп

тутмакъла къоллары бла кёзлерин жабып, башларын бир жанына бурдула. Ганс къалауурлагъа бурулуп, къолу бла быланы кетеригиз дегенча белги берди. Эки къалауур, жетип келип, тиширыуну къолтукъларындан тутуп ёрге сюедиле да, артха жерине къайтардыла. Ол, аягъы юсюнде туралмай, ауып бара эди. Жесирле тыянчакъ болдула анга.

— Бу ит кючюгюн да ары! — деп буюрду Ганс. Жашчыкъны да элтип, анасыны къатында сюедиле.

Ганс мураты толгъан адамча, ыразы бет алып, жесирлеге къарады. «Къынгкъ этип кёрчюгюз энтда да биригиз!» — демеклик бар эди аны кюйсюз сыфатында.

Ийсагъан, шёндю къолунда сауууту болур эди!..» — деп сытылады Алим ичинден.

Ганс Алимге бла аны къатында сюелген жесирлеге айланып тохтады. Энди былагъа уа не оноу этеди дегенча, битеу жесирле эслерин алагъа бурдула.

— Сизни къыйныгъызны уллу Германия бир заманда да унутмаз! — деп хахайлады Ганс, къолу бла аланы кёргюзтюп.

Алимни аузу ачылып къалды. Бети тюрлене барып, къарча чиммакъ болду. Аны къатында сюелген жесирле да армау болдула.

«Не затла жаншайса сен, мурдар!» — деп къычырыргъа итинди Алим. Алай тилин айландыралмады. Биреулен богъурдагъындан тутуп, аяусуз бойнундан бууа тургъанча, солууу тыйылды. Санларыны сингирлери тартылдыла. Кёзлери, чарс туманнга киргенча, сюелген халкъны бюлдюргю кёрдю. Къулакълары зат да эшитмей къалдыла. Угъай, Алим быллай харамлыкъны сакъламагъан эди. Ол сакълагъан ёлюм эди... Энди уа не этсин ол? Сатлыкъ... Жесирлени сатхан сатлыкъ. «Угъай, угъай... ийнаныгъыз манга. Мен бир кишини да сатмагъанма. Мен сатлыкъ тюйюлме. Бу ит жалгъан айтханды. Ийнаныгъыз манга. Мен бир кишини да сатмагъанма!..» Алим, ичинден алай тарала, жесирлеге къарады. Ол тёп-тёгерегинден, атылыргъа хазыр болуп тургън окълача, ырахымсыз кёзлени юсюне бурулуп тургъанларын кёрдю. Башындан тёгерек тутмакъ чоккасын алып, аны бла бетин жапды. Битеу санлары титиреп, тауушун чыгъармай жиляды. Акъыл-балыкъ болгъанлы бери, бу аны биринчи кере жилягъаны эди.

Алим, асыры хайран болгъандан, затын да билмейди.

Жиляй кетип, бир заманда кёзлерин дуниягъа ачды. Къатында киши да жокъ. Къауум жесирни ызларындан сюрюп, узайып бара тургъан фашистлени кёрдю. Жарылыргъа жетип тургъан жюреги жангыдан чанча башлады.

«Ийнаныгъыз сиз манга... мен сизни биригизни да сатмагъанма. Мен сатлыкъ тюйюлме!..»

Алимни кёзлерин жангыдан жилямукъла тумаладыла... «Мен анда агъач ичинде нек ёлген болмаз эдим. Ол къаманы нек берген болуренг, атам, сен манга. Мен да нек унагъан болурем аны алыргъа. Ол болмаса, шёндю къара жерге жатарыгъем, тынч-ырахат. Бу бедишликден эсе, минг кере къайтып ёлген иги эди манга.

Энди мен ёлюрме. Ала ёлтюрмеселе да, ёлюрме мен. Алай энди ёлюм да тынчайтмаз мени. Аллах, сенден тилеригим: Ганс манга жакъаан бу бедиш хапарны туугъан тауларыма жетдирме. Атамы жерге къаратма. Андан эсе, мени кётюрюп, жаханимни ортасына ат...»

Ким эсе да жесирледен биреулен келе келип, Алимни имбашы бла акъырын къагъып ётдю. Алим анга къарады. Ол башы бла, ызымдан кел дегенча, белги берди.

«Кимди бу? Къайры чакъырады мени? А-а, ангыладым. Жесирле кеслери ёлтюрюрге умут эте болурла мени. Ол да тюздю. Алай...»

— Нек тураса, кел.

— Тохтагъыз, сиз ашыкъмагъыз,— деди Алим, жеринден тепмей.

— Салта излейди сени. Жеринге бар.

Жесир алай айтып, Алимни къатындан терк кетди.

«Салта»... Кимди ол? Агент... шпион? Аны хатасындан болду мени бу бедишликге къалгъаным. Озгъан кече къачаргъа къоймады. Не къутулурем, не ёлюрем. Бюгюн быллай намыссызлыкъны сынамазем!..»

Алим, шош-шош атлай, кеси тургъан баракга кирди. Юсюне айланнган бир талай огъурсуз кёзню эследи. Барып, тюзюнлей нарасына ауду. Бираздан Салта да келди. Ол да жерине жатды. Бир ауукъгъа дери шум болгънлай турду.

— Бу ишни Ганс сени да, сени кибик дагъыда бир къауумланы да бюгер ючюн, сындырыр ючюн, алай бла сизни сатлыкъ этер ючюн къурашдыргъанды. Аны мен билеме...

— Сен билесе!.. Андан манга не?! Мен бир зат да билирге сюймейме. Къатылма манга, сволочь! Ол да, сен да бирсиз. Алай, эсигизде болсун...

Салта къолу бла Алимни аузун жапды.

— Кесинги суууг. Чуунгу чыгъармай, тынгыла... Бюгече сен лагерден къачаргъа керексе. Къуру сен тюйюлсе. Къачыуну планын жарашдыргъанбыз.

— Мен бир жары да къачарыкъ тюйюлме. Мен мында ёллюкме. Дауунгму барды?!

— Асыры учуз багъалай болурмуса жанынгы?

— Мен тюнене ёлюрге керегем. Тюненеги жаным багъалы жан эди. Бюгюн а ол бедишлик жанды. Сатлыкъ жан! Алай тюйюлдю деп ийнандырчы сен ол ёлтюрюрге сюрюп кетген жесирлени, ийнандырчы сен бюгюн алайда манга къарагъан жюз минг халкъны...

— Тохта, сен тохта...

— Угъай,— деп, Алим башын нарадан кётюрдю.— Сен кертиси бла да ол итледен тюйюл эсенг, манга бичакъ тап. Тилейме.

— Аны да табарбыз. Алай ол эсебинг да бошду. Сени тамбла Гансха чакъырсала, жик жигинге дери къармап, анга алай кийирликдиле.

Алим, сейир эте, шошайды. «Бу не тукъум адамды? Къайдан сезди ол мен бичакъны не зат ючюн излегеними?»

— Сен анга дерт жетдирирге сюе эсенг, жанынгы сакъларгъа кюреш. Мында уа ол зат сени къолунгдан келлик тюйюлдю. Дертни къуру анга угъай, битеу фашистлеге жетдирирге керекди.

Гансха жалбарынып, аны аллында тобукъланнган жаланбаш тиширыу да, «Мама... Мама»,— деп жерде сойланып жатхан анасына чапхан онгсуз жашчыкъ да Алимни кёз аллына келдиле. Жюреги ташча къатды.

* * *

Кече арасындан ауа башлагъанды. Баракны ичи аз-маз жарыкъды. Къайда эсе да анда, къыйырында, жалан да бир чыракъ жанады. Къалгъанлары ёчюлюпдюле. Жесирле жукълайдыла. Салта Алимни къолун тутду. «Заман жетгенди, хайда, жолунг болсун»,— дегенлиги эди ол аны. Алим нарасындан акъырын тюшдю. Кеси керегине онгсуз болуп ашыкъгъан адамча, къоллары бла шалбарын да тутуп, жатхана таба чапды. Жатхана узун коридорну бек энишге къыйырында эди. Алим ары киргенде, бир къауум тутмакъ къабыргъаны тюп жанын чучхуй кюреше эдиле. Аладан бир экисин Алим таныгъан да этеди. Ала да, Алимча, тюнене Гансдан «махтау» алгъан жесирле эдиле.

Жатхананы ичинде была кёп кюрешмедиле. Тешикни алгъадан окъуна иги кесегин къазып, хазыр этип къойгъан эдиле. Къалгъан жумушун а терк бошадыла.

Жесирле бирини ызындан бири тар тешикден сыпдырылып тышына чыкъдыла. Кече уа, Аллах бергенча, бир къарангы, туманлы кече! Лагерни хар мюйюшюн да жарытып туруучу прожекторла кеслерини отлу «кёзлерин» не бек аралтып къарай эселе да, аланы жарыгъы узакъгъа бармай, къалын туманда жутулады.

Алим, бирде бауруу бла сюркеле, бирде тёрт аякъланып чаба барады. Къатында нёгерлеринден адамны да кёрмейди. Кёрмесе да ол аланы кесича алгъа жан атып баргъанларын биледи. Алим лагерни тёгерегин къуршалагъан темир чыбыкъ буруугъа жетержетмез прожекторла ёчюледиле. Лагерь къарангыгъа тумаланды.

«Сау болсун, Салта, айтханыча этеди»,— деп, Алим мыллыгын темир чалдишлеге атды. Энди иш былайдады. Токну жибергинчи, темир чыбыкъланы юзюп, кесине жол ачаргъа керекди. Заман бек азды. Къалаууранны къайгъылары да чыгъа башлагъанды.

Сабы сыннган бичагъындан сора, жанында абериси жокъду. Аны да къайдан эсе да Салта табып бергенди. Алим ол бичакъ бла темир чыбыкъланы кесерге кюрешеди. Болмады. Ары-бери бюгюп сындырыргъа къарыу табалмады: ала юзюлюрге жетгенча, алай къаты тартылыпдыла. Шинжилерине да къолларын тырнатып, терен жарала этгенди. Алай ол аны сезген окъуна этмейди. Къапханнга тюшген бёрюча улуйду ичи! Дыгалас этип кюрешеди. Ёлгенден ары, лагерни ичинден къутулуп, эркинликге чыгъып ёлюрге итинеди. Асыры амалын тауусхандан, темир чыбыкъланы аузына къабып, тишлери бла чайнаргъа кюрешеди. Заман кетип ба-

рады. Къалауурла жетип тутхунчу, къутулургъа керекди бу жаханимден. Не этсин? Къалай болсун? Темир чыбыкъла бла ёрлеп, башы бла секирирге да онг жокъду. Нё ерлери уа къалай болурла? Темир чыбыкъланы тартып, жулкъуп кюрешеди. Теркирек... теркирек былайдан ары бир къутулгъа эди! Андан къалгъан иш тюйюлдю! Лагерден узакъ болмай агъач барды. Ары бир ташаялса, сора тутдурмаз эди ол кесин... Халатыны этеклери бла къатыш тутуп тартды темир чыбыкъны. Ол юзюлюп кетип, Алим артха ауду. Къууанып, тобукъларыны юсюне сюелди. Дагъыда юздю темир чыбыкъладан бирин. Этген тешигине башын сугъуп кёрдю. Сыйынды. Башын артха чыгъара да турмай, алгъа сыгъынды. Шинжиле, айыу тырнакълача, халатына илинип, жибермей тохтадыла... Алим къоллары бла жерни тырнап алгъа созулду. Шинжиле къапталындан ётюп, этин да тырнайдыла. Ол барысы да бошду. Белине дери эркинликге чыкъгъанды. Ол да насыпды. Энтда да бир кесек!.. Энтда да бир кесек!.. Чыкъды! Къутулду къапхандан. Энди — агъачха!..

15

Алим жерден къопду да, агъач таба чапды. Жер балчыкъды. Къарангыда батыула, дуппурла да кёрюнмейдиле. Алим бирде учуп жыгъылса, бирде уа абынып жыгъылады. Женгил къобуп, дагъыда чабады. Алыкъа, ким билсин, не боллугъун. Ажалы да ызындан бара эсе уа. Тюнене Алимге жашау керек тюйюл эди. Бюгече уа керекди. Тамбла да, бирси кюн да, андан бирси кюн да... Ол Гансны табып, анга дертин жетдиргинчи! Андан сора... Андан сора уа келсин ажалы. Алим андан къачарыкъ тюйюлдю. Шёндю уа къачады, къуухотун этип, агъачха жан атып. Нёгерлерини къайсысыны эсе да ызындан жетди. Насып!.. Насып!.. Арыгъанын унутханча болду. Экиси да бир бирин оза, алай чабып башладыла. Бу кезиуде лагерден автомат атылгъан тауушла эшитилдиле. Къаугъа чыкъды. Итле да юрюп тебиредиле.

— Къуугъун! — деди Алимге ызындан чабып келген нёгери. Ол, алай айтып, Алимни озду. Балчыкъгъа боялгъан суу кийимлери эркин чабаргъа къоймайдыла. Бираздан Алим аллында нёгерин тас этди. Бир жанына бурулмады эсе, жокъ болду.

«Къайдады бу агъач? Лагерден къарагъанда быллай бир узакъ кёрюнмеучю эди. Къайдады? Жете болурмамы, арабий...» Солууу бирде тохтап къалгъанча кёрюнеди Алимге. Бирде уа, кёкюрегини кёрюк тауушу этгенин эшитеди. Ичи отча жанады. «Ийсагъан, шёндю бир уртлам суу табар эди. Жангыз бир уртлам... жангыз бир уртлам...» — дейди ол, къургъакъсыгъан тамагъын тюкюрюгю бла жибитирге кюреше. Айхай, тюкюрюгю да жокъду. Бир такъыйкъагъа тохтап, эс табар онг болса эди. Угъай, угъай... Итлени юргенлери жуукъдан жуукъ эшитиледиле.

«Къайдады агъач? Терс жанынамы бурулуп кетгенме. Къайда агъач?..» дей, алгъа къарайды. Къарангы кечени дум-къара жа-

быуун кёреди. Андан башха зат да угъай. Тап шёндю кюндюз окъуна болса да, хазна жукъ кёрмез эдиле аны къутургъан кёзлери!

Энди хазна чабалгъан да этмей тебиреди. Аякъларын кючден бла бутдан сюйреп алады.

«Угъай!.. Былай а жарарыкъ тюйюлдю! Угъай, угъай... Итлеге талатып ёлген ёлюм неге керекди. Чабарыкъма алыкъа. Барды къарыуум. Барды... барды...»

Алим чырпылагъа урунуп тохтады. «Агъач... агъач!» — деди, солуудун кючден ала. Ызындан къуугъун жетип келе тургъанын билсе да, ол жеринден теберге ашыкъмады. Бир кесек эс табаргъа керекди. Итлени огъурсуз гъырылдагъанларын эшитип, сагъайды.

«Тутдула бирибизни... Талайдыла. Угъай, былай тургъандан хайыр жокъду»,— деп, Алим андан ары къачды. Агъачны теренине кире баргъаны сайын, жолу бютюн да къыйын болду. Къарангыда кёрмей, бара барып, кесин терекге урду. Бирде къалын чырпыланы арасына ташайып кетип, андан кючден бла бутдан чыгъады. Болгъанын тырнатып, халек этгенди. Кёзлеринден башха затын да къорууламайды. Къалгъаны не да болсун... тёзерикди. Бара кетип, къаргъа кирди. Агъачны иги да теренине къутулгъанын андан билди. Къардан ууучу бла сермеп алып, аузуна салды. Къыдыу плитаны юсюне тюшгенча, аны къургъакъсыгъан тили зыбыр, хомпук къарны терк эритди. Аузун жангыдан толтурду. Алай эте барып, суусабын да къандырды, санларына къарыу да жыйды. Аякъ тюбюнде къар тауушдан бла, аллына тюбеген чырпыланы чыбыкъ тауушларындан башха зат да эшитмей барады. Къуугъун тохтагъан сунуп, ичинден къууана башлагъанды. Ичинден заманны тергеу этеди. Лагерни темир чыбыкъларындан ычхынып къачханлы тёрт сагъатдан артыкъ болгъан болур деп оюмлайды. «Алай эсе, мен къутулгъанма! Тёрт сагъат чапхан эсем, бек аздан он километр узайгъан болурма лагерден...»

Ол алай суннганлыкъгъа, алыкъа лагерден артыкъ узакъ кетмеген эди. Не да болсун, барады айыуча чырпыланы жыра, бутакъланы сындыра. Биягъы жюреги тамагъына келип тохтагъанды. Жюрегини ургъаны бла солугъаны тенгди. Алай тохтарыгъы келмейди. Энди душманны къолуна тюшюп ёлгенден эсе, талагъы туруп ёлсе, ыразыды.

Не эсе да бир тамырлагъа аягъы илинип, жерге бауурундан жыгъылды. Башы да бир къаты затха тийип, кёзлеринден жилтилле чачылдыла. Ёрге къобаргъа ашыкъмады. Суукъ къар къызгъан санларын хычыуун суутады. Энди ёрге къопса, кесин жаныр кетерик сунады. Алай ит юрген тауушл эшитилди. «Келе кёреме алыкъа была!..» — деп, секирип ёрге къопду. Дагъыда тынгылады. Жыгъыз ит юреди. Автомат атылгъан тауушла да чыгъадыла. Алай ала узакъдан эшитиледиле. Итни юргени уа — жуукъда! Алим алгъа секирди. Биягъы жан дыгалас башланды. Энди алдында чырпыла аз тюбейдиле. Уллу тереклени уа къарелдилерин кёреди. Аны себепли эркин чабады. Алай ызындан сюрюлюп кел-

ген итни юргени жуукъдан жуукъ эшитиле башлады. Алим адыргы этип, аякълары бла, къоллары бла да къар чучхуду. Не эсе да бир агъач къыйыр илинди къолуна. Тартып аны къар тюбюнден чыгъарды. Бу кезиуде ит да ызындан жетип, юсюне секирди. Алим жерге къапланыргъа аздан къалды. Эки аягъыны юсюнде кючден бла бутдан сюеле, итге аллын бурургъа кюрешди. Ит аны жаурун артындан халаты къатыш сермегенди. Алим онгсуз бола башлады. Ит бла бирге чулгъана кетип, жерге ауду. Бир бирни жулкъадыла, жыртадыла. Алим бу такъыйкъалада адам тюйюл эди... Ол, ит болуп, ит бла талашады, санларындан къаны саркъа. Жанын ёлюмден къутхарыр ючюн къазауат эте тургъан жаныуар къалай эсе да, ол да алайды...

16

Къап-къара женгил машина агъачны къыйырын къууалагъан шыты, чунгурлу жолда, ары бла бери чайкъала, акъырын барады. Кёкню кюл бетли сур булутла тумалапдыла.

Машина бара кетип, бир жерде жолдан бир жанына бурулуп, битче талачыкъны къыйырында тохтады. Аны ичинден экеулен чыкъдыла: бири генерал чынлары бла, экинчиси уа — полковник. Аякъларында жым-жым жылтырагъан дум-къара чурукъларын балчыкъгъа боягъа болмай, кёлчюклени юслери бла уллу-уллу атлап, къургъагъыракъ жерге ётдюле. Полковник буун сагъатына къарады. Заман он бирге бара эди.

Генерал Шульц башын артха тутуп, бийик тереклени тёппелеринден ёрге къарап, бираз сюелди. Ким билсин, шёндю аны акъылына не зат келгенин, алай бет халиси уа доюн тюйюл эди — аурукъсуннган адамча. Алгъын ол былай болмаучу эди. Жарыкъ кёллю, аягъы басханны кёзю кёрмеген, ёхтем фашист. Аны уруш жоллары Франциядан башланнгандыла. Чехословакияны чек арасындан ётген герман аскерни ал сатырларында баргъанды. Польшада сермешгенди. Генерал чыннга да ол заманда жетген эди. Польшаны «ууатыуда» батырлыгъы ючюн Гитлер энчи махтагъан офицерледен бири эди. Ол заманда Шульц жарауу энди ачылгъан эмилик ажирге ушай эди. Аны уллу умутлары алыкъа алда — кюнчыгъышда эдиле. 1940-чы жылны август айында анга юйюне барыргъа отпуск бергенлеринде да унамай къойгъан эди. Къайры унарыкъ эди, Германия бюгюн-бюгече Совет Союзгъа чабаргъа деп хазырлана тургъанлай. Угъай, Шульц аллай телиледен тюйюл эди. Ол кесини дивизиясы бла Россияны чегинден биринчи болуп ётерге керекди. Кесинден бийик офицерлени кюн сайын кёре, аланы жылтыраууукъ, алтын чынларына сукълана айланыучу эди. Ол аланы барысын да озар умут бла жашай эди. Жалан да жангы уруш теркирек башланнгы эди ансы. Жетген эди ол кюн да. Совет Союзну чегинден да ётдю. Хорлам бла бара кетип, Ленинградха дери да жетди. Алай, бойнуна дери балчыкъгъа батханча, андан ары бармагъанды. 927 кюн сакълады, Ленинградны босагъасындан ёталмай. Алайда ууатылып, артха къачды. Кимни эсинде

бар эди алай болур деп! Энди уа ол — Вильнюсда. Тюйюше кетип, мюйюзлерин сындыргъан къочхарча, мудахды. Бюгюн да ол бери — агъачха — мудахлыгъын чачар ючюн деп келгенди, полковник Вагнерни да нёгер этип. Ала экиси да Бавариядандыла — жерлешле. Бир бирни аскер училищеде окъугъан заманларындан бери таныйдыла. Шуёхладыла. Генерал Шульц асламында кесини ич сёзюн биреуге айтырыкъ болса, жалан да Вагнерге айтыучуду. Андан башхала бла аны ачыкъ ушагъы да болмаучуду...

Генерал тереклени тюплеринден ёрге къарай кетип, анда чапыракъсыз, жалан бутакъладан башха абери кёрмегени ючюнмю эди, кёз къарамын жерге буруп, ахтыннган да эте, башын чайкъады. Ала экиси да шош-шош атлай, агъачха кирдиле. Бир ауукъгъа дери шум болгъанлай бардыла. Полковник Шульцну тынгылауну ийип баргъанын онгсунмады. Алай андан алгъа сёз башларгъа да болмады. Аны бери Шульц чакъыргъанды. Бошдан чакъырмагъанын Вагнер биледи. Аны себепли, сёзню да генерал кеси башласын.

— Сен къалай къарайса?..— деди генерал, агъачха иги кесек киргенден сора. Полковник, сейир эте, жюрюшюн акъырынлатды, бир аглам генералдан артха къалды.— Биз Германияны къоруулаялмай къалырбыз деп къоркъама.

Полковник, аякълары жерге жабышханча, тохтап къалды, генералны кенг жауурунлу аркъасына да кёзлерин аралтып. Шульц аны билмей, алгъаракъ кетди. Ала машинагъа минип бери атланнганларында, быллай затны юсюнден сёз туур деп, полковникни эсине да келмеген эди. Генерал аны хар замандача ахшы умутларыны, не да тиширыула бла къахмеликлерини, не да Германияны уллу кючюню, не да Гитлерни закийлигини... юслеринден айтырыкъ суннган эди. Бу уа Германияны кебиннге чулгъай турады.

Генерал, къатында полковникни эслемей, артха бурулду.

— Не сюелесе? Аягъынга шинжими киргенди?

Вагнер аны къатына, къоркъгъан адамча, тёгерегине да сакъ къарай, терк келди.

— Сен не затла айтаса, Шульц? Гитлер сау къадарда, Германиягъа не къоркъуу барды! Саулай дуния алыкъа бизни аякъ тюбюбюзде боллукъду.

Генерал шуёхуну сёзюне иги онгсунмай тынгылады.

— Сора сен алыкъа эски къызыуунг бла жашай кёреме, Вагнер.

— Тохта, сен биз хорларыбызгъа ийнанмаймыса?

— Алгъын ийнаныучу эдим. Энди уа — угъай.

— Нек айтаса алай, жюйюсхан генерал?

— Атымы айт. Мен шёндю санга генерал тюйюлме.

— Сени ангыламайма, шуёхум.

— Бек ангылайса, албугъартыргъа кюрешгенлигингди ансы. Мен сени бла былай ачыкъ да сёлеширик тюйюл эдим, санга ийнанмасам. Сатмазлыгъынгы билеме. Алай, тап, сатхан окъуна этсенг да, уллу къайгъырмайма. Германия ёлсе, бизге ансыз жашау неге керекди.

— Германия бир заманда да ёллюк тюйюлдю! Биз къалай хорлатып къоярбыз факъыра оруслулагъа бла махтанчакъ ингилизлеге?

— Мени жюрегим да аны ючюн жарылады, шуёхум. Билемисе, алыкъа Германияны къутхарыргъа боллукъ эди. Алай Гитлерни башы анга жетмез ансы.

— Сен ауругъан эте болурса, Шульц?!

— Гитлер шёндю урушну тохтатырны къайгъысына кирсе эди, къуру Германияны угъай, битеу Европаны да сакъларгъа боллукъ эди коммунизмни ууундан. Хоу, хоу... мени акъылым алайды. Алыкъа кеч тюйюлдю...

Была, ушакъгъа асыры къызгъандан, агъачны теренине кирип кетгенлерин да сезмедиле. Полковник бир заманда сагъатына къарады.

— О-о, талай заман болады биз агъачны ичин къыдыргъанлы. Къайтайыкъ артха.

Эки гитлерчи офицер ызларына бурулдула. Генерал ач болгъанын энди сезди. Аны себепли, ашыгъылу атлап тебиреди.

— Жюйюсхан генерал! — деп, полковник Шульцну билегинден тутуп тохтады.— Ары къарачы! Не эсе да бир зат барды.

Полковник алай айтып, жан башында къаралдым сахтиян къабындан пистолетин чыгъарды. Экиси да кёзлери бла кёргеннге ийнанырыкълары келмегенча, сирелип къалдыла. Бойнундан буулгъан итни кёзлери, орнундан чыгъыпмы кетедиле дегенча, кёкге аралыпдыла. Кенгиге ачылгъан аузунда тили бир жанына салыныпды. Тишлерине быстыр жыртыкъла илинипдиле. Аны бойнундан буугъан адам жерге бауурундан жапланыпды. Бети кёрюнмейди. Юсюнде кийимлерини жулкъунмагъан жери жокъду. Этинде ит талагъан жарала кёрюнедиле. Аладан саркъгъан къан аны тёгерегинде къарны къызартыпды.

— Ким эсе да концлагерден къачханды,— деди полковник. Сора бара барып, чурукъ табаны бла аны имбашындан тюртдю да, артха аудурду.

— Кёремисе ол къолланы, къапханла кибик,— деди полковник, тамашагъа къалып.— Бетине уа къарачы муну!

Бетди дерча аны бети да жокъ эди: мангылайындан тебиреп, сакъал тюбюне дери битеу болгъаны тырналыпды.

— Быллай ёлюмню уа бир да кёрмегенем,— деди полковник, артха чегинип.

— Жигит ёлюмдю,— деп къошду генерал.— Бууунундан тутуп кёрчю. Не эсе да ёлмегенча кёрюнеди бу манга.

— Ёлмей а! Былай болгъан адам сау къаламыды дейсе.— Полковник, алай айтып, бир къолундан жукъа сахтиян къол къабын тешди да, жийиргенчли халда ёлюкню бууунундан тутуп кёрдю.— Ма сейир! Жюреги ура турады.

— Хы, кёрдюнгмю! Быллай адамланы къалай хорларыкъса?

— Аны уа бусагъат,— деп, полковник керохуна къармашды.

— Тохта,— деди анга генерал.— Сен билесе, жигит адамланы мен къалай багъалаучуму.

— Да бу душманды. Оруслу!

Алим юсюне ёрге сюелип жаншагъан гитлерчини сёзлерин да эшитмеди. Аланы къатында болгъанларын да сезмеди. Ол жарты ёлюп эди.

17

Къабарты-Малкъарда уа жашау-турмуш аз-аздан игиге айланып барады. Нальчикде бир къауум предприятияла ишлеп тебиregендиле. Битеу элледе душман чачып кетген колхозла бла совхозла жангыдан къуралгъандыла. Республика къолундан келгени къадар бир фронтха болушлукъ береди. Жыл санлары жетген жашларын а урушха ашырады.

Районну военкому — сепкилбет, акъ чачлы, гёжеф санлы майор — кабинетини терезесинден къарап, арбадан тюше тургъан Исламны кёрдю да, аны аллына чыкъды. Была экиси да бир бири бла эрттеден шагъырей эдиле. Бош шагъырейле угъай — бир бирни намыслы кёрген шуёхла.

Майор кенгден окъуна ышара келип, Исламны къучакълагъанда, Элдар ёхтем болду. Ол нёгерлерине: «Кёремисиз, мени атам къаллай кишиди»,— деп айтырыгъы келди.

— Санга, кёремисе, къаллай жигитле алып келгенме, Михаил Михайлович,— деп, Ислам военкомгъа жашланы кёргюзтдю.

— Манга угъай, Совет аскерге,— деди военком, жарыкъ ышарып. Сора жашлагъа айланып айтды.— Къалай, гитлерчилени сопакъларгъа барабызмы?

— Барабыз,— деп, жашла бирден жууап бердиле.

— Охо, аперим! — деп, военком ыразы болду.

Военкоматны аллы адамдан да, арбаладан да толуп эди. Ала да бюгюн, Акъташдан келгенлеча, башха элледен келгендиле. Жангы призывниклени бирге жыйышдыра, ала бла сёлеше, тизимге тизе айланнган офицерледе тынчлыкъ жокъду. Военкоматны юйюню огъары жанында, башлары гетен бла жабылып, эки жюк машина турады. Ала бюгюн окъуна Элдарны да, аны нёгерлерин да, башха элледен келген жашланы да Нальчикге элтирикдиле.

Исламгъа заман терк озуп кетгенча кёрюндю. Баям, жашы ючюн кёрюннгенлиги болур эди алай. Бюгюн эртденликде Элдар бла бирге юйлеринден чыкъгъанында артыкъ уллу къайгъырмагъан эди. Ким биледи, жолгъа баласыны биргесине атланнганы ючюн къайгъыргъан болмаз эди. Бери келгенли уа, ата жюрек жашына эрип тохтады. Бирси жашла бла бирге ол машинагъа минип тебиреген кезиуде, кёкюрегини ичинде не эсе да бир заты юзюлюп, энишге тюшюп кетгенча болду. Къалгъанланы арасында Элдар анга барысындан да гитчечикча, барысындан да къарыусузча, барысындан да эриулюча кёрюндю.

Хызырдан бери Исламны кёлю бу жол биринчи кере толду.

Машинала оздула. Ислам, бурулуп кетип бара, арт жанындан военкомну анга сёлешгенин эшитип, тохтады.

— Ислам, бир кесекге манга къайт,— деп тиледи ол.

Ислам военком бла бирге аны кабинетине кирди. Экиси да столну эки жанында, бетден бетге къарашып олтурдула. Военком тютюнню да букъулата, Исламны сынагъан этгенча, аны кёзюне бирде тюрслеп къарай, бирде уа эниклеп къарай, иги кесек турду. Ислам аны бетин тап кёрмеди. Не эсе да бир затны айтыргъа хазырланып, айталмай тургъанын сезди.

— Экинчи жашынгы да ашырдынг, ы? — деди военком Исламгъа.

«Тейри, аны айтыр ючюн а чакъырмагъанса мени бери»,— деди Ислам ичинден.

Военком столну ящигин кесине тартды да, андан эки бюкленнген къагъытны чыгъарды. Кёзлерин мудахлыкъ басып, къолунда къагъытха къарагъанлай къалды. Исламны жюреги чанчды.

— Неди ол, Михаил Михайлович?

— Мен эки айдан бери бу къагъытны санга бералмай турама,— деди военком, ауур кючсюнюп.— Сен фронтовиксе. Къаты адам болгъанынгы да мен билеме. Болса да, бералмай тургъанма. Ийнанырыгъым келмей... Былай болмаз деп... Табылып иш къалыр эсе уа деп...

Ислам военкомну къолундан къагъытны алды. Жангыз къолу бла аны ичин ачалмай, ауара болду.

— Ёлгенми этгенди Алим? — деп, къоркъа-къоркъа сорду Ислам военкомгъа.

— Тас болгъанды... ёлгенинден бла къалгъанындан хапар жокъду.

Ислам къагъытны къойнуну теренине сукъду да, олтургъан жеринден къопду.

— Ким биледи, сау эсе уа...— деди военком Исламгъа.

— Ким биледи, алай болургъа да болур. Хайда, сау къал, Михаил Михайлович.

Военком Исламны арбасына дери ашырды. Тышында кеч болуп бара эди. Ислам жолуна атланды.

* * *

Ислам кечесин жукъусуз оздуруп барады. Жукълай башлагъанлай, Алими кёз аллына сюеледи да, сескенип уянады. Кеси кесине кёл этдирирге да кюрешеди. Алай жюрегине чыгъанача чанчылгъан ачыуну уюн басалмайды. Кече кеси аллына къалгъан заманда болады ол алай. Мария бла Фатиматны къатларында уа ол кючсюннген окъуна этмейди. Алагъа жукъ сездиргенден Аллах сакъласын.

Ингирде жата туруп, Мария: «Алимни къагъыты нек тохтап къалгъан болур? Нек жаза болмаз?..» — деп жарсыгъан эди.

Ислам а:

— Къоркъма, жазар алыкъа,— деп, ариула айтып, жюрегин жапсарып къойгъанды.

Энди уа ундурукъда бурулады, сытылады. Кеси ёмюрюнде бу

жолча уллу ачыу кирмегенди аны жюрегине. «Туудукъ деп андан айта кёреме»,— деп, ненча кере ахтынып барады ол бюгече. Жатхан жери анга тёшекча угъай, ташла юсюча болуп кёрюнеди. Анга бираз жукъларгъа керек эди. Танг атханлай ол Нальчикге атланырыкъды. Обкомгъа чакъыргъандыла. Бармай жарарыкъ тюйюлдю.

Жукъларгъа керекди. Жукъламаса, жолда да къыйын боллукъду.

«Жукъларгъа... жукъларгъа... а-а, биз Кисловодскеде госпиталда къалай жукълаучубузну мен нек унутуп барама. Санагъан этиучек да. Энтда да санайым... бир... эки... юч... тёрт... беш...»

Ислам, санай кетип, къалкъыды. Алай аны жукъусу узакъгъа бармады — бирси отоудан сабий жилягъан тауушха уянды. Ол анга къалай хычыуун кёрюндю! Исламны жукъусу арталлы да аязды. Сергочукъ аны хар къуру да бу заманда уятыучуду. «Мени сагъатым»,— деучюдю Ислам анга. Шёндю тышында танг аласы болур... Хоу, алайды. Сергочукъ бу заманда къаугъа этип башлаучуду.

Ислам бирси отоудан Фатиматны ауазын да эшитди. Ол баласына ариучукъла айтады. Аны ауазы мамукъча жумушакъды. Бусагъат ол Сергону бешигинден тешип, къойнуна аллыкъды.

Мария да уяннганды. Ол да Исламча, Сергону ауазчыгъына къулакъ салып, ичинден анга къор болуп бошаялмай жатады. Алай ол кёп жатарыкъ тюйюлдю. Бусагъат туруп барып, къагъанакъны къойнуна аллыкъды. Ол аны келтирип Исламгъа да кёргюзтюрюкдю. Бираздан а Азинат да уяныр. «Беригиз бери»,— деп, Сергону башхаладан сыйырыргъа кюрешир...

Хар зат да алай боллугъун Ислам биледи. Сергочукъ шёндю бу юйню къууанчыды, уллуланы жюрек жубанчыды. Ол болмаса была шёндю къалай жашарыкъ болур эдиле? Кеси уа бир асыулу сабийчикди: аман къылыкъ этгени жокъ, жиляп да къыйнамайды. Алимни юйдегили этгенлери къалай иги болгъан эди! Аны ючюн Мария Аллахха шукур этгенлей турады.

18

1944 жылны март айы таулагъа жаз башы жылыуну биргесине алып келди. Аны жарыкъ тангларындан бири Акъташны мамыр жукъусундан акъырын уята тебиреди. Арбазлада аз аздан адамла къымылдап башладыла, бир къауум юйлени ожакъларындан тютюн да чыкъды. Кёп да турмай, таула артындан кюнню бети кёрюндю. Уллу тарны ичин аны нюрю жарытды. Кюн тыякъла «Эртден ахшы болсун!» — дегенча, терезеледен бла эшик жепиледен адамланы юйлерине кирдиле.

Мамыр жашау кюн бла бирге кюч ала барады. Фермадагъыла колхоз ийнеклени сауадыла, адамла арбазларында малларын кютюуге къыстайдыла. Анала от жагъалада юйлерине аш-суу этедиле. Къартла да, эртден намазларын къылып бошап, тышына, кюн туушха чыгъадыла. Бешикледе къагъанакъла уянып, къол-

чукъларын, аякъларын тыпырдата, ойнакъларгъа кюрешедиле.

Окъуучула школгъа ашыгъадыла. Дерс берирге келген устазлагъа, жерлеринден туруп, хурмет бла тюбейдиле.

Мамыр жашау Акъташны ийнакълайды. Бирле челекле бла суугъа барадыла, бирле уа толу челекле бла Черенден юйлерине келедиле. Жолда тюбешген тенг къызла бир бирге сериледиле, эрлери урушда болгъан жаш келинле уа жюрек къайгъыларын айтышып, ахтынадыла.

Ислам къышлыкъдан къайтып келе эди. Ол къойчулада болгъанды. Ала сау болсунла. Иги кюрешгендиле, къаты къышдан къойланы къоранчсыз къутхаргъандыла. Бусагъатда уа тёлю алып башлагъандыла. Ислам энтда да анда бир ыйыкъ чакълы мычыргъа умут этген эди. Алай сегизинчи мартха юйге къайтыргъа деп къатынына, келинлерине да сёз берип кетгени себепли, ызына атланнганды.

Таулада къар эрий эди. Жер шытыды. Исламны миннген аты уча да, абына келеди. Тик тёшледе уа ол атындан тюшюп, жыяу жолоучу болады. Жолу уа узакъды. Алай Ислам аны узакълыгъын эсине да алмай барады. Аны акъылы — тамата жашы Алимдеди. Ол аны бла кёлюнден сёлеше келеди. Бир бирде жашыны ауазын эшитгенча да болады. Анга жюрегинден къууанады, аны игиликге жоралайды. «Ауазын эшите эсем, ол сауду! Ёлмегенди! Къагъытны анасына кёргюзтмегеними иги этгенме...» — деп, кеси жюрегин кеси жапсарады. Къагъыт а къоюн хуржунундады. Ол аны сезгенлей турады, къолу бара барып анга тийгени сайын, битеу санлары элгенедиле. Алай, не болса да, ол аны кишиге да кёргюзтюрюк тюйюлдю. Кеси кюйгенлей турса сюеди, башхаланы да жилятмай. Мария бла Фатимат умутлу болуп жашай берсинле. Алай игиди...

Кюн батаргъа жуукъылашды. Акъташны юсюне чокъракъ къаяны ауанасы созулду. Кёп турмай эл сюрюу да къайтырыкъды.

Азинат тенг къызлары бла ойнай, тышында айлана эди. Ол юйге чабып кирди да:

— Ёрге би-бир уллу ма-машинала барадыла! — деди, ашыгъышлы айтхандан тили тутула. Сергону жубата тургъан Фатимат аны къулагъына алмады. Мария бла Айшат а сагъайдыла. Ала Азинатны биргесине тышына чыкъдыла.

Уллу тарны жолу бла ёрге, башлары да брезентле бла жабылып, кёп машина бара эди. Быллай «тамашаны» акъташчыла бу жерледе уруш баргъан кезиуде да кёрмеген эдиле. Тарны ичинден чыгъадыла, чыгъадыла, бир да артлары юзюлмейди. Тийрени да мотор таушха алдырып, бир бирни къууалап барадыла.

Тамаша болуп тургъан адамла артдан артха сагъайып тебиредиле. «Была къайры барадыла?» «Не палах болгъанды?» «Гитлерчиле жангыдан кюч салып, бизникилени артхамы сыгъындыргъан болурла?..» — деп, адамла бир бирлерине къайгъылы болуп сордула.

Кетип бара тургъан машиналаны бир къаууму Акъташха бурулду. Тизилишип келип, къарап-къарагъынчы элни орамларын

толтурдула. Адамла къайгъылы болдула. Машинала бла бирге аскерчиле да келдиле. Алай, нек эсе да, ала огъурсуз эдиле, жукъ соргъаннга жууап окъуна бермей эдиле. Къоншу къоншугъа, тийре тийреге жюрюп, бир бирден хапар соруп кюрешедиле. Киши бир зат билмейди. «Фронтха аш-азыкъ жыя келгендиле»,— деген хапар чыкъды. Алай анга да ийнанырча тюйюл эди. Ала аллай иш бла келселе, халкъдан тил тутмазгъа керек эдиле.

Акъташны ингир къарангы баса башлады. Бу кезиуде Чокъракъ къаяны сол жаны сыртдан Ислам кёрюндю. Миннген аты аякъларын зордан алып келеди. Ислам кеси да арыгъанды. Элин кёргенде, жюрегине рахматлыкъ кирди. Ат да, эс тапханча, эки къулагъын алгъа чюелтип, Акъташха къарады.

Ислам итлени тынгысыз юргенлерин эшитди. «Нек къозгъалгъандыла была былай?» — деди ол кёлюнден, элге эс буруп къарай. Ингир къарангыда машиналаны юйледен айыртлап кёрюрге къыйын эди. Болса да элни башында Ислам аладан бирин эследи. Тохтап къарады. Экинчи машинаны да кёрдю, дагъыда... Исламны жюрегине тынгысызлыкъ кирди. «Кимле эселе да келип, мени сакълап тура ушайдыла да»,— деп, элге ашыкъды. Ислам атыны башын конторгъа бурду. Конторну аллында бир къауум аскерчи жокку болуп, ушакъ эте тура эдиле. Ислам атындан тюшдю да, аланы къатына барып, салам берди. Аскерчилени арасындан арыкъсуу полковник алгъа чыкъды.

— Сен кимсе? — деп Исламгъа хыны сорду.

— Мен мында колхоз председателме... Эменов...

— Конторгъа кирейик,— деди ол, Исламны айтханына артыкъ бек къулакъ да салмай.

— Кирсек кирейик,— деп, Эменов конторгъа бурулду. Полковник кесини жыйыны бла аны ызындан тебиреди. Ислам аланы кабинетине кийирди. Полковник бара барып, стол артына олтурду. Къалгъанла да олтурушдула.

— Кимлесиз, не жумуш бла айланасыз? — деп сорду Ислам.

— Тау жоллада жангы машиналаны сынай айланабыз,— деди полковник Эменовха.— Бу жашырын ишди. Аны бир киши да билмезге керекди.

— Ангылагъанма. Бусагъат биз сизни юйлеге юлешейик да...

— Керек тюйюлдю,— деп, полковник унамады.— Биз школда тохташханбыз. Энди бу контор да болса, бизге жетерикди.

— Аш-суу бла уа?

— Жарсыма. Кесибизни барды.

Кетерге деп, Ислам жеринден турду.

— Элигизде ненча адам жашайды уллусу, гитчеси да? — деп сорду полковник, бош ансдан соргъанча.

Ислам айтды. Андан сора полковник Эменовну тыймады.

Юйюне къайтып бара тургъан Исламны эллилери жолда тёгерегин алып тохтадыла.

— Бу келгенле кимледиле? Нек келгендиле?

— Къайгъы этмегиз, была тамбла эртденликде кетерикдиле,— деп ангылатды Ислам алагъа.

Адамла юйлерине жайылдыла. Ислам да келди юйюне. Юйюрю мудах кёрюндю. Тиширыула анга соруулу къарадыла. Исламгъа ала, аны бетине угъай, къоюн хуржунуна къарап тургъанча кёрюндюле. «Билгенми этген болурла?» — деди кёлюнден, адыргыгъа къалып. Ол аланы кёз къарамларын кётюралмай, артха бурулду да, бешикде Сергогъа сёлешди. Сабий къолчукъларын Исламгъа созуп, къууанчлы болду. Мария эрини къатына келди.

— Э киши, бу машинала бери быллай бир не затха деп къуюлгъандыла? Сен абери билгенмисе?

— Билгенме,— деди Ислам. Тиширыуланы къагытдан хапарлары болмагъанын ангылап, кёлю жерине келди.— Сиз ала ючюн къайгъы этмегиз. Ала тамбла кетерикдиле.

— Сора аскерчиле алай хурметсиз некдиле? Киши бла да сёлеширге унамайдыла,— деп, Мария бютюн да къаты болду.

— Аланы жашырын жумушлары барды.— Ислам къатынына бетине, кесинги тынчайт дегенча, ышарып къарады.

Бу кезиуде ахы кетип, юйге Фазика чабып кирди.

— Ислам, юйдемисе!..— деди ол, ёпке солуу эте.— Кюнюм къуругъан, бу машинала бизни кёчюрюрге келгендиле дейдиле! Не этейик? Дадашны биргенге нек ала келмединг, Ислам?..

Мария бла Фатимат къайгъыгъа къалдыла.

— Эгечим, сабыр болчу,— деди Ислам Фазикагъа,— Къайдан эшитгенсе бу хапарны сен?

— Шёндю ингирли Гюренден Лауланны жууугъу келип айтып кетгенди.

— Ол барысы да бош хапарды, Фазика. Кесинг сагъыш этип кёр... не зат ючюн кёчюрлюкдюле бизни?

— Да къарачайлыланы кёчюргендиле да. Кёп болмай чеченлилени бла ингушлуланы да кёчюргендиле дейле,— деди Фазика жилямсырап.

Ислам чеченлилени бла ингушлуланы кёчюрюлген хапарларын эшитмеген эди. Ол эки ыйыкъдан бери Сериюю къолда эди. Болса да Ислам эгечи айтханнга ийнанмады. Терслиги болгъан бир къауум адамны тутхан эселе, хапарны уа уллугъа кётюрген болурла: кёчюрдюле, жойдула, къурутдула дегенча.

— Фазика, сен айта тургъанла, барысы да къатын хапарладыла,— деди Ислам, эгечин жапсара.— Мен аскерчилени командирлери бла сёлешгенме. Ала тамбла окъуна кетерикдиле. Бизни бир киши бир жары кёчюрлюк тюйюлдю, ма кёрюрсюз. Тамбла сизни байрам кюнюгюздю. Мен сизге къой соярыкъма!..

Исламны айтханлары Фазиканы хазна къулагъына да кирмедиле. Ол Дадашны юсюнден сагъыш эте эди. Кёчюрюп ийселе, иш къалай боллукъду?.. Дадаш — къышлыкъда къойла бла, Фазика уа — мында. Аны жюреги ачый эди. Къарындашы айтханнга да бир кесек ийнанады ансы, кёчюрлюклерин толу билсе, аны ким тыяллыкъ эди шёндю!

Юйюне кетерге деп, Фазика олтургъан жеринден турду.

— Биз ушхуууp эте турабыз, ашай бар,— деп, Мария къайын къызына къаты болду.

— Угъай, угъай, мени къайгъым шёндю аш тюйюлдю,— деп, Фазика юйден терк чыкъды. Ислам да аны ашыра чыкъды. Кече къаппа-къарангы эди. Анда-мында адам ауазла эшитиле эдиле.

Ушхууурдан сора Ислам Серго бла бир кесек ойнады да, кесини отоууна кетди. Бир кесекден ары Мария да барды. Ислам юсюнде кёлегин теше тура эди.

— Э киши, тамбла башха кёлек киерсе. Бу кёлегинг кир болгъанды, жууаргъа керекди,— деди Мария. Дыркъ деп Исламны эсине къагъыт тюшдю да, кёлегин къолуна къаты къысып тохтады. «Былай жарарыкъ тюйюлдю. Къагъытны букъдуругъа керекме... тамбладан кеч къалмай»,— деди Ислам ичинден кеси кесине.

— Озгъан кече мен аман тюш кёргенме,— деп ахтынды Мария.

— Не тюш?

— От жагъабызда жана тургъан отубуз къара кесеу болуп, ёчюлюп къалгъан эди.— Мария ауур кючсюнюп, къоркъгъан этгенча, эрине къысылды. Исламны жюреги чанчды. «Алимгеми кёрген болур бу тюшню?» — деп келди аны кёлюне. Ол бу акъылындан кеси да къоркъду. Жашы ёлгенди деп ийнанырыгъы келмейди аны. Алай Марияны тюшю не тюшдю? Ислам къатыныны жюреги тынгысыз урыьанын сезди. Анга жаны ауруду. Не мадар этсин ол бу огъурлу адамгъа? Ол ачыу сынамасын ансы, Ислам кеси не къыйынлыкъны да кётюрлюкдю.

— Э киши, нек тынгылап къалдынг?

Ислам жууап берирни орнуна, къатынын къойнуна къысды. Эрини къучагъы анга, юйюрюню оюлмазлыкъ къаласыча, бёкем да, къууатлы да кёрюндю. Жюреги жумушай, къолу бла Исламны бетин акъырын сылады...

Ислам бла Мария эшик къагъылгъаннга уяндыла.

— Былай эртде уа ким келгенди бизге? — деди Ислам, къадалып, кёнчегин кие. Кертиси бла окъуна алыкъа эртде эди, танг энди ата келеди. Эшик бютюн да къаты къагъылды. Мария да кийинип тебиреди. Бирси отоуда Фатимат, Айшат, Азинат да уяндыла. Жукъудан бёлюнмей жалан да Серго къалды.

Ислам барып эшикни къадауун ачды. Босагъаны ары жанында экеулен кёрюндюле, бири майор чынлары бла, экинчиси уа — солдат, кёкюрегинде да автоматы бла. Ислам майорну таныды. Тюнене ингирде ол аны конторда кёрген эди, полковникни жыйынында.

— Не болгъанды? — деп сорду Ислам абызырап.

— Биз сизни кёчюрген этебиз,— деди майор. Ол юйге кирди.

— Не кёчюрюудю ол? — Исламны бети тюрленди.

— Къаугъа болмасын, сёзню да къысхартыгъыз,— деп эскертди майор. Терезе аллында стол къатына барды да, шинтикге олтурду. Планшетин ачды. Солдат эшик юсюнде сюелди.

Майор планшетинден тефтер бла карандаш чыгъарды. Ислам аны къатына барды.

— Жолдаш майор, бу не ишигизди сизни? Ойнагъанмы этесиз, огъесе...

— Угъай,— деп, майор Исламны аузуна чапды.— Юйдегилени жазаргъа керекди. Кимди мында юйюр тамата?

— Мен... Эменов Ислам.

— Кимле жашайдыла сени бла?

Бу кезиуде отоудан Мария да чыкъды. Ол, аскерчилени кёрюп, эки къолу бла да башындан тутду.

— Э киши, неди бу, кюнюм къуругъан! Не этедиле была?! — деп ол эрине жилямсырап сорду.

— Алыкъа мен да иги ангыламай турама,— деди Ислам, къатыныны кёзюне къараялмай. Фатимат бла Айшат да отоуларындан чыкъдыла. Аланы ызындан Азинат кёрюндю. Эшик юсюнде солдатны бла стол артында огъурсуз майорну кёрюп, ала къоркъдула, бирге жокку болуп, сын къатдыла. Исламны чолакъ имбашы къалтырады. Кесини бетин юйдегилерине кёргюзтюрге буюкъгъанча, ол жерге къарады.

Майор юйдегилени жазып бошады.

— Жазылгъанла барыгъыз да юйдемисиз, огъесе тышында къалгъанларыгъыз бармыды? — деп сорду.

— Эки жашыбыз — Алим бла Элдар юйде жокъдула. Ала урушдадыла.

— Юйюрюгюзде башха миллетден адам бармыды?

— Къатыным... къабартылыды.

Майор тизмесинде Марияны атыны ызындан соруу белги салды да, аны кесин излей, тёгерегине къарады.

— Сюе эсенг, сен къалыргъа боллукъса,— деди ол анга.

— Неди ол айтханынг? — деп, Мария искилтин болду.

— Биз жалан да малкъарлыланы кёчюребиз. Кесинг бла бирге къызынгы да къалдырыргъа боллукъса. Артда аны кесинги тукъум атынга кёчюрюрсе.

Мария кесин тыйып болалмай, жюрексинип жиляды. Фатимат бла Айшат аны жапсарыргъа кюрешдиле.

— Угъай! — деп къычырды Мария майорну бетине,— Угъай! Юйюрюм къайры барса, мен да ары барлыкъма.

— Ол сени ишингди,— деп, майор тефтерин жапды да, жеринден турду. Сора буюн сагъатына къарап, айтды: — Хазырланыргъа къыркъ минут береме. Терк болугъуз!..

— Тохта сен,— деди Ислам анга, кёзлерине къан чабып.— Бизни не терслигибиз барды?

— Аны сенден да, менден да анда иги биле болурла,— деп, майор бармагъын ёрге чюелтди.

— Мен бу ишни кюйсюзлюкге санайма.

— Даулашыр кереклиси жокъду. Заманыгъызны бошха оздурмагъыз,— деп, майор кетип тебиреди.

— Тохта, мен айтханнга да бир тынгыла,— деп, Ислам майорну аллына сюелди.— Мен коммунистме. Битеу жашаууму, кючюмю да Совет властха бергенме. Урушда...

— Сени жаншагъанынг манга керек тюйюлдю! — деп, майор Исламны къолу бла жолундан бир жанына тюртюп, юйден чыгъып кетди.

Ислам, ичи от жана, мугурайды. Юйню ичи жиляу-сыйыт болду. Ич отоудан Сергону жилягъаны да эшитилди.

— Былай бла сиз зат да алалмай къаллыкъсыз,— деди эшик юсюнде сюелген солдат юйдегилеге.— Хайдагъыз, мен сизге болушайым...

Тиширыула аман тюшден элгенип уяннганча болдула. Ары-бери чабышып, къолларына илиннген затланы жыйышдыра, дыгаласха къалдыла.

— Жол азыкъ алыгъыз...— дей, солдат да алагъа болушуп тебиреди.

Ислам а, къаты жел чайкъалтхан терекча, башын да энишге бошлап, эки жанына чайкъала сюеледи. Ол алыкъа кеси кесине келалмай турады. Ленинни ниетлери ючюн кюрешге битеу жашауун, кючюн да берген адам къарап-къарагъынчы битеу дуниягъа бедишлик болду. Исламны жюреги инжиледи, ичинде от жанады.

Бирси отоуда Сергону ачы къычырыкъ этип жилягъаны Исламны эсин жыйдырды. Ислам аякъларын зордан ала, туудугъуна барды. Сабий бешикде эди. Ислам жангыз къолу бла аны андан тешип, жууургъанчыгъына чулгъады да, къойнуна алып, юйден чыкъды. Тышында болуна тургъан ишле Исламны жюрегин титиретдиле... Битеу Акъташ сарнайды, улуйду. Адамла къолларында да къысымлары бла машиналагъа минедиле. «Неди бу? Дуниягъа къыямамы келгенди? Быллай харамлыкъны ким кёргенди?» — деп, Ислам ичинден жиляй эди. Тюнене аны алдагъан бетсиз полковник къайда болур? Ислам шёндю аны кёрсе эди!.. Къалай жаныйды анга аны жюреги. Аллай итликни адам адамгъа этемиди?

Исламны къатына майор келди.

— Хазыр болдугъузму? Хайда, ары минигиз! — деп, орамда машинаны къолу бла кёргюзтдю. Андан женгил юйге кирди. Тиширыула гузаба болуп кюреше эдиле. Солдат да къадалып алагъа болушады.

— Терк чыгъар быланы! — деп ашыкъдырды ол солдатны. Алай айтып, кеси уа ызына бурулуп кетди. Къоншуда юйге кирди.

Ислам биягъыча, туудугъун къойнуна къысып, арбазларында мугурайып сюеле эди. Бу кезиуде орус устаз Анна Васильевна жиляп келип, Исламны кёкюрегине къапланды.

— Ислам... неди бу?..

— Билмейме, Анна Васильевна, билмейме,— деди Ислам, солуууп кючден ала.

Тиширыула алгъан затчыкъларын солдатны болушлугъу бла машинагъа жюкледиле. Ала ары миннгенде, къоншулары анда олтурушуп тура эдиле. Исламны эсине Фазика тюшдю. Тюнене ингирде ол анга ийнанмагъан эди. Айхай, былай боллугъун ол къайдан биллик эди. Аны полковник алдады, ол а эллилерин жангылтды. Ислам жангылтмаса, ала кече узуну хазырланыр эдиле, бир да болмаса да багъалы затларын жыйышдырыр эдиле. энди уа не?.. Къалай аман иш болгъанды. Ислам эллилерини кёзлерине къараялмайды. Дадаш да Сериуюн къолда къойла бла къалды. Башха къойчула да анда. Ала уа къалай боллукъдула? Фазика шёндю анга не айта болур? Эшигими жапдынг, къарындашым, дей

болурму? Ислам анга къалай болушсун? Угъай, бир зат бла да болушаллыкъ тюйюлдю. Аны намысы-сыйы да, кючю да, эркинлиги да къалмагъанды. Ол энди алгъыннгы Ислам тюйюлдю, зарауатлыкъ эзген факъыраладан бириди.

Машинаны кузовунда асыры тардан, къымылдап къарыу жокъду. Адамла да, жюкле да къатышып, тёбе болгъандыла. Ууакъ сабийле, къагъанакъла бир бирге эришгенча, къычырышып жиляйдыла. Ала ачдыла, жунчугъандыла. Башларын басхан ауур къайгъы, аналагъа сабийлерин да унутдургъанды.

Ислам кузовну ал жанында мюйюшге къысылып олтурады. Мария да къойнунда Серго бла аны къатындады. Сабий, эмчек излеп, бурунчугъу бла геллясыны кёкюрегин къармайды. Анга анасыны ёшюню керек эди. Алай Фатимат кузовда жокъду. Юсюнде жангыз жыйрыгъы бла чыкъгъанын эслеп, жангыдан юйге чапханды. Жаз башы болгъанлыкъгъа, алыкъа сууукъду. Жылыракъ кийинирге керекди. Чачылгъан быстырланы арасында Фатимат жюнден кеси къолу бла эшген жылы ёрге жанын, дагъыда бир къауум затын тапды. Бу кезиуде, адам къалдымы, къалмадымы деп къарай, майор кирди. Фатиматны кёрюп, ол анга айтмагъан аман сёз къалмады. Фатимат, ахы кетип, юйден къачып чыкъды. Ол машинаны кузовуна кючден бла бутдан ёрледи, адамланы ортасы бла сыгъынып, Марияны къатына ётдю. Аны битеу санлары къалтырай эдиле. Къайын анасы анга ачдан жиляй тургъан Сергону берди. Фатимат амалсыз болду. Тёгерегинде къарт кишиле, Ислам да былайда. Ол аланы къатында ёшюнюн къалай чыгъарсын? Айыпды. Бир жанына бурулургъа да къарыу жокъду. Мария башындан жаулугъун тешди да, аны бла келинини кёкюрегин жапды. Серго олсагъатдан ауузчугъу бла анасыны эмчегине жабышды. Алай бир кесекден ол хыны этип тебиреди. Анасыны ёшюнюнден сют келмей эди...

Бюгюн тиширыуланы байрам кюнлери эди. Ол зат бир кишини эсине да келмеди. Таулу аналаны къайгъысы байрам тюйюл эди. Аланы бетлерин ачы жилямукъла жууа эдиле.

Элде итле, палахны сезип, ары-бери чабыша, тохтамагъанлай юредиле. Ала машиналагъа жууукъ барып, бурунларын ёрге, кузовлагъа созуп, улуйдула. Аскерчиле аланы, герохла бла жаный, машиналадан къыстайдыла. Ала артха къачып, дагъыда машиналагъа къайтадыла. Бир-бир жерледе герохла атыладыла. Атылгъан тауушланы ызындан, итлени ачы сынсыгъанлары эшитиледиле. Мал орунлада ийнекле бла бузоула мёнгюрейдиле, къойла макъырадыла.

Солдатла къадалышып, машиналаны арт жабыуларын жапдыла. Кузовланы ичлери къарангы болду. Алайсыз да буюгъуп тургъан адамланы жюреклерине уллу къоркъуу кирди. Олсагъатдан машиналаны моторлары гюрюлдедиле. Ала жолгъа тебиредиле...

Чачылып тёгюлген Акъташ, эшиклери кенгнге ачылгъан юйлери бла бош къалды. Малла, тауукъла да орунларында бегитилгенлей къалдыла. Элни ортасында, жиляу-сыйыт эте, жангыз тиширыу да къалды. Ол орус устаз Анна Васильевна эди. Таула да

мудах болдула. Жалан да Черен суу, халкъны палахдан къутхарыргъа къууулгъанча, машиналаны ызындан Уллу тар бла энишге толкъунланып чапды...

Бу кезиуде уа фронтлада малкъар жашла къанлы душман бла сермеше эдиле. Ала: «Ата журт ючюн! Сталин ючюн!» — деп, кеслерин жана тургъан отха ата эдиле. Душманны бегиннген жерлерин чача, танкларын кюйдюре эдиле. Бирле къанлары бла къатыш болуп, жерге къаплансала, бирле уа туугъан аналарын болушлукъгъа чакъыра, жан бере эдиле. Алай бу кезиуде аладан бири да халкъына этилген уллу харамлыкъны билмей эди.

19

Кече узуну Нальчикни темир жол станциясында къазауат иш барады. Стрелочникле, вагонла тагъыучула, машинистле... бир такъыйкъагъа солуу тапмайдыла. Тюненели бери станцияны начальниги да аягъы юсюндеди. Барысы да, от тюшгенча, къазауатдадыла. Бютюн да бек — аскерчиле! Буйрукъ берген да, оноу этген да аладыла. Станциягъа бирини ызындан бири товар вагонладан къуралгъан узун составла келедиле. Станцияны ишчилери да, аскерчиле да аланы темир жол ызлагъа сыйындыралмай, аман кюнлери башларына келип кюрешедиле. Паровозланы тылпыу эте пышылдагъанлары бла гудоклары, вагонланы тыхар-мухур этип, бир бирге урулгъан тауушлары, ауазларын бир бирге эшитдирир ючюн, адамланы къычырышып сёлешгенлери станцияны башына кётюредиле.

Танг жарый башлады. Стрелочник къатынладан бири, асыры арыгъандан, аякъларын кючден бла бутдан ала, темир жолдан бир жанына чыкъды да, бара барып, эртдеден атылып тургъан жаулу шпаланы къыйырына олтурду. Кир, жаулу къолу бла мангылайындан терлегенлерин сыйпады. Бир кесекден аны къатына акъ кекелли абадан киши келди. Ол да ахыр кючюне тыянып келгенди. Шпалагъа олтуруп, башындан темир жолчу фуражкасын къолуна алды да, аны тобугъуну юсюне салып, терлегенден сууланнган жукъа чачын къолу бла артха сылады.

— Марфуша, сен не айтаса... бу къадар поездни бери не затха деп сюре болурла?

— Ким билсин, Назир,— деп, къатын имбашларын жыйырды.— Бир киши бир зат билмейди. Начальник окъуна билмейди. Аскерчиле да билмейбиз дейдиле. Мен мында ишлегенли он тогъузунчу жылым барады, быллай ишни биринчи кере кёреме.

— Фронтха абери элтирик болурла.

— Алай окъуна болур...

Бу кезиуде, вокзал жанындан «Баттаев!» — деп сёлешген ауаз эшитилди.

— Сени излейди ким эсе да,— деди стрелочник къатын къатында олтургъан Назирге.

Назир ёрге турду.

— Кимди излеген? Мен мындама.

— Сени начальник чакъырады...

Назир фуражкасын да башына кийип, вокзал таба кетди. Марфа да, бир кесек солуп, ишин башлады.

Назир баргъанда, начальникни кабинетинде эки офицер да олтуруп тура эдиле.

— Баттаев, сен юйюнге бар,— деди анга начальник.

— Мен а артыкъ нек? — деп сорду Назир.— Танг ата турады. Сменим бла бирге кетерме.

— Угъай. Бусагъатдан сен юйюнге барыргъа керексе.

Назир, ичинден сейир эте, кабинетден чыкъды. «Бу манга былай нек этди? Мен да билмей, юйюмде бир палах болуп тура болурму?» — деген оюм башына кирип, юйюне ашыкъды. Ол вокзалдан тышына чыкъгъанлай, Марфа аллына тюбеди. Аны бети кетип эди.

— Назир,— деди ол, жилярыгъы келип,— мен билип келеме... командирледен бири айтханды...

— Не затны? — деп, Назир жюреги къоркъуп сорду.

— Сизни кёчюрген этедиле... малкъарлыланы барысын да...

— Бизни нек кёчюредиле дейсе? — деп сорду Назир, апчып.

— Ким биледи аны. Юйюнге бар да, хазырланнган эт.

Назир кетип къалыргъа болмады. Ызына бурулду. Марфаны хапарына алыкъа толу ийнанып къалмагъанды. Начальникге сорургъа керекди. Ол кертисин айтырыкъды. Кабинетни эшигине жетип бара, анда олтургъан эки офицерни кюйсюз сыфатлары кёзюне кёрюнюп, дыркъ тохтады. «Ала манга алай огъурсуз нек къарагъан болур эдиле?» — деп келди аны кёлюне. Бу кезиуде кабинетни эшиги ачылды да, андан ол эки офицер чыкъдыла, аланы ызларындан станцияны начальнигини башы кёрюндю.

— Назир, нек тураса былайда? Юйюнге нек бармагъанса?

Эки офицер да эшик къатында мычыдыла.

— Букъдурмай айт, Къазбулат Мус...

— Санга айтыллыгъы айтылгъанды,— деп, офицерледен бири Назирни сёзюн хыны бёлюп, бетине огъурсуз къарады. Офицерле аны жаны бла суукъ ётдюле. Станцияны начальниги да Назирге эриулю къарап, аланы ызларындан жёбеледи. Уллу палах келгенин Назирни жюреги энди сезди. Танг жарыйдан жарый келеди. Шахарны юйлерини бла жол жанларында чапыракъсыз терек лени къарелдилери кёзге илинип тебиредиле. Назир юйюне къуулду. Бир ненча уллу машина жолда аны жаны бла зуулдашып оздула.

Станцияда ишлегенлени арасында къуш-муш кёбейди.

— Ой, боже мой, боже мой,— деп ичинден жарсый, Марфа аллына тюбегеннге эшитген хапарын айтады.

Станцияны ишчилерине танг къалай эсе да ашыгъыулу, заманындан алгъа, муштухул атханча кёрюндю. Алыкъа ала эшелонланы бирлерин ёрге, бирлерин энишге сюре, темир жол бутакълагъа сыйындыралмай кюрешедиле. Танг атханлы уа, аскерчиле, урушдача, бютюн да къазауат болгъандыла. Кими ёрге, кими энишге

ге чабады ,даулашадыла, оноулашадыла, ачыуланышадыла. Офицерле темир жолчулагъа да къызадыла: «Терк, терк!..» — деп, от тюшгенча, ашыкъдырадыла.

Танг жарыгъы бла темир жол станциягъа бирини ызындан бири — деменгили студобеккерле келе башладыла. Былай къарагъанда, ала урушха жол тартып бара тургъан кериуаннга ушай эдиле. Станциягъа келген машиналагъа аскерчиле суукъ тюбеп, аланы темир жолну бойнунда тохтатдыла. Башлары брезентле бла жабылгъан кузовладан бет къанлары кетген, къоркъуннган, жилямсырагъан къартла, жашла, сабийле тюше башладыла. Станцияны ишчилери «тамашагъа» къарадыла. Марфа, къолу бла христиан «намаз» эте, ичинден: «О боже, о боже!» — деп ахтынды. Машиналаны биринден тюшалмай адыргыгъа къалып тургъан къарт къатыннга алайда тургъан офицер: «Старая свинья, а ну-ка быстрее!» — деп чъычырды. Къарт къатын аны не айтханын ангыламаса да, кесине ачыуланнганын сезип, кёзлерин жилямукълары жууа, ичинден сынсып жиляды. Марфа анга чапды. «Эй, къайрыса? — дедиле нёгерлери аны ызындан. Марфа, жетип барып, къарт къатыннга машинадан тюшерге болушду. Аны ишчи нёгерлери: «Марфа бусагъат кесин тутдурады»,— дедиле бир бирине. Алай аны киши да тутмады. Марфа къарт къатынны, тап жер сайлап, ары олтуртду. Аны жилягъанына жюреги тёзалмай, Марфаны да кёз жилямукълары саркъдыла. Бирси темир жолчула да, Марфача, къыйынлылагъа болушургъа деп, машиналагъа барып тебирегенлей, аскерчиле алларын тыйдыла.

— Кесигизни ишигизни этигиз,— деп, аланы ызларына къайтардыла.

Машинала уа келе эдиле, бир-бири ызларындан сюрюу болуп. Станцияны тёгереги аладан толгъанды. Кузовладан жазыкъ жанла темир жолну бойнуна тёгюледиле. Къартланы бла сабийлени арларында башлары байланнганла къолу кёкюрегине бау бла тагъылгъанла, костылле бла чонкъая айланнганла да бардыла. Ала, жаралы болуп, урушдан къайтхан фронтовикледиле.

«Жюклери» къотарылгъан машинала станциядан кетедиле, аланы орнуна башхалары келедиле. Тюшге жуукъ станцияны тийресинде аякъ басар жер къалмады. Дуния къайгъы, жабы, хахай! Ажашып бир бирни табалмай айланнган ахлула, анала бла сабийле да кёп. Шахарны халкъы да бери басыннганды. Аскерчиле аланы кёчгюнчюлеге жуукъ жибермейдиле. Болса да бир къауумла ычхыннгандыла. Къабартылыла таулуланы ичинде жуукъларын излеп айланадыла. Тапханла да бардыла. Кёрюшедиле, къучакълашадыла, жиляшып айырылышадыла. Мария да, Сергону къойнуна къысханлай, ахлуларындан адам кёрюр муратда, тёгерегине, кёз жауларын тарууса, къарайды. Алай бу къатыш-къарада адам адамны кёрюрча да, табарча да тюйюлдю. Ислам да, Фазиканы, Адилни, Дадашны излеп, тёгерекге айланады... Адам адамны табарча тюйюлдю. Аскерчиле къазауатдан адамланы вагонлагъа миндирип кюрешедиле. Не къаты кюреше эсселе да, халкъны азайталмайдыла. Анга къошуладан къошула барады. Машинала

биягъыча тохтаусуз келедиле. Жюкленип бошалгъан эшелонла уа бирини ызындан бири кетедиле.

Марфа адамланы арасы бла сыгъына, хапчук къысымлагъа бла чемоданлагъа да абына, Назирни излеп, темир жолну бойну бла энишге да, ёрге да барады. Тапмайды. Ислам да тапмады не къарындашын, не эгечин. Сурашдыргъандан хайыр жокъду, хар ким да жунчупду, кеси башы къайгъылыды. Элинден бир да болмаса да таныш адам окъуна кёзюне урунмагъанына Марияны да жюреги жарылады. «Эшитмейми къалгъан болурла... эшитселе, бирлери келир эди...» — деп, бушуу-бушман болады. Бу кезиуде къарындашына ушагъан биреуню кёрюп жюреги учунду.

— Ма Тазрет!

— Къайда?! — деп, Ислам Мария къолу бла кёргюзтген жанына къарады.

— Ма, ол желкеси бери айланып тургъан акъ къалпакълы!..

— Ол Тазрет тюйюлдю.

— Жаным ёлмеси, кесиди! — деп, Мария къазауатха къалды. Аны ол иши бош эди. Урушда айланнган Тазрет бюгюн бери къайдан чыгъарыкъ эди? Мария кёрген акъ къалпакълы кертиси бла къабартылы эди, алай Тазрет тюйюл эди ансы.

Быланы къатларына огъурсуз жапысы бла, кёпгенбеч офицер келди.

— Вагоннга, марш! — деп буюрду ол. Исламны къаны къайнады, жюреги чанчды, къолу кетген имбашы адыргылы болуп къымылдады. Сау къолу бла къамасын излегенча белин къармады. Эрини кёзлерине къан чапханын эслеп, Мария аны офицерден бир жанына айырды.

— Сен аны къой... бу къурурукъ вагонда жерибизни алайыкъ.

Мария Сергодан хазна бошамай эди. Ислам а алыкъа ахлау кибик болгъанлай турады. Болуна тургъан ишни башына сыйындыралмайды. Мыккыл болгъанды. Кёзлери жилярыгъы келген адамны кёзлерине ушайдыла. Бир затны айта тургъанлай, акъылы башха жанына кетип къалады. Абери соргъаннга, тили бюлдюргю этип, жарты-къурту жууап береди, не да жууап бермей, соруу соргъан адамны кёзюне къарагъанлай турады. Аны халини алай тюрленнгенин Мария сезип, ичинден жиляйды, жюреги кюйюп-бишеди.

Адамла вагонлагъа хапчукларын да жюклей, кеслери да ары минедиле. Айшат бла Фатимат Исламны абериге къолун да жетдирмейдиле. Юйден келтирген затчыкъларын ала вагоннга терк ташып бошадыла. Аны бла да къалмай, бирсилеге да болушдула. Ол экисинден сора, быланы вагонуна минериклени ичинде хазна къарыуу болгъан адам жокъ эди: кими къарт, кими сабий, кими жаралы... Аны ючюн болур, Исламны эки келини да башларында жаулукъларыда арт желкелерине кетип, гузабагъа къалып кюрешедиле.

Ингир бола башлагъан эди. Темир жол станцияда эшелонла бирини ызындан бири кетедиле. Ала кетген сайын, кёчгюнчюлени

саны да азая барады. Марфа жолгъа тебиреген хар эшелонну кёз къарамы бла узакъгъа дери ашырады.

— Марфуша!..

Марфа сунмай тургъанлай кесини атын эшитгенине къаты элгенди. Кимди мени излеген дегенча, тёгерегине бурулуп къарады.

— Марфуша, бери къара...

Къызыл вагонну гитче терезечигинде Назирни башы кёрюндю. Марфа, эки къолун да анга созуп: «Назир... Назир!..» — деп къычыра, кетип баргъан эшелонну ызындан къууулду.

— Марфуша, мени фатарыма къарай тур. Абери алалмагъанбыз. Барысы да анда къалгъанды,— деп, Назир терезеден не эсе да бир затны тышына атды. Марфаны аякъ аллына ачхычла тюшдюле. Ол, алагъа къарап, ишчи жыйрыгъыны кир этеги бла бетин жабып, жюрексинип жиляды.

Исламны юйюрю миннген вагоннга дагъыда беш юйюр минди. Тёртюсю Акъташдандыла, къалгъан экиси уа башха аууздан, башха элдендиле. Бырысы да отуз тогъуз адам боладыла. Аланы кёбюсю сабийле бла къартла эдиле. Дынг-дынг эте тургъан жюзжыллыкъ къарт да барды. Ол Шарауду, акъташчы. Вагонну ичинде асыры тардан, аякъ басар жер жокъду. Хар юйюр хапчуклары бла бирге, кеси аллына жокку болуп орналышханды. Исламны юйюрюне вагонну сол мюйюшю жетгенди.

Минерикле минип, тамам болгъандан сора, вагоннга эки офицер кирдиле. Аладан бирини — семизбет офицерни — къолунда планшети бла къаламы бар эди. Ол Исламны ашыкъдыргъан офицер эди. Ала экиси да тууарланы санагъанча, вагондагъыланы санап чыкъдыла да, къагъытха не эсе да бир затла жазып, кетип тебиредиле.

— Жолдаш офицерле, бизни къайры элтесиз? — деп сорду башы байланнган кёчгюнчюледен бири. Ол да, Исламча, аскерчи гимнастёркасы бла эди. Фронтдан жаралы болуп къайтханы билинип турады. Кёп болмай къайтса керек — башында байлауну эки жеринде да къан тамгъала кёрюнедиле. Офицерле аны соруууна жууап берген угъай, анга боюнларын буруп да къарамадыла. Жерге тюшдюле да, экиси да бир болуп, вагонну аууп эшигин гъырылдатып жапдыла. Вагонну ичи къарангы болду. Адамла ахтындыла. Бир къауум сабийле жилямсырадыла. Кимле эселе да, Аллахны эскерип, билген дууаларын окъудула. Алай эте кетип, шум болдула. Бир аздан а вагонла бир бирге урула, эшелон жолгъа тебиреди. «Я, уллу Аллах, сен онг бер!» — деди биреу. Ислам Шарауну ауазын таныды.

Бу къыяма кюнню ингири да терк къаралды. Вагонну ичи кёзню кёзге урса да кёрмезча болду. Аны бла бирге кечеги суукъ да къатыланды. Адамла къарангыда хапчукларын къармап, жылы быстырла изледиле. Сабийли анала балаларын кёкюреклерине къысдыла. Хар ким да шошду. Сабийле окъуна шум болгъандыла. Уллу, гитче да терен бушуулу болуп, суукъ вагонлада гыт-гыт эте барадыла.

Ислам мюйюшге къысылгъанлай, киши бла да сёлешмей те-

рен сагъышха кёмюлюпдю. Ичи от жанады. Революция башланды да, жанын къолуна алып, аны жолун кёрсетеди. Акъташда Совет властны къурч чигинжиси болду. Сталиннге бла партиягъа табынды. Аланы кертичи шапалары болду. Байланы оу-шау этдире, малларын сыйырды, кеслерине да жер аудуртду. Совет власть дуниягъа тюзлюк ючюн деп жаратлыгъан эсе, аны хар оноуун къабыл этерге керекди. Ислам а этгенди. Артха турмагъанды. Хар буйрукъну толтургъанды. Уруш башланнганда: Сталин ючюн, Туугъан журтум ючюн деп, отха киргенди. Бир санын къыркъдыргъанды... Жашы да уруш отда жоюлгъанды... «Кимге къуллукъ этип келгенме мен? Иблисге... Иблисге алдатып тургъанма кесими. Адамла, биз барыбыз да кесибизни иблисге алдатып тургъанбыз. Революция дегенибиз шайтанла оюну болуп чыкъгъанды. Алданнганбыз. Аман алданнганбыз!..»

Исламны сагъышларын, ким эсе да, тиширыуладан бирини сынсып жилягъаны бёлдю. Бираздан а аны жиляуу къайнап тёгюлген къазанча уллугъа кетди. Аны жиляуунда аллай бир амалсызлыкъ, аллай бир кюйюулюк бар эди, анга жюрек тёзюп тынгылагъан къыйын эди. Жилягъан а къарт эди. Жуукъларындан къайсысы эсе да, сабийге айтханча, ариу айта кетип, аны тынчайтды.

Эшелон жюрюшюн селейтди. Чархланы тыпырдагъанлары да азая тебиреди. Бираздан вагонну гитче терезечиклериндан жарыкъ ура башлады. Ол а поезд къайсы эсе да темир жол станциялардан бирине жетгенини белгиси эди. Вагонла буферлери бла бир бирни къагъа, темир тарыш этдиле. Алгъа бла артха силкиндире кетип, поезд тохтады. Тышындан паровозланы «пыш-пыш...» этгенлери, аланы гудоклары эм адам ауазла эшитиндиле. Шёндюге дери Марияны къоюн жылыууна къысылып, жукълап тургъан Серго уянды да, жилямсырап тебиреди. Мария жашчыкъны анасына берди. Фатимат эки тобугъун бешик этип, Сергону ары бла бери чайкъады. Бу кезиуде вагонну ауур эшиги ачылды. Тышында автоматлары бла эки НКВД-чы кёрюндюле. Аладан биринчи къолунда патеген чыракъ бар эди. Ол вагоннга кётюрюлдю да, чыракъны къабыргъада чюйге такъды. Чыракъны жарыгъы адамланы къозгъады.

— Былайда сагъат чакълы турлукъбуз,— деди сержант.— Станцияда къайнар суу барды. Экеулен, челекле бла барып, алып келирге боллукъсуз. Кеси керегине чыгъарыкъла да, эркинсиз. Узакъ кетмегиз. Эскертип къояма — къачаргъа умут этген узакъ кеталлыкъ тюйюлдю!

Алай айтып, сержант автоматына тийип кёргюзтдю.

— Ол бири,— деди сержант андан ары.— Экинчиси, сизни арагъыздан вагон тамата айырыргъа керекди.

Сержант хар кимге къарай барып, Исламгъа бурулуп тохтады.

— Сен,— деди ол, анга бармагъын чюелтип.— Вагонда низамлыкъ сени бойнунга салынады. Вагондан адам къачса, башынг бла жууап берликсе.

Ислам аузун ачхынчы, сержант вагондан секирип тюшдю. Ол

анга: «Мени башым бла ойнагъаныгъыз боллукъду»,— дерик эди. Айтыргъа жетишмеди. Жюрегине энтда да бир окъ тийгенча, олтургъан жеринде башын энишге ийгенлей къалды.

Вагондагъыла тышына тёгюлдюле. Асыры ашыкъгъандан бир-бирин малтаргъа жетишдиле. Аякъларын, къолларын ачытханла да болдула. Къартланы вагондан болушуп, алай тюшюрдюле. Бирси вагонладан да адамла тышына тёгюлдюле. Темир жолну бойну, эшелонну битеу узунлугъуна дери, халкъдан толду. Кеси кереклерине ары-бери чачылышып, жангыдан ызларына къайтдыла. Хар вагонну кесини сауутланнган къалауурлары барды. Ала хар кимни ызындан сакъ къарайдыла, адамларын санайдыла. Вагонладан кенгнге кетерге кишини да къоймайдыла. Кеси кереклерине олтурургъа къарт жашдан, жаш къартдан, келинле къайын аталарындан, къайын аталары уа келинлеринден уялдыла. Бир бирден арлакъ-берлакъ кетерге уа онг жокъ. НКВД-чыла автоматларына жабышып тохтайдыла. «О, Аллах, бизни быллай намыссызлыкъгъа не зат ючюн къалдырдынг?» — деп ахтынды Шарау, кёнчек баууп къысалмай, амалсыз болуп. Вагонлагъа минерге буйрукъ берилди. Ислам эшикни къатында тохтап, бек алгъа къартланы бла сабийли аналаны миндирди. Къалгъанла уа аладан сора. Келтирилген къайнар суудан хар бири чёмюч бла, кружка бла алып, аны чай орнуна иче, ичлерин жылытдыла. Ауузланнган да этдиле. Вагонну ауур эшиги этилди. Кёп да турмай, эшелон жолгъа тебиреди.

Ислам биягъы жерине олтуруп, сагъышха кетди. Халкъыны къыралны аллында бир тюрлю терслиги болмагъанын ол биледи. Бармакъларын ийнеле тешип, кече кёзлерине жукъу кирмей, жюнден къолкъапла бла носкийле эшип, аланы урушда айланнган аскерчилеге саугъагъа ийип тургъан таулу аналаны бла къызланы не терсликлери боллукъ эди? Урушда къан тёгюп айланнган таулу жашланы аналарын, эгечлерин, къатынларын, сабийлерин эллеринден, юйлеринден айырып, малланы къыстагъанча, къайры эсе да къыстап барадыла. «Къайдаса сен, акъылман Сталин? Къыйдаса сен, махтаулу партия? Къайдаса сен, халкъгъа насып берлик Совет власть? Бу не пшигизди сизни? Сиз кимсиз? Сиз — мурдарласыз! Мурдарла!..»

Ислам, кеси оюмундан кеси къоркъгъанча, башын элгенип кётюрдю. Вагондагъыла жукълайдыла бир бирге къысылып; бирле хурулдайдыла, бирле уа тюшлеринде жаншайдыла. Жалан да, башы байланнган жаралы фронтовик жукълап тюйюлдю. Аны кёзлери да, Исламны кёзлерича, огъурсуз да, мудах да эдиле.

— Сени да жукъунг келмегенча кёрюнесе,— деди анга Ислам.

— Жукъум а эртде келгенди, алай жукълаялмайма ансы.

Ала бир-бири бла шагъырей болдула. Ол бызынгылы жашды. Аты Махмутду. Сталинградда баргъан сермешге къатышханды. Башындан жаралы болгъанды. Беш ай госпиталда жатханды. Андан, инвалидге чыгъарып, юйюне ийгендиле. Башыны осколка тийген жери сау болмайды, алайдан тохтамагъанлай къан къатыш ирин чыкъгънлай турады. Тюнене ол Нальчикге барып, жарасын

байлатыргъа керек эди... Аны жарасына да, урушда алгъан эки орденине да бир тюрлю хурмет этмедиле...

Эшелонла уа барадыла, суукъ вагонлада къартла бла сабийле инжиле. Танг атаргъа жуукъ Ислам олтургъан жеринде къалкъыды. Тюшюнде атасын кёрдю. Нек эсе да, Къужон бий бла ол бир-бири къолларындан тутуп, шуёхла болуп айлана эдиле. «Сени уллу жашынг мени кёлюме тийгенди»,— деп, Къужон Жамботха тарыкъгъанча болады. Жамбот а Исламгъа урушады...

Ислам уянды. Тюшюне сейир этди. «Къужонну юсюндедамы жангылгъанма мен. Аны ёлтюргеними терсми этген болурем?! — деп, ол жангыдан сагъышха кёмюлдю.

20

Эшелонла жолгъа чыкъгъанлы ыйыкъ озду. Ала ашыкъмай барадыла. Жолда терк-терк тохтайдыла. Бир къауум станциялада уа сау кюнню тургъан кезиуле да боладыла. Ол алай поездлени кёплюгюнденди, жол жетишмейди.

Кёчгюнчюле аманны кебинден барадыла. Жанларындан да, вагонладан да тойгъандыла. Кёплени жолгъа алып чыкъгъан адыргы азыкълры бошалгъанды. Ачдан чий нартюх бюртюклени кыртлагъанла бардыла. Станциягъа жетселе, чабышып къайнар суу аладыла да, аны бла бир кесек ичлерин жылытадыла. Эмчек юсюнде сабийле, аналарыны хыбыл ёшюнлерин къармай, аш излейдиле. Алай къыйынлыкъны бек уллусу ол тюйюл эди. Эшелонла Къазахстаннга жетгенли, суукъла бютюн да кючейгендиле. Алыкъа къар эримеген жерле да бардыла, суукълукъну кётюралмай, кёпле ауруулу болгъандыла. Вагондагъыла, бири бирине эришгенча, жётел этип башласала, кече кёл бойнунда макъала жабы эте тургъаннга ушай эди.

Ауруугъа Шарау бегирек да хорлатды. Аны къызгъан санлары анга отда кюе тургъанча кёрюне эдиле. Бирде кёз акълары ёрге айланып, бирде сандырагъан да этеди. Жуукълары да къайгъылы болдула. Ингир алагъа ол бютюн да осалгъа кетди. Ислам аны къатына барып, къолун мангылайына салды.

— Шарау, къаты бол. Барлыкъ жерибизге жетгенлей, сени больницагъа элтирбиз. Тап болур, ахшы болур,— деп, къартха кёл этдирди. Шарау кёзлерин ачды. Исламны биринчи кере кёргенча, аны кёзлерине танысыкълап къарады. Къарт суу тиледи. Ислам аны башын жастыкъ орнуна салыннган эски-бусху быстырладан ёрге кётюрюп, анга суу ичерге болушду. Суу ичип бошагъандан сора, къарт, солуун эркин алып, эс тапханча болду.

— Бусагъат игиге айланып къаллыкъса, Шарау,— деп, биягъы Ислам къартны жапсарды. Керти айтаса дегенча, къарт башы бла белги берди. Сора хырылдагъан ауаз бла айтды.

— Ислам, жашым, биз хар заманда да санга ийнанып турдукъ. Бизни партиябыз да, Совет пластыбыз да сен эдинг. Элибизни жамауаты, сен къайры десенг да, ызынгдан барып турду. Энди уа

сен биз хариплени къайры элтип бараса? Бир зат нек айтмайса халкъынга?

Исламны жюреги такъыр болду. Хурметли къартны сорууна жууап берирге аны къолундан келмеди. Мыйысында ачымагъан жери къалмады. Тёгерегинде юсюне къарап тургъан адамладан бетин букъдурду.

Не эсе да бир станцияда поезд тохтады. Вагонну эшигин ачхан сержантха Ислам:

— Къыйын саусузубуз барды. Врач керекди. Тилейме, онг бар эсе, болуш,— деди.

— Врачмы?! Ха-ха... Андан сора жукъ керекмеймиди? — деди сержант, хиликкя этип.

— Адамлыкъ керекди, сержант.

— Гап-гапынгы жап! Алай тюйюл эсе, вагондан биринги да чыгъарлыкъ тюйюлме!

Келепен ачыу Исламны къанын, гинясууча, башына урдурду. Къолу болмагъан имбашы къалтырады. Мария барып Исламны аллына сюелди.

— Тилейме сенден... сёлешме аны бла. Суууг кесинги. Зарауатлыкъда болгъаныбызны унутма,— деп жалынды ол эрине.

Адамла вагондан тюшдюле. Сержант чюйге тагъылып тургъан фонарны къолуна алды да, ары-бери чайкъап кёрдю. Аны чыракъ сууу тауусула тура эди. Ол фонарны нёгерине берип, патеген къуюп келтирирге буюрду.

Вагонладан тышына тёгюлген кёчгюнчюле ары-бери жортушуп, гузаба болуп айланадыла. Ингир болгъанлыкъгъа, алыкъа жарыкъ эди.

— Ислам, ол анда вагонланы тийресинде адамланы халлерин мен тап кёрмейме,— деди Махмуд. Кертиси бла окъуна, эшелонну ал жанында не эсе да бир къаугъа бар эди. Ислам бла Махмуд ары бардыла. Анда уа жиляу-сыйыт. Адамла ёлюп: эки къарт бла юч сабий. Бирси вагонладан да къарыулары болгъанла жыйылып, темир жолну жанында къабырла къазып, ёлюклени ашыгъыулу асырадыла.

Бир сагъатдан кёчгюнчюле вагонларына жыйылдыла. Хар ким жерин тапды. Ислам да кесини мюйюшюне къысылды.

— Тышында къалайды? — деп сорду Шарау къатына келген къарт эгечине.

— Да къалай боллукъ эди... суууккъду.

— Кюнню кёрюрге сюе эдим.

— Аллах айтса, тамбла кёрюрсе... танг атса.

Сержант вагоннга эрлай секирип минди. Адамланы санап чыкъды.

Эшелон жолгъа тебиреди. Биягъы темир чархланы темир жолда тыхырдагъан тауушлары адамланы башларын къайнатып, жюреклерине къайгъы салды. Къачан бошаллыкъ болур бу къыяма. Факъыр адамла вагонладан да, жанларындан да тойгъандыла. Жаханимге элтип тюшюрлюк эселе да, бу къурурукъ вагонладан бир тюшюрге эдиле. Ашыгъадыла, кюедиле. Алай жол а тауусул-

майды. Эшелонла аланы къайры эсе да узакъдан узакъгъа алып барадыла.

Ислам биягъы ауур сагъышлагъа кёмюлюп, жаны къыйнала, жукъугъа берилди. Ол къатынла жилягъаннга уянды. Шарау ёлген эди. Кюнню кёрюрге сюйген эди да, кёралмай кетди. Исламны эсине къартны тюнене айтхан сёзлери тюшдюле. «Энди сен биз хариплени къайры элтип бараса?.. Бир зат нек айтмайса?» Ислам солууун теренден алып, ахтынды. Ол жиляй тургъан къатынланы, билгенин айтып жапсарды. Аланы тыйгъан алай тынч тюйюл эди. Хар бирини жашауу — жиляуду. Жалан да аны къозгъаргъа сыртау керекди. Шарауну ёлгени уа, тыйылып тургъан сууну аллын ачханча, тиширыуланы ичлеринде сыйынмай тургъан жюрек жарсыуларын тышына тёкдюрдю.

Поезд бир гитче станциячыкъда тохтады. Сержант жарым сагъатдан кёп турмазлыкъларын айтды. Шарауну асыраргъа керек эди. Ёлюкню жамычыгъа чулгъап, вагондан чыгъардыла. Кюрекле мажарып, къабыр къазып башлагъынчы, кетер заман жетди.

— Вагоннга! — деп хахайлады сержант.

— Ёлюкню басдырмай а...— дедиле адамла, аны юсюне болуп.

— Поезд бир такъыйкъаны да сакъларыкъ тюйюлдю, график! — деп эскертди ол.

Амалсыз болуп, не этейик дегенча, Исламгъа къарадыла. Ислам станцияны тийресинде жумуш эте тургъан адамланы къатына барды. Саламлашды.

— Басдырыргъа заман бермейдиле. Ёлюгюбюз къалып барады. Хатер этигиз. Басдырыгъыз аны,— деп, Ислам къолуп кёнчек хуржунуна сугъуп, ахча чыгъарып, алагъа узатды.

— Ахчанг керек тюйюлдю. Ёлюкню биз басдырырбыз. Аны ючюн жарсымагъыз. Къуру сиз тюйюлсюз. Алгъа кетген эшелонладан да къалгъан эдиле ёлюкле. Аланы да басдыргъанбыз.

— Сора сау болугъуз...

Поезд тебирерге азчыкъ заман къалды. Шарауну жуукълары аны ёлюгюн жангыдан вагоннга кийириуню къайгъысын эте башладыла.

— Угъай! — деп, эки сержант да аланы алларына сюелип тохтадыла. Ислам келди. Ол темир жол ишчиле бла сёлешгенин айтды. Не этерик эдиле, ёлюкню жол жанында къойдула. Жуукълары аны ёшюнюне ахчачыкъ да салдыла, къыйыны тийгеннге халал болсун деп.

Поезд андан ары кетди. Ислам биягъы кесини мюйюшюнде къысылып, ауур сагъышларын сюзе барады. Бу станцияда ол бир къауум затны сезгенди: была баргъан эшелон иги кесек къысхаргъанды. Поездла да азайгъандыла. Алай эсе, ала жетер жерлерине жетип, жолда къала барадыла; станция сайын эшелонладан да къауум вагонну юзедиле. Алай бла кёчгюнчюлени жер жерде аз-аздан чача барадыла. Ислам а халкъны барысын да бир жерге элтип тёгерик сунуп тура эди. Ала жолгъа чыкъгъанлы ючюнчю ыйыкъ тауусулуп барады...

Махмуд Исламны къатына барды да аны жанына олтурду.

— Мен сенден бир зат сорлугъем,— деди ол.

— Сор.

— Сталин биле болурму бу бизге этилген артыкълыкъны?

— Къырал башчы билмей, быллай иш къалай этилир? Къуру биз тюйюлбюз — Чеченлиле, къалмукълула, къарачайлыла...

— Мен а Сталин билмеген сунама.

Махмудну бу сёзлери Исламны ачыууна ачыу къошдула. Ары бла бери къозгъалып, тынгысыз болду.

— Мен кесим устазма,— деди Махмуд, хапарын андан ары жалгъашдырып. — Барлыкъ жерибизге жетгенлей, Сталиннге къагъыт жазарыкъма.

— Не деп?

— Бизге да, бирси миллетлеге да законсузлукъ этилгенин айтып. Угъай демесенг, экибиз да бирге жазарбыз. Биз фронтовиклебиз... къыяулула. Ол бизни сёзюбюзге къарарыкъды. Жазарбыз да бирге?

— Жазарбыз, жазарбыз...— деди Ислам, башын къайры атаргъа билмей.

21

Юштёбе деген гитче темир жол станциягъа эртденликден окъуна ёгюз, ат арбала келе башладыла. Ала Талды-Курган областны узакъ, жууукъ эллеринден келе эдиле. Тюшге жууукъ станцияны тийреси улоудан толду. Арбачыла къауум-къауум болуп, аяусуз хапарлашадыла. Ала темир жолну бойну бла ёрге — кюнбатыш таба терк-терк къарайдыла. Станцияда аскерчиле да кёпдюле. Милиционерле да бардыла. Ала энтда да келе-келе турадыла. Бирлери атла бла, бирлери арбала бла келедиле. Женгил машинала бла келгенле да бардыла. Баям, ала район не да область къуллукъчула болсала керек, арбачылагъа да, милиционерлеге да оноу эте айланадыла.

Эртденликден окъуна кюн бузулупду. Тохтамай суукъ тёбенги ургъанлай турады. Чегет ырбынлада, арыкъ ичлеринде, батыулада алыкъа эрип бошамагъан къар хурттакла кёрюнедиле. Кюн тауушлада уа жашил кырдык чыгъып башлагъанды. Ач болгъан ёгюзле бла атла, жухларын жерден айырмай, алаша чёпчюклени отларгъа кюрешедиле. Отлай, отлай, арбаланы да тартып, жан жанына чачыладыла. Иелери аланы алларын тыядыла, ызларына къайтарадыла. Арбачыла жылы кийиниидиле. Кёбюсюню башларында тюлкю териден этилген бёрклери, юслеринде уа — тонлары. Фуфайка кийгенле да бардыла.

Жетисай деген элден келген арбачыла, ичлеринде таматалары Къарсакъбайны тёгерегинде тохтап, аны хапарына къулакъ салып тынгылайдыла. Быланы жаш нёгерлери Кенгес деген жигит а, ёгюзлени алларына элден биргелерине алып келген биченден да сала, бирси арбачыланы айтханларына тынгылай айланады. Бир

заманда ол, къоркъгъан бет алып, кесини нёгерлерине чабып келди.

— Къорсакъбай-агъа, мынау Къапкъаздан келе жаткъандар адамды ёлтюрюп, этин жееди екен! — деди.

Арбачыладан бир къауумланы ахлары кетип:

— Къудайым сакътасын! — деп, тынгысыз болдула.

— Ётюрюк хапарлагъа тынгылай турмагъыз,— деди Къарсакъбай нёгерлерине.— Адам тили «ётмек», «сюймеклик» дегенча ариу сёзледен сора да, ачы, ётюрюк сёзлени да айтады.

— Да мен ол хапарны ма алайда, хурметли къартланы кесларини ауузларындан эшитгенме,— деп, Кенгес къаты болду.

— Акъ сакъаллы болгъанла барысы да бирча хурметли болмайдыла. Сен, Кенгес, аны хар заманда эсингде тут,— деди Къорсакъбай жаш нёгерлерине. Аны айтханын дурус кёргенча, Кенгес башын къымылдатды.

Бу кезиуде узакъдан паровозну тауушу эшитилди. Темир жол станцияда болгъанланы барысы да башларын кюнбатышха бурдула. Аскерчиле бла милицонерле платформаны битеу узунлугъуна тизгин туруп сюелишдиле. Аланы алай этгенлерин кёрген Кенгес, биягъы Къорсакъбайны аллына чабып жетди.

— Аскерчиле нек хазыр болдула? Къапказчыла бла урушму этерикдиле? — деп сорду ол.

— Эй, сенде бас жокъ экен,— деди Къорсакъбай жашха.— Олар тартип [1] сакътаугъа деп дайындалып отургъандыкътары-гъой.

Кенгес станицяны платформасында болуна тургъан ишге сейирсинип да, къоркъунсунуп да къарай эди.

Бир заманда узакъдан паровоз да кёрюндю. Ол къалын тылпыуун кёкге ата, ауур «солуй» келе эди. Кёп да турмай, узун эшелон станциягъа жетип тохтады. Аны аллында бла бек артында вагонладан кёкюреклеринде да автоматлары бла аскерчиле секиришип тюшдюле. Ол зат арбачыланы бютюн уллу «тамашагъа» къалдырды.

— Кёремисе, Къорсакъбай-агъа, автоматчикле,— деди Кенгес, къолун алгъа созуп.

— Кёреме.

Сёзге ючюнчю нёгерлери да къошулду.

— Бу келгенле кертиси бла да къоркъуулу адамла болурла ансы, быланы тёгерегинде быллай бир аскерчи сауут алып айланмаз эди.

— Иа, солай-гъой,— деди Кенгес, аны жанлы болуп.

— Эй, сен былшылдагъанынгды [2] къоясынгба! — деп, Къосакъбай Кенгесге хыны этип сёлешди.

Автоматчикле бла бирге, вагонланы бириндеи эки офицер да тюшдюле. Ала платформада сюелип тургъан полковникни аллына келдиле да, анга честь берип, къолун тутдула. Бир кесек кенгешгенлеринден сора, полковник вагонланы эшиклерин ачаргъа буюр-

---

[1] *Тартип* — низам *(къазах.)*

[2] *Былшылдагъан* — керексиз жаншагъан *(къазах.)*

ду. Жол узуну юйренчик болуп келген аскерчиле ол ишни терк тындырдыла. Вагонладан къыйынлыкъ жунчутхан адамланы саз бетлери кёрюндюле. Вагон таматаланы полковникге чакъырдыла. Ислам да барды ары.

— Сиз Къазахстанны Талды-Курган областына келгенсиз,— деди ол алагъа, ары бла бери атлай, юлле бла тютюн да букъулата.— Бу арбала сизни сакълайдыла. Жашарыкъ жерлеригизге элтирикдиле. Эллени оноучуларына айтылгъанды. Ала сизни орнашдырыргъа керекдиле. Бюгюнден тебирен, сиз спецпереселенецлеге саналасыз. Оноуугъузну район комендатура этерикди. Энди уа мен айтханланы хар ким кеси вагонунда айтып ангылатыгъыз да, къотарылып башлагъыз...

Арбачыла арбаларын вагонлгъа жууугъуракъ сюрдюле да, кеслери уа бир жанына кетдиле. Кёчгюнчюлени тууралырындан, бир-бирге оюмларын да айта, сейирсинип къарайдыла.

Улоуну оноуун этген аскерчи къауумла, къолларында къагъытлагъа да къарай, къайсы юйюр къайсы арбагъа минеригин белгили эте айланадыла. Исламны юйюрюне Къарсакъбайны арбасы жетди. Махмудха уа Кенгесни арбасын кёргюзтдюле.

— Къарсакъбай-агъа, анау бузукъ киси, мени арбама отратын болдума? — деп, жаш арбачы энтда да тынгысыз болду.

— Сен огъан неге бузукъ дейсинг?

— Жолда тёбелесип басын тестирсе керек. Сондукъдан басын байлап тастагъан-гъой.

— Эй, шырагъым, сокъурсунгба. Ол жаралы-гъой. Кёрмейсингбе, юстюнде аскер гимнастёркасы бар. Шалбары да аскер шалбар. Ол — фронтовик.

— Байкъап тынгдашы!..— деди Кенгес, къулагъын алгъа тутуп.— Булар бизше сёйлеп тургъанша эситиледи.

— Мен да согъан къызыгъып [1] отурмун,—деди Къарсакъбай да.

— Буларды немнеге деп ёз ауулдарындан айдады? — деп сорду Кенгес.

— Ким билсин,— деди Къарсакъбай.

— Къалайша билмейсинг,— деди аланы къатында тургъан уллукъарын, алаша бойлу къара киши.— Болур бандитгер-гъой... немистерге сатылгъан.

— Эй, къарагъым [2], анау, эмшек юстюндеги бла да, немисге сатылып, бандит болдума? — деди Къарсакъбай къара кишиге.

— Мен эстигенимди айтып отырмын,— деди къара киши, кирпиклерин терк-терк къагъа.— Сен не? Буларды жакътап олтургъандан саумусунг?

— Эй, ёзюнг кимсинг? Сандырап кеттинг-къой, типти.

Кёчгюнчюле хапчукларын арбалагъа жюклеп кюрешедиле. Жангыз къолу бла Ислам да вагондан арбагъа аберилерин ташыйды. Къарсакъбайны анга жаны ауруду. «Бу да фронтовикди»,— деди ол ичинден. Къарсакъбай да болгъанды урушда. Алай биринчи кюнледе окъуна, бутуна окъ тийип, жаралы болады. Жа-

[1] *Къызыгъып* — сейирсинип *(къазах.)*.
[2] *Къарагъым* — жаным-кёзюм *(къазах.)*.

расын сау этгендиле. Алай Къарсакъбай акъсакълай къалгъанды. Аны, инвалидге чыгъарып, юйюне къайтарып ийгендиле.

— Шуёхла, биз былайда нек турабыз? — деди Къарсакъбай кеси элли арбачылагъа.— Келигиз бу жазыкълагъа болушайыкъ. Сууапды.

Ол алай айтып, алгъа тебиреди. Алай нёгерлеринден бири билегине жабышып тохтады.

— Сабыр бол. Башынга палах излеме. Парткомубузну айтханын унутханмы этгенсе? Была душманладыла. Душманлагъа уа болушургъа керекмейди.

— Не хапар айтаса сен? Не душмандыла была... къартла, сабийле, инвалидле...

— Билемисе, Къарсакъбай, сакъ болгъан игиди. Алыкъа биз быланы кимле болгъанларын билмейбиз.

— Ай, тутсала — мени тутсунла,— деп, Къарсакъбай акъсай-акъсай арбасына кетди. Ол ары жетгенлей, Ислам бир машок нартюхню кётюрюп келип, арбаны юсюне атды. Арбачы да, Ислам да бир бирге къарашдыла.

— Салам-алейкум,— деп, Къарсакъбай анга къолун узатды.

— Алейкум-салам,— деп, Ислам ичинден сейир да эте, аны къолун тутду.

Къарсакъбайны ызындан къарап тургъан нёгерлери: «Ойбай, Къасекенг бандиттинг къолун устады. Энди ол сотталады [1]!»—деп, къаугъагъа къалдыла.

— Эта арба я хозяин. Я тебе помогаит будет,— деди арбачы орусчалатып.

— Сау бол,— деди Ислам анга орус тилде. Бу кезиуде къолунда да аберилери бла арба къатына Мария келди. Къарсакъбай анга баш ийди. Мария да баш ийди.

— Бу бизни арбачыбызды,— деди Ислам юй бийчесине.

— Эй, жаным, сиз не тилде сёйлеп турсуз?! — деп, Къарсакъбай тамаша болду. Арбачыны ангылашыныулу тилде сёлешгени Исламны бла Марияны да сейирге къалдырды.

— Биз кеси тилибизде... малкъар тилде сёлешебиз.

— Малкъар дейсинг бе?! Ондай халкъты эстигеним жокъ. Мен ёзюм къазакъбын.

Ислам бла Мария бир бирге къарадыла. Арбачыны тили бла тиллери келишгени аланы жаралы жюреклерине асыулукъ берди. Къазахлы киши жуукъ адамларыча кёрюндю.

— Анда аберигиз къалгъан эсе, мен сизге болушайым,— деп, арбачы Исламны биргесине вагоннга барды. Низамгъа къарай айланнган милиционерледен бири Къарсакъбайны арбасы тургъан жерге ал бурду.

— Ма, кёрдюгюзмю! Айтхан эдим да аны тутарыкъларын! — деп, алгъаракъда Къарсакъбай бла даулашхан къара киши ёхтем болду.

— Эй, не затха деп тутарыкъдыла аны,— деди къартайгъан,

---

[1] Сотталады — тутуллукъду *(къазах.)*.

жукъа сакъаллы арбачы, алгъа чыгъып.— Къарсакъбай тюз этеди. Бизден эсе, аны адамлыгъы уллуду...

Алай айтып, акъсакъал арбачы вагонла таба жюрдю. Аны ызындан кёпле тебиредиле.

— Башындан окъуна былай этерге керек эди,— деди Къарсакъбай нёгерлерине,— была да, бизнича, буслийманладыла...

Жюкленнген арбала темир жол станциядан жолгъа чыкъгъанда, узакъдан дагъыда бир эшелон кёрюндю. Ол а къайры, не тюзлеге барлыкъ болур?

Кюн бугъунчакъ ойнагъанча, бирде ачылады, бирде жабылады. Ачылгъан заманда андан келген жылыу жолда баргъан кёчгюнчюлеге эс тапдыргъанча этеди.

Арбала батыулу, дуппурлу жоллада чайкъала, акъырын барадыла. Ёгюзле да арыгъандыла, тартхан жюклери ауурду. Къартла, сабийле, къарыусузла хапчукла юслеринде арбалада барадыла. Къарыулуракъла бла жашыракъла жыяудула. Арбалагъа алышынып да минедиле. Мария да туудугъу бла арба юсюнде барады. Арба чайкъалгъаны сайын, бир къолу бла Сергону къойнуна къаты къысып, экинчи къолу бла уа, абериледен тутады. Кёчгюнчюле тёгерекге къарай барадыла. Кенг, къыйырсыз тюзле, жашил бет алгъан кюзлюк сабанла. Анда-мында жербаш, алаша юйлери бла ауулла да кёрюнедиле. Аллай ауулгъа жетген сайын арбаладан бир къауумлары ары буруладыла.

— Биз де жетемиз. Жакъын къалдыкъ,— деди Къарсакъбай кесини жолоучуларына. Ол Исламны юйюрю бла танышханды, барысыны да атларын соруп билгенди. Ислам бла экиси жол узуну ушакъ этеледиле.

Кенгес арбасыны ал жанына да олтуруп, арыгъан ёгюзлерин чыбыкъ бла сюре, тунтуюп барады.

Жолоучуланы алларында эл кёрюндю.

— Ане, биздинг аул... Жетисай,— деди Къарсакъбай Исламгъа, кёз алларында элни анга къолу бла кёргюзтюп. Къыйынлыкъ богъурдакъларындан бууп келген кёчгюнчюлени жюреклерине женгиллик келди. Алыкъа ала ол элде къалай боллукъларын да билмейдиле. Не да болсун, бу азап жолдан теркирек ары бир къутулсунла ансы.

Уллу жолдан Жетисайгъа он эки арба бурулду. Ёгюзле бла жер сюре айланнган адамла кёрюндюле.

— Сабанларыгъызда къаллай тирликле ёсдюресиз? — деп сорду Ислам арбачыгъа.

— Къант къызылша, бидай...

— Къант къызылша дегенинги ангыламадым.

— Сахар жасайтым тамыр-гъой... татти тамыр.

— Балтуз чюгюндюр!.. Энди ангыладым...

Арбала элге жуукъалашдыла. Арбачыла бла кёчгюнчюле къызыу хапаргъа киришгендиле. Жол узуну тынгылауну ийип келген Кенгесге да тил битгенди. Махмуд бла сёлеше, ол аны эгечи Мадинагъа санлап бирде жашыртын къарап къояды. Сют кибик акъ бетли, узун чачлы, къаракъаш къызны Кенгес жюреги бла

жаратханды. Алай Мадина аны таба жангыз бир кере да къарамагъанды. Ол башын энишге тутханлай, хапчукла юсюнде арба бла бирге чайкъала, бушуулу болуп келеди.

— Мен колхозда арбачы болуп ишлейме,— деди Кенгес Махмудха.— Председателибиз быйыл мени шофер курслагъа жиберирге айтханды. Алай болса, мен ёгюз арбаны угъай, машинаны жюрютюрюкме.

— Игиди, игиди...— деди Махмуд, жаш арбачыгъа кёл этдире.— Неча жылынг болады?

— Жыйырма.

— Ненча классны тауусханса?

— Жети. Андан ары да окъуругъем, алай бизни ауулда жалан да жетижыллыкъ мектеп барды. Сен а Къазакъынгда не ишлеп тургъанса?

— Мен устазма.

Кенгес арбадан секирип тюшдю.

— Устазмы дейсиз?! Кечгинлик беригиз, Махмуд-агъа, мен билмегенме. Тилейме, арбагъа мин. Сен станциядан бери жыяу келесе. Минигиз.

— Сау бол, Кенгес. Жете турабыз.

— Угъай, угъай, минигиз,— деп, Кенгес къаты болуп тохтады.

Малкъарлы устаз бла къазахлы жаш бир бири къатларында къабыргъаларын бир бирге къысып олтурдула.

Арбала ауулгъа киргенде, кюн да батды. Кюн батханлыкъгъа, кюндюзча жарыкъ эди. Элде башы да шифер бла жабылып, жалан да бир абадан юй бар эди.

— Колхоз контор,— деди Къорсакъбай Исламгъа.

Аны колхоз контор болгъаны ол айтмаса да эшигини башында тагъылып тургъан къызыл байракъдан да белгили эди. Къалгъан юйле барысы да бир кибик топуракъ башлыдыла. Акъташда юйлеча, бир бирге ушайдыла. Ауулну ичи арыкъладан толуду. Эки къоншуну чек арасы да арыкъ бла бёлюнюпдю. Ала ёрге да, энишге да, кёнделен да тартылыпдыла. Орамла букъулудула. Арбала, къарда баргъанча, сары къумда терен ыз къалдырып барадыла. Ауулну тийресинде къойла, эчкиле, тууарла кёрюнедиле.

Контор къатында адам кёп эди. Жетисайчыла кёчгюнчюлени юслеринден кёп тюрлю аман хапарла эшитгендиле. Барысындан да бек аланы: «Адам ашаучула келедиле»,— деген хапар къоркъутханды. Аны себепли, ала контор къатына жетип келе тургъан арбалагъа ахлары кетип къарайдыла. Сабийлерин къоюнларына къысхандыла. Бир къауум кишилени къолларында уа къазыкълары окъуна бардыла — адам ашаучула юслерине чапсала, аладан къорууланыргъа!

Арбала контор къатына жетип тохтадыла. Сакъаллы кишилени кёргенде, бир къауумла кертиси бла да къоркъдула, къачаргъа окъуна хазырландыла. Аланы бетлеринде: «Сиз кимлесиз? Жеригизден нек къысталгъансыз? Бери нек келгенсиз?»... деген соруула бар эдиле. Кёчгюнчюлени мудах бетлеринде уа: «Кёремисиз биз хариплени къалай жазыкъ этгендиле!..» деген тарыгъыу бар эди.

Жыйылгъанланы арасындан (башында — орус къалпагъы, юсюнде — къаралдым плащы, аякъларында — жылтыраууқъ чурукълары) орта жашаулу, кенгбет адам алгъа чыкъды. Ол — колхозну председатели Жекебай эди. Председатель кёчгюнчюлеге орусча айтып тебирегенлей, Къарсакъбай аны сёзюн бёлдю.

— Жаке, булардынг тили биздинг тилмиз сыякъты. Къазахша айта бер... тюсюнеди.

«О-о-хо-о!..» — деп, жыйылгъанла сейир-тамашагъа къалдыла. Аланы сур бетлери къарап-къарагъынчы жумушакъгъа айланды.

— Сен не деп турсунг?! — деп, председатель Къарсакъбайгъа экили болуп къарады.

— Къасакенг дурус айтады,— деп, Кенгес да шагъатлыкъ этди.

— Олай болса, типти жакъсы,— деди Жекебай. Сора кёчгюнчюлеге бурулуп айтды: — Ал, жолдастор, хош келингдер. Капказдыкътар келеди деп бизди ауданнга (районнга) шакъырып айткъан. Биздинг аул осы, кёрюп турсунгдар. Биз, казахтар, къонакъкъумар халкъпыз. Сиздерге орун-жер табамыз...

Председателни сёзлери кёчгюнчюлени инжилген жюреклерине аз жарыкълыкъ да, ышаныулукъ да бердиле. Келгенлени бош юйлеге, аз юйдегилери болгъан юйюрлеге юлешдиле.

— Жаке,— деди Къарсакъбай председателге,— мынау жигитинг семьясын мен юйге алып кетейим. Ёзюм алып келдим-гъой, ёз къонагъым болсун.

— Сенинг бала-шагъанч кёп, тар болады-гъой.

— Тар болса да, не этерикбиз. Жер табылыр,— деп Къарсакъбай Исламны юйюрюн кеси юйюне алып келди. Къатыны Айгюл да, сабийлери да къонакъла бла жарты-къурту тиллеше, бир бирлери бла шагъырей болдула. Бир отоуларын кёчгюнчюлеге бошатдыла.

Аны бла азап да, зарауатлыкъ да, бедишлик да сынатхан жаханим жол тауусулду. Алай, жол тауусулгъанлыкъгъа, къыйынлыкъ тауусулмады. Киши жеринде тюк-тюк этип чачылгъан факъыр миллет энди жан сакъларгъа керек эди.

22

Киши жеринде, киши юйюнде биринчи кечесин Ислам жукъусуз оздуруп барады. Жукълап башлагъанлай, жюреги къысып, солууу тохтаргъа жетеди да, уянып къалады. Уянса уа, биягъы ауур сагъышла мыйысын къайнатып тебирейдиле. Алим эсине тюшюп, аны ачыуу да ол сагъышлагъа къошулса уа, хайран болады. «Къыйынлыкъ келген да этеди, кетген да этеди»,— деп, кеси кесин жубатыргъа да кюрешеди. Алай болалмайды. Жюреги къысып тохтайды. Кеси жукълаялмаса да, юйдегилерини татлы жукълагъанларына ыразы болады. Ол Серёжну солугъанчыгъын эшитеди. Дунияны жарытхан бир ариу макъам къулагъына келгенча, ол анга сагъайып тынгылайды. Тынгылай кетеди да, Алим эсине тюшеди. Гимнастёркасы юсюнде сунуп, аны къоюн хуржунуна уза-

лады. Адыргы этеди. Чыгъанакъла юсюнде жатханча, кесине жер тапмайды. Жукъусу да, алмасту басханча, санларын басып, ыгун алгъанды. Жукълаялгъан а этмейди. Жюрегинде бир палахы болгъанын сезгенди. Алгъын чанча да, бошлай туруучу эди. Энди уа къысып тохтайды, кёкюрегин кюйдюреди. Шёндю аны алай болгъанын Мария билсе эди, жанын анга дарман этерге кюрешир эди. Халы не къыйын эсе да, Ислам аны уятыргъа сюймейди. Къыйналгъанды. Жукъласын... Ислам, кеси да билмей тургъанлай, къалкъып къалды.

Юйдегиледен бек алгъа Мария уянды. Исламны жукълап тургъанын кёрюп, шум болду. Жол узуну бар къыйынлыкъланы да унутуп, анга жарсыгъанлай келгенди. Аны халын жаратмагъанды. Бир заманда да Исламны бу жолча тюрленип кёрмегенди. Кёзлеринден къуту да кетгенди. Кеси кеси бла сёлешген адетни да чыгъаргъанды. Алгъын аллайы жокъ эди.

Ынчхан, керилип, созулуп, Серго да уянды. Мария аны къойнуна алды. Аны бла тышына чыкъды. Кюн тийип тура эди.

— Турдунгдарма? — деп, анга Айгюл жарыкъ болду.

— Турдукъ, жаным, турдукъ.

— Ал сонда къол-бет жууунгдар да, чай ишингдер. Самауар къазир къайнайды.

Сергону кеси керегин этдирип, Мария ызына къайтды. Фатимат бла Айшат кийине тура эдиле. Азинат да уяннганды, алай турлугъу келмей, эринип жатады.

— Сергону манга бер,— деп, ол эки къолун Мариягъа созду.

— Къычырма, атангы уятаса,— деп, Мария къызына шош хыны этди. Мария не сакъ болургъа кюрешсе да, Ислам уянды. Башын кётюрюп, тёгерегине къарады. Сергогъа бармакъларын ойнатып кёргюзтдю. Аны алай этгенине Серго бла бирге Мария да къууанды.

Тиширыула тышына чыгъып, Исламны кийинирге къойдула. Андан сора полда тёшеклени жыйдыла. Ала барысы да полда жатхан эдиле. Мында адет алайды.

Айгюл къонакъларына чай ичирип бошагъан кезиуде, юйге къолунда да жукъа, сахтиян планшети бла арыкъсуу офицер кирди.

— Мен комендантма. Тукъум атым Юдинди,— деди ол, сары къашларын да тюйюп, саламлашхан да этмей. Аны шинтикге олтуртдула. Ол, ашыкъмай, планшетинден тефтер бла къалам алды да, Исламдан башлап Сергогъа дери барысыны да атларын, туугъан жылларын жазып чыкъды. Тефтери бла къаламын планшетини ичине салды.

— СССР-ни Правительствосуну специпереселенецлени юслеринден бегими чыкъгъанды,— деди ол биягъы къашларын тюйгенлей.— Ол бегимге кёре, специпереселенецле жашагъан эллеринден тышына чыгъаргъа эркин тюйюлдюле. Сёз ючюн, сиз Жетисайны чегинден ётерге эркин тюйюлсюз. Экинчиден — ай сайын комендатурада къол салып турлукъсуз. Бу жорукъланы бузгъанлагъа къаты сюд этилликди.

— Да сора аякъларыбызгъа бугъоу салып къойсагъыз а,— деди Ислам, ачыудан къарыла.

— Сал деп буюрсала, бугъоу да салырбыз.

Ислам аны кюйсюз кёзлеринде бла, ырахымсыз жапысында харамлыкъдан башха бир тюрлю зат кёрмеди.

— Мурдар! — деди Ислам, комендантны бетине аралып.— Къайдан чыкъгъансыз сиз... бу къадар мурдар! Къайдан?!.

Мария жилян, эрини кёкюрегине къапланды.

— Тилейме... тилейме зат да айтма...

— Сени бла артда сёлеширбиз,— деп, комендант, Исламны жаный, юйден хыны чыкъды.

Юсюне исси суу къуюлгъанча, Ислам жан адыргыгъа къалды. Мария анга жилямсыран жалынды. «Башыбызгъа тюшген уллу палахха дагъыда палах къошма...» — деп тиледи.

— Къайда Совет власть?! Къайда ол акъылман Сталин?! Къайда?..— къоюн хуржунундан партбилетин чыгъарды да, аны ёрге тутуп: — Къайда ол къошагъы болмагъан тахлыкъ партия?! Ол жокъду! Жокъду! Барысы да алдаудула!..— Алай айта, Ислам партбилетини бир къыйырындан тишлери бла къабып, аны жыртып, полгъа сызды. Алайынлай, ол, къолу бла жюрегинден тутуп, артха сюрюшдю. Мария да, келинлери да аны къолтугъундан тутдула.

— Ба-башымы жастыкъгъа...— деди Ислам, тилин кючден бла бутдан айландыра. Жерге тёшек жайып, аны ары жатдырдыла.

— Не болду санга?!. Не болуп къалды, кюнюм къуругъан!..— деп, Мария аны къатында тобукъланып, бетине ийилди. Келинлери да гузаба болдула. Азинат а:

— Аття, аттячыгъым!..— деп, кёз жашлары тёгюле, атасыны кёкюрегине бауурланды. Ислам кёзлерин ачды. Алада сау дуниягъа сыйынмазча уллу ачыу бла, жарыкъ кюнню мутхуз этерге жетер чакълы бир мудахлыкъ бар эдиле.

— Къайдадыла... жа-жашларым? Алим бла Эл-Элдар? Мен а-аланы кё-кёрюрге сю-сюе эдим,— деди ол, тили тутула.

Мария да, келинле да, Азинат да, кеслерин тыялмай, жилядыла. Аны эшитип, Айгюл чабып кирди.

— Ой-бай, не болуп къалды?! — Сыртындан сойланып жатхан Исламны кёрюп, ол къаты къоркъду. «Не этейик?.. Элде дохтур жокъду... Мен бусагъат бакъсыны [1] чакъырып келейим!» — деп, юйден терк чыкъды.

Ислам дагъыда кёзлерин ачды.

— Ста-а-алин мур-му-мурдарды,— деди. Андан сора да эринлери бир затла шыбырдадыла. Алай не айтханын ангылатмады.

— Э киши... эшитемисе?.. Аллахчю кёзлеринги жумма...— дей, Мария аны мангылайындан сылады. Алай ол жарлы не бек тилеп кюрешсе да, сюйген эрини кёз жилтинлери ёчюле башладыла. Бу кезиуде Айгюл бир къарт къатынны къолундан да тутуп, алып келди. Алай энди Исламгъа зат да керек тюйюл эди. Кёп жылладан

Бакъсы — тюрлю жашырын амалла бла саусузгъа багъыучу.

бери чакъгъыш ташча от чакъдыра ишлеген жюреги жарылды. Ахыр солууун алды да, башы жастыкъдан бир жанына тёнгереди.

— Аття, аттячыгъым!..

Акъташда Совет властны чигинжиси болуп тургъан малкъарлы жаш большевик тузакъгъа Жетисай деген узакъ къазах элде жерге кёмюлдю.

23

1944-чю жылны жазы жетди. Совет халкъ гитлерчи башкесле бла демлешгенли тамам юч жыл толду. Ала огъурсуз жылла эдиле. Жерибизге кюйсюзлюкню, халкъыбызгъа ачылыкъны келтиргеи жылла. Алай ол жылланы ёмюрледе да унутулмазча бир уллу къудурети да бар эди. Ол жылла совет халкъны къатылыгъын битеу дуниягъа баям этген жылла эдиле.

Совет аскер 1944-чю жылны ортасына къыралыбызны кёп жерин гитлерчиледен азат этгенди.

Болса да, алыкъа Украинаны запад районлары, Белоруссия, Прибалтика республикала, Карелия душманны къолунда эдиле. 1944-чю жылны жазы экинчи битеудуния урушну бек уллу къызгъан кезиую эди. Бу чуруда урушха къатышхан къыралланы саны 45-ге жетгенди. Къанлы сермеш жерде, кёкде да барады.

Алыкъа уллу демлешиуле алда эдиле...

* * *

Къышда бла жаз башында бардырылгъан сермешледен кёп аскер бёлюмле къаты тозурап чыкъгъанлары себепли, аланы фронтдан артха кетерип, адам санларын толтуруу эм да сауут-саба бла жангыдан кючлендириу ишле барадыла.

Тазрет къуллукъ этген аскер бёлюм да озгъан урушлада къаты седиреген аскер бёлюмледен бири эди. Ол себепден, аны да фронтдан артха чегиндиргендиле. Ол махтаулу полк эди. Аны аскерлери Орёл, Брянск дагъыда башха уруш операциялада батыр сермешгендиле. Аланы арасында сталинградчы жигитле да бардыла.

Полк, фронтдан артыкъ узакъ кетмей, Днепр сууну кюнбатыш жанында, андан къыркъ-элли километр кенгликде, Чаусы деген уллу белорус элде тохташханды. Ол ары май айны ал кюнлеринде келген эди. Андан бери бир ай чакълы заман озгъанды. Аскерчиле солугъан да этип, тизгинлерин жыйышдыргъандыла. Жетишмеген сауут-сабаны да алгъандыла. Къышда бла жаз башында бардырылгъан урушлада жаралы болуп госпиталлагъа ашырылгъан аскерчилени бир къауумлары иги болуп, артха — кеслерини полкларына къайтхандыла. Былагъа резервде тургъан аскер бёлюмледен жюзге жуукъ солдатны да ийгендиле. Болса да алыкъа

полкну адам саны толмагъанды. Энтда да тылдан эки жюзден аслам жаш аскерчиле — комсомолчула келликдиле деп сакълайдыла. Аланы кёбюсю алыкъа шкок отну ийисин билмеген, аскер къуллукъгъа жангыдан алыннган жашладыла деген хапар жюрюйдю. Къалай алай да болсун, алыкъа ала бери жетмегендиле.

Чаусы ырхы талап кетген журтха ушайды. Мында къаты уруш баргъанды. Немецлиле, аны къолда туталмазлыкъларын англагъандан сора, элни тюп этип кетгендиле. Орта школну жалан да мурдору къалгъанды. Контор, клуб, склад, тюкен, тирмен дегенча, аралыкъ мекямладан жангыз бири къалмагъанды, барысын да ууатхандыла. Кёп адамланы юйлери оюлгъандыла. Оюлмай къалгъанла да, жер тепгенде болуучусуча, бири ары, бири бери къынгырына кетип, кимини башы ичине тюшюп, кимини къабыргъасы жарылыпды. Орамлада, бир къауум юйлени арбазларында, бахчалада да топла бла снарядла «къазгъан» терен чунгурла жаууи суудан кёпчюгюп, къансырау эте тургъан ачыкъ жаралагъа ушайдыла. Къыйырларында жашил кырдыкла ёсюп тебиреген чунгурла уа, тёгереклери къотурланып, сау бола башлагъан жаралагъа ушайдыла. Топла къуру юйлени угъай, эл къабырланы да айыртламагъандыла. Аланы да тюбю башына болгъанчады. Жангыдан анда кёп къабыр къазылгъанды. Аны себепли, къабырланы оруну кёп болмай сюрюлюп бошалгъан къара жерге ушайды. Адамла ачдыла, жаланнганчдыла. Аланы битеу болгъан затларын немецлиле тонап кетгендиле. Малларын а Германиягъа эртде окъуна сюрген эдиле. Аны юсюне уа — бушуусуз юйюр жокъду. Душман мында кимин коммунистге, кимин комсомолчугъа, кимин партизаннга тергеп, кёп адамны жойгъанды.

Болса да Чаусы жашаусуз тюйюлдю. Анда жашау жангыдан тиргизилгенди. Къарт да, жаш да оюлгъан эллерин къурап кюрешедиле. Алагъа аскерчиле да болушадыла. Ингирден ингирге элни тюп жанында бирлерини узун тартып жырлагъан ауазлары эшитилселе, огъары жанындан а белорус макъамны сокъгъан, къобуз тауушу чыгъады. Ол къанлы душмандан азат этилген элни къууанчыды, эркинликге чыкъгъан адамланы насыплы жюрек сарыулары!

Июнь айны бир тамаша жылы кюню эди. Жашил кырдыкла, дунияда арталлы бла да огъурсузлукъ болмагъанча, сакъ ургъан жылы желде чайкъала, мамырлы ёседиле. Элни кюнбатыш жаны бла саркъыучу гитче черекчик да, кесини сай жагъаларын жибите, ашыкъмай, акъырын барады. Аны жагъасында къымыжа сабийле да кёрюнедиле. Узакъда атылгъан топланы тунукъ тауушлары уа, алагъа алыкъа асыры эртде ойнап башлагъансыз дегенча, эскертедиле. Аллай кезиуде: «Аллах, сен бизни сакъла»,— деп, икон аллында тобукъланнган бир къауум къартланы къайгъылы шыбырдаулары болмаса, анга артыкъ уллу эс бургъан инсан жокъду. Адамла, къалай эсе да, урушну саууг тауушларына юйренчек кибик болуп къалгъандыла. Аны узакъдан узакъгъа кете баргъан тауушу уа энди кишини да элгендирмейди.

Тазрет кесини Сергей деген оруслу шуёху бла алты сабийи болгъан бир белоруслу къатынны юйюнде турады. Полкну аскерчи-

лери юй юйге юлешинип, алай жашайдыла. Башха жер жокъду, чатырла да салгъандыла. Алай ала аздыла. Алада бусагъатда хазна адам да турмайды. Аланы полкга жангыдан келлик аскерчилеге хазырлагъандыла.

Тазрет бла Сергей тургъан юйню иеси — Надежда Петровна, алыкъа жыл саны эки жыйырмагъа да жетмеген, орта бойлу, арыкъсуу, акъ шинли, къыз чырайы сакъланнган, мудахкёз, ушагъыулу, халал жюрекли тиширыуду. Аны сабийлери жетеулен эдиле. Бек тамата къызы — Любаны немецлиле Германиягъа сюрюп кетгендиле. Къуру аны угъай, ишлерге къолундан келлик жаш адамладан элде хазна бирин да къоймагъандыла. Барысын да Германиягъа сюргендиле.

Надежда Петровнаны къалгъан сабийлери ууакъдыла. Тамата къызы Наташагъа он юч жыл болады. Къалгъан бешиси уа жашчыкъладыла. Бек гитчесине юч жыл толгъанды. Ол тюз да уруш башланырны аллында туугъан эди. Надежда Петровнаны эри — Николай урушха 1941-чи жылны июль айында чакъырылгъанды. Ол офицер эди. Юйден кетген кюнюнден тебиреп, бюгюннге дери Надежда Петровна эринден жалан да бир письмо алгъанды. Андан бери Николайдан хапар жокъду.

Тазрет бюгюн, бу ариу кюн, эртденликден окъуна суу бойнуна барып, жууунуп, юслерин-башларын да тазаларгъа деп, Сергей бла оноу этген эдиле. Юйден чыгъып бара, Тазрет Наташаны босагъа юсюнде мудах болуп олтуруп тургъанын кёрдю да, аны къатында мычыды. Къыз къолунда олтаны къопхан чуругъун тутуп тура эди.

— Наташа, не болгъанды санга?

Къыз жукъ да айтмай, анга къолунда чурукъну кёргюзтдю.

— Аны ючюн къайгъырма сен. Мен бусагъат...— деп, Тазрет Наташаны къолундан чурукъну алды.— Экинчиси уа къайдады?

— Ол а, табаны тюшгенди ансы, къалгъаны сауду.

— Келтир аны да бери.

Къыз, олтургъан жеринден къобуп, юйге кирди.

— Серёжа, сен кесинг бар. Мен Наташаны чурукъларын жамайым,— деди Тазрет шуёхуна.

— Къайтып келсек, жамарса.

— Угъай, Сережа. Наташа кесин сымарлап башлагъан къызды. Ол жалан аякълай тенглерини арасына чыгъаргъа уяла болур. Билемисе, бизде: «Сокъур да чыкъды, акъсакъ да чыкъды — жаланнгач букъду»,— деп сёз барды. Аны юсюне уа мени кесими Наташа тенгли къызым барды.

— Ангыладым сени,— деп, Сергей шуёхуна жарыкъ ышара, белине къысхан бел бауну ичине гимнастёркасын тап жыйышдырып, башында пилоткасын да алчи кийип, орамгъа чыгъып кетди.

Тазрет чурукъ жамаргъа 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизиягъа алыннган заманында юйреннген эди. Чурукъларыны олтанлары къопхан атлы аскерчиле анга келиучю эдиле. Артда Тазрет башха аскер бёлюмлеге тюшгенден сора да, солдат артмагъында къалгъан чюйлерин, бизни, халысын, гитче чёгюшчюгюн

да ажашдырмай, биргесине айландырып тургъанды. Ала анга кёп жерде жарагъандыла. Къуру анга угъай, аны аскерчи шуёхларына да.

Арбазда агъач тюкгючге олтуруп, Тазрет Наташаны чурукъларын жамаргъа киришди. Наташа да, аны къатында чёгюп, къарап турду. Аны кёрюп, Наташаны орамда ойнап айланнган къарындашчыкъларыда Тазретни тёгерегине басындыла. Ала барысы да жаланаякъла эдиле.

— Мени чурукъларымы да жамарыкъмыса, дядя Тазрет? — деп, жашчыкъладан бирлери, бурнун да тарта, чурукъчугъа жалыннган кёзлери бла къарады.

— Келтир бери.

— Мени уа...

— Мени да...

— Келтиригиз бери.

Жашчыкъла, чабышып кетип, кими юйден, кими халжардан, сау жерлери болмагъан эски сабий чурукъланы алып келип, Тазретни аллына атдыла.

— Э-э, шуёхларым, была уа дуниядан кетген затладыла да.

Къарындашчыкъла, мудах болуп, иппирлери салындыла. Хар бири да, сора не этейик да дегенча, жалан аякъларына къарашдыла.

— Бусагъат, Наташадан къутулайым да, сизни бла андан сора оноулашырбыз. Болсунму?

Жашчыкъланы кёзлери жилтиредиле.

— Дядя Тазрет, чурукъ жамаргъа мени да юйретирмисе? — деди къарындашчыкъланы таматасы, сарычач жашчыкъ Алёша.

— Юйретирме. Сюемисе чурукъ жамаучу болургъа?

— Кесими чурукъларымы жамарыгъем мен,— деди ол, бурну бла сёлеше.

— Ол да жарайды. Алай башхалагъа да болушургъа керекди. Бир да болмаса да, къарындашларынга, эгечинге.

Тазрет Наташаны чурукъларын жамап бошап, къолуна берди.

— Шёндю быланы кие тур, артда уа мен санга посылка бла ариу чурукъла иерме.

— Сау бол, дядя Тазрет,— деп, Наташа чурукъларын аякъларына кийип, къууанды.

— Ингирде чурукъ жау келтирирме да, аны бла бир кесек жылтыратхан да этербиз,— деп къошду Тазрет.

Наташа, чурукъларына да къууана, юйге кирмей, орамгъа чыкъды.

— Дядя Тазрет, Германиягъа къачан жетериксе? — деп сорду Алёша.

— Кёп турмай жетерге керекбиз.

— Да фрицле сизни ары къоярыкъмыдыла да?

— Биз алагъа сорлукъ тюйюлбюз...

Жашчыкъланы эски чурукъларын жамай, Тазрет сау кюнню оздурду. Сабийлени аналары бу эртденликде кьоншу элде жашагъан эгечине кетген эди. Ингир алагъа ол да къайтды. Аркъасына

кётюрюп келген машогу толуп болгъанына кёре, ол андан къурлай къайтмагъанды. Аны къыйынлыгъы уллу эди. Халкъны ачлыкъ къысхан бу кезиуде алты сабийни къарнын гутхан алай тынч тюйюл эди.

Сабийле, къарылгъач балалача, аналарыны алларына чапханда, Тазретни жюреги такъыр болду. «Къаллай уллу палах келтиргендиле фашистле халкъгъа. Мени Зейнебим а не ишлеп тура болур? Ол да, Надежда Петровнача, сабийлерибизге ауух къабынмы излеп айлана болур?..»

Ингирде, «Катюшаны» макъамын мурулдай, Сергей да келди. Ол хар заманда да жарыкъ кёллю болуучусу себепли, аны бусагъатдагъы жарыкълыгъына Тазрет уллу магъана бермеди. Болса да аны кёзлери Тазретге башха кюнледен эсе бегирек ойнакълап къарагъанча кёрюндюле.

— Тартып келесе, хайырсыз,— деди анга Тазрет.

— Ха! Мен сенсиз къачан тартханма, ы?

— Бюгюн.

— Жангылгъан этесе, шуёхум. Тартхан угъай, тамагъым къургъакъсып окъуна турады. Алай...

— Не алай? — деп сагъайды Тазрет.

— Таргдырыргъа сёз бере эсенг...

— Письмо!.. Письмому барды манга?! — Тазрет шуёхун къучакъларгъа хазыр болуп, къучагъын кенгнге жайды.— Алдама мени, тилейме...

Тазрет юйюнден къагъыт алмай тургъанлы юч айдан артыкъ бола эди. Акъташдан да хапар жокъ эди. Ислам юзмей жазыучу эди анга. Нек эсе да, ол да тохтагъанды. Аны ючюн бютюн да бу арт чурулада Тазретни жюреги къайгъылы болуп тура эди. Урушну кезиуюнде письмону жолу тынч болмагъанын ол биледи. Къайда эсе да ажашып туруп, тёрт-беш айдан сора келген письмола боладыла. Юйлеринден кёпден бери хапар алмай тургъан къуру Тазрет тюйюл эди. Аны себепли ол, жюрек къайгъысын да баса, кеси кесин жубата, кюн сайын элинден, журтундан письмо сакълай эди.

Сергей гимнастёркасыны къоюн хуржунуна узалгъанда, Тазретни тёппеси кёкге жетгенча болду.

— Тартдырлыкъса да бир зат?

— Хау, хау, хау!..

Юч мюйюшлю письмону тышында жазыуладан къатынысыны къол ызын танып, аны кёкюрегине къысды. Кёкге учуннган кибик бир татлы сезим жюрегин бийлеп, уллу насыпны тенгизине киргенча болду. Письмону ачып, Сергейни къатында, анга да эшитдирип, окъуп башлады.

— Эй, мен сени къабарты тилинге тюшюнмейме, орусча окъу,— деп, Сергей акъ тишлерин ачып кюлдю. Шуёхуну айтханына да эс бурмай, Тазрет письмону окъугъаныча окъуй барды. Бираздан аны бети да, ауазы да тюрлендиле. Письмону окъуп да бошагъынчы, Сергейден артха бурулуп, ундуругъуна барып олтурду да, башын

энишге ийип, мыккыл болуп тохтады. Сергейни бетинден да жарыкълыкъ кетди.

— Тазрет, не болгъанды?

Тазрет, жукъ да айтмай, башын чайкъай олтурду. Аны ауур-ауур кючсюннгенинден жюреги къаты къыйналгъанын Сергей сезди. «Не тапсыз болду... Шуёхуму къууандырама деп, бушуугъа къалдырдым ушайды да»,— деди ол ичинден, ачыу этип.

Тазрет башын акъырын кётюрдю. Аны кёзлери мудах эдиле. Письмода малкъарлыланы кёчюргенлерини юсюнден хапар айтыла эди. Жангыз эгечи Мария да ала бла бирге кетгенди. Палах юсюне палах тууады. Дуния тентирегенди.

24

Тюш бола, полкга жангы адамла келгендиле деген хапар чыкъды. Аны ызындан а битеу аскерчилеге стройгъа турургъа бойрукъ бериледи. Тазрет бла Сергей, аны эшитип, элни огъары жанына ашыкъдыла. Полкну штабы анда, алгъын агъач мастерской болуучу эски таш юйде эди. Ол, къалай эсе да, уруш баргъан кезиуде оюлмай къалгъанды.

Бёлюмлени, роталаны командирлери кеслерини аскерлерин жыйышдыра, гузаба этип айланадыла.

— Сиз андан бери къайдасыз? — деп ёзеннге къууулуп жетген Сергей бла Тазретге аланы роталарыны командирлери, къара мыкъылы лейтенант, тырман этди. Аны тырман этгени бошдан тюйюл эди. Полкну эски къаууму стройгъа тизилип бошай тура эди. Сергей бла Тазрет терсликлерине женгиргенча, терк къармашып, аскерчи нёгерлерини арасында жерлерин табып тохтадыла. Ветеранланы строюна бетден бетге бурулуп, жангыдан келгенле да эки къат болуп сюелишдиле.

— Да была уа алыкъа эринлеринде аналарыны сютлери къургъакъсымагъан сабийледиле да,— деп, Сергей Тазретни къулагъына шыбырдады.

— Кишилик аллайладан чыгъады. Сен аланы жашлыкъларына зарланаса.

— Да, къарт а мен да тюйюлме...

— Стройда сёзню къоюгъуз!

Тазрет бла Сергей сёзлерин жутдула, бирси аскерчиле да шум болдула.

— Смирно!.. Ра-а-авне-ние!..

Эки тизгин да сын къатдыла. Бу кезиуде къатында эки офицер нёгери бла, штабдан полкну командири — полковник чыкъды. Ол кенг мангылайлы, жютю сакъаллы, чархы жукъа, жыл саны алтмышлагъа жууукълашхан адам эди. Кёкюрегинде кёп ордени бла майдаллары да бардыла. Полковник эки стройну арасында къуралгъан кенг коридорну баш жанына келип тохтады да, аскерчиле бла саламлашды. Аскерчилени анга этген жууаплары кенгнге эшитилди.

— Мени багъалы эски шуёхларым,— деди полковник онг жанында стройгъа къарап.— Бизге эки жюз бла жарым комсомолчу келгендиле. Ма, ала сизни аллыгъызда сюеледиле. Бюгюн биз аланы кесибизге аскерчи нёгерге алабыз.— Полковник жаш солдатланы строюна бурулады.— Мен билеме, алыкъа сизни биригиз да урушну сынамагъансыз. Алай ол не зат болгъанын а билесиз. Фашистле бизни жерибизге, бизни халкъыбызгъа салгъан къыйынлыкъланы сиз кеси кёзюгюз бла кёргенсиз. Кёрюп да турасыз. Душман алыкъа хорланмагъанды. Ол алыкъа къарыулуду. Къыралыбызны кёп жери алыкъа аны аякъ тюбюндеди. Фашист Германияны ууатыр ючюн, алыкъа бизге кёп сермеширге тюшерикди. Аны себепли сизни алдагъы жолугъуз уллу сынаугъа элтген жолду. Сиз душман бла талай сермешледе уллу эрликни, патриотлукъну юлгюсюн кёргюзтген гвардиялы полкга келгенсиз. Бизни аскер тёребиз бирди — душман бла ахыр ууахтыгъа дери сермешиу...

Полковник сёзюн бошап, «Вольно!» деген буйрукъ берилгенден сора, эки стройну аскерчилери да, бир бирлери бла таныша, къатыш болдула. Тазрет бла Сергей да жаш солдатланы къолларын тутдула: «Э-э, къоркъмагъыз, алыкъа биз сизни бла Берлинге да жетербиз...» — деп, аланы имбашларындан къагъадыла. Жаш аскерчиледен бири, къайдан эсе да жетип келип, Тазретни бойнундан къучакълап тохтады. Тазрет сейир этди. Ол аны бетин кёрюрге жетишмеген эди.

— Тазрет... Тазрет!..

Тазретни жюреги элгенди. Ол жашны кёкюрегине къаты къысып, жыягъын аны жыягъына басды.

— Элдар!.. Элдар, жаным, сен а къайдан чыкъгъанса бери?

— Кёресе! Фашистле бла уруш этерге келгенме!

Сергей бу экисине сейир-тамаша болуп къарап турду:

— Тазрет, танышынгамы тюбегенсе?

— Эгечими жашыды бу. Туугъан эгечими.

— Алай эсе, танышайыкъ. Мени атым Сергейди,— деп, ол жашха къолун берди.

Бу тюбешиу Тазретни къууандырды, жюрегине къайгъы да салды. Элдар а атасына тюбегенча, насыплы болду.

— Аскерге алыннганынгы манга жазгъан эдиле,— деди Тазрет, Элдардан тансыгъын алып бошаялмай, аны жыягъындан, бойнундан, имбашларындан сылай.— Аперим санга, бёкем жаш болгъанса. Юйден а письмо аламыса?

— Нек эсе да кёпден бери жууап жокъду,— деди Элдар, башында пилоткасын тюзете.

«Кёчген хапарны билмейди»,— деди Тазрет ичинден. Ол аны анга айтып, тюбешген къууанчларын бузмады.

Ол кюн окъуна Элдарны командириндеп тилеп, Тазрет аны кеси жашагъан юйге алып барды. Арбазда былагъа Наташа тюбеди. Элдар бла ол бир бирге къаш тюплеринден къарашдыла.

— Кюн ахшы болсун,— деди анга Элдар.

— Сау бол,— деп ышарды Наташа.

Надежда Петровнаны жашлары Элдарны кеслеринден бир кесек тамата тенглерича кёрюп, аны бла урушну юсюнден хапар бардырадыла. Эллеринде немецлилени этген кюйсюзлюклерин бир бирге жетдирмей санайдыла. Алёша уа бир фашистни автоматын урлап, аны партизанлагъа тапдыргъан хапарын айтып тауусмайды. Аны ол хапары — батыр солдатны хапарына ушай эди. Элдар къарындашларыны айтханларына эсин буруп тынгылайды. Ала Элдаргъа орамда чабып айланнган тыкыраякъ сабийлеча угъай, урушха къатышхан аскерчилеча кёрюнедиле. Элдар алыкъа фашистлени къарап да кёрмегенди. Была уа аланы ичлеринде айланнгандыла. Ачлыкъгъа, жаланнгачлыкъгъа да тёзюп, урушну къыйынлыгъын уллула бла тенг сынап келедиле. Ол а аз тюйюл эди.

Кечени кёбюсюн Тазрет бла Элдар ушакъ бла оздурдула.

— Бюгюн мен, аскерчилени арасында сени кёргенимде, къалай эсе да, бир тюрлю болуп къалгъанем. Ажашдырып къоярыкъ сунуп, ахым да кетип, алай чапханем сени таба...

Тазрет эгечинден туугъанны алыкъа къатмагъан сабий ёнлю ауазына тынгылай, аны жюрегини къууанчлы ургъанын битеу санлары бла сезип тура эди.

— Санга тюбегеними тамбла окъуна атама жазайым. Аз сейир этмез ол! Экибизни бирге болгъаныбызгъа къууаныр. Артыкъ да бек анакам...

Тазретге Элдарны сёзлерин кётюрген къыйын эди. Тохтамай атасын сагъынып турады. Ол анга ушаргъа сюеди... аныча жигит болургъа.

— Тазрет, бизни полк мында энтда да кёпмю турлукъду?

— Угъай,— деди Тазрет, эгечинден туугъанны бауурына къаты къысып.— Жукъла. Жукълагъан эт.

Жукъусу келмесе да, Элдар кёзлерин къысды. Бир заманда эшик жанында Наташа сюелип тургъанча кёрюнюп, ол кёзлерин ачды. Алай киши да жокъ эди.

Экинчи кюн полкну аскерчилерин дагъыда стройгъа тиздиле. Бу жол а аланы полкну командирини жангы приказы бла шагъырей этдиле. Ол приказ, жангыдан келген жаш солдатланы полкну ичинде взводлагъа бла роталагъа юлешиуню юсюнден эди. Жаш солдатланы сынаулу аскерчиле бла къатыш этмеклик полкну командирини энчи башламчылыгъы эди. Ол приказны хайырындан, Аллах буюргъанча, Элдар Тазрет болгъан ротагъа тюшдю.

Андан сора, кёп да турмай, полк фронтха атланыргъа хазырланып башлады.

* * *

Полкда тамата нёгерлерича болмай, ары жангыдан келген жаш солдатла бир бирлери бла алдагъы боллукъ сермешлени юсюнден кёп хапар айта эдиле. Аланы жюреклери урушха учуна эди. «Теркирек башланса эди!..» — деп, ашыгъып сакълагъанла кёп эдиле ичлеринде. Элдар да аллайладан бири эди...

Жыйырманчы июнда полк жолгъа къуралды. Чаусы байрам кюндеча дауурлу болду. Къарт да, жаш да, сабий-балыкъ да орамгъа жайылдыла. Аскерчиле да, ахыр жумушларын тамамлай, гузаба болуп айланадыла. Хазыр болгъанлары сауут-сабаларын да алып, аркъаларында да артмакълары бла штаб тийресине жыйыладыла. Юйлеринде жашагъан солдатланы ашыра чыкъгъан эллиле, къонакъларындан айырылыргъа кёзлери къыймагъанча, аланы биргелерине штаб таба барадыла.

Тазрет, Сергей, Элдар юйден чыкъгъанларында, аланы ызларындан Надежда Петровнаны сабийлери да тизилдиле. Жашчыкъла къонакъланы жиберликлери келмегенча, аланы къолларына, беллерине жабышып, ахырлыкъ этдиле.

— Биз энтда да тюбеширикбиз,— деп, Сергей бла Тазрет жашчыкъланы башларындан сылай, къоюнларына къысып нинакъладыла.

«Аталарына тансыкъдан этедиле алай...» — деп, Надежда Петровна сабийлерини эриулюк халларына къарап, жюреги такъыр болду. Къонакъларыны кетгенлери Надежда Петровнагъа да ауур кёрюндю. Кеслерини солдат паёкларын сабийле бла тенг юлешип, юйюрню кёп къыйынлыгъына жарагъандыла.

— Хайда, Надежда Петровна, сау къал,— деп, Тазрет юй бийчени къолун тутду.— Халал къонакъбайлыгъынг ючюн сау бол. Биз санга ыразыбыз. Кёрюп турама, къыйынлыгъынг уллуду сени. Алай, не этериксе, шёндю къыйынлыкъ сынамагъан инсан жокъду. Тёзген эт. Налат душманны ууатсакъ, хар зат да тап болур. Николай да къайтыр къолунга. Алыкъа бу жашларынга къатын алып, аланы къууанчын да этерсе. Наташаны эрге берип, аны тоюнда да тепсерсе...

Тазретге тынгылап тургъан Наташа ол сёзлени эшитгенде, Элдаргъа жашырын къарап, ичинден ахтынды.

Къонакъла кетдиле. Аланы штабха дери ашыра, Наташа да къарындашчыкълары бла бирге алагъа нёгер болду. Надежда Петровна уа, орамгъа чыгъып, узайып баргъан къонакъларыны ызларындан къарап турду.

Кюн тюшден ауа, полк элден чыкъды. Ол Днепр таба жол тартды. Ол жол — азатлыкъ ючюн жангы къазауатха элтген жол эди.

25

Днепрни кюнбатыш жагъасы — аякъ басар жер къалмагъанча эди. Аскер бёлюмле алгъындан белгиленнген жерлерине жетип орналышхандыла. Хар чырпы тюбю, хар таша ырбын танкалагъа, ауур артиллерия сауутлагъа жашырын ышыкълыкъ этедиле. Окопла, траншеяла, блиндажла... Уллу уруш кюч жыйылгъанды бери. Днепрни ары жаны да алайды. Анда совет халкъны къанлы душманы — фашист Германияны аскери бегиннгенди. Аякъ тюпде уа — Белоруссияны жаралы жери.

Талай ёмюрлени ачыуун, къууанчын да кёре келген жерге да,

адамлагъа да алгъыш жырын жырлай келген Днепрни шош сууу, бир бирге къажау сюелген эки от кючню ортасында мамырлы саркъады.

Жыйырма бла экинчи июнда, жюзле бла километрге созулгъан узун фронтну жер жеринде эки жанындан да атышыула башландыла. Ол кюн — фашист Германия Совет Союзгъа уруш ачханлы юч жыл толгъан кюн эди. Юч къаргъышлы жыл. Аналаны жилятхан, сабийлени ёксюз этген, миллион адамланы ахыратха ашыргъан, сабанланы, заводланы кюйдюрген, шахарланы, эллени ойгъан жылла эдиле ала...

Атышыула кюнню узуну хазна тохтамадыла. Бир къауум аскер бёлюмле чабыуулгъа чыгъып, бегиннген жерлеринден алгъа да баргъандыла. Бу атышыула бла чабыуулла разведкалы сермешиуле эдиле.

Ингир алагъа топ, окъ тауушла эки жанындан да бир кесек сел болдула. Къарангы тюшген заманда уа, арталлы бла да тохтадыла. Жалан да анда-мында атылгъан ракеталаны жарыкълары кёрюне эдиле.

Алай ол шошлукъ ырахат шошлукъ тюйюл эди. Окопда жатхан хар солдатны жюреги тынгысыз ура эди. Шкокла, автоматла, пулемётла, артиллерия сауутла... барысы да жерленнгендиле. Уллу сермешни оту энди къабынырыкъды. Совет аскерчилени Днепрден ётюу операциясы башланыргъа минутла къалгъандыла.

Окоплада жатхан солдатла хазна бир бирлери бла сёлешген да этмейдиле. Аланы шёндю тютюн къабындырыргъа эркинликлери да жокъду. Хар бири приказны сакълайды.

Тазрет да, Сергей да, Элдар да, дагъыда бир къауум солдат, не эсе да бир кенг чунгурну иелеп, анда бегиннгендиле.

— Сорургъа унутуп турама, сен жюзе билемисе? — деди Тазрет жанында жерге бауурланып тургъан Элдаргъа.

— Угъай, билмейме.

Тазретни сагъышларына, энтда да жангы сагъыш къошулду. Ол кеси ючюн къоркъмайды. Къалай эсе да, жанына хата болмазлыкъ сунады. Урушха ненча кере кирген эсе да, хатасыз къутулуп келеди. Санына тырнакъ бла тырналгъан чакълы бир жара тюшмегенди. Ол аны насыбы эди. Тазрет кесини ол насыбына толу ийнанады. Аны къайгъысы Элдарды. Анга жукъ болмасын ансы, Тазрет кеси жанына къоркъмайды.

Жашны жюзе билмегени уа осалды. Днепрден ётерге керекли затла: къайыкъла, ботла, плотла, суугъа батдырмаучу кругла... хазыр этилгендиле.

Кечени бир заманында жер титирегенча болду. Совет аскерчиле артиллерия сауутладан атып башладыла. Немецлиле да от ачдыла. Кёкден самолётланы тауушлары да эшитиле тебиредиле. Тазретни жыйыны бегинип тургъан чунгурдан узакъ болмай, снаряд чачылды. Элдар жерни къаты силкиннгенине къоркъуругъу келип, Тазретге къысылды. Алай ол терк эсин жыйып, ичинден кеси кесине айып этди. «Мен солдат ушайма да!» — деп, элгеннген жюрегине батырлыкъ сезим берирге кюрешди.

— Къарачыгъыз ары. Фашистле жана турадыла! — деди Сергей кёл кенгдирген къууанчлы ауаз бла. Элдар башын акъырын кётюрдю, бирсилеча бойнун ёрге созуп къарады. Ол быллай жаханимни кёрген угъай, айтып да эшитмегенди. Днепрни ары жанында уллу ёртен!

— Жолдашла, алгъа! — деген команда берилди. Солдатла, окопларындан чыгъып, чыбыуулну башладыла. Элдарны ажашдырып къоярма деп къоркъуу эте, Тазрет аны кёз туурасындан ийме барады. Бирле жыгъыладыла, бирле турадыла, бирлени ачы къычырыкълары чыгъады. Бирде алларындан, бирде артларындан топла тюшюп чачыладыла. Къулакъ жанлары бла окъла, осколкала зууулдап озадыла.

Тохтау жокъ. Хар ким жан атып алгъа барады. Элдар да барады Тазрет бла Сергейни ызларындан. Хар атлагъан атламлары аланы уруш ёртенни терениндан теренине элтедиле. Окопларындан чыкъгъанлы къаллай бир заман озгъанын киши да билмейди... бир сагъатмы, эки сагъатмы?.. Арыгъан да жокъ, солугъан да жокъ. Къызгъан жюрекле бир затны сезмейдиле. Жыяу аскерчиле бла алгъа танкла да барадыла.

— Днепр... Днепр!..— деген къычырыкъла эшитилдиле. Элдар от, ракета жарыкъланы арасындан уллу сууну кёрдю. Ол от болуп жана тургъаннга ушай эди. Суугъа жете баргъан жерде солдатла алгъындан хазыр этилип, таша жерде букъдурулгъан къайыкъланы, ботланы сюйреп тебиредиле. Бир уллу къайыкъны къыйырына Тазрет бла бирге Элдар да жабышды. Окъла бузча жауадыла. Суу жагъаланы къара жери, хурттак-хурттак болуп, кёкге кётюрюлюп, андан энишге къайтып толкъунла юсюне тёгюледи. Окъла бла топла чачдыргъан миллион, миллиард суу тамычыла да кёкге кётюрюлюп, андан ызларына айланып, жауунча жауадыла.

Суу бетинде, юслеринде да аскерчиле бла, къайыкъла кёрюне башланды. Немецлиле Днепрни юсюне снарядланы буз ургъанча жаудурдула. Мындан бир ненча сагъат алда мамырлы саркъгъан уллу суу къылыкъсыз толкъунлап, жагъаларын чайнап башлады. Огъурсуз толкъунла къайыкъланы, агъач жонгурчхалача, кимин — ары, кимин — бери атадыла. Бирлери суугъа батыла да чыгъа, алгъа барадыла, бирлери уа, тумаланып, жокъ болуп кетедиле.

Тазрет жыйыны кеслери кётюрюп келген къайыкъ бла бирге чыпылдашып, суугъа кирдиле. Жан-жанындан секиришип, ала аны ичине жыйылдыла. Олсагъатдан окъуна къайыкъ жагъадан терк айырылды. Бирси къайыкълача, аны да толкъунла кеслерине тартып, бешикни эхчегенча, жан жанына чайкъап тебиредиле.

— Менден къаты тут,— деп эскертди Тазрет Элдаргъа. Элдар ол айтханнга бой салып, Тазретни бел бауундан онг къолу бла тутду. Ала сууну ортасына дери хатасыз къутулдула.

— Жетебиз аргъы жагъагъа! — деп, Сергей нёгерлерине кёл этдирип кюрешеди. Алай, не медет... Къайыкъны тюз да жанында чачылгъан топ аны суудан ёрге кётюрюп, жаркъа-жаркъа этип, ууатып атды.

— Элдар!.. Элдар!.. Къайдаса сен? — деп, Тазрет къазауатха къалып, толкъунла арасында эгечинден туугъанны изледи.

Къарыуу арталлы да кетип баргъанын сезип, толкъунла бла кюрешиуюн къойду да, кесини санын аланы эркинлигине бошлады. Ала уа аны къайры эсе да узакъдан—узакъгъа алып барадыла. Ол ахыр кючюне тыянып, жан къайгъылы болду.

«Ёлдюм» деген ачы оюм аны санларын къыркъды. Аузуна, бурнуна кирген суудан да тунчугъа, кесин къадаргъа бошлады. Батып бара тургъанын жарты-къурту сезди. Жукъу арасындача, аякъары жерге жетгенча кёрюндю. Эсин жыйып, къоллары бла аямай сууну чыпылдатды... аякъларыны юсюне тургъанын ол бир ненча такъыйкъадан сора эследи. Кёкюрегине дери башы суудан чыгъып эди. Къараса, кёз аллында — жагъа. Ол ары тебиреди. Жагъа бла аны арасы эки-юч метр чакълы бир эди. Ол кесин ары жеталмазлыкъ сунду. Аякълары арталлы бла да бармай эдиле. Ёрге сюелип да кючден бла бутдан турады. Уллуракъ толкъун келсе, къагъып жыгъып кетеди. Кюреше кетип жагъагъа жетди. Сау жыл жюрюп жетгенча кёрюндю анга. Жете келе, мыллыгын суудан тышына атды. Бауурy бла жагъагъа къапланды. Белинден энишгеси суу ичинде къалды. Ол халда Тазрет эсин ташлады. Ол алыкъа кесин суунy къайсы жагъасында болгъанын да билмей эди.

Бираздан эси къайтды. Къусаргъа тартынды. Аямай суу къусду. Къусуп бошап, эки-юч метр алгъа сюркелди. Топланы, окъланы къыстау атыла тургъанларын да ол энди эшите башлады. Жанындан жатып бираз турду. Иги да эс жыйып, аягъы юсюне сюелди. Артха, сууну жагъасына келди.

— Элдар!.. Элдар!..

Аны чакъырыууна окъла бла топла жууапладыла.

26

1945 жыл.. къыш тауусулуп, жаз башы жылыула ура башлагъан кезиудю. Европаны къары эриген къара жерлери солуу алып тебирегендиле. Къауданлы ёзенле бла сыртла саргъылдым бетлерин тюрлендирип, билинир-билинмез жашил тюрсюннге боялып башлагъандыла. Кюн жылыугъа уллу эс бурмай, тынгылауну ийип тургъан жалан да терекледиле. Алыкъа ала къыш къалкъыуларындан уянмагъандыла. Алай, дерс башланыргъа деп къонгуроу къагъылгъанча, кёп тюрлю къанатлыланы жарыкъ жырлары жукъулу агъачланы ичлерине жангы жашаудан хапар бере башлагъандыла. Терекден терекге уча, къона айланнган хар къанатлыны жырлагъаны — «Кюн тийди, кюн тийди, кюн тийди»,— деп, сюйюнчюлюк айта тургъан къууанчлы сабийни жарыкъ ауазыча эшитиледи. Табийгъатны ол тауушлукъ сырыйна согъууна уа адамла топ, окъ тауушла бла жууап этедиле. Гитлерчиле башлагъан уллу уруш алыкъа бошалмагъанды. Ол адамла тёгерегинден чабышып ёчюралмай кюрешген къылыкъсыз уллу ёртеннге ушайды. Болса да аны кенгнге жайылгъан этеклери къысхартылгъан-

дыла. Энди аны къызыу жаннган ортасы къалгъанды. Фашист Германия кеси салгъан отда энди кеси жанады. Ол дыгаласха къалгъанды. Жер юсюнде адамланы ачы дертлери, жютю сюнгюлеча, аны жюрегине чанчылып тохтагъандыла.

Концлагерь алаша сыртланы арасында орналгъанды. Баям гитлерчиле аны былайда бошдан ишлетген болмазла. Кёзден таша жердеди. Тёгерекден къарап кёрюнмейди. Алайда концлагерь болгъанын андан беш-алты чакъырым кенгде тургъан уллу герман шахарда жашагъанланы кёбюсю билген окъуна этмейдиле.

Бу аскерчи жесирле тургъан, кеси да Германияны жеринде бек алгъа ишленнген концлагерледен бириди. Мында отузунчу жылланы аллындан бери тургъан испанлы, белгиячы, французлу, австриячы, чехословакиялы жесирле аз тюйюлдюле. Артда бери Европаны башха къыралларындан, аны бла бирге уа Совет Союздан да пленнге тюшген кёп аскерчини келтиргендиле. Жесирле асыры кёпден, эски баракла жетишмей, жангыдан талай барак ишлерге тюшгенди. Арт чурулада уа, фашистле баракла ишлетип да кюрешмегендиле. Жесирле кёп болуп, лагерге сыйынмай башласала, «артыгъын» къырып болгъандыла. Мында автомат тауушла кече да, кюндюз да хазна тохтамайдыла. Гестаповчуланы мурдарлыкъ ишлери тилсиз сыртланы арасында жутулуп барады. Эртден сайын жарыкъ кюннге жесирле жангы умутла бла тюбеселе да, жашаудан тюнгюлюпдюле. Не къыйын сагъатлада да жарыкъ кёллю болургъа кюрешиучю французла окъуна ёнгеленнгендиле. Лагерге жангыдан келтирилген жесирлени хапарларындан, урушну ахыры бола тургъанын мындагъыла биледиле. Азатлыкъ кюнню жетерине да ийнанадыла. Алай ол кюннге ким жетер? Анга ийнаннган жесир азды. Гитлерчиле толу хорланырыкъларын билселе, лагерде гилени барысын да бир кечеге уулу газла бла тунчукъдуруп, къырып къоярыкъдыла деген хапар да жюрюйдю. Къалауурчу фашистле аман къутургъандыла. Не болмачы затчыкъ ючюн да атып ёлтюрюп къоядыла. Алгъын ауругъан жесирлени энчи тутуучу эдиле. Энди ол да къалгъанды. Эртденликде жети сагъатда жесирлени жерлеринден къобарадыла. Кёпле уа кече ёлюп чыгъадыла. Кимле ауруудан ёлселе, кимле уа ачдан къарыусуз болуп ёледиле. Кеси кеслерин бууп ёлтюргенле да боладыла. Жатхан жеринден къобалмай, жан ала тургъан жесир болса уа, къалауурла аны алайда окъуна битдирип кетедиле. Ёлюклени баракладан жесирлени кеслерине чыгъартадыла.

Кечени иги кесек заманы озгъанды. Баракны ичи уа алыкъа шошаймагъанды. Режимни бузгъаннга не аз да кечгинлик берилмеучюсюн жесирле биледиле. Алай, нек эсе да, бюгече ала тынгысыздыла. Бир бирлери бла къуш-муш этедиле. Былагъа быллай бир батырлыкъ къайдан чыкъгъанды? Режимге кёре, жатаргъа команда берилгенден сора, баракда бир адамны чууу эшитилмезге керекди. Къалауурла ауругъанланы ынчхагъанларына окъуна тёзмеучюдюле.

Бюгече жукъу Алимде да жокъду. Башындан басхан ауур сагъышла, тохтамай, кёк кюкюреп тургъанча, анга жукъу бермейди-

ле. Эки жылдан бери концлагерледе кюйсюзлюкню, адамсызлыкъны, зулмулукъну сынагъанлай келди. «Мен дунияда нек жаратылгъан болур эдим?» — деп аз кере ачыу этмегенди ол. Эндиге дери жашагъанына сейир этеди. Биринчи кере концлагерден къачып, агъач ичинде ызындан ит да жетип, аны бла талашхан заманында ол кесин жан алгъан суннган эди. Къалай сау къалгъанын билмейди. Бу жашау анга артал да керек тюйюл эди. Къадары сыннганды, битеу умутлары оюлгъандыла.

«Азатлыкъ жетип келеди!» — деп, бу арт чуруда жесирле къууанч этип айланадыла. Алимни жюрегин а ол хапар да жумушатмайды. Азатлыкъгъа чыгъаргъа ол да сюеди. Фашист Германияны ууатылгъанын кёрюп, анга кёл кенгдирсе, айхай да, аламат боллукъ эди.

«Манга уа не зат берир азатлыкъ? — деп, Алим нарасында сагъышланып жатады, эки кёзю да кенгге ачылгъанлай.— Бедишликге къалгъан башым. Ганс манга этген аманлыкъны мен юсюмден жууалмам. Манга ийнанмазла. Шагъатым жокъ. Жангыз шагъатым Салта эди да, ёлген болур ол да. Сау эсе да, мен аны къайдан табарыкъма? Мен аны тюз атын да билмейме. Къапхандама мен. Не берликди манга азатлыкъ? Не айтып барлыкъма халкъыма, эллилериме? Органла ызымдан тюшерле. Сатлыкъ дерле. Тутарла... Атамы жюреги таралыр. Угъай-угъай, келе тургъан азатлыкъ, туманлы тангча, манга азатлыкъ тюйюлдю. Ол манга ёлмей къалгъан жанымы сюркей барыргъа болушурукъду ансы, башха зат берлик тюйюлдю. Алай, алай дагъыда...» — дей барып, Алим кёзлерин жумду. Тынгысыз ауур жукъу, аны ачы сагъышларын жутду.

— Эй!.. Эй, камарад!

Алим ол сёзлени жукъу арасында эшитгенча болду. Сора, ким эсе да имбашындан тюрте тургъанын сезип, элгенип уянды.

— Эй, эшитемисе бомбёжканы? Тынгылачы, эй, то-о-обариш!

Алим башында нарада жатхан французлу жесирге уятханы ючюн тырман этерге да бир болду. Алай, хар нарадан жесирле башларын тышына созуп, сагъайып тургъанларын кёргенден сора, абери айтмай, тынгылауну ийди. Къайда эсе да топланы терктерк атылгъанлары эшитиле эди. Бир бирледе уа жерни титиregени да билине эди. Нарланы биринден:

— Оруслула!.. Оруслула! Гитлерни артына чибижи къуя турадыла! — деген къууанчлы ауаз эшитилди.

— Оруслула угъай — американлыла,— деп жууаплады анга Алимни къоншусу.

— Охо, ким да болсун, игирек къуйсун чибижини ансы,— деп къошду биреулен.

Баракны эшиги кенгге ачылып, автоматлы къалауурла баракга кирдиле. Чычханла тешиклерине букъгъанча, жесирле нараларына сыгъынышып, жукълап тургъанча, шош болдула. Къалауурла ким бар, ким жокъ дегенча, жан жанларына да къарай, нараланы арасында узун коридорну тюбюнден башына дери барып, андан ызларына бурулдула. Кечеги обходларында ала жесирледен бирин не

да экисин тюйюп, ёлюр чекге жетдиргинчиннге дери баракдан кетмеучю эдиле. Бюгече уа, не эсе да, ала ол къылыкъларын этмедиле. Жесирлени жукъламай, топла атылгъан тауушлагъа тынлап, бир бирлери бла къуш-муш эте тургъанларын ала эшикде киргенлей окъуна билген эдиле. Алай ол затны эслемегенча этиз къойдула. Къалаууурла баракдан чыгъып кетгинчи ызларындан онла бла кёзле къарап турдула.

«Угъай, тейри, жууашхан а этгенсиз»,— деди Алим, кёл кенидирип.

— Эй, камарад,— деди Алимни французлу къоншусу.— Кёрдюнгмю аланы шош чыгъып кетгенлерин?

Алим анга жууап къайтармады. Жукъусу артал да кетгенд Топланы атылгъан тауушлары хычыуун кёрюнюп, алагъа тынглайды.

27

Ол эртденликни Алим кеси ёмюрюнде да унутмаз. Хар заман дача, эртде уянып, къалаууурланы баракга келир заманларын сакълап турду. Бир такъыйкъагъа да кеч къалмай, не да алгъа болмай, тюз да бир заманда келип, баракны ичин хахайдан алдырып, ала жесирлени алай къобарыучудула. Алим да ол кезиуню сакълайды.

Бир заманда тышындан адам ауазла бла аякъ тауушла эшитилдиле. Ызы бла уа эшиклени да табанлары бла уруп, кенгнге ачып, бирси бараклада жесириден бир къауум адам хахай этип кирип келдиле.

— Нек буюгъушуп турасыз? Гитлер капут! Лагерден фашистле бюгече думп болгъандыла! — деген хапарны билдирдиле. Аны эшитген жесирле бир бирлерин малтаргъа жетишип, наралары дан секиришип тюшдюле. Къыйын саусузла окъуна аякъ юслеи не болдула. Баракладан чыгъалмай къаллыкъ сунганча, хар к мыллыгын тышына атды. Халкъ бла бирге Алим да лагерни а базына чыкъды. Битеу жесирле тышына тёгюлюп эдиле. Бир бир къучакълайдыла, алгъышлайдыла. Бирле, къууанчларын жюрек лерине сыйындыралмай, жырлайдыла, бирле башларын артха тутуп, кёкге къарап, уллу Аллахха шукур этедиле.

Фашистле концлагерни темир эшиклерин къаты бегитип кетгендиле. Аны тёгерегин къуршалагъан темир чабыкъла уа, хар заман дача, токга къошулупдула.

Жесирле концлагерни къабакъ эшиклерин ууатыргъа деп, ёшюн уруп да кёрдюле. Алай, къоркъгъандан, ол ишге артыкъ кёп адам къатышмады. Фашистлени хыйлалыкъларына ала тюшюнюр ючюн къалмагъандыла. Ала, кертиси бла да, лагерни бегитип къачыпмы кетгендиле, огъесе уа, тёгерекге бугъуп ,жесирлени не этериклерин марапмы тура болурла? Аны билген къыйынды. Гитлерчи мурдарла не аманлыкъгъа да устадыла.

Жесирле, не этерге да билмей, шинжили темир чыбыкъладан

тышына, азат дуниягъа термилип къарайдыла. Бир заманда узакъдан мотор тауушла эшитилдиле. Жесирле шум болуп, сагъайып тадыла. Кёп да турмай, лагерни кюнбатыш жанында сыртла гларындан танкла чыкъдыла. Ала узакъда болгъанлары себеп-, не танкла болгъанларын айыргъан къыйын эди.

— Немец... Фриц! — деген биреуню ачы къычырыгъы жесирлени лгендирди. Шум болуп тургъан адамла къайгъыгъа къалдыла.

— Фрицле бизни къырыргъа келедиле...

Танкланы ызларындан кузовларында да солдатлары бла машинала кёрюндюле. Ала кёп эдиле.

— Американлыла! Ура-а-а!..

Концлагерь тенгиз толкъунча болду. Кёкге чоккала, эски къалкъала, быстырла да учдула.

Машинала бирини ызындан бири лагерни къабакъ эшиклерини аллына шууулдап жетдиле. Аладан секиришип тюшген американлы солдатла автоматларын да хазыр тутуп, кеслерини тиллеринде не эсе да бир затланы айта, лагерни темир эшиклерине сакълыкъ бла жууукълашдыла.

— Фрицле къачхандыла! — деп къычырышдыла жесирле. Американлы аскерчиле темир эшиклени бузуп ачдыла. Лагерни ичинде къаллыкъ сунуп къоркъгъанча, жесирле тышына ырхыча тёгюлдюле. Бир бирни малтап, халекге къалып тебиредиле. Американлы солдатла ишни аманнга кетип баргъанын кёрюп, «ырхыны» аллына къат-къат сюелип, кёкюреклерин тиреп тохтадыла. Азатлыкъгъа термилген адамланы тышына ёшюн урууларын ала кючден бла бутдан тыйдыла. Шыякыдан чыкъгъанча, къуру терилери бла сюеклери къалып тургъан адамлагъа быллай къарыуну къайдан чыкъгъанын ангыларгъа къыйын эди.

Американлы аскерчиле аякъ тюпде къалып, жерде сойланып жатхан жесирлени кётюрюп, эшик юсюнден бир жанына кетердиле.

— Ашыкъмагъыз! Барыгъыз да чыгъарыкъсыз! — деп, солдат-жесирлеге къычырышып, аланы низамгъа чакъырып кюреше-ле. Алай, азатлыкъны кюсей кетип, жаралы болгъан жюрекледе зюм жокъ эди. Къабакъ эшикледен чыкъгъанланы бирлери чап барып, американлы аскерчилени къучакъласа, бирлери уа жерге бааурланып, топуракъны уппа этерге кюреше эдиле.

Юсюнде узун ызлыкълы кир халаты бла концлагерден Алим да чыкъды. Чыгъа келип, башында халатына ушашлы ызлыкълы чоккасын бир жанына быргъады. Сора бара барып, арлакъда, къыйын жолдан арыгъан адамча, къыртишге бааурланды. Бу такъыйкъагъа жетерме деп аны эсинде жокъ эди. Жер анга мамукъча жумушакъ кёрюндю. Акъташ эсине тюшдю. Жерден ёрге къобуп: «Анам, мен саума!» — деп къычырлыгъы келди. Алай аны къычырыргъа къарыуу да жокъ эди. Аны себепли, ол къууанчлы хапарын анасына ичинден айтып эшитдирирге кюрешди: «Анам, мен саума!.. Мени ючюн жиляма, анам! Мен саума, саума, саума!..» Алай айта, кёзлеринден акъгъан жилямукълары сакъал басхан бетин жуудула.

— Алим, сенмисе?.. Тур, кел мени бла.

Тёшекде къыйын ауруп жатхан саусузча, Алим санларын кючден бла бутдан къозгъай, жерден ёрге къыйналып кётюрюлдю. Аны чакъыргъан концлагерчи шуёхларындан бири французлу жесир эди.

— Къайры барабыз?

— Ары... шахаргъа. Мени анда шагъырейлерим бардыла.

— Не шагъырейлеринг барды?

— Немецлиле.

Алим шуёхуна соруулу къарады.

— Кел, кел. Немецлиле барысы да фашистле тюйюлдюле.

28

Германияны Бавария деп аталгъан жеринде орналгъан бу шахарны тюбюнде Алим жангыз кесинлей къалгъанды. «Мен юйюме къайтыргъа керекме»,— деп, французлу шуёху да кетгенди. Ол, сау болсун, Алимге жарагъанды. Бир немецлини юйюне алып барып, кече да анда къалдырып, юслеринде лагерь кийимлерин да алышындыртханды. Берген кийимлери доюн затла да тюйюлдюле, болса да, кийип айланыргъа жарарыкъдыла. Къонакъбайлары толу санлы, къартайгъан киши эди. Ол Алимге кесини эски шалбарын бергенди. Баям, французлу шуёхуна къонакъбайлары жолгъа деп ахчачыкъ да берген болур эди. Айырылыша туруп, ол, Алимни къолуна бир ненча марка тутдуруп: «Ма, бир-эки кюнюнге ашаргъа жетерикди. Ары дери уа башынга бир мадар этерсе...»— деп кетгенди.

Шахарда талай мекямла бузулупдула. Кёп юйлени терезелеринде миялалары да ууалыпдыла. Орамлада бла заводланы тийрелеринде бомбала къазгъан урула да бардыла. Анда-мында тютюню чыгъа тургъан жерле да кёрюнедиле. Ала шахарда кёп болмай баргъан урушну белгилеридиле. Тюзюн айтханда, шахарны къоруулагъан гитлерчиле союзниклени аскерлери бла артыкъ уллу сермешип кюрешмегендиле. Ол себепден, шахаргъа артыкъ уллу халеклик да тюшмегенди. Аны жашау формасы да хазна тюрленмегенди. Тюкенле, ресторанла, театрла да ишлейдиле. Орамлада троллейбусла да жюрюйдюле. Адамла да жумушларын эте айланадыла. Жалан да тюрленнген иш — шахарда иелик этген америкалы аскерчиледиле. Орамлада эркин айланнганла да — ала, ресторанлада эркин олтурып ичип, ашап безирегенле да — ала... Немецлиле уа шош болгъандыла. Аланы бетлеринде къоркъунучлу хал эсленеди. Кёзлери, жукъудан элгенип уяннган адамны кёзлерине ушайдыла. Сакъ жюрюйдюле, сакъ сёлешедиле. Бара тургъанлай алларына американлы тюбесе, бир жанына туруп, анга жол бередиле.

Алим ол затланы барысын да кёрюп турады. Ол ачды, алай кёлю токъду. Фашист Германияны ууатылгъан кюнюн кёрюрмеми деп термилиучю эди да, ма кёрдю ол кюнню! Душманны азабындан къутулур кюн тууармы манга деп кюсеучю эди да, ма тю-

беди ол кюннге да! Алай аны жаралы жюрегинде къууанч жокъду. Ол кесини бу насыплы кюнюне быллай болумда тюберин, ой, къалай сюймей эди. Кимди ол шёндю? Тамбладан тебиреп, факъыралыкъ тилеп башларыкъ эсе да билмейди.

Арыгъан да этип, ач да болду Алим. Французлу шуёху берип кетген ачхачыгъы эсине тюшюп, къолу кёнчек хуржунуна узалды. Орамны бирси жанында «Ресторан» деген жазыулагъа кёзю илинди. Аны аллында сигаретлени букъулата, уллу ёхтемлик бла ушакъ эте тургъан американлы солдатла кёп эдиле. Баям, ала ресторандан иги ауузланып чыкъгъан болур эдиле. Алим орамны ары жанына ётюп, ресторанngа кирди. Аны ичи да американлы офицерледен бла солдатладан толуп эди. Немецли официантла къадалып алагъа шапалыкъ эте айланадыла. Алимни ары киргенин, баям, анда олтургъанладан киши да эслеген болмаз эди. Эслеген эсе да, анга эс бургъан адам болмады. Къарай кетип, кеси кирген эшикни онг жанында бош столну кёрдю. Аны юсюнде аш жугъу табакъла, къашыкъла, чагъыр жугъу рюмкала бар эдиле. Алим, кёп сагъыш эте турмай, барып, ол столну артына чёкдю. Олсагъатдан официант да жетди. Алимге салам берип, кечгинлик да тилеп, столда адырланы терк жыйышдырып тебиреди. Ол да аны тамамлагъанлай, тышындан къуш бурну бла сары мыйыкълы биреулен кирип, Алим бла бетден бетге бош шинтикге олтурду. Ол ким эсе да, юсюнде кийимине кёре, Алимден къайда онглу эди. Мор пиджагы, галстугу. Аны келип олтургъанына Алим ыразы болмады. Ол ресторанда бек учуз ашны сайларгъа деп тура эди. Энди уа бу адамдан уялыргъа тюшерикди.

— Соргъаным ючюн айып этме, сен кимсе?

Алим не айтыргъа да билмей, аллында олтургъан адамны бетине къарап къалды. Ол анга къалай эсе да жуукъ адамча кёрюндю.

— Сен Кавказдан тюйюлмюсе? — деп, ол Алимге къайтарып сорду.

— Кавказданма.

— Сезгенем,— деди къушбурун, жарыкъ болуп.— Сени бери киргенинги мен тышында кёргенем. Кавказлы болурса деп, ызындан келип, къатынга андан олтургъанма. Танышайыкъ. Мени атым Сагъитди.

— Мени уа Алим.

— Кавказны къалайынданса?

— Къабарты-Малкъардан.

— Къабартылымыса?

— Угъай, малкъарлыма.

— Мен а чеченлиме.

Ахлуларына тюбегенча, экиси да бир бирине къууандыла.

— Бери къайдан чыкъгъанса? — деп сорду Сагъит.

— Концлагерден. Тюнене союзникле эркин этгендиле. Сен а?

— Мен да концлагерденме. Бир ай озгъанды мен башыма эркин болгъанлы.

— Игиди, алай эсе.

— Къайда тохташханса?

— Мен алыкъа юйсюзме, жерсизме, ишсизме.

— Ол а осалды,— деди Сагъит, сигарет къабындыра.

— Американы сигаретлениме ичесе?

— Мен алагъа къуллукъ этеме. Жан багъаргъа керекди да. Къоркъма, мен санга да болушурма.

— Не затларына жарайса американлыланы?

— Не иш буюрсала да, этеме. Асламысында хамамларын къурайма.

— Ата журтха къайтыргъа муратынг бармыды? — деп сорду Алим нёгерине. Башха хапарлагъа къызып, была алыкъа ол затны юсюнден сагъышланыргъа жетишмей тура эдиле. Алим алай соргъанда, Сагъит анга тюрслеп къарады.

— Бек сюйюп къайтырыкъ эдим... алай,— деп, Сагъит тынгылап къалды.

«Не эсе да муну да бир къоркъгъан жери барды»,— деп келди Алимни кёлюне.

— Сен эшитмегенмисе?! — деди чеченли, соруулу къарамын Алимни бетинден айырмай.— Бизникилени Сталин Кавказдан думп этгенди.

— Не зат, не зат дейсе?! Ангылаялмай къалдым!

— Малкъарлыланы да, чеченлилени да, ингушлуланы да, къарачайлыланы да къайры эсе да Орта Азиягъа сюргендиле.

— Кимден эшитгенсе аны?!

— Американлыла айтхандыла.

— Ётюрюк хапар болур,— деди Алим, къулагъы эшитгеннге артал да ийнанырыгъы келмей.— Алай болургъа амалы жокъду.

— Ол керти хапарды, жууугъум.

Алим башына таш бла ургъанча болду. Битеу башындан ётген къыйынлыкъланы унутду.

— Къуру аланы угъай, къалмукълуланы бла къырым татарлыланы да кёчюргендиле,— деп къошду Сагъит.

Бир ауукъгъа дери Алим акъылын башына жыйышдыралмай, ауара болду.

— Не ючюн деп кёчюрген болурла?

— Хапаргъа кёре, немецлилеге сатылгъандыла дейдиле.

— Уллу, гитче да?..

— Ким билсин. Мен эшитгеними айтама.

— Алай болургъа амалы жокъду. Мени атам... билемисе, мени атам, сатлыкъ болгъандан эсе, жанын жюз кере къайтарып берир!..— деп къызды Алим.

— Мени атам да,— деп къошду чеченли жаш.

— Алай бла, шуёхум, къайтабыз десек да, барыр жерибиз жокъду,— деди чеченли жаш, солуудун теренден алып.— СССР-ни унут. Бизге ары жол кесилгенди. Бютюн да жесирлеге.

— Да мен а жесирликге сюйюпмю тюшгенме.

— Сталин аны сора турмайды дейдиле. Къайтып баргъан жесирлени тутуп, Сибирге иедиле... жыйырмашар жыл берип.

— Аны уа къайдан эшитгенсе?

— Американлыла айтхандыла. Союзда не иш баргъанын ала биледиле.

Къадар къанатларын сындыргъан бу эки кавказлы жаш, туманлы кюн къалын агъачда ажашып, артха жол табалмай, дыгаласха къалып тургъан мискинлеге ушай эдиле.

— Биз бир къауум адам болуп Америкагъа кетерге оноулашып турабыз. Ыразы эсенг, нёгер этейик сени да. Аллах буюргъанны бирге кёрюрбюз.

— Сау бол, Сагъит, нёгерликге чакъыргъанынг ючюн,— деди Алим, сагъышлы болуп.— Мында къалайым мен. Биреуленнге уллу дауум барды...

Сагъит Алимни не айтханын ангыламады. Ол малкъарлы жашны къолун тутду. Экиси бир бирден айырылышдыла.

Алим уллу шахарны орамларын къыдыра, кюнюн кеч этди. Аны башы хайран эди... Юйдегилерини, акъташчыланы къадарларыны юслеринден сагъышлары анга тынчлыкъ бермейдиле. Аланы юслеринден оюмлай кетип, эсине Ганс тюшеди. Жюрегинде дерт от къабынады.

Кеч болду. Уллу шахар къарангы тартды. Бир бири юслерине къаланнган кёп терезеледен чыракъ жарыкъ урду. Алим а орамланы къыдырып айланады. Барыр жери жокъ. Танымагъан шахары. Жарыкъ чыкъгъан терезелеге къарайды. Къаты бла озгъан адамлагъа баш ийип, салам берирге да кюрешеди. Алай кишиден да къайгъырыулукъ тапмайды. Алим кибикле кёпдюле... юйсюзле, жерсизле... Алай ала эркинликдедиле. Къыяма урушда сау къалгъанла!

29

Кёчгюнчюле къазахлылагъа юйюрсюне, къазахлыла да алагъа юйюрсюне, жашау эте барадыла. Къыйын заманды. Халкъ ачды. Не колхозда, не колхозчуланы къолларында абери жокъду. Битеу ишлеген къыйынларын къыралгъа жыйып кетедиле. Бахчада шаптал терекден башлап, арбазда тауукъну жумуртхасына дери да налог саладыла. Хар ким аманны кебинден жашайды. Кёчюрюлген малкъарлыла уа бютюн бек къыйналадыла. Къазахла къолларындан келгенича болушадыла. Алай ала да не этсинле — кеслери да кючден кечине барадыла.

Кече ортасы болгъанына да къарамай, Махмуд эски столну артында олтуруп, жазыу этеди. Асыры кёп жаннгандан, патеген чыракъны мияласы да къара жалын болгъанды. Жаза кетеди да, къырады, дагъыда жазады.

— Э, киши, быллай бир не кюрешесе?! — деди сабийни ынчхагъанына уяннган къатыны. Эрини жазыу ишине ол Бызынгыда да юйреннген эди. Устаз жазмай болмайды, дерслеге хазырланыргъа керекди. Мында да ол школда ишге тохташханды. Аны себепли анга жазыу этерге тюшеди. Алай эрини бу жолча къаныгъып кюрешгенин къатыны бир заманда да кёрмегенди.

— Неге деп уяндынг кече ортасында... акъылымы бёлдюнг да ийдинг,— деди Махмуд, къатынына тырман этип.

— Охо менден неге букъдураса.

— Сталиннге письмо жазама.

— Не за-а-т?! — деп сейирсинди къатыны.

— Жолда Ислам бла келишген эдик, бирге болуп жазаргъа. Ол ёлдю да кетди, харип. Энди кесим жазама... тарыгъыуларыбызны айтып. Ким биледи Аллахны ишин. Письмом къолуна тюшюп окъуса, жазыкъсынып, бизни артха — жерибизге къайтарыргъа буйрукъ берип къойса уа!

— Ах кюнюм, ол алай этсе, ёлгюнчю аны аты бла къаргъанып турурем! — деп ахтынды юй бийче. Алай айтып, ол жукъугъа кетди. Махмуд а патеген чыракъны жарыгъында, миллетини атындан халкъланы атасы — Сталиннге тарыгъыу къагъыт жазыуну бардырады...

* * *

Махмуд жазгъан къагъытын Москвагъа ийгенли ай озду. Энди ол кюн сайын аны сагъышын этип турады. Москвадан иги хапар келир деп сакълайды. «Малкъарлыла да, бирси миллетле да, терс кёчюрюлгендиле. Законсузлукъ этилгенди. Ала туугъан жерлерине къайтыргъа эркиндиле»,— деген жууап келип къалса уа! Не да Махмудну Сталин кесине чакъырып къоярыкъ эсе уа, бетден бетге тюбеп, ушакъ этерге. Алай болса, хар затны ауз бла айтып жетишдирирге иги боллукъ эди. Ол бек алгъа кесини хапарын айтыр эди: Сталинградда болгъанын, къалай уруш этгенин, «Сталин ючюн!» — деп, атакагъа, жанын аямай, чапханын, андан ауур жаралы болгъанын, эки орден бла саугъаланнганын, инвалид болуп, урушдан юйюне къайтханын, андан НКВД-чы аскерле машинала бла келип, таулуланы юйлеринден сюрюп чыгъарып, Къазахстаннга бла Къыргъызгъа жер аудургъанларын, адамланы юйлери да, маллары да, ёмюрден ахыргъа жыйылгъан ырысхылары да иесиз журтлада чачылып къалгъанарын, жолда суукъ вагонлада адамланы къырылгъанларын, кёчюп келгенли бери, ачлыкъ кирип, ёлюп баргъанларын... айтырыкъды. Исламны юсюнден да сагъынырыкъды. Совет власть ючюн кюреше кетип, халкъына этилген артыкълыкъны кётюралмай, жюреги жарылып ёлгенин. Сталин тынгылай кетерикди да, сора къашларын тюерикди. Юллесин къабындырлыкъды. Андан, олтургъан жеринден къобуп, кабинетни ичинде ары бла бери атлап башларыкъды. Сора ачыуланырыкъды. Къыралда аллай ассы ишни этгенлени барысын да илишаннга салдырлыгъын айтырыкъды...

Махмуд, кесин аллай «жулдуз» оюмла бла жубата, иги умутлу болуп жашайды. Хар жангы кюн анга жангы оюм, жангы умут келтиреди. Жангы умутла уа анга къарыу бередиле, кёлюн кётюредиле.

Жетисайгъа жай келгенди. Ауул жангы бет, жангы къуат алгъанды. Таулула аны биринчи кёргенлеринде: «Не такъыр жерге

келгенбиз»,— деп жарсыгъан эдиле. Энди уа жашил тереклени ичинде эл кёрюннген окъуна этмейди. Бийик акътерекле, сатыргъа тизилген солдатлача, жол жанларында тизгин тохтап, субай ёседиле. Къарагъачла да чапыракъ ийгенли, башларын тарамагъан тиширылулача, силпичач болгъандыла. Жемиш терекле уа, чагъып бошап, бюртюкле салып тебирегендиле.

Кёчюп келген малкъарлылагъа колхоз юй орунла да бёлюп бергенди. Жерлерине нартюх да, картоф да салгъандыла. Къолларындан келгенле юйле ишлеп да башлагъандыла. Колхозну председатели Жекебай районнга барып, кёчгюнчюлеге деп агъач да мажаргъанды. Болса да кёбюсю журт салыргъа ашыкъмай эди. «Бюгюн, тамбла жерибизге кетерикбиз!» — деген хапар уллуну, гитчени да аузундады. Ала анга ийнанадыла. Аланы ол ийнанылукъларын Махмуд бютюн да кючлендиргенди. «Мен жазгъан къагъытха Москвада къарай турадыла. Артха кетерге кёп къалмагъанды!» — дей эди ол жерлешлерине.

Махмуд жетинчи классда физкультурадан дерсин бошап, юйюне келди. Кёлю жарыкъды, кёзлеринден ышарылулукъ кетмейди. Аны эси да, акъылы да — Москвадады.

Сабийлери тышында бирсилени сабийлери бла ойнай айлана эдиле.

— Келигиз чай ичерге,— деп, ол балаларын юйге чакъырды.

— Сауле ичиргенди бизге чай,— деди анга тамата къызчыгъы. Сауле была тургъан юйню бийчесиди. Къайын анасы бла экиси бирге жашайдыла. Къарсакъбайча, была да бир отоуларын кёчгюнчюлеге бошатхандыла. Энди ала бла бирге Махмудну юйюрю жашайды. Биринчи кюнледен окъуна эки жаны да бир бирни жаратхандыла. Сауле халал жюрекли адамды. Кеси да асыры жарыкъдан, бетинден ышарылулугъу кетмейди. Алай аны да барды насыбы тутмагъан бир жери — сабийи жокъду. Аны ючюн биринчи эринден айырылгъанды. Экинчи эри бла да кёп жашамагъанды, уруш башланып, ол ары кетгенди. Къагъыты келип турады. Саулени ахшы умутлары алыкъа алдадыла, эри сау-эсен къайтса, сабий табарыгъына ийнанып жашайды.

Махмуд отоугъа кирди. Анда киши да жокъ эди. Атасы да, анасы да, къатыны да, эгечи Мадина да чюгюндюр сабанда ишлейдиле. Эртденликде танг аласы бла кетселе, ингирде кёз байлана алай къайтадыла. Къартларына Махмудну жаны ауруйду. Ала аман тозурагъандыла. Алай ол не этсин? Чюгюндюрню кезиуюнде, къартды, жашды деп къарамайдыла, табылыннганны ары сюредиле. Саусузланы окъуна къоймайдыла жерлеринде.

Махмуд чай ичди да, бир кесек солургъа деп, юй тюбюнде кийизге аркъасындан тынчайып тюшдю. Олсагъатдан акъылына биягъы бийик оюмла келип, татлы сагъышлагъа берилди. Москвадан бу эки-юч кюнде жууап келирге керекди. Айхай, заман да, анга ачыугъа этгенча, терк озмайды. Алгъын терк батып кетиучю кюн, энди тапкагъа салып къойгъан къош къалашча, жеринден тепмегенлей туруп турады. «Москвагъа терк жет»,— деп Сталинден телеграмма келип къалса, юсюне не кийип барлыкъды? Аны адамы-

ча кёлеги окъуна жокъду. Аялу кийимлери Бызынгыда, анасыны кюбюрюнде къалгъандыла. Энди уа къалай болсун? Кремлге эски костюм бла баргъан айыпды. Аякъларында да кирза сапогладан башха абериси жокъду. Бир мадар этерге керекди... Арабий, Жекебай болушмазмы? Аны аяулу костюму, чурукълары да болмай амалы жокъду. Не десенг да, колхозну кемиргенледен бириди. Угъай демез. Бютюн да Сталин чакъыргъанын билсе уа, кеси чапдырып келтирир не затын да...

Тышындан ат аякъ тауушла эшитилдиле. Махмудну тамата къызчыгъы юйге чабып кирди.

— Аття, ат арба бла эки жаналгъыч келгендиле, сени сорадыла,— деди ол. «Жаналгъычла»,— деп таулула НКВД-чы аскерчилеге атагъан эдиле.

Отоугъа эки аскерчи кирдиле. Аладан бири — комендант Юдин эди.

— Сен жолдаш Сталиннге къагъыт жазгъанмыса? — деп сорду Юдин анга.

— Жазгъанма! — деди Махмуд, къууанчлы болуп.— Мен жууап сакълап турама!

— Алай эсе, бизни бла тебире.

«Была мени Москвагъа ашырыргъа келгендиле!» — деген оюм, жангыз бир такъыйкъаны ичинде Махмудну жер башында бек насыплы адам этди. Комендантны кюйсюз кёзлерин кёргенде, аны къууанчы терк басылды.

— Сиз мени къайры элтирге айтасыз? — деп, Махмуд экили болуп сорду.

— Тутмакъгъа.

— Нек сора?

— Сталин сени шуёхунг тюйюлдю, анга хылы-мылы затланы жазып иерча. Ол халкъланы атасыды.

— Мен анга хылы-мылы затла жазмагъанма. Мен анга...

— Кёп жаншама. Хайда, тебире.

Махмуд апчыды. Къатында къызчыгъына да къарай, адыргы болду. Бетинден къаны кетди.

— Тохтагъыз, маржа, ишден атам, анам келсинле...

— Заман жокъду. Тебире аллыбызда.

Келгенле Махмудну юйден чыгъардыла. Арбагъа миндирдиле да, эки къолуна темир бугъоу салдыла. Аны сабийлери, аталарына не эсе да бир палах болгъанын сезип, гитче, кир къолчукълары бла арбагъа жабышып, къычырыкъдан алдырып жилядыла.

Арба жолгъа тебиреди. Къайдан эсе да ат бла келе тургъан Жекебай комендантны аллындан чыкъды. Арбада къоллары бугъоуланнган Махмудну кёргенде, председатель Юдиннге: «Неди бу ишигиз?» — деп сейир этип сорду.

— Сен муну юйдегилерине билдирирсе тутулгъанын,— деди комендант.

— Не хата этгенди ол аллай бир?

— Аны биз билебиз,— деп, Юдин атлагъа къамичини жетдирди. Арба орамны букъулатып жолуна кетди.

«Бу хариплеге быллай бир артыкълыкъ нек этедиле!..» — деди Жекебай, арбаны ызындан къарап.

Бир ыйыкъдан Юдин Жетисайгъа келип, Махмудха жыйырма жылгъа сюд этилгенин аны юйдегилерине билдирди.

Махмудну кюн тыякълача узакълагъа учхан ашхы умутлары алай бла оюлдула...

30

Къыяма уруш да бошалды. Аны азабын чекген уллу къырал да солууун эркин алып, тынчайды. Алай андан кёчгюнчюлеге келген файда болмады. Аланы жашаулары биягъы зарауатлыкъда эди. Жылла оза барадыла. Ала уа башларына тюшген уллу палахны тюбюнде эзиледиле. Халкъ къырылады. Жан сакъларгъа къарыу табылмай къалгъанды. Къартла бла сабийле тауусулургъа жетгендиле. Ачлыкъны кётюралмай, кёбюп ёледиле. Малкъарлыла жашагъан ауулларда къабырла кёбейгендиле. Жетисайда да къабыр орун кенгергенди. Кёп болмай Махмудну атасын бла анасын асырагъандыла. Ачдан ёлген насыпсыз жанла!.. О, уллу Аллах, сен да къайдаса?!

Адамла къырыла эдиле. Алай ала ёле туруп да туугъан жерлерине термилип ёледиле, къарыусуз эринлери «Кавказ...» деп шыбырдай, алай жан бере эдиле...

Бюгюн кюн — жерни жандырыпмы къояды дегенча алай къызыуду. Анга да къарамай тиширыула жерге тобукъланып, тёрт гуп пуш болуп, чюгюндюрде ишлейдиле. Къалын битген тизгинлени къоллары бла жукъартадыла. Танг аласындан ингир къарангыгъа дери беллерин кётюрмей ишлейдиле. Бу иш башланнганлай тиширыу табылынганны сабанлагъа сюргендиле. Къагъанакъ сабийлери болгъанланы окъуна къоймайдыла. Аллайла балачыкъларын алып келип, терек салкъында жукълатып, ишлерге кюрешедиле. Иш а ауур ишди. Жерге асыры кёп тобукъланып тургъандан, сингирлери тартылып, бутлары ауруйдула, къолларыны бармакъ къыйырларын топуракъ ашап, къанлары чыгъа, ачыйдыла. Жаханим азабын сынай эселе да, ишни уа бардырадыла. Хар адамгъа план берилгенди. Планны толтурмай къояргъа уа жарарыкъ тюйюлдю. Кюн сайын берилиучю ётмек юлюшюнгден къуру къаллыкъса. Аны себепли харип тиширыула къанларын, жанларын да атып кюрешедиле. Болалмай къалырбыз деп къоркъгъанла сабийлерин да болушдурадыла. Быллай бир башларына къан жауун кюрешгенде да, къарынларын тойдурурча хакълары жокъду. Бек уллу, бек сыйлы жалналары — трудоденди! Не къадар кёп ишлесенг — ол къадар бир трудоденинг да кёп болады. Алай аны файдасы жокъду. Жылны ахырында колхозда абери къалса, трудоденнге бир затчыкъла да жалатадыла. Алай къырал битеу жыйгъан тирлигинги сыйырып кетсе уа, аузунгу ач да къал. Ол угъай, бахчангда ёсдюрген картофунгу ашаргъа да эркин тюйюлсе. Аны да налогга берирге керексе. Келир жылгъа урлукъ къалса, анга да

ыразы бол. Ийнегинг бар эсе, къыралгъа он тёрт килограмм жау ётдюрюрге керексе...

Харип колхозчула! Сизге «Насыплы совет адамла!» — дейдиле. Сиз а жазыкъ къулла! Аузугъузну ачаргъа эркинлигигиз болмагъан жалчыла! Сиз сынамагъан не зат къалды дейсе! Сиз тёзген къыйынлыкъгъа эшек да тёзалмаз эди. Сизге уа быллай бир кючкъарыу къайдан табылады? Огъесе уа Аллах берген жарлы жанынгъызны тартып чыгъаралмаймы кюрешесиз?

Къазахлыла кёре келген бу къыйынлыкълагъа малкъарлыла да юйюрсюннгендиле. Аланы къыйынлыкълары алайсыз да жете эди. Энди аны юсюне уа жашау зарауатлыкъ да тыяннганды. Жетисайда суу сугъарыучуланы ичинде Ханапийге жетгенлери жокъ эди. Эки, юч марданы толтуруп тургъанды. «Бу малкъарлы суу бла бирге туугъан болур ансы, суудан чыкъмайды!» дей эдиле анга къазахлыла. Биринчи Май байрамда, иги ишлегени ючюн колхоз анга саугъагъа токълу берген эди. Эки айдан а налог жыйыучу агент ол токълугъа эки тери бла беш килограмм жюн налог салады. Андан, кёп да бармай, Ханапий аякълары, къоллары кёбюп ёледи. Бирле сууда кёп тургъаны ючюн ёлгенди дедиле, башхалары уа — саугъагъа алгъан токълусуна салыннган налогну ачыуун кётюралмай ёлгенди дедиле. Ким терс, ким тюз, аны Аллах билсин...

Акъташчы къатын Зуриятны хоншу элде къаршы жууугъу ёледи. Ол Жетисайдан ары къайгъы сёзге барады. Ахлула бирге олтуруп, жиляу-сыйыт эте тургъанлай, комендант Юдин юйге кирип келип, Зуриятны эки къолуна темир бугъоу салып, тутуп кетеди. Бир элден экинчи элге ётюп, СССР-ни Правительствосуну бегимин бузгъаны ючюн анга бир жылгъа сюд этедиле. Заманы бошалып, Жетисайгъа къайтып келгенинде, беш сабийинден ючюсю ёлюп боладыла...

Хасанбий деген къарт малкъарлы тирлиги орулуп кетген сабанда, комбайндан къалгъан къылкъыланы излеп табып, аланы ууучу бла ууып, журжунуна жыя болады. Колхозну парторгу Жаманбай къайдан эсе да атха минип келе, аны кёреди да, къатына барып: «Ай атенге налет, къангъып жюрген къапкъаз!» — деп, къамичи бла да башына уруп, жазыкъны ат аллында жыяулай сюрюп, районнга алып барады. Комендант Юдин аны хуржунунда будай бюртюклени базманда ёнчелетеди — 157 грамм болады. Къартха алты жылгъа сюд этедиле. Сюдню залындан чыгъарып бара, аны жюреги тутуп ёледи...

Кёчгюнчюле аллай палахланы да сынай эдиле.

Бюгюн а биширип къояды. Быллай кюнде тышында угъай, юйню ичинде тургъан да къыйынды. Тиширыула уа кюе-бише чюгюндюрню артадыла. Ауузларындан бла бурунларындан кирген исси хауа ёпкелерин къыздырады. Суусапдан тиллери къургъакъсып, артха тартылады. Терлеген суулары бетлерин жууа, сары топуракъгъа саркъадыла. Терекле салкъынына бугъуп, бир кесек эс тапмакълыкъ алагъа жаннетге кирген кибик кёрюнюрюк эди. Аллай насып къайда! Мында ишден бёлюннген — урушда душман-

дан артха чегиннгенден эсе къыйынды. Парторг да, бригадирле да, райондан келген къуллукъчула да бирер атха минип, къарап айланадыла. Аланы ауузларына тюшгенден Аллах сакъласын!

31

Бюгюн Марияны кюню тюйюлдю. Иши бармайды. Эртденликден окъуна жашлары эсине тюшюп, ичинден жиляйды. Белин кётюрюп, уллу жолдан Жетисайгъа бурулгъан орамгъа, кёзлери сюзюлюп, терк-терк къарайды. Адам кёрмегенден сора, жюреги инжиле, биягъы чюгюндюрге ийиледи. Ол жашлары келлик сунуп сакълайды. Бу акъыл аны башындан кетмейди. Умут этгенлей турады. Орамгъа да андан терк-терк къарайды. Келе тургъан балаларын биринчи кеси кёрюрге сюеди! Мындан юч жыл алгъа уллу жолдан элге бурулгъан биринчи солдат жашны да, былай, бюгюнча ишлей тургъанлай, бек алгъа ол эслеп, къатынлагъа къууанчлы хапар берген эди. Хар ким да, жюреги тынгысыз ура, жангызлай келе тургъан солдатха къарай эди. Хар бири аны кеси адамына ушата эди. Мария да ушатхан эди аны Алимге... «Атлагъаны да аныкъыды!» — деп, жюреги ёрге уруп чёкген эди. Келген солдат а Саулени эри эди. Къалай уллу къууанч болгъан эди ол кюн элде! Фронтдан сау-эсен къайтхан аскерчини да, насыплы Саулени да битеу эллилери алгъышлагъан эдиле. Андан сора бир къауум къазахлы жаш къайтханды. Эки малкъарлы фронтовик да келгендиле юйлерине. Жетисайчыла аланы къууанчларын да этгендиле. Алай кёплени жюреклерин къайгъы басханлайды. Бирле жашларын, бирле эрлерин, бирле уа къарындашларын сакълайдыла. Уруш бошалгъанлы тёрт жыл озгъанды. Умутларын юзгенле да бардыла. Алай Мария уа умутун юзмегенди. Фатимат бла Айшат да аныча умутлу болуп, эрлерин сакълайдыла.

Алай Мария бла Фатимат билмеген бир затны Айшат биле эди. Ислам ёлгенден сора, аны кийимлерин Айшат жуугъан эди. Алимни белгисиз тас болгъаныны юсюнден къагъытны ол Исламны гимнастёркасыны хуржунунда табып, окъугъанды. Ислам ол огъурсуз къагъытны юйдегилеринден букъдуруп, айтмай тургъанын Айшат сезеди. Ол да аныча этеди. Къагъытны букъдурады. Мария бла Фатиматны алайсыз да жарыла тургъан жюреклерине жангы ауруу къошаргъа аны кючю жетмейди. Ол аланы аяйды. Фатимат Алимни сагъынып кёлю толгъан кезиуледе, Айшат, кесин тыялмай, жиляп иеди. Фатимат аны асыры халал жюреклиликден этген сунады.

Айшат Алимни ёмюрде да келмезлигин биледи. Къагъытда жазыуну ол алай ангылагъанды. Урушда тас болгъан агъачда тас болгъанча тюйюлдю. Фатимат аны бош сакълайды. Энди ол — баш иесиз къатынды.

«Мен а, мен?! — деп сагъышланады Айшат.— Мен да Фатиматча баш иесиз къалып тура эсем а...» Быллай оюм аны жюрегине кирсе, алмагъа кирген къуртча, аны инжилтеди. Къайдады аны

Къанаматы? Сау эсе, бир хапары нек жокъду? Бирси малкъарлы фронтовиклеча, излеп, юйюрюн нек тапмайды? Айшатны жаны ачыйды. Алай умутун а юзмегенди. Къурудан умут да игиди. Фатимат да умутлу болуп жашайды. Айшат къагъытны анга берип, аны умутун юзюп къоймагъанын къалай ахшы этгенди!..

Марияны кёлю аман этип, башы тёгерек айланды. «Кюнмю ётген болур?» — деп жарсыды ичинден. Алгъын да алай эки-юч кере болгъанды. Аны онгсуз болгъанын, ызындан келе тургъан Айгюл кёрдю да, жетип барып, имбашларындан тутду.

— Не болуп къалды. Мария, айналайын [1],— деп, Айгюл гузабагъа къалды. Арлакъда ишлей тургъан Айшатха сёлешди. Къоркъгъандан бети да кетип, Айшат чабып жетди.

— Мария... Мария...— дей, Айшат аны бетин кёкюрегине къысды. Дагъыда эки къазахлы тиширыу келдиле. Марияны аягъы юсюне тургъуздула да, жол жанында терекле салкъынына элтдиле. Къайдан эсе да парторг ачыуланып чыкъды.

— Эй, бу этиуогюз неди? Ишден бёлюнюрге ким эркинлик бергенди сизге! — деп, ачыуланды ол тиширыулагъа.

— Муну кёрмеймисе,— деди Айгюл анга, Марияны кёргюзтюп.— Сабанла ичиндеми атып къояргъа керекди ауругъан адамны... алайлай ёлюп къалса.

— Эй, аны бла сизни не ишигиз барды. Ёлсе ёле берсин...

— Сени арталлы да адамлыгъынг жокъ кёреме,— деп, Айгюл парторгну юсюне алынды.— Сен къазах болуп туумагъыенг ансы, мен кёрге окъуна киргеем.

— Эй, сен партияны оскарбит этме. Мен парторгма.

— Сен итсе, айтдырмай къоймай эсенг! — деп, Айгюл элияча жанды. Бирси къатынла да аны жанындан болуп, Жаманбайгъа къыздыла. Парторг къыл чайнай, аланы къатларындан кетди.

Башха бригадада ишлеген Фатимат да, Марияны хапарын эшитип, чабып жетди. Ол келгенде, Айгюл бла Айшат саусузну салкъында олтуртуп, бетин суу быстыр бла сыйпай тура эдиле. Айгюл кесин сууталмай эди. Къайтара да парторгга ачыуун тёге эди. Бир кесек эс жыйгъан Мария: «Къор болайым, Айгюл, къой аны. Бир хата этер ол санга»,— деди.

— Базынырыкъ тюйюлдю. Мен аны кёп кир ишлерин билеме.

Мариягъа жылы чай ичирдиле. Суукъ суу бла бетин жуудула. Ол бир кесек жайыкъды.

— Энди биз ишибизге барайыкъ, сен былайда эс таба тур,— дедиле анга Фатимат бла Айшат. Айгюл да, ала да кетип тебиренгенлей, жолда чабып келген сабий къызны кёрюп тохтадыла.

— Азинат! — деди Айшат.

«Оу, кюнюм, бир палах болупму чабып келеди бу?» — деп, Фатимат ичинден къоркъуу этди. Сергочукъгъа бир зат болмасын ансы, къалгъанына тёзерикди.

Азинат эсли къыз болгъанды. Уллула ишге кетгенде, Серго бла юйде къалады. Юй жумушланы жалчытады. Билеклик этеди.

Айналайын — къор болайым *(къазах.)*

Тиширыула жолну ортасына чыкъдыла. Азинат эки къолун да кенгиге жайгъанлай, чабып келе эди. Кенгден окъуна Фатимат аны къууанчлы болуп келгенин эследи. Жюреги орнуна чёкдю.

— Бизге Тазрет келгенди!

Къыртишде тыянып тургъан Мария Тазретни атын эшитгенлей, учунуп ёрге турду.

— Не дейсе, къызым!..

— Тазрет келгенди, анака!

Малкъарлы тиширыула къууанч тыпырлы болдула. Аланы къууанчларына Айгюл да къууанды. Мария ауругъанын унутду. Къарыусуз санларына къарыу кирди. Туугъан къарындашы келир деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. Къалай иги болду! Мария юйлерине — Урух къабакъгъа письмо жазар ючюн къалмагъанды. Алай бир письмосуна да жууап алмагъанды. Башына кёп тюрлю аман сагъышла келип тургъандыла. Бютюн да бек Тазретге къоркъа эди. «Ол урушдан къайтхан болурму, болмазмы?» Марияны бек тынгысыз этген соруу ол эди. Аллахха шукур, къарындашы сауду! Юйге къайтханды, къартлагъа къарар адам барды! Марияны къарангы жюрегине кюн тыякъла тийип жарытханча болду. Хар къайгъысын да унутуп, элге къууулду. Къарындашы аны жокълап келгенди. Адамы болгъан къалай насыпды! Бу къыяма жылланы ичинде аны кёзлери биринчи кере жарыдыла. Юйге терк жетип, къарындашын кёрюрге ашыкъды. Мария бла Айшат аны ызындан жеталгъан окъуна этмей эдиле. Ала юйге келгенде, Тазрет Серго бла ойнай тура эди. Къарындашы бла эгечи, жюреклери титирей, къучакълашдыла. Марияны бетин жилямукълары жуудула. Ичи толу тарыгъыуларын тышына тёгерик эди. Алай жиляу бла къатыш кёкюрегин толтургъан къууанч аузундан сёзюн чыгъарыргъа къоймады. Туугъан юйюню от жагъасыны жылыууна къысылгъанча, къарындашыны къучагъындан Марияны айырыллыгъы келмей эди.

— Болду, Мария, жиляма,— дей эди Тазрет эгечине, кесини да кёлю толуп. Эгечине аны жаны ауруй эди. Ол адам танымазча болгъанды. Чачы — чал, акъ бети кюннге кюйюп къаралгъанды, жыйырылгъанды, чырайы кетгенди. Тазрет аны башха жерде, адамла арасында кёрсе, таныялгъан окъуна эталлыкъ болмаз эди.

Насып кёп тюрлю болады дейдиле. Алай эсе, аны бир тюрлюсю — къууанчды. Бу кезиуде уа бу жарлы юйде къууанмагъан жан жокъ эди. Бешжыллыкъ Серго окъуна тойгъан улакъча ойнакълайды. Ол Тазретни танымайды. Танымаса да, юйлерине жуукъ адам келгенин жюреги сезгенди.

Мария эсин жыйып, сабырланды да, къарындашына бек алгъа апасыны хапарын сорду.

— Сау-эсендиле барысы да. Эл да, журт да жериндедиле. Сагъа саулай Урух къабакъ салам айтдыргъанды...

Тазретни бу сёзлери Марияны жюрегине жетдиле. Жангыдан кёз суу этип, алай тохтады.

— Жазгъан письмоларыбызгъа жууап къайтармай нек тургъансыз?!

— Къайтармай а! Жууап да сора, кесибиз да жазып тургъанбыз,— деди Тазрет.

— Биз а бир зат да алмагъанбыз. Аны сагъышы азмы инжилтгенди жюрегими.

— Сейирди бек. Къайры тас болгъандыла сора биз жазгъан къагъытла?

— Алимден, Элдардан, Къанаматдан а не хапарларыгъыз барды? — деп сорду Мария. Бу соруу аны жюрегин булгъагъан соруу эди. Аны себепли ол къарындашыны бетине умутлу да, къоркъуулу да бола, къарады. Келинле да, иги хапар эшитирге ашыгъа, тынгысыз болдула.

— Биз билген а жокъду, сиз билмей эсегиз.

Тазретни бу айтханы тиширыуланы бушуулу шошайтды. Аладан бири да жюреги изл ген жууапны тапмады.

— Письмодамы жазмагъандыла? — деп, Мария, суугъа кетген чёп къармар дегенча, адыргы болуп сорду.

— Угъай, письмолары да келмегенди бизге.

— Да сен да ала болгъан урушда айландынг... быладан бирине къалай тюбемединг,— деп сынсыды Мария. Тазрет башын энишге ийди.

— Нек тынгылап къалдынг? — деп сагъайды эгечи. Аны ол соруундан Тазрет элгеннген окъуна этди. Ана жюрек дегенинг къалай сакъды. Къарындашыны мудах болуп тохтагъанын Мария жаратмады. Аны жюреги Тазретни халинде не эсе да бир тапсыз затны сезгенча, къулакъларын тургъузду. Алай къарындашы эгечине жукъ билдирмеди.

— Жашладан хапар болмагъанына жарсыдым,— деп, башын кётюрдю.— Аланы юслеринден Дадаш бла Фазика да жукъ билмейдиле.

— Дадаш бла Фазикамы?! Ала уа къайдадыла?!

— Къыргъызда... Бир бирге письмо жазып турабыз.

Бу хапар тиширыуланы къууандырды. Алай аланы жюрек мудахлыкъларыуа ачылмады.

Ингирде Мариягъа къонакъны кёре таулусу, къазахы да кёп жыйылды. Келген къонакъны малкъарлыла, файгъамбарныча кёрюп, тансыкълай эдиле. Кюн сайын Кавказны сагъына, туугъан журтларына термилип жашагъан адамлагъа жерлешлерин кёрмеклик алай бош иш тюйюл эди. Танымагъан къабартылы киши алагъа ахлуларыча жууукъ да, татлы да кёрюне эди. Ала Тазретни ортагъа алып, Кавказдан хапар соруп кюрешедиле. Кими элин, кими журтун сорады.

— Урушдан къайтханымлай, Акъташха баргъанем,— деди Тазрет, башын чайкъай.— Андан эсе баргъан да, кёрген да этмей къалсам иги эди. Тюп болгъан къуру журт. Анда-мында мяу-шау эте айланнган киштикле...

— Бизни анда къалгъан ырысхыбыз а? — деп сордула къатынла.

— Гюрбежи болуучу жерде тот басып тургъан бир бичакъ илиннген эди кёзюме... Андан башха зат да угъай. Айтама да, эл

тюп болуп тура эди. Къуру Акъташ алай тюйюлдю. Битеу Малкъар алайды...

Жерлешлерине быллай хапарланы айтхан Тазретге къыйын эди; алай анга тынгылап тургъан таулулагъа уа андан да къыйын эди.

— Бизни артха къайтарлыкъ болурламы? Аны юсюнден хапар жокъмуду? — деп сордула.

— Аллай хапар эшитилмейди. Алай бизни къартларыбыз къайтырыгъыгъызгъа ийнанадыла.

Адамла Марияны юйюнден кече арадан озуп, алай жайылдыла. Сергодан сора юйде жукълагъан жокъду. Хар ким къонакъ къайгъылы болуп, аны мюйюшге къысылып, жукълап къалгъанын киши да сезмегенди. Адамла кетгенден сора, тёшек этип, аны жерине жатдырдыла.

Ахлулары быллай къыйын халда жашагъанларына Тазретни жаны ауруду. Юйлери юй деп тюйюл эди: эки гитче отоу, кеслери да алашала. Бийигирек адам кирсе, башы чардакъгъа жетерикди. Юйге кирген эшик къынгырды, кеси да тап этилмейди. Къангалары къургъакъсып, аралары бармакъ сыйынырча жепиле. Бир отоуну тёрт кёзлю терезесини жалан да бир кёзюню мияласы барды. Къалгъан кёзлерине быстыр буштукъла салынып дыла. Жауун жауса, юйню башы тамгъаны белгили болуп турады. Къабыргъалада суу ызла кёрюнедиле. Отоуда тюзюнлей ишленнген быргъысы бла печь да барды. Аны да жер жеринде сюртюлгенлери къобупду... Юй, Тазретге къолайсыз кёрюннгенликге, аны ичинде жашагъанлагъа ол къала кибик эди. Нек дегенде, аланы башха ышыкълары жокъ эди. Аман эсе, ахшы эсе да, кеслериникиди, саман этип, ёз къоллары бла ишлегендиле. Сау болсунла Къарсакъбай бла Айгюл! Ала иги болушхандыла. Башына салгъан агъачны да Къарсакъбай ташыгъанды.

Къалай-алай болса да, бюгюн бу жарлы юйге къууанч киргенди. Тазрет юйдегилени хар бирине саугъала алып келгенди. Мария да, келинле да, Азинат да жыйрыкъла къоллу болдула. Аланы Куна кеси къолу бла тигип ийгенди. Ала анга неден да бек къууандыла. Болгъан кийимлери да тозурап, башхасын сатып алыргъа да къолларындан келмей, амалсыз болуп тура эдиле. Азинат къууаннгандан кесине жер тапмайды. Къызыл, акъ тамгъалы къолан жыйрыкъны юсюне кийип, махтанады. Арт жыллада ол ёсгенди. Ариу къыз болгъанды. Аны бет чырайы анасыны къыз заманына ушайды. Куна хар бирине чурукъла да жибергенди. Айшатныкъыла аягъына бир кесек тарыракъ болгъандыла ансы, къалгъанланыкъыла тапдыла. Тазрет андан сора машок бла бир къакъ эт да, бал къалачла да, артмакъ бла бир тюй да келтиргенди. Энди къауум заманнга ач болмазча болгъандыла.

Юйдегиле танг атаргъа кёп къалмай, алай жатдыла. Мария кесине бла къарындашына кичи отоуда жер этгенди. Экиси да жукъуну унутхандыла. Ана тилине тансыкъ болгъан Мария Тазретни хар сёзюне сюйюп тынгылайды, кеси да жаны ыразы бола жаншайды.

— Мария, былай жашап турургъамыды умутунг? — деп сорду Тазрет.

— Да, мындан иги болса, угъаймы деригем.

— Мен сени биргеме алып кетеригем... анабызны тилеги да алайды.

— Къуру мени?!

— Жиберирге унасала, барыгъызны да.

— Жиберлик тюйюлдюле. Бир элден бир элге барыргъа окъуна къоймай турадыла.

— Да сора сен жашаууну мындамы ётдюрюрге айтаса?

— Мен Сергону атып кеталлыкъ тюйюлме. Ол тургъан жер жаханим эсе да, мен да анда турлукъма. Сора жашланы да сакълап турама мен мында. Кёплени адамлары къайтхандыла. Меникиле да келирле, Аллах айтса.

Марияны жюрек къыйынлыгъы Тазретге берилди. Экиси да бирден инжилдиле. Къарындашыны жюреги бютюн бек ауруду. Нек дегенде, ол Элдарны ёмюрде да анасыны аллына келмезлигин биле эди...

— Къыйналып солугъанча кёрюнесе,— деди анга эгечи.

— Угъай, угъай... жукъларгъа тартына барама да, андан болур,— деп, Тазрет бир жанындан экинчи жанына бурулуп жатды.

32

Тазретни келгени Марияны юйюрюне эс тапдырды. Ол бек алгъа быланы юйлерин кебине келтирди. Жангы эшик ишлеп салды, башын топуракъ бла жангыдан жабып, жаууп жауса таммазча этди, печни оюп, жаппа-жангыдан ишледи, къайдан мажарды эсе да, терезе кёзлеге да мияла табып салды, юйню тышын, ичин да акълады... Алай бла, жангы келинча, Марияны юйю Жетисайда кёзге илинди. Юйню ишин бошагъандан сора Тазрет Исламны къабырыны тёгерегине самандан буруу этди. Анга да бир талай кюню кетди. Энди уа артха — Урух къабакъгъа къайтыргъа керекди. Мария аны кюз артына дери кетмезин тиледи. Тазретни уа аллай онгу жокъ эди. Анда да, мындача — колхоз! Эки ыйыкъгъа тилеп кетгенди. Бери келгенине уа айдан артыкъ болду. Эгечине жаны ауруп турады ансы, эртде окъуна кетерик эди. Алай энди мындан кёп къалыргъа жарарыкъ тюйюлдю — юйюнде да къайгъы этип тура болурла. Тамбла ол Жетисайдан кетерикди.

Тюш болуп барады. Мария да, келинлери да биягъы чюгюндюрдедиле. Жукъартыу ишни бошап, энди чага этедиле. Азинат да анасыны биргесине ишлейди. Школ бошалгъанлы, уллуду, гитчеди деп къарамай, сабийлени сабанлагъа сюргендиле. Энди чюгюндюрню къазып, аны балтуз заводха ташып бошагъынчы, алагъа тынчлыкъ боллукъ тюйюлдю.

Мария да, Азинат да жолгъа къарай-къарай ишлейдиле. Тазрет Сергону алып, тюшде бери келирге керекди. Ала бирге ауузланыргъа деп оноулашхандыла. Сабан къыйырында колхоз къа-

ванны да тылпыуу чыгъады. Кёже[1] хазыр болгъанлай, шапала чогюндюрчюлени ашаргъа чакъырлыкъдыла.

Нек эсе да Тазрет бла Серго уа кёрюнмейдиле. Марияны ачдан ичи шор тарайды. Алай ол кеси къайгъылы тюйюлдю. Серго келип, аны жылы кёжеден бир тойдурсун ансы, анга башха зат керек тюйюлдю. Аны жангыз къууанчы олду! Ол анга къайгъырыу бла жашайды. Аны мында къоюп, Мария къалай кетип къалыр? Угъай, андан эсе, ёлген этсин. Туудугъун кёрмей бир кюн да жашау эталлыкъ тюйюлдю. Ол кюнден кюнге ёседи, кюледи, ойнайды. Аны сыфатчыгъын кёрсе, Марияны кёлю жарыйды, жюреги къууанады. Ол кесини геллясын сюеди. Мария келинлери бла ингирде ишден къайтханда, Серго анасын къоюп, бек алгъа Марияны къучакълайды! Ол хар заманда аны къойнунда жатады. Мариягъа ол гитче Алимчикди! Мария аны дунияда бир затха да алышаллыкъ тюйюлдю — не туугъан элине, не дуния мюлкюне!..

Тазрет Сергону къолундан тутуп, экиси да юйден чыкъдыла. Исси хауа бетлерине урду, ийнелеча ёткюр кюн тыякъла уа кёзлерин къаматадыла.

— Бусагъат экибиз да геллянга барабыз,— деди жашчыкъгъа Тазрет. Серго къууанчлы болуп, кесин алгъа тартдырды.

Ала юйню мюйюшю бла сол къолгъа бурулуп орамгъа чыкъгъанлай, ёргеден ашыкъмай келген биреуню кёрдюле. Ол орамда ойнап айланнган сабийлени къатларында да тохтап, алагъа да бир затла сора, тёгерегине тангкёрдю болуп къарай келеди. «Халына кёре, бу, ким эсе да, тыш адамды»,— деп келди Тазретни кёлюне. Аны сакълап, Тазрет бла Серго орамны ортасында тохтадыла. Тыш адам ала таба жюрюшюн терклендирди. Ол жуукъалашханы сайын Тазретни бети да тюрлене башлады. «Былай жюрюшю ушагъан!..» — деп, жюреги элгенди. Сергону да къолундан тутуп, тыш адамны аллына тебиреди. Ала бетден бетге тюбедиле.

— Къанамат!?

— Тазрет!

Орамны ортасында экиси да бир бирин къучакъладыла. Аланы алай къучакълашханларын тамаша кёрюп, Серго да къучагъын жайып, алагъа къысылды. Быланы тамашаларына тийрени сабийлери да жыйылдыла.

— Тазрет, сен а мында нексе?! — деп сорду Къанамат, къууанчын да, сайирсиниулюгюн да ичине сыйындыралмай.

— Къонакъгъа келип турама...

Ала бир бири бетлерине къарап, жангыдан къучакълашдыла.

— Къайдан чыкъдынг, Къанамат?!

— Айдан артыкъ болады мен Къазахстанны къыдырып айланнганлы, адамларыбызны излей. Саумудула бизникиле?

— Саудула, Къанамат.. .саулары саудула.

— Ол айтханынг? — деди Къанамат, жюреги къоркъуп.

— Келчи юйге... Орамны ортасында турмайыкъ.

К ё ж е — лапша *(къазах.)*

— Бу жашчыкъ а кимди? — деп, Къанамат энишге ийилип, Сергону бетине къарады.

— Алимни жашчыгъыды... Серго.

— Хо-о, бир да?!

Къанамат жашчыкъны эки къолу бла да ёрге кётюрюп, кёкюрегине къысды. Эки кёзюнден чыкъгъан жилямукъ тамычыла кюнде жылтырадыла.

— Къанамат, бек тюрленнгенсе. Жюрюшюнгю ушатханем ансы, таныялгъан да этерик тюйюлем.

— Уруш мени аман ийлегенди. Сау къалгъаныма сейир да этеме.

Къанамат керти да адам танымазча эди: бетинде жара тапладан бармакъ басар жери жокъду. Онг къашы болгъан жери ичине батыпды, кёзю жарты жумулупду. Ол аны алгъын болуучу сыфатын башха тюрлю этгенди.

Ала юйге келдиле.

— Киши да жокъду да мында,— деди Къанамат, къарангы тартып тургъан жер юйню ичин кёзлери бла къармай.

— Барысы да ишдедиле... Мария да, Айшат да, Фатимат да, Азинат да.

— Ислам а?

— Ислам...— Тазрет сёзюн жутду.

— Къайдады Ислам? Нек тынгылайса?

— Къанамат, сен кёп жаша, Ислам жокъду.

Къанамат эки къолу бла бетин жабып, шош болду.

Сергону да бетинден жарыкълыкъ кетди.

— Бу нек жиляйды? — деп, Тазретге къысылды.

Къанамат башын кётюрдю.

— Жюрегим тынгысыз эди,— деди ол, ауур кючсюне.— Бир палах болгъанын сезгенем.— Эмен терекча къаты къарындашым къалайлыкъ бла жоюлуп къалды? Атабызны орнунда ол эди. Аны ышыгъына къысылырма деп келе эдим да, болмады. Ол алай терк бюгюлюп къалырча адам тюйюл эди. Баям, кёчгюнчюлюкню ачыуун кётюралгъан болмаз.

— Не этериксе, Къанамат. Огъурсуз заманнга тюбетгенди Аллах барыбызны да.

— Керти айтаса... Кёп жерлени кёрюп келеме. Хар къайда да — къыйынлы адамла.— Къанаматны кёзлери къайры эсе да кенгнге сагъышлы къарадыла.— Фазикадан бла Дадашдан а не хапар?

— Ала Къыргъыздадыла. Саудула.

— Аллахха шукур.

— Къанамат, сен Серго бла былай тура туругъуз, мен барып, тиширыуланы къууандырайым...

— Тохта, Тазрет. Алыкъа сорлукъ затларымы бошамагъанма. Алим бла Элдар саумудула?

Ол соруу Тазретни титиретди. Алай Къанамат ишекли болурча зат сездирмеди.

— Алыкъа аладан хапар жокъду. Ким биледи, ала да, къайры барлыкъларын билмей, ажашып айлана эселе уа.

— Ажашхан а не къадар да этсинле, сау болсунла ансы...

Бу кезиуде чюгюндюр сабанладан элге тёрт тиширыу: Мария, Фатимат, Айшат эм да Азинат къууулушуп келе эдиле. Къарсакъбайны къызчыгъы чабып барып, алагъа ким эсе да бир тыш адам келгенин айтханды. Ала уа энди жан атып келедиле. «Ким келген болур?!» — деген соруу хар бирини жюрегинде от къабындыргъанды. Мария жашларындан бири келген сунуп чабады, Фатимат Алимни кёрюрге ашыгъады. Айшатны эсинде уа — Къанамат! Алай кимни насыбы тутарыгъын алыкъа аладан бири да билмейди. Хаз ким кесини умутун байракъ этип келеди...

Тиширыула юйге суху кирдиле. Барысы да Къанаматха аралып, таныялмай, сирелип къалдыла.

— Кимсе сен?! — деп, Мария аны аллына жуукъ барды.—Сенмисе, ханым, Къанамат?!

Айшат босагъа юсюнде жеринден тебалмай къалды. Бети бирде агъарады, бирде уа къызарады. Кёз аллында тейри къылыч тартылып тургъанча болду. Жюреги уа анга: «Нек тагъылмайса эринги бойнуна?!» — деп къычырады. Аллах бла да ыразыды. Къойнуна жабышып, жау чыракълай эрип кетерге да хазырды. Алай адет, намыс деген барды. Анасы кибик, Марияны къатында ол алай эталлыкъ тюйюлдю. Тазретден уялады. Айшат, шёндю асыры къууанчлы болуп тургъандан, эрини бетинде жара тапланы да кёрмейди... Мария Айшатха бурулду да, аны къолундан тутуп, Къанаматны аллына элтди.

— Уялма, жаным. Биз алайсыз да кёп къыйынлыкъ кёргенбиз. Танысыкълагъыз бир биригизни.

Айшат уяла-уяла башын эрини кёкюрегине къысды. Фатиматны кёзлерине Алим кёрюнюп, Айшатны орнуна кеси насыплы бола тургъанча, жюрексинип къууанды...

Экинчи кюн Тазрет Жетисайдан кетди. «Энди бизни ючюн жарсыма. Тыянчагъыбыз барды...»,— деди Мария къарындашына, аны жолгъа ашыра.

Ол кюн окъуна комендант Юдин, къуугъуннга чыкъгъан атлыча, миниген атын да терлетип, белинде да героху бла Жетисайгъа жетди. Къанаматны кёчгюнчюлени тизмесине къошуп, учётха алды. Алай бла, Туугъан журту ючюн къанлы урушда жаханим азабын сынап, киши жерине къысталгъан юйюрюне къайтхан совет солдат зорлукъну тузагъына тюшдю.

33

Кюз арты суукъла быйыл башха жылладан эсе эртде келдиле. Алыкъа жетисайчыла ёсдюрген чюгюндюрлерини экиден бирин да къазып бошамагъандыла. Адамла ишге жылы кийинип, алай барадыла. Бир къауумла трактор къазып кетген чюгюндюрню жыйып, бичен батанлача, жер жерде тёбеле этедиле. Бир къауумла уа бичакъла бла къазылгъан чюгюндюрню чапыракъларын жонуп, ариулайдыла. Къара суукъ санларына ётеди, къолларын юшюте-

ди. Алай анга киши да къарамайды. Уллу да, гитче да къадалып кюрешедиле. Школда да дерслени тохтатхандыла. Сабийле барысы да чюгюндюр сабанлададыла. Къалай да этип, къыш тюшгюнчю чюгюндюрню къазып бошаргъа керекди. Жер бир бузласа, аман кюнлери башларына келликлерин колхозчула биледиле. Аны себепли, ала кюз арты къара суукъланы уллу тергеуге алмайдыла, къыщны къатында ол алагъа бал къапхан кибикди.

Жонулуп ариу этилген чюгюндюрню машинала, арбала да балтуз этиучю заводха къыстау ташыйдыла. Танг аласындан, ингир къарангысына дери сабанлада иш тохтамайды. Колхозну председатели да, парторг да, бригадирле да бир жары бёлюнмейдиле, чюгюндюрчюлени ашыкъдырадыла, бир бирлери бла эришдирип ишлетедиле. Уллу хакъ берирге да айтадыла. Иш кезиуюнде тамамланмаса, была райкомну аллында жуап берликдиле. Жыл сайын районда эки-юч председатель ишинден къысталады. Сюдге тюшгенлери да болады.

Ол жаны бла Жекебайны насыбы тута келеди. Алыкъа ол райкомдан выговор окъуна алмагъанды. Былтыр а Жетисайгъа районну кёчюучю Къызыл байрагъын окъуна бергендиле. Райкомда аны алгъышлагъанларында, ол: «Мени алгъышламагъыз да, колхозчуланы алгъышлагъыз... бегирек да малкъарлыланы!» — дегенди Алай бла ол район къуллукъчуланы бир кесек дыгъылларына да къатылгъанды. Аладан бир къауумлары малкъарлыланы энчи айтханын жаратмагъанды. Бир-эки кере анга аны эскертген да этгендиле. Алай Жекебай сёзюнден артха турмагъанды. Ол ишлеген адамны кёре да, багъалай да билген председателди.

Кюн батып, ингир бет алды. Жумуш бла къоншу колхозгъа кетген Жекебай, ызына ашыгъыулу къайтып келе эди. Ол сабанлада кёрюнсе, анга бет этип, кетерикле да кетмей ишлейдиле.

Кенгирекден окъуна председателни къулагъына жыр эшитиледи. Атыны жюрюшюн акъырынландырды. Жыргъа къулакъ салып тынгылады.

Аллахыбыз — Къудай болду,
Нартюхюбюз — будай болду,
Отунубуз — —къурай болду,
Чыпчыгъыбыз — торгъай болду...

Жырлагъанла Мадинаны звеносунда ишлеген малкъарлы тиширыула эдиле. Жекебай аланы бу жырларын биринчи кере эшитмейди. Хар эшитгени сайын жюреги титиремей да къалмайды. Бу жыр анга къуру да жер тюбюнде зындандан эшитилген сарнауча эшитилиучюдю. Бирсиле уа алай сунмайдыла, малкъарлы тиширыула такъгъан жырны оюнча, кюлкюча, лакъырдача ангылайдыла. Алагъа жууапха къазахлы тиширыула да чам жыр такъгъандыла. Малкъарлыла жырлап тебиреселе, ала да жууап къайтарадыла. Араларында оюн-кюлкю тууады. Бу ингирде да алай болду. Малкъар жырны ызындан къазах жыр эшитилди:

Нанымызды — гыржын дейди,
Баурсакъты — лёкъум дейди,
Къуртумузду — бишлякъ дейди,
Къылшамызгъа — —чюгюндюр дейди...

Жекебай кёлюнден кюлдю, жюреги къууанды. Малкъарлыла жер аудурулуп келген биринчи жыллада жетисайчыланы бла алаиы араларында бир бирге терс къарамакълыкъ, ышанмаулукъ, гурушхалукъ да бар эди. Энди уа эки жаны да жууушхандыла, бир бирни ангылагъандыла, жюреклери жалгъашхандыла. Малкъарлыла ишге тириликлери бла кеслерин сюйдюргендиле. Болса да алыкъа Жетисайда кёчгюнчюлеге Совет властны душманларынача къарагъан адамла бардыла. Аладан бири — колхозну парторгу Жаманбайды. Аны ол былхымын жаратмай, Жекебай бла экисини арасында талай кере сёз къозгъалгъанды. Болса да Жекебай ол ишни юсюнден парторг бла тереннге кирирге къоркъа эди...

Колхозну председатели Мадинаны звеносуну къатына келип, атындан тюшдю. Чюгюндюр ариулай тургъан тиширыула анга жарыкъ болдула.

— Жырны нек тохтатдыгъыз? — деди Жекебай алагъа. Председателге Мадинаны кёзлери кюле тургъанча кёрюндюле. Кюлгенден да озуп, ойнакълай тургъаннга ушадыла. «Сейирди бек!.. Бу жолгъа дери мен муну былай жарыкъ болуп кёрмегенме. Баям, не эсе да бир затдан жюреги къууаннганды»,— деди ичинден Жекебай. Къызны жарыгъанына ол кеси да жарыды. Кёчгюнчюлени кёллери кётюрюлген кезиулери алай кёп болмайды. Туугъан жерлерин сагъына, туманнга кирген кюнча, бетлерин мудахлыкъ басханлай турады. Мадинаны уа, къарындашы тутулуп кетгенли, адамыча ышаргъаныи окъуна кёрмегенди Жекебай. Былтыр аны звеносу колхозда биринчи жерни алгъан эди. Анга саугъагъа жыйрыкълыкъ да берип, къолун тутуп алгъышлагъанында да жарымагъан эдиле аны кёзлери. Бусагъатда уа тепсериги келип турады. «Кенгесми къууандыргъан болур?..» — деп да келди председателни кёлюне. Мадина бла Кенгес бир бирлерин сюедиле деген хапарны Жекебай эшите-эшите турады. Сюймеклик — къарыулу затды. Ол не къаты жюрекни да эритеди, ачыуну, бушууну да унутдурады...

— Агъай, бюгюн Махмуддан къагъыт келгенди! — деди Мадина, къууанчлы эринлери бирге жетмей.— Санга къызыу салам айтады!

Жекебай къызны къолун тутуп, алгъышлады.

— Жакъсы болгъан экен! Салеми юшюн кёп рахмет огъан! — деди председатель, жюрегинден къууаннганын сездире.— Мен сагъан айтып жюрдюм-гъой, агъанг эсен деп. Ал сен, шырагъым, магъан сенбей (ийнанмай) жюрдюнг. Ёзю къай жерде?

— Калыма дейди. Мен аны бир да эшитмегенме. Узакъдамы болур ол жер? — деп, Мадина ашыгъып сорду.

— Э-э, къарындас[1] ол алыс жер... ёте алыс,— деди Жекебай башын чайкъай.

Бюгюн Мадина письмону окъугъандан сора, бек узакъ тюйюл эсе, комендантдан тилеп, барып къарындашын кёрюп къайтыргъа уллу таукел болуп тура эди. Жекебайны айтханы аны ол умутун юздю. Алай къызны къууанчы аны ючюн селеймеди. Къарындашы тутулуп кетгенли беш жыл озгъанды. Андан бери Махмудну бир тюрлю хапары эшитилмей тургъанды. Аны ёлген сунуп, къатыны да, Мадина да кёп жилягъандыла. Ол а — сау!

Кёз байланыпды. Чюгюндюрчюле юйлерине кетип тебиредиле. Мадина уа кетерге ашыкъмады.

— Кел, неге деп къаласа кесинглей мында,— деди анга Айшат.

Бу кезиуде кенгден чыракъларын жандырып келе тургъан машина эсленди.

— Къуруп кетмегин сен. Аны бизден неге жашыраса... айтхан этсенг а Кенгесни сакълагъанынгы,— деди Айшат, Мадинагъа лакъырда эте. Ала кетдиле. Машина уа келе келип чюгюндюр къалауну къатында тохтады. Аны кабинасындан Кенгес чыкъды. Мадина бла экиси бирге къучакъларын кенг жайып тюбедиле.

— Менинг Айым, Кюнюм! — деди Кенгес.

— Мени наным! — деп ахтынды Мадина.

— Чюгюндюрню бошагъанлай, той этебиз! — деди жаш.

— Атанг, ананг ыразылыкъларын бергенмидиле? — деп сорду къыз.

— Ала ыразыдыла,— деди Кенгес. Эки сюйген къарангы кечени ташасында бир-бирге къысылдыла.

34

Печде от этилгенликге, конторну ичи суукъду. Председателни кабинетине жыйылгъанла тонларын тешмей олтурушадыла. Жекебай правленни членлерине колхоз ишни жыллыкъ итогларыны юсюнден къысха айтып билдирди да, экинчи вопросха кёчдю.

— Райкомну оноуу бла, биз колхозубуздан биреуленни Ленинни орденине кёргюзтюрге керекбиз,— деди ол, дауурну селейтир ючюн, къолунда къызыл къарындашыны къыйыры бла столну акъырын къагъа. Дауур тохтагъынчы, председатель тёзюмлюк этип, тынгылап турду.— Кимни къаллай оюму бар эсе да, айтыгъыз,— деп, Жекебай сёзюн андан ары бардырды.— Ленинни орденин алчы чюгюндюрчюбюз алыргъа керекди.

— Алай а нек? Мени акъылыма кёре, ол уллу орденнге чюгюндюрчюлерибизден эсе, къойчуларыбыз тийишлидиле,— деп, парторг Жаманбай председателни аузуна чапды.— Мен терс эсем, ма былайда правленни членлери айтсынла.

— Друс, друс...— деп, бир-экеулен парторг жанлы болдула.

— Садыкъов Тёлеген жюз къой башындан жюз алтмыш къозу алды. Махтауну анга бермесек, кимге берликбиз!..

Къарындас — эгеч, эгечим *(къазах.)*

— Тёлеген быйыл жигит болгъанды,— деди председатель, парторгну сёзюн бёлюп.— Ол да тийишлиди Ленинни орденине. Алай райкомда чюгюндюрчюге берирге керекди дегендиле.

Кабинетде дауур уллугъа кётюрюлюп, алай басылды.

— Кесигиз билгенликден, быйыл чюгюндюрчюлерибиз аман ишлемегендиле. Аланы арасында бир къауумлары уа уллу хорламгъа жетгендиле. Мадина колхозубузну атын битеу областха айтдыргъанды.

— Сора орденни анга бериргеми дейсе? — деп, Жаманбай Жекебайгъа сур бет алып къарады.

— Оноу этейик дейме. Тюз оноу.

— Аны оноуу бирди. Орденни Къатипа алыргъа керекди,— деди парторг.

— Къатипаны звеносуну кёрюмдюлери Мадинаны звеносундан эсе алашадыла.

— Тап алай эсе да, Къатипа тийишлиди. Ол кесибизни къазах къызыбызды...

Жаманбайны сёзлери дауурда тумаландыла. Парторгну къаны бузулду. Юсюнде чубур тонун тешип, шинтигини артына такъды.

— Сиз не этесиз! — деп къызды ол кабинетдегилеге,— Мадинаны ким болгъанын билемисиз сиз? Ол халкъны душманыны эгечиди. Аны къарындашы кёсемибиз [1] Сталинни политикасына къажау сюелип, жыйырма бла беш жылгъа тутулгъанды. Къайдады сизде партия жютюлюк!

Правленни членлери шум болдула. Бир къауумлары парторгдан буюкъгъан окъуна этдиле. Алай, Жекебай кесин желге бюкдюрмеген терекча, къатылай къалды.

— Сен, Жаманбай, хар заманда да, ёзюнгден сора, партияда адам болмагъанча сёлешесе,— деди ол парторгга.— Биз да партияны членлерибиз.

— Партияны членлери эсегиз, халкъны душманына Ленинни орденин тежегенигиз неди?

— Мадина халкъны душманы тюйюлдю. Ол ишге жанын атхан къызды. Къарындашы ючюн а ол жууаплы тюйюлдю. Унутхан эсенг, Сталинни сёзюн эсинге тюшюр. Атасы ючюн жашын терслерге жарамайды. Жашы ючюн...

— Сталиннге тийме,— деп къычырды парторг председателге.— Мен аны ючюн жанымы къыяргъа да хазырма. Сен а? Сиз, былайда олтургъанла уа?

— Эй, сен барыбызны да халкъ душманнга санай тургъандан саумуса? — деди правленни члени Базарбай.— Сталин ючюн урушда немис танкны аллына ушкок бла чапхан кишиме мен. Эслеп сёлеш. Орденни уа, Къудайгъа къарап айтханда, Мадинагъа тийишли кёреме мен.

— Алаймыды?! — деп, Жаманбай олтургъан жеринден секирип къонду.— Алай эсе, мен мында этерик жокъду. Райком айырыр ортабызны.

К ё с е м — бачама *(къазах.)*

— Жерингде олтур. Сен бизни райком бла къоркъутма,— деди анга Жекебай.— Сени не зат ючюн ауругъанынгы мен билмегенми сунаса? Битеу эл да биледи аны.

— Не затны?! — деп, парторг къаты сюелди.

Жекебай эртдеден бери да ичинде кечиндирип келген чурумун бу жол да айтырыкъ тюйюл эди. Алай Жаманбайны бетсизлиги чыдамын тауусду.

— Сени бар излегенинг да, мени тайдырып, орунума киргеди.

Кабинетни ичи шош болду. Жалан да анда олтургъанланы солугъанлары эшитиле эди. Парторгну бети алгъасынды. Кёзлери алас-булас этип, тёгерегине къарадыла.

— Сен манга жала жабаргъа [1] кюрешме,— деди ол, ачыудан тилин чайнай.— Манга сени орунунг керекмейди. Мен партиябызны намысын сакълап кюрешеме.

Жаманбай тонун да кийип, кабинетден чыгъып кетди. Тышында суукъ боран юсюне урду. Ол андан кесин къоруулай, билегин бетине тутду. Тюзюнлей райкомгъа барыргъа кёл алды. Алай кеч эди. Иш бошалгъынчы ары жеталмазлыгъын билип, юйюне кетди.

— Папа келди, папа келди! — деп, сабийлери аллына чапдыла. Бийчеси да анга жарыкъ болуп, чай къайгъыгъа кирди.

— Амантай адам жиберип, бизни тойгъа чакъыртханды,— деди ол эрине, жарыкъ болуп.

— Не тойду ол?

— Баласына келин келтиреди... Кенгесге.

— Кимни? — деп сагъайды Жаманбай.

— Малкъар къызны... Мадинаны.

Эшик жанында чюйге такъгъан тонун сермеп алып, Жаманбай юсюне кийди.

— Къайрыса энди уа? — деп, къаты сейир этди. Анга да сёз айтмай, парторг юйюнден ачыуланып чыкъды. Тышында биягъы боран, бютюн да къаты уруп, аны аллын тыяргъа кюрешгенча, кёкюрегинден артха тюртдю. Терен къарны жыра, Амантайны юйюне ёпке солуу этип жетди. Анда жуукъла, ахлула жыйылып, ашсуу къууумну юсюнде эдиле.

— Э-э, Жамеке, кел, тёрге ёт! — деп, Амантай анга жарыкъ тюбеди. Жамантай бурун сюеклерин тургъузуп, босагъа къатында тохтады.

— Сен жашынга кимни аласа? — деп, юйню иесине хыны сорду.

— Элибизде бек ариу, бек ахшы къызны.

— Былшылдама [1],— деди да, парторг босагъа къатындан алгъа ётдю. Аны огъурсуз жапысы да, адепсиз сёзю да, Амангайны сейирге къалдырдыла. Бирсиле да, бу не этеди дегенча, Жаманбайгъа бетлери тюрленип къарадыла.

Жала жабаргъа — жалгъан айтыргъа *(къазах.)*
Былшылдама — жаншама *(къазах.)*

— Сен мени жуугъуммуса огъесе тюйюлмюсе? — деп сорду парторг Кенгесни атасына.

— Нек сораса алай? Жуугъум болмасанг, биринчиге сени чакъыртмазем.

— Манга сени чакъыртханынг керек тюйюлдю. Тойну тохтат.

Къулагъы эшитгеннге жюреги ийнанмай, Амантай армау болду:

— Сени не айтханынгы ангылай эсем, Къудай урсун.

— Мадина Кенгесге тийишли тюйюлдю. Ол кёчгюнчюдю... Ол бандитни эгечиди. Кеси башынгы да, бизни башыбызны да отха сукъма! — деп, силкинди Жаманбай.

— Олмуду айтырыгъынг? — деди Кенгесни атасы, бети алгъасынып.— Айтырыгъынг ол эсе, былшылдагъан мен тюйюлме, сенсе.

Ачыуу ичине сыйынмай, Жаманбай, безгекден ауругъан адамча, къалтырады.

— Ой-бай, бир биригизге былай этмегиз,—деп къатынла алагъа жан жанындан жюуюлдедиле.

— Сабыр болугъуз,— деп хахайлады парторг тиширыулагъа.— Сиз партияны политикасындан жукъ ангыламайсыз. Эшитмедим демегиз, Мадинаны аягъы бу юйге басса, ишни ахыры аман бла бошаллыкъды.

— Эй, къарайма да, сен мени къууанчымы бузаргъа деп келгенсе. Алай эсе, кёзюме кёрюнме! Думп бол мындан! — деп, Амантай кёкюрегинден артха тюртдю Жаманбайны.

— Алаймыды! Алай эсе, кёрейик! — деп, Жаманбай, эшикни да къаты уруп, чыгъып кетди. Бу жол да, тышында биягъы суукъ боран, юсюне юрюп, аны бутларына, тон этеклерине жабышып, артха тартды. Ол юйюне келди да, халжарда атына иер салды.

— Къайры атланнганса? Ингирде тойгъа барыргъа керекбиз,— деди анга къатыны.

— Тоюнг да, сен да къуругъуз,— деп, Жаманбай атына минип, район таба жортду, аны акъылы Юдинни табып, Жетисайгъа алып келиргеди. Ол анга айтханын этдираллыкъды. Къуру бу жол тюйюлдю. Жетисайда кёчгюнчюле аякъларын къалай басханларына дери да ол комендантха билдирип тургъанды. Аны себепли Юдинни бла Жаманбайны араларында шуёхлукъ кючленнгенди.

Парторг районнга къарангы болгъан кезиуде юшюрге аздан къалып жетди. Комендатураны эшигине кирип салынып эди. Ол Юдинни юйюне барды.

— Областха кетгенди.. жыйылыугъа,— деп билдирдиле анга комендантны юйдегилери.

Жаманбай ызына айланды. Къаты суукъ сюеклерине дери ётгенди. Юйюне терк жетерге керекди. Алай атны чапдырса, жел къатыланып, бютюн да суукъ болады. Атдан тюшюп, жыяу барып, жылынаргъа да кюрешеди. Ол иши да хазна болмайды: ат жюгенинден тартдырып, терк барыргъа унамайды. Кече ортасы бола, аманны кебинден Жетисайгъа жетди. Кеч болгъанлыкъгъа юйлени кёбюсюню терезелери жарыкъ эдиле. Амантайны юйюнден а

домбраны согъулгъаны, жашланы, къызланы оюн-кюлкюлери, жарыкъ кюйле эшитиле эдиле.

Жаманбай бузлагъан санларын кючден бла бутдан тепдире, юйню босагъасындан зор бла кирди. Кире баргъанлай кёзю-башы тёгерек айланды. Бийчеси аллына чабып, къолтугъуна жабышды.

Къауум кюнден, ёпкелерине суукъ ётгенди деп, Жаманбайны район больницагъа элтдиле. Дагъыда бир къауум кюнден а аны ёлюгюн юйюне алып келдиле.

35

Таулула киши жеринде жашагъанлы он экинчи жыл бара эди. Бу жылланы ичинде къыралда да, аланы жашауларында да кёп зат тюрленнгенди. Дунияны аузуна къаратып тургъан «ёлюмсюз» Сталин да ёлгенди. Анга жилягъанла да кёпле болгъандыла. Кёчгюнчюлюкню азабын чегип тургъанланы араларында да бар эдиле анга жюреклеринден жарсыгъанла. Битеу къыралыбыз да тургъан эди бир ауукъ заманны — булутлагъа тумаланнган кюннге ушап. Алай артдан артха ол да аязды.

Сталин ауушхандан сора, кёчгюнчюлеге да Тейри эшик ачылгъанча болгъанды. Алагъа къыралны ичинде, туугъан жерлеринден башха, къайры сюйселе да барыргъа-келирге эркин этгендиле. Ол да иги эди. Кёп ахлула бир бирлерин излеп тапхандыла, къууанигандыла, ёлгенлерине жилягъандыла.

Жетисайгъа Дадаш бла Адил да келген эдиле. Аланы келгенлери Марияны къарангы юйюн жарытхан эди. Дадаш бла Адил Жетисайда бир къауум кюн туруп, Исламны къабырыны тёгерегинбашын да тап этип, алай кетгендиле.

Озгъан жылланы ичинде сабийле ёсгендиле. Азинат жетген къыз болгъанды. Аны ариулугъуна кёпле сукъланадыла! Серго да киши болгъанды. Жетинчи классха жюрюйдю. Кеси да иги окъуйду. Къанамат а районда аты айтылгъан комбайнчыды. Аны хайырындан Марияны юйюр жашауу да къуралгъанды. Алгынча ач болмайдыла, жаланнгачлыкълары да бир кесек жабылгъанды. Азинат эрге чыгъып къалса деп, бир кесек ахчачыкъ окъуна жыйгъандыла. Айшат а насыплыды. Эки къызчыкъ да тапханды. Ала да ёседиле, кюлкюлери, жабылары бла юйюрню къууандыра! Мария бла Фатиматны жюреклери уа инжиледиле. Алимден бла Элдардан хапар жокъду. Алай умутларын юзмегендиле. Аллахны уллу къудуретине сыйынып, иги тилекле бла жашайдыла.

Жетисайда, къуру таулуланы угъай, къазахланы да сейирге къалдыргъан дагъыда бир иш болгъанды: сунмай тургъанлай, Махмуд башына эркин болуп къайтханды. Элде анга къууанмагъан жан жокъ эди. Алай кимден да бек Махмуд кеси къууанчлы эди...

Иги тюрлениуле кёп эдиле. Алай ала не кёп, не иги эселе да, кёчгюнчюлени туугъан журтларына тартыннган жюреклерине ырахатлыкъ бералмай эдиле. Аланы хар бирини акъылында къошагъы

болмагъан жалан да бир сыйлы сезим — Ата журтуна тансыкълыгъы жашай эди. Он эки жылны ичинде аланы ол сезимлерин не ачлыкъ, не бушуу сындыралмагъанды. Бюгюн да, бюгече да олду аланы жюрек сарыулары. Ёлгенле да туугъан жерлерине термиле ёлген эдиле, саула да тауларына термиле жашайдыла. Артха кетерге уллула бла бирге мында туугъан сабийле да ашыгъадыла. Къартла бютюн да тынгысыздыла. Ала, жерлерине къайтып, анда ёлюрлерин кюсейдиле. Алай аллай насыплы кюн келирми? Аны киши да билмейди.

Уллу къыралны жашауу уа, ташлы жолда баргъан арбача, жанжанына чайкъала, тыхырдай-тыхырдай барады. Быйыл партияны XX съезди боллукъду деген хапар да кенг жюрюйдю. Аны намысына деп ишлегенни, ишлемегенни да социалист эришиуге чакъырадыла. Фермалада, МТС-лада, къойчу къошлада уллу «хорламла» болдуруладыла.

* * *

— Жаманбай ёлген жылдача, быйыл да къыш не бек суукъду,— дей, Къанамат къолларын ауз тылпыуу бла жылытыргъа кюрешди. Нёгери Кенгес да, жылыныр ючюн, ремонт эте тургъан комбайналарыны тёгерегине чапды.

Быллай суукъда тышында механизаторлагъа ремонт ишлерин бардыргъан алай тынч тюйюлдю. Къолкъапсыз темирге тийип къарыу жокъду, бармакъланы кесине жабышдырып къояды. Алай болгъанлыкъгъа, МТС-ни кенг арбазында эртденден ингирге иш къыстау барады. Механизаторла февраль айда партияны жыйырманчы съезди ачылыргъа МТС-де болгъан битеу эл-мюлк техниканы жаз башы ишлеге хазыр этип бошаргъа сёз бергендиле. Аны себепли араларында социалист эришиуню къурап, къадалып кюрешедиле.

— Къанамат-агъа, бизге ол съезден келлик не барды. Андан эсе кесибизни суукъдан ёлтюрмейик,— деди Кенгес, асыры къалтыраукъ тийгенден, тишлерин бир бирге «чаркъ-чаркъ...» деп ура.

— Киеу, ол айтханынг неди? Сёз бергенибиз а,— деп ышарды Къанамат.

— Эй, сёзю къурусун. Мен кишиге да сёз бермегенме. Бизни барыбыз ючюн да МТС-ни директору бла парткому сёз бергендиле. Ала жылы кабинетледе олтуруп турадыла. Биз а былайда суукъдан къабыша турабыз. Тюзлюк къайда?

— Тюзлюкмю дейсе,— деп сагъышланды Къанамат.— Киеу, тюзлюкню не болгъанын мен унутхан окъуна этгенме.

Къанамат Кенгесге «киеу» деп, ол Мадинагъа юйленнгенли бери айтады. Кенгес алгъа шофёр болуп ишлеп туруп, артда уа Къанаматха комбайначы нёгер болгъанды. Алай этгенине жангылмагъанды. Арт юч жылны ичинде мирзеу орууда Къанамат бла бирге ишлей, аты да махтаугъа чыкъгъанды. Бир бирледе Кенгесни, бусагъатда айтханыча, жагъыны тутхан кезиулери болуучуду.

Алай Къанамат аны ангылаучуду. Ол да адамды. Темирден тюйюлдю. Аны не бек чочугъан кезиуюнде да Къанамат анга киеу деп сёлешиуючюдю. Ол сёзню эшитгенлей, Кенгес терк жумушап къалыучуду. Ким биледи, ол сёз Мадинагъа сюймеклигин аны эсине тюшюрюп, жюрегин жылыта болур эди. Мадинаны уа жаныча сюеди. Ол жашчыкъ тапханлы бери уа «Мадиначыгъым» деп, къубултады аны.

— Кел кетейик,— деп, Кенгес къаты болуп тохтады. Угъай, бу жол аны жагъыны тутмагъан эди. Къанамат нёгерини суукъдан керти да онгсуз болгъанын сезди да, инструментлерин жыйышдырып тебиреди.

Экиси да алгъа конторгъа кирдиле. Анда бир кесек жылындыла да, сора Жетисайгъа жол тартдыла.

— Къанамат-агъа, мен бир затны ангыламайма.

— Не затны?

— Съезд февралда ачыллыкъды. Ол ачылгъан кюн мирзеу оруу башланырыкъча комбайнлагъа къадалып ремонт нек этдиредиле?

— Техника барысы да ишге хазыр болуп къалса, сюе болурла оноучула.

— Да ала бизни юсюбюзден а нек сагъыш этмейдиле. Бу къыяма суукълада къыйнала болурла деп. Мирзеу июль айда жетеди. Ары дери МТС-да болгъан комбайнланы ремонт этген угъай, юч кере тууарып, юч кере жыяргъа боллукъду.

— Бу затланы мен да ангыламайма. Жай жылыулада ремонтну кёп да тынгылы этерге боллукъ эди. Алай аны оноуун бизге жетдирмейдиле. Башчыла кеслери биле болурла.

Ала къарны да жыра, терк барадыла. Жылыннган да этгендиле.

— Киеу, мен кетсем, нёгерге кимни аллыкъса?

— Сен а къайры кетериксе? — деп, Кенгес, сейир эте, Къанаматны билегинден тутуп тохтады.

— Кавказгъа.

— Да сизни ары иймейдиле да.

— Ийип къойсала уа!

Кенгес тынгысыз болгъанча кёрюндю. Ол Къанаматны билегинден ийди да, экиси да жолларын андан ары къысхартдыла.

— Сора сизни жеригизге ийселе, мени къатынымдамы кетерик-

— Сени ауругъанынг а башха зат кёреме,— деп ышарды Къанамат.— Иги къатынла бир заманда да эрлерин къоюп кетмеучюдюле.

— Мени Мадинам игиди. Ол мени сюеди.

— Алай эсе, сени бла мында къалыр. Къонакъгъа келе турурсуз. Бизни жерлени кёрюрсе. Жаратсанг а Мадина бла бирге Кавказда къалып къалыргъа да болурсуз.

— Угъай Къанамат-агъа. Кавказ дегенинг жаннет эсе да, мен Жетисайымы анга алышалмам.

Къанаматны жюреги тамагъына келди. Къалай багъалыды адамгъа аны от жагъасы, юйю, туугъан жери.

Эки ыйыкъдан партияны жыйырманчы съезди да ачылды. Анда Сталинни аманлыкъ ишлери ачыкъландыла. Аны бла байлам̂лы сау миллетлени туугъан жерлеринден кюч бла законсуз кёчюрюлгенлери да айтылып, ол кюйсюз иш битеу къыралгъа баям этилди. Жаралы жюреклеге жарыкълыкъ кирди. Жиляй-жиляй ау басхан кёзле, бийик кёкде узакъ жулдузланы жылтырагъанларын кёре башладыла.

36

Жай да болду. Кюз арты да келди. Дагъыда къыш жетди.

Мария къыйын ауруп жатды. Къуру да: «Башым, башым...»— дегенлей турады. Жюрегинден да тарыгъады. Кёрген къыйынлыкъларыны татыгъан болур. Юйдегиле да къоркъуп турадыла. Бир бирледе Мария «Э, киши...» — деп, эри бла да жаншайды. Баям, Ислам кёзлерине кёрюне болур. Ол алай этгенде, Фатимат бла Айшат къайгъылы боладыла. Азинат а кесин тыялмай жиляйды. Къоншула да Марияны саулугъун сора, кире-чыгъа турадыла.

Айшат юйдегилени барысындан да эртде уянды. Бирсиледен эсе аны жумушу кёбюрекди. Сабийли ананы тынчлыгъы болмайды. Къанамат да МТС-ха танг аласы бла кетиучюдю. Аны да ишине чай ичирип ашырыргъа керекди.

Юйню ичи Айшатха бирси кюнледен эсе суукъ кёрюндю. Тёшегинден къопханлай, саусуз жатхан отоугъа кирди. Мария жууургъаныпа да чулгъаныр, тынч жукълап тура эди. Печде от тамызып, чайник бла суу салды. Къанамат да туруп, къол-бет жууду. Ол олтуруп, чай иче тургъанлай, тышындан Кенгес сёлешди. Къанамат къабыргъада тагъылып тургъан сагъатха къарады. Башын чайкъай, ышарды.

— Бу адамны хораздан къошагъы болур ансы, заманны бир да ажашдырмайды,— деп, юйден чыкъды.

— Къалайса, киеу?

— Мыкъты [1]. Мария уа нечикди?

— Аллахха шукур, бюгече къайгъысыз чыкъгъанды.

— Мадина анга асыры жарсыгъандан, ёледи...

Экиси да ишлерине кетдиле. Ала жайда сабанлада, къышда уа МТС-да боладыла.

Мария уянды. Юйдегилери тёгерегине басыныпдыла.

— Анака, не тукъумса? — деди Азинат, къолу бла аны мангылайындан жумушакъ сылай.

— Тюш кёргенме.

— Аллах игиге жораласын,— деди Фатимат, къайын анасыны халын тап кёрюп, ичинден анга къууана.

— Туугъан элими... Урух къабакъны кёргенме. Анамы да. Ол кеси да ариу кийинип, жаш да болуп! — Марияны кёзлери къууаннган да эте, жилямсырагъан да этдиле.

М ы к ъ т ы — къаты; былайда иги деген магъанада.

— Иги тюш кёргенсе, анабыз!

— Айхай, уянып къалдым,— деди Мария ёкюнюп.— Андан эсе ол тюшюм бла къалгъыем... ёмюрде да уянмай.

— Анакам, жиляма, Аллахчю,— деп, Азинат башын анасыны кёкюрегине салды. Ол къызыны башындан да сылай, жилямукъ жуугъан кёзлерин юйню чардагъына аралтханлай турду.

Бу кезиуде тышындан кимни эсе да аякъ тауушлары эшитилдиле. Эшикни къагъып, юйге Жекебай кирди. Аны пальто жагъасына бла башында тюлкю бёркюню узун тюклерине къырау къагъып эди.

— Салеметсизбе?..— дей, ол алгъа ётюп, Марияны ундуругъуну аллына барды.— Халынг къалайды?

— Игиме,— деп, Мария башын жастыкъдан кётюрюрге кюрешди.

— Къозгъалма, Мария... тилейме, къозгъалма,— деди Жекебай саусузгъа.— Мен районнга барып, больницаны баш дохтуру бла сёлешип келеме. Базарбайгъа да айтханма. Ол бусагъат арбасын жегип, бери келликди. Больницада сени сау этерикдиле, ма кёрюрсе.

— Жанынга къурман болайым, Жекебай. Туугъан къарындашым къатымда болса, аны этериги да ол болур эди. Сау бол, сау айлан...— деди Мария, анга ыразылыгъын билдире.— Алай мен энди игирекме. Больницада туралгъан да этерик тюйюлме. Андан эсе, мени тёшегимден къозгъамай къоюгъуз. Тилейме барыгъыздан да.

— Анакам, больницада мен да къатынгда турурма,— деди Азинат, анасына жалынып. Мария башын акъырын чайкъады.

Бу кезуде эшикни да кенгнге ачып: «Мария! Ой Мария!..» — деп, къууанч тыпырлы болуп, аягъы басханны кёзлери кёрмей, юйге Махмуд кирди. Мынга не болгъанды дегенча, юйдегиле сейирге къалдыла.

— О, Жекебай, сен да мындамыса?! Эшитдигизми ол хапарны!

— Не хапар! — деп, юйдегиле барысы да бир ауузлан сордула.

— Бизге туугъан жерибизге къайтыргъа эркинлик бергендиле!.. Бусагъатда радиода айтхандыла!..

— Туугъан жерибизгеми дейсе?!— деп, Мария башын жастыкъдан кётюрюп сорду.

— Хоу, Мария! Кесим къулагъым бла эшитип, санга къуулуп келгенлигимди!

Фатимат бла Айшат экиси эки жанындан Махмудну бойнуна тагъылдыла. Азинат да аны белинден къучакълады. Мария юсюнден жуургъанны бир жанына атды. Угу-жугу ич жыйрыгъы бла ундуругъундан тюшдю. Махмудну аллына барды.

— Жанынга къатайым, керти айт, келдими ол Кюн!

— Келди, Мария, келди Къууанч Кюнюбюз!

Мария, санлары бирден къалтырай, Махмудну кёкюрегине къапланды.

— Ислам сау болса эди шёндю! — деди Махмуд, кёлю толуп, Марияны къучагъында ийнакълай.

Бу кюнню жазыкъ таулула, кёзлеринден къан тама, он юч жыл сакъладыла. Не узакъ эди аны жолу, не узакъ!..

Мария Махмудну кёкюрегинден башын алып, мылы тутхан кёзлери бла Махмудха къарады да:

— Жашым, кимди дейсиз аты да шёндюгю къырал таматабызны? — деп сорду.

— Хрущёв.

— Къор болайым мен анга,— деди Мария. Аны кёзлеринден жилямукъла тёгюледиле. Бу такъыйкъалада аны жилягъанын бла къууаннганын айыргъан къыйын эди. Ол, кеф адамча, ары бла бери тентиреди. Фатимат бла Айшат экиси эки къолтугъундан тутдула.

— Ана, кел тёшегинге жат,— дедиле ала анга.

— Угъай, къызларым, энди мен жатмайма. Жолгъа хазырланайыкъ... Туугъан жерибиз сакълайды бизни!

Жекебай быланы тууралырындан, кесини дунияда болгъанын унутханча, алай къарап турду. Ол кеси ёмюрюнде керти насыпны не зат болгъанын бюгюн, былайда, бу такъыйкъалада, биринчи керс кёрдю!

* * *

Сау къал, бизге эмчек ана болгъан огъурлу къазах жери! Сау къалыгъыз, къыйынлыкъда халкъыма билеклик этген огъурлу адамла! Къалыгъыз, сиз да, замансыз кёрге кирген, харип балаларыбыз! Аллахха аманат болугъуз, дуниядан ажымлы кетгенлерибизни къабырлары!

37

Арадан къауум жыл озду. Малкъар элле жангыдан къураладыла. Сау къайтханла бузулгъан журтларыны орунларында юйле ишлейдиле. Сталин бузгъан от жагъаларында жангыдан от тамызгъандыла. Алай кёп журтла оюлгъан хуналаны бла къалын ёсген къарыуланы тюплеринде къалгъандыла. Аланы иелери киши жерледе къырылгъандыла. Алай, уллу Аллахха шукур болсун, миллет тюп болуп къалмагъанды!

Акъташ да къуру жерден ёрге кётюрюлгенди. Жангы юйле ишленнгендиле, ишлене тургъанла да бардыла. Бу юйле алгъыннгы жер юйлеге ушамайдыла. Кирпичден къолайлы журтла салынадыла. Эски эл жангырады. Дуниягъа жангы туудукъла да келедиле. Алгъын заманладача, юйледен къууанчлы ауазла да, сабий къычырыкъла да, къобуз тауушла да эшитиледиле. Алгъынча Чокъракъ къаяны этегинде ийнекле кютедиле, тау бетледе къой сюрюуле кёрюнедиле. Черен суу эски жырын жырлай, Уллу тарны ичи бла муштухул саркъады. Кеслерини иелери къайтып келгенлерине къууанганча, буз тёппели бийик къаяла да кюн нюрюне бёленип, жылтырайдыла.

Он юч жыл бырнак этилип тургъан малкъарлы жашла бла къызла къыралны бийик окъуу юйлерине кирип окъуйдула. Сабийле школлада Кязимни назмуларын кёллеринден айтып, ана тиллерине къанат къакъдырадыла. Быллай кюн къайтып келир деп, кишини эсинде да жокъ эди. «Энди бу кюнюбюз къаралмасын»,— деп, намазлыкъгъа сюелген къартла Аллахдан тилейдиле...

* * *

Эртденликден окъуна акъташчыла колхоз правленни аллына жыйылып тебиредиле. Элни тюбюнден да, башындан да бери ашыкъмагъан жокъду. Халкъ жыйыла баргъаны къадар, дауур да уллудан уллу бола барады.

Конторну кенг арбазыны ортасында юсю да акъ жабыу бла жабылып, бийик сын таш сюеледи. Келгенле аны тёгерегине басынадыла. Хар ким алгъа ётюп, анга жууугъуракъ барыргъа кюрешеди.

Конторну эшигини башында, къызыл къумачха жазылып, «Жашасын совет халкъны уллу хорламы!» — деген лозунг тагъылыпды.

Дадаш бери эртде келгенди. Андан алгъа бюгюн бери адам келмегенди. Энди ол бир жанында тохтап, акъ жабыу бла жабылып тургъан сын ташха да, аны къатына жыйылгъан эллилерине да тууралырындан къарап турады. Къартладан келгени болса, тюзюнлей аны къатына барып, бийик хунагъа аркъаларын тирен, сюелип тохтайдыла. Дадаш кеси да къарт болгъанды. Озгъан жылла аны бюкгендиле. Бир заманлада отча жанып туруучу кёзлери энди уа бетине ургъан къартлыкъ къырауну тюбюнде къалгъандыла. Акъ сакъалы бла акъ мыйыкълары аны жашлыкъ жапысын ёмюрден халкъны арасында кеси заманыны адамларын кёреди. Ала да Дадашча къартайгъандыла. Аланы къоллары бла къаллай бир огъурлу иш этилгенди! Ала жашау жолларында къаллай бир къыынлыкълагъа тёзюп, къаллай бир палахладан къутула келедил Энди уа къартлыкъгъа хорлатып бюгюлгендиле. Ма алайда Мария да сюеледи. Къаллай къыз болуучу эди ол! Ислам аны Къабартыдан алып келгенде, аны ариулугъуна къараргъа эл жыйылгъан эди. Къартлыкъ аны да аямагъанды. Бал бетли узун, жумушакъ чачын чиммакъ этгенди. Кюн кибик, жашнап туруучу бет чырайын туманнга сукъгъанды. Ышарыулугъу кетмеучю кёзлери уа мудахлыкъдан толудула. Ала хазна кёрген да этмейдиле. Мария ары-бери барлыкъ болса, нёгерсиз юйден чыкъмаучуду. Бери да, келини Фатимат къолтугъундан тутуп, алай келгенди. Фатимат энтда да аны жанында сюеледи. Къызы Азинат да къатындады. Анда-санда жашчыкъла бла къызчыкъла чабып келип: «Гелляка, гелляка!..» — деп, кёргенлерин, эшитгенлерин хапар эте, Марияны юсюне жабышадыла. Мария аланы ёшюнюне къысып, ариула айтады. Ала аны туудукъларыдыла — Азинатны сабийичиклери. Марияны жюрек дарманлары! Аны жаралы жюрегине онг бере жашатхан аладыла. Ала болгъунчуннга дери Мария Серго бла кечиниучю Серго уа ёсдю да, уясындан учхан къуш балача, туугъан

юйюнден узакъ жол тартды да, кетди. Ол энди Акъташха жылдан бир-эки айгъа келип кетеди. Андан сора Мария да, Фатимат да аны кёрмейдиле. Ол узакъдады. Аскерчи лётчиклени училищесинде окъуйду...

Мария сын ташха кёзлерин къакъмай къарап турлугъу келеди. Алай ол акъ жабыуну мутхуз ауанасындан башха абери кёрмейди. Андан кенгде сюелген Дадаш Марияны сын ташха терилип къарагъаныи ичинден билип турады. Алай ол анга не этсин! Мария кёз жауларын жиляй-жиляй тауусханды.

Дадаш Фазиканы бла Адилни къатыны Салихатны да кёрдю. Ала шёндю келдиле бери. Адамланы ичлеринде излей барып, Марияны тапдыла да, анга нёгер болдула. Къартлыкъны жели Фазиканы чархына да къакъгъанды. Алай бир аламаты — Фазиканы бет чырайы хазна бузулмай сакъланады. Дадаш аны Фазиканы кесине къуру да айтып туруучуду. Фазика уа: «Санга алай кёрюнеме, харин, ансы, не чырайым къалгъан сунаса мени»,— деп, кюлюучюдю.

«Угъай, сен мени бош хыликкя этиучюсе ансы ма шёндю санга да къарасынла, бирси къатыпла гъа да къарасынла. Ант этейим, хур къызча тюйюл эсенг!..» — деди Дадаш ичинден, Фазиканы кюлюучюсю эсине тюшюп.

Конторну арбазы адамдан толу болду. Къолларында гюл къысымлары бла школчу сабийле да келедиле. Шёндю аланы бирембирем Дадашны аллына келтирселе да, ол аланы барысын да танып бараллыкъ тюйюлдю. Арт жылланы ичинде элде кёп сабий туугъанды.

«Аллахха шукур, биз къурагъан ишни алгъа элтирикле бардыда»,— деди Дадаш, жашлагъа бла къызлагъа къарап, къууана.

Къучагъын да кенгиге жайып, хуна оюлгъанча, уллу кюлкюсю ла, Жандар къартланы алларына барды.

Жандар бек алгъа Дадаш бла саламлашды. Андан сора бирси къартланы къолларын тутуп чыкъды.

— Ы-маржа, Жандар, ол Гитлерни аллына немча апчар болуп баргъан хапарыигы энтда да бир айт,— деп, къартла Жандарны ортагъа алып тохтадыла.

— Аны уа айтайым, оллаха... Алай андан да сейирлик бир хапарым барды да, унутуп къойгъунчу, алгъа аны айтыргъа сюе эдим.

— Айт, айт... бек ыразыбыз.

Жандар хапарын айтып башлагъанлай, элни оноучулары да, райондан келген къонакъла да, контордан чыгъып, юсю къызыл къумач бла жабылгъан столну къатына бардыла. Жыйылгъан халкъ шум болду. Келген къонакъланы Дадаш уста таный эди: бири райкомларыны секретарыды, къалгъан экиси уа — военкомла. Полковник Громов — Нальчикденди. Майор жаш а Черен районну военкомуду.

Эл Советни председатели Шабаз улу Къаншау, жыйылгъан халкъны аллында сюелип, сёз айтып башлагъанлай, Дадашны эсине Ислам тюшдю. Олсагъатдан окъуна ауур сагъышла аны акъылын бийлеп тохтадыла. «Кёзден кетген кёлден кетеди»,— деген сёз

керти эсе, Дадаш Исламны эртде унутургъа керек эди. Ол ёлгенли жыйырма жылдан озгъанды. Алай Дадаш аны не аз да унутмагъанды. Ол аны ёмюрде да унуталлыкъ тюйюлдю. Аны иши да, аты да бу таулада ненча таш бар эсе, аланы юслеринде жазылып къалгъанды. Ёмюрледен бери да башларын тик тутуп тургъан къаялагъа Дадашны кёзлери илинсе, ол алада Исламны сыфатын кёреди.

Бирле кетедиле, бирле келедиле. Дунияны тёреси алайды. Ислам кетди да, аны орнуна да башхала келдиле. Ала да элге Исламча оноу этедиле.

«Исламчамы?.. Угъай, угъай... Шабаз улу, кёлюнге тиймесин. Шохайны жашы, сен да манга кёлкъалды болма. Биригиз эл Советге, биригиз а колхозгъа башчысыз. Узакъ кюнлени болугъуз. Алай Исламча киши алыкъа Акъташда туумагъанды. Эсингдеми-ди, Шохайны жашы, бир жыл къойланы къыркъгъан заманда, адамла санга не айтханлары? «Ислам алай этмеучю эди»,— деген эдиле да. Ислам колхозчула ишлей тургъан жерге барса, сёз да айтмай, кеси алагъа къошулуп, ишлеп тебиреучю эди. Сен а адамла ишлей тургъан жерге барсанг, эки къолунгу хуржунларынгдан чыгъармайса. Сора мен Исламны бла сени къалай тенг этейим? Ол жамауатны жаны эди. Сен а ёре къуллукъчу. Мен санга къызгъанып айтхан сунма. Угъай, угъай... минг кере угъай. Сен иги болсанг — элинг къууанырыкъды. Жюрек ачыу аз боллукъду. Анга сен толу ийнан...»

Дадаш бу затланы ачыуундан жаншай эди. Ислам эсине тюшсе, болалмайды... Жюреги ауруйду. Исламны ёлюмю ажымлы ёлюм эди. Аны себепли, Дадашны жюреги да анга дайым ажым этгенлей турады. Ол кеси кесини сагъышларына асыры бек берилгенден, Къаншауну не айтханын да эшитмей къалгъанды. Энди полковник Громов сёлеше турады.

— ...ол уруш бошалгъанлы бюгюн жыйырма жыл толады. Бир жаны бла алып къарагъанда, ол алай аз заман тюйюлдю. Болса да алыкъа аны окъ-топ тауушлары бизни кёбюбюзню къулакъларыбызгъа эшитилгенлей турадыла. Жюреклеге тюшген жарала уа тохтамай ачыйдыла. Алыкъа ол угъай эсенг, эрлерин сакълагъан къатынла да бардыла...

Фатиматны жюреги титиреди. Кёлю толуп, жилярыгъы ёрге урду. Громовну аллына чабып барып, аны бла ёчешириги келди. «Мен сакълайма... Терсми этеме?.. Энтда да сакъларыкъма. Ненча жашауум бар эсе да, анча сакъларыкъма!..»

— ...ол урушха сизни элден жюз бла жети жаш кетген эди. Ала душман бла батыр сермешгендиле. Жарсыугъа, аладан кёбюсю юйлерине къайтмагъандыла. Сиз къазауатха ашыргъан уланларыгъыздан алтмыш тёртюсю Туугъан журтубуз ючюн жанларын къурман этгендиле. Ала дуниядан жашлай кетгендиле...

«Кетмеген эселе уа?! Сау эселе уа?!» — деп къычырды Фатиматны жюреги. Алай аны ол къычырыгъын аны кесинден башха адам эшитмеди.

— ...аланы эрликлерини юсюнден хапарла бюгюн да, бюгече да

тауусулмай, айтылгъанлай турадыла. Батырланы хапарлары тауусулмаучуду. Нек дегенде, халкъ жигит уланларын бир заманда да унутмаучуду. Сиз да жигит жашларыгъызгъа сын таш ишлетгенсиз. Бюгюн биз бери аны ачаргъа деп жыйылгъанбыз...

«Ёлгенлеге сын таш»,— деп келди Фатиматны кёлюне. Жюреги тереңден чанчып, ачыды. Артха бурулуп, былайдан къачып кетериги келди. Кеси кесин кюч бла тыйды.

Сёлешнуле бошалгъандан сора, полковник сын ташны юсюндеи акъ жабыуну тюшюрдю. Жыйылгъан халкъгъа бек алгъа сын ташны башында беш мюйюшлю алтын жулдуз кёрюндю. Жулдуз да чуугъ кюнню нюрюне бёленип, жарыкъ жылтырады. Андан эшитеди уа — алтын жазыула: урушда жоюлгъан акъташчы уланланы тукъум атлары... Кюн аланы да жылтыратады. Хар тукъум ат, сын ташдан эллилерине къарап, ышаргъанча кёрюндю.

Фатиматны эки кёзю да сын ташха аралгъанлай, кеси да, сын ташча, жеринден тепмей къалды. Ол Алимни сакълагъанлы жыйырма жылдан артыкъ болады. Аны уа, келтире келип, сын ташны юсюне жазып турадыла. «Нек? Нек этгенсиз алай? Манга сормай, нек жазгъансыз Алимни? Ким эркинлик бергенди сизге алай этерге? Мени Алимим ёлмегенди!.. Мени Алимим сауду! Жюрегим алай айтады. Мен сизге ийнанмайма... Жюрегим айтханнга ийнанама! Ёлмегенди мени Алимим!.. Ёлмегенди! Эшитемисиз, адамла, ёлмегенди!..»

Мария Фатиматны къолтугъундан тутуп сюеле эди. Ол келинини ичиниден къалтырагъанын сезип, тынгысыз болду.

— Адамла нек шум болуп къалдыла, келин? Сын таш да къайры кетди? Мен нек эсе да аны кёрмей къалдым. Мени къоллары мы ары бир жетдирчи. Мени жашларым анда эселе, бир кёрейим...

Фатимат кеси кесин тыялмай, буулуп жиляды. Жилягъан къуру ол тюйюл эди. Сын ташны аллында тобужъланып, жёз сууларын сыйпай тургъанла бардыла. Уркъуят а сын ташны къучакълап, кесин андан артха айыралмай жиляйды. Аны тёрт жашы да ары жазылгъандыла. Тёрт жашы да урушда бирча жоюлгъандыла.

Фатимат Марияны сын ташны къатына элтди. Ол къалтыратъан къол бармакълары бла жазыуланы юслерин сылай барып, Алим бла Элдарны атлары жазылгъан эки ызлыкъгъа жетип тохтады...

О-о, ана жюрек! Кёзле кёрмегенни да сен кёресе...

* * *

Адамла юйлерине чачылдыла. Сын ташны къатында Дадаш жангыз кесинлей къалды. Ингир болуп барады. Дадашны уа былайдан кетериги келмейди. Эртде келгенича, бек артха да къалгъанды. Школчула салып кетген гюл къысымланы, кесини акъылына келгенча, жангыдан тап салгъанды. Сын ташны тёгерегине жыйырма кере айланып чыкъгъан болур. Аны юсюнде жазылгъан тукъум атланы да талай къайтарып окъугънды. Алай дагъыда жангыдан сын ташны тёгерегине айланып, аны тюбюне, башына

къарайды. Тукъум атланы да жангыдан окъуйду. Окъуй барып, жашына жетсе, жюреги такъыр болуп, кёлю толады. Азретни гитче заманчыгъындан тебиреп, урушха кетгинчиннге дери кезиуюн эсине тюшюреди. Ол аны бир затын да унутмагъанды. Биринчи тишчиклерин чыгъара башлагъан заманда, къызыу болуп ауругъанын иш да унутмай турады. Чабакъ тутама деп, суу бойнуна барып, Череннге жыгъылгъаны уа... Дадаш алайда болмаса, аны суу алып кетерик эди. Ол кюн Азрет къалай къоркъгъан эди. Жангыдан кеси суугъа кетип къаллыкъча, атасыны бойнуна жабышып, айырылыргъа унамай тохтагъан эди. Дадаш а аны сабий жюрекчигини адыргыгъа къалып «дып-дып-дып»... деп терк-терк ургъанын эшите эди... Къыйынлы ата аны да унутмагъанды. Бусагъатчыкъда уа, ол Азретни жюрегини ургъанын эшитгенча болуп, сагъайгъанды. Бюгюнлю ол аны кёп кере эшитгенди...

Дадаш юйюне къарангыда къайтды.

— Кет, аурунг, э киши, андан бери къайда айланаса? Мен а энди излерге барайым деп тура эдим,— деди Фазика эрине.

— Суусапма. Айран ичирчи.

— Сен бюгюнлю ашагъан да этмегенсе.

Бу кезиуде, къолтугъуида да кёп тефтерлери бла, юйге тёгерек бетли, субай тиширыу кирди. Ол — быланы къызлары Саниятды. Устаз болуп, школда ишлейди. Аны юйю башхады — эри да, сабийлери да бардыла. Хар ингир сайын, школдан чыкъгъанлай, бек алгъа, къайтып, къартланы кёреди, сора кеси юйюне алай барады.

— Бу ингирде уа сен да кечикдинг да,— деди Фазика къызына.

— Педсоветибиз бар эди.

Дадаш къызыны бет сыфатында Азретге ушагъан илишанланы кёрюп, тамаша болду. «Шёндюге дери къалай эслемей тургъанма?» — деп, ичинден кеси кесине сейир этди.

Бюгюнгю кюн Дадашны жюреги къозгъалгъан кюн эди. Ол ундуругъуна жатхандан сора да тынчаялмады. Контор аллында сын таш аны кёзлерине кёрюннгенлей турду.

38

Фатимат бир ненча жылдан бери колхозда кёгет ёсдюрюучюлени звеньевойлары болуп ишлейди.

Алгъын тау элледе арпа себиучю эдиле... картоф битдириучю эдиле. Наша, помидор, хобуста деген зат а бир кишини да эсинде болмагъан затла эдиле. Аны барын да башлагъан — Фатиматны къарындашы Ахмат болгъанды. Ол урушдан къайтхандан сора, Краснодаргъа барып, андан агрономлукъ курсланы бошап келгенди да, Уллу тарда кёгетлени ол жайгъанды. Хобустаны да, нашаны да, башха тюрлю кёгетлени да аны амалы бла битдиредиле. Талай колхозла кюнлюм бетледе бахчала этгендиле. Акъташчыла да Чокъракъ къаяны аллында ташлы бетде уллу колхоз бахча къурагъандыла. Алайны Ахмат кеси сайлагъанды. Ол аны сайлагъан заманда, колхозну председатели да, элни къартлары да Ахматха къажау сюелип тохтагъан эдиле.

— Былайда жер жокъду. Ташла юсюнде сен не зат битдирирге умут этесе? — деген эдиле ала жаш агрономгъа.

— Жер хар къайда да барды. Жалан да анга хурмет эте билирге керекди,— деп а Ахмат сюелген эди.

Колхозну председатели Ахмат сайлагъан жерни ташларын ариулатыргъа адамла жиберирге унамай къойгъанында да, Ахмат башлагъан ишинден артха турмагъанды. Энди уа председатель бек ыразыды анга. Бахча колхозгъа кёп файда береди. Элни адамлары да кёгет керекли болмайдыла.

Быйыл колхоз бахчада кёгетле иги битин келедиле. Огъары Чегетде Ленин атлы колхозну кёгет ёсдюрюучюлери быйыл Фатиматны звеносун социалист эришиуге чакъыргъандыла. Энди эки жаны да ким кимни озса да бир кёрейик деген ниет бла ишлейдиле. Кёп болмай Фатимат Огъары Чегетге барып къайтханды. Андан келгенли бери, бахчадан хазна чыкъмайды.

— Аланы бахчаларында бир ханс жокъду. Аякъ кийимлеринги тешмей кирмезсе ары, асыры ариудан! — деп, Фатимат Ленин атлы колхозда кёрюп келгенини юсюнден нёгерлерине айтханды. Андан бери была бютюн къадалып ишлейдиле. Огъары Чегетден да ишлерине къараргъа келечиле келликдиле. Келе келип, ханслы тахталаны кёрселе, айып этерле. Аллах сакъласын аллай ишден!

Къарангы болгъунчунга дери Фатимат белин кётюрмей ишледи. Кёзлери хансланы бла кёгетлени бир бирлеринден айырмай башлагъан кезиуде, ишни къойду. Башын кётюрюп, тёгерегине къарады. Бахчаны ёрге къыйырында биреуленни къарелдисин эследи.

Фатимат, чагасын да тахтала арасында къоюп, аны таба тебиреди.

— Сенмисе, Маржан? Нек кетмей тураса шёндюге дери юйюнге?

— Не эсе да, бюгюн ишге кёлюм бир бек ачылып эди.

Маржан бла Фатимат тенгдиле. Быланы къадарлары да бирге ушайды: экисини да эрлери урушдан къайтмай къалгъандыла. Ёлгенлени санындадыла... Къарындашлары уа сау къайтхандыла. Фатиматны къарындашы Ахмат — колхозну агрономуду, Маржанныкъы — Къаншау, эл Советни председателиди.

Ала экиси да, кёгет бахчадан чыгъып, элге тебиредиле. Юйлени терезелери жарыгъандыла.

— Фатимат, энтда да къайтарып айтмай болмайма...

«Башлагъанды биягъы»,— деди Фатимат ичинден, ачыуу чыгъып. Ашыкъмай тап бара тура эди да, энди уа, нёгеринден къачханча, аякъларын терк-терк алып тебиреди.

— Ахырысы сен сейир адамса,— деди Маржан аны ызындан.— Насыпдан къачхан, сен болмасанг, ким болур дунияда.

— Не насыпды ол? — деп, Фатимат дыркъ тохтап, артха бурулду.

— Мени къарындашым сени насыплы эталмазлыкъмы сунаса?

— Да, Маржан, мен санга айтханма да...

— Кет, аллахчю, башымы аурутма,— деп ачыуланды Мар-

жан.— Жаншай тураса сен алай. Къаншау къатын тапмай турмайды. Алай кёлю санга кетгенди да, башханы унамайды...

Маржан да айта, Фатимат да тынгылауну ийип, барадыла. «Арабий, бу нек башлады жангыдан бу ишни. Алгъын жол аны ючюн тюйюшюрге жетип айырылгъан эдик да, унутупму къойгъан болур?..»

Мындан беш жыл алгъа Къаншауну къатыны ёлген эди. Андан бери Маржан тохтамагъанлай Фатиматны къарындашына тилегенлей турады. Алгъа Фатимат аны бош, лакъырда этген сунуп, оюнкюлкю бла жууап берип тургъанды. Артдан артха Къаншау кеси да билдирип, иш кертиге кетип башлагъанын сезгенден сора, Фатимат ол затны этмезлигин Маржаннга айтханды. Алай болгъанлыкъгъа, къарындашыны атындан келечилик ишин бардырыуну Маржан да къоймайды, анга угъай деуден Фатимат да тоймайды. Энди, алгъынча да болмай, Маржан ол ишни сагъынып башласа, Фатиматны жини тутуп тохтайды. Ол эрге барыуну юсюнден хапарны эшитирге да сюймейди. Аллай акъылы болса, мындан он беш жыл алгъа окъуна барлыкъ эди эрге. Аны тилегенле дагъыда болгъандыла. Алай ол кишиге да бармагъанды. Энди анга эки жыйырма жылдан атлап барады. Чачына акъ киргенди. Бети жыйырылып башлагъанды. Мындан къарт болгъунчу, башын бир жерге жарашдырып, жашау тынчлыгъын тапса, иги эди да анга. Алай ол аны этерик тюйюлдю. Сау дунияны ырысхысы ючюн да угъай. Аны жюреги ёмюрден ахыргъа жалан да биреуленнге берилгенди.

Маржан а аны ангыламайды. Ол аны ангыларгъа да сюймейди. Эри ёлген къатын жангыдан эрге барыучуду. Маржан кеси да баргъанды экинчи эрге. Урушда ёлген эрини къарасын кийип турмагъанды. Экинчи эринден сабийле табып, толу юйюрлю болуп жашайды. Аны не айыбы барды? Фатимат аллай бирни къалай билмейди? Насыпсыз жашауун бютюн да насыпсыз этип нек турады? Маржанны къарындашына эрге чыгъып, аны да, кесини да жашауларын нек къурамайды? Не зат сакълайды ол уллу Аллахдан?!.

Маржанны ангылауу алайды. Аны себепли Фатимат бла анга бир акъылгъа келишмеклик бек къыйынды. Болса да Маржан кесини кючюне ийнанады. Эртде, кеч болса да, ол Фатиматны ниетин тюрлендирликди. Аны ажашхан жолундан ызына къайтарлыкъды. Экисин бир юйдегили этип, насыпларын къурарыкъды.

Бир бирден айырыллыкъ жерге жетгинчи, Фатимат нёгерине сёз къатламай келди. Жалан да былайгъа, гюрбежи къатына жетгенде, Фатимат анга жарыкъ болуп:

— Кел, юйге жууукъ бол,— деди.

Экиси да бу ингирде алай бла айырылышдыла. Маржан юйюне жарыкъ кёллю болуп барды. Фатимат а юйлерини босагъасындан мудах кирди. Юйде Мария жангыз кеси эди. Уллу кюбюрню ачып, быстырла бла кюреше тура эди.

— Келдингми, келин... Кеч къалдынг да бюгюн.

— Бахчада ханс кёпдю. Сен кесинг а не эте тураса, ана?

— Жашланы кийимлерин бюгюн кюннге жайгъан эдим да, энди жерлерине жыя турама.

Фатимат кюбюр къатында жерге тобукъланып, ичинден сытыла жиляды. «Жазыкъ ана... сен а менден да жазыкъ. Эки балангдан бирча айырылып. Алагъа жиляй, сокъур болдунг. Жыйырма жылдан бери, аланы кийимлерин сакълагъандан сора, къууанчынг болмай къалгъан жазыкъ ана...»

— Келин, не этесе? Мени бетиме сен жиляй тургъанча тылпыунг урду.

— Угъай, угъай, ана. Нек жилярыкъ эдим мен.

— Алимим бла Элдарым келселе...

Фатимат Марияны андан ары айтханын эшитмеди. Аны жазыкълыгъын жюреги кётюралмай, тышына чыгъып кетди. Юй артына барып, адам кёрмеген къарангы жерде кёлю къанигынчы жиляды.

39

Кеси аллына жан багъып айланнган бу къарасакъал художникни Н. шахарда таныйдыла. Ол аны орамларында терк-терк кёрюне турады. Бети жара тапладан толуду. Мангылайында окъуна сау жери жокъду. Кийиннген да хар заманда бирча этеди. Боз бетли къумачдан тигилген кёнчеги. Ол аны жазда, къышда да хазна алышындырмайды. Башында къысха козырёкчугъу бла къара дермантин фуражкасы барды. Аны уа арталлы бла да башындан кетермейди. Ачыкъ, жылы кюнледе уа къызыл кёлек бла айланыучуду. Башха тюрсюнлю кёлек кийип аны бу шахарда адам кёрмегенди.

Бу уллу шахар кюн сайын аны кёз аллындады. Бюгюн да, башха кюнледеча, ара орамны онг къолгъа бурулгъан бир тар мюйюшюне келип, кеси къолу бла ишлеген къаум суратны узун шинтикни юсюне жайды. Ызы бла хуржунундан сигарет чыгъарды да, аны да тютюнлете, тёгерегине къарап, бираз сюелди. Андан сора шинтикни къыйырында кесине деп къойгъан бош жерине ашыкъмай, жайгъашып олтурду. Олтура кетип, мыккыл болду. Тротуарда аллы бла ёрге, энишге озгъан адамланы бетлерине, уллу жарсыуу болгъан адамча, мудах къарады. Аладан кёбюсюню бет сыфатлары анга танышды. Бу шинтикге ол къуру бюгюн келип олтурмагъанды. Аны кёп жыллары былайда ётюп барадыла. Аллы бла ёрге — энишге ётген халкъны ичинде кёплерини бет сыфатларын да ол андан таныйды. Кюн сайын кёре тургъан адамлары. Ала да таныйдыла бу мудах художникни. Бир къауумлары уа аны бла шагъырей окъуна болгъандыла. Аладан былайны озгъаны болса:

— Гутен таг, Алекс! — деп, анга салам бермей кетмейди. Бир къауум шагъырейлери уа, тохтап, аны бла лахор да этедиле.

Алекс бери келмей хазна кюнюн оздурмайд. Жалан да жауунлу кюнледе келмей къалыучуду. Аялай кюнледе юйюнде олтуруп, суратла ишлейди. Ахчасы тауусулуп, бек амалсыз болса, къышда

да жайлаучуду бу шинтикни. Суукъдан къабышып, гыт-гыт эте, сюелиучюдю. Кюнлери алай бла оза барадыла. Бир ненча миллион адам жашагъан бу уллу немец шахарда кеси къыйыны бла тырнакълап жашау этерге кюрешген мискинледен бириди ол да.

Кимди ол? Къайданды? Не адамды? Аны киши да билмейди. Шахарда аллайла азмыдыла. Бир жарлы суратчы.

Бюгюн Алекс кесини шинтигине башха кюнледен эсе эртдерек келип жайгъашханды. Жайны исси кюнлеринден бириди. Суратчыны тамагъы къургъакъсып, уллу орамда суу ичиучю автоматлагъа терк-терк барып къайтады. Заман тюшден озгъанды. Ол алыкъа бир суратын да сатмагъанды. Нек эсе да бюгюн сурагъан адам да жокъду. Аллы бла халкъ ары-бери бек кёп ётеди. Алай Алексни суратларына боюнларын буруп да къарамайдыла.

«Баям, мен бу тийрени эрикдиргенме. Башха жер излерге тюшмеге эди...» — деп жарсыйды ичинден суратчы. Алай былайдан кетерге уа кёзю къыймайды. Анча жылны ичинде иелеген бу шинтиги анга багъалыды. Былайда башха шинтикле да бардыла. Алай Алекс бу шинтикни бир кюнде да алышмагъанды. Хар жылны жаз башында ол аны ариу бояп, жангыртады. Кеси бош айлана келип, аны юсюнде бир башха адам олтуруп тургъанын кёрсе да, Алексни жюреги къыйналыучуду. Мында, бу шахарда, аны бу шинтикден сора абериси жокъду. Аны да законсуз иелегенди. Да болсун алай окъуна. Бирсиле заводла, фабрикле, тюкенле тутадыла да! Анга уа ачыкъ кёкню тюбюнде бир шинтик жетмеймиди? Аны былайдан бир заманда да киши да къыстамагъанды. Башха художникле келип, такъырлыкъ да этмегендиле.

«Угъай, угъай... Былайдан кетип жарамаз. Бюгюн саталмасам, тамбла сатарма...» — деп, мудах суратчы, тютюн да иче, сагъыш этип олтурады. Аллы бла уа халкъ жюрюйдю. Таныш бетле кёпдюле. Ма, ол озуп баргъан къартчыкъ... къолунда да тыягъы бла. Он жылдан артыкъ болады Алекс аны таныгъанлы. Тохтамай бу тийреде айланады. Ол узун арыкъ къызчыкъ а? Алекс аны бек алгъа кёргенде, ол сабий эди. Энди уа бир субай жашны къолтугъуна кирип барады. Ёсгенди... Ма, ол семиз къатынны да Алекс эртдеден бери кёре турады. Ол алгъын алай семиз болмаучу эди. Назик санлы, ариу тиширыу болуучу эди. Энди уа, бели да жюжыллыкъ эмен терекча, базыкъ болгъанды. Алай ол иги тиширыуду. Былайтын ётюп бара, Алексге салам бермей къоймаучуду. Алекс да анга баш ийиучюдю. Таныш бетле, шагъырей адамла, алай аладан бири да Алексни ким болгъанын билмейди. Алекс алагъа жарлы художникди. Андан сора зат да угъай. Алекс да билмейди аланы кимле болгъанларын. Ол билген — ала немецлиледиле. Бир заманда битеу дунияны титиретген немецлиле!

Алекс шинтигинде къарангы бола башлагъынчыннга дери олтурду. «Былай боллугъун билсем эди, бюгюн юйде къалып, сурат ишлемеймем. Сау кюнюм зырафына кетди»,— деп, ичинден жарсый, шинтик юсюнден суратларын жыйды. Ол шахарны кюнчыгъыш къыйырында жашайды. Ары жетгинчи иги кесек жол барды. Эки-юч автобусха минип, алай барыргъа керекди. Аны себепли

Алекс, башха кюнледе этиучюсюча, кафеге не да столовагъа къайтып ауузлана да турмады. Тюкенге къайтып, ётмек бла бир банка чабакъ консерва алып, жашагъан жерине ашыкъды.

40

Алексни кеч келиучюсюн ол тургъан юйню иеси — Эльза бир да жаратмаучуду. Алгъын Алекс башха юйде жашаучу эди. Алай фатар хакъы асыры багъа болгъандан, андан кетип, шахарны къыйырында бу учузуракъ журтну табып, тохташханды. Тыш кёрюмдюсю артыкъ къудуретли болмаса да, юйню ич къолайы аман тюйюлдю: аллында, уллу болмаса да, терек бахчасы, тёгерегинде гюлле битген кенг арбазы, краны бла суу...

Юйню тёрт отоуу барды. Чардагъында да эски-бусхула тургъан эки ахшы бёлюмю. Алекс анда тохташханды. Чардакъда отоула къарангыракъ болсала да, эркин отоула эдиле. Ишлерге да анда къолайлыды. Эльза Алексге кеси жашагъан отоуладан бирин бошатып берирге да ыразы эди. Алай ол аны унамагъанды, чардакъны сайлагъанды. Анда бир бёлюмню кесине сурат мастерской этгенди. Кечеле бла олтуруп ишлегенликге, кишиге да аны хатасы жетмейди. Ол жаны бла бу журт анга бек къолайлы болуп тюшгенди. Алекс мында орналгъанлы бир жыл болуп барады. Эльза алгъын анга бек иги болуучу эди. Энтда да аман тюйюлдю. Алай, нек эсе да, арт чурулада ол анга керексиз тырманланы кёбюрек эте башлагъанды. Алекс аны юйюне тохташхан чурулада Эльза эрге чыгъаргъа хазырланып болгъанды. Алай ол, не хыйсапдан этген эсе да, сайлагъан кишисине барыргъа унамай къоюп, битеу жуукъларын да, хоншуларын да сейирге къалдыргъанды. Аны кесини эри, хапарына кёре, урушну ахыр айында Чехословакияда ёлгенди. Андан Эльзаны сабийи болмагъанды. Эри ёлюп, беш жыл озгъандан сора, ол экинчи эрге барып, аны бла да жарашалмай айырылгъанды. Андан да сабийи болмагъанды. Бу затланы Эльза Алексге талай кере айтып, аны эрикдирген окъуна этгенди. Алай ол эрикгенликге, Эльза эрикмегенди. Ингир сайын, Алексни кесини отоууна чакъырып, биягъы жашау жолун жангыдан айтып тебирейди. Ол кесини биринчи эрин бютюн бек махтаучуду: «Рейхни махтаулу офицери! Аны жигитликлерини юсюнден хапар бюгюн да, бюгече да Баварияда сууумай айтылып турады...» Эльзаны быллай хапарлары Алексни эрикдиргенден сора да, аны ишине чырмау бола эдиле. Аны себепли, арт кезиуледе Эльза чакъырса да, тюрлю-тюрлю сылтаула этип, ол аны бла алгъынча къазанлашмай тохтагъанды. Андан болур, Эльза квартирантына ыразы тюйюлдю. Аллай затны болдурмаз ючюн, Алекс къайда айланса да, ингирде эртдерек юйюне жыйышыуну къайгъысын этиучюдю. Бу ингирде уа ол кечикгенди. Аны юсюне уа, автобусу кёпге дери келмей, Алексни къара кеч этгенди.

Ол къабакъ эшикден къоркъа-къоркъа кирди. Бу кезиуде Эльза юйден чабып чыкъды.

— А-а, сенмисе? Къайтарып келесе да суратларынгы. Саталмадынгмы? — деп, ол Алексге жазыкъсыннган ён бла сорду.

— Саталмадым, фрау Эльза.

— Охо, къайгъырмаз. Фатар хакъны юсюнден мен тюнене ачыуланып сагъыннган эдим ансы, ашыкъгъан жерим жокъду. Кел, юйге кир. Ач болурса. Бирге ауузланайыкъ.

Алекс сейирге къалды. Эльза анга былай жарыкъ болур деп эсинде да жокъ эди.

— Фрау Эльза, мен быланы ары элтейим,— деп, Алекс чардакъны кёргюзтдю.

— Элт.. элт,— деди Эльза, аны аллындан бир жанына туруп, жол бере.

Алекс коридорда тик атлауучла бла чардакъгъа ёрлеп кетди. Суратларын «мастерскоюна» элтип салды да, жашагъан отоууна кирип, ундуругъуна сыртындан тюшдю. Санлары къоргъашинден эсе ауур кёрюндюле. Ундурукъ аны кётюралмай сынып баргъанча чыкъырдады. Къалай бек арыгъанды ол бюгюн. Аркъасы тёшекге тийгенлей, къалкъып тебиреди.

— Алекс!.. Алекс, мен сакълап турама. Къайдаса андан бери?

Эльзаны ауазына Алекс ундурукъдан сюймей кётюрюлдю.

— Бусагъат, фрау Эльза.

Алекс юсюнде кийимлерин тешип, халатын кийди. Андан атлауучла бла энишге тигеледи. Тюбюнде Эльза аны сакълап тура эди. Алекс коридорда умывальникни къатында тохтады. Ол къолларын жууун бошагъынчы, Эльза анга юйден таза жан жаулукъ чыгъарды.

Эльза аны кесини отоууна киргизтди.

— Былайгъа олтур,— деп, ол Алексге диванны кёргюзтдю. Диван асыры жумушакъдан, Алекс олтургъанда, энишге батылды. Диванны бу халисин билмеген Алекс, аны аберисин сындыргъан сунуп, тынгысыз болду. Аны сезген Эльза:

— Къоркъма, аллай диванды. Биринчи эрим болмаса, мен ары эр киши олтуртмагъанма. Сен а олтур,— деди.

Эльза, аллайла айтып, отоудан чыкъды. Алексни кёзлерин биягъы ауур мудахлыкъ бийледи. Къара сакъаллы бетине къара ау жабылгъанча болду. Ким ангылар шёндю аны, ичинден не сарнагъанын? Бир киши да угъай. Жалан да Алекс кеси биледи аны. Жалан да кеси. Башха бир жан да угъай. Ох, къалай эрикгенди ол бу жашаудан. Къалай къыйынды анга мында.

Эльза кире-чыгъа, къыстау жумушун эте айланады. Столну юсюн къызыл тамгъалы ариу жабыу бла жапды. Ары, кёгет-мёгет дегенча, женгил ашла да салды.

«Муну не акъылы барды? Бу быллай бир манга нек ачылгъанды?..» — деп, Алекс сейир этгенден бошамайды.

— Фрау Эльза, мени ючюн былай жарсыгъаныгъызгъа кесими хыянатлы сунуп турама.

— Ол дегенинг неди, Алекс? Аллай сёзюнгю эшитирге да сюймейме.

Алекс бу такъыйкъада Эльзаны бетине тюрслеп къарады. Сёз-

сюз, чырайлы тиширыуду. Эки жыйырма жылы энди болады аны. Алай ким айтырыкъды анга аллай бир болады деп? Бир киши да угъай. Сары чачы, окъа халыча, имбашларына тёгюлюндю. Сыйдам, чиммакъ-акъ бети...

Эльза столгъа омакъ чагъыр шеша да салды. Сора кеси да Алексни къатына — диваннга олтурду.

— Бюгюн мени эрими туугъан кюнюдю,— деди Эльза Алексге, къурагъан столуну магъанасын тюшюндюре.— Санга неича жыл болады, Алекс?

— Эки жыйырма бла алты.

— Мени эрим сау болса, анга да шёндю аллай бир боллукъ эди. Сиз биржыллыкъла кёреме. Тамашады бек! Мен а санга андан эсе кёп болур деп тура эдим. Шешаны ач.

Алекс шешагъа арсарлы бола узалды.

— Ач, ач... Бюгюн мени ичеригим келип турады,— деди Эльза кокаланып.

41

Арадан бир къауум кюн озду. Эртденликде жауун жауаргъа ушашлы эди. Аны себепли Алекс, бюгюн юйде къалып, эртденден бери жартылай тургъан бир суратын ишлеп битдирирге бел байлады. Мастерскоюнда затларын къаза кетип, узунлугъу эки метрге жуукъ полотно чулгъамны тапды да, аны полгъа жайды. Артхаракъ кетип, ол анга кёпге дери къарап турду. Полотнону юсюнде — тёппелери сюнгюлеча булутлагъа чанчылгъан къаяла. Аланы тюплеринде анда-мында гылдам сойланып жатхан ташла. Бир къыйырында кюте айланнган къойла. Аланы къатында — къолунда да хыжысы бла къойчу. Алекс жарты ишленнген уллу суратха, бир сейир дуниягъа къарагъанча, къарады. Бирде аны бети, дуулдап жана тургъан отча, жарыкъ тартып башласа, бирде уа, къарангы кечеге ушаш, къаралып къалады. Ким билсин, бу такъыйкъалада аны акъылына не затла келгенлерин. Къаллай оюмла бла къаллай сагъышла къаралтып тура болурла аны жара таплы бетин? Ол жеринден теберикча кёрюнмейди. Битеу кёлю бла, акъылы бла да ол къайда эсе да таула, ташла арасындады. Не эсе да бир оюм аны къаты апчытып тургъанчады.

Кюн булутладан чыкъса керек, аны терезеден ургъан нюрю Алексни аллында суратны юсюне тийди. Ол зат художникни жукъудан аяздыргъанча этди. Алекс, муштухул болуп, бояуларына бла кисточкаларына узалды. Полотнону юсюне тобукъланып, ишге киришди. Башха болмай, жерде кесине азыкъ мажара тургъан тау къушха ушай эди ол бу кезиуде.

— Алекс!.. Ой, Алекс! — деп хахайлады тюбюнден Эльза.

Алекс аны эшитген эсе да, жууап къайтармады. Эльза дагъыда эки-юч кере къайтарып сёлешди... Болмагъандан сора, ол кеси чардакъгъа чыкъды. Алексни къадалып иш эте тургъанын кёрдю да, жукъ айтмай, акъырын аны къатына барып, суратха къарап тохтады.

«Кавказ..— деди Эльза ичинден.— Къуру да тауларым, тауларым дегенлей туруучуса да, кёзлеринге кёрюнюп кюреше болурса. Къалай аламатды, жомакъдача! Харип, сен мискин... энди ол тауладан санга не файда? Сен аланы эртде унутургъа керек эдинг. Насыпсыз...»

Алекс, башын кётюрюп, Эльзагъа къарады. Аны кёзлеринде кёк жашнагъанча, не эсе да бир къудуретли жарыкълыкъны кёрюп, тиширыу тамаша болду. Алексни бетинде жара тапланы аны терлеген суулары басып эди. Художник жангыдан полотногъа бояу жагъа башлады.

— Сени излеп биреулен келгенди. Тюбюнде сакълап турады.

— Кимди ол? — деп, Алекс белин тюзетди.

— Билмейме. Сени шуёхунгма дейди.

— Шуёхум?..— Алекс сагъышланып къалды.— Да бери жибер сенг эди уа.

— Мен аны халин тап кёрмегенме. Белгисиз адамны юйюме не затха деп чакъырлыкъма. Уручу эсе уа.

Алекс атлауучла бла энишге терк тигеледи. Эльза да аны ызындан тебиреди.

Башында сахтиян фуражкасы бла арбазда сюелип тургъан узун бойлу, арыкъсуу киши, юйден чыкъгъан Алексни кёргенлей, ышаргъан да эте, аны таба атлады. Алекс, сейир болуп, босагъа юсюнде сюелип къалды.

— Эрих! Ма, тамаша! Къайдан чыкъдынг?

Бу кезиуде чардакъдан тюшген Эльза, Алексни бла белгисиз адамны, къол тутушуп, саламлаша тургъанларын кёрдю.

— Кел юйге... Мен анда жашайма,— деп, Алекс къонагъына чардакъны кёргюзтдю. Эльза аны жаратмай, артха бурулуп, юйюне кирип кетди. Алекс шуёху бла бирге чардакъгъа кётюрюлдюле.

— О-о, иги фатарынг барды да,— деди Эрих, тёгерегине къарай.

— Жокъду хатасы, олтур.

— Мен сени кючден тапдым,— деди Эрих, терезе аллында эски диваннга олтура.— Алгъын жашагъан фатарынга барып, анда изледим... Сен а — мында.

— Жыл болады.

— Игиди, иги. Хакъы уллумуду?

— Угъай. Тёлерге къолумдан келеди.

— Хозяйканг хатерсиз адамча кёрюндю манга.

— Барып тохтагъан фашисткады,— деди Алекс, шуёхуну къулагъына шыбырдап.

— Хо бир да?.. Кеси уа къайда ишлейди?

— Билмейме. Къайры эсе да жюрюйдю. Аны къойдукъ,— деди ол къонагъына.— Иш тапханмыса?

— Угъай алыкъа.

Экиси да бирча мудах болдула.

— Сен а? Саталамыса суратларынгы? — деп сорду Эрих.

Алекс, кючсюннген да эте, кёз къарамын жерге буруп, шум болду. Эрихге ол бек тозурап тургъанча кёрюндю. Аны чачы агъарып

эди. Энди аны сакъалы да чал болуп башлагъанын Эрих бусагъатчыкъда эследи. Анга жазыкъсынып, ичинден кючсюндю. «Манга айтмай тураса ансы, сен не эсе да бир ауур жюгю болгъан адамса. Сен жашау этмейсе... термилип айланаса. Не эсе да, къадарынг ажымлыды...»

— Не зат бла сыйлайым мен сени? — деп, Алекс тёгерегине къарады.— Бусагъат кофе хазырлайым. Бир шеша шампаным да барды.

— Сау бол, Алекс. Мен былай бир кесекчикге деп къайтханма санга. Ашыкъгъан жерим барды. Жашагъан жеринги танытдым. Энди келе-келе турурма.

42

Арт чурулада Алексни иши осалгъа кетди. Этген суратлары сатылмайдыла. Эки ыйыкъдан бери жангыз бирин да саталмагъанды. Бюгюн да сатыучу жеринде эртденликден бери сакълайды. Бир да соргъан адам а жокъду. Ачыуундан аллы бла озгъанлагъа огъурсуз бетден къарап башлагъанды. Хуржунунда жалан да эки маркасы барды. Битеу байлыгъы олду. Ол аланы асыры аягъандан, эртденли бери азыкъ да ашамагъанды. Алайда тюкеннге кирип, эки стакан жюзюм суу ичип чыкъгъанды ансы. Андан башха тилинде зат да жокъду. Айхай, бюгюн кюн бир бек къызыуду. Андан тюйюл эсе, башы да ауруйду.

Кеч болуп бара эди. «Абери да саталмай къалама»,— деп, Алексни ичине къоркъуу кирди. Анга жашаргъа керекди. Мында аны жаны ачыр адамы жокъду. Кимге тыянырыкъды?

«Нек сатыла болмазла? Бу уллу шахар менден эрикгенми этген болур? Огъесе уа адамла искусствону сюймейми башлагъандыла? Ким билсин. Терслик мени кесимде эсе уа... ашыгъып этгенем бу суратланы. Осалмы болурла? Осал эселе, мен былагъа уллу багъа айтмайма. Соргъан нек этмейдиле? Тейри бу уа ишден тюйюлдю...»

Алекс, ичинден алай оюмлай, олтургъан жеринден терк ёрге турду да, къаты бла озуп баргъан бир къартыракъ кишини аллын тыйып тохтады.

— Алыгъыз бу суратладан къайсысын сюе эсегиз да.

— Манга сурат керек тюйюлдю.

— Бек учуз берликме.

— Керек тюйюлдю манга дейме да.

— Сора алайлай окъуна ал. Керти айтама, ал... саугъа...

— Не эсе да бек сейир адам кёрюнесе сен,— деп, къарт киши, ызына да къарай, жолуна кетди.

Энди былайда тургъандан хайыр чыкъмазлыгъын билип, Алекс суратларын да жыйып, юйюне кетди. Кёлю жер бла тенг эди аны. Башына кёп, ауур сагъышла жыйылгъандан автобусха къалай минип, къалай тюшгенин да билмей барады.

Жашагъан жерине кёз байлана тебиреген заманда жетди. Ары

кирлиги да келмегенча, къабакъ эшикни аллында бир ауукъгъа дери мугурайып турду.

* * *

Ачдан жюреги шор тарай, Алекс алай уянды. Туруп, ашыкъмай, бетин къолун жууду. Кийинип тамам болду. Энтда да «базарына» барлыкъды. Башха амалы жокъду. Мастерскоюна кирди. Полда жайылып тургъан кенг уллу полотногъа сюйюп къарады. Алекс бу суратха ахыр бояуларын бирси кюн жагъып бошагъан эди. Бу полотносу былай тамаша болур деп, аны эсинде да жокъ эди.

«Кёлюмю салсам а, эталлыкъ кёреме мен да бир затла»,— деп, къууанды ол ичинден. Бу къууанчы аны ачлыгъын да унутдурду. Бир ауукъгъа дери ол суратда таулагъа къарап, насыпха кёмюлгенлей турду. Жеринден тебериги келмей эди аны. Чукуй башлары булутлагъа тирелип тургъан къаяла... жашил сыртлы таула... ташлы къолла, агъачлы бетле, суу баргъан сызгъала. Тау тюбюнде уа — эл... Аны жер башлы таш юйлери... бирлери сау, бирлери жарты оюлуп. Эски журтланы къатында жангы къошунбаш юйле. Элни ёрге жанында кенг сыртны башында къой сюрюу... Аладан арлакъда эки-юч ат кёрюнеди...

Алекс полотнону чулгъап башлагъанда, кёлю толду. Ол муну сатаргъа деп ишлемеген эди. Алай ол амалсызды. Бирси суратлары сатылмайдыла. Энди муну элтип бир кёрсюн.

Уллу чулгъамны къолтугъуна къысып, Алекс чардакъдан тюшдю. Эльза жокъду. Баям, ишине кетген болур. Аны кёзюне урунмагъаны да иги кёрюндю.

«Ай, медет а, «тауларымы сатып», жан багъаргъамы къалдым энди?.. Атам, не этейим? Мен бу амалсызлыкъгъа сени ючюн къалып айланама. Сени хурметли атынга кир къондурмайым деп. Жашы сатлыкъ эди деп айтдырмайым деп. Сени жерге къаратхандан эсе, мен, къайда болса да, ит ёлгенча, ёлюрге хазырма. Алай, сен ийнан, атам, мен сатлыкъ тюйюлме. Ата журтубуз ючюн мен жанымы артха салмагъанма. Мени терслигим — ёлмей сау къалгъанымды... Мен аллынга алай айтып барсам, сен ийнанырмыса? Халкъым ийнанырмы манга?..»

Алекс базарына барып, суратын шинтикни юсюне жайды. Ол ары сыйынмай, жартысы жерге жайылгъанлай къалды. Ёрге, эниге озгъан адамла тохтап, суратха къарай башладыла. Бир къауумла кёпге дери мычып къарайдыла. Художникге да кёз къыйырларын жетдиредиле. Бир бирге къошула кетип, уллу жыйын болуп да къарайдыла. Ала седирерге, дагъыда башхала жыйыладыла. Бирле: «Швейцария...» — деп озадыла, бирле уа: «Альпы... Альпы...»,— деп кетедиле. Багъасын да сорадыла. Алай, алыкъа Алекс аны багъасын тохташдырмагъанды. Асыры багъа айтып, халкъны юркютюп иермеми деп да къоркъады. Соргъан адамлагъа: «Сен кеси багъангы айт, сора келиширбиз»,— дейди. Алай алыкъа суратха базынып багъа бичген адам чыкъмай барады. Алексни му-

раты алты, жети жюз маркадан азгъа бермезгеди. Ахыр болмай къалса, беш жюзге окъуна берликди. Не этерикди, амалы алай болса.

Къарагъанла кёпдюле. Алай алыргъа деп ёшюн ургъан адам жокъду. Бир къауумла суратдан эсе художникни кесине кёбюрек къарайдыла. Аланы кёзлеринде: «Быллай суратны этген бу кимди?» — деген соруу барды. Аны Алекс кеси да сезип турады: ичинден ёхтемленеди. Битеу суратчылыкъ ишинде ол кесине бу жолча уллу эс бурдурмагъанды. Тюзюн айтханда, шёндю Алекс бу полотносуну терк сатылып кетерин сюйген окъуна этмей турады. Аны не къадар бир кёп адам кёрсе, Алексге ол къадар бир игиди. Алай болса, художник танылгъан этеди. Экинчи жол анга тынч боллукъду... суратларын иги аллыкъдыла.

Къатында да омакъ кийиннген субай тиширыу бла, орта ёсюмлю, къара шинли, арыкъсуу, акъ костюмлю киши, келе келип, суратны кёргенде, эки кёзюн андан айырмай, сын къатып къалды. Алекс да анга кёз къыйырлары бла жашыртын къарады. «Тейри, бу уа, ким эсе да, суратны жаратхан халы барды»,— деп келди аны кёлюне. Суратха къарай туруп, акъ костюмлу кишини бети юч-тёрт кере тюрленди. Алекс аны да эследи. «Не эсе да, искусстводан уллу ангылауу болгъан адамгъа ушайды бу. Кеси да акъсюекледен болур. Кёремисе аны юсюню-башыны да тазалыгъын. Къоллары да чанка къолла. Музыкант иш а болурму? Мени ючюн ким да болсун, суратны алсын ансы... не эсе да муну жапысы манга таныш кёрюнеди. Бир жерде илиннген болур кёзюме... автобусда... орамда. Болур, болур...»

Къатында тиширыу, аны къулагъына не эсе да бир затла айтып, къолтугъундан тутду. Акъ костюмлу киши, тиширыуну айтханын эшитди эсе да, эшитмеди эсе да, анга бир тюрлю эсин бурмады. Аны битеу акъылы суратда эди. Тиширыу, къайры эсе да ашыкъгъанча, тынгысыз бола башлады. Тёгерекден халкъ кёп басынды. Бу кезиуде акъ костюмлу киши кёзлерин полотнодан айырды да, адамланы бетлерине тангысыз болуп къарады.

— Муну иеси кимди? — деп сорду.

— Мен,— деп, Алекс анга жуугъуракъ жанлады. Акъ костюмлу киши анга кёзлерин кенг ачып, не эсе да бир тюрлю сейирсиниулюк бла къарады.

— Автору кимди бу суратны?

— Мен,— деди Алекс.

Акъ костюмлу кишини къатында тиширыу аны былайдан артха кетерирге кюрешди.

— Багъасы неди суратынгы? — деп сорду, акъ костюмлу, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, аны бла мангылайында терлегенлерин сыйпай.

— Багъасымы?.. Сен не берсенг, багъасы ол боллукъду...

— Мен бергенни къой. Автору сен эсенг, багъасын да бич.

— Мен а сен бичсенг сюеме.

— Эки минг марка.

Алайда тургъанла «Ох-хо-о!..» — деп, даауур болдула. Алекс, не

айтыргъа билмей, тынгылауну ийди. Акъ костюмлу киши, полотнону къыйырындан тутуп, чёргеп башлады.

— Азды дей эсенг, энтда да къошайым. Суратны мен алдым,— деди ол Алексге.

— Угъай, аз тюйюлдю.

Алекс да болушуп, экиси да полотнону тап чёргедиле. Суратны алгъан Алексни ахчасын санап, къолуна берди.

Бир урумгъа, быллай уллу байлыкъ аны къолуна ёмюрюнде да тюшмеген эди. Къууаннгандан тёппеси кёкге жетгенча болду.

— Танышайыкъ... Мени атып Шабатбекди.

— Мени атым Алексди. Ишсиз художник.

— Сен фахмулу художниксе.

— Сау болугъуз, жюйюсхан Шабатбек, ариу сёзюгюз ючюн.

— Мен керти айтама... Сен кесинг къайданса?

— Мынданма... бу шахардан.

— Бу суратда сен Кавказ тауланы ишлегенсе.

— Алайды.

— Къачан барып келгенсе сен ары?

— Мен ары бармагъанма.

— Сора, кёрмегенлей, къалай этгенсе сен бу суратны?

— Мен аны кёлюмден этгенме, жюйюсхан.

— Кёлюнгденми? Сен бу суратха Кавказны къалайын тюшюргенинги билемисе?

— Билеме.

— Алай эсе, сен анда болгъанса.

— Эртде.

— Кимсе сен?

Алекс аны сорууна жууап къайтармады. «Арабий, кимди бу? Къайда кёргенме мен муну? Не аламат, не сейир! Эсиме тюшюралмайма. Къайда кёргенме?..»

— Билемисе, жюйюсхан Алекс, мен жангылмай эсем, бу суратда сен Малкъар тауланы ишлегенсе... алаймыды?

— Алайды.

— Эл а Акъташды да?

— Хоу... Сен аны къайдан билесе... Акъташны?!

Шабатбек бла Алекс бир бири бетлерине термилишип къарадыла. Экисини да кёзлеринде уллу соруу болгиле жазылып тургъанча эди.

— Акъташ мени туугъан элимди,— деди Шабатбек.

— Къалай?.. Сен Акъташданмыса?

— Хоу.

Алекс: «Мен да анданма!» — деп къычырыргъа аздан къалды. Алай, терк эсин жыйып, кесин тыйды. Алыкъа ол ким эсе да, Шабатбекни танымайды. Неге деп ачыкъларгъа керекди ол анга кесин. «Угъай, угъай, угъай... Сатлыкъ эсе уа. Мени да сатар да иер. Сора хапарым Акъташха жетер... Эменланы Алим Запад Германияда бугъуп айланады деп.»

Шабатбек бла Алим, бир бирге тургъан жерлерини адреслерин берип, алай айырылышдыла.

Шабатбек кетгенден сора да, Алим базар шинтигини къатында, тебалмай, сюелгенлей къалды. Шабатбек узая барып, адамла ичинде кёрюнмей къалгынчынга дери, Алим аны ызындан къарап турду. Сейирден не этерин билмейди. Мында, Германияда туугъан эли — Акъташдан адамгъа тюберикме деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. Ол аны ким болгъанын алыкъа таныгъан да этмегенди. Алай танымагъанлыкъгъа, ол акъташчыды. Ала бир эллиледиле. Экиси да бир сууну бойнунда ёсгендиле. Анча жылны ичинде, агъачда ажашхан бёрюча, Алим мында, ачыудан ичи улуй, жашайды. Кесини элинден мында адам жашагъанын билсе эди, аны бла тюбешип, къайгъыларын чача турур эди. Билмегенди быллай ишни. Къаллай ауур кюнлери болгъандыла аны мында.

Алим алыкъа базар шинтигини къатында сюеледи. Бир къарт къатын бла къарт киши келе келип, солургъа шинтикге чёкдюле. Алим аланы окъуна эслемеди. Ол бусагъатда дуниягъа жангыдан туугъанча, уллу къууанчлы болуп турады. «Къалай ийип къойдум мен ол адамны? Ахырына дери соруп нек билмедим? Кесими да нек танытмадым?» — деп, ол ичинден кеси кесине къайтарып-къайтарып урушады. «Охо, адресин бергенди. Бюгюн окъуна юйюне барайым. Угъай, угъай... бюгюн жарарыкъ тюйюлдю. Не терк чабып жетди дер. Юч-тёрт кюн озсун да, алай барырма. Ким болур, арабий? Ким эсе да, кёзлери танышдыла. Жалан да кёзлери. Сора бет къаны да. Тохта, тохта, тохта, баям, бу ким эсе да, революцияны заманында тыш къыраллагъа къачхан байладан, бийледен болур. Угъай, тейри. Мен кеч туугъанма. Ол заманда кетгенлени танырыкъ тюйюлме. Муну уа кёргенме. Арабий, кимди бу?.. Шабатбек... Атын тюрлендиргенди, менича. Тукъум атын а сормадым. Огъесе уа Шабатбек аны тукъум атымыды. Аллай тукъум ат бармы эди Акъташда?.. Бар эсе да, унутханма. Башымда жукъ къалмагъанды. Жалан да элими сыфаты турады кёз аллымда. Башха бир зат да угъай...»

43

Шабатбек къатыны бла бийик, кенг къабакъ эшикни аллында тохтадыла. (Къатындагъы субай тиширыу аны къатыны эди). Была къабакъ эшикни тышындан, не эсе да бир тогъай темирни ары бла бери буруп, звонок къакдырдыла. Олсагъатдан къабакъ эшикни ары жанындан итни юрген тауушу эшитилди. Ызы бла, кёп турмай, къабакъ эшикни бир жаны ачылды. Ары жанындан он сегиз-он тогъузжыллыкъ къара къашлы, тогъай мангылайлы ариу къыз кёрюндю. Аны узун, саргъылдым чачы имбашлары бла энишге тёгюлюпдю.

— Киногъа барабыз деп кетген эдигиз да, былай терк а нек къайтдыгъыз?.. Папа, бу кётюрюп келгенинг а не чулгъамды? — деп, къыз алагъа къыстау соруу этди.

— Бусагъат... бусагъат кёрюрсе, Асият,— деп, Шабатбек, узун чулгъамны да къолтугъуна къаты къысханлай, арбазгъа кирди.

Шынжыргъа байланып тургъан уллу ит, иесин кёргенде, эки ал аягъын анга созуп, эркелиниригн келди. Иеси анга арталлы бла да эс бурмады. Аны таба къарагъан окъуна этмеди. Шабатбек юйге ашыкъды. Тышы тытыр бла акъланнган эки къатлы уллу акъ юй.

Шабатбек тюзюнлей юйюню экинчи къатысына кётюрюлдю. Къатыны бла къызы да аны ызындан бардыла. Юйню иеси уллу отоугъа кирди. Отоу деп да тюйюлдю ол... уллу залды. Ичинде бир диван бла бир тёгерек стол, шинтикле, тёрде уа — пианино... аладан башха жукъ жокъду. Уллу залда ала аз кёрюнедиле. Шинтиклени олтуруучу жерлери мор сахтиян бла тышланыпды. Кеслери да эртдегили бай адамланы юйлеринде болуучу шинтиклеге ушайдыла. Диванны юсю уа уллу кюйюз бла жабылыпды.

— Ма бери... бу къабыргъагъа тагъаргъа керекди,— деди Шабатбек ашыгъышлы болуп.— Кристина, манга чёгючню да, чюйлени да тапдырчы бери.

— Булат, бир кесек эс да тап,— деди къатыны анга.— Терлеп тураса кесинг да.

Юйню иеси къатыны айтханнга къулакъ да салмады. Къызын болушлукъгъа чакъырды да, келтирген полотносун полгъа жайды.

— Папа, бу не суратды? — деп сорду къызы атасына.— Таула, таула... былайда юйле. Не тукъум юйледиле была? Къойла да бардыла...

— Бусагъат, Асият, мен санга барысын да ангылатырма.

Бу кезиуде залгъа кёзлеринде кёзлюклери, къолунда уа тыягъы бла къартайгъан къатын кирди. Бет халисинден ол ауругъан адамгъа ушап турады.

— Кел, ана, кел,— деп, Шабатбек къарт къатынны аллына барды.

— Ёт бери. Ары диваннга барып олтурчу. Бусагъат мен санга аламат зат кёргюзтюрюкме.

— Не затынгды бу, Болат?

— Бусагъат, ана. Бусагъат айтама. Не болду Кристина? Асият, тутчу, бу столну бери тартайыкъ. Хы, ма былай.

Кристина чёгюч да, чюйле да келтирди. Шабатбек суратны къабыргъагъа тагъып бошагъынчы, къатыны да, къызы да анга болушдула.

Тагъып бошап, Шабатбек, диваннга барып, къарт къатынны жанына олтурду.

— Ана, кёзюнг жетемиди?.. Иги кёремисе?

— Хау, бек иги кёреме. Бек ариу суратды. Уста адам этгенди, ким эсе да. Не жерледиле была?

— Ана, бу Акъташды.

— Акъташмы?.. Сени элинг?!

— Хоу. Мени элим. Мени тауларым!

— Къайдан табып келесе сен бу суратны?

— Кристина да, мен да орамда бир ишсиз художникден сатып алгъанбыз. Эсде болмагъанлай тюбеп къалгъанбыз.

— Сора ол не художникди?

— Билмедик. Не эрменли, не грузинли эмигрантладан бирлерине ушатханма мен.

— Сора ол сени Акъташынгы къайдан биледи? — деп тохтады къарт къатын.— Кавказда элле, жерле да бир бирге бек ушайдыла деучю эди сени атанг.

— Угъай, бу Акъташды. Мен кёргенлей окъуна таныгъанма ол болгъанын,— деп, Болат къарт къатынны къолундан тыягъын алып, суратны къатына барды.— Ма бу къаяла — Чокъракъ къаялады-ла. Ма бу бизни юйюбюздю. Ма Черен суу... Аны жагъасында бу ташланы окъуна танып турама мен. Кертиси бла окъуна, ким эсе да, не фахмулу художникди муну этген! Ма бу тёбени уа кёремисиз? Къышхыда сабийле жыйылып, аны башындан энишге саржеле бла учуучу эдик...

Болат айта баргъаны сайын ёню къысылып, ауазы инчгере башлады. Ол алай кёлю толуп бола эди. Асият, суратдан кёзлерин алмай, атасына тынгылап олтурады. Къарт къатынны эси да Болатдады. Жалан да Кристина бираз эрикгенча кёрюнеди. Болат анга шёндю айта тургъан хапарын кёп кере айтханды. «Кавказ», «Акъташ» — деген сёзлени кёп эшитгенден, ала Кристинаны къулакъларында зынгырдагъанлай турадыла. Эри уа, эски хапарларын жангыртып, бютюн да къызынып айтады. Кристина да анга жангыдан тынгылайды. Бу сурат аны эрине къаллай багъалы зат болгъанын ол шёндю жюреги бла сезди.

44

Алекс кесини акъылын не бек чучхуп кюрешди эсе да, Шабатбекни ким болгъанын эсине тюшюралмады. Энди ол аны юйюне барыргъа бел байлагъанды. Бюгюн орта кюндю. Анга жарашхан кюн! Аны ийнаныуу алайды. Ол кюн башлагъан иши огъурлу болуучуду. Алекс аны талай кере сынагъанды. Къонакъгъа барыргъа бюгюннгю кюнню да андан сайлагъанды. Бу иши да игиликге болурун сюеди. Шабатбек ким эсе да, аны билирге керекди. Ол керти да акъташчы эсе, Алекс юйюнде адамларындан бирин тапханча къууанырыкъды.

Алекс автобусда сагъыш эте барады. Тышында уа ингир бет алгъанды. Адамланы ишден къайтхан заманларыды. Автобусла да, троллейбусла да толудула.

Алекс «базар» шинтигине автобусну терезесинден къарап озду. Иесиз къалып тургъан журтча кёрюндю ол анга. Шабатбек бла сатыу этген кюнюнден бери Алекс ары бармагъанды. Башха ишле бла айланнганды.

Автобус Алексге керекли жерде тохтады. Шабатбекни юйю бу орамдады. Алекс, сейир эте, тёгерегине къарады. Бу шахарны ичинде аны аягъы жетмеген орам жокъ сунуп туруучу эди да, бу орамны уа биринчи кере кёреди. Бираз тарды ансы, ариу орамды. Эки жанында кенг бутакълы уллу терекле кёкню жабып тургъанчадыла. Машинала да кёп жюрюгенча кёрюнмейдиле. Шахар-

ны шош орамларындан бириди. Мында бийик юйле да хазна жокъдула. Асламысы иели юйле кёрюнедиле; тюрлю-тюрлю бояулагъа боялгъан къабакъ эшикле, юйле уа эки, юч къатлы... «Баям, бу орамда байла жашай болурла,— деп келди Алексни эсине.— Алай эсе, Шабатбек бу орамгъа къайдан сугъулгъанды? Огъесе уа ол да байладанмыды?.. Къайсыды аны юйю быладан? Бу юй жыйырма бла жетинчи. Энтда да тёрт юйден сора...»

Алекс къабакъ эшигини юсюнде «33» деген жазыу болгъан юйню къатында тохтады. Сейирге къалды. «Шабатбек быллай къолайлы юйдеми жашарыкъды? Ким берликди анга мында быллай юйню? Къаллай бир немецлиле айланадыла баш сугъар жер тапмагъанлай... Шабатбекни уа эки къатлы уллу юйю! Огъесе уа мен ажашыпмы келгенме? Къайры салгъанем адресин?..» Алекс хуржунундан блокнотун чыгъарып, анга къарай тургъанлай, къолунда да портфели бла, къабакъ эшикни къатына къаракъаш къыз келип тохтады. Алекс анга баш ийип, салам берди.

— Бу юй жюйюсхан Шабатбекни юйюмюдю?

— Хау.

— Жюйюсхан Шабатбек юйде болурму?

— Болур,— деди къыз, Алексни бетине ышанлап къарай.— Кечгинлик беригиз, сиз художникмисиз?

— Хау.

— Сора мен жангылмагъанма. Мени атама Кавказ пейзажны сатхан сиз болурсуз.

— Хау, ол аны менден алгъанды. Сиз а аны къызымысыз?

— Хау. Атым Асиятды.

— Асиятмы?!

— Нек сейир этдигиз? Таныш атмыды?

— Ы-ы-ы... Хоу.. .Аллай атны эшитгенме.

— Келигиз, юйге кирейик. Атам сизни келгенигизге ыразы боллукъду.

Алекс къызны ызындан арбазгъа кирди. Ит юрюп, аны юсюне чапды. Асият болмаса, талагъан окъуна этерик болур эди. Къыз, урушуп, аны артха къыстады.

— Келигиз, энди ол сизге чабарыкъ тюйюлдю,— деп, къыз къонакъгъа бурулду. Алекс а, кёзлери да буз ташлача, суукъ тартып, сюелип тура эди.

— Не, къоркъгъанмы этдигиз? — деди Асият къонакъгъа.

Ол къоркъгъан этмеген эди... Концлагерден къачхан заманында ызындан жетип, аны талагъан ит эсине тюшген эди.

Юйню ичини байлыгъы Алексни бютюн да уллу сейирге къалдырды. Ол кеси ёмюрюнде быллай юйге кирмегенди! Тизгини тап жыйылгъан, таза юй. Асият къонакъны тюп этажда залгъа кийирип, диваннга олтуртду да, кеси уа: «Атам мында эсе, кёрейим»,— деп, чыгъып кетди. Алекс тёгерегине къарай барып, къабыргъада тагъылып тургъан эки портрет суратны кёрдю: бири — эр киши, экинчиси уа — тиширыу. Эр кишини башында тёгерек бёркю барды, кёкюрегинде хазырланы къыйырлары кёрюнеди. Алекс аны Шабатбекни кеси сунуп, анга эслеп къарады. Угъай, Шабатбек

тюйюл эди ол. Тиширыуну уа башында жаулугъу жокъду, чачы артха сыйдам таралыпды. Ол европалы тиширыугъа ушамайды.

Залны эшиги ачыкъ эди. Алекс Шабатбекни ауазын эшитди. Жюрегине уллу тынгысызлыкъ кирди. Жеринде олтуралмай башлады. Шабатбек киргинчинге окъуна ол дивандан ёрге турду.

Шабатбек залгъа къатыны бла бирге кирди.

— Сау кел, сау кел,— деп, Шабатбек Алексни къолун жарыкъ болуп тутду.— Бу уа юй бийчемди. Аны бла да таныш.

— Бек ыразыма... Алекс.

— Кристина,— деп, тиширыу къолун къонакъгъа узатды.

— Тейри, былай келмесенг, санга мен кесим барыргъа деп тура эдим,— деди Шабатбек, къонакъны къатына диваннга олтуруп.— Ол кюн сорургъа унутуп къойгъанем... Сени дагъыда болур Кавказ пейзажларынг?

— Угъай, жокъду.

— Болса, аллыкъ эдим. Багъасы ючюн къарарыкъ тюйюлем.

— Мен сизден уялып турама,— деди Алекс юйню иесине.

— Неге деп?

— Ол суратны асыры багъа сатханма. Ахчагъызны жартысын къайтарайым деп келгенме.

— Ол дегенинг неди! — деп, Шабатбек, хуржунуна узалып башлагъан Алексни къолундан тутуп тохтатды.— Аны багъасын мен кесим бичген ушай эдим да. Тюзюн билирге сюе эсенг, сен ол кюн анга миллион марка сурасанг окъуна, мен суратны алмай кетерик тюйюлем. Сен ол полотногъа тюшюрген жерлени кёрюр ючюн, мен кёп жылладан бери термилеме. Сен да эмигрант ушайса да.

— Хоу. Керти айтаса. Адамгъа туугъан жеринден багъалы зат жокъду.

— Тюз айтаса... бек тюз. Кристина, къонакъны сыйлар къайгъынг жокъмуду?

— Болмай а.

— Мени ючюн къыйналмагъыз... тилейме,— деди Алекс, ийменип.

— Ол дегенинг неди! Кавказлы ушайса да. Биз жерибизден узакъда болгъанлыкъгъа, адетибизни унутургъамы керекбиз. Къонакъ Аллахны къонагъыды.

— Башында залгъа кётюрюлюгюз,— деди Кристина эрине бла къонагъына.

— Ахшы. Сен айтханны этейик.

Ала атлауучла бла башына кётюрюлдюле.

— Кир бери,— деп, Шабатбек, Алексни алгъа ийип, къолу бла анга эшикни кёргюзтдю. Экиси да залгъа шош кирдиле. Кире баргъанлай окъуна, къонакъны кёзлери къабыргъада суратха илиндиле. Ол аны биринчи кере кёргенча, анга къарап къалды. Билмей тургъанлай, Акъташха киргенча болду. Мангылайына жарыкълыкъ урду. Суратны быллай жарыкъ, уллу залда кёз туурагъа такъгъаны ючюн Шабатбекге ыспас этериги келди. «Мен кесими мындан бош жашырып турама ансы, бу иги адам болур. Элин, жерин сюйген адам — аман адам болургъа амалы жокъду...»

— Олтур... Олтур, шуёхум,— деди юйню иеси къонагъына. Алекс суратдан кёз къарамын айырды да, не айтдынг дегенча, Шабатбекни бетине къарады.

— Олтурайыкъ былайгъа,— деп, юйню иеси диванны кёргюзтдю. Бу кезиуде, къолунда тыягъына да тыяна, кёзлюклю къарт къатын залгъа кирди.

— Ана, ма бу суратны ишлеген художник,— деп, Шабатбек Алексни тиширыугъа кёргюзтдю.

— Алаймыды?.. Сау кел,— деп, къарт къатын къонакъны къолун тутду.— Бу суратны уа мен да бек жаратханма.

— Сау болугъуз, фрау. Сизни кибик хурметли адамла ишиме бюсюреркча, мен аллай уллу художник тюйюлме.

— Угъай, сен аны бош айтаса,— деди Шабатбек.

— Олтуругъуз... Мени ючюн сюелип турасыз,— деди къарт къатын алагъа. Кеси уа, тыягъына да тыяна, залдан чыгъып кетди.

— Бу мени ёге анамды,— деди Шабатбек къарт къатынны юсюнден.

— Мен а туугъан ананг суннганем.

— Угъай...— Шабатбек мудах болду.— Мени анамы да, гелльмы да отузунчу жыллада думп этген эдиле.

— Къалайлыкъ бла?!

— Э-э, шуёхум, ол узун хапарды. Сен кесинг къайданма дегенг?.. А-а, миллетинги соргъанымда айтмай къойгъан ушаенг! Алай менден сен бош къоркъаса. Емюрде бир адамгъа хатам тиймегенди.

Алекс сагъышха къалды. «Айтайым да къояйым мен да Акъташдан болгъанымы. Несине букъдурама? Къарындашлача бир бирибизни ийнакълап олтурурну орнуна, бир бирибизге тыш адамлача болуп турабыз. Жашауу игиди ансы, муну къадары да мени къадарыма ушап тургъанчады. Ниети да тюз кёрюнеди...»

— Къуру сен бла мен тюйюлбюз... мында Кавказдан дагъыда бардыла,— деди Шабатбек, сагъышха берилип.— Мен аланы кёбюсюн таныйма. Урушну заманында пленнге тюшгенле. Урушдан сора уа, Сталинден къоркъуп, ызларына къайтмай къалгъанла. Сен да аллайладан бири болурса.

— Да... да, хоу,— деди Алекс, не айтханыны магъанасын кеси да толу ангыламай, экили бола.

— Уруш кёплени къадарларын сындыргъанды.

— Аны уа керти айтаса. Уруш болмаса, биз да туугъан жерибизде жашарек,— деди да, Алекс солуун теренден алып ахтынды. Ол кесин Шабатбекге ачыкъларгъа аузун ача къалды. Алай, нек эсе да, дагъыда айталмай къойду. «Нек ашыгъама? Муну ким болгъанын бир билейим да, андан сора... Кесин жашыргъан адамгъа ушамайды. Кимсе сен?.. Мени термилте турма да, айтчы. Сен Шабатбек тюйюлсе. Сени тюз атынг башхады. Мен да Алекс тюйюлме. Мени атым Алимди. Айтчы манга атынгы, къарындашым. Айтчы. Аллах бла тилейме...»

— Бу сурат бла сен мени бек къуандыргъанса,— деди юйню иеси, жарыкъ кёллю болуп.— Билемисе, мен гитче заманда Акъ-

ташха Гюржюден художникле келип, суратла этип кетиучюлерин унутмай турама. Сени кёргенимде, аладан бирн болурса дегенем. Ала да былай, сенича, сакъаллы кишиле болуучу эдиле...

Залгъа Асият кирди. Аны кёксюлдюм кёзлеринде сау дунияны жарыгъы сыйынып тургъанча, аллай бир жарыкълыкъ бар эди.

— Аш юйге келигиз. Мамам чакъырады,— деди ол, аз энишге да ийилип. Аны быллай ариу адеплилиги Алексге болмагъанча хычыуун тийди.

Шабатбек, къонагъын да биргесине алып, аш юйге барды. Узун столну юсю сыйлы ашарыкъладан бла тюрлю-тюрлю формалары эм да этикеткалары болгъан шешаладан толуп эди. Столну башында тамата олтурлукъ шинтикге Шабатбекни ёге анасы олтуруп тура эди. Кристина уа стол къатында ёрге сюелип, къонакъгъа да, эрине да жарыкъ бетден тюбеди. Быладан сора да аш юйде шапалыкъ эте айланнган дагъыда бир тиширыу барды.

Алекс ашаргъа, ичерге кюрешгенликге, кёлю арталлы бла да ашха тартмай эди. Бу юйню жашауына сейирсиннгенден, ол алыкъа армау болуп турады. Быллай жерге келликме деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. Быллай журту болгъан Шабатбек бош адам тюйюлдю. Ол бу байлыкъны къалай бла къурагъанды? Ишлеген да къайда этеди бу?.. Алексни башына кирмеген соруу жокъду. Ала аны мыйысын къайнатадыла. Шабатбекни ёге анасыны бетине жуукъдан къарай кетип, тюбюнде залда кёрген эки портретни биринде ол болгъанын энди тохташдырды.

«Бу Шабатбекни ёге анасы эсе, сора ол портретде бирси кавказлы киши уа кимди? Шабатбекни атасы ол болургъа керекди». Алим аны жапысына бек эслеп къагагъанды. Ол Акъташда аллай адамны бир заманда да кёрмегенди. «Бу къатын а... Шабатбекни ёге анасы? Немец тилде чалып сёлешеди. Не миллетди? Таулу къатыннга ушагъан халлары да барды...»

Шабатбек ичгиден артха турмайды. Алексге да ичиреди.

Стол артындан бек алгъа къарт къатын кётюрюлдю. Ол, шинтигинден турурдан алгъа, жан жаулукъ бла эринлерин да, къолларын да сыйпады. Аллында табагъын да, вилкасын, къашыгъын да жыйышдырды.

— Кечгинлик беригиз. Сизге халалды,— деди да, аш юйден чыкъды. Кристина да аны ашырып кетди. Шабатбек бла Алим да ашап-ичип бошагъандан сора, башында залгъа къайтдыла. Шабатбекге уртлагъаны татыгъан болур деп тура эди Алим. Ол а арталлы бла да аузуна жукъ салмагъан кибикди. Залгъа кире баргъанлай, сурагха къарап тохтады. Ёмюрюнде къарап турса да, ол андан тоймазча халы барды. Алим диваннга олтуруп, Шабатбекге къарап турду. Бир да бир таныш илишанын тапмагъанды. Жалан да кёзлери...

— Билемисе, сен мында не затны этмей къойгъанса? — деди Шабатбек, суратдан Алимге бурулуп.— Ма бу межгитни огъары жанында къабырла болуучу эдиле... ма былайда. Ол къабырлада мени атамы атасы жатады,— деди Шабатбек, Алексге къарап.—

Баям, атам да анда жата болур. Аланы экисин да бир адам ёлтюргенди.

Алимни чач тюклери ёрге кётюрюлгенча болду. Ким эди ол деп сорургъа тили айланмай къалды.

— Анга дерт жетдирирме деп антым бар эди. Алай мен ол антымы толтуралмагъанма. Бара баргъан дунияда...— деп, сёзюн ахырына жетдирмей, Шабатбек мудах болуп тохтады. Аны акъсыл бети къаралды.

— Сен билсенг эди,— деп башлады юйню иеси, ауур кючсюнюп.— Совет власть бизге къаллай бир къыйынлыкъ сынатханын. Байсыз, бийсиз деп, малларыбызны, ырысхыбызны да сыйырып, къум тюзлеге жер аудурду... Аны хатасындан геллям да, анам да туугъан жерден узакъда, ачыудан жюреклери жарыла, ёлгендиле. Мен ол заманда жаш эдим да, болуннган ишлени къыйматын артыкъ бек ангылай болмаз эдим. Ансы мени жюрегим да таш тюйюлдю, бирлеики жарылгъанча, ол да жарылыр эди. Тюзюн айтханда, ол заманда ёлюп къалсам, иги эди манга да. Шёндю мени жашауум жашаумуду? Ол заманлада жарылмагъан жюрегим энди жарылады. Заман кёп озгъанды, алай кёкюрекден ачыу кетмегенди. Баям, ёлгюнчю кетген да этерик болмаз. Туугъан тауларымы былай бир къарап кёрюр ючюн, шёндю мен жанымы къурман этер эдим... Билемисе, шуёхум, мен революцияны кёрюп болмайма. Россейде болгъан революцияны терс ишлери кёп эди.

Шабатбек мыккыл болуп тохтады. Алим да тынгылауну ийди. Ол анга къалайлыкъ бла, не ыз бла, не айтыу бла сёз нёгер болургъа билмей эди. Сёзге къошулса, Шабатбекни хапарын бузуп къоярыкъ сунуп да къоркъады. Ол аны хар сёзюн ичине жутуп баргъанча, алай тынгылайды. Бу экисини арасында тешилмей тургъан не эсе да бир жашырын тюйюмчек барды. Алимни жюреги аны сезгенди. Ол тюйюмчекни жалан да Шабатбек тешаллыкъды. Нек дегенде, аны къалай къысылгъанын жалан да ол биледи. Аны себепли, Алим тынгылап турургъа керекди. Жалан да тынгылап.

— Мен хапарым бла сени эрикдирип къойдум ушайма да,— деди Шабатбек къонагъына.

— Угъай, угъай... Мен санга тынгылап турама. Бек сейирлик затланы айтаса.

— Жарсыулу затладыла ала ансы, сейир затла тюйюлдюле... Геллям да, анам да ёлгенден сора, мен жангызлай къалгъанем.

— Атанга а къайда эди да? — деп сорду Алим.

— Атамдан а революцияны заманында окъуна айырылгъанек. Аны ёлгенин, саууп да билмей эдик биз. Тохта, аны хапарына артда жетерме. Уруш башланады. Мени да ары аладыла. Мен ол жол болмаса, шкокну кёрген да этмегенем. Ары дери кулакса деп, мени, бирси жашлача, аскер къуллукъгъа алып юйретген да этмеген эдиле. Поезд бла алып барадыла да, бизни Смоленскеде тюшюредиле. Душман а ары жетип тура кёреем. Ол кюн окъуна урушха киребиз. Алай бизни урушубуз уруш болмай къалады. Немецлиле шахарны тёгерегин къуршалайдыла да, бизни уа пленнге аладыла. Сюрюп барып, къайда эсе да бир лагерге урадыла. Мен аны

къалайда болгъанын шёндю да билалмайма. Анда бизге ташла ташытып ишлете эдиле. Энди, Аллахны буйругъун кёремисе... Мени бойнумда дууам бар эди. Аны манга урушха атланнган кюнюмде бир узбекли къатын такъгъан эди... «Балам, бу санга болушур»,— деп. Бир жол, ташны кётюреме деп, энишге ийилгенимлей, бойнумда дууа да энишге салынып къалады. Къатымда автоматы бла сюелип тургъан къалаууp дууамы кёреди да: сен бусурманмысса деп сорады. Хоу, дейме. Мен немец тилни да иги биле эдим. Орта Азияда, биз жашагъан жерде, асламысы немецлиле болуучу эдиле... аладан юйреннген эдим. Къалаууp мени немец тилде сёлешгеними да жаратып, хапар айтышып тебиредик. Ол соргъан затлагъа мен жууап берип бардым. Тукъум атымы айтханда уа, бетиме къарап, сейир болуп къалды. «Сени атанг бармыды?» — деп сорду. «Бар эди. Алай билмейме ол къайда болгъанын»,— дедим мен. Дагъыда кёзюме къарай кетип: «Атангы атын айтчы»,— деп тохтады. Мен айтдым. Ол а мени къолумдан тутуп, лагерден чыгъарып кетди. Андан мени къолдан къолгъа берип башладыла. Ахырында бир юйге элтдиле да, анда азыкъ да ашатдыла. Ингирде уа юч немецли офицер кирип келип, юсюме сюелдиле. Мен къоркъдум. Артха чегиндим. Офицерледен бири уа, кёзюме да къарай, манга жууукъдан жууукъ келе келди да: «Жашым!..»— деп, къучагъына къысды. Ол мени атам эди.

Шабатбек биягъы мудах болуп, башын энишге ийип тохтады. «Атангы атын нек айтмайса? Ким эди ол? Аны айтсанг, мен сени ким болгъанынгы билликме. Нек тохтап къалдынг? Айт андан ары... тилейме, айт.»

— Эрикдирдимми? — деп сорду Шабатбек къонагъына.

— Угъай, угъай... сейирди бек...

— Сейир угъай, жарсыулу,— деди Шабатбек, ахтынып.— Андан атам мени бери — Германиягъа ийди... Ма бу юйге. Бу мени атамы юйю эди. Ол сен кёрген къарт анабыз — Назифа, тюрклю тиширыу — атамы къатыныды. Бай тюрклюню къызы. Ала бирге къошулгъандан сора, тюймеле этген гитче заводчукъ сатып аладыла. Атам урушдан къайтмай къалады. Аны ишлерин мында мен бардырып, жашау этип къалгъанма. Къатын да алгъанма. Къызым да барды... Асият. Жашым да барды. Уллу жаш. Ол къатыны бла Тюркге кетип турады... геллясыны жууукъларына. Ол къайтса, мен сени аны бла танышдырырма. Ол да искусствону сюйген адамды. Хар бир затха аз-аздан фахмусу барды. Кёресе, мени жашауум токъду. Ырысхым да барды. Юйюрюм да толу юйюрдю. Алай болгъанлыкъгъа, жюрек тынчлыгъым а жокъду. Ашагъан ашымы татыуун окъуна сезмейме, туугъан жериме термилгенден.

— Алай эсе, нек бармайса ары? Бир да болмаса, кёрюп къайтыренг.

— Билемисе, мени атам Совет властха къажау болгъанды. Атаны бла жашыны бетлери уа бизни халкъыбызда бир бетге саналады. Аладан биринде болгъан айып, экинчисине да жетеди. Мен туугъан жериме барсам, душманны туудугъу келгенди дерикле табылырла...

Алим элгеннген окъуна этди. Шабатбек хапарны кесини юсюнден угъай, аны юсюнден айта тургъанча кёрюндю.

— Алай мени атамы ёз халкъыны аллында бир тюрлю терслиги болмагъанды. Ол жалан да большевиклени сюймегенди. Аланы терсликлерин кётюралмай, Совет властха аны ючюн къажау сюелгенди.

Алимни къаны бузулду... «Мени атам большевикди. Ол тюзлюк ючюн кюрешгенди. Сен анга кир жакъма!» — деди ичинден.

— Большевикле кёп харамлыкъ этгендиле. Сен эшитген болурмуса, болмазмыса, билмейме, Сталин уруш бара тургъан кезиуде бир къауум халкъланы къарт, сабий деп къарамай, туугъан жерлеринден къула тюзлеге къыстап, гунч этерге аздан къойгъанды. Мени халкъым — малкъарлыла да сынагъандыла ол зарауатлыкъны.

— Мен аны эшитгенме. Алай аланы жерлерине къайтаргъан ушайдыла да,— деди Алим.

— Къайтаргъан этгенликге, адамланы жюреклеринде унутулмазча дерт къалгъан болур. Ол а игими сунаса?

— Иги тюйюлдю. Алай, не десенг да, тюзлюк къайтханды да! Шёндю Союзда хал тапды дейдиле.

— Ийнаналмайма, Алекс. Анда Сталинни ууу тереннге сингнгенди. Ол уудан жайыкъгъынчы, Союзгъа кёп заман керек боллукъду.

— Сора бизни кибиклеге Туугъан жерибизге жол кесилгенди»,— деп къойсанг а,— деди Алим, кючсюнюп.

— Тюзюн айтханда, мен былтыр барып къайтыргъа таукел болгъан эдим. Алай... атамы да, аппамы да ёлтюрген большевик сау болур деп, къоркъуп къалгъанма. Ол болгъан жерге бараллыкъ тюйюлме. Аны мурдар бетин кёрюрге сюймейме. Эски жараланы жангыдан ачытыргъа не кереги барды.

— Ким эди ол большевик? — деп сорду Алим, юйню иесини бетине къараргъа базынмагъанча, жерге къарап.

— Да сен аны къайдан билесе? Ол санга неге керекди? Мен аны атын сагъыныргъа да сюймейме... Болса да, сен Акъташха бара тургъан эсенг, аны танырга керексе. Ол анда комиссар эди... Эменланы Ислам...

Алимни жюреги элгенди. Бу юйде анга солургъа хауа жетмегенча болуп, адыргыгъа къалды. Аркъасы терледи. Барысы да эсине тюшдю. Аны къатында олтургъан Бекболатды!.. Элбекни жашы! Къужон бийни туудугъу! Алим, не этерин да, не айтырын да билмей, ичин бёрюле тырнай тургъанча болду. Быллай тюбешиуню ол сакъламагъанды. Аны эслеп эсине да келмегенди. «Туруп, кетипми къалайым?.. Угъай, алай жарарыкъ тюйюлдю. Битеулей алып къарагъанда, муну къадары да мени къадарымдан татлы тюйюлдю. Аталарыбыз душманла эдиле. Алай биз экибиз а? Сени жюрегинг да дертлиди, мени жюрегим да дертлиди. Экибизде эки тюрлю дерт. Бусагъат мен санга кесими танышдырайым, кёкюрегиме бичакъ тиреп тохтарыкъ эсенг да...»

— Неге баштёбен болуп къалдынг, шуёхум? — деди Шабатбек къонагъына. Алим олтургъан жеринден ёрге турду.

— Кетгенми этесе? — деп, юйню иеси да дивандан кётюрюлдю.

— Бекболат...

— Не дейсе?! — деп, Шабатбек къонагъыны сёзюн терк бёлдю.— Сен мени атымы айтдынг!

— Хоу, Бекболат. Мен сени ким болгъанынгы хапарынгдан таныдым. Мен да Акъташданма.

Бекболатны къулакълары, тюз да къатында шкок атылгъанча, чууулдадыла, къашлары мангылайына ёрлеп, кёзлери уллу жандыла. Алимни бетине, ийнанырыгъы келмеген адамча, соруулу къарады.

— Ме-мен сени танымайма.

— Исламны жашыма мен.

— Эменланы Исламны?..

— Хоу. Аны жашы Алимме.

Была экиси да бир бирлерин шёндю, бусагъатчыкъда кёргенча болдула: бир бирден кёз алмай, къарашдыла, бетлери да бирча тюрлендиле.

— Мени ишим ангылашынады,— деди Бекболат, тамагъы къургъакъсыгъан адамча — Алай сен а? Комиссарны жашы! Къалайлыкъ бла ажашханса?!

— Къадар, Бекболат, къадар...

45

Бюгюн, къалай эсе да, Алимни ишлер кёлю жокъ эди. Эртденликден окъуна, мастерскоюн чучхуп кюрешеди. Излеген заты да жокъду. Бош алай — эртдегили эскизлерине, ахырына дери ишлемей, жартылай къойгъан суратларына къарайды. Бу иш аны эрикдиримрча кёрюнмейди. Къолуна алгъан хар къагъытына кёпге дери сагъышланып къарайды. Кесини мастерокоюн ол бу жолча тынгылы бир заманда да къозгъагъан болмаз. Мында хар къагъыт, хар къагъытны юсюнде ызланнган ызлыкъ аны жашаууну тилсиз хапарчыларыдыла. Ала башхагъа тилсиз болгъанлыкъгъа, Алимни кесине тилсиз тюйюлдюле. Ол мында хар бир эскизи бла, ол угъай эсенг а, эски болуп, атылып тургъан кисточкасы бла окъуна, адам тилде сёлешгенча, сёлешаллыкъды. Алим кеси унутхан кёп тюрлю ууакъ, уллу ишлени да аны эсине ала тюшюре барадыла. Ма, къагъытдан анга къарап, жаш къызчыкъ, гюняхсыз ариу кёзчюклери бла кюле турады. Чиммакъ тишлери да, жукъа эринчиклерини арасындан халыгъа тизилген минчакълача кёрюнюп! Алим аны унутхан эди. Энди эсине тюшдю: алгъын тургъан фатарыны иесини къызы. Анга он юч-он тёрт жыл болгъан заманда ишлеген эди Алим аны суратын. «Сен школну бошагъан кюн, мен санга портретингни саугъа этерме...» — дегени да эсине тюшдю Алимни. Алай къыз ёсгенден сора, жаш тёлюден къуралгъан фашист организа-

циягъа къошулуп кетеди. Алай бла Алим анга берирге айтхан саугъасын бермей къойгъанды. Къызны портрети аны «архивинде» атылгъанлай къалгъанды. Алим шёндю ол къызны къайдагъысын да билмейди.

Ол ичинден кючсюнюп, къызны суратын бирси жанына аудурду да, къолуна башха къагъытны алды. Анда суратха кёзлери илиннгенлей, Алимни жюреги чанчды. Къайдан да тюшдю бу сурат аны къолуна. Аны кёрмей къалса, иги боллукъ эди. Санлары титиреп, кёзлерине къан чапды. Ол бу суратны эртде этгенди... Концлагерь... юсюнде да узун халаты бла, башы жюлюннген жаланаякъ арыкъ жашчыкъ, анасыны тобукъларына чырмалып: «Анама тиймегиз!..» — деп, тёгерегинде автоматлы фашистледен тилей турады... Аны Алим ёмюрюнде да унутурукъ тюйюлдю. Эртдеден бери къагъытла арасында атылып тургъан, бу сурат аны жюрегинде эски жараланы, тырнап ачытханча, алай ачытды. Ганс да, аны нёгерлери да, итлерини боюн бауларындан тутуп тургъан лагерни къалауурлары да кёзюне кёрюнюп тохтадыла. Алимни ичи от жаннганча болду: «Фашистле — мурдарла!..»— деди ол, ичинден кюйюп. Жашауу алай бла тауусулуп барады... Фашистлеге къаны къызгъанлай. Фашизм алыкъа ёлмегенди. Башы эзилип къалгъан жилянча, къымылдай турады. Ол кесини ёлет уюн энтда да чачаргъа боллукъду.

Алим бирси жанына аудургъан суратны жангыдан къолуна алды. Биягъы къызны кюле тургъан кёзлери анга къарадыла. «Сен манга къарама... ма мынга къара...— деп, Алим экинчи къолунда суратны къызны бетине тутду.— Кёремисе, ма фашизм деген буду. Кёремисе, бу сабийни... анасыны тобукъларына чулгъанып тургъанын... Кёремисе, аны иегилерин... кёремисе аны кёз къурошларын. Сен тиширыуса, сен ана боллукъса. Къарачы бу сабийни бетине. Аны анасына да къарачы. Аны фашистле бусагъат ёлтюрген этерикдиле. Ма сабийчиги уа — анама тиймегиз... тилейме, анамы ёлтюрмегиз деп, аны ызындан жиляй, жарыла къаллыкъды. Фашистле уа анга эс бурлукъму сунаса? Хо бир да! Алагъа адамны союу бош алай, суудан чабакъ тутханчады. Ала мурдарладыла. Сен а бара барып, алагъа къошулгъанса...»

Бу арт кюнле — Алимни хайран этген, бек тынгысыз кюнлеридиле. Бекболатны къадарын ол кеси акъылында ненча кере сюзюп чыкъгъан эсе да, алыкъа ол аны толу ангыламагъанды. «Тюзюн айтханда, Туугъан журтуну аллында аны да терслиги жокъду. Душманны жанына кеси къачып ётмегенди. Плен... андан сора уа концлагерь... андан сора уа эсде болмагъан иш... атасын тапханы!.. Кеси да халал жюрекли адам кёрюнеди...»

Болса да анга Алимни иги кёлю тутмайды. Атасын жанып тургъан киши бла ол къалай жалгъашсын? Алим аны бир да акъылына сыйындыралмайды. Кавказда жюрюген адетге кёре, Бекболат атасыны къанын Алимден да алыргъа боллукъду. Алай, ким билсин, Шабатбекни дерти суугъан дертмиди огъесе уа жерленнген шкокмуду?

«Сен билип къой, Бекболат! Сени атанг халкъыбызны душманы

эди. Мени атам а халкъны кюрешчиси! Аны байрагъы, аны намысы! Сен анга тиш билегининги къой. Огъесе уа мен терсмеми? Ким биледи, сени аллай акъылынг да болмаз. Алай эсе, кечгинлик бер, Бекболат. Алыкъа сени жюрегингде не зат болгъанын да билмегенлей жаншай турама мен...»

Ол кече Алим Бекболатха терк-терк келе турургъа деп сёз берип кетген эди. Андан бери уа бир ыйыкъ да озгъанды. Алим а къайтып ары бармагъанды. Барыргъа деп эки-юч керс да хазырланып, бармай къалгъанды. Жюреги тартдырмагъанды. Ол ары не айтып барсын? Ма сени атангы ёлтюрген кишини жашы менме деп ми?..

Бекболатны жанындан ол алыкъа хазна суукълукъ эслемегенди. Болса да бу танышыулукъ Алимге къыйын иш болуп тыянгънанды.

Мында, жашагъан жыйырма жылны ичинде, Алимни жюреги бу кюнледе сагъайгъанча, бир заманда да сагъаймагъанды. Нек болур алай?..

46

Бюгюн Алим немецли шуёхуна тюберикди.

Ол не болуп тура болур? Иш тапхан болурму?.. Тапхан болмаз ансы, къууанггандан окъуна келип айтыр эди... Барып, Эрихни халин билирге керекди. Сора кесини юсюнден жангылыкъланы да айтыргъа керекди. Алимни андан сора бу жерде керти адамы жокъду. Ол, нек эсе да, жалан да анга ышанады.

Алыкъа эртде эди. Алим арбазда сюеле жетип, къабакъ эшикге ал бурду. Шахар ичинде заманны бираз оздуруп, шуёхуну юйюне андан сора барыргъа деп, кеси кеси бла алай келишим этди. Бу кезиуде, къабакъ эшикни ары жанында машина тохтагъан тауушу эшитилди.

Алим терк барып, къабакъ эшикни ачды... Бекболат!

Алим эшик юсюнде сюелип къалды. Жюреги ёрге уруп, энишге басылды.

— Кел, кел, кел... жуукъ бол.—Алим, къабакъ эшикден тышына ётюп, Бекболатны къолун тутду.— Кел, жуукъ бол.

— Бумуду жашагъан юйюнг?

— Ы-ы... хоу... Мен мында фатарда турама,— деди Алим, къысылып.— Айтхан эдим да санга.

Алим уяла-уяла, къонагъын чардакъгъа чыгъарды. Ол кеси былай келип къалмаса, Алим аны бери бир заманда да чакъырлыкъ тюйюл эди. Энди келгенден ары уа, арбаздан къайтарыпмы ийсин. Кирсин, кирсин... Комиссарны жашы къалай жашагъанын кёрсюн.

— Олтур бери,— деп, Алим къонагъына шинтик салды. Бекболат тёгерегине къарады. Адам кёзюне илинирча зат кёрмеди. «Жашаууна а хоча тюйюл кёреме»,— деди ол ичинден.

«Не бюсюремей къарайсатёгерегинге?— деди Алим да ичин-

ден.— Мен сенича бай тюйюлме. Жарлыма... Алай мен кеси къыйыным бла жашайма...»

— Ыхы,— деди Бекболат, кёз къарамын Алимни бетине буруп,— ауругъанмы этесе сен?

— Угъай.

— Сора андан бери бир кёрюнмей нек турдунг?

Алим анга не деп жууап берирге билмей, къысылып къалды. Ол бу соруугъа жууап излегенли, ыйыкъдан артыкъ болады. Кёп сагъыш этгенден, башын къайнатханды. Аны ючюн деп, кече-кюн да тынчлыгъы болмай тургъанды. Алай Бекболатны юйюне экинчи кере къайтып нек баралмагъаныны жууабын табалмагъанды. Энди уа Шабатбек кеси келип, кёзюне къарап олтурады... нек кёрюнмей къалдынг деп. Не деп жууап берсин ол анга? «Жюрегим иймей тургъанды депми? Угъай, алай жарарыкъ тюйюлдю. Сора уа къалай?.. Сен бла мен жаулабыз депми? Алай да жарарыкъ тюйюлдю. Сора уа не деп?.. Ауруп тургъанма деп, ётюрюкмю айтайым?.. Угъай, угъай... биягъында соргъанында аурумайма деген эдим да. Не айтайым! Кёзюме къарап турады. Кёзбауму этип къояйым?.. Ушамайды. Ёмюрде этмеген ишим...»

— Мен тюзюн билирге келгенме,— деди Бекболат, Алимни сагъышлы бетине бютюн да бек жютю къарап.— Бизни аталарыбыз душманла болгъанлыкъгъа, мен сени душманымча кёрмейме.

— Мен да алайма,— деди Алим, аркъасындан ауур жюгюн атханча, солууун эркин алып.

— Къадар бизни туугъан жерибизден кенгде сынаргъа деп тюбешдирген эсе уа? Аталарыбызны дертли жолларын къууабыз десек да, биз башыбызгъа эркинбиз. Алай ол неге керекди? Ансыз да биз къыйынлыкъ сынар ючюн къалмагъанбыз. Бюгюн да, бюгече да жокъду тынчлыгъыбыз. Къачхынчы болуп айланабыз.

— Мен айтырыкъланы айта тураса,— деди Алим кирпилдеп.— Биз экибизни бир бирге хыянатыбыз жетмегенди. Черен сууундан ичип ёсгенбиз. Сабийле болуп, бирге ойнагъанбыз. Эсингдемиди, сизни юйню огъары жанында уллу сыртдан энишге саржеле бла учуучубуз?

— Эсимдеди... барысы да кёз аллымдадыла. Мен бир затны да унутмагъанма,— деди Шабатбек, сагъышлы болуп. Аны бети сур тартды. Кёзлери уа Алимни башы бла къайры эсе да кюйсюз къарадыла. Бу такъыйкъалада аны эсине Ислам тюшген эди. Чакъгъыш таш чакъгъанча, жюреги ёрге къабынып, алай чёкдю. Ол бу халисин Алимге сездирмезге кюрешди.

— Тюзюн айтханда, мен сизге андан бери эки-юч кере да барыр эдим...— Алим, сёзюн ахырына жетдирмей, тохтады.

— Сора нек келмегенсе? — деп, Бекболат къадалып сорду.

— Ёге ананг ючюн.

— Тюшюнмедим бу айтханынга.

— Аны кёзюне не айтып кёрюнюрге билмейме. Аны бла иш башхады. Экибиз бир бирни ангылагъанча тюйюлдю.

— Сен аны тюз айтаса,— деди Бекболат.— Назифа кёп ачыу сынагъан адамды. Мени атамдан жашы бла къызы бар эдиле

зны. Экиси да бир жолгъа, машинада авариягъа тюшюп ёлгендиле.

— Не бек ажымлы жоюлгъандыла,— деп жарсыды Алим.— Къайсы жыллада болгъанды ол иш?

— Урушдан сора... къыркъ алтынчы жылда. Ол ачыула сындыргъандыла ансы, Назифа жарыкъ кёллю, сюек саулукълу тиширыу болуучу эди.

— Мен аны кёзлерине кёрюнсем, эрини ачыуу жангыдан эсине тюшер... Угъай, угъай... мен анга кёрюнюрге сюймейме. Сен мени ангылагъан эт, Бекболат.

— Ангылайма. Аны ангылагъанлыкъдан, сени ким болгъанынгы анга айтмагъанма. Юйде бири да билмейдиле. Жалан да мен билеме сени.

— Аны ючюн сау бол. Мени ким болгъанымы да Германияда биринчи кере сен билгенсе.

— Охо! Аллай бир жашырырча, кимге не хата этгенсе?

— Манга этгендиле хатаны ансы, мен кишиге да этмегенме... Хапаргъа кетип, сени сыйларгъа унутуп турама. Бусагъат кофе...

— Угъай. Сау бол. Мен сыйланыр керекли тюйюлме,— деп, Бекболат Алимни билегинден тутуп, жеринден ёрге турургъа да къоймады.— Мен сени ауруп къалгъан сунуп, кёп ишлерими да къоюп, аны ючюн келгенме. Мен ишиме барыргъа керекме... Алыкъа биз олтурургъа да, ушакъ этерге да заман табарбыз.

Алай айтып, къонакъ олтургъан жеринден ёрге турду.

— Сау бол, Бекболат. Келгенинги иги этдинг,— деди Алим анга, ыразылыгъын билдирип.

Ала экиси да чардакъдан тюшдюле. Тюшюп бара, Бекболат абынып, жыгъылыргъа аздан къалды.

— Сакъ бол,— деди Алим, къонагъыны билегинден тутуп.— Къолайсыз атлауучладыла бек.

— Къайдан да табып сугъулгъанса бери, бу чардакъгъа? Табыракъ фатар излесенг эди уа.

— Да манга бу да болады. Юйюр къайгъым жокъду. Жангыз башымы уа къайда болса да кечиндире барама.

— Сени жашауунг хоча болмагъанын мен кёрдюм,— деди Бекболат, Алимни арбазда тохтатып.— Керекли затынгы уялмай, келип айтхан эте тур. Керек эсе, иш да табарбыз.

— Сау бол...— Алимни эсине Эрих тюшдю.— Иш табарыкъ эсенг, мени бир шуёхума болушсанг, иги боллукъ эди.

— Сен шуёхунгу къоя тур. Онг болса, анга да болушурбуз. Алгъа сени...

— Мен иш излеп артыкъ уллу къыйналгъан жерим жокъду,— деди Алим, Шабатбекни сёзюн бёлюп.— Мени ишим барды. Жангыз башымы туталама. Шуёхум а къыйналып турады. Тёрт сабийи барды. Жалан да къатыны ишлейди.

— Да аллайла мында топпа-толудула,— деди Бекболат, Алимни айтханын сансыз этип.— Аланы къайсы бирине болушурукъса.

Шабатбекни бет халисин Алим жаратмады. Андан суукъ жел ургъанча кёрюндю анга. «Биреуню жарсыууна жарсый билмеген

адамны адамлыгъы болмайды,— деди ол ичинден.— Сен да аллаймыса?»

Алим къонагъын ашыра, жол жанында тургъан дум-къара «Фордну» къатына барды.

— Ахшы,— деди Бекболат, Алимни къолун тутуп.— Келирсе.

Шабатбек машинасына минип, анга от алдырды.

— Энди сен айтхандан сора, шуёхунга да болушурма. Келсин ол да манга.

Шабатбекни ахыр сёзлерин, жеринден суху къозгъалгъан машинаны тауушу жутду. «Фордну» къарелдиси кёз туурасындан таша болгъунчу, Алим аны ызындан къарап турду...

* * *

Эрих шахарны бирси къыйырында жашай эди. Алим ары жетгинчи ингир аласы болду. Юй — бийик юйдю. Алай тыш кёрюмдюсю хоча тюйюлдю: эртденден бери анга ремонт этилмегенди. Бир къауум этажларында терезе миялалары окъуна сыныпдыла. Къангала урулуп бегитилген терезелери да бардыла. Ала ичинде адам жашамагъан, бош фатарланы терезелеридиле. Бир заманда Алим да бу юйде жашаргъа умут этген эди. Алай бош фатар табылмай къалгъан эди. Шёндю уа юйню юч этип экиси бошду. Аны иеси фатар хакъны асыры бек кётюргенден, адамла ахчасын тёлеялмай, кетип къалгъандыла.

Эрих да бу юйде жашайды. «Иш тапхан болурму? Тапхан эсе, жарсыу жокъду. Сабийчиклери да къууаннган болурла. Фрау Марта да къууаннган болур. Не ахшылыкъ да келге эди былагъа. Иги адамладыла. Жюреклери халаллыкъдан толу.

Алим аллай сагъышла бла уллу юйню арбазына кирди. Сабийчикле ёрге, энишге чабышып, кими топну къууа, кими сауут иллеула бла бир бирлерине «атып» ойнайдыла. Аланы ойнагъанларына сюйсюнюп къарай, Алим да арбазда тохтап къалды. Кесини ойнаучу заманлары да эсине тюшюп, сабий заманын татлыкъсынды. Андан сора Сергону эскерди. Уллу жаш болгъан болур. Алим солууун теренден алып ахтынды.

— Алекс, бизни юйню табалмаймы тураса? Ажашхан адамча, тёгерегинге къарайса да.

Алим аллында сюелип тургъан жарыкъ бетли, арыкъсуу тиширыуну кёрдю. Ол Эрихни къатыны Марта эди.

— Угъай, угъай... ажашмагъанма. Тынчмысыз?

— Турабыз. Сабийле тышындадыла да, алагъа къараргъа деп чыкъгъанем. Кел юйге.

— Эрих а...

— Ол да юйдеди. Бусагъатчыкъда келгенди.

Алим бла Марта лифт бла тогъузунчу этажгъа кётюрюлдюле.

Эрих диваннга тыянып тура эди. Алимни кёргенде, кёзю-къашы жарып, ёрге турду. Эки шуёх да жылы саламлашдыла.

— Арып келгенме да, бир кесекчик солуюм деп тыяннганем,— деди Эрих. Сора стол къатында шинтикни кёргюзтюп, Алимни анга

олтурургъа чакъырды. Марта да ызына кетди... сабийлеге къараргъа.

— Нечиксе, шуёхум? — деп сорду Алим.

Эрих къол булгъан къойду.

— Махтаныр зат жокъду. Энтда да айланама, иш тапмай.

— Тейри, ол а осалды.

— Осал болмай а. Энди бу келе тургъан ыйыкъда иш тапмасам, бу фатардан кетерге керекме. Къара тизмеге тюшгенме.

— Сабийле бла къайры кетериксе? Фатар хакъына жетер чакълы ахчаны уа мен берирме санга. Ишлеп башласанг, къайтарырса.

Эрих къолу бла, киштик бетин жуугъанча, башын да, мангылайын да иги кесекге дери сылап турду. Ол аны амалсыз кезиуюнде этиучю адети эди

— Къалайды... ол жерлешинге уа тюбединмни андан бери? — деди Эрих.

— Мен бармай тура эдим да, бюгюн салып кеси келгенди.

— Ол а сейирди. Баям, ол аман адам болмаз.

— Билмейме. Тюзюн айталлыкъ тюйюлме. Нек эсе да, ол манга экили кёрюнеди.

— Энди жерлешинг бла бир биригизни кесигиз бегирек ангыларыкъсыз. Аны юсюнден мен санга былайды деп, жукъ айталлыкъ тюйюлме. Мен аны танымайма.

Алим ауур кючсюндю. Аны кёзлерин жангыдан къайгъылы сагъыш басды.

— Не этейим, Эрих?.. Эрикгенме жашаудан. Жер этегине окъуна кетерик эдим.

— Жер этегине нек кетесе,— деп, Эрих шуёхуну табанындан басханча, терк жууаплады.— Мен сени бир ангылаялмай барама. Айтыуунга кёре, совет къыралны аллында терслигинг жокъду. Алай эсе, мында аман кюнлю болуп айланмагъанлай, элинге-жеринге къайтып кетмей, нек тураса?

Алимни къара сакъал басхан бети бютюн да къаралды. Башы къоргъашынча ауур болуп, ол аны ёрге кётюралмай, къыйналып тургъанча болду. Аны кёзлери туманнга кирген кюнча, мутхузландыла. Эрихге ол ичинден жиляй тургъанча кёрюндю.

«Бош сордум кёреем мен анга ол затны,— деп, Эрих ичинден чогъежленди.— Баям, кёлюне тийдим. Мени сорууму тюз ангыламаймы къалды?.. Тырман этгенми суннган болур? Юйюмден къыстагъанчамы кёрюнген болур анга? Алай сунма, Алекс. Сени къадарынг манга жарты айтылып къалгъан жомакъчады. Мен аны ахырына дери билирге сюйгенликден сордум санга ол соруну».

Алим, башын кётюрюп, Эрихге къарады.

— Туугъан журтума мени жолуму кесип тургъан не зат болгъанын айтыргъа манга бек къыйынды. Мен аны кишиге да айтмагъанма. Айтхан да этерик тюйюл эдим. Алай санга уа айтайым. Бу журтда сенден сора мени керти адамым жокъду.

— Сау бол, шуёхум, мени алай жуукъ кёргенинг ючюн.

Алим неден башларгъа билмегенча, дагъыда бираз тынгылады. Аны бетин тынгысыз къайгъылыкъ бийлегенин Эрих кёрюп турду.

— Гансны манга этген харамлыгъы эсиме тюшгени сайын, жюрегим жарылыргъа жетеди,— деди да, бир ауукъгъа дери солуун алалмай тургъанча болду.

— Кимди ол а... Ганс? — деп сейирсинди Эрих.

— Фашист. Мурдар фашист. Вильнюсда концлагерни таматасы болуучу эди. Мени мында къачхынчы да, юйсюз, жерсиз да, факъыра да болуп айланиганым аны хатасынданды.

— Ма санга...

— Мен пленнге, ауур жаралы болуп тюшген эдим. Къалайлыкъ бла сау къалгъанымы бир да билмейме. «Ажалы жетгинчи адам ёлмейди»,— дегенлери керти окъуна болур. Аягъы юсюме болуп, лагерде жесирле бла да таныш бола башлайма. Салта деп биреулен бла бютюн бек шагъырей болама. Къалай эсе да, ол мени кесине тартхан эди. Кеси да былай тири, ёхтем адам. Оруслу. Ол да, мен да бир нарада жатыучу эдик. Экибизни арабызда башха адам жокъ эди. Кеси уа, къалай эсе да, лагерде хар жангылыкъны да билип туруучу эди. Тынчлыгъы болмагъан бир адам. Къалауурла къараучу заманлада болмаса, жерине хазна келген да этмеучю эди... Бир жол, къалауурладан бири мени тутмакъ номерими айтып къычырды. Нарада жатып тура эдим да, энишге тюшдюм. Къалауур мени аллына салып, баракдан сюрюп чыгъарды. Ёлтюрюрге элтген сунигап эдим. Анда адамны ёлтюрген — чибинни ёлтюргенден да бош зат эди. Алай, баракдан чыкъгъандан сора, къалауур манга айтды, лагерни таматасы чакъырады деп. Элтип барды ол мени ары. Кабинетге киргизтди да, кеси уа чыгъып кетди. Ганс, стол артындан да туруп, мени бла саламлашды. Не ючюн? Бир зат да ангыламай, агуман болама да къалама. Саламлашып бошап, мени да олтуртады, кеси да олтурады. Кавказдан хапар сорады. Мен да бир «хоу» дей, бирде «угъай» дей, бирде уа башымы чайкъай, жууап бере барама. Бир заманда ол столуну ящигин ачды да, андан кюмюш саплы кавказ къаманы чыгъарып, столну юсюне салды. Аны кёргенде, сейирден не этерими билмей къалгъанем. Ол мени къамам эди! Атамы къамасы! Аны манга атам берип ийген эди, урушда керек болур деп. Мен жаралы болгъанда, ол къама биргеме эди. Ганеха уа ол къалайлыкъ бла тюшгенин ким билсин. «Сен бу къаманы таныймыса?» — деп, ол аны мени кёзлеримне тутду. «Танымай а... бу мени къамамды. Тилейме, къайтар кесиме. Къамасын тас этген бла башын тас этген бир кибик айыпды бизде. Юйге сау къайтыргъа тюшсем, атам къаманы сурар менден...» — деп жалындым анга. Ол а: «Къамангы да алырса, юйге сау да къайтырса. Жалан да мени санга бир гитче тилекчигим барды да, аны толтурсанг»,— деди. «Неди ол?.. Айтыгъыз»,— дедим. «Лагерни ичинде «Салта» деп адам барды. Ол аны жалгъан атыды. Сен аны ким болгъанын билип, манга айтсанг, сёзюм — сёз. Къамангы да аласа, лагерден да чыгъаса. Ангыладынгмы? Эсингде тут — Салта. Эшитген да болурса сен ол атны? Ким биледи, кёрген окъуна этген эсенг а?» «Угъай, эшитген

да, кёрген да этмегенме»,— деп жууапладым мен анга. Баракга келип, жериме жатханлай, къайдан чыкъды эсе да, Салга да келип, жерине жатды. «Сатдынгмы мени?» — деп къулагъыма акъырын шыбырдап сорду ол. «Угъай, сатмагъанма. Бир да къоркъма»,— дедим. Ганс мени кесине терк-терк чакъырып, Салтаны сора тебиреди. «Аны табаргъа керекди. Ол коммунистди... подпольщикди»,— деп, кюн сайын айтыуу ол эди. Мени да жууабым бир эди: «Билмейме... аллай атны кишиден да эшитмегенме». Бир жол а битеу жесирлени баракладан сюрюп, арбазгъа чыгъардыла. Жюз мингден да кёп болурек, тейри. Башыбыздан къар къатыш жауун жауа, тёрт сагъатны сыр къатдыргъанлай турдула. Гестапочула жюзге жуукъ жесирни айырып, бир жанына чыгъардыла. Ол ишни оноу этип бардыртхан а Ганс кеси эди. Бир заманда гестапочу къалауур мени номеримни айтып къычырды. Жюрегим элгенди. Не этерик эдим. Алгъа чыкъдым да, бир жанына айырылып тургъан жесирле таба тебиредим. «Угъай, сен бери кел»,— деп, Ганс мени кесини къатына чакъырды. Мен сейир этдим... битеу жесирле да сейир этип, кёзлерин манга аралтдыла. Манга дагъыда юч-тёрт нёгер къошдула. Айырыу иш бошалгъандан сора, Ганс, жесирлеге айланып, громкоговоритель бла айтды: «Лагерде подпольщиклени ачыкълагъанбыз. Ма была, бу бери айыргъанларыбыз, адам улуну душманлары — коммунистле бла партизанладыла». Алай айтып, ол аланы ёлтюртюрге буюрду. Сора Ганс къолу бла мени да, мени къатымда юч-тёрт жесирни да кёргюзте: «Сизни уллу Германиягъа халал къыйыныгъызны уа фюрер бир заманда да унутмаз!» — деп хахайлады...

Ол затла шёндю бола тургъанча, Алим эки къолу бла да бетин жанды. Лагерде жесирлени огъурсуз кёзлери юсюне айланып тургъанча кёрюндю анга. Кесин къайры кёрге сугъаргъа билмей, амалсызгъа къалды. Бу такъыйкъада: «Анама тиймегиз!» — деп, къычырыкъ этген жесир сабийни ауазы къулакъларына эшитилип, сескенип, жеринден ёрге къопду.

— Не этесе, Алекс? Олтур...

Алим олтурду... Мыккыл болуп.

— Айып этме, Эрих. Манга ол заманланы эскерген ёлюмден да къыйынды.

— Кёрюп турама, къарындашым.

— Ма Ганс мени эшигими алай жапханды... атымы сатлыкъгъа чыгъарып.

— Ариулукъ бла болмазлыгъын билгенден сора, сени жюрек кючюнгю, адамлыгъынгы, таза ниетингни да харамлыкъ бла бюгерге умут этгенди.

— Хоу... алай эди.

— Салта уа ёлтюрюлюрге айырылгъан жесирлени ичинде бармы эди?

— Угъай.

— Сора ол провокатор болгъанды.

— Угъай, Эрих. Алгъа мен да алай сунниган эдим. Мен лагерден аны болушлугъу бла къачхан эдим. Алай болмаса, Ганс мени

узакъгъа бардырлыкъ болмаз эди. Ол ёлтюрмесе да, жесирле кеслери окъуна ёлтюрлюк эдиле мени. Нек дегенде, аланы кёз аллары нда мен сатлыкъ эдим.

— Не къыйын болумгъа тюшюрген эди Ганс сени.

— Андан эсе, ёлтюрюп къойса иги эди манга. Алай ёлюм да алмады мени. Лагерден къачхандан сора, къалайлыкъ бла сау къалгъанымы дагъыда билмейме. Ызымдан ит жетип талагъан эди. Эсими жайгъанда, госпиталда эдим... жесирле жатхан госпиталда.

Эрих, бираз сагъыш этип турун, айтды:

— Ахшы, сора туугъан жеринге къайтмай, анча жылны ичинде мында нек айланаса? Къыралынгы аллында сени бир тюрлю терслигинг жокъду. Ол угъай, сен халкъынгы жигит уланыса.

— Ганс аркъама жюклеген айыпны кётюрюп, мен туугъан жериме къалай барыр эдим? Не айтырем мен эллилериме? Атамы бетине къалай къарарем? Угъай, шуёхум, манга андан эсе ёлген намыслыды. Сен мени атамы танымайса. Ол тау къушу кибик бир адамды. Къыйын кюнледе эллилерин къанат тюбюне жыйгъан адам!.. Халкъы ючюн жанын къурман этерге хазыр болуп тургъан адам! Жюреги ёхтем таулу! Сора мен Ганс манга кийдирген сатлыкъ кёлек бла, аны аллына барып, аны ёхтемлигин къалай сындырыр эдим? Аны, кюн кибик, ачыкъ бетин жерге къалай къаратыр эдим? Угъай, Эрих, угъай. Мени тауларымда сатхычланы сюймейдиле. Анда жалан да кишилик багъаланады. Анда мени ёлгенинге санап тура болурла. Ол игиди. Жюз кере да, минг кере да ол игиди...»

Эрих ауур кючсюндю. Шуёхуна жаны ауруду. Аны аллында олтургъан адам, къанатлары сынынган, адыргылы адам эди. Алай Эрихге ол башха тюрлю болуп кёрюндю: къаяча бийик, жар ташча къаты, тау къушча ёхтем! Аны эсине «Лячинден лячин тууады, жиляндан жилян тууады»,— деген немецли нарт сёз тюшдю.

— Къарындашым,— деди Эрих, шуёхуну мудах бетине жарыкъ къарап.— Ганс санга салгъан айыпны юсюнгден атаргъа нек болмайды? Аны тинтип, тюзлюкню тохташдыраллыкъ органла болурла.

— Аны юсюнден мен кёп сагъыш этгенме,— деди Алим, ахтынып.— Тап алай окъуна болса да, мени жюрегим ырахатлыкъ табарыкъ тюйюлдю. Ол кюн Ганс ёлтюрген жюз жесир а? Ала барысы да, ажалларын менден тапхан сунуп, алай ёлгендиле. Алагъа уа къалай айтып ангылаталлыкъса менде терслик болмагъаным? Болса да мени туугъан жериме кетерге къаллай бир термилип жашагъанымы билесе сен. Посольствону юсю бла алай этерем деп да кёп кере эсиме тюшеди. Алай...

— Не алай?

— Ганс! Анга дертими жетдирмей къалсам, къабырымда да тынч жаталлыкъ тюйюлме мен.

— Сора сен аны табаргъамы айтаса?

— Жыйырма жыл излейме мен аны.

— Да ол ёлген эсе уа?

— Жюрегим сауду дейди. «Жюрек иесин алдамайды»,— деп, сизде сёз барды. Анга тюбегинчи, мени суусабым къанарыкъ тюйюлдю. Аны тапхынчы, мен бу журтдан кетген да этерик тюйюлме...

Бу кезиуде Эрихни къатыны, сабийлерин да жыйып, юйге кирди.

— Мен бусагъат сизни сыйлайым,— деди ол, тышында кёп къалгъаны ючюн къонагъындан уялып.

47

Алим Бекболатны эсинден кетерип бир да болалмайды. Ол аны унутургъа да сюймейди. Тохтамай эсине тюшгенлей тургъанын да жаратмайды. Жюрек ачыудан бла ауур сагъышладан башын ёрге кётюралмай айланнганы да жетерик эди анга. Бекболат а, къайдан чыкъды эсе да, аны ол адыргылы жашаууна бютюн да ауаралы этгенди. Арталлы бла да тынчлыгъы кетгенди. Ал чурулада алай да тюйюл эди. Артдан артха Бекболатны юсюнден оюмлары ёседен ёсе барып, кёкде булутла чакълы бир болгъандыла. Энди аласыз анга аш да жокъ, суу да жокъ. Къайда болса да, ол оюмла аны ызындан сюрюу болгъанлай айланадыла. «Мастерскоюнда» ишлей тургъан заманында да, Бекболат аны акъылындан чыкъмайды: шахарда айланса да, Бекболат къатында бара тургъанча болады. «Юйюне» келсе да, биргесине Бекболат келгенча, аны бла ушакъ этип тебирейди. Тынчлыгъын алгъан эсе да, Бекболат къатында турсун. Алай игиди. Ол аны жюрегини ичине къараргъа итинеди. Алыкъа Бекболат анга къарангы агъач кибикди. Танг атып, тёгерек жарыкъ болгъунчу, Алимни кёзлери зат кёрлюк тюйюлдюле...

Кёп сагъышладан бла оюмладан сора, Алим чардагъындан тюшдю. «Барлыкъ эсем, шёндю барыргъа керекме. Шёндю бармасам а, ёмюрде да бармазгъа керекме»,— деген оюм аны акъылына тюйрелип, биргесине чыкъды...

Бекболат диванда сыртындан жатып, китап окъуйду. Ишинден кёп болмай келгенди. Энди уа солургъа деп тыяннганды. Ол аны адетиди — ишден келе келгенлей, тюбюнде уллу залларында солуучуду. Фабрикасында иши тап болмаса уа, къашларын да тюйюп, киши бла сёлешген да этмей диванда алай жатыучуду. Бюгюн а аны къолунда китабы барды. Алай эсе, аны тюймеле этген фабрикасында иши да игиди. Бекболатны бетинде кюлюмсюреген жылы халы барды. Баям, окъуй тургъан китабы анга жюрек хычыуунлукъ бере болур.

Асият чабып отоугъа кирди.

— Ата, ол художник келгенди.

Бекболат дивандан турду да, юсюнде халатын тап этге, айтды:

— Кирсин бери.

Асият чыкъды. Бекболат окъуй тургъан китабын бети ачыкълай стол юсюне салды.

Алим бюгюн келир деп, Бекболатны эсинде жокъ эди. Ол аны ахыры да келмезлик окъуна сунуп тура эди. Келгенин иги

этди. Энтда да кёрсюн Бекболатны къалай жашагъанын. «Бийлеге бий тюйюлдю дерге кюреше эдиле да жалчыла. Бий къайда да бийди... Келсин да кёрсюн комиссарны жашы. Кесини жашауун да, мени жашаууму да тенглешдирип къарасын! Къужон бийни тукъуму юзюлмегенин билсин. Аны туугъан жериндеи кенгде атылгъан урлугъу къалай чагъып ёсгенин кёрсюн. Алма урлукъдан алма битеди, къаурадан къаура битеди. Жашауну къудурети алайды. Комиссарны жашы аны да билсин. Акъыллы акъыллылай къалады, башсыз а — башсызлай. Факъыра — факъыралай, бий а — бийлей. Таш — ташлай, суу — суулай. Терек — тереклей, чыгъана— чыгъаналай...»

Асият бла бирге отоугъа Алим кирди. Бекболат къонагъына жылы тюбеди.

— Ким биледи, мен замансыз келген эсем да,— деп, Алим босагъа юсюнде бираз къысылып къалды.

— Угъай, угъай, угъай,— деди Бекболат, аны олтургъа чакъыра.— Ол деген неди. Бек тап келгенсе. Бу ингирде мени бир тюрлю барыр жерим жокъду...

Алим стол къатында шинтикге олтурду. Юйню иеси да анга бетлешип чёкдю.

— Эрихни ишге алгъанынг ючюн бек сау бол,— деди Алим, Бекболатха ыразылыгъын билдирип.— Уллу юйюрлю адам болуп, къыйналып айлана эди. Бек къууанганды кеси да.

— Ишлеген иги этсе, мен аны кёлюне тиймем,— деп, юйню иеси кёкюрегин алгъа чюелтип, башын артха тутду. Ол аны кеси къолайына махтанганлыгъы эди. Алим, Бекболатны ол ишин жаратмай, кёз къарамын столда ачыкъ тургъан китапха бурду. Аны къолуна алып къарады.

— Гейнеими окъуйсуз?

— Хоу. Мени бек сюйген поэтимди ол.

— Мен да сюеме муну,— деди Алим, китапны бетлерин ача.— Фахмулу адам болгъанды. Дунияны ариулугъун арну жырлагъанды.

— Кязимни унутмай турамыса? — деп сорду Бекболат къонагъына.

— Бизни Кязимгеми айтаса?

— Хоу, Мечиланы.

— Къалай унутурукъса аны. Аллай адам унутулмайды.

— Тюз айтаса... аллай адам унутулмайды,— деп сагъышланды Бекболат.— Гитче халкъны башы болгъандан эсе, уллу халкъны жашы бол дегендиле буруннгулула. Закий айтхандыла.

— Сен аны не ючюн айтаса?

— Кязим ючюн. Мен аны назмуларын сабий заманымда уллуладан эшитген эдим. Хар эшитген тизгиним эсимде къалгъанды.

— Ол бек фахмулу поэт эди,— деп къошду Алим.

— Алай болгъанлыкъгъа уа, туугъан тауларыны арасындан башы кёрюнмеди да къалды. Ол уллу халкъдан чыкъса эди, Гей-

неча, Пушкинча, Омар Хайямча, аты 'битеу дуниягъа айтылыр эди. Гитче миллетден туугъаны себенли, гитчелей къалды да къалды.

Отоугъа Кристина кирди. Бек алгъа Алим бла саламлашды да, андан сора, ишден бусагъатчыкъда келгенин айтып, кечгинлик тиледи. Алим аны бетинде халаллыкъны эследи. Кёзлери да — жуукаш кёзле. Биринчи келгенинде уа ол Кристинаны бетине адамыча къараялгъан окъуна этмеген эди.

Кристина 'бу экисини ушакъларына нёгерлик этмеди. Жумушу болгъанын айтып, отоудан чыкъды. Бекболат бла Алим къуру экиси къалгъанлыкъгъа, аланы ушакълары да хазна къызмады. Аслямысында ала, бир бирни кютгенча, 'бир 'бирни марагъанча, алай олтура эдиле. Алимни иги таныгъан да этгинчи, биринчи кёргенлей окъуна, анга кесини юсюнден хар затны да айтып къойгъаныма Бекболат ачыу этер ючюн къалмагъанды. Ол себепден тюйюл эсе, энди тилин тыяргъа кюрешеди. Алим аны сезип, кесин сёзге артыкъ бек тартдырмайды. Болса да, Бекболатха тил тартыудан файда жокъду. Ол Алимни ичин къазаргъа керекди... Комиссарны жашы бери къалайлыкъ бла тюшгенди? Не ючюн сатханды ол Совет властны? Атасы да сау болурму?..

Бекболат ол затладан алыкъа а'бери билмейди. Алим кесини юсюнден анга жукъ айтмагъанды. Айтырыкъ эсе да, былай тюбеп, бир бирни ангылап, ушакъ этерча болмагъандыла. Къалай да этип, Алимни кесине ийнандырырча этерге керекди. Алай болмаса, ол анга кертисин айтырыкъ тюйюлдю. Ол себепден, Бекболат къонагъыны киритли кёкюрегине ачхыч табаргъа керекди. Къалай этсин Бекболат? Неден башласын?

— Алекс, шахмат ойнаймыса?

— Ойнаучума. Алай доюн угъай.

— Узакъгъа мен да кетмегенме,— деп ышара, Бекболат олтургъан жеринден кётюрюлдю.— Кел, ары 'башына чыгъайыкъ.

Барысындан да алгъа Бекболат къонагъына юй байлыгъын кёргюзтюрюк эди. Алай ол ишни билдирмей этерге керекди. Шахматла бек тап сылтау болгъандыла.

Бекболат ашыкъмай ушакъ эте, къонагъын экинчи этажгъа чыгъарды. Анда уллу залны эшиги ачыкъ эди. Алгъын жол Бекболат Алимни ары кийирген эди. Андан сатып алгъан суратны да ол залда такъгъанды. Бекболат кесини хапарын да Алимге анда айтханды. Энтда да кеслерин ары 'баргъан сунуп, ачыкъ эшикни къатына жетгенде, Алим жюрюшюн акъырын этди. Алай Бекболат, аны къолтугъундан да тутуп, коридор бла андан ары элтди. Ала башха эшикни къатында тохтадыла. Экисинден сора юйде жан болмагъанча, алай шошду.

Бекболат эшикни ачып, къонагъына: «Кир»,— деди. Алим тамаша болуп, босагъа юсюнде сирелип къалды. Ол кесин таулада тауну юйге кирген сунду. Эски жез таздан тебиреп, гёгеннге дери мында болмагъан зат жокъ. Отоуну бир къабыргъасында — уллу кюйюз, экинчи къабыргъасында уа тауну кийиз тагъылыпды. Эшикден киргенлей, онг жанында чюйге тагъылып жамычы, аны къатында жылтыраукъ окъа хазырлары бла чепкен... Алим алагъа ичинден

термилип къарады. Тансыкълыкъ сезим, от болуп, санларына жайылды. Бара барып, чепкенни да, жамычыны да къучакъларыгъы келди. Бекболат эшик юсюнде сюелип, къонагъына къаш тюплери бла жашыртын къарап турду. «Кёрчю энди, комиссар улу! Билчи энди! Ангылачы энди!..» — деп, ичинден кёл кенгдире эди.

Алим къонакъбайны ол акъылын сезгенча, артха хыны бурулуп башлагъанлай, сол жанында къабыргъада, кюйюз юсюнде тагъылып тургъан юч къамагъа кёзлери илинди. Жанындан къарап, аны бетин кёрюп тургъан Бекболат сейир этди: «Ёмюрюнде къама кёрмегенча, къалай жаныр къалдыла муну кёзлери, элия жаннганча!

— Къайда шахматларынг? — деди Алим, къонакъбайына суху бурулуп.

— Ма алайда...

Бекболатха Алим къалтырагъан этгенча кёрюндю. Ол, алгъа ётюп, терезе тюбюнде шахмат столчукъну къатына барды.

— Кел бери, былайгъа олтур,— деп, юйню иеси Алимни шахмат столчукъну бирси жанында шинтикге чакъырды. Ары ётюп бара, башын буруп, дагъыда къамалагъа къарады. Энди ол алаиы, узалса, къолу жетерча, жуукъдан кёрдю.

— Ариу къамаладыла бек,— деди Алим, аладан кёзюн айырмай. Бекболат къонагъыны жанына барып сюелди.

— Бу атамыкъыды,— деп, юйню иеси алтын санлы къаманы кёргюзтдю,— Тюркде жашагъан кезиуюнде сабына алтын суу ичиртгенди. Бу уа тюркю къамады. Назифаны атасыны къамасы.

Бекболат ючюнчю къаманы юсюнден жукъ айтмады. Айтырыкъ сунуп, Алим ичинден термилип сакълады. Алай айтмады. Аны орнуна юйню иеси къонагъын дагъыда шахмат столгъа чакъырды. Алим жеринден тепмеди, Бекболатны не зат айтханын эшитген окъуна этмеди. «Ючюнчю къама къайдан чыкъгъанды санга? Къайдан тапханса сен аны? Ол мени атамы къамасыды! Мен аны кёргенлей таныгъанма. Ма, къыныны тюп жанында чокъракъчыгъы сыныпды. Сабыны башында оюула уа! Мени къамамды бу!..»

— Не бек къарадынг къамалагъа,— деди Бекболат, къонагъыны эсин кесине бурур хыйсандан. Алай Алим сын таш болуп сюеле эди. Бу такъыйкъалада анга дуния жокъду. Аны эси да, акъылы да, къаны да уюгъандыла. Зат да билмейди, зат да сезмейди. Бусагъат жер жарылып, аны тюбюне жутуп кетсе да, ол аны биллик тюйюлдю. «Къалайлыкъ бла чыкъгъанды бу къама бери?» Андан сора аны акъылында зат жокъду. Жалан да ол соруу чайнайды аны мыйысын. Бекболат а айтмайды. Нек айта болмаз?

— Бу къама уа кимникиди?

— Бир немецлиден сатып алгъанма.

— Энди уа болмазмы ол немецни быллай къамасы? — деп сорду Алим Бекболатха.

— Болмаз, тейри. Болса, ол манга кёргюзтюр эди.

— Эх, анасын а! — деп, Алим ауур кючсюндю.— Аллай бир

къама тапсам эди, багъасына жанынгы бер десе да, берирем.

— Къара сен анга. Жанынгы кесингде къой,— деди Бекболат, эки къолун да кенгинге жайып.— Аллай бир кёзюнг къарай эсе, мен аны санга саугъагъа берейим.

— Сау бол... сау бо-ол,— деди Алим, эринлери къалтырап. Кесин къаллай бир тыяргъа кюрешди эсе да, бу жол ол зат аны къолундан келмеди. Бекболат алдап къоярыкъ суниганча, тынгысыз болуп, биягъы къамала тагъылгъан кюйюзню аллына барып сюелди.

«Кёремисе аны... бий бергинчи — къул тёзмез»,— деген къалай керти сёздю»,— деди Бекболат ичинден. Алай Алимге шёндю ол барысы да бошду. Бекболат аны бетине да тюкюрсюн... не аман да айтсын. Теркирек къаманы къолуна берсин ансы.

Бекболат кюйюзден къаманы алды. Ол шёндю бу къаманы тарыхын билсе эди! Аны аппасы Къужон бий да, атасы Элбек да бу къамадан ёлгенлерин билсе эди шёндю!

— Ма, игиликге жюрют. Экибизни шуёхлугъубузну белгиси болсун!

— Сау бол... Сау бол.— Алим къаманы къолунда тутханлай, не этерин билмей, адыргыгъа къалды. Бекболатнымы къучакъласын, огъесе ва къамасынамы къарасын? Экисин да бир жолгъа этериги келди. Бир жолгъа! Быллай такъыйкъалары болмагъанды аны жашаугунда!..

Бу кезнуде коридордан Назифаны «такъ... такъ...» — деген тыякъ тауушу эшитилди. Бир кесекден а ачыкъ эшикни босагъасында ол кеси кёрюндю.

— Къонагъыбыз да барды да. Сау кел,— деди къарт къатын, Алимге жарыкъ болуп.

— Сау болугъуз, анабыз,— деп, Алим да анга, баш ийип, хурмет этди. Назифа аны къолунда къамагъа къарап, бираз турду. Соргъаны-заты болмады. Ол, бош алай, бу уллу юйюнде шёндю ким бар, ким жокъ деп къарай айланнганлыгъы эди. Назифа тыш адамгъа бек сакъды. Бу юйден болмагъан адам бери не заманда да келсин, Назифа кеси отоуунда тургъанлай, аны сезмей амалы жокъду.

— Мен сизге чырмау болмайым. Сёлешигиз, жанларым, сёлешигиз.— деп, Назифа ызына бурулуп кетди.

Шёндю Алим кеси кесин къолгъа алыргъа керек эди. Алай, не бек кюреше эсе да, акъылын бирге жыйышдыралмайды. Жюреги къызыу, отну юсюнде бюркюп къайнай тургъан чоюнгга ушайды. Алай а сабырлыкъ керекди. Бекболатны абериге ипекли этерге жарамайды. Ол Алимни хар несин да билсин. Жалан да бу къаманы тарыхын билмесин. Аппасыны бла атасыны къанына боялгъан къаманы сыйлы этип, кюйюз юсюне тагъып турады. Ол аны билмейди. Билсе, жаханим отда эритир эди!

— Бу къаманы санга сатхан немец а шагъырейингмиди? — деп, Алим биягъындан бери ичин тырнап тургъан соруугун сорду.

— Угъай,— деп, Бекболат анга къысха жууап берди.

— Танысгъандамы этмейсе?

— Кёрсем, танысгъа да болурма. Он эки жыл мындан алда бир шуёхум танышдыргъан эди мени аны бла. Андан бери аны хазна кёрмегенме.

Кесине керекли жууапны алалмай къыйналды Алим. Соруула, садакъ окълача, тил къыйырына келип, тохтадыла. Алай аланы тыяргъа керекди. Къаманы сатхан немецлини юсюнден къадалыш соруп башласа, Бекболат ишекли болмай амалы жокъду. Алайсыз да ол биягъындан бери Алимни бетине къуру да къарагъанлай турады. Алим аны сезип, тилин андан тыяды.

— Баям, ол урушну кезиуюнде Кавказгъа жетген фашистледен бири болур. Алай болмаса, къайдан чыгъарыкъ эди анга бу къама.

— Андан хапарым а жокъду. Алай фашистледен болгъанын а билеме,— деди Бекболат, стол юсюнде шахматланы жерлерине тизе.— Мен а фашистледен кенгирекде турургъа сюйген адамма.

«Да атанг а, атанг?» — деп къычырлыгъы келди Алимни. Бир башха жерде тюбешген болса эди, ол аны анга сорур эди. Угъай, атасына къатылыргъа жарамайды. Бекболат аны кечерик тюйюлдю. Ол атасын фашистге санамайды.

Сорлукъ затла кёп эдиле. Алай Алим аланы барысын да ичине жыйып, Бекболат бла шахмат ойнаргъа олтурду. Алыкъа акъылы башына жыйышмагъанды. Жюрегини къызгъаны да сууумагъанды. Къамасы уа кёз аллында — шахмат столну къыйырында. Кёзлери шахматлада болгъанлыкъгъа, кёлю уа — анда. Алимге къара фигурала жетдиле. Бек алгъа Бекболат чыкъды. Аны ызындан Алим пешкасын эки клетка алгъа тюртдю. Нек чыкъды ол былай?.. Угъай, угъай... ойнаяллыкъ тюйюлдю. Теркирек мындан кетерге керекди. Алай болмаса, эс табаллыкъ тюйюлдю. Бош олтургъанды ол. Бусагъат къытдырып кетерге керекди. «Тохта, мен къонакъма. Къачып кетгенча этерге жарамайды. Тёз, тёз, тёз. Бу атны да былайдан кетереййм ансы, ашаргъа деп турады. Хы, ма былай бери. Игиди, игиди, игиди... Не айтып кетейим? Не сылтау табайым? Олтур, олтур, олтур! Тёзген эт! Адепни сакъла! Ортада пешкачыгъынгы алдыра тураса. Онг жанынга да къара. Анда шах барды. Кетерге керекди... Тохта, тохта... ашыкъма. Къонакъ адепли болургъа керекди. Э-э-э, да бу уа уста ойнайды да. Тохта, къарындашым. Мен бу ладьяны былайчыкъгъа чыкъсам, сен не этерик болурса? Тейри, къытдыра тура болурма дейме. Угъай!..»

48

Алим сагъатны не болгъанын да билмейди. Ол юйюне келгенде, Эльзаны чыракълары ёчюлюп эдиле. Алим анга да шукур этди. Жатмай тургъан болса, ол аны башын хайран этип тебирер эди. Башы уа бусагъатда алайсыз да хайранды. Ол шёндю бери къалай жетгенин да билмейди.

Чардагъына чыкъды. Чыракъны жандырды. Къолунда газет бла чёргелгеннге уллу сейирсиниулюк бла къарады. Алыкъа ол бир

затха ийнанырыгъы келмей турады. Бу нигирде аны бла болуна тургъан ишлени ол тюшю сунуп турады. Андан башха зат да угъай. Алай тюйюл эсе, ол акъылдан шашып, аны кёзюне башха затла кёрюнюп тебирегендиле. Экисинден бириди. Алай болмаса, быллай затха адам ийнанырмы?!

Алим къолунда чёргемни, жюреги титиреп, ача башлады. Кертими болур, ётюрюкмю болур? Къалай ийнансын ол анга? Аллах онг бергенлигими болур? Ма... кюмюш сабы кёрюндю. Олду! Кесиди! «Тюшюм тюйюлдю бу. Хар зат тюнюмде бола турады!» Ичинден алай къууана, Алим къаманы къынындан акъырын тартып чыгъарды. Аны къурч аузу чыракъны жарыгъында жым-жым жылтырады. Ораниенбаум эсине тюшдю. Ол къачан эди?.. Эртде. Жыйырма бла бир жыл мындан алда. Къыш суукълада... Барысы да Алимни эсиндедиле. Боранлы желни къалай шууулдагъанын окъуна унутмай турады... Алим котелогу бла азыкъ юлюшюн алыргъа тебирегенлей, анга письмо келтирип бередиле. Фатиматны письмосу!.. Алим бусагъатчыкъда аны къолуна тутуп, окъуй тургъанча болду. Къашлары да, кёзлери да, эринлери да, жыякълары да, мангылайы да ышардыла.

Хар зат да эсиндеди Алимни. Аскерчи шуёхлары азыкъ юлюшлерин алып келип, анга жаш туугъанын билгенде, къууанч этип, аны алгъышлагъанлары уа! Суулукъларында къалгъан спиртлерини ахыр тамычыларын бирге жыйышдырып, Алимни къууанчына алгъыш этгенлери уа! Алим да, артмагъын къармап, андан къамасын алып, бизде тёре былайды деп, жютю къаманы къынындан чыгъаргъаны уа!..

Ма, ол къама энтда да аны къолунда! Узакъ сагъышларындан айырылып, ол эсин анга бёлдю. Къаманы жютю бурну анга азатлыкъгъа чыгъыуну жолун кёргюзтюп тургъан стрелкача кёрюндю. Башын ийип, къаманы бетине къысды. Атасын къучакълап тургъанча болду. «Уруш палахладан мен да бу къама бла къутула келгенме. Биргенге ала бар. Санга да болушур».— деген эди да атасы. Ол сёзлени Алим бусагъатда атасыны аузундан эшите тургъанча болду.

«Атам...» — деп, Алимни кёлю толду. Атасы эсине тюшгени сайын, ол ёхтем болуучу эди. Бу жол а жюреги такъыр болду. Анча жылны ичинде биринчи кере атасына кёрген къыйынлыкъларын айтырыгъы келди.

Жюрегин тыялмайды: ол къайры эсе да учунады. Къайры эсе да ашыгъады. Чакъгъыш ташча от чагъып, тёгерегине жилтинле чачады.

Алим къамасын жастыгъыны тюбюне салыч, ундуругъуна жатды. Заман а не болгъан болур? Аны бла Алимни артал да ишн жокъду. Ол аны унутханды. Шёндю тышында танг атып тура эсе да билмейди.

Жатхан жери анга бир заманда да болмагъанча тынчлыкълы кёрюндю. Жастыгъы уа — жумушакъ. Аямагъандай жукъларгъа боллукъ эди. Алай, башына жангыдан жашгы оюмла киредиле. Аны акъылы Кавказгъа терк-терк жетеди. Таула анга узакъдан

кёрюнеди ле. Ортагъа Бекболат да кире ди. Кёз аллына Ганс ны сыфаты да келеди. Жукълай баргъан жеринде, ол аны жюрегин элгендирип, аязды рады. Алай болгъанда, жастыкъ тюбюне узалып, къамасына тиеди да, эс тапханча болады. Сагъышлары бла кёп ауара бола кетип, танг жарый башлагъан кезиуде жукълады.

Тюш кёрдю. Не эсе да, бир уллу сууну бойнунда айланнганча болады. Кюн булутлуду, суу да мутхузду. Бир заманда ол суу жагъада чабакъ тута айланнган атасын кёреди. Юсюнде аскерчи кийимлери, чынлары да бар. Башында уа акъ къалпагъы. Кеси уа жалан аякъ... кёнчек бухчакъларыда ёрге къайырылып. «Ата! Ой ата!..» — деп, Алим хахай этип къычырады. Атасы уа эшитмейди. Алим сууну жагъасы бла ёрге чапды. «Ата... ой ата!»,— деп дагъыда къычырды. Ол а жашына бойнун бурун да къарамады. Алим аны къатына жете башлагъанлай, атасы ыргъагъын да суудан чыгъарып, ташлы жагъа бла ёрге тебиреди. Алим: «Ата!» — деп къычыра, аны ызындан чапды. Жуукъ жетип барып, желкесинден къычыргъанында да, Ислам, артха бурулуп, жашына къарамады. «Сангырауму болгъан болур атам?.. Тейри, алай а болмаучу эди...» — деп, дыгаласха къалды Алим. Ол жетип барып, аны билегинден тутуп тохтаргъа умут этди. Алай атасыны къатына жете баргъанлай, аякълары къурушуп, атлаялмай къалды. Къолун узатса, ол анга жетерик эди... алай къолун да узаталмады. Ол атасыны ызындан термилип барады. Бир заманда атасыны белинде къама къынны кёрдю. Жым-жым жылтырагъан кюмюш къын! Къамасы уа жокъ. «Атам къаманг мендеди. Мен аны тапханма. Бусагъат алып келейим. Тохтачы».

Атасы уа тохтамады. Бара барып, ташлы жагъадан энишге тигелеп, суугъа кирди. Белине дери суугъа батды. Андан бойнуна дери. «Атам, не этесе сен? Кирме суугъа. Къутуруп келеди, кёрмеймисе? Элтип кетерикди. Атам, ой атам!..» Алим жиляп, бетин къоллары бла жапды. Жангыдан бетин ачып къарагъанында, атасы уа сууну бирси жанына ётюп, ыргъагъы бла кюреше тура эди. «Атам, мени кёрмеймисе? Менден нек къачаса? Бери къарачы... Мен да ары ётейим. Алай тур, кетме. Мен бусагъат.. » — Алим алай айтып, жагъада ташха олтурду да, терк окъуна аягъында чабырларын тешди. Кёнчек бухчакъларын ёрге къайырды. Туруп, суугъа кирейим десе, бирси жагъада киши да жокъ. Алим, сейир болуп, тёгерекге къарады. Суу жагъаны къууалай, ёрге бла энишге чапды. «Атам!» — деп, дунияны титиретип, алай къычырды. Атасын табалмады. Бир жерде да жокъ эди ол. Алим жагъада уллу ташны юсюне минип, жюрексинип жиляды. «Атам, сен къайры кетдинг? Манга нек къарамадынг? Мени нек къоюп кетдинг...»

Алим къоркъуп уянды. Танг атып эди. Ол жеринден турду. Башы тёгерек айланып бара тургъанча кёрюндю. Аны бек сагъышлы этдирген — бюгече кёрген тюшюдю. Алим тюш кёрюучю адам тюйюлдю. Бек аз кёреди тюшлени. Атасын а Акъташдан кетгенли бери, бу жол болмаса, тюшюнде кёрмегенди. «Ол манга бурулуп да къарамады. Сёзюмю эшитирге да сюймеди. Ол манга ёпкелепди.

Мени сатлыкъ сунуп айланады. Алай тюйюлдю, атам! Сен ол затха ийнанма. Мен сатлыкъ болгъандан эсе, ёлюмню сайларыкъма. Башхала билмеселе да, сен аны билирге керексе. Мен сени уланынгма. Сени къанынг жюрюйдю мени тамырларымда. Нек къарамай кетдинг сен манга? Къамасыз къынынг да не зат эди белингде? Мен аны къалай ангыларгъа боллукъма? «Намысымы келтирип жерине сал»,— дегенлигингми болур эди? Ангыламай къалдым мен сени. Огъесе уа мени юйге чакъыргъанлыгъынгмыды?..»

Алим шахаргъа чыкъды. Бюгюнча ариу кюн тиймеген эсе да алайды. Кюн асыры жарытхандан, эски бурууланы окъуна жылтыратады. Кёкню тазалыгъы уа! Быллай чууакъ кёкню биринчи кере кёргенча, Алим башын артха этип, кёзлерин ёрге къаратып, тохтады. «Ма, керти кёк...» — деди ол кеси кесине.

Алим битеу кюнюн шахар тюбюнде ётдюрдю. Ингир алада, айлана барып, кесини «базарына» жетди. Шинтигине олтурду. Аркъасын артха тыяндырып, эки къолун да эки жанына кенг жайып олтурду. Бу жол болмаса, ол бу шинтикге былаЙ эркин бир заманда да олтурмагъанды. Аны аллы бла ётгенледен бир къауумлары анга салам берип озадыла. Ала Алим бла былайда кёп жылладан бери кёрюше, тюбеше тургъан адамладыла. Алай ала бу жол болмаса, бу къарасакъал художникни бу шинтикге бош олтургъанын кёрмегендиле. Ол хар заманда былайда суратла сатыучу эди.

Алим бери шёндю не затха деп келгенин акъылына жыйышдыралмайды. Къалайлыкъ бла келгенди ол бери? Аякълары кеслери алып келмеген эселе, ол зат да билмейди. Аны бюгюн бери келир акъылы да жокъ эди. Келгенине чогъеж тюйюлдю ол. Иги окъуна этгенди. Шинтигинден турлугъу окъуна келмейди. Ол кесини «базары» бла ахыр кере кёрюшюрге келгенча болуп олтурады. Быллай сезим мыйысына къайдан киргенин бир да ангылаялмайды. Елгюнчю жашауу бу шинтик бла бирге боллукъ эсе уа. «Бу шинтик болмаса, мен атамы къамасын да табаллыкъ тюйюл эдим. Былайы манга огъурлу жерди. Эльза юйюнден къыстаса да, келип ма бу шинтикни юсюнде жатарыкъма. Алайды... алайды... Мен сени къоюп кетерик тюйюлме. Кесинге да бояу урургъа керекди. Бу жол мен сени бек ариу боярма...»

Алим шинтик бла сёлеше, къарангыгъа дери олтурду. Шахаргъа чыкъгъанын къалай иги этген эди. Акъылы бираз орнуна келгенча болгъанды. Алай жюреги уа угъай. Аны тынчлыр халы жокъду. Къама табылгъанлы бери ол от болгъанды. Алим олтургъан жеринден туруп, юйюне кетди.

Алим кенгирекден окъуна, жол жанына къысылып тургъан жегил машинаны кёрдю. Тюнене Эльзаны анга «тамбла ингирде ары-бери кетме, манга къонакъ келликди...» — дегени дыркъ деп эсине тюшдю. Ол аны арталлы бла да унутхан эди.

Къабакъ эшикни акъырын ачып, ичине алай кирди. Эльзаны терезелери бир заманда да болмагъанча жарыкъ жана эдиле. Аладан тышына ургъан жарыкъ арбазны да саулай жарытады. Юйге кирирге таукеллиги жетмеген адамча, Алим къабакъ эшикни къатында тохтап къалды. Юйден Эльзаны тауукъча къангкъылдап

кюлгени эшитилди. Анга къошулуп кюлген эр киши ауаз да чыкъды.

«Энди бу уа Эльзаны не къонагъы болур?» — деп, Алим ичинден сагъышланды. Ол, шош-шош атлай, терезелени аллы бла ётдю да, эшикни юсюне барып сюелди. Биягъыча, юйден Эльзаны жарыкъ кюлгени эшитилди. «Ол кефди,— деди Алим кеси кесине,— мен билдирмей, чардагъыма къутулургъа кюрешейим».

Алим тыш эшикни акъырын тартып ачды. Аны ичинден къадауу этилип тюйюл эди. Алай Алим не бек сакъ болургъа кюрешди эсе да, Эльзадан къутулалмады. «Мен жукълап тургъанлай, коридорда чибин учханны эшитиучюме»,— деучюдю ол. Анга бу жол Алим толу ийнанды. Чардакъгъа кётюрюлюп бара тургъанлай, жер тюбюнден чыкъгъанча, Эльза билегинден тутуп тохтады.

— Мен санга не айтханем тюнене? Кесинги быллай бир сакълатып,— деп, Алимге тырман да эте, аны отоууна чакъырды.

Ала экиси да къонакъ отоугъа кирдиле. Аш-суу, шешала салынган столну артында олтурып тургъан сазбет кишини кёргенде, Алим босагъа юсюнде тохтап къалды. Эльза да эслемей, алгъа ётюп кетди да, къонагъыны къатына жетип, артха бурулду. Алим босагъа юсюнде, бети да алгъасынып, сын къатып тура эди.

— Охо,— деди Эльза, ыразы болмай анга.— Не затха деп сюелесе. Таныш болугъуз.— Эльза алай айтып, къонагъына ышарып къарады. Къонакъ олтургъан жеринден ашыкъмай ёрге турду. Юсюнде дум-къара костюму аны сыфатына келишмей эсе да, юсюне жарашынды. Башыны тёппеси сыйдамды. Чачы жалап да къулакъ жанларында бла арт желкесинде къалгъанды, жыл саны эки жыйырма бла ондан атлагъан болса керек.

Ол олтургъан жеринден тургъандан сора, Алим да аны таба эки-юч атлам этди. Аякълары андан ары барыргъа унамагъанча, дагъыда тохтап къалдыла. Эльза Алимни бет халисни жаратмады. Къонакъгъа жарыкъ тюберге керек эди. Бу уа къалай эсе да бир тюрлю къарайды. Эльза тынгысыз болуп тебиреди. Алимни кёз къарамын къонакъ кеси да жаратмай турады. Болса да ол, аны билдирмей, ышарыргъа кюрешеди.

«Ганс!» — деди Алим ичинден. Битеу ичи от къабынганча болду.

«Кишилигинг бар эсе, кесинги тый» — деп буюрду акъылы анга.

«Не тынгылап тураса? — деп къызды жюреги.— Излеген душманынг аллынгда! Сени намысынгы да, насыбынгы да аякъ тюбюне малтагъан мынафыкъ. Жыйырма бла бир жыл излейсе сен муну. Аллынга кеси келгенди. Огъесе уа, ол тюйюлдю деп, ишекли болупму тураса? Иги къарачы. Ол кесинди. Хайда, турма!»

«Сабыр бол... сабыр бол... Ашыкъма. Арталлы бла да ашыкъма. Жыйырма бла бир жыл тёзгенсе, энди бир кесекге тёз... бир къауум кюнге. Андан сора не этерингни кесинг билирсе...»

Алим столну къатына барды да, шампан къоюлуп тургъан бокалны къолуна алып, къонакъны бетине тутду.

— Мен хазырма, жюйюсхан, сизни бла танышыргъа.

— Мен да — деп, къонакъ экинчи бокалны кётюрдю.— Вальтер... Вальтер Корт.

— Мени атым а — Алекс,— деди Алим.

Экиси да бокалларын бирден ичдилер... Алим ахырына дери, Вальтер а — жартысын.

— Мени бла шагъырей болгъанынгы жаратмадынг дейме,— деп, Алим къонакъгъа жарты къойгъан бокалын кёргюзтдю.

— О-о, алай а бош сунаса,— деди Вальтер, столгъа салгъан бокалын жангыдан къолуна алып.— Мен адеплиликни бийик багъалаучу адамма.

— Сыфатыгъыздан кёрюнюп турады.

Вальтер бокалын ахырына дери ичип бошады.

— Олтуругъуз. Ёре туруп турмагъыз. Ауузланыгъыз,— деди Эльза. Вальтер бла Алим бетлешип олтурдула. Алимни жюреги къутурду: «Ашагъанынг, ичгенинг да харам болсун! Не затха деп олтурдунг? Дертинги жетдир!»

«Сабыр бол, сабыр бол,— деди акъылы анга.— «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез»,— дегенча этме».

Алим аллында бокалын шампандан толтурду да, шешаны жерине салды. Аны ол этгенин Эльза арталлы бла да жаратмады. Ол ичинден къонакъны бокалына да къуяргъа керек эди. Алимни этген ишин Вальтер да уллу адепсизликге санады. Алай не Эльза, не ол Алимге бир тюрлю гурушхалыкъ сездирмедиле. Жалан да Вальтер ичинден «хайыуан» дегенни айтды. Эльза уа Алимни адепсизлигинден уялып, къонагъыны бокалына шампанны кёмюк этдирип, кеси къуйду.

— Не зат ючюн ичебиз? — деди Алим, биягъы бокалын къонакъны бетине тутуп. Эльза сейирге къалды. Ол Алимни бу жол болмаса, былай болуп кёрмегенди. Жууашлыкъдан къалдыргъаны болмаучу эди. Къутургъан адамгъа ушап къалгъанды. Аны кебине башха адам киргенча.

Эльза шампан бокалын къолуна алды. Вальтер Алимни бетине жютю къарап тохтады.

«Кёремисе, ол сени таный турады. Бусагъат кесинги жойдураса. Андан алгъа бол. Ол хуржунуна узалса, санга кеч боллукъду. Ол сауутсуз айлана болмаз. Нек тураса? Серме шампан шешаны!» — деп, Алимни жюреги ёрге-ёрге урду.

«Сабыр бол, сабыр бол...— деди акъылы.— Ол сени танымагъанды. Таныгъан да этерик тюйюлдю. Шёндю аны жерине туугъан атангы алып келип олтуртсала да, танырыкъ тюйюлдю сени. Сен ашыкъма. Кесинги къолгъа ал. Адепли болургъа кюреш. Жюрегинги хорла. Ол айтханны этме. Къызгъан жюрек игилик бла аманлыкъны айыртлай билмеучюдю. Женгиллик этме...»

— Мен сени ючюн ичерге сюеме,— деди Вальтер Алимге, бокалын къолуна алып.— Эльза сени юсюнгден манга айтханды. Иги художник болгъанынгы да эшитгенме. Мен фахмулу адамланы бек сюеме. Сени бла танышханлыгъыбыз ючюн!

— Сау болугъуз, жюйюсхан Корт,— деп, Алим бокалын терк бошатып, столгъа салды.

— Алекс, мен санга эскертирге сюеме,— деди Вальтер, бокалын къолунда тутханлай.— Манга кеф болургъа жарарыкъ тюйюлдю. Рульда мен кесимме. Аны себепли, тилейме, мени къысмагъыз.

— Узакъгъамы барлыкъсыз да? — деп сорду Алим.

— Угъай, къонакъ юйге барлыкъма. Алай иш анда тюйюлдю.

— Ангылагъанма сизни,— деди Алим.

— Алыкъа биз экибиз эркин ичерча заман табарбыз,— деди къонакъ.

— Мен бек ыразы боллукъма,— деп жууаплады Алим.

«Неге соза тураса муну! Сен сакълагъан такъыйкъа жетгенди!» Алим жеринден тура башлады.

«Къозгъалма! Олтур! — деп буюрду акъылы анга.— Ичгенинг да боллукъду. Энди къошма. Бир затыны сездирме. Къонакъгъа жарыкъ болургъа кюреш...»

* * *

Эртденликде башы къазанча къайнап, Алим алай уянды. Ач бёрюча, тёгерегине жутланып къарады. Жарты-къурту кийинип, чардакъдан энишге чабып тюшдю. Эльзаны эшигин къакъды. Тюнене ингирде не болгъанын ол башына жыйыштыралмай эди. Аны эсиртген шампан тюйюл эди...

Эшикни къайтарып къакъды. Бюгюн ыйых кюндю. Эльза юйюнде болургъа керек эди. Ганс къайры кетди? Энди Алим аны къайдан табаргъа боллукъду?.. Башы тёгерек айланып барады. Къанлы душманына былай тюберме деп, аны эсинде да къайдан боллукъ эди! Тюнене ол кесин къалай тыйгъанды? Анга сейирсиннигенден ёледи. «Ычхындырыпмы късёдум, арабий? Анча жыл излей кетип, къолума тюшгенде, не затха деп апчып къалдым мен? Ол мени танымагъанды. Таныса, сездирир эди. Концлагерде аны мурдар кёзлерини аллы бла мени кибик кёп минг къыйынлы ётген болур. Ол аланы барысын да къайдан эсинде тутуп турлукъду? Кёремисе аны, адам ашаучуну! Атын букъдуруп айланнганын. Фашист... Эльза аны къайдан таный болур? Ол аны бери нек келтиргенди? Мени бла танышдырыр ючюнмю? Нек?»

Ичинден алай оюмлай, ол эшикни дагъыда къакъды. Эльзаны ауазы эшитилди.

— Кимсе-е-е?

— Менме... Алекс.

Эшикни къадауу ачылды. Бу озгъан кече Алим чардагъына къалай чыгъып, жерине къалай жатханын эсине тюшюралмагъанды. Эльза да алай болур эди. Аны чачы тозурап, кёзлери кёбюпдюле.

— Кир бери,— деди ол Алимге, аягъы юсюнде ары бла бери чайкъала. Аны юсюнде халатындан сора абериси жокъду.

— Алыкъа аязмагъанса да,— деди анга Алим, сейирсиннгенча болуп.

— Кёп ичип къойгъанма тюнене. Сыйлы къонакъ ючюн. Мен

бусагъат кесими жыйышдырайым. Сен аргъы отоугъа кир да, олтура тур.

— Мен алыкъа къол-бет жуумагъанма. Бираздан кирирме,— деп, Алим эшикни этип, арбазгъа чыкъды. Хауада анга хычыуун кёрюндю. Санларына кюч киргенча болду. Башы бираз жайыкъды. Эльзагъа Гансны хапарын сорургъа керекди. Ол къайры кетгенди? Къонакъ юйге барлыкъма дегени Алимни эсиндеди. Алай къонакъ юйле аз тюйюлдюле. Къайсысында турады ол? Ишлеген да къайда этеди? Жашагъан жери уа къайдады?..

Ол затланы барысын да Алим Эльзагъа сорургъа керекди. Ансыз ол шёндю тынчлыкъ табарыкъ тюйюлдю. Шёндю ол къутурупду. Топ болуп — чачылыргъа, окъ болуп — атылыргъа хазырды. Ол кесин тыйып турады.

Алимни арбаздан юйге Эльза кеси чакъырды. Ол къуру кесин жыйышдыргъандан сора да, кофе хазырлап, столгъа салып тура эди.

— Къонагъынг а къайда? — деп сорду Алим, кофе къуюлгъан мияла кружканы къолуна алып.

— Сен, аны кёргенде, къалай эсе да бир тюрлю болуп къалгъаненг. Мен сени сыфатынгдан къоркъуругъум келген эди,— деди Эльза.— Сен аны жаратханмыса? Керти айт!

— Бек къууанганма кёргениме.

— Ол да сени жаратып кетгенди.

— Сен аны эртденми таныйса?

— Угъай. Жангы танышларымданды.

— Къайда жашайды?

— Билмейме.

— Ишлеген а къайда этеди?

— Аны да билмейме.

— Сора энди сен анга тюберик тюйюлмюсе? — деп Алим терк сорду.

— Нек тюбемейме. Тюберикме. Ол кеси табарыкъды бизни. Ол иги адамды. Санга кёп ахча алырча иш табаргъа айтханды ол.

— Манга уа нек? — деп сейирсинди Алим.

— Мен тилегеним ючюн.

Эльзаны не эсе да бир жашырын иши болгъанын Алим сезди.

49

Шахарны ишчиле жашагъан къыйырында эски кафелени (быллай кафеле мында кёпдюле) биринде, бек къыйырда столда Эрих бла Алим, бирер кружка сыраны да алларында салып, ушакъ эте олтурадыла. Кёп сигарет ичилгенден, кафени ичи тумандачады. Терезелени форточкалары да ачыкъдыла. Алай ала тютюнню тышына тартып жетишдиралмайдыла. Алыкъа адамла да алай кёп тюйюлдюле. Ишчиле ишден къайтып башлагъан заманда толуучуду кафе. Ол заманда хазна олтурур жер да болмаучуду.

Эрих Алимни хапарына сейирсинип тынгылайды. Эшитмей

къаллыкъ сунганча, столгъа бауурланып, бойнун алгъа созгъанды. Эрихни былай уллу сейирсиндирген Ганс тюйюлдю. Аллай фашистле кёпдюле. Уруш бошалгъандан сора, ала, къауум заманны ичинде бугъуп туруп, артда бетлерин ачхандыла. Фашизмни отун жангыдан къабындырыргъа кюрешип айланнганла да аладыла. Эрих аланы кёплерин таныйды. Германияны ишчи жамауаты алагъа къажау кюрешеди. Аллай кюреши ючюн Эрих талай кере ишден да къысталгъанды. Аны Эрихге сейирлиги жокъду. Ол аны жюрек ачыууду, жюрек жарасыды. Аны сейир этдирген — Алимни къадарыды. Жарты айтылып къалгъан бир сейир жомакъны къалгъанына тынгылагъанча, тынглайды ол аны хапарына.

Алим жарты сёзюнде тохтады. «Андан ары уа?» дегенча, шуёху аны кёзлерине къарады. Андан арысын а ким билсин. Биягъы жомакъ бир сейир жерине жетип юзюлдю. Алим энтда да айтырыкъ сунуп, Эрих бир ненча такъыйкъаны сакълады. Алим а аузун да ачмады. Аны кёз къарамы аллында сыра кружкагъа бурулупду. Бет къаны бузулупду. Эрих Алимни танытгъанлы, бу жолгъа дери аны былай болуп кёрмегенди. Огъурлу сыфаты кетмеучю жумушакъ мангылайы бузлап къалгъан жар ташха ушайды. Мудахлыкъдан иги ачылмаучу кёзлери уа элия жашнагъанча эте турадыла.

— Энди не этерге муратынг барды? — деп сорду Эрих. Алим, кёз къарамын аллында кружкасындан айырды да, шуёхуна къаш тюплеринден къарап, бираз турду.

— Мени этерим бирди. Сен аны билесе.

Эрих шуёхуну дертли жюрегини шибиля кючюн энди сезди. Болса да, Алимни керексиз жоюлурун сюймей эди.

— Угъай... угъай... Сен энди, къан тёкмей окъуна, юсюнгде жалгъан айыбынгы кетераллыкъса. Ганс айтыргъа керекди тюзюн.

— Керек тюйюлдю! — деп, Алим столну жумдургъу бла урду. Сыра кружкала ауаргъа аздан къалдыла.— Керек тюйюлдю манга аны акълагъаны.

— Сора сен дерт жолун сайлап тохтагъанса?

— Тюзлюкню жолун,— деп тюзетди Алим немецли шуёхун.

— Мен сени жашарынгы сюеме. Сен ол мурдаргъа дерт жетдиреме деп, кесинги жоярга боллукъса. Уруш бошалгъанлы кёп жыл озгъанды. Къанынгы суууг.

— Мени урушум алыкъа бошалмагъанды,— деди Алим, бети тюрленип.— Алыкъа мен Туугъан журтуму аллында кесими солдатлыкъ борчуму ахырына дери толтуралмагъанма.

— Жоюлурса деп къоркъама.

Кафени ичи халкъдан топпа-толу болгъанды. Дауурдан жукъ эшитип къарыу жокъду. Алим бла Эрих столла аралары бла сыптырыла, тышына чыкъдыла. Исси хамамдан чыкъгъанча, кёкюреклерин ингирги таза хауадан толтуруп, эркин солудула.

Бюгюнгю кюн да Алимни къайгъылы кюнлеринден бири эди.

Алим къамасын къойнуна букъдурду да, арсарсыз тышына тебиреди. Энишге тигелеучю тик атлауучлагъа жетгенлей, не эсе да бир затын унутхан адамча, ызына бурулуп, чардакъда мекямыны ичине къарады. Ол жугъун да унутмагъан эди. Мында аны биргесине алыр заты да къалмагъанды — бир ыйыкъ алгъа Эльзадан жашыртын аберилерин Эрихни фатарына ташып бошагъанды. Чардакъда аны жалан да ундуругъу бла эски-бусху затлары къалгъандыла.

Алим жыйылмай тургъан ундуругъуна къарады. Ким биледи, ол аны ючюнмю къайтхан болур?.. Ундуругъу анга иесиз къалгъан журтну чачылгъан тыпырыча кёрюндю. Жюреги эригенча болду. Бу ундурукъ аны кёп ауур сагъышларындан солутханды. Атасын тюшюнде да ол бу ундурукъда кёргенди...

Тышындан машинаны сигналы эки-юч кере къайтарылып эшитилди. Ол Алимни къалкъыудан уятханча этди. Тик атлауучла бла терк окъуна энишге тигеледи. Эльза, арбазны ортасында сюелип, аны тынгысыз сакълап тура эди. Ол анга жарыкъ ышарып, къолтукъ тюбюне кирди.

— Бизни Аллахыбыз бла да, сизни Аллахыгъыз бла да санга игилик тилегенлей турлукъма,— деди ол, Алимни тамакъ тюбюне къысылып.— Сау-саламат къайтырынгы жюрегим сезип турады. Кюн сайын аллынга къарап турлукъма. Ашыгъып сакъларыкъма... Тансыкъ болуп сакъларыкъма.

— Ахшы, ахшы,— деп, Алим, Эльзаны юсюнден айырып, къабакъ эшик таба тебиреди.

Жол жанында къара «Форд» тохтап тура эди. Ол тюзюнлей анга барып, ал эшигин ачды. Руль артында олтургъан Вальтер бла ол, бир бирге баш ийип, салам бердиле. Эльза Алимге не эсе да бир затла айтыргъа башлагъанлай, машина жеринден къозгъалды да, орамны ёрге зуулдап кетди.

Машина Запад Берлинге баргъан кенг асфальт жолгъа чыкъды.

Эртденлик эди. Кёкню чарс булутла жабыпдыла. Кюнчыгъыш жаны уа къаралыпды — анда къурум бетли ауур булутла, кёкню кёзюн дуниядан жашырып тохтагъандыла. Кортну жанында олтургъан Алим, машинаны мияласындан эки кёзюн да айырмай, алгъа къарагъанлай барады.

Бу кетип бара тургъан жолу аны къайры элте болур? Насыпхамы, ёлюмгеми? Алим аны билмейди. Алай, ол эки жазыудан бири боллугъу уа — хакъды. Къайсысы болса да, Алимге башха тюйюлдю. Ол излегенин тапханды. Жыйырма жыл излегенин. Биринчи кере Ганс Эльзагъа къонакъгъа келип кетгенден сора, сау ыйыкъны кёрюнмей тургъанды. Аны ычхындырып къойгъан сунуп, ачыудан Алимни ичи къаралгъан эди. Алай Корт дагъыда чыкъды. Тас болуп кетген ыйыгъыны ичинде ол бошуна айланмагъанды. Тийишли учреждениялада Алимни юсюнден материалла излегенди. Алай жукъ табалмагъанды. Ол Алимни керти тукъумун, атын да

да тохташдыралмагъанды. Аны ючюн ол артыкъ уллу жарсымагъанды. Аллай адамла ары дери да аны тузагъына тюше тургъандыла. Артда разведцентр аллайланы атларын тохташдыргъан угъай, ала жашауларында кеслери унутхан затланы окъуна эслерине тюшюрюучюдю. Алим бла да иш алай боллугъуна Ганс не аз да ишекли тюйюлдю. Аны себепли Н. шахарда ол Алимни толу билирге артыкъ уллу кюч салмагъанды. Ол зат аны иши тюйюлдю. Гансны иши — разведцентрге адамла табыуду. Талай жылладан бери Корт ол борчун иги толтуруп келеди. Ол тапхан сатхычладан ФРГ-ны ара разведкасы талай ышаннгылы шпион хазырлагъанды. Алимни да элтип, ары бир ётдюрсюн да, дагъыда аны кибик башхаланы излерикди. Разведцентрге не къадар кёп адам келтирсе, Ганс ол къадар бир байыгъады. Аны себепли, «керекли» адамланы излеп, Италиягъа, Испаниягъа, Бельгиягъа, Швециягъа, Франциягъа да жюрюйдю. Баргъан жеринден хазна къуру къайтмаучуду. Запад Берлинде разведцентр Корт табып келтирген адамланы бегирек да ыразы болуп алыучуду. Корт сынаулу адамды. Ол чынтды фашистди. Совет Союзну кёрюп болмайды. СССР-ге шпион этип иерча, жараулу адам тапса, ол бютюн бек къууаныучуду. Бусагъатда да аны кёлю кётюрюлюпдю. Кавказлыладан бирин тузагъына тюшюргенди. Ол бюгюн окъуна аны Запад Берлиннге жетдирликди. Алимни разведшколда адамланы ёлтюрюрге да, диверсиялыкъ ишлеге да юйретирле. Андан сора уа...

Ганс руль артында ол затланы юсюнден сагъыш эте барады. Алимни уа эки кёзю машинаны ал мияласындан айырылмайдыла. Къанлы душманы жанында, руль артында олтуруп келеди. Ол аны жыйырма жыл излегенди. Тапды! Тапмаса да, жашауууну ахырына дери излерик эди.

Алимни къашлары тюйюлюпдюле. Концлагерни эскере барады. Жесирле кёз аллында... Чабып барып, анасыны бутларына чёргелген жашчыкъ... Юсюнде да сагел-сагел узун халаты бла, анасын ёлюмден жиляп къутхарыргъа кюрешеди. Аны кёз жашлары, санларында къалгъан къаныны ахыр тамычыларыча тёгюледиле...

Санлары титиреп, Алим кёз къарамын машинаны ал мияласындан айырды да, башын сол жанында терезеге бурду.

Алим да, Ганс да шошайып барадыла. Тышындан жалан да машинаны жалап ётген желни шуулдагъаны эшитиледи. Алим къызгъан жюрегин басаргъа кюрешеди.

Машина уа барады. Кюн да къара булутланы артларындан къутулуп, ёрге кётюрюлгенди. Акъсылдым, жукъа булутла уа аны жарыкъ нюрюн тыялмагъанча, жан жанына чачылып башлагъандыла.

«Не десенг да, жашау а игиди,— деп ахтынды Алим кёлюнден.— Не къыйын болса да, игиди».

Жол жанында мирзеу сабанла тауусулуп, агъач башланды. Энди былайдан ары — Запад Берлиннге артыкъ узакъ да тюйюлдю. Агъач ичи бла бир кесек баргъандан сора, Ганс газны басыуун къоюп, машинаны жюрюшюн селейтди.

— Бир кесек солуюкъ,— деди ол Алимге.

— Солуюкъ.

Жым-жым жылтырагъан къара «Форд», жол жанына къысыла барып, акъырын тохтады. Бек алгъа машинадан Алим тюшдю. Аны ызындан хуржунларын да къармай, Ганс тюшдю.

— Арлакъда ахшы ресторан барды. Ары жетсек, ауузланнган да этербиз,— деди Ганс Алимге.

— Ахшы,— деп, Алим терекге аркъасын тиреп, жеринден тепмей тохтады.

— Не эсе да, Алекс, сени бет къанынг бузулуп тургъанча кёрюнеди манга, ауругъан ишми этесе? — деп, Ганс, жарсыгъан адамча, сорду.

— Угъай, жюйюсхан Корт, ауругъан жерим жокъду.

— Алай эсе, кел. Рестораннга жетейик. Мен бек ачма.

— Тохта,— деди анга Алим.

Корт тохтады да, анга соруулу къарады.

— Сен мени таныймыса?

— Угъай.

— Бош танымайса. Мен а сени кёргенлей окъуна таныгъанма.

— Тамаша! Айт сора, билейим ким болгъанынгы.

Алим къойнунда къаманы чыгъарды да, аны Гансха кётюрдю. Ганс къаманы кёкюрегине бурулгъан жютю къыйырына элгенип къарады.

— Неди бу этгенинг?

— 7019-чу тутмакъ концлагерден.

Ганс, терк къармашып, къоюн хуржунуна узалды...

Агъачны ичинден биреуню тунукъ ынчхагъаны эшитилди. Алай ол ауазны терекледен бла, терек башларында учуп айланнган къанатлыладан башха жан эшитмеди.

* * *

Бир тауушлукъ эртденлик эди: кёк чуакъ, кюн да ариу тийип. Хауа алыкъа къызмагъанды, жумушакъ салкъын санланы къаушалтады. Уллу шахар жукъудан уянып, адамлары троллейбусла, автобусла бла да ишлерине ашыгъадыла. Кёп къатлы бийик юйлени кюннге айланнган терезелери, жашаудан къууанчлы болгъанча, алтын нюрге бёленип, жарыкъ жылтырайдыла. Бу — Берлинни восток бёлюмюдю — Германия Демократия Республиканы ара шахары.

Михаил Иванович Пензов, хар кюндеги адетича, бюгюн да шахаргъа эртде чыгъып, аны къауум жерине айланып, энди ызына къайтып келди. Киоскдан алгъан бир ненча газети да къолунда. Ол аладан бирин жарты ачып, анда не зат тапхан эсе да, къайтарып-къайтарып кёзлерине тутуп, окъуду. Совет посольствону юйюню аллына жетгенде, милиционерле бла бир сакъаллы киши даулаша тура эдиле. Милиционерледен бири, Пензовну кёргенлей, анга честь берип, айтды:

— Бу адам, ким эсе да, посольствогъа ийигиз деп тохтагъанды. Хапарына кёре, Запад Берлинден ётгенди.

Михаил Иванович бла сакъаллы киши бир бири бетлерине къарадыла. Сакъаллы не эсе да бир затха алынып тургъан адамча болду. Пензов аны аллына жуукъ барды.

— Кимсе сен? Совет посольстводан не излейсе?

— Салта! — деди сакъаллы киши. Пензов сейирге къалды.

— Кимсе сен?!

— Мен.. .мен 7019-чу тутмакъ.

Пензов элгенди, бир такъыйкъаны ичинде аны бет къаны юч-тёрт кере тюрленди.

— Вильнюс... 7019-чу,— деди ол, кеси кесине айтханча, жукъа эринлерини арасындан сёзюн акъырын эшитдирип.— Сен... сен... Алим...

— Хоу, менме!

Пензов да, Алим да къучакълашып, бир бирден айырылмай, кёп турдула.

— Сора сен сауса? Мен а...— деди Михаил Иванович, ёню къалтырай.

— Саума, Салта, саума.— Алимни кёзлеринден тамгъан жилямукъ тамычыла бетин басхан къара тюклени юслеринде чыкъ тамычылача жылтырадыла.

— Салта, сен мени къадарымы билсенг эди!

— Билирбиз, шуёхум, билирбиз. Мени тюз атым Михаилды... Михаил Иванович Пензов. Мында, посольствобузда ишлейме.

Алим алыкъа кеси бла не бола тургъанын ангыламай эди. Бу такъыйкъалада аны аркъасына бичакъ бла урсала да, ол аны сезерик тюйюл эди. Салтагъа былай тюберме деп а, къайдан эсинде боллукъ эди аны!

— Бу эртденлик, не тукъум ахшы эртденлик эсе да, мени хайран этип къойду да,— деп, Пензов къолунда газетлеге къарады. Ол аладан бирин ачды да, анда бир адамны суратын Алимни кёзлерине тутду.— Муну таныяламыса?

— Ганс!

— Сау къаллыкъ, ким эсе да, бирси кюн муну жол жанында, агъач ичинде бичакъ бла уруп, ёлтюрюп кетгенди.

51

Фатиматны звеносу кёгет бахчаны тирлигин жыйып бошады. Алагъа болушургъа келген школчу сабийлеге ыспас этип, Фатимат юйюне ашыкъды.

Мария тёшек болуп жатханлы, эки ыйыкъдан озуп барады. Фатиматны жюреги анга тынгысызды. Ишни къыстау заманы болуп, онг тапмай тургъанды ансы, ол аны кёз туурасындан кетерик тюйюл эди. Фатимат къатында болса, Мария жарыгъан этиучюдю. Аланы жюреклери бир бирге байлашхандыла. Аты-чууу чыкъмай къалгъан адамны несин сакълап турама деп, Фатимат эрге кетип къалса, Мария анга не этерик эди. Зат да угъай. Ол алай этсе, ким биледи, Мария бюгюнлеге дери жашамазгъа да бо-

лур эди. Анга, жашларын сау сундуруп, жюрек къарыу берип тургъан Фатиматды. Фатимат аны кёз жарыгъыды, аны умутлу этип жашатхан олду.

Ишлерини ахырына чыкъгъан кюнлери болса да, бюгюнгю кюн Фатиматха ауур кюнча, алай кёрюннгенди. Ол юйюне арып келди. Азинат анасыны къатында олтуруп тура эди. Фатимат юйге киргенлей, Мария жастыгъындан башын кётюрдю.

— Бюгюн а эртде келдинг да,— деп, къууанды Мария.

— Ишни бошагъанбыз, анака,— деди Фатимат.

— Иги эди да. Энди солугъан да эт ансы, аман болуп тураса.

— Анака, сен аягъы юсюнге бол ансы, солугъан а иш тюйюлдю.

— Мени хатам жокъду, келин.

Бу кезиуде юйге, къолунда да гитче чемоданчыгъы бла, жарыкъ ышара, жаш къыз кирди.

— Кел, Роза, кел,— деп, Фатимат бла Азинат жерлеринден къопдула. Роза аз уяларакъ да болуп, саусузну къатына барды.

— Гелляка, бюгюн а нечиксиз?

— Къор болайым жанынга, къызым, игиме.

— Энтда да бир укол этейим да, бютюн да иги боллукъсуз,— деп, медсестра чемоданчыгъын ачды. Фатимат бла Азинат бирси отоугъа чыкъдыла.

— Азинат, энди сен бар. Юйюнге къара,— деди Фатимат къайын къызына. Аллах айтса, анака иги кёрюнеди.

— Хау, бюгюн а мажалды...

Ала алай сёлеше тургъунчу, Роза чемоданчыгъы бла Мария жатхан отоудан чыкъды.

— Жанынга болайым, къалайды анам? Букъдурмай айт,— деди Азинат анга.

— Игиге айланнганды. Анга шёндю тынчлыкъ керекди. Кече къатында турабыз деп, жукъусун бёлмегиз. Жукъу — саусузгъа дарманды.

— Къор болайым санга,— деди Азинат, медсестраны ийнакълап.— Серго келгенлей, биз бир кюнню да болжалгъа саллыкъ тюйюлбюз.

Къыз, уялгъандан, башын энишге тутуп, эшикге тебиреди.

— Уялма,— деди Азинат анга.— Бизден неге уяласа?

Азинатны бла Розаны ашыра чыкъгъан Фатимат ызына къайтды да, барып, Марияны ундуругъуну аллында шинтикге олтурду.

— Жашларымы кёрмей ёлюп кетеме деп къоркъуп тура эдим да, Аллахха шукур болсун, дуниягъа къайтыша башлагъанма,— деди Мария. Фатиматны жюреги такъыр болду.

— Серго келликди деген эдинг да, нек келмей турады ол? — деп сорду Мария бир ненча минутдан сора.

— Келликди, анака.

— Къачан?

— Энди кёп турмаз. Бу ыйыкъда келирге керекди.

— Теркирек келсе эди. Бюгюн кюндюз къалкъыгъанымда, Элдарны келип кёргенем. Аны келлигине кёрюннген болур.

— Болур, анака, болур. Мен санга бусагъат аш-суу этейим. Не ашаргъа сюесе?

— Кёп болмай ашагъанма. Азинат илибиже этип келтирген эди да, сюйюп ашагъанма.

— Охо алай эсе. Сора жукълаяла эсенг, жукълагъан эт. Розачыкъ санга жукъларгъа керексе деп кетгенди.

Ол къалай иги къызды. Серге келгинчи аны бирле учуруп кетерле деп да къоркъама.

— Къоркъма, анака. Ала бир бирлерин бек сюедиле.

— Бекми дейсе? — деп сагъышланды Мария.— Бек сюе эселе, игиди. Ол насыпды. Керти сюймекликден уллу насып жокъду.

— Алайды, анака, алайды.

Баям, Марияны эсине бу чурулада Ислам тюшген болур эди. Ол башын онг жанына буруп, кёзлери иги кёрмеселе да, къабыргъада эрини кюйюз юсюнде тагъылып тургъан суратыны таба къарады. Эки жашыны суратлары да атасыны эки жанында тагъылып эдиле. Мария алагъа кёп къарады. Сора, Фатиматха бурулуп, айтды:

— Жашланы кийимлерин бери бер.

Кёчгюнчюлюкню къазауат эртденлигинде Мария битеу ырысхысын унутхан эди. Абызырагъандан кюбюрюню тюбюнде кюмюш къуршагъы бла ёшюнлюгюн, алтын сыргъаларын бла жюзюгюн окъуна алалмагъан эди. Алай эки жашыны эски быстырларын а жыйышдыргъан эди. Анча къыйынлыкъда, анча азап жыллада да ол аланы ажашдырмай, жанында сакълагъанлай келеди. Жазыкъ, амалсыз кюнлеринде аланы аллына жайып, балаларын тансыкълаучуду. Бу ингирде да, жашлары эсине тюшюп, аланы кийимлерин андан излегенди.

Фатимат, сёз да къатламай, жеринден турду. Барып, Марияны ундурукъ аягъында кюбюрню ачды да, Алимни бла Элдарны кийимлерин андан чыгъарды. Къоллары алагъа тийгенде, санлары къалтырады. Ол аланы Марияны аллына алып келди. Мария, артхаракъ туруп, жууургъаныны къыйырын ёрге кётюрюп, кийимлени ары салдырды. Фатимат, ол затны жюреги кётюралмай, юйден тышына чыгъып кетди. Бираздан ол юйге кирди. Мария жатхан отоуну эшигин акъырын ачып, ары къарады. Жазыкъ ана сабийлери бла жатханча, жашларыны кийимлерин ёшюнюне къысып, жукълап тура эди.

52

Бюгюн Гюренде Черен районну эл мюлкюнде ишлеген алчыланы женгеши бар эди. Фатимат эртденликден окъуна Акъташны делегациясы бла ары кетгенди.

Мария аягъы юсюне кётюрюлген кибик этгенди. Ары-бери айланырча къарыу кирмеген эсе да, кеси аллына юйден арбазгъа чыгъып, ызына къайталады. Эртденликде Азинат да келип кетгенди.

Сентябрь айы болгъанлыкъгъа, кюн, башха болмай, жай чилледеча къыздырады. Мария арбазда, юй салкъында, бираз олтурду. Жарыкъда тургъандан тюйюл эсе, кёзлери, къалын тумандача, жукъ кёрмей къалдыла. Аны юсюне уа жюреги да къарыусуз этип тебиреди. Олтуруп болмазлыгъын сезди да, жеринден къобуп, къабыргъаны къармай, юйге тебиреди. Абына-сюрюне, жатхан жерин кючден бла бутдан тапды. Аягъында чарыкъларын тешип, ундуругъуна тыянды. Бир кесекден, эс табып, теке къалкъыу эте башлады. Юйню эшиги ачылгъанча тарууш эшитилип, адыргы къалкъыуундан аязды. Азинат къайтып келген сунду ол. Аны себепли жукъ да сормады. Алай, келген адамны аякъ таушундан, ол аны Азинат болмагъанын ангылады.

— Гелляка!

— Оу кюнюм! — деп сескенди Мария. Аны ау басхан кёзлери, адыргыгъа къалып, юйню ичин къармадыла.— Къор болайым, жашым, сенмисе?

— Менме, гелляка.

Ол Серго эди. Къарт геллясын тансыкълап къучакълады.

— Сыфатынгы кёрлюгем да, кёралмайма, балам,— деп, Мария амалсыздан Сергону бетин къол аязлары бла сылап кюрешди.

— Геллячыгъым, сен аурупму тураса?

— Угъай, балам, угъай. Мен сау болгъанма. Жанынга болайым. Къалай иги этдинг келгенинги. Къор болайым санга. Бюгюннге къарап тургъанча, ананг да юйде болмады да. Сени аллынга къарай, эки кёзюн жолда тауусханды ол да, жазыкъ.

— Къайры кетгенди?

— Районнга. Жыйылыу барды деп, ары алып кетгендиле.

— Охо, къайтыр... Гелляка, мен бусагъат,— деп, Серго бирси отоугъа чыгъып кетди да, анда къойгъан чемоданын алып, ызына къайтды. Ол аны ачып, ичинден жумушакъ тибит жаулукъ чыгъарып, геллясыны къолларына берди.

— Муну санга, къышда суукъ болмай турурса деп, келтиргенме. Оренбургда этедиле быллай жаулукъланы. Мен болгъан жерде.

Мария, кёрген этгенча, жаулукъгъа башын ийип, анга къарап бираз турду да, сора аны бла бетин жапды. Ол алай огъурлу жюрегини къууанып сарыгъанын Сергодан букъдурур ючюн этгенлиги эди. Шёндю аны къарыусуз жюрегине не гитче затчыкъ да жетип къалады — иги игича, аман аманча. Сергону саугъасы уа анга гитче затчыкъ тюйюл эди. Жаулукъ кеси угъай, жашындан туугъанны анга этген хурмети эди аны жюрегин ёрге урдургъан.

— Къалай иги болду келгенинг. Къайгъыларымы чачдынг, балам,— деди Мария, ёню къалтырап.

— Сен жилягъан нек этесе, гелляка?

— Бош алай. Санга къууаннгандан. Санга тансыкълыгъым жюрегиме сыйынмагъандан.

— Гелляка, мен да санга тансыкъ болгъанча, бир адамгъа тансыкъ болмагъанма.

— Къор болайым жанынга, балам. Сау бол, бу жаулукъну кел-

тиргенинг ючюн да. Сен муну алама деп, ашар жерингде ашамай да къалгъан болурса...

— Угъай, угъай, гелля. Мен энди хакъ алама.

— Къалай? — деп сейирсинди Мария.

Окъууну бошагъанма. Энди ишлеп башлагъанма.

Мария сагъыныпсагъышланды.

— Сора сен къайда ишге киргенсе?

— Анда, окъугъан жеримде.

— Тохта, сен энтда да арымы кетериксе?

— Хоу, гелля. Мен, сизни кёрюп къайтыргъа деп, бир къауум кюннге келгенме.

Мария мудах болду. Ауур кючсюндю.

— Мен а алай сунмаучем, балам. Окъууунгу бошасанг, юйюнгде турлукъ сунуучем.

— Да, геллякам, мен лётчикге элибизде турургъа деп окъумагъанма.

— Хау, балам, хау... къуш бала кёкде учаргъа деп тууады.

— Сау бол, геллякам, фатыуангы бергенинге. Анала, сенича, уруш жойгъан жашларына жиляй сокъур болмаз ючюн, сабийле, менича, аталарын танымай къалмаз ючюн, биз чеклерибизни сакъларгъа керекбиз.

Сергону ол сёзлери Марияны жюрегин такъыр этдиле. Тюкюрюгюн жута, жилярыгъын кючден бла бутдан тыйды. Ол бу такъыйкъалада бир тюрлю къайгъысын да эсине келтирирге сюймей эди. Сергогъа къаушалып тургъан жюреги энтда да алай къаушалгъанлай бираз турса сюе эди. Аны себепли, къаты болургъа кюрешди.

— Аллах адам улусуна энди ол зарауатлыкъны сынатмасын,— деди Мария, тура кетип.

Бу кезиуде эшиклени да кенгнге ачып, юйге Къанамат кирди. Ол Сергогъа эки къучагъын да кенгнге жайып тохтады. Аны къууанчдан толу кёзлери кеслерини жарыкълары бла саулай юйню ичин жарытханча болдула...

Ингирде, бети жашнап, райондан Фатимат да къайтды. Жашыны келгенин ол эл къыйырына жетгенде эшитген эди.

53

— Мындан артха созаргъа керек тюйюлдю,— деп, Къаншау, къайгъылы халда олтургъан жеринден туруп, юй тюбюнде ары бла бери барып тебиреди.

— Да мен не этейим? — деди эгечи Маржан, эки къолун да жайып.— Мен билген амал бла кюрешеме...

— Угъай, угъай,— деп, Къаншау аны аузуна чапды.— Мен санга ийнанмайма. Сен хайт десенг, бары да тап боллукъду.

Маржан, кючсюннген да эте, жерге къарады. Къарындашына жаны ауруйду, алай ол не этсин. Фатимат унамайды. Халкъ жыйылып жеринден тендиралмагъан ташча, юйюнден ары-бери тебер

умуту жокъду. Маржан Фатиматны кесини жуукъларындан сора да, аны эрини жанындан жуукълары бла да сёлешип кёргенди. Аладан бири да угъай демейди. «Фатимат кеси жаны сюйгенлей этсин»,— дейдиле. Къарындашы Ахмат а, эгечини Къаншаугъа барып, башын жарашдырып, юйдегили болуп тохтарына бек ыразы окъунады. Ол анга: «Эрсиз къатынны эрге баргъаны къуру санга тёре тюйюлдю. Мындан бек къартайгъынчы жеринги табаргъа керексе»,— деп, акъыл сёзюн айтып кюрешгенди. Алай Фатимат унамагъанды. Къаншау а къоймайды. «Ол болса — болур, ол болмаса, ёмюрде къатын аллыкъ тюйюлме»,— деп тохтагъанды. Къаншау арт чурулада биле-биле азгъанды. Аны аздыргъан Фатиматды... анга къызыу сюймеклиги! Къаншау битеу элни аузына тюшгенди. Тили кичип айланнганладан къайсысы эсе да анга — Зухрасыз Тахир деп атагъанды. Ол ат анга чырмауукъча жабышханды. Къаншау аны ючюн уллу гурушха да болмайды. Фатимат ючюн анга не да айтылсын — ол барысына да тёзерикди.

— Бусагъатда бек тап заманды,— деди Къаншау эгечине.— Мария да аягъы юсюне болуп, жашы да юйюне келип, къууанып тургъан заманыды. Адам этер ишине аллай кезиуюнде таукел болуучуду. Ангылаймыса сен аны?

— Ангылайма, ангылайма,— деп, Маржан, олтургъан жеринден къобуп, эшикге ал бурду.

— Хайт де. Сакълап турлукъма сени,— деди Къаншау эгечини ызындан.

Маржан къарындашыны юйюнден чыкъды да, Фатиматланы юй таба тебиреди. Тышында къарангы эди. Былай кечгиде адам адамны юйюне хазна баргъан да этмеучюдю. Маржан да барлыкъ тюйюл эди — амалсыз болуп барады ансы. Бармай къалса, къарындашыны кёлюне тиерикди. Болса да, Маржан Фатимат бла къаты сёлешип кёрюрге керекди. Не ары, не бери болурча. Ким биледи, ол бу жол умутуна жетип къаллыкъ эсе уа! «Фатиматны башында бир кесек акъылы бар эсе, энди мындан кёп аякъ тирей турмаз. Акъылы жокъ эсе уа, не этерикбиз. Турсун алай, оту ёчюлген от жагъасын сакъласын да»,— деп къызды жюрегинден Маржан. Ол, къызыуу бла келип, Фатиматны эшигин къакъды. Эшик терк ачылды.

— Сенмисе, Маржан?.. Серго келген сундум. Кел, кел, кир,— деп, Фатимат аны юйге чакъырды. Маржан юйге жарыкъ болуп, кирди. Шёндю аны кёрген, биягъында къарындашыны юйюнден сёппеленип чыкъгъан Маржанды деп айтмаз эди. Ичи огъурсуз болса да, ол кесини бет къанын аламат терк тюрлендирди. Фатиматны къучакълагъан окъуна этди. Аны жарыкълыгъына къошулуп, Фатимат да анга жуукъ адамынача ачылды.

— Серго уа къайры кетгенди дейсе? — деп, Маржан жарыкъ сорду.

— Атасыны къарындашы чакъырып кетгенди бюгюн.

— Къанамат аны жаныча кёреди. Чакъырмай къоярыкъ тюйюл эди. Къой сойгъан болур. Иги этеди, аллахакъына. Ол Серго-

гъа ата ёксюзлюгюн сынатмай барады. Битеу элибиз анга аны ючюн окъуна къаллай бир ыспас этеди! Мария уа къайда кёрюнмейди, харип?

— Жукълагъанды ол.

— Сергону келгени аны сау этип къойду дейме, ахырысы.

— Аны айтсанг а,— деди Фатимат, къууанчлы болуп.— Аны алай тирилгенине мен битеу къайгъыларымы унутханма.

— Кет, кет аллахчю, къайгъыларым де да тур. Не къайгъынг барды аллай бир? Кесинге кесинг къайгъы туудура тураса. Сергоча жашым болса, аллахакъына, жерге тюшмей, кёкде учуп айланыр эдим. Ол орамгъа чыкъса, анга къараргъа халкъ тышына тёгюледи. Лётчик кийимлери да къалай ариу жарашадыла аны санларына! Керти айтама, Къаншау ёлмесин.

Къаншауну атын эшитгенде, Фатимат элгеннгенча болду. «Сен биягъы ол иш бла келген болурса?» — деди Фатимат ичинден.

— Мени келгениме ыразы болмай тургъанча кёрюнесе,— деди Маржан кёлкъалды болуп.

— Оу кюнюм, ол айтханынг а неди! — деп, Фатимат сейирге къалды.— Мени сенден сюйген тенгим да жокъду.

— Мен да аны билип келгенме...— Маржан жётел этди.— Сёз тауусургъа деп келгенме.

— Не сёздю ол?

— Къой, аллахчю, билмегенча этме. Жарлы къарындашымы къабыргъа сугъарыкъ тюйюл эсенг, мындан кёп термилтме аны.

Фатимат башын энишге тутуп тохтады.

— Жашынг да биргенге турмазлыкъ хапары барды. Сора сен бу къарт къатын бла бу босагъаны сакълап къачаннга дери турургъа умут этесе? Къаншау санга аманлыкъмы этерик сунаса. Бир Аллах, сени да, Марияны да кёз гинжисича тутарыкъды ол... Неге тынгылайса? Айт бир зат. Урушдан эри къайтмай къалгъан жангыз сен тюйюлсе. Кесинги быллай бир инжилтип тургъандан не хайыр?.. Заман не уллу жараны да сау этеди... уруш бошалгъанлы уа нелляй бир заман озгъанды. Къой, былай этип, кюнлеринги туманнга басдырып турма. Биз да ауара болуп айланабыз. Къарындашым сенден башханы аллыкъ тюйюлдю. Ол сени сюйгенча...

— Ах кюнюм, Маржан, сен къалай ангыламайса мени!

— Ангылайма, Фатимат. Асыры бек ангылагъандан келгенме ансы, келген да этмез эдим.

— Угъай, сен мени ангыламайса,— деп ахтынды Фатимат.— Кёлюнге тиймесин, Маржан, мени эрге барыр акъылым болса, эндиге дери турмай да барыр эдим. Къыйнама мени. Кесинги жюрегинги да аурутма. Ол жумуш бла келген эсенг, бош келгенсе.

Маржан олтургъан жеринден ачыуланып турду.

— О, уллу Аллах, сен болмасанг, ёлген адамны сау этип тургъанны ким кёргенди!

Фатимат жюрексинип, эки къолу бла да бетин жапды. Аны къулакъларына эшикни «тарх» деп этилгени эшитилди. Ол, кеси кесин тыялмай, столгъа бауурланып, кёп жиляды. Жиляй кетип, башын кётюрдю. Къабыргъада Алимни сураты анга къарап тура эди. Ол

Фатиматха бу жол бек мудах болуп тургъанча кёрюндю. Фатимат, жеринден акъырын туруп, аны аллына барды.

— Къоймайла мени, наным. Санга ёлгенсе дейле. Сен былай мудах болма, жаным. Экибизни сюймеклигибизни мен ёмюрде да сатмам. Санга къртичилигими дунияда бир киши да бузалмаз. Наным, жаным, сен ёлгенсе деп, мен ийнанмайма. Сен манга хар заманда да сауса...

Эшик къагъылды. Фатимат жыйрыгъыны этеклери бла кёз жилямукъларын сыйпады. Серго кёз жашларын кёрсе, нек жилягъанса дер да, гынчлыкъ бермез. «Маржанны ызындан мен эшикни къадауун салмагъанем. Тыш адамча, эшикни нек къагъып кюрешеди бу?» — деди Фатимат кеси кесине. Кече ортасы болгъан эди. Баям, бу кезиуде элде, бу юйде болмаса, чыракъ да жана болмаз эди. Фатимат, барып, эшикни кесине тартып ачды. Ол босагъаны ары жанында сюелип тургъан сакъаллы кишини кёргенде: «Оу кюнюм!» — деп, къоркъуп артха турду. Къоркъуннган жюреги тамагъына жетип тохтады. Коридорда къарангы эди. Аны себепли, жолоучу Фатиматны эслеп кёрмей эди.

— Кечгинлик бер,— деди сакъаллы киши анга, башын ийип.— Мен кеч жолоучума. Такси бла келип тюшгенме шёндю. Чырагъыгъыз жанып эди да, андан бурулгъанма.

— Киригиз юйге.

— Угъай, сау бол, эгечим. Мен Эменланы Исламны юйюн излейме.

Фатиматны санлары, аякъ тюплеринден тебиреп, тёппесине дери жызылдадыла. Тили тутулгъанча, аузундан сёз чыгъаралмай, не эсе да, бир тюрлю болуп къалды. Аны бла бирге къулакълары да чууулдадыла.

— Аны юйю буду.

— Будуму?! — Сакъаллы киши, босагъадан арсарлы болуп кирди.— Сен кимсе да сора?

— М-мен ке-келиниме.

— Фатимат!

— К-кюнюм алыннган, сен кимсе?!

— Танымаймы къалдынг?.. Мен Алимме...

— Оу кюнюм, бу мени тюнюммюдю, тюшюммюдю! — деп хахайлады Фатимат. Аны къычырыгъына бирси отоуда жукълап тургъан Мария элгенип уянды.

— Келин, не болгъанды санга? — деди ол. Аны эшитип, Алим тёгерегине бурулуп къарады.

— Анам, анам, къайдаса сен?! Ауазынгдан таныдым мен сени!

— Балам... балам! — деди Мария, жалан кёлеги бла ундургъундан жууургъаны къатыш тюшюп.— Мен телими болгъанма. Не этеме мен. Къулагъыма уллу жашымы ауазы эшитилди да!

Алим анасыны отоууна кирди.

— Келин, сенмисе? Мен Алимни ауазын эшитгенча болдум.

Алимни кёзлеринден жилямукъларын тёгюлдюле.

— Анам, сен мени кёрмеймисе да. Мен аллынга келип турама да.

Алим армау болуп тургъан анасын къучакълады. Мария къоллары бла аны бетин, кёкюрегин, санларын къармап кёрдю.

— Жашым!..

— Анам!..

Быланы насыплары жаралы насып эди. Алай не къыйын кюнлеринде да ала аны жилтинин ёчюлтмей, жюреклеринде сакълагъандыла. Ол да адамлыкъны уллу къудуретлеринден бири эди.

Мени гитче, огъурлу халкъымы бийик таулары уа, энди не зат боллукъ болур дегенча, уллу кенг дуниягъа булутла арасындан сакъ къарап, мамырлы жерни жукъусуз къалауурларыча, сакъ болуп сюеледиле.

ТАУУСУМ

Жыл озду...

Самолёт аэродромгъа жетерге кёп да къалмагъанды. Серго, кезнулю учуу ишин толтуруп, энди ызына къайтып келеди. Кёкде журун тенгли булут да жокъду. Чууакъ кюн самолётну онг жанындан тийип, кабинаны мияласындан, саугъагъа бергенча, кесини жарыкъ нюрюн Сергону аллына тёкдю. Жаш лётчик, приборлагъа да сакъ къарай, аэродромгъа къонаргъа хазырланып тебирегенди. Аллах айтса, хар зат тапды. Сергону да кёлю кётюрюлюпдю. Частда ол юлгюлю лётчикледен бирине саналады. Тенглерини арасында намысы жюрюйдю. Командирлери аны ариу кёредиле.

«О!.. Не болду?!.» — деген оюм лётчикни мыйысына садакъ окъча чанчылды. Истребитель кеси аллына энишге тюшюп башлады.

«Мотор... мотору тохтагъанды...»

Сергону бети темирча къатды. Суукъ желча, акъылына къоркъуу кирди. Кюрешип, моторгъа от алдыралмады.

— Диспетчер, диспетчер... мен он жетинчиме, мен он жетинчиме... мотор ишлемей тохтагъанды. Кюрешеме, от алдыралмайма...

— Мен диспетчерме. Эшитеме сени. Катапультировать эт!.. Он жетинчи, он жетинчи... эшитемисе мени?.. Катапульт...

— Эшитеме, эшитеме...

Серго катапультну кнопкасына баш бармагъын тиреп тохтады. Алай аны басаргъа ашыкъмады. Къолун андан артха алды. Штурвалны кесине тартып, истребительни штопоргъа тюшюрмезге кюрешди. Мангылайындан терлеген суулары уллу тамычыла болуп, бетин жууа, энишге саркъдыла. Серго аны билмейди. Кеси къызыуу бла баргъан самолётну аэродром таба элтеди.

— Семнадцатый, семнадцатый, приказываю катапультироваться! — деген буйрукъ диспетчер пунктдан юч-тёрт кере къайтары-

лып берилди. Серго аны да жарты-къурту эшитди. Бу такъыйкъалада аны битеу эси, жюреги, жаны да самолёт бла бирге эди.

Жерде авария сигнал берилди. Аэродромда ишлегенле да, бюгюн учуудан бош болуп, солуп тургъан лётчикле да тышына тёгюлдюле. Кёкден кёзлерин айырмай, аэродром таба чабышдыла.

— Нек секирмейди ол?

— Ёртен эсленмейди.

— Мотору тохтагъанды.

— Энди андан энишге келсе, катапультировать этерге да жарарыкъ тюйюлдю.

Истребитель а энишгеден энишге келе эди.

— Семнадцатый, семнадцатый, приказываю!..

Бир-эки такъыйкъаны ичинде, кёзлери ау басханча болуп, Серго абери кёрмей къалды.

Истребитель къонуучу-учуучу полосагъа жетмеди. Бир-эки чакъырым андан узакъда, къыртишге келип, тюшдю. Алгъа, ол тюшген жерден букъу кётюрюлдю. Ары чапханланы ахлары кетди. Алай терк окъуна букъуну ичинден самолёт сюзюлюп алгъа чыкъды. Эки жанына да чайкъала, къызыу бара кетип, терк тохтады. Къуйрукъ жаны ёрге кётюрюлюп, бурну бла жерге чанчылыргъа аздан къалды.

Истребительни къатына бек алгъа дежурный машина жетди. Андан секирип тюшген офицер:

— Серго, саумуса?! — деп хахайлады.

Хау дегенча, аз ышара, ол башын къымылдатды. Аны ол ышарыуу — чынтды кишиликни бла уллу насыпны белгиси эди. Бусагъатчыкъда аны жюреги, асыры къызгъандан, тютюню чыгъа тургъан моторгъа ушай эди. Айхай да, алайды! Истребительни ишлемей тохтагъан моторун ол жюрек алычындыргъанды. Аны орнуна ол ишлегенди. Самолётну да жерге ол къондургъанды. Ол, жюрек ажалны уучундан сыпдырылып чыгъып, Сергону эрлигине байракъ болгъанды.

Тенглери Сергону тёгерегин алдыла. Хар бири алгъышлай эдиле аны. Казармагъа жетип, Серго машинадан тюшдю.

— Санга письмо да келгенди,— деп, тенглеринден бири анга конвертни узатды.

— Баям, сюймеклик письмо болур...

Письмо кимден болгъанын Серго конвертни тышында жазылгъаны кёргенлей окъуна билди. Атасыны эгечи Азинатны къол ызын ол бир да жангылмай таныучуду. Бютюн да бек «Т» харфны жазгъанындан. Ол бу харфны сёзню аллында, ортасында болса да басмада жазылыучусуча, тюрлендирмей жазыучуду.

— Угъай, шуёхларым, бу сюймеклик письмо тюйюлдю,— деп, Серго, лётчик тенглерини арасы бла ётюп, казармагъа кирди. Аны ызындан киши да бармады. Шёндю анга, кеси аллына къалып, эс табаргъа керек эди.

Кёк—кёкдю, самолёт—самолётду. Палах къайдан чыгъарыгъын киши да билмейди. Серго да билмей эди бюгюн аны бла аллай иш болурун. Жаш лётчикге ол къыйын сынау эди. Учуп башла-

гъанлы бу жол биринчи кере керти да жан къоркъуулу болгъанды. Алай кишилиги хорлагъанды.

Серго башында шлимен тумбочканы юсюне атды да, кесини ундуругъуна олтурду. Азинатдан келген письмону окъургъа деп, конвертни къыйырын жырта тебирегенлей, биреулен, жингиригинден тутуп, силкиндире тургъанча, къоллары къалтыраи башладыла. Ызы бла уа къалтыраууқъ тобукъларына жетди, андан битеу санларына жайылды. Письмону тумбочканы юсюне салды да, ундурукъгъа тыянды.

«Къызыуум бла билмей тургъан кёреме мен...— деди ичинден.— Нервала... нерваларым хорлатхандыла... Болду энди, болду! Къалтырамагъыз... Ёлмеген ушайбыз да, неге гузаба этесиз быллай бир? Хар зат да тапды... тапды, тапды, тапды!..»

Бир жанына бурулуп жатды. Санлары анга женгил кёрюндюле. Башы бир кесек шууулдайды ансы, къалгъаны жерине келгенди. Акъылы, учуп, самолётха жетди, ол а аны башха сагъышланы кючю бла ызына къайтарыргъа кюрешеди. Шёндю анга самолётну унутургъа керекди. Не зат болса да, акъылын башха затха бурургъа керекди. Бусагъатда анга бек уллу дарман олду. Серго аны сынаулу лётчикле айтып эшитгенди. Айхай, акъылы анга багъынмайды. Эсине Акъташны тюшюрюрге да кюрешеди. Черен сууну да, юйдегилерин да, жууукъланы, тенглени да... Алай ала барысы да бошдула. Акъылы къайтып самолётха жетеди. Сюйген къызын эсине тюшюрюп да кёреди, ол да болушмайды. «Ей а, письмону унутуп турама да!» — деп, ундурукъдан эрлай кётюрюлдю. Конвертни терк ачды.

«Жанынга къурман болайым, жашчыкъ. Сау-саламат турамыса? Бизни, санга тансыкълыкъдан башха, бир жарсыуубуз да жокъду... Алай бизни жарсытхан бир иш болгъанды. Санга аны айтып, жюрегинги къыйнаргъа да сюймей эдим. Айтмай къоярга да болмайма. Ол хапарны элге келип билсенг, мудах болурса да турурса. Андан эсе, алгъадан билип къойгъанынг игиди... Розаны алып къачхандыла. Бирле кеси ыразылыгъы бла дейдиле. Бирле уа сюймей тургъанлай элтгендиле дейдиле. Къалай-алай да болсун, ол бизни жерге къаратханды. Сен кесинг терссе, жашчыкъ. Былтыр отпускагъа келген заманынгда алып къойгъан болсанг эди, ол бусагъатда келинчигибиз болуп турлукъ эди, сени да сакълап. Энди уа кёресе болгъан ишни. Барыбыздан да бек геллянг жарсыгъанды ол ишге. Аны эшитгенде, жиляп къалгъанды. Алай не этерикбиз? Сен, жашчыкъ, аны ючюн жюрегинги артыкъ бек къыйнама. Элибизде ариу къызла кёпдюле. Сен сайлагъан, сен сюйген бири табылыр...»

Серго, армау болуп бираз турду. Бирде жюреги къыйналырыгъы келсе, бирде уа къууанырыгъы келгенча болады. Роза анга кимди? Сюйген къызы?.. Туура алай да болмаз. Розаны ол кеси излеп тапмагъанды. Аны анга ахлулары тийишли кёргендиле. Ары дери Серго аны хазна эслеген да этмеучю эди. Анга ол элли къызладан бири эди. Алай, ахлулары анга жан жанындан «Ол болса эди!» — дегенча тилеклерин айта кетгенден сора, Серго Розагъа алай къа-

ран башлагъан эди. Жалан да артдан артха къалай эсе да, жюреги аны жаратхан эди. Болса да, Роза бла аны алыкъын керти, уллу сюймекликлери жокъ эди.

«Ол а сюе болурму эди мени?..— деп келди Сергону кёлюне.— Угъай, керти сюймеклиги болса, ол алай этмез эди. Бусагъатда къызны алып къачхан къоркъуулу оюнду. Къызны жанындан ышаныулукъ болмаса, ол ишни этерге киши да базынырыкъ тюйюлдю... Алай эсе, мен не этерикме?.. Жолунг мамукъдан болсун, Роза. Насыбынг тутсун...»

Лётчикле ушхууургъа столовагъа жыйылдыла. Серго да барды ары. Ол эшикден киргенлей, къауум шампан шешаны башлары «тарх!» — деп, ёрге атылдыла. Ол Сергону намысына деп тенглери къурагъан «салют» эди. Быллай зат быланы жашауларында тёреди. Эрлик этген лётчикни намысына тенглери жыйылып стол къураучудула. Бу ингирде уа аллай стол Эменов Сергону намысына къуралгъанды. Столну баш жанында сыйлы жерге Серго уяла-уяла олтурду. Онгу болса, ол алайгъа олтурлукъ тюйюл эди. Алай аскер жашауларында чыкъгъан адетлерин ол да, къайсы бири да бузаргъа эркин тюйюлдю...

Экинчи кюн эртденликде Эменов Сергону эскадрильяны командири кесине чакъыртды. «Катапультировать этмегеним ючюн урушхан этерик болур»,— деп келди лётчикни кёлюне. Ол кабинетге кирип, аскер адетдеча, командирге хурмет берди. Командир, олтургъан жеринден къобуп, анга къолун узатды.

— Ну, молодец, Эменов,— деди ол, лётчикни къолун тутуп.— Самолётну сакълагъанынг ючюн сау бол. Ол жигитлик ишди. Алай эсингде болсун — самолётдан эсе, бизге лётчик багъалыды.

— Манга зат да болмагъанды, жолдаш...

— Болса эди уа? — деп, командир Сергону сёзюн бёлдю.— Эсингде болсун: жерден берилген команда кёкде лётчикге законду. Сен а тюнене ол буйрукъну толтурмагъанса. Хатасыз къутулгъанынг — сени насыбынг...— бираз тынгылап туруп къошду: — Болса да, тюненеги кишилигинг ючюн, алгъышлайма, бир айгъа кезиусюз отпуска береме. Соруунг бармыды?

— Жокъду.

Серго командирден чыкъгъанда, тенглеринден бир къаууму аны сакълап тура эдиле.

— Не айтды, не айтды «батька»? — деп, ала, Сергону тёгерегинден алып, сордула.

— Отпуска... бир айгъа!

— Урушхан а этдими?

— Былай... билинир-билинмез.

Отпускасына Серго бек къууанды. Барысындан да бек — атасы ючюн. Ол юйден аны кёрюп тоялмай, андан тансыгъын алып да бошамай, алай кетген эди. «Энди ала билмей тургъанлай барсам, аз къууанмазла!»

* * *

Таксини шофёру, арт жанында олтургъан эки пассажирине мангылай кюзгюден да къарай, айланч тау жолда машинасын ашыкъмай, тап элтип барады. Нальчикден чыкъгъынчы окъуна, ол жолоучулары бла ушакъны къыздырыргъа умут этди. Алай, жарыкъ кёллю шофёр пассажирлени кесине сёз нёгер этерге не бек кюрешди эсе да, хайыр чыкъмады. Кёп тюрлю сорууларына «хоу» не да «угъай» деген къысха жууапладан башха, сёз эшитмеди.

Пассажирле экеулен эдиле. Бири чачы агъаргъан, арыкъсуу, саз бетли, ёсюмлю кишиди. Юсюнде — ариу тигилгиен мор костюму, акъ кёлеги, омакъ галстугу, башында да — мор тюрсюнлю европалы къалпагъы. Экинчиси уа он сегиз-он тогъуз жылы болгъан чырайлы къызды. Ол да акъсыл бетли, назик санлыды. Башы жаланды. Бал бетли чачы эшилип тюйюлдю, имбашларын жаба, артха тёгюлюпдю.

«Не тукъум адамладыла былар — деп, шофёр пассажирлерини юсюнден сейирсиннгенлей барады.— Туристлеми болурла?.. Угъай, тейри... мен туристлени кёп ташыгъанма. Ала ол-бу затны соруп, тынчлыкъ бермеучюдюле. Была уа, ауузларына суу уртлагъанча, шумдула. Айхай, бир-бирлери бла да хазна сёлешмейдиле. Тюйюшюпмю келе болурла?.. Аллай халлары да эсленмейди. Экиси эки жанына боюнларын буруп, терезеледен кёзлерин алмай къарайдыла.

Ала Агъачлы къабакъдан озуп, Уллу таргъа кирдиле.

— Тилейме, бир кесекчикге тохта,— деди къалпакълы киши шофёргъа. Шофёр, жолну кенгирек жерин сайлай, бир кесек алгъаракъ барып, алай тохтады. Къалпакълы киши да, къыз да машинадан тюшдюле. Экиси да башларын артха этип, тик къаялагъа къарап, тамаша болдула. Шофёргъа къалпакълы кишини сакъалы тебе тургъанча кёрюндю. Ол, кючсюннген этгенча, хауаны ичине кёп тартып солуду. Къаялагъа къарай кетип, эсин Черен суугъа бурду. Ол аны иги кёрюр ючюн, жолну къыйырына барып, тик жардан энишге къарады.

Таксини шофёру андан эки кёзюн алмайды... «Жар къыйырына алай жуукъ барма, жыгъылырса»,— дерге таксистни тили айлана къалды. Нальчикден бери шошайып келген жолоучусу, артал да кеси кесине ушамай, къалай эсе да бир кеф адамны терисине киргенча, тюрленди. Ол кеси кесине сёлеше тургъанча, эринлери тохтамай къымылдайдыла. Сюеле кетип, энишге ийилди да, жерден уакъ ташчыкъланы ууучуна жыйып, аланы бетине басды.

Жолоучу жар къыйырындан артха айланнганында, шофёр аны мылы тартхан кёзлерин кёрдю.

— Сакълатханым ючюн айып этме,— деди ол таксистге. Шофёр аны къансыз бетинде жюрек апчыуу болгъан адамны сыфатын кёрдю.

Уллу тарны ичин къууалай, такси андан ары кетди...

* * *

Алим Акъташны чаллыкъ жери — Сериуюн къолдан къайтып келе эди. Ол бусагъатда андан къайтхан да этерик тюйюл эди. Элде школну ремонту барады. Жангы окъуу жыл башланыргъа аны битдирмей амал жокъду. Алим а эл Советни председателиди. Эллилери аны ол къуллукъгъа быйыл жаз башында айыргъандыла.

Элге жетип, школну ремонту къалай баргъанын кёрюп, жетишмеген зат бар эсе, аны да къурап, артха — Сериуюн къолгъа къайтырыкъды.

Элде, жашаулу адамла, хар не жаны бла да Алимни атасына бек ушатадыла. «Ислам кеси къабырдан туруп келгенча»,— деп, сейир этедиле. Ол кертиси бла да алайды. Элни, колхозну да, жамауатны да хар ишине, хар жарсыууна тынгысыз болгъанлай айланады.

Элни ичи жаууннлу кюн болгъанлыкъгъа, дауур эди. Кёнчек бухчакъларын да ёрге къайырып, сабийле орамда баргъан жаууп суула бла ойнап айланадыла. Кимлери «тирмен» ишлеп, аны айландырадыла, кимлери дефтер къагъытладан къайыкъла этип, аланы кёлледе жюздюредиле, бирле сууну аллын тыйып, кёлле къурайдыла... Элдеги дауур аланы жабысы эди. Сиркиу сабийле уа, жаууп суула бла ойнагъандан тышында да, юй арбазлада итлени къозутуп юрдюрте эдиле.

Алим тюзюнлей школгъа барды. Ишчиле ишлей тура эдиле. Алим, ала бла саламлашып, бригадирни тышына чакъырды. Полгъа уруллукъ къангала, жаууп тюбюнде къалып, суу болуп тура эдиле.

— Быланы юслерин бир зат бла жабаргъа акъылыгъыз жетмегенмиди? — деди Алим бригадирге.

— Алагъа зат да боллукъ тюйюлдю. Кюн тийгенлей, кепчип къаллыкъдыла,— деп, бригадир кесин терслетирге сюймеди.

— Ол хапарны сен манга айтма. Бу иш сени осаллыгъынгы кёргюзтеди... абериге къайгъырыуунг болмагъанын.

Бригадир бла Алимни андан сора сёзю болмады. Школдан конторгъа къайтып, анда да бир къауум ишлерине къарады да, юйюне кетди. Юйде анасы бла Фатимат аны келгенине къууандыла. Элли къатынла бла бирге биченнге Фатимат да барлыкъ эди. Мария къартды, къарыусузду. Анга къараргъа адам керекди. Фатимат юйде ол себепден къалгъанды.

— Къалайды анда ишигиз? — деп сорду анасы жашына.

— Аман тюйюлдю. Бу арт чурулада жаууила чырмадыла ансы, Сериуюн къолдан къутула кетерик эдик.

Фатимат терк окъуна хычинле этерге къармашды... эрини сюйген ашы олду. Баям, Алим бек ач болур эди ансы, Фатиматны ашыкъдыргъанча, аны отуна, сууна тири болушуп башлады.

Кюн батхан эди. Алай алыкъа къарангы уа болмагъанды. Фатимат, хычинлени этип бошап, тышларына жау сюрте тургъан кезиуде хоншу жашчыкъ юйге чабып кирди.

— Алим, ким эсе да такси бла келип турады. Сени сурайды,—

деди. «Ким боллукъду ол?» — деп, Алим жашчыкъ бла бирге тышына чыкъды. Къртиси бла окъуна орамда такси тохтап тура эди, тёгерегине да сабийле басынып. Ким эсе да, омакъ кийиннген биреулен, ала бла хапар айта, сюеледи. Алим аны кёргенде, тамаша болуп, арбазларыны арасында, жерге чанчылгъан къазыкъча, сир болуп къалды. «Олмуду, огъесе уа манга алаймы кёрюндю?!.» Такси бла келген киши, къарап аны кёрдю да, сабийле арасындан бери чыкъды. Энди Алим аны ишексиз таныды. Сейирден хайран бола, орамгъа чыкъды.

— Бекболат?! Къайдан! Къалайлыкъ бла?! — деп, Алим аны бла жылы саламлашды. Бусагъатда ол экисине къарагъан адам, аланы дуния жарыгъына туудургъан атала бир бирлери бла къанлы душманла эдиле дегеннге бир да ийнанмаз эди! Жашау дегенинг сейирлик затды. Къаллай ишле болмайдыла дейсе аны заман сюрген жолларында!!!

Алим бла Бекболат саламлаша тургъан кезиуде, къолунда да саргъылдым сахтиян журжуну бла таксиден къыз чыкъды. Аны таксиден чыкъгъанын эслеген адам да болмады. Хар ким да бу такъыйкъалада, сейир болуп, Бекболатны бла Алимни тамашасына къарап тура эдиле. Къызны бетинде уялгъан хали сезилди. Не этерге билмегенча, таксини къатында тохтап къалды. Бу кезиуде аны Алим кёрдю. Ол бютюн да уллу сейирге къалды.

— Охо!.. Асият да келип турады да! — деп, ол къызны аллына барып, аны кёкюрегине къысды.

Алим къонакъланы юйге чакъырды. Бу кезиуде Фатимат, эрини тышында кёбюрек къалгъанына къайгъыланып, тышына чыкъды. Алимни биргесине арбазларына кирип келе тургъан тыш адамланы кёргенде, бир кесек апчып къалды. Юйде шапалыкъ этгенинде тагъыучу ал ботасына къарады. «Кимле эселе да, мени бу сыфатыма бюсюремезле»,— деп келди аны кёлюне. Башха амалы болмагъанча, башында женгил жаулугъуна къармашды. Фатимат къонакъланы кимле болгъанларын танымаса да, эрини болмагъанча къууанчлы халинден, аланы бош адамла болмагъанларын англылады.

— Мени юй бийчем... Фатимат,— деди Алим, къонакълагъа къатынын шагъырей эте. Бекболат, Фатиматны къолун тутуп, аны бетине ышанлап къарады.

— Фатимат... Фатимат...— деди ол, сагъышлы болуп. Ол аны таныргъа адырги этди, алай таныялмады.

Алим бла Фатимат къонакъланы юйге кийирдиле. Ала киргенде, ундурукъ юсюнде олтуруп тургъан Мария тынгысыз болду.

— Юйге да ахшылыкъ! — деди Бекболат, босагъадан ётюп.

— Сау бол, жаным,— деди Мария.

— Ана, бизге сыйлы къонакъла келгендиле,— деди Алим, анасыны аллына барып.

— Игиликге келсинле. Кимдиле?

— Бекболат, къызы бла.

— Ким Бекболатха айтаса?!

— Элбекни жашы. Германиядан келгенди.

— Аллах, Аллах!..— деп, Мария ундурукъдан тюшюп башлады. Алим, аны къолтугъундан тутуп, болушду.— Къайдады ол? Кёзлерим иги кёрмейдиле.

— Мен а танырым сени, Мария,— деди Бекболат, аны аллына барып.

Бир такъыйкъаны ичинде Марияны эсине Къужон да, Элбек да... тюшдюле. Ала къара халкъны жаулары эдиле. Бекболатны атын эшитгенде, юйюне аладан бири кирип келгенча, Марияны жюрегине суукъулукъ кирди. Алай ол терк жайыкъды. Бекболатны ниети атасыны ниетича къара тюйюлдю. Ол башха адамды. Мария аны Алимни хапарындан биледи.

— Къайдан чыкъдынг, къор болайым? — деди Мария, Бекболатны къучакълай туруп.

— Элге, журтха тансыкъ болуп келгенбиз... ёлгюнчю бир кёрейик деп.

— Иги этгенсе. Ахшы улан къайда айланса да, туугъан жерин унутмайды.

— Акъташда мени ахлум къалмагъанын билеме. Мында манга сени жашынг Алимден жуукъ адам болмаз деп, сизни сурашдырып, бери андан бурулгъанма. Айып этмегиз.

— Алим сени хапарынгы айтып да тауусмайды. Къыйын сагъатында сен анга билеклик этгенсе. Къор болайым аны ючюн санга. Мени аналыкъ хурметими къабыл эт.

— Сау бол, Мария. Сени къучагъынг манга, анамы къучагъыча, жылы кёрюндю. Сени сёзлеринг, анамы сёзлерича, жюрегими жылытдыла...

Къонакъланы ич отоугъа кийирдиле. Ары кире баргъанлай окъуна, Бекболат, къабыргъада уллу кюйюзню юсюне тагъылып тургъан суратлагъа бла кюмюш саплы къамагъа къарап, отоуну ортасында сирелип къалды. Ол Фатиматны: «Олтурчугъуз...» — дегенин да эшитмеди. Эшитди эсе да, анга эс бурмады. Бу кезиуде аны битеу акъылы Исламны суратына кетип эди. Ол аны кёргенлей, арсарсыз таныды. Бир кесек заманчыкъгъа жюреги лагъымча къабынды. Геллясы Баблина, сур бет алып, кёзлерине кёрюндю. Ол анга: «Унутханмы этгенсе душманларынгы?..» — дей тургъанча болду. Бекболатны бетине ачыу чапды. Анга кёз къыйырлары бла жашыртын къарап тургъан Алим аны сезди.

Болса да Бекболат кеси кесин къолгъа алды. Ёрге ургъан эски, дертли ачыуун басып, къызгъан жюрегин шошайтды. Ол бери аталаны дертли жолун къууалап келмегенди. Аны бери — туугъан элине, туугъан тауларына тёзюмсюз тансыкълыгъы келтиргенди. Бери келирден алгъа ол кёп затны билгенди. Исламны ёлгенин да, кесини атасы Элбекни къалай жоюлгъанын да билгенди. Ол билмеген жалан да кёз аллында тургъан дертли къаманы хапары эди.

— Бу эки жашны уа таныялмайма,— деди Бекболат, Исламны суратыны эки жанында портретлеге къарап.

— Бу къыйырындагъы мени кичи къарындашымды — Элдар,— деп тюшюндюрдю Алим къонагъына.

— Элдармы дейсе?..— деп сагъышланды Бекболат. Ол аны эсине тюшюрюрге кюрешди.— Къайдады кеси уа?

— Сен кёп жаша ансы, ол сау тюйюлдю. Урушда жоюлгъанды,— деди Алим.

— Былай жашлай?

— Юйдегили да болмагъан эди ол.

— Не этериксе, уруш кёплени кюйдюргенди,— деди Бекболат, жарсып.— Бу жаш а?

— Ол а бизни жашды... Серго. Аскерде къуллукъ этеди. Лётчикди.

Аны эшитгенде, Асият Сергону суратына эслеп къарады. Башхала бла иши болмай, жаш да рамканы ичинден жалан да анга, Асиятха, къарап тургъанча, алай кёрюндю.

— Къаманы уа ажашдырмагъанса,— деди Бекболат Алимге. Алим анга не деп жууап къайтарыргъа билмей, апчып къалды. Хар иш да ол къамада эди...

* * *

Бекболат Алимни биргесине элде эки кюн айланды. Эски журтларын кёрдю. Къужонну бла атасы Элбекни къабырларына барды. Сабий заманында ойнап айланыучу жерлерин танысыкълады. Жамауат бла кёрюшдю. Анасыны жанындан, бек къысха болмаса да, жууукъ жетген адамла да табылдыла. Андан сора Алим да, ол да тауланы къыдырып кетдиле. Бекболатны тилеги алай эди. Кёп жылладан бери туугъан тауларын кёрюрге итинип тургъан жюрегини сарыуун къандырыргъа керек эди анга.

Алим бла Бекболат бир ыйыкъдан алгъа къайтмазгъа айтып кетгендиле. Асият а терк окъуна эрикгенди. Танымагъан жер, танымагъан адамла. Юйден тышына чыгъаргъа да уялады. Хар ким анга къарайды: кийген кийимине, чачына, жюрюген жюрюшюне.

— Атам къачан къайтырыкъ болур,— деп ахтынды Асият. Фатимат къонагъына жаны ауруду. «Не бла жубатайым мен муну?.. Ёксюз улакъча, мугурайып къалгъанды. Айхай, кеси уа бир огъурлу жанды. Сёзю да, мамукъча, жумушакъ...»

Фатимат ичинден алай оюмлай, къызны ундуругъуну къатына барды да, жанына олтуруп, башындан сылады.

— Билемисе, Асият, мен Алимни жыйырма бла эки жыл сакълагъанма. Сен а атангы бир ыйыкъгъа кетгенине тёзалмай тураса.

Асият Фатиматны къаралдым уллу кёзлерине, сейирсиннген да эте, соруулу къарады. Къарай кетип, ол аладан уялгъанча, бетин бир жанына бурду.

— Жыйырма бла эки жылмы дейсе? — деп, Асият, иги ийнанырыгъы келмеген адамча, акъырын сорду.

— Хау, жыйырма бла эки жыл. Ёлгени бла сауун да билмей. Къесими жюрек ийнанылугъума табынып...

Асият Фатиматны кёзлерине дагъыда къарады. Ол алада не эсе да бир уллу къудуретни кёре тургъанча, оймакъ эринлери аз ачылып, сагъайып къалды. Асият Фатиматны къаллай къадары бол-

гъанын билмей эди. Ол аны эшитген да этмегенди. Къайдан эшитип, къайдан биллик эди.

— Насып дегенинг не зат болгъаныи билемисе? — деп ышарды Фатимат.

— Насып... ол... ол игиди. Сёз ючюн адам къууанчлы болуп турса. Аурумаса... бай болса... Бизге школда устазларыбыз алай айтыучудула.

Фатимат башын булгъады.

— Ачлыкъ сынамагъан адам ётмекни татыуун бир заманда да билмейди. Аурумагъан адам саулукъну къыйматын ангыламайды. Жарлылыкъны сынамагъан адам да байлыкъны сырын билмейди. Насып дегенинг да алайды. Къыйынлыкъны сынамагъан адам насыпны не зат болгъанын билмейди. Мен керти насыпны айтама. Жарады жюрекни сау этген насыпны... адамны дуниясын жарытхан насыпны!

— Сен аллай насыпхамы тюбегенсе?

— Хау, Асият. Жыйырма бла эки жыл таралып туруп! Жыйырма бла эки жыл жиляй кетип! Жийырма бла эки жыл сакълай кетип!..

— Айтчы хапарынгы,— деп, Асият, жастыкъдан ёрге кётюрюлюп, башын Фатиматны кёкюрегине къысды.

— Ахшы, сен тынгыласанг, мен айтайым. Алай санга кёп тынгыларгъа тюшерикди. Мен, хапарымы айтып башласам, аны ёмюр дунияда да айтып бошаялмазлыкъ сунама кесими...

Кюн тюшден ауып бара эди. Фатимат бла Асият эртденли бери юйден чыкъмагъандыла. Мария уа тышында, кюн тууушда олтура эди.

— ...Кел, эрикген да болурса. Хауагъа чыгъып, айланып къайтайыкъ. Мени звеному жерин да кёргюзтейим санга. Хапарны андан арысын ингирде айтырма санга,— деди Фатимат Асиятха.

— Угъай, угъай... айт, айт, айт,— деп, Асият къаты болуп тохтады. Бу кезиуде юйге тышындан тупур-тупур этип, бир къауум сабий кирип келди.

— Серго!.. Серго келгенди! — деп, ала, бир бирге ал бермей, Фатиматха къууанчлы хапар жетдирдиле.

— Кертими айтасыз?! — деди Мария, сабийлеге къучагъын жайып. Ол аланы барысын да, гурт тауукъ балачыкъларын къанат тюбюне жыйгъанча, къанат тюбюне жыйып, жыякъларындан уппа этерик эди. Алай сабийле терк окъуна тышына къууулушдула. Алагъа Фатиматны уппасындан эсе, лётчик жашны омакъ сыфатына къарагъан сейирлик эди.

Сабийлени ызларындан Фатимат да, сабийча къууаныш, мыллыгын тышына атды. Бу такъыйкъалада ол къонакъ къызны арталлы бла да унутду. Фатиматны хайран этген — жашыны сунмай тургъанлай келгени эди. Ол тышына чыкъгъанда, Серго къарт геллясы бла къучакълаша тура эди.

Юй ичинде жангыз къалгъан Асият, не этерге билмей, амалсыз болду. Сабийлени топурлашып, юйге чабып киргенлери да, аланы къууанчлы ауазлары бла бирге ашыгъып айтхан жарты-къурту

сёзлери да, андан, ызларына айланып, юйден тышына къууулушханлары да, ала кенгнге ачып кетген эшикден Фатиматны жел этдирип чыкъгъаны да — кёзню къысып ачхынчынга дери кезиуню ичинде болдула. Асият да, тышына чыгъаргъа деп, олтургъан жеринден турду. Эшик таба тебирегенлей, тышында сабийлени «Серго... Серго...» — деген сёзлерин бусагъатчыкъда эшитгенча, юйню ортасында тохтап къалды. Кёзлери кеслери алларына излей барып, къабыргъада Сергону суратын табып, анга къарап къалдыла. Рамканы ичинден лётчик жаш анга бу жол бютюн да жарыкъ ышара тургъанча кёрюндю.

Фатимат, жашы бла бирге тыш босагъадан юйге атлай туруп, Асиятны эсине тюшюрдю.

— Серго, бизде уа къонакъ къыз да барды.

Серго, анасы айтхандан жукъ да ангыламай, геллясыны къолтугъундан тутуп, отоугъа кирди. Ол анда, юйню ортасында сюелип тургъан, танымагъан къызны кёргенде, сейир этди.

«Кимди бу ариучукъ?» — деген оюм башына орналып тохтады. Аланы бетлери бир бирге къарагъан чуруда экисини да жюреклери къаушалгъанча болдула. Эшикден кирип келе тургъан жаш Асиятха эртдеден таныш адамыча кёрюнюп, тынгысызлыгъы кетди. Ол анга ышаргъан окъуна этди. Къуру ышаргъан бла да къалмай, къолун Сергогъа узатды. Къыз кесини быллай «жигитлигине» артда сейир этерикди. Бусагъатчыкъда уа не затха деп ышаргъаны да, къолун, биринчи болуп, Сергогъа нек узатханын да тергеу этмеди. Акъылы къайры эсе да учуп кетгенча болду. Серго аны къолун тутуп саламлашханда, анга хычыуун кёрюндю. Серго аны къолун иймей, кёбюрек тутуп тургъанында да, ол къолун аны ууучундан айырыргъа кюрешмеди.

— Бу Асиятды,— деди Фатимат, жашына къонакъ къызны шагъырей эте.— Германиядан келгенди.

— Германияданмы?!

— Хау. Былтыр атанг айтхан хапар эсингдемиди? Бекболат...

— А-а-а... Ол Асиятмы?.. Эсимдеди, эсимдеди!..

Сергону сунмай тургъанлай келгени ахлуланы бла жуукъланы къаты къууандыргъанды. Барысындан да Фатимат бек къууанды анга. Ол аны шёндю келирин къалай кюсей эди! Келмезлигин да биле тургъанлай, келип иш къалса уа... деп, жюреги бла жашын чакъыра эди. Ол а келди! Эсде-бусда да болмай тургъанлай. Фатиматны Аллахдан тилеген тилеги да ол эди. Жашы Асиятны кёрюрюн сюе эди. Ол Асиятны бек жаратханды. Ариу къылыкълы, намыслы къыз, жаз башында учуп келип, юйлерини мангылайында уя салгъан къарылгъашча, ол да кюле келип, Фатиматны жюрегинде уя салгъанды. Ол уяны ёмюрлюк боллугъуна Фатимат нечик ыразыды. Болса да, кесини бу акъылын Асиятха сагъынмагъанды. Бош хапар не затха керекди. Фатимат къызны жаратхандан не файда, Серго кеси жаратмаса. Не да къыз Сергону жаратмаса уа? Ала бир бирлерин жаратхан окъун этселе да, Асият — Германияда, жаш — мында, туугъан журтунда...

«Угъай, угъай, бу болмазлыкъ ишди»,— деди Фатиматны акъы-

лы. «Къайдан билесе сен аны. Жашауда аз тюрлю зат болмайды»,— деп, жюреги уа анга жууаплады...

Асият озгъан кече жукъламай чыкъгъандан тюйюл эсе, бюгече бир уянмагъанлай, ырахат жукълады. Кёзлерин ачханда, отоуну ичине терезеден кюн тыякъла энип тура эдиле. Къараса, бирси ундурукъда Фатимат да жокъ. Ала экиси да бир отоуда жатхан эдиле. Тёшеги да жыйылыпды. «Кёп жукълап къалгъан кёреме»,— деп, Асият терк кийинип тебиреди. Шифоньерни кюзгюсюню аллына сюелип, чачын тарады. Ол жатхан жерин жыйышдыра тургъанлай, отоугъа Алимни эгечи Азинат кирди. Ол бюгюн бир заманда да болмагъанча жарыкъды. Бу озгъан кече ол: «Аллахчю, айт, Асиятны жаратханмыса?» — деп, Сергону богъурдагъындан алып, амалсыз этип тургъанды. Баям, Серго: «Хау»,— демесе, ол бюгече юйюне да кетерик болмаз эди. Сергону да жукъларгъа къоймаз эди. Серго: «Хау»,— дегенден сора, Азинат юйюне алай кетгенди. Эртденли уа дагъыда бери чабып жетгенди. Асият а жаратхан болурму жашны? Азинат билирге сюйген олду. Отоугъа да аны ючюн муштухул болуп киргенди.

Фатимат къайын къызыны ол ишин жаратмады. «Ол бусагъат аны уялтхан этерикди»,— деп, ичинден гурушха бола, Азинатны ызындан отоугъа ол кеси да кирди.

— Санга жумушум барды,— деп, Фатимат къайын къызын отоудан чыгъарды.

— Не этесе?.. Мени Асият бла сёлешмеге къойчу.

— Угъай,— деди Фатимат къайын къызына.— Сен бюгюче Сергогъа соруу этгенча, анга да аллай соруу этип башласанг, ушарыкъ тюйюлдю. Ол, уялмагъанлай, санга тюз жууап да айталлыкъ тюйюлдю.

— Да жашчыкъгъа айтдыргъанма да!

— Серго бла аны тенг этме сен. Серго кесибизникиди. Ол бизни ангылайды, биз да аны ангылайбыз. Бу уа?.. Юч-тёрт кюн болады биз — аны, ол бизни таныгъанлы. Аны къаллай адам болгъанын биз билмейбиз. Ол да билмейди бизни къаллай адамла болгъаныбызны. Аны себепли, сабырлыкъ керекди. Барысындан да игиси уа — биз арталлы бла да аланы ишлерине къатышмай къойсакъ, тюз боллукъду.

— Угъай, келин, сен тюз тюйюлсе,— деди Азинат, ачыуу къозгъалып,— Жашчыкъ аны сюйгенди. Розагъа ачыугъа окъуна биз бу ишни къураргъа керекбиз.

— Азинат, жаным-кёзюм, бу иш аллай иш тюйюлдю, биреуге ачыугъа къурарча. Бу ишни эки жюрек кеслери къураргъа керекдиле. Жалан да экиси.

— Мен бир зат ангылай эсем, бу иш къурала тургъан ишди. Жалан да бизден болушлукъ керекди ансы. Жашчыкъ ыразыды. Ол манга бюгече айтханды.

— Сен къадала кетип, къоймагъандан сора, сени жанынга тиймейим деп айтхан эсе уа ол?

— Алай болмаз келин, жашчыкъ манга бир заманда да ётюрюк айтмагъанды. Сен мени жолуму кесме. Бу ишни манга къу-

рамагъа къой. Къыз кетсе, ызындан къарарбыз да къалырбыз, озуп кетген жауунну жамычы бла къуугъанча болуп.

Ала даулаша тургъанлай, Асият отоудан чыкъды.

— Манга айып этмегиз. Бюгюн къалай эсе да кёбюрек жукълап къалгъанма,— деди ол, башын Фатиматны имбашына салып.

— Къор болайым санга... Ол не айтханынгды,— деп, Азинат, къызны кесине тартып, ёшюнюне къысды.— Мёлек кибик, санга айып этген гюнях окъунады...

* * *

— Бу сууда чабакъла бармыдыла?

— Бардыла. Санга ушаш ариу чабакъла.

— Манга ушаш! — деп, Асият ууакъ-ууакъ кюлдю.

— Неди?.. Мени айтханыма ийнанмаймыса?

— Манга ушагъан чабакъла эселе, ала алай ариула болмазла.

— Санга ушайдыла. Сенича ариудула ала. Ийнанмай эсенг, келчи,— деп, Серго къызны, къолундан тутуп, алгъа тартды.

— Жыгъаса мени... бу уллу ташла...

Серго Асиятны къойнуна кётюрдю.

— Не этесе?.. Не этесе?.. Адамла кёрселе, не айтырла...

— Ёчешемисе, сени былай кётюргенлей, элге кирип барсам.

— Ойнама, Серго!

Ала экиси да Черен сууну бойну бла ёрге кетдиле. Ыргъакъла бла чабакъ тута тургъан сабийлени юслерине чыкъдыла.

— Къалайды, жигитле? Жукъ туталамысыз?

— Хусей экисин тутханды,— дедиле чабакъчыла тёгерекден. Кесине махтау излегенча, бурмачач, тампукъбурун жашчыкъ эки чабагъын да Серго бла Асиятны аллына алып келди.

— О-о, форель! — деп сейирсинди Асият.— Была уа кертиси бла да ариу чабакъладыла.

— Мен айта эдим да санга! — деп ышарды Серго.

Ол экиси да чабакъчы сабийледен озуп, андан ёрге кетдиле. Чокъракъ къаяны къыбыла жанындан айланып, уллу дуппурну башына ёрледиле.

— Асият, кюннге къарачы.

— Несине?

— Кеч болуп бара тургъаныма. Сен арыгъан да болурса. Ач да болгъан болурса.

— Угъай, угъай, Серго. Ач да болмагъанма, арыгъан да этмегенме.

— Сора эрикген болурса.

— Эрикген да этмегенме,— деди Асият, кёзлерин ойнакълата.

— Тюзюн айтханда, мен а сени эрикген сунуп, жарсып турама. Бу сени шахарынг тюйюлдю. Кёресе, уллу театрларыбыз жокъ... музейлерибиз да жокъ... троллейбусла, трамвайла жюрюмейдиле. Юйлерибиз — алашачыкъла. Тёгерегибиз — къаяла, таула, ташла...

— Манга уа мында иги кёрюнеди. Бу таула, бу къаяла, бу ташла табийгъат кеси ишлеген бир тамаша шахаргъа ушайдыла. Сиз

табийгъат кеси къурагъан музейни ичинде жашайсыз. Атам манга бу жерлени хапарын айтханда, ийнанмаучу эдим. Ол манга жомакъ айтхан сунуучу эдим. Энди уа кеси кёзлерим бла кёрюп турама.

Ала бара барып, арлакъда уллу къара ташны къыйырына олтурдула. Буз тёппели къаяланы жанындан салкъын аязчыкъ къакъды.

— Сен суукъсурарса деп къоркъама.

— Угъай, Серго.

Экиси да тынгыладыла. Айтыргъа абери тапмагъандан угъай. Айтыр зат кёпдю... жюреклерине сыйынмай тургъанчады. Алай къайсы бирин къоюп, къайсы бирин айтыргъа билмейдиле. Аны ючюн, кёбюсюнде бирини сёзюн бири сакълайды.

— Серго, сен кесинг сюйюп лётчикми болгъанса?

— Хоу.

— Нек?

Серго сагъышланды.

— Ма бу сен кёре тургъан жерлерибизге душманны аягъын басдырмаз ючюн.

— Къайда аллай душман?

— Тёгерекде... капитал къыралла.

— Хы...— деп, Асият, башын энишге тутуп, жерге, аякъ бурунларына къарады.— Бизде да сизден къоркъадыла... коммунистледен...

— Озгъан урушда бизни халкъыбыздан жыйырма миллион адам жоюлгъанды. Сау къалгъанланы да жюрек жаралары алыкъа сотур болмагъандыла. Мени анама бла гелляма соруп кёрчю сен аны.

— Ала манга кеслери айтхандыла.— Асият терен солуу алып, ауур кючсюндю.

Кюп, сылжырай барып, Чокъракъ къаяны артына ташайды. Олсагъатлай кюнлюм бетле къарангы тартдыла. Черен суу да кенгден къарагъан кёзге кирленип келгенча кёрюндю. Чокъракъ къаяны бодуркъугъа ушаш ауанасы созула барып, Акъташны юсюне жатды. Серго бла Асият да олтургъан жерлеринден турдула. Бери келген жоллары бла ызларына айландыла.

«Эл жашау... нечик хычыуунду...» — деп келди Асиятны кёлюне. Ол, Черен сууну бойнунда тохтап, тёгерегине тамашалап къарады. Ол Черен сууну да, Чокъракъ къаяны да, Акъташны да, анда жашагъан таулуланы да... бюгюн биринчи кере кёре тургъанча, тамаша болду. Чунгурланы, ташланы юслери бла ётерге тюшген жерде Серго, къолундан тутуп, анга болушханы сайын, аны кокаланырыгъы келеди.

— Серго, сени сюйген къызынг да болур?

— Алыкъа жокъду... энди боллукъ тюйюл эсе.

Асият ойнап, кюлюп, Сергодан къачханча этип, алгъа чапды.

— Чапма алай! Жыгъылырса!

— Андан эсе, жеталылкъ тюйюлме десенг а!

Была Къужон бийни эски юйлери болуучу жерде тохтадыла.

Юйле дерча да, алайда зат жокъ эди: мурдорларына дери оюлгъан таш къабыргъала, къалын ханс басхан хуна буруула.

— Сени атангы журту,— деп ангылатды Серго къызгъа.

— Билеме...

Бюгюнлю бери Асият атасын биринчи кере шёндю эсине тюшюрдю. Муну аллында кюнледе уа, къачан къайтырыкъ болур деп, къуру да аны сагъыннганлай туруучу эди.

— Келген кюнюбюзде окъуна атам къууулуп жетген эди бери. Ма ол къара ташны юсюнде олтуруп, кёп сагъышланнганды. Анга жаным да ауругъанды. Билемисе, аныча туугъан жерин бир киши да сюе болмаз деригим келеди. Чархы анда болгъанлыкъгъа, жюреги да, жаны да мындады аны.

— Да алай эсе, бери кёчюп нек келмейсиз да?

— Ол алай тынч болмаз,— Асият ахтынды.

Кём-кёк ариу кёкде жулдузла жылтырай башлагъан заманда, Серго бла Асият юйге келдиле. Фатимат, хумжу хычинле этип, аланы сакълап тура эди.

* * *

Тауланы къыдырып кетген Алим бла Бекболат да бир ыйыкъдан ызларына къайтдыла. Сергону юйде болгъанындан атасыны арталлы бла да хапары жокъ эди. Жашын кёргенде, ол сейирге къалды.

— Сен а къайдан чыкъдынг? Отпусканг жетерге алыкъа эртде тюйюлмю эди?

— Жибердиле да, келдим.

— Къалайлыкъ бла? Аскер къуллукъдан алай бош эркин этип къоймаучудула.

Серго шёндю юйге къалайлыкъ бла келгенин атасына да айтмады. Ол аны анасына, геллясына да айтмагъанды. Ким биледи, артдаракъ, ызына къайта туруп, атасына айтыргъа да болур. Алай анасына бла геллясына уа айтырыкъ тюйюлдю. Ала ишни халисин билселе, къайгъы этерикдиле. Аны себепли, кезиусюз отпускаланы сылтауун жаш аладан жашыргъанды.

Сергону кёргенине Бекболат да къууанды. Ол жашны ичинден къаты жаратды...

Къауум кюнден къонакълагъа кетерге тюшдю. Асиятны жюреги гынгысыз болду. Ол былай терк кетерге тюшюп къалгъанына ийнанырыгъы да келмей эди. Алай, эртденликде, атасы чемоданын жыйышдырып тебирегенде, чабып барып, аны билегинден тутарыгъы келди. «Ашыкъма, атам. Туугъан жерингден тоюнму къалдынг ол сагъатха? Энтда да бираз турайыкъ мында. Серго кетгинчи турайыкъ...» — дерик эди ол атасына. Алай, базынмады. Базмагъандан сора да, кетер заманлары жетгенин ол биле эди. Аны себепли, атасыны билегинден да тутмады, жюрегинде сёзлерин да анга айтмады. Жалан да къолунда сумкачыгъын ачып, аны ичин ашыгъыулу къармады. Тёрт бюкленнген акъ дефтер къагъытны, тас этип къоярыкъча, ууучуна къысды. Тюнене ингирде аны анга, кесини

адресин жазып, Серго бергенди. Къагъытны да ууучунда тутханлай, Асият артха бурулду. Эшик жаннга аркъасы бла сюелип тургъан Сергогъа, къалай эсе да, кёзлери термилип къарады. Ол кёзледе: «Биз энтда да бир бирни табарбызмы?» — деген соруу бар эди. Серго, аны ангылагъанча, башын ийип, «хау» деген белги берди...

— Ахшы жолгъа!

— Сау къалыгъыз,— деди Бекболат ашыра чыкъгъанлагъа. Машинагъа мине туруп, аны жюреги такъыр болду. Туугъан журтундан жашаууну ахырына дери айырылып кетип бара тургъаны анга болмагъанча къыйын кёрюндю.

«Тюзюн айтханда, мен сизни алгъынча жарлы жашагъан сунуп туруучу эдим... сау къалыгъыз...» — деди Бекболат ичинден.

Акъташны ташлы жолларында чайкъала, УАЗик алгъа тебиреди. Серго машинаны ызындан кёпге дери къарап турду. Ол аны ызындан чабып жетериги келди. Асиятны эки кёзю артха къарай баргъанын ол жюреги бла сезип турду.

Жангы туудукъла, сиз кеси насыбыгъызгъа кесигиз жол табарсыз дейме. Жалан да жангы уруш болуп, ол къаралтмасын ачыкъ кёгюгюзню!

Ёлгенле жаннетли болсунла. Сау къалгъанла уа энди бир биригизден айырылмай, къууанч бла жашагъыз.

Аны бла мен да дертли къаманы хапарын бошадым. Кюн сайын, туугъан тауларыбызгъа къарап, къууанама. Ала манга халкъыбызны тынчлыгъын сакълап тургъан жукъусуз къалауурлача кёрюнедиле. Аллахдан жангыз тилеригим — энди сен Малкъарымы жангы палахдан кери эт!

БАШЛАРЫ

Осуят

5

Къурч а бюгюлмейди

123

Жукъусуз таула

293

Литературно-художественное издание

Жагъафар Зубеирович Токумаев

КИНЖАЛ МЕСТИ

Редактор *З. К. Гуртуева*
Художник *В. Л. Захохов*
Художественный редактор *В. Л. Захохов*
Технический редактор *С. А. Мусукаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

ИБ № 2469

Сдано в набор 02.08.91. Подписано к печати 03.12.91. Формат 60×90¹/₁₆. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 31. Усл. кр.-отт. 31. Уч.-изд. л. 35,16. Тираж 1000 экз. Заказ № 4425. Цена 7 р. 30 к.

11-01

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головко, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Госкомиздата КБССР
Нальчик, пр. Ленина, 33

Во всех случаях полиграфического брака в экземплярах тиража книги обращаться в типографии-изготовители, указанные в выходных сведениях книги.

Токумаев Ж. З.

Т Қинжал мести.— Нальчик: «Эльбрус», 1991.— 496 с.

ISBN 5-7680-0497-I

Роман-трилогия повествует о жизни и борьбе за лучшее будущее жителей одного их ущелий республики.

Роман выходил в издательствах Нальчика и Москвы. В одной книге произведение на родном языке издается впервые.

Т $\frac{4702100100\text{-}005}{\text{M125(03)-91}}$ 23-91